ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر

ئويغانغان زېمىن

(ئۈچ قىسىملىق تارىخىي رومان)

1

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر

نەشرىياتتىن

يازغۇچى، شائىر ئابدۇرېھىم ئۆتكۈرنىڭ ئۈچ قىسىملىق تارىخىي رومانى «ئويغانغان زېمىن»، ئۇنىڭ «ئىز» ناملىق رومانىنىڭ داۋامى بولۇپ، ئۇ ئوتتۇزىنچى يىللاردىن قىرىقىنچى يىللارنىڭ باشلىرىغىچە بولغان مۇرەككەپ تارىخىي شارائىتتا، شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ مۇستەبىت مىلىتارىستلار زۇلمىغا قارشى تەڭلىك، ئەركىنلىك ۋە دېموكراتىيە ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ئىنقىلابىي كۆرەشلىرىگە بېغىشلانغان.

قولىڭىزدىكى بۇ كىتاب، ئۇنىڭ بىرىنچى قىسمى بولۇپ، ئۇنىڭدا، ئاساسەن، 1931-يىلدىكى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى، ئۇنىڭ تەسىرى ۋە قوزغىلاڭدا مۇھىم رول ئوينىغان بىرمۇنچە تارىخىي شەخسلەرنىڭ بەدىئىي ئوبرازى يورۇتۇپ بېرىلگەن.

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب ياڭ زىگشىننىڭ ئۆلۈمى 1

ئىككىنچى باب ناتونۇش كىشى 25

ئۈچىنچى باب ئۆي قاپلىنى 52

تۆتىنچى باب كۈشەندە 104

بەشىنچى باب كىم ئەيىبلىك 132

ئالتىنچى باب پىچاق سۆڭەككە يەتكەندە 154

يەتتىنچى باب قاپلان ئۆز ماكانىنى تاپتى 199

سەككىزىنچى باب قان بىلەن تۈگىمگەن ئەلچىلىك 217

توققۇزىنچى باب قەبرىستانلىقتىكى پاجىئە 246

ئونىنچى باب ساتقىن 255

ئون بىرىنچى باب بالا سەرگەردە 270

ئون ئىككىنچى باب غەزەپ 284

ئون ئۈچىنچى باب يولدا قوشۇلغان ھەمراھ 296

ئون تۆتىنچى باب ئەتىكى كۈن نىمە بىلەن باشلى-
ناركىن 315

ئون بەشىنچى باب پىداكار مەھبۇبە 324

ئون ئالتىنچى باب باش ئەگمەس تاغلار 329

ئون يەتتىنچى باب يالقۇنتاغ ئېتىكىدە بوران 406

ئون سەككىزىنچى باب كۈتۈلمىگەن ئاقىۋەت 455

بىرىنچى باب

ياڭ زىڭشىننىڭ ئۆلۈمى

بۇ بەگلەر ئەۋى ئاتى قارشى تۇرۇر،
بۇ قارشى ئىچىندەكى قارشى تۇرۇر. ①

— «قۇتادغۇ بىلىك»تىن

1

مىلادى 1928 - يىل، ياز كۈنلىرىنىڭ بىرى، چوغدەك يېلىنجاپ تۇرغان ئىيۇل قۇياشى قىيامىدىن قايرىلىپ پەسكە ئېگىلىشكەن چاغ.

ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى نەنلىياڭ مەھەللىسىگە جايلاشقان گۈلزارلىق ھويلىنىڭ جىگەر رەڭ سىرلانغان دەرۋازىسى ئالدىدا بىر جۈپ بوز ئارغىماق قوشۇلغان كونىراق بىر پوۋىسكا تۇراتتى. ئارغىماقلار پات - پاتلا قۇيرۇقلىرىنى شىپاڭلىتىپ قوياتتى. سېرىق ساقىلىغا ئاق سانجىلغان ھارۋىكەش پوۋىسكىدا يانپاشلىغان پېتى ھويلا تېمىدىن كوچىغا چىقىپ تۇرغان قارىياغاچ شاخلىرىنىڭ سايىسىدە ئۈگدەپ ياتاتتى.

---

① بۇ بەگ (ھۆكۈمدار) لار تۇرىدىغان ئۆي (ئوردا) «قارشى» دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ ئۆيدىكىلەر ئۆزئارا قارىمۇ قارشى بولىدۇ.

ھويلىنىڭ تۆر تەرىپىدىكى پېشايۋانلىق ئۆيلەردىن بىرىنىڭ ھاۋا
رەڭ پەردە تارتىلغان دېرىزىلىرى ئوچۇق تۇراتتى. كىتاب ئىش-
كاپلىرى رەسىم - خەرىتە، ئۈستەل ۋە يۇمشاق ئورۇندۇقلار بىلەن
بېزەلگەن ئەنە شۇ ئۆيدە كىيىم - كېچەك ۋە چىراي - قىياپەت-
لىرى بىر - بىرىدىن كەسكىن پەرقلىنىدىغان ئۈچ كىشى تامدا
ئېسىقلىق تۇرغان ئەينەك رامكىلىق فوتو رەسىمگە قاراپ قى-
زىق پاراڭلىشىپ تۇراتتى.

ئۇلارنىڭ بىرى ئەللىك ياشلار چامىسىدىكى ئوتتۇرا بوي،
ئاق سېرىق، سەل دۈمچەكرەك كىشى بولۇپ، ئارقىغا تارالغان
شالاڭ چاچلىرى ئۇنىڭ پېشانىسىنى تېخىمۇ كەڭ كۆرسىتىپ
تۇراتتى. ئۇ ئوڭ قولىدا نېپىز سۇر كاستۇمىنىڭ پېشى بىلەن
ئۆزىنى يەلپۈپ، سول قولىدىكى تاماكا تۇرۇپكىسى بىلەن ئاق
سانجىلغان قىسقا بۇرۇتىنى پات - پاتلا قاشلاپ قوياتتى. بۇ
كىشى شۇ كۈنلەردە جامائەتچىلىككە تونۇلغان تۇنجى ئۇيغۇر
زىيالىيلىرىدىن پىچانلىق تاھىربەگ ئىدى.

ئىككىنچىسى، قاپقارا قوي كۆزلىرىدىن تەپەككۇر ئۇچقۇن-
لىرى چاقناپ تۇرىدىغان بۇغداي ئۆڭلۈك، قىرىق نەچچە ياش-
لار چامىسىدىكى كەڭ غوللۇق، خۇش پىچىم كىشى بولۇپ، ئۇ-
نىڭ سىپتا قىلىپ يانغا تارالغان قۇندۇزدەك قارا قويۇق چاچ-
لىرى ئۆزىگە تولىمۇ ياراشقانىدى. ئۇ قوللىرىنى ناۋات رەڭ
چوچۇنچە كاستۇمىنىڭ يانچۇقلىرىغا سېلىپ كۈلۈمسىرەپ تۇراتتى.
بۇ كىشى شەمەي، تاشكەنت، قازان، موسكۋا ۋە لېنىنگراد قاتارلىق
شەھەرلەرگە سودا - تىجارەت بىلەن نۇرغۇن قېتىم بېرىپ كۆزى
ئېچىلغان ۋە جامائەت ئوتتۇرىسىدا مەرىپەتپەرۋەرلىكى بىلەن داڭقى
چىققان تۇرپان ئاستانىلىك مەخسۇت مۇھىتى ئىدى.

ئۈچىنچىسى، ئۈستىگە قولتۇقىدىن ئىزمىلىنىدىغان ئۇزۇن
كۆكۈش تاۋار تون، پۇتىغا قارامتۇل لاتا خەي كىيگەن

ئوتتۇرا بوي، چىرايى سىدامراق كەلگەن ئورۇقراق كىشى بولۇپ، سول قولى بىلەن شالاڭ بۇرۇتىنى سىلىغان ھالدا ئوڭ قولىدىكى يەلپۈگۈچ بىلەن ئۆزىنى يەلپۈپ تۇراتتى. كۆرۈنۈشىدىن ئەللىك ياشلاردىن ئاشقان بۇ كىشىنىڭ تاقىرلىشىپ قالغان بېشى ئۆزىگە قارىغاندا سەل چوڭدەك كۆرۈنەتتى. بۇ كىشى ئۈرۈمچى ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى، قوشۇمچە جاڭجۈڭ يامۇلىنىڭ ھەربىي ۋە خارجى ئىشلار مەھكىمە باشلىقى يەن ياۋنەن ئىدى.

يەن ياۋنەن مانجۇ خانلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ياپونىيىدە قانۇنشۇناسلىق بويىچە ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ كەلگەندىن كېيىن، شىنجاڭدىكى يەرلىك سوت سوراقچىلىرى كوللېگىيىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ تەيىنلەنگەن؛ 1911-يىلدىكى شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن ئىچكىرىگە قايتىپ كېتىپ، 1918-يىلى ئاقسۇنىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلىنىپ يەنە شىنجاڭغا كەلگەن. بىراق، ياڭ زىڭشىن «ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەر ئاسان گەپكە كىرمەيدۇ، خەۋپ-خەتەر شۇلاردىن كېلىدۇ» دېگەن كونا مەنتىقىسى بويىچە ئۆزىنىڭ سايىسىدىن ئۈركۈپ، ئۇنى ئاقسۇغا ماڭغۇزماي، ئۈرۈمچىدە بىر زامان تۇتۇپ تۇرغان ۋە بېيجىڭدىكى ئايغاقچىلىرىدىن «يەن ياۋنەن ئاتالمىش ‹ئىلغار پىكىر ئېقىمى›غا مەنسۇپ خەتەرلىك ئۇنسۇر ئىكەن» دېگەن مەلۇماتنى ئالغاندىن كېيىن، بىر گۇمانى مىڭ بولۇپ، ئۇنى كۆزگە يېقىن تۇتۇپ تۇرۇش ئۈچۈن ئۈرۈمچىنىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلىگەن ھەم ئۇنىڭ ئارقىسىغا ئۇنلىغان قۇلاقلارنى خۇددى سايىدەك ئەگەشتۈرۈپ قويغانىدى.

دەرۋەقە، ئارىدىن بىر-ئىككى يىل ئۆتەر-ئۆتمەي يەن ياۋنەننىڭ «خەۋپلىك ئۇنسۇر» ئىكەنلىكى ئىسپاتلىنىپ قالدۇ. ئۇنىڭ «شىنجاڭغا جۇمھۇرىيەت نۇرى يېتىپ كەلمەپتۇ، مانجۇخان ئاغدۇرۇلغان بىلەن ئۇنىڭ خۇنۇك ئەرۋاھى شىنجاڭنى

قاراڭغۇ جاڭگاللىغا ئايلاندۇرۇپ قويۇپتۇ. بۇ يەردە نە مائارىپ، نە مەدەنىيەت، نە خەلقچىللىقنىڭ قىلچە ئەسىرى يوق ئىكەن. ئىچكىرىدىن چىققان ئەمەلدارلار شىنجاڭغا چۈنتەك توشقۇزۇشقىلا كېلىدىكەن، ئۇلار خۇددى دېھقانلارنىڭ تېرىلغۇ ۋە باغۋارانلىرىنى ۋەيران قىلىپ قورسىقىنى تويغۇزغاندىن كېيىن قومۇشلۇققا كىرىپ كېتىدىغان ياۋا توڭگۇزلارغا ئوخشايدىكەن.» دېگەن گەپلىرى ياڭ زېڭشىننى قاتتىق چۆچۈتۈپ تاشلايدۇ. بولۇپمۇ، يەن ياۋنەننىڭ بەزى «گومىنلىق» ئەمەلدارلار بىلەن، جۇملىدىن يەرلىك مىللەتلەر ئىچىدىكى زىيالىيلار بىلەن باردى-كەلدىسىنىڭ قويۇقلۇقى قانداقتۇر دەھشەتلىك ئەجەل كۆلەڭگىسىدەك كۆرۈنۈشكە باشلايدۇ-دە، ياڭ زېڭشىن ئۇنى كۆزىدىن يوقاتماقچى بولىدۇ. ئەمما ئۆزىنىڭ سىياسىي رەقىبلىرىگە قارشى كۆرەشتە تىغ ئىشلىتىشتىن كۆرە، ھىيلە-مىكىر ھۈنىرىنى ئەۋزەل كۆرىدىغان بۇ قېرى گېنېرال بايىقى پىكىرىدىن دەرھال يېنىپ باشقىچە يول تۇتىدۇ:

«يەن ياۋنەننى خۇدانىڭ دەرگاھىغا ئەۋەتىش نېمە تەس!— دەپ ئويلايدۇ ئۇ،— بۇرۇتۇمنى مىدىرلىتىپ قويسىلا، ئىش تامام ۋەسسالام. بىراق مۇنداق قىلسام، بىرىنچىدىن، ئۆزۈمنى ئاشكارىلاپ قويىمەن، يەنى شىنجاڭ ۋە ئىچكىرىدىكى رەقىبلىرىمنىڭ مېنى راستتىنلا ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەردىن قورقىدىغان جاھىل ئىستىبدات ئىكەن دېيىشىگە دەستەك تېپىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ تۈگمىنىگە ئۆز قولۇم بىلەن سۇ قۇيغان بولىمەن؛ ئىككىنچىدىن، بىر يەن ياۋنەننى كۆزدىن يوقاتماقلىق بىلەن ئىچكىرىدىن ۋە بولشېۋىكلار روسىيىسى بىلەن ئەرەب-تۈرك ئەللىرىدىن ئېقىپ كىرىۋاتقان غەلىتە پىكىر ئېقىملىرىنىڭ يامراپ كېتىشىنى توسۇۋالغىلى بولامتى؟! ياخشىسى زەھەرنى زەھەر بىلەن قايتۇرۇش يەنى ماڭا قارشى يەن ياۋنەننى مېنى

ھىمايە قىلىدىغان پەن ياۋنەنگە ئايلاندۇرۇشۇم جايىز. سىز ئىچمەيدىغان خىش يوق، دان يېمەيدىغان قۇش يوق، قۇرۇت ئۆزىنىڭ يۇمشاقلىقى بىلەن ھەرقانداق قاتتىق ياغاچنىمۇ يەپ تاشلايدۇ ئەمەسمۇ! ئۆز زامانىسىدە قوراللىق ئىسيان كۆتۈرگەن ئۆمۈر خەلپىدەك خوخەنزىلەر مېنىڭ بۇ ھۈنىرىمگە بەرداشلىق بېرەلمىگەن يەردە، ئەمدى بۇ تالىپ مىجەز پەن ياۋنەن ئەپەندى نېمە قىلالايتتى؟ چۈجىنى كۈزدە سانايمىز تېخى، مانا بۇنى ئاقىلانىلىك دېسە بولىدۇ.»

ياڭ زېڭشىن ئۆزىنىڭ بۇ «دانىشمەنلىكى» دىن مەمنۇن بولغان ھالدا قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى ـ دە، ئەتىسىلا پەن ياۋنەننى ھۇزۇرىغا چاقىلىتىپ، ھېچنېمە بىلمىگەن كىشىدەك ئۇنىڭ بىلەن قىزغىن ھال ـ مۇڭ قىلىشتى ۋە ئاخىرىدا ئۈرۈمچىنىڭ ۋالىيلىقىغا قويۇپ جاڭجۇڭ يامۇل ھەربىي ئىشلار نازىرلىقى بىلەن خارجى ئىشلار مەھكىمە باشلىقلىقى ۋەزىپىسىنىمۇ بىللە ئۆتەشنى تەكلىپ قىلدى. پەن ياۋنەننىڭ تەكرار ـ تەكرار ئۆزرىخاھلىق ئېيتىشىغا قارىماي، «مېنىڭ مەمۇرلىرىم ئىچىدە سىزدىن قابىليەتلىكرەك كىشى يوق، ئۇنىڭ ئۈستىگە سىز ماڭا بەكمۇ ئىخلاسمەن كىشى، ئاسمان خۇداسى بېشىمنى ئامان قىلسا، كېلەچەكتە سىزنى ئۆزۈمگە مۇئاۋىن قىلىپ تەيىنلەش توغرىسىدا مەركەزگە ئىلتىماس سۇنماقچىمەن تېخى» دەپ گەپنى ئۈزۈۋەتتى.

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ ئۈچ مەنسەپ خۇددى ئۈچ ئۆمۈچۈك تورىدەك، پەن ياۋنەننىڭ پۇت ـ قولىنى چۈشەپ، گېلىنى سىقىشقا باشلىدى. ئۇ ياڭ زېڭشىننىڭ بۇ ئىشلارنى نېمە مەقسەتلەر بىلەن قىلىۋاتقانلىقىنى ياخشى چۈشەنگەچكە، ئەمدى شىنجاڭدا تۇرۇپ ھېچقانداق ئىش قىلالمايدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، ئىچكىرىگە قايتماقچى ۋە ياڭ زېڭشىننى شۇ يەردە تۇرۇپ

پاش قىلىپ، يۇقىرىنىڭ كۈچى بىلەن تەختتىن چۈشۈرمەكچى بولدى - دە، بالا - چاقامنى يوقلاپ كېلەي دەپ رۇخسەت سورىدى. قارا يەر قېتىدا يىلاننىڭ كۆشىگىنىنى تۇيمىدىغان ياڭ زىڭشىن ئۇنىڭ رۇخسەت سوراشتىكى ئەسلى مۇددىئاسىنى دەرھال پەملەپ، «ۋاي بۇرادەر، ھەر ئىككىمىز بۇ چۆل - باياۋاندا سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن تىرىك ئەرۋاھلارغا ئوخشايمىز، تەقدىر بىزنى بىر پېلەككە چېتىپ قويۇپتۇ، كەتسەك بىللە كەتمەيمىزمۇ، بىرئاز سەۋر قىلىڭ» دەپ رۇخسەت قىلمىدى.

ئەتىسى ياڭ زىڭشىن ئۆزىنىڭ رۇس تىلى تەرجىمانىنى چاقىرتتى. ئاق سېرىق كەلگەن بۇ كەڭ پېشانىلىك يىگىت بۇرھان شەھىدى ئىدى. ياڭ زىڭشىن ئۈستەلدە تۇرغان ئىككى تىزىق زىخچە ئالتۇننى ئۇنىڭغا كۆرسىتىپ مۇنداق دېدى:

— سىز مېنىڭ نامىمدىن پەن دارىننى يوقلىغاچ بېرىپ، بۇ ئالتۇنلارنى ئۇنىڭغا بېرىڭ، بالا - چاقىسىغا ئەۋەتىپ بەرسۇن، پەن دارىن سىزنى ياخشى كۆرىدۇ، شۇنداق ئەمەسمۇ؟ سىزنىڭ بۇ خىزمەتنى ئوبدان بەجا كەلتۈرۈشىڭىزگە ئىشىنىمەن، ئەمما بۇ سىرنى ئۆزىڭىزدىن بۆلەك ھېچكىم بىلمەسلىكى كېرەك!

— خوپ، ھازىرلا باراي، — دېدى بۇرھان شەھىدى ھېلىقى زىخچە ئالتۇنلارنى ئېھتىيات بىلەن قەغەزگە يۆگەۋېتىپ. ئەمما ئۇنىڭ قوللىرى ئىختىيارسىز تىترەپ كەتتى. چۈنكى پەن ياۋنەننىڭ ئىدېئولوگىيە جەھەتتىن ياڭ زىڭشىنغا قارشى ئېقىمدىكى كىشى ئىكەنلىكىنى ئۇ بىرقەدەر چۈشىنەتتى. شۇنداق تۇرۇقلۇق ياڭ زىڭشىننىڭ مۇنچىۋالا سېخىيلىق بىلەن ئۇنىڭغا ئىككى يۈز سەر ئالتۇننى ئىنئام قىلغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە «پەن دارىن سىزنى ياخشى كۆرىدۇ» دېگەن گېپى بۇرھان شەھىدىنى تەمتىرىتىپ قويغانىدى.

— بۇ قانداق گەپ بولدى، مەن ياڭ جاڭجۈندىن پۇل

سورىمىغانسىدىمىغۇ؟ — دېدى پەن ياۋنەن ئۆزىنىڭ ئۆيىدە بۇرھان شەھىدىنىڭ كۆزىگە تىكىلىپ تۇرۇپ.

— جانابىڭىزنىڭ ئالدىدا مەنمۇ خىجىلمەن، — دېدى بۇرھان شەھىدى، — ئەمەلىيەتتە ئۆزۈم ھېچ نەرسىنى چۈشەنمەيۋاتىمەن.

— مېنى سېتىۋالماقچىمۇ، ھە!؟ — دېدى پەن ياۋنەن ئالدىغا قويۇلغان زىخچە ئالتۇنلارنى بىر چەتكە ئىتتىرىپ قويۇپ.

— ئەستاغپۇرۇللا، — دېدى بۇرھان شەھىدى، — ياڭ جاڭجۈڭ جانابلىرىنىڭ «پەن دارىن سىزنى ياخشى كۆرىدۇ، بۇ خىزمەتنى ئوبدان بەجا كەلتۈرۈشىڭىزگە ئىشىنىمەن.» دېگەن گەپلىرى قۇلىقىمنىڭ تۈۋىدە جاراڭلاپ تۇرۇپتۇ. ئەگەر سىز بۇ زىخچىلەرنى ئالمىسىڭىز...

پەن ياۋنەن بىردەم ئىچىنى تىڭشاپ ئولتۇرغاندىن كېيىن مۇنداق دېدى:

— ھەممىنى چۈشىنىۋاتىمەن، بۇلارنىڭ ھەممىسى مېنىڭ بېشىم ئۈچۈن تۆلىنىۋاتقان ھەق. ياڭ جاڭجۈڭ جانابلىرى قوش-قوش مەنسەپ بىلەن پۇت-قولۇمنى چۈشەپ قويغانىدى. كېيىنمۇ يەنە كۆڭلى تىنماي، ئەمدى ئالتۇن بىلەن مېنىڭ ئاغزىمنىمۇ كەپشەرلىۋەتمەكچى، شۇنداقمۇ؟ بۇنىڭ ھەممىسى ياڭ جاڭجۈڭنىڭ ئادەملەرنى ئىدارە قىلىش پاراستىنىڭ بىر قىسمى. ئۇ ھەقىقەتەنمۇ پاراسەتلىك ئەرباب. ئەمما ئادەمشۇناس ئەمەس ئىكەن. مەن سىزگە ئىشىنىپ شۇنى ئېيتايكى، دۇنيادا پۇل بىلەن سېتىۋالغىلى، كۈچ بىلەن ئىگىلىۋالغىلى بولمايدىغان بىر نەرسە بار، ئۇنىڭ ئېتى «قەلب». بۇ گەپلىرىمنى ياڭ جاڭجۈڭغا ئېيتىسىڭىزمۇ مەيلى، ئەمما سىزنىڭ ئاڭلاپ قالغىنىڭىز ياخشى، سىز تېخى ياش، ھايات مەنزىلى ئۇزۇن.

بۇرھان شەھىدى بۇ گەپلەرگە جاۋابەن پەن ياۋەنىنىڭ ئورۇق بارماقلىرىنى مەھكەم سىققان ھالدا، ئۇنىڭ كۆزىدىن خىيلىغىچە كۆزىنى ئۈزمىدى. ئۈستەلدە يېنىپ تۇرغان يوغان كىرسىن لامپىنىڭ نۇرى ئۇلارنىڭ كىرپىكلىرىدىكى ئۇششاق ياش دانىچىلىرىدە جىلۋە قىلىپ تۇراتتى.

بەزى ماتېرىياللارغا قارىغاندا، ياڭزىڭشىنىڭ پەن ياۋەنگە شۇ خىلدىكى ئىنئاملارنى ئەۋەتىشى بىرنەچچە قېتىم تەكرارلانغان.

ۋاقىت ئۆتكەنسېرى پەن ياۋەنىنىڭ مىجەز-خۇلقىدىمۇ بەزى ئۆزگىرىشلەر كۆرۈلۈشكە باشلىدى. پسىخولوگىيە ئالىملىرىنىڭ تەبىرى بىلەن ئېيتقاندا، ئۇ ئەمدى تاش مىجەزلىك كىشىدىن ئىچ مىجەزلىك كىشىگە ئايلىنىپ قالماقتا ئىدى يەنى شىنجاڭدا جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىنى يۈرگۈزۈش، مىللەتلەر باراۋەرلىكىنى ئەمەلگە قويۇش، پارىخورلۇقنى ئەڭ تۆگىتىش، مائارىپنى تەرەققىي قىلدۇرۇش لازىم، دېگەنگە ئوخشاش گەپلەرنى قىلىشنىڭ ئورنىغا خۇددى بىر نەرسىنى يىتتۈرۈپ قويغان كىشىدەك ئىچىنى تىڭشاپ، جىم يۈرىدىغان بولۇپ قالدى. ئۆز رەقىبىنىڭ بۇ ئەھۋالىدىن خەۋەر تاپقان ياڭزىڭشىن ئۆزىنىڭ پاراستىدىن مەمنۇن بولۇپ، «سادىغاڭ كېتەي ئالتۇن، سەن نېمىدېگەن خاسىيەتلىك نەرسە! ئۆزۈڭ ئوتتا ئېرىگەن بىلەن سېنى ئوتتا ئېرىتىدىغان ئادەملەرنىڭ ئۆزىنى سەن ئېرىتىپ تاشلايسەن ئەمەسمۇ! يېگەن ئېغىز ئۇيىلىدۇ، دېگەن گەپ راست ئىكەن دەپ قاقاقلاپ كۈلەتتى.»

ئەمەلىيەتتە، پەن ياۋەنىدىكى بۇ جىمخۇرلۇقنىڭ تېگىدە دەھشەتلىك بىر پارتلاش كۈچى ناۋلانماقتا ئىدى. ئەقىل كۆزى بىلەن كۆزەتكەندە، بۇ جىمخۇر ئادەم خۇددى يۈزى تىپتىنچ تۇرغاندەك قىلغان بىلەن تېگىدە قاينام-تاشقىنلىق بىر

كۈچ ئەۋج ئېلىپ، ھېلىدىن ـ ھېلى قاتتىق دولقۇنلىنىپ كېتىـ
دىغان دېڭىزغا ئوخشىشاتتى ياكى ھېيلىگەر تۈلكىنى بىر پاي
ئوق بىلەن ئېتىۋېلىش ئۈچۈن دەرەخلەر ئارىسىدا دېمىنى ئىچىـ
گە يۇتۇپ، پەيت كۈتۈپ تۇرغان ئوۋچىنىڭ ئۆزى ئىدى.

مەملىكەت بويىچە شىمالىي مىلىتارىستلارغا قارشى ھەيـ
ۋەتلىك ئىنقىلابىي ئۇرۇشنىڭ نەتىجىسىدە 1928 - يىلى يازلىقى
بېيجىڭ مىلىتارىستلار ھۆكۈمىتى ئاغدۇرۇلدى. بىراق ئىنقىلاب
غەلىبىسىنىڭ مېۋىسىنى جياڭ جيېشى باشچىلىقىدىكى گومىنداڭچىـ
لار قولغا چۈشۈرۈۋېلىپ، نەنجىڭ ھۆكۈمىتىنى تەسىس قىلدى.
چوڭ - چوڭ مىلىتارىستلار نەنجىڭ ھۆكۈمىتىگە بەيئەت قىلدى.
ئەمدى بۇرۇنقىدەك مۇستەقىل كىنەز بولۇۋېلىشقا كۆزى يەتمىگەن
ياڭ زېڭشىنمۇ نەنجىڭ ھۆكۈمىتىگە بەيئەت قىلىش يولى بىلەن
ئۆز ھاكىمىيىتىنى يەنە ساقلاپ قالماقچى بولدى ۋە شىنجاڭ
ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ يېڭى تەركىبىنى تۈزۈشكە كىرىشتى،
يەن ياۋنەن بۇ يېڭى ھۆكۈمەت تەركىبىدە يوق ئىدى. بۇ ئەھـ
ۋال ئۇنىڭ يارىسىغا تۇز سېپىپ، ئوغىسىنى تېخىمۇ قايناتىپ
قويدى - دە، جىددىي ھەرىكەتكە كىرىشتى.

يەن ياۋنەننىڭ ھەرىكەت مەركىزى ئۈرۈمچىدىكى رۇسچە
سىياسىي قانۇن تېخنىكومى بولۇپ، ياڭ زېڭشىن بۇ تېخنىكومنى
ئۆزىگە ياراملىق دىپلوماتىك خادىملار يېتىشتۈرۈش مەقسىتىدە
ئۆز قولى بىلەن تەسىس قىلغان ۋە ئۆزى پەخرى مۇدىرلىق
ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغانىدى. يەن ياۋنەن ياڭ زېڭشىن نامىـ
دىن تېخنىكومنىڭ باش مۇپەتتىشلىك ۋەزىپىسىنى قوشۇمچە ئۆتـ
ەيتتى. تېخنىكومنىڭ ئەمەلىي مۇدىرى جاڭ چۈنشى يەن ياۋنەنـ
نىڭ ئەڭ سادىق سەپدىشى ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، بۇ تېخنىـ
كوم يەن ياۋنەننىڭ بىۋاسىتە تەسىرىدە ئىدى.

ئەنە ئەنە شۇ تېخنىكومدا بىرىنچى قارار ئوقۇغۇچىلارنىڭ

ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىمى بولماقچى. ئوقۇش پۈتتۈرىدىغان-
لار ئارىسىدا بىر ئۇيغۇر يىگىتمۇ بار ئىدى. زىلۋا بويلۇق، ئاق
يۈزلۈك كەلگەن بۇ تۇرپانلىق يىگىتنىڭ مەكتەپتىكى ئېتى يۈ-
ۋېنبىڭ بولۇپ، ئۆز ئېتى يۇنۇس ئىدى. ئادەتتە، مىللىيلار ئۇنى
يۇنۇس بەگ دەپ ئاتايتتى. مۇراسىمدىن بىر كۈن بۇرۇن، ئە-
تىگەندە پەن ياۋەن بىلەن ئىلمىي مۇدىر جاڭ چۇڭشى ئۇنى ئۆز
ئىشخانىسىغا چاقىرىپ، مۇراسىمدا ئوقۇغۇچىلار نامىدىن سۆزگە
چىقىشنى تاپشۇردى.
— مەن بۇنىڭغا ئاجىزلىق قىلىمەن، — دېدى يۇنۇس بەگ
قىزىرىپ كېتىپ.
— ياق، سىز بۇ تېخنىكومدا ئارپا ئىچىدىكى بىر بۇغداي-
دەك بىرلا ئۇيغۇر. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوقۇش نەتىجىڭىز ئەلا، —
دېدى پەن ياۋەن كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ.
— مۇنداق بولسۇن، — دەپ قوشۇمچە قىلدى ئىلمىي مۇ-
دىر جاڭ چۇڭشى، — سۆز تېكىستىنى يېزىشقا مەن ياردەم قىلىمەن.
— سۆزگە چىققاندا، ئالدى بىلەن ياڭ جاڭجۇڭغا تەزىم قى-
لىشنى، سۆزىڭىزدە ياڭ جاڭجۇڭنىڭ ئالىيجاناب پەزىلەتلىرىنى
ماختاپ ئۆتۈشنى ئۇنتۇپ قالماڭ! — دەپ كۈلۈپ قويدى
پەن ياۋەن.
يۇنۇس بەگ ئەدەب بىلەن تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ، ئىش-
خانىدىن چىقىپ كەتتى.
— بۇ يىگىت، — دېدى ئىلمىي مۇدىر جاڭ كۆزى بىلەن
ئىشىك تەرەپنى ئىشارەت قىلىپ، — ئۆزىڭىزگە مەلۇم، ئاجايىپ
ئىستېبدات ساھىبى ئىكەن. قەلەم قۇۋۋىتى بىلەن نۇتۇق قابىلى-
يىتىگە قاراپ تۆت يىلغىچە ئۇنىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى ئاڭقى-
رالماي يۈرۈپتىمەن. مېنىڭ كۆزىتىشىمچە، ئۇيغۇرلار ناھايىتى
ئەمگەكچان، ئىشقا قابىل، خۇش پېئىل، ئەقىللىك، زېرەك مىللەت

ئىكەن، بۇلاردىن نى-نى ئادەملەر يېتىشىپ چىققىشى مۇمكىن؛ ئەپسۇسكى، باللىرىنى ئوقۇتۇشقا قىزىقمايدۇ، مەكتەپتىن قاچۇ-رىدۇ، ھەتتا يۇرت چوڭلىرى بولغان ئادەملەر ئۆز باللىرىنىڭ ئورنىغا كەمبەغەللەرنىڭ باللىرىنى تۆلەم بېرىپ، ئالۋانغا تۇ-تۇپ بېرىدۇ.

يەن ياۋنەن «ھەي بۇرادەر» دېگەن خىتاب بىلەن ئىلمىي مۇدىرنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ مۇنداق دېدى:

— بۇنىڭ ھەممىسى بىزنىڭ سىياسىتىمىزدىن كېلىپ چىق-قان تىراگېدىيە. شىنجاڭ خەلقى ياڭ جاڭجۈڭ جانابلىرىنىڭ خەلق-نى نادانلىقتا تۇتۇش سىياسىتىنىڭ قۇربانى بولماقتا. قېنى ئېيى-تىپ بېقىڭا، شىنجاڭدا يەرلىك مىللەتلەر ئۆز ئانا تىلىدا ئوقۇي-دىغان بىرەر ھۆكۈمەت مەكتىپى ياكى شۇنداق مەكتەپلەر ئۈ-چۈن مۇئەللىم تەربىيىلەيدىغان بىرەر كۇرس بارمۇ؟ يوق! ھەت-تا يەرلىك خەلق ئىچىدىكى مۇنەۋۋەر زاتلار، مەسىلەن، تۇرپان-دىكى مەخسۇت مۇھىتى، قەشقەردىكى ئابدۇقادىر داموللا قاتار-لىق كىشىلەر بىرنېمىلەر قىلىپ يېڭى مەكتەپ ئاچسا، بىزنىڭ ھۆكۈمەت ئۇلارغا نېمە بوھتانلارنى چاپلىمىدى؟! نېمە خاپى-لىقلارنى يەتكۈزمىدى؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە، خەنزۇچە شۆتاڭلاردا ئوقۇپ چىققان ئۇيغۇر باللىرى ئامبال-دارىنلارغا تۇڭچى بو-لۇشتىن بۆلەك نېمە ئىستىقبالغا ئىگە؟ ئاڭلىشىمچە، ئۇيغۇر-لاردا «ئامبىلىدىن تۇڭچىسى يامان» دېگەن سۆز بار ئىكەن. بۇ بىكارغا چىقمىغان سۆز. شۇنداق تۇرۇقلۇق يەرلىك خەلق ئۆز باللىرىنى ئوقۇتۇشقا قىزىقامتى! خەير، بۇ گەپلەرنى ھازىرچە قويۇپ، ئۆز ئىشىمىزغا كېلەيلى. مۇراسىم باغاقلىرى تولۇق تارقىتىلىپ بولدىمۇ؟

— ھەئە.

— ھېلىقى ئىشلارچۇ، ھەممىسى جايىدىمۇ؟

— ھەممە ئىش جايىدا، ۋالىي جانابلىرىنىڭ خاتىرجەم

بۇنۇشمنى سورايمەن.

— ئىلاھىم شۇنداق بولسۇن. بۈگۈن شەنبە، ئەتە يەكشەنبە، ئاسمان خۇداسى بۇ يەكشەنبە كۈننىڭ تارىختا ئۇنتۇلماس بىر خاتىرە كۈنى بولۇپ قېلىشىنى نېسىپ قىلسۇن!

ئۇلار يەنە بىردەم پىچىرلاشقاندىن كېيىن، پەن ياۋنەن خوشلىشىپ ئۆز ئۆيىگە قايتتى ۋە چۈشلۈك غىزاسىدىن كېيىن، ئۆزىچىلا تاھىربەگنى يوقلىغۇسى كېلىپ، بايا ئېيتىلغان گۈلزارلىق ھويلىغا كەلگەنىدى.

تاھىربەگ شۇ ھويلىدا بىرنەچچە ئېغىز ئۆينى ئىجارىگە ئېلىپ ئولتۇراتتى. ئۇ پەن ياۋنەنگە مەخسۇت مۇھەببىتىنىڭمۇ ھازىر ئۈرۈمچىدە ئىكەنلىكىنى ئېيتقاندا، پەن ياۋنەن ئۇنى دەرھال چاقىرىپ كېلىشىنى تەكلىپ قىلدى. شۇنداق قىلىپ، بۇ ئۈچەيلەن چاي-پاي ئىچكەچ بىرەر سائەتتىن بۇيان پاراڭلىشىپ ئولتۇراتتى. پاراڭ داۋامىدا پەن ياۋنەننىڭ كۆزى تامدىكى ھېلىقى فوتو رەسىمگە چۈشۈپ قالدى. بۇ رەسىم شىنخەي ئىنقىلابى نەتىجىسىدە، 1912-يىل 1-يانۋار كۈنى جۇڭگو تارىخىدا تۇنجى قېتىم جۇمھۇرىيەت قۇرۇلۇپ بۈيۈك رەئىس جۇمھۇر (دازۇڭتۇڭ) لۇقفا سايلانغان سۇن جۇڭشەن ئەپەندىنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر ۋەكىللىرى بىلەن چۈشكەن خاتىرە رەسىمى ئىدى. تاھىربەگ شۇ قېتىمقى شىنجاڭ ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ باشلىقى بولۇپ، رەسىمدە سۇن جۇڭشەن ئەپەندىنىڭ يېنىدا ئولتۇراتتى.

پەن ياۋنەن رەسىمگە قاراپ مۇنداق دېدى:

— بۇ رەسىمنى سىزنىڭ ئۆيىڭىزدە ئۈچىنچى قېتىم كۆرۈۋاتىمەن، ھەر كۆرگىنىمدە يېڭى-يېڭى تەسىراتلارغا چۆمۈلۈپ كېتىمەن. سىز سۇن جۇڭشەن ئەپەندىنى ئۇيغۇرلار ئىچىدىن تۇنجى قېتىم زىيارەت قىلغان كىشى، سۇن جۇڭشەن

ئەپەندىنىڭمۇ ئۇيغۇرلار ئىچىدىن تۇنجى قېتىم كۆرگەن كىشىسى سىز بولسىڭىز كېرەك. شۇنداق ئەمەسمۇ؟

— شۇنداق، — دېدى تاھىر بەگ، — مېنىڭمۇ بۇ زېمىنگە ھەر قېتىم قارىغىنىمدا، سۇڭ جۇڭشەن ئەپەندىنى چوڭقۇر ھۆرمەت بىلەن ئەسلەيمەن. ئەمما بىزگە بەرگەن ۋەدىلىرىنىڭ ئەمەلگە ئاشمىغانلىقىغا قاتتىق ئېچىنىمەن.

— توغرا ئېيتتىڭىز، — دېدى پەن ياۋنەن، — جۇمھۇرىيەت پروگراممىسى بويىچە، ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىدا يەرلىك مۇختارىيەتنى ئەمەلگە قويۇشقا، ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، مائارىپنى گۈللەندۈرۈشكە ئەپەندىمىزنىڭ ئۆمرى يار بەرمىدى.

— مېنىڭچە، — دەپ گەپكە قوشۇلدى مەخسۇت مۇھىتى، — ياڭ جاڭجۈندەك كىشىلەر ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرىدىغان بولسا، سۇڭ جۇڭشەن ئەپەندى يۈز ياشقا كىرگەن تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭ غايىلىرىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى يوق ئىش بولۇپ قالاتتى. چۈنكى يولدا ياتقان تاش قاچانلا بولمىسۇن ھارۋىنىڭ مېڭىشىغا پۇتلىكاشاڭ بولىدۇ.

ئۇنىڭ خەنزۇچە تەلەپپۇزنى بۇزۇپراق ئېيتقان بۇ گەپلىرىنى دىققەت بىلەن ئاڭلاپ تۇرغان پەن ياۋنەن خۇددى بىرى ئۇنىڭ كۆڭلىدىكىنى ئېيتىپ سۆزلەۋاتقاندەك بىردىنلا ھاياجانلىنىپ:

— ناھايىتى توغرا ئېيتتىڭىز، توغرا ئېيتتىڭىز، — دەپ مەخسۇت مۇھىتنىڭ دولىسىغا قېقىپ قويدى.

— بەزىلەردىن ئاڭلىشىمچە، — دېدى تاھىربەگ سەل خىرقىرىغان ئاۋاز بىلەن، — ياڭ جاڭجۈڭ مەن شىنجاڭنى جۇڭخۇا مىنگونىڭ ئايرىلماس بىر ئۆلكىسى قىلىپ ساقلاۋاتىمەن، ئەگەر مەن بولمىسام ئىش چاتاق دەپ ماختىنار ئىمىش. خۇددى ئۇ بولمىسا، بۇ يەرنى ئوغرى ئېلىپ قاچىدىغاندەك، نىسپىي جەھەتتىن

بۇمۇ بەلكى توغرىدۇر، ئەمما شىنجاڭنىڭ جاڭجۇڭسى بولغان ئا-
دەم بۇ ۋەتەن زېمىننى مەھكەم ساقلىماي، ئوغرىلىنىپ قويسا،
ئۇ ھالدا ياڭ جاڭجۇڭ مۇستەبىت مىلىتارىستلا بولۇپ قالماي،
ۋەتەن ساتقۇچ بولۇپ قېلىشى كېرەكتە، ئەلۋەتتە! ئىنسان ئۈ-
چۈن بۇنىڭدىنمۇ يامان جىنايەت يوق!

پەن ياۋنەن بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، تېخىمۇ ھاياجانلىنىپ
كەتتى ۋە «قالتىس پىكىر، قالتىس پىكىر» دەپ تاھىر بەگنىڭ
قولىنى تۇتۇپ، بىر نېمە دېمەكچى بولدىيۇ، لېكىن تىلىنىڭ
ئۇچىغا كېلىپ قالغان گەپنى يۇتۇۋېتىپ، كىتاب ئىشكاپلىرى
تەرەپكە بۇرۇلدى. ئىشكاپلار خەنزۇچە، رۇسچە ۋە تاشكەنت،
قازان، ئىستامبۇل مەتبۇئاتلىرىدا بېسىلغان تۈرلۈك كىتابلار بى-
لەن تولغانىدى. دېرىزە ئالدىدىكى ئۇزۇنچاق ئۈستەلدە «پراۋدا»،
«قىزىل ئۆزبېكىستان» ۋە تيەنجىندە نەشىر قىلىنىدىغان «داگۇڭ-
باۋ» گېزىتلىرىنىڭ بىر قىسىم سانلىرى بىلەن بىرمۇنچە ژۇر-
ناللار يېيىلىپ ياتاتتى.

پەن ياۋنەن كىتاب - ژۇرناللارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، ئۆ-
زىگە ناتونۇش تىلدىكىلىرىنى بىرقۇر سۈرۈشتۈردى ۋە ئاخىر
مۇنداق دېدى:

— سىزنىڭ بۇ كۇتۇپخانىڭىز تېخىمۇ بېيىپ كېتىپتۇ. بۇ
ئۆيدە ئولتۇرۇپ جاھاننىڭ خېلى بىر قىسمىنى كۆرگىلى بولى-
دىكەن، ئەگەر شىنجاڭدا مۇشۇنداق كۇتۇپخانىلار كۆپىيىۋەرسە،
بۇ زېمىننىڭ ئاسمىنى خۇددى تاڭ شولىسى چېچىلغاندەك، ئاس-
تا - ئاستا يورۇشقا باشلايتتى.

— ئۇ چاغدا، — دەپ كۈلدى مەخسۇت مۇھىتى، — ياڭ
جاڭجۇڭدەك شەپەرەڭلەرگە جاھان تارلىق قىلىپ، چاشقان تۆ-
شۈكى ساراي بولۇپ كۆرۈنەر.

ھەممەيلەن كۈلۈشۈپ كەتتى. بىر ئازدىن كېيىن پەن

ياۋەن كېتىشكە رۇخسەن سورىدى، تاھىر بەگلەر ئۇنى دەرۋازىغىچە ئۇزىتىپ چىقتى.

— ھە، ئېيتماقچى، بۇرھان ئەپەندى كۆرۈنمەيدىغۇ؟ — دېدى پەن ياۋەن دەرۋازا ئالدىدا توختاپ. تاھىر بەگ ئۇنىڭ ياڭ جاڭجۇڭ تاپشۇرغان مۇھىم بىر ئىش بىلەن ئەتە ئەتىگەندە تۇرپانغا مېڭىشقا يول تەييارلىقى قىلىۋاتقانلىقىنى ئېيتتى.

— خەير، خوش، — دېدى پەن ياۋەن، پوۋېسكىغا چىقىۋېتىپ، — ئەتە كۆرۈشەيلى. مەن سىلەرنى ئەتە جاڭجۇڭ يامۇلىغا چاقىرتىمەن.

ئۆتكەنگە پۇشايمان، بۈگۈنگە قانائەتلەنمەسلىك، ئەتىگە ئۈمىد — بۇ ئىنسان ھاياتىغا دائىم ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرىدىغان بىر خىل مەنتىقي فورمۇلا. لېكىن ئىنساننىڭ ئەتىسىگە، ئادەتتە، كۈتۈلمىگەن ھادىسىلەر ھەمراھ بولۇپ كېلىدۇ. شۇ سەۋەبتىنمىكىن، بۈگۈن شۇنچە ئۇزۇن بىللە بولغانلىقىغا قارىماي، پەن ياۋەننىڭ «ئەتە سىلەرنى چاقىرتىمەن» دېگەن گېپى تاھىر بەگلەرنى بىرئاز ھەيران قىلىپ قويدى. ئۇلارنىڭ كۆڭلى بىر نېمىنى تۇيغاندەك تەشۋىشلىنىشكە باشلىدى.

— ئەتە نېمىشقا چاقىرتىدىكىن؟ — دېدى تاھىر بەگ ئاستا پىچىرلاپ.

— ھەي تاغەي، ھېچنېمىگە چۈشەنمىدىم، — دەپ بېشىنى چايقىدى مەخسۇت مۇھىتى.

2

دېگەندەكلا ئەتىسى ئۈرۈمچىدە ھېچ كۈتۈلمىگەن بىر ۋەقە يۈز بەردى.

بۇ كۈنى يەكشەنبە بولۇشىغا قارىماي، كۈن بوغدا

چوققىسىدىن نەيزە بويى كۆتۈرۈلۈش بىلەن ھەربىي ۋە مۇلكىي ئە-
مەلدارلارنىڭ مەپە - پوۋىسكىلىرى ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ شىما-
لىي دەرۋازىسى يېنىدىكى دۆڭلۈكتە چوقچىيىپ تۇرغان بۇتخا-
نا كۆرۈنۈشىدىكى ھەيۋەتلىك ھويلا تەرەپكە ئېقىشقا
باشلىغانىدى. ئۆز زامانىسىدە شىنجاڭ بويىچە ئەڭ ئالىي بىلىم
يۇرتى ھېسابلانغان رۇسچە سىياسىي قانۇن تېخنىكومى ئەنە
شۇ ھويلىغا جايلاشقان بولۇپ، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىز-
دەك، بۈگۈن بۇ يەردە بىرىنچى قارار ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇش
پۈتتۈرۈش مۇراسىمى بولماقچىدى. قىزىل، يېشىل قەغەز
لاتىلار بىلەن بېزەلگەن سوزۇنچاق زالدا يۈزدىن ئوشۇق
كىشى كىمىندۇر كۈتۈپ جىم ئولتۇراتتى.

دەل چاشكا ۋاقتىدا ئۆرە ياقىلىق ئاق ھەربىي پەشمەت
ئۈستىدىن كەڭ رەڭدار لېنتىسىنى ئېسىپ، كۆكرىكىگە كۆزنى
چاقنىتىپ تۇرىدىغان ھەرخىل ئوردېن - مېداللىرىنى تاقىۋال-
غان گەۋدىلىك بىر ئادەم چارائىلىق ھەربىي ئورىكېستىر سادا-
لىرى ئىچىدە بىر توپ كىشى بىلەن سەھنىدە پەيدا بولدى.
ئۇ گۈلدۈراس ئالقىشلارغا جاۋابەن زەر بېسىلغان ئاق پۆپەك-
لىك ئۆرە شەپكىسىنى تۈزىتىپ قويۇپ، زالدىكىلەرگە تەبەسسۇم
بىلەن قول پۇلاڭلاتقاچ سەھنىنىڭ تۆرىدىن ئورۇن ئالدى.
بۇ ياڭ زىڭشىن ئىدى. يۇقىرى دەرىجىلىك مەنسەپدارلار بى-
لەن بىللە سوۋېت كونسۇلى كاۋلوۋمۇ شۇ قاتاردىن ئورۇن
ئالدى.

زالدىكى ھەممە كىشىنىڭ دىققىتى ياڭ زىڭشىندا ئىدى.
ئۇلار گويا خۇش مۇئامىلە، مۇلايىم، پاراسەتلىك ۋە تەدبىر
دانىشى بىلەن ھۆرمەتكە سازاۋەر دەپ ئاتالغان بۇ مويسپىت
ھۆكۈمدارنى تۇنجى قېتىم كۆرۈۋاتقاندەك، ئۇنىڭدىن كۆزلىرى-
نى ئۈزمەيتتى. ئۇمۇ ئۆزىنى سادىق مۇخلىسلىرى ئارىسىدا

ئولتۇرغان ئىلكەش قېرى شەيختەك ھەممىگە مېھرىبانلىق بىلەن تەكشى قاراپ كۈلۈمسىرەيتتى. پەقەت كونسۇل كاۋلىۋۇلا ئاغزىدىكى تاماكىسىدىن كۆكۈش چەمبىرەكلەرنى چىقىرىپ، ھېچنېمىگە پەرۋا قىلمىغاندەك، ئۈزىنى تىك تۇتۇپ ئولتۇراتتى.

يەن ياۋنەن مۇنبەرگە كېلىپ، مۇراسىمنىڭ باشلانغانلىقىنى تەنتەنىلىك سۆزلەر بىلەن جاكارلاپ ئۆتكەندىن كېيىن، «ياڭ جاڭجۇڭ جانابلىرىنىڭ قەدەم تەشرىپ قىلغانلىقىغا سەمىمىي مىننەتدارلىق» بىلدۈرۈپ ئۆتۈپ، مائارىپ نازىرىنى سۆزگە تەكلىپ قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، يەن ياۋنەننىڭ تەكلىپى بىلەن قىزغىن ئالقىش سادالىرى ئىچىدە ياڭ زېڭشىن مۇنبەرگە ئۆتتى. ئۇ ياشىنىپ قالغانلىقىغا قارىماي، يوغان گەۋدىسىنى تىك تۇتۇپ، بوم ئاۋاز بىلەن روھلۇق سۆزلەيتتى. ئاخىر، ئۇزۇنغا سوزۇلغان نۇتقىنى مۇنداق سۆزلەر بىلەن ئاياغلاشتۇردى:

— مېنىڭ سىلەرگە دەيدىغان كۆپ گېپىم يوق. يىغىپ ئېيتقاندا، بىرلا جۈملە گېپىم بار: ھەممىڭلار شىنجاڭلىق، ئەتىلا جەمئىيەتكە چىقىسىلەر، بۇ يەرنىڭ ئىشىنى بۇزۇپ قويماڭلار. شۇنى ئېسىڭلاردا تۇتۇڭلاركى، مۇبادا بارغان ئورنۇڭلاردا قانداقتۇر «ئىنقىلاب، پىنقىلاب» دەيدىغان بىرەر ھەرىكەت بولۇپ قالسا، مېنىڭ قىلىچىم ئالدى بىلەن سىلەرنىڭ بېشىڭلاردا ئوينايدۇ ...

ئۇ سۆزلەۋاتقاندا مەمۇرىي ئىشلار نازىرى ئۇزۇنتۇرا جىنڭ شۇرېن ئەپيۇن خۇمارى تۇتۇپ، قاتتىق ئەسنەپ ئولتۇراتتى. ئاخىر قورسىقىنى تۇتقان پېتى تۈگۈلۈپ قالدى ۋە ياڭزېڭشىننىڭ سۆزى تۈگەش بىلەن رۇخسەت سوراپ كەتتى.

ئوقۇغۇچىلار ۋەكىلى يۇنۇس بەگنىڭ سۆزىدىن كېيىن،

مۇراسىم ئاياغلىشىپ، مېھمانلار زىياپەتكە تەكلىپ قىلىندى.

هويلىنىڭ ئىچكىرىسىدىكى كىچىكرەك بىر زالغا بىرنەچچە يۇمىلاق ئۈستەل قويۇلغانىدى. ياڭ زىڭشىن بىرنەچچە يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدار بىلەن ئوتتۇرىدىكى ئۈستەلگە جايلاشتى. ئۇنىڭ يېنىدىكى ئۈستەلدە كۆل رەڭ شىم - كاستۇم كىيگەن كونسۇل كاۋلوۋ ئاق شىلەپە ۋە ئاق كۆڭلەك كىيگەن چىرايلىق خانىمى بىلەن ئولتۇراتتى. يەن ياۋنەن باشلىق بىرقانچە ئەمەلدارمۇ مۇشۇ ئۈستەلدە ئىدى. ئۇ مۇشۇ تېخنىكومنىڭ باش مۇپەتتىشى بولۇش سۈپىتى بىلەن ساھىبخانلىق ۋەزىپىسىنىمۇ ئۆتەپ تۇراتتى. قالغان ئۈستەللەرمۇ ئەمەلدارلار بىلەن تولغانىدى. يۇقىراچە كىيىنگەن مۇلازىملار قوش قانتىدىن ياسالغان يوغان - يوغان يەلپۈگۈچلەر بىلەن مېھمانلارنى يەلپۈپ تۇراتتى. كۆك كۆڭلەك ئۈستىدىن ئاق پەرتۇق تارتىۋالغان خادىملار تەرلەپ - پىشىپ، ئاشخانا بىلەن زالنىڭ ئوتتۇرىسىدا خۇددى بابكارنىڭ مۇككىسىدەك قاتناپ يۈرەتتى؛ ياڭ زىڭشىننىڭ سەككىز نەپەر خاس مۇھاپىزەتچىسى باشقا ئەمەلدارلارنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن بىللە تاشقىرىقى هويلىدىكى ئايرىم ئۆيلەردە مېھمان قىلىنىۋاتاتتى.

ياڭ زىڭشىن يوغان گەۋدىسىنى بىر خىلدا چايقاپ، سېمىز بارماقلىرىنى ئەپچىللىك بىلەن چىقىرىپ، يېنىدىكى ھەربىي ئەمەلدار بىلەن «گاۋشىڭ» ئويناپ ئولتۇراتتى ۋە ئۆز رەقىبىنى پات - پاتلا ئۇتتۇۋېلىپ بوم ئاۋاز بىلەن قاقاقلاپ كۈلەتتى. باشقا ئۈستەللەردىمۇ «گاۋشىڭ - گاۋشىڭ» بىلەن كۈلكە ئاۋازلىرى ياڭراپ تۇراتتى.

شۇ ئارىدا تېخنىكومنىڭ ئىلمىي مۇدىرى جاڭ چۇڭشى ئۆزىنىڭ ئالدىدا تۇرغان بوتۇلكىنى يەن ياۋنەننىڭ ئالدىغا سەل ئىتتىرىپ قويدى.

— تەييار بولدىمۇ؟ — دېدى پەن ياۋنەن ئۇنىڭغا قاراپ.
— ھە، — دېدى ئىلمىي مۇدىر ياڭ زىڭشىن ئولتۇرغان ئۇستەلنىڭ قېشىدا يەلپۇگۈچ تۇتۇپ تۇرغان پاكار بويلۇق مۇلازىمغا دەرھال نەزەرنى يۆتكەپ.

پەن ياۋنەن قەدەھلەرگە ھاراق تولدۇرۇپ ئورنىدىن تۇردى، كونسۇل كاۋلوۋنى قەدەھكە تەكلىپ قىلدى. بۇ تەكلىپ بىلەن تەڭلا، بايىقى يەلپۇگۈچ تۇتقان پاكار بويلۇق مۇلازىم قوينىدىن تاپانچا چىقىرىپ، تەپكىسىنى بېسىۋەتتى. كۆممىقوناق دېنىدەك ئىككى تال قوغۇشۇن ياڭ زىڭشىنىنىڭ يوغان گەۋدىسىنى پوكزەكتەك قاڭقىتىۋەتتى. تۆمۈر خەلپە قاتارلىق نەچچە ئونلىغان ئەزىمەتلەرنىڭ قېنىنى ئىچىپ، ئابدۇقادىر داموللىدەك ئىلىم - ئىرپان يۇلتۇزلىرىنىڭ جېنىغا زامىن بولغان ۋە يىگىرمىنچى ئەسىر شارائىتىدا ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىنى داۋاملاشتۇرۇپ ھاكىممۇتلەقلىك تەختىدە ئون يەتتە يىل دەۋران سۈرگەن بۇ ئادەم قاتتىق چىرقىراپ، نېمىنىدۇر دېمەكچى بولدىيۇ، پەن ياۋنەن ئاتقان ئۈچىنچى ئوق بىلەن يەرگە دۈم چۈشتى. ئۇنىڭ بىلەن «گاۋشىڭ» ئويناپ ئولتۇرغان ھېلىقى ھەربىي ئەمەلدارمۇ، يېنىدىكى يەنە بىر ھەمراھى بىلەن ئوق يەپ جېنىدىن جۇدا بولدى.

پەن ياۋنەنچىلەرنىڭ تاپانچىلىرىدىن چىقىۋاتقان ئاقۇش ئىس بىلەن قاپلىنىپ كەتكەن زالدا پاتىپاراقچىلىق باشلىنىپ، گويا قىيامەت دەھشىتى ھۆكۈم سۈرمەكتە ئىدى. تاشقىرىقى ھويلىنىمۇ مىلتىق ئاۋازلىرى قاپلاپ كەتتى. ياڭ زىڭشىنىنىڭ تىرىك قالغان بىر چالا مەست مۇھاپىزەتچىسى تام تۈۋىدە يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ كىمدىنىدۇر بىر قوشۇق قېنىنى تىلەپ يەرگە باش ئۇراتتى. يەنە بىرى، ئېھتىمال مۇھاپىزەتچىلەر باشلىقى بولسا كېرەك، پەن ياۋنەنچىلەرگە غەيۇرلۇق بىلەن قارشىلىق

كۆرستىپ، ئىچكىرىكى زالنىڭ بوسۇغىسىغا كەلگەندە، بىر
تال ئوق بىلەن دومىلاپ كەتتى. كىمدۇر بىرى ئۇنىڭ يەردە
ياتقان ماۆزۆرىنى ئېلىپ بىلگە قىسىۋالدى. دەل شۇ چاغدا
ياڭزىڭشىنىڭ جەسەتىنى ئۇيان - بۇيان ئۆرۈپ، يانچۇقىدىن
ئاچقۇچ ئېلىۋاتقان پەن ياۋنەننىڭ كۆزى كونسۇل كاۋلوۋقا
چۈشۈپ قالدى. كاۋلوۋ چىرايى تامدەك تاتىرىپ كەتكەن خا-
نىمىنى يېتەكلەپ، زالنىڭ يان ئىشىكىدىن ئىتتىك چىقىپ كې-
تىۋاتاتتى.

— سىلەرگە ھېچقانداق خەۋپ يوق! — دەپ ۋارقىرىدى
پەن ياۋنەن، رۇسچە تەلەپپۇزىنى بۇزۇپراق سۆزلەپ.

شۇ كەمگىچە كىشىلەرگە تالىپ مىجەز كۆرۈنگەن پەن
ياۋنەن ئەمدى جەڭگىۋار سەپنىڭ قوماندانىدەك قولىرىنى پۇ-
لاڭلىتىپ، ئۆز ھەمراھلىرىغا چاققانلىق بىلەن بۇيرۇق بېرەتتى،
ئۇ شۇ خىلدا ئۆزىنىڭ بىردىنبىر قوشۇنى بولغان يىگىرمە-
دەك كىشىنى ئارقىسىغا سېلىپ جاڭجۇڭ يامۇلى تەرەپكە يۈ-
گۈردى.

3

جاڭجۇڭ يامۇلى ۋەقە يۈز بەرگەن يەردىن ئانچە يىراق
ئەمەس ئىدى. پەن ياۋنەن يامۇلنىڭ ئۇچىنچى زالىغا جايلاش-
قان ھەربىي مەھكىمىگە بېسىپ كىرىپ، تامغىداردىن ياڭ
زىڭشىنىڭ سىرتقى لاتىغا يۆگەلگەن يوغان تامغىسىنى تاپشۇ-
رۇۋالدى ۋە دەرھال يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنى
يىغىنغا چاقىرىپ، بىرقانچە چاپارمەندىن جىددىي ئۇقتۇ-
رۇش تارقاتتى.

بايا مۇراسىم ۋاقتىدا ئەپيۇن خۇمارى بىلەن ئۆيگە قايتىپ،

«شىمشە گۈمبەز» تۈۋىدە ياتقان مەمۇرىي ئىشلار نازىرى جىڭ شۈرېن چاپارمەن ئېلىپ كەلگەن جىددىي ئۇقتۇرۇشقا قىلراپ بىردەم ھاڭ - تاڭ بولدى - دە، كاڭدىن چۈشۈپ ئۇيان-بۇيان مېڭىشقا باشلىدى. ئۇ ئەسلىدە ئۆز خوجايىنىنىڭ چىرا-يىغا قاراپ ئىش قىلىدىغان ئىتائەتمەنلىك تەبىئىتى بىلەن ياڭ زېڭشىنىنىڭ كۆزىگە ئىسسىق كۆرۈنۈپ قالغاچقا، تېخى ئىككى يىل بۇرۇنلا ئۈرۈمچىنىڭ ئامباللىقىدىن ھازىرقى مەنسەپكە كۆتۈرۈلگەنىدى. «قانداق قىلىش كېرەك» دەپ قاتتىق ئويلى-نىپ قالدى ئۇ.

دەل شۇ چاغدا، بابا ياڭ زېڭشىن بىلەن تەڭلا ئوق يې-گەن ھېلىقى ھەربىي ئەمەلدارنىڭ ئوغلى پولك كوماندىرى دۇگوجى ھودۇققان ھالدا كىرىپ، جىڭ شۈرېن بىلەن كونا يۇرتداشلىقىنى شىپە كەلتۈرگەن ھالدا، ئۆز دادىسى ئۈچۈن ئىنتىقام ئېلىشقا ياردەم بېرىشىنى تەلەپ قىلدى. ئارقىدىنلا، جىڭ شۈرېنىنىڭ يەنە بىر يۇرتدىشى ھەربىي ئوفىتسېر جاڭ پېيۈەن كىرىپ، يەن ياۋنەنچىلەرنى جازالاشقا پۈتۈن بىر يىڭ (باتالىئون)نى سەپەرۋەر قىلغانلىقىنى ئېيتتى. شۇنىڭ بىلەن جىڭ شۈرېن خۇددى يېڭى بىر ئەقىل تاپقاندەك بىردىنلا تې-تىكلىشىپ، ياڭجاڭجۈڭ ئۈچۈن ئىنتىقام ئالىدىغان كۈچلەرنىڭ سەردارى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقتى. بىردەمدە بىرنەچچە يۈز چېرىك ھەرىكەتكە كېلىپ، يەن ياۋنەنچىلەرنى قورشىۋالدى.

بىر سائەتتىن ئارتۇق داۋام قىلغان قاتتىق ئېتىشىشتىن كېيىن، ھەممە ھەمراھلىرى ئۆلۈپ يالغۇز قالغان يەن ياۋنەن ئۆزىنى ئېتىۋالماقچى بولدىيۇ، ئەمما ھەر ئىككى قولى-دىكى ماۋزۇرىنىڭ ئوقى قالمىغانلىقتىن دۈشمەنلىرىنىڭ قو-لىغا تىرىك چۈشۈپ قالدى.

«غالىبلار» ئۇنى تۈۋرۈككە باغلاپ قويۇپ، شېرىكلىرىنىڭ

نامىنى ئېيتىپ بېرىشكە قىستايتتى. ئۇ بولسا، ئۆزۈلمەي ئېگى-
ۋاتقان قامچا، تاياق ۋە قاتتىق مۇشتلارغا ھېچ پەرۋا قىلمىغاندەك،
بېشىنى تىك تۇتقان ھالدا لەۋلىرىنى مەھكەم يۇمۇپ، ھېچ-
نېمە دېمەيتتى. ئۇنىڭ شالاڭ بۇرۇتلىرىمۇ يۇلۇنۇپ بولدى،
پۈتۈن ئەزايى بەدىنى قانغا بويالدى. ئۇ يەنىلا ھېچكىمنىڭ
نامىنى تىلغا ئالمىدى.

ئاخىر، جىڭ شۇرېن ئېتىلىپ كېلىپ، ئامبۇر بىلەن ئۇ-
نىڭ ئورۇق بەدىنىدىن پارچە-پارچە گۆشىنى يۇلۇۋېلىش-
قا باشلىدى. شۇ چاغدا پەن ياۋنەن جىڭ شۇرېنغا قاراپ قات-
تىق تۈكۈردى. قان ئارىلاش بىر پارچە گۆش كېلىپ جىڭ
شۇرېننىڭ يۈزىگە تەگدى. بۇ ئۇنىڭ چايناپ تاشلىغان تى-
لى ئىدى. دۇگوجى خەنجىرىنى چىقىرىپ، ئۇنىڭ ئىككى كۆزى-
نى ئويۇۋەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇنى سوراق قىلىشنىڭ پايى-
دىسىز ئىكەنلىكىنى بىلىپ، جىڭ شۇرېن ئۆز قولى بىلەن ئېتىپ
ئۆلتۈردى. جەسىتىنى چېرىكلەر يامۇل تېمىدىن ئارتىلدۇرۇپ
كوچىغا تاشلىۋەتتى. كەچقۇرۇن، پەن ياۋنەننىڭ ئۆيىدە خىز-
مەت قىلىدىغان ئوتتۇرا ياشلىق ئايال بىلەن ھېلىقى سېرىق
ساقاللىق ھارۋىكەش بىر خادىك ھارۋا تېپىپ كېلىپ، جەسەت-
نى ليۇداۋاندىكى گۆرىستانلىققا ئېلىپ كەتتى.

شۇنداق قىلىپ، شىنجاڭنىڭ سىياسىي سەھنىسىدىكى ئىك-
كى چوڭ شەخس بىر كۈننىڭ ئۆزىدىلا تەڭ غايىب بولۇشتى.
ئىلمىي مۇدىر جاڭ چۇڭشى بايىقى ئېتىشۋازلىقتا قازا تاپقانىدى.
جاڭجۇڭلۇق تامغىسىنى پەن ياۋنەنگە بېرىپ قويغان ھېلىقى
ئەمەلدارمۇ شۇ كۈنىلا ئېتىپ تاشلاندى.

ئەتىسى (8-ئىيۇل كۈنى) يوغان تۆت بۇرجەكلىك قى-
زىل تامغا بېسىلغان ئېلان قەغەزلىرى ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ
دوقمۇش-دوقمۇشلىرىغا چاپلىنىپ كەتتى. بۇ ئېلانلار خەنزۇ

ۋە ئۇيغۇر تىللىرىدا يېزىلغان بولۇپ، جىڭشۇرېن ئۆزىنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ۋاقىتلىق رەئىسى ۋە قوماندا-نى دەپ جاكارلىغانىدى. شۇ كېچىسى شەھەر بويىچە ھەربىي ھالەت ئېلان قىلىنىپ، تۇتقۇن قىلىش باشلانىدى. تۇتقۇن قىلىنغانلار ئارىسىدا يۇنۇس بەگ دېگەن يىگىت بىلەن ھېلىقى سېرىق ساقاللىق ھارۋىكەشمۇ بار ئىدى.

ھارۋىكەش شۇ كېچىسىلا سوراق قىلىنىدى. سېمىزلىكىدىن تۇلۇمغا ئوخشىشىپ قالغان يالاڭ قاپاق بىر ئوفىتسېر پۇت-قول-لىرى ياچىۋەكىنىڭكىدەك ئىنچىكە كەلگەن چاشقان بۇرۇت تۇڭ-چىنىڭ ياردىمى بىلەن ئۇنىڭدىن گەپ سورايتتى.

— ئىسيانچى يەن ياۋەننىڭ جەستىنى كۆمۈشكە سېنى كىم ئەۋەتتى؟

— ئۆزۈم باردىم.

— ئۆزۈم باردىم دېگىنىڭ نېمىسى؟ ئۇنىڭ ياڭ جاڭجۈڭنى ئاتقانلىقىنى ئاڭلىمىغانمىدىڭ؟

— ئاڭلىغان، — دېدى ھارۋىكەش پۇتىدىكى كىشەننى شاراقشىتىپ.

— ئەمىسە، ئۇ ئىسيانچىغا نېمىشقا بولۇشتۇڭ، نېمىشقا ئۇنىڭغا ئىچ ئاغرىتىسەن؟

— يەن دارىن ئىمانسىز بولغان بىلەن ئىنساپلىق، مۇلا-يىم ئادەم ئىدى. شۇنچە يىل ھارۋىسىنى ھەيدىدىم، بىرەر قې-تىممۇ كۆڭلۈمنى ئاغرىتقىنى يوق.

— بۇ گەپلىرىڭنى قوي. مۇشۇ يېقىندا ئۇ كىملەرنىڭ ئۆيلىرىگە باردى.

— يادىمدا يوق!

— ياخشىلىقچە ئېيت. ئۇ كىملەرنىڭ ئۆيلىرىگە باردى؟

— قايسى بىرى يادىمدا تۇرىدۇ؟ نەگە دېسە پوۋېسكىنى

شۇ يەرگە ھەيدەۋەردىم،

— ئۇنداق بولسا، ئاۋۋال سېنىڭ ئۇنتۇغاقلىق كېسلىڭنى ساقايتساق بولغۇدەك، — دېدى سوراقچى ئورنىدىن دەس قوپۇپ.

يەڭلىرىنى جەينەكلىرىگىچە تۈرۈۋالغان تۆت چېرىك ئوقتەك ئېتىلىپ كېلىپ ھارۋىكەشنى يالىڭاچلىدى.

ئىككىنچى باب

ناتونۇش كىشى

ئادەملەرنى قەسەم باغلىيالمايدۇ، ئەگەر ئۆزىڭىزنى بىرەر غايە قورشىۋالغىنىنى سەزسىڭىز، سەزگەندىمۇ چوڭقۇر سەزسىڭىز، شۇنىڭ ئۆزى كۇپايە.

— ئې. ل. ۋوينىچ①

1

چىركىلەر يېرىم يالىڭاچلانغان ھارۋىكەشنى تۈۋرۈككە باغلاپ قامچىلاشقا باشلىدى. ئۇنىڭ تۈكلۈك مەيدىسى بىلەن كەڭ يەلكىلىرى بىردەمنىڭ ئىچىدە يولۋاس تېرىسىدەك ئالىتاغىل قىلىپ تاشلاندى. قامچا ئىزلىرىدىن قىپقىزىل قان دانىچىلىرى تەپچىپ تۇراتتى. ھارۋىكەش بولسا، تاقىرلىشىپ قالغان بېشىنى تۈۋرۈككە تىرەپ، كۆزلىرىنى مەھكەم يۇمغان ھالدا، ھەربىر قامچىنىڭ زەربىسىگە بىر سىلكىنىپ قويۇپ، لام-جىم دېمەي تۇراتتى. ئۇنىڭ كىرلىشىپ كەتكەن بادام دوپپىسى چىركىلەرنىڭ ئاياغ ئاستىدا دەسسىلىپ ياتاتتى.

شۇ ئارىدا ھېلىقى سېمىز ئەمەلدار ئىرغاڭلاپ كېلىپ،

① 1864 — 1960 - يىللىرى ياشىغان ئىرلاندىيىلىك ئايال يازغۇچى.

ئۇنىڭ سىرىدىق ساقىلىدىن تۇتتى - دە، «ھە، قېرى سىڭكۇ،
ئەمدىغۇ ئېسىڭگە كەلگەنسەن، قېنى ئېيت، ئۇ يېقىندا كىمـ
لەرنىڭ ئۆيىگە باردى؟» دەپ يەنە سوراق قىلىشقا باشلىدى.
چاشقان بۇرۇت تۇڭچى ئايال لارنىڭكىگە ئوخشىشىدىغان ئىنچىكە
ئاۋازى بىلەن ئۇنىڭ گەپلىرىنى ئۇيغۇرچىغا ئۆرۈپ تۇراتتى.
بىراق ھارۋىكەش يەن ياۋەننىڭ پوۋېسكىسىنى ھەيدەپ يۈرۈپ
خەنزۇ تىلىنى خېلى بىلىپ قالغاچقا، تۇڭچىنىڭ گېپى
تۈگە - تۈگىمەيلا خەنزۇچىسىغا: «ئېسىمدە يوق دېدىمغۇ، ئې-
سىمدە يوق!» دەپ كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ، سوراقچىغا مىخـ
تەك قادالدى. شۇ تاپتا بۇ كۆزلەردىن تىل بىلەن تەسۋىرلە -
گۈسىز بىر خىل غەزەپ ئۇچقۇنلىرى چاچراپ تۇراتتى. سو-
راقچى ئىختىيارسىز ھالدا، ئۇنىڭ ساقىلىنى قويۇۋېتىپ، بىر
قەدەم ئارقىغا داجىپ كەتتى. بىراق ئۆزىنى دەرھال تۇتۇۋې-
لىپ، ھارۋىكەشنى غەزەپ بىلەن كاچاتلاشقا باشلىدى. بىر
ھازادىن كېيىن، ئېھتىمال قولى ئاغرىپ كەتكەن بولسا كېرەك،
ئۇرۇشتىن توختاپ «ئېيتامسەن - يوق؟!» دەپ ۋارقىرىدى.

بۇ سىرىدىق ساقاللىق ئورا كۆز ئادەم ئەسلىدە مەكىتلىك
بولۇپ، كىشىلەر ئۇنى ھەسەن دولان دېيىشەتتى. ئۇ تىرىكچى-
لىكنىڭ قاتتىقلىقىدىن قاچاندۇر بىر چاغلاردا مۇز داۋان ئارقىلىق
«تاغ ئارقىسى» غا ئۆتۈپ، ياشلىق دەۋرىنى غۇلجا كۆمۈر خاڭـ
لىرىدا يېتىمچىلىك بىلەن ئۆتكۈزگەن ۋە كېيىنچە ئۈرۈمچىدىكى
ئۇيغۇر بايلىرىدىن روزى ھاجىنىڭ ئات باقارلىرى قاتارىدا
مالايلىق قىلىپ يۈرۈپ، ئۆيلۈك - ئوچاقلىقمۇ بولغان. يەن ياۋەن
ئۈرۈمچىنىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلەنگەندىن كېيىن، روزى ھاجىنىڭ
تونۇشتۇرۇشى بىلەن ئۇنىڭ پوۋېسكىسىنى ھەيدەشكە باشلىغانىـ
دى. خۇددى يۇقىرىدا ئۆزىنىڭ ئېيتقىنىدەك، «يەن دارىن
ئىمانسىز بولغان بىلەن ئىنساپلىق، مۇلايىم ئادەم» بولغاچقا،

ئۇنىڭدىن پات-پات ئەھۋال سوراپ، تۇرمۇشىغىمۇ قارىشىپ تۇراتتى، ئۇنىڭ بىلەن دوستلارچە مۇڭدىشاتتى. بولۇپمۇ پەن ياۋەنىنىڭ ئاددىي ئىبارىلەر (گاھىدا قول ئىشارىتى) بىلەن چۈشىنىشلىك قىلىپ ئېيتىدىغان مۇنۇ مەزمۇندىكى گەپلىرى ئۇنىڭغا غەلىتىرەك، ئەمما قاراڭغۇ ئۆيگە يېقىلغان چىراغدەك تۇيۇلاتتى:

«سىلەرنى چەنتۇ دېيىش بولمىغان گەپ، سىلەرنىڭ ئەسلى نامىڭلار ئۇيغۇر، بىزنىڭ قەدىمكى كىتابلىرىمىزدىمۇ شۇنداق يېزىلغان.» «ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق، ئۆزبېك ۋە باشقا مىللەتلەر بىر-بىرىگە قېرىنداش، ئۇلارنىڭ ھەممىسى باراۋەر بولۇشى، ھېچقايسىسىنىڭ كەمسىتىلمەسلىكى لازىم. ھۆكۈمەت يامۇللىرىدا يەرلىك مىللەتلەردىن بىرمۇ ئەمەلدار يوق، بۇ ياخشى ئەمەس.» «ھازىرقى يامۇللار پۇقرالارنىڭ قېنىنى شورايدىغان بىر توپ چۈسى ئۈۋىسىغا ئوخشىشىدۇ. ئەمەلدارلار زالىم، قارا كۆڭۈل، پارىخور، ئەپيۇنكەش، ئۇلار يوقالمىغۇچە، پۇقرالارنىڭ كۈنى ياخشى بولمايدۇ.»

بىر كۈنى پەن ياۋەن ھەسەن دولاننىڭ قولىدا سوۋېتتە ئىشلەنگەن بىر دەپتەر بىلەن ئىككى تال قېرىنداش تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، «ئوغلۇڭ قانداقراق ئوقۇۋاتىدۇ» دېدى. ھەسەن دولان ئوغلىنىڭ بەشىنچى سىنىپنى تۈگىتىش ئالدىدا تۇرغانلىقىنى، ئەمدى مۇندىن كېيىن ئۆز ئانا تىلىدا ئوقۇتىدىغان يۇقىرىراق مەكتەپنىڭ يوقلۇقىنى ئېيتتى.

دەرۋەقە، ئۇ چاغلاردا ئۈرۈمچى بويىچە مىللىي تىلدا ئوقۇتۇلىدىغان بىرلا باشلانغۇچ مەكتەپ بولۇپ، بۇمۇ نەنلياڭ رايونىدىكى تاتار، ئۆزبېك بايلىرىنىڭ پۇلى بىلەن قۇرۇلغان «نوغاي» مەسچىت مەكتىپى ئىدى. ئۇ مەكتەپنىڭ مۇئەللىملىرىنى مەخسۇس مۇھىتى تاتارىستاندىن چىللاپ ئەكەلگەن، شۇ

مۇئەللىملەرنىڭ بىرى ھەيدەر ئەپەندى دېگەن كىشى ئىدى.

پەن ياۋئەن ھەسەن دولاننىڭ گەپلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، غەمكىن بىر ئاھاڭدا مۇنداق دېدى:

— مانا كۆرۈۋاتىسەن، شىنجاڭدا ھازىرغا قەدەر يەرلىك مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمەت باشقۇرىدىغان بىرمۇ مەكتىپى يوق، ھازىر ھۆكۈمەت يەرلىك مىللەتلەردە مائارىپ بولۇشنى ھەرگىز خالىمايدۇ. خەلق قانچە نادان بولسا، ھۆكۈمەت شۇنچە خۇشال بولىدۇ. چۈنكى نادان خەلقنى باشقۇرماق ئاسان، دەپ ئويلايدۇ.

ھەسەن دولان مۇشۇنداق گەپلەرنى ئاڭلىغانسېرى، پەن ياۋئەننىڭ باشقا ئەمەلدارلارغا ئوخشىمايدىغان بىر كىشى ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ يەتمەكتە ۋە ئۇنىڭ سىدامراق كەلگەن ياداڭغۇ چىرايى ھەسەن دولاننىڭ كۆزىگە تولىمۇ نۇرانە كۆرۈنىدىغان، ئاۋازىمۇ يېقىملىق ئاڭلىنىدىغان بولۇپ قالماقتا ئىدى. ئۇ ئەمدى ئۆزىنى پەن ياۋئەننىڭ پوۋېسكىسىنى ھەيدەيدىغان خىزمەتچىلا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئىخلاسمەن دوستى دەپ بىلەتتى ۋە ئەگەر پەن ياۋئەن شىنجاڭغا جاڭجۈڭ بولسا، ئەل-يۇرتقا چىرقىم بىر ياخشىلىق بولىدۇ، دەپ ئىشىنەتتى.

«ھەي قانخورلار، سەنلەرنىڭ مېنى نېمىشقا قىيناۋاتقىنىڭلارنى ئوبدان چۈشىنىۋاتىمەن، — دەپ ئويلايتتى ھەسەن دولان سوراق ئۈستىدە، — سەنلەر پەن دارىننىڭ قېنىغا تويماي، ئەمدى ئۇنىڭ يېقىنلىرىنىڭمۇ بېشىنى يېمەكچىسىلەر. مەنزە پەن دارىن يېقىندا تاھىر بەگنىڭ ئۆيىگە بارغان، مەخسۇت باي بىلەن كۆرۈشكەن، ئۆتكەن ھەپتە ھەيدەر ئەپەندىنىڭ ئۆيىگىمۇ بارغان دەپ بەرسەم بولامتى؟ تىلىم قۇرۇسۇن مېنىڭ، تاياق ئاستىدا ئۆلسەم ئۆلىمەنكى، ئۇلارنىڭ

ئېتىنى ئاغزىمغا ئالمايمەن. ياخشىغا كۈن يوق، يامانغا ئۆلۈم دەپ، ياخشىلارنىڭ ھەممىسى سەنلەرنىڭ قولۇڭلاردا نابۇت بولسۇنمۇ؟ ياق، ياق! قارا، ماۋۇ تۇلۇم چاشقاننى، مېنى كىچىك بالىنى كاچاتلىغاندەك كاچاتلاپ، ئاغزىمنى ئاچقۇزماقچىمۇ تېخى! توختاپتۇر خۇمپەر، ھېلى كۆرسەن ...»

— ئېيتامسەن، يوق؟! — يەنە ۋارقىرىدى سوراقچى.

— قولۇمنى بوشات، ئاندىن ئېيتاي، — دېدى ھەسەن دولان. سوراقچى بىر ئاز ئويلىنىۋېلىپ، چېرىكلەرگە ئىشارەت قىلدى.

ھەسەن دولان ئارغامچىدىن بوشىغان قوللىرىنىڭ بېغىش ۋە جەينەكلىرىنى بىردەم ئۇۋۇلاپ تۇردى ـ دە، «مانا ئېيتتىم» دەپ، سوراقچىنى بىر مۇشت بىلەن دومىلىتىۋەتتى. پۇتىدىكى كىشەن بىلەن دەلدەڭشىپ كېتىپ، ئۆزىمۇ يىقىلىپ چۈشتى. چېرىكلەر ئالاقزادە بولۇشۇپ، قىيا ـ چىيا ئىچىدە ئۇنىڭغا تەرەپ ـ تەرەپتىن ئاچ بۆرىلەردەك يۇپۇرۇلدى.

2

ياڭزېڭشىننىڭ شىنجاڭنى ئىدارە قىلىش جەھەتتىكى «ئاقىلانە» تەدبىرلىرىدىن ھاسىل بولغان تىنچ ـ ئاسايىشلىق ھاۋاسى ئۈرۈمچى شەھىرىنى خۇددى ئەپيۇن ئىسىنىڭ شېرىن كەيپى بىلەن كۆزلىرى خۇمارلىشىپ، ئۈگدەپ ياتقان خامۇش كىشىدەك قىلىپ قويغانىدى. مەن ـ مەن دېگەن بايۋەچچىلەرنى بىرنەچچە ئايدىلا خۇددى ئەتىياز كۈنلىرى تۈك تاشلىغان تايلاقتەك يالىڭاچلاپ قويىدىغان قارا دەرۋازىلىق ھويلىلاردىكى نايناق خوتۇنلارنىڭ ھاياسىز كۈلكىلىرى بىلەن پاكار ـ پاكار ئۆيلەردە داپ ۋە دۇتارغا تەڭكەش قىلىنغان شوخ كوچا

ناخشىلىرى؛ كۆك مىلەڭزىلىرى يېرىم قايرىلغان ئۆيلەرنىڭ كاك ـ سۇپىلىرىدا يېنىپ تۇرىدىغان «شىشە گۈمبەز» ئىسلىرى بىلەن ئەگرى ـ توقاي كوچىلاردىكى ئۆيلەردىن چىقىپ تۇرىدىغان نەشە پۇراقلىرى؛ قىمارخانىلاردا كېچە ـ كۈندۈز شاراقلايدىغان شىشغال سادالىرى بىلەن تۆت ئوشۇق تاۋىكالىرىدىكى «دەتتىكام» ئاۋازلىرى؛ ئادەم تولا ئاشپۇزۇل ۋە مەيخانىلاردا تىنىماي ياڭرايدىغان «گاۋشىڭ، گاۋشىڭ»لار بىلەن «خانلەيلۇن»غا ۋارقىراشلار، — مانا بۇلار خېلى بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ قۇلىقىنى پاڭ، كۆزىنى قارىغۇ قىلىپ قويغانىدى. ئادەملەر خۇددى ئۆز رىزقىنى تېرىپ يەپ يۈرگەن چۈمۈلىلەرگە ئوخشاش ئەركىن ـ ئازادە يۈرگەن بىلەن ئۇلارنىڭ يۈرىكى يۆشۈككە بۆلىنىپ، غەپلەت ئۇيقۇسىدا ئۇخلايتتى. گويا ئۇلار تەبىئەتنىڭ ئىنسانغا بەرگەن ئەڭ چوڭ ئىنئامى — ھېس ۋە تۇيغۇ، ئاڭ ۋە ئىدراكتىن مەڭگۈ مەھرۇم بولغاندەك ...

يەن ياۋنەنچىلەرنىڭ تاپانچىسىدىن ئېتىلغان نەچچە تال ئوقنىڭ ئاۋازى بىلەن باشلانغان پاتىپاراقچىلىق بۇ «تىنىچ ـ ئاسايىشلىق»نى بىردىنلا بۇزۇپ تاشلىدى. ئەمدى ئۈرۈمچى شەھىرى تۇيۇقسىز يەر تەۋرەشتە قاتتىق ئۇيقۇدىن چۆچۈپ ئويغانغان كىشىدەك تېڭىرقاپ قالدى. ئۈچ كۈنلۈك ھەربىي ھالەت داۋامىدا، شەھەر دەرۋازىلىرى تاقىلىپ، چوڭ ـ كىچىك دۇكان، ئاشپۇزۇل، مەيخانىلارنىڭ ھەممىسى ئېتىلىپ قالدى. مىلتىقلىرى بەتلەنگەن چېرىكلەر كوچا ـ كويىلارنى چارلاپ يۈرۈشەتتى. قىلىچلىرىنى يالىڭاچلىغان توپ ـ توپ ئاتلىقلار شەھەر ئىچىدىن چىقىپ، ئۇيان ـ بۇيان چېپىشاتتى. يۈزلىگەن كىشى تۇتقۇن قىلىنىپ كەتتى. مانا بۇلار ئاھالىنىڭ كۆڭلىگە قاتتىق ۋەھىمە سېلىۋاتاتتى. ھەر كىم ئۆز غېمىدە، قېرى قىز ئەر غېمىدە دېگەندەك ھەممە كىشى ئۆزىنىڭ بۆگۈنى بىلەن ئەتىسىنى

ئويلاشقا باشلىدى.

ھەربىي ھالەت توختاش بىلەن سودىسىنى باشلىغان ئەپيۈن دۇكىنىنىڭ ئېگىز بويلۇق، ياغاق يۈز خوجايىنى ۋاڭ بياۋ دېگەن كىشى قاپىقىنى سالغان ھالدا، ئۆزىنىڭ تۈنجى خېرىدارىغا مۈنداق دەيتتى.

— ھەي، يامان بولدى جۇمۇ، يەڭگەم، ئەمدى بۇ يېڭى جاڭجۇڭ ئەپيۈننى چەكلەپ قويسا، بازىرىم كاسات بولۇپ، تۈگىشىپ كېتەرمەنمىكىن — ھە! ياڭ جاڭجۇڭ بەكمۇ كەڭ قورساق ئادەم ئىدى. شۇنىڭ تۈپەيلى جاھان كەڭرى، زامان ئوڭلۇق بولۇپ كېلىۋاتاتتى.

— غەم يېمىسىلە جانابلىرى، — دېدى ئورۇقتىنا كەلگەن كىچىك پۇتلۇق موماي، سېرىق قەغەزگە ئورالغان ئەپيۈن پارچىسىنى يانچۇقىغا سېلىۋېتىپ، — ئاڭلىشىمچە يېڭى جاڭجۇڭنىڭ ئۆزى قالتىس چېكەرمەن ئىمىش. قەدىمكى دانىشمەنلەر «ئۆزۈڭگە راۋا كۆرمىگەننى ئۆزگىلەرگىمۇ راۋا كۆرمە» دېگەن ئەمەسمىدى. خەير، خوش، مەن كەتتىم. خۇمارىم بەك قىستاپ كەتتى.

شەھەر ئىچىدىكى تۆت كوچا دوقمۇشىغا جايلاشقان سۆلەتلىك دۇكانىنىڭ كۆزەينەكلىك قېرى خوجايىنى كاللەك-كاللەك قەغەز پۇللارنى لاتىغا ئوراۋېتىپ، ئالدىدا ئەدەب بىلەن تۇرغان ئاق شىلەپىلىك يىگىتكە ئاستا شىۋىرلىدى:

— چاپسان بول بالام. بۇ تىزىملارنى ئالتۇنغا تېگىشىپ كەل. ياڭ جاڭجۇڭنىڭ تىزىسىنى قۇچاقلاپ يېتىپ لېۋىمىزنى چىشلەپ قالمايلى يەنە...

— ئالتۇن ئالغۇچە، گەزمال ئېلىپ قويساق بولماسمۇ، دادا، — دېدى يىگىت ئېتەكلىرى ئۇشۇقىغا چۈشۈپ تۇرغان كۆك شايى يەكتىكىنى قولتۇقىدىن تۈگمىلەۋېتىپ.

— ھەي سىلەر ياشلار، تولىمۇ ئاددىي ئويلايسىلەر. خان
يۆتكەلسە، جاھان ئۆزگىرىدۇ، دېگەن گەپ بار. ئالتۇن دېگەن
ئوتتا كۆيمەيدۇ، سۇدا ئاقمايدۇ. جاھاننىڭ ئەنسىزچىلىكىدە
گەزلىمە دېگەن نەرسە ئادەمگە يوق بولىدۇ. بۈگۈندىن باشلاپ
باھانى سەل چۈشۈرۈپ، جاۋەندىكى ماۋۇ گەزلىمەلەرنىمۇ ئال-
تۇن قىلىۋېلىش لازىم، تېخى!
— كېيىمگە قۇلاق سال، — دەيتتى قارا ساقاللىق، يوغان
قورساق مامۇت دوكا، ئۆزىنىڭ ئالدىدا يۆكۈنۈپ ئولتۇرغان
تۇردى ئالغايغا جىددىي تىكىلىپ، — بۈگۈندىن باشلاپ بىر تال
بۇغداينىمۇ ساتقۇچى بولما. ماۋۇ پۇلنى ئال. ئاۋۇ بىرنېمى-
لىرىڭگە ئېيت، ئەتىدىن قالماي، سانجى، تۇرپان، گۈچۈڭ
يوللىرىنى توسۇپ، ھەممە ئاشلىقنى سېتىۋالسۇن. سەن ئۆزۈڭ
ئىككى مەدىكار يالىۋېلىپ، ئاشلىق ساقلىغىنى سەرەمجانلا.
— ئارپا، قوناق بولسىمۇ ئالامدۇق؟
— ھەي كالۋا، مەن نېمە دەۋاتىمەن، تېرىق بولسىمۇ
ئېلىۋەر، ئەتە - ئۆگۈن بىرى ئون بولىدۇ. ئارپا - بۇغداي ئاش
ئىكەن، ئۈنچە - مارجان تاش ئىكەن دېگەن زامانلار يەنە كې-
لىپ قالىدىغاندەك تۇرىدۇ. ئاڭلىدىڭمۇ؟!
شۇ كۈنى ناماز پېشىندىن كېيىن، موللام سوپەت ئىككى
كىشى كۆنچى مەھەللىسىدىكى مەسچىت سۇپىسىدا سايىدەپ ئولتۇ-
رۇپ، قانداقتۇر بىر مەسىلە ئۈستىدە قىزىق پاراڭلىشىۋاتاتتى،
ئۇلاردىن بىرى كىرلىشىپ كەتكەن سەللىسىنى تۈزىتىپ قويۇپ،
قېشىدىكى ھەمراھىغا مۇنداق دېدى:
— بەرھەق، تەقسىر، بەرھەق. ئاكاڭ كىمنى ئالسا، يەڭ-
گەڭ شۇ دەيتتىكەن. بىزگە ياڭ كەتتى نېمە، جىڭ كەلدى
نېمە، كىم پادىشاھ بولسا بولسۇن، بىزدەك ئەھلى تەرىقەتكە
ھەممىسى ئوخشاش. ھاسىل كالام، مەسچىت - خانىقالىرىمىزغا

دەخلى - تەرۆز، شەرىئەت ئەھكاملىرىغا مالاللىق يەتمەي، بۇ پانىي ئالەمدە تىنىچ ئىبادىتىمىزنى قىلىپ، باقىي ئالەمگە زەخىرە يىغالىساق شۇنىڭغا شۈكرى دەيمىز.

— ئىنشائاللا، ئېيتقانلىرىدەك بولار ئىشانىم. پەقىرلىرىنىڭ قۇلاقلىرىغا يەتكەن بەزى ئەخبارلارغا قارىغاندا، ياڭ جاڭجۈڭنى ئاتقان ھىلىقى دارىن بەدمەزھەب جەدىتلەرنى ياقلايدىغان بىر نىمە ئىكەنمىش.

— جەدىتلەرنى؟

— ھەئە، جەدىتلەرنى.

— يائاللا، خۇداۋەندە كېرىمنىڭ ئۆزى ساقلاپتۇ بىزنى! ئۇ مەلئۇن مۇراد - مەقسىتىگە يېتىپ قالغان بولسا، جەدىت ئەپەندىلەرنىڭ ئوشۇقى ئالچۇ قوپۇپ، پەننىي مەكتەپ ئاچىمىز دەپ، بالىلىرىمىزنى دىنىدىن ئازدۇرۇشقا كىرىشەر ئىكەندۇق - تە! ھەي - ھەي. ياڭ جاڭجۈڭ قالتىس ئەرباب ئىدى جۇمۇ. خۇسۇسەن بىزدەك ئەھلى تەرىقەتكە مەدەتكار، مەسچىت - خانىقالىرىمىزغا غەمخۇار ئىدى.

3

مۇشۇ گەپلەر بولۇۋاتقان چاغدا، ھەيدەر ئەپەندى نەنلياڭ رايونىغا جايلاشقان كۆتەملىك ھويلىسىنىڭ دېرىزىلىرى كوچىغا قارىتىلغان ئازادە مېھمانخانىسىدا تاھىر بەگ ۋە مەخسۇت مۇھىتلار بىلەن قىمىز ئىچىپ ئولتۇرۇپ جىددىي پاراڭلىشىۋاتاتتى. بىر چاغلاردا تۆمۈر خەلىپىنى ئۆز قولى بىلەن يەرلىككە قويغان بۇ زىلۋا بويلۇق تاتار مۇئەللىم ئەمدى بىر ئاز مۈكچىيىپ قالغانىدەك كۆرۈنەتتى. ئوڭ - تەتۈر چۆگىلەيدىغان يەلەك چاقىنىڭ قېلىن چاڭ - توزانلىرى

ئۇنىڭمۇ سارغۇچ يۇدۇر چاچلىرى بىلەن قىسقا بۇرۇتىغا خېلى قونغانىدى.

— ھېلىقى كۈنى، پەن دارىنىڭ «ئەتە سىلەرنى جاڭجۇڭ يامۇلىغا چاقىرتىمەن» دېگىنىگە قارىغاندا، — دېدى مەخسۇت مۇھىتى، خىيالچان كۆزلىرىنى لەپىلدەپ تۇرغان دېرىزە پەردىسىگە تىكىپ، ئۇ ئۆزىگە بەكمۇ ئىشەنگەنىكەن. ياڭ زېڭشىننى ئۇ ئالەمگە ئۇزاتسىلا، ھەممە ئىش پۈتىدۇ، دەپ ئويلىغان بولسا كېرەك. ئادەتتە يىلاننى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن ئۇنىڭ بېشىنى يانجىۋېتىش كۇپايە. ئەمما شىنجاڭ خەلقىنى چىرماپ تۇرغان يىلان بىر باشلىق يىلان ئەمەس، ئۇنى پۈتۈن گەۋدىسى بىلەن يانجىپ تاشلاش لازىم ئىدى.

ھەيدەر ئەپەندى مەخسۇت مۇھىتىنى خۇددى تۇنجى قېتىم كۆرۈۋاتقاندەك ئۇنىڭغا ئاجايىپ بىر ئىختىراس بىلەن قاراپ ئولتۇراتتى. دەرۋەقە، مەخسۇت مۇھىتى ئۇنىڭ كۆڭۈل ئۆيىدە تۆردىن ئورۇن ئالغان بولۇپ، ئۇنى ھەر كۆرگەندە ئۆزىنىڭ ئانا يۇرتى — گۈزەل ئۇپا شەھىرى، ئۇنىڭدا ئۆتكەن باللىق چاغلىرى، قەدىمكى قازان شەھىرىدە ئۆتكەن يىگىتلىك دەۋرى ۋە قەلبىگە ئىلىم-ئىرپان نۇرىنى چاچقان رىزايىدىن بىننى پەخرىدىنگە ئوخشاش ئۇستازلىرى، تاتار ئەدەبىياتى ئاسمىنىدا چولپان يۇلتۇزدەك چاقنىغان شائىر ئابدۇللا توقاي بىلەن بىللە بولغان كۈنلىرى يادىغا كېلەتتى. مەخسۇت مۇھىتىنىڭ تەگىرىتاغ ئېتەكلىرىدىن يىراق تاتارىستانغا بېرىپ، ئۆز خەلقىنىڭ جاھالەت ۋە زۇلمەت تۇمانلىرى ئىچىدىكى ئېچىنىشلىق ھاياتى توغرىسىدا ئېيتقان گەپلىرى قۇلاق تۈۋىدە تەكرار جاراڭلاۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى ۋە بۇ ئۇيغۇر مەرىپەتچىسىنىڭ تەكلىپى بىلەن قازاندىن جۇڭغار-تۇرپان ئويمانلىقىغا كېلىپ، بىرقانچە سەپداشلىرى بىلەن قارا تاختاي ئالدىدا بور

توزغىقنى يۇتۇپ ئۆتكۈزگەن ئۈزۈن يىللار ھەم بۇ يىللار ئىچىدە يېتىشكەن ياش نوتىلار خۇددى قاتار - قاتار كارىز دەرەخلىرىدەك كۆز ئالدىدا نامايان بولاتتى. ياشلىق باھارىنى بىر ئەزىگۈدەك ئىش - ئەمگەك بىلەن ئۆتكۈزۈشكە مۇيەسسەر قىلغان كۈنلەرنى ۋە شۇنداق كۈنلەردە بىللە بولغان سەپداشلارنى ئەسلەش كۆڭۈلگە نە قەدەر ھۇزۇر بېغىشلايدۇ - ھە، خۇددى بىر مۆجىزە بىلەن زىلۋا ياشلىق قايتىپ كەلگەندەك.

ھەيدەر ئەپەندى ئەنە شۇنداق نازۇك ھېسلار بىلەن ھاياجانلىنىپ ئولتۇرغاندا، تاھىر بەگ مەخسۇت مۇھىتىنىڭ بايىقى گېپىدگە گەپ قوشۇپ مۇنداق دېدى:

— مانا ئەمدى ئانت ئىچكۈچىدىن قۇتۇلۇپ، قان ئىچكۈچىگە تۇتۇلغان ئوخشايمىز. چىلىڭ شۇرپىنىڭ ئەلپازىغا قارىغاندا، ئۇ ياڭ زىڭشىنغا ئوخشاش ھىيلە - مىكىرگە ئەمەس، قىلىچقا كۆپرەك تايىنىدىغاندەك قىلىدۇ. ھەش - پەش دېگۈچە، پەن دارىنغا چېتىپ ئونلارچە ئادەمنى جېنىدىن جۇدا قىلدى. يۈزلىگەن كىشىنى گۇمان بىلەن تۈرمىگە تاشلىدى.

— يۇنۇس بەگنىڭ تەقدىرى نېمە بولار؟ — دېدى ھەيدەر ئەپەندى ئەنسىرىگەن قىياپەتتە.

— مەخسۇت مۇھىتىنىڭ ئالتۇنلىرى بىلەن ھازىرچە ئۆلۈم خەۋپىنىڭ ئالدىنى ئالدۇق دېيىشكە بولىدۇ. لېكىن ئۇنى تۈرمىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن بۇرھان ئەپەندى لازىم بولىدۇ.

— بەك ياخشى ئويلاپسىلەر، — دېدى ھەيدەر ئەپەندى سەل تېتىكلىشىپ، — بۇرھان ئەپەندىنىڭ يامۇلدىكى ئابرويى ئەمدى ئىشقا ياراپ قېلىشى مۇمكىن. ئۆيدىكىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ بىر - ئىككى كۈن ئىچىدە تۇرپاندىن قايتىپ كەلسە كېرەك.

— بىزنىڭ يۇرتىمىزدا، — دەپ يەنە گەپ باشلىدى تاھىر بەگ، بىر ئاز خىرقىرىغان ئاۋاز بىلەن، — بىرەر ئۇلۇغ غايە ساھىبى بولغان كىشىلەرنىڭ ھاياتى ھامان - ھامان تىراگېدىيىلىك بىرلۇپ كەلگەن. ئەھۋالدىن قارىغاندا، جىلىڭ شۇرېنىڭ قاتتىق قوللۇق سىياسىتى بۇ تىراگېدىيە قەھرىمانلىرىنى تېخىمۇ كۆپەيتىدىغاندەك قىلىدۇ.

مەخسۇت مۇھىتى قىمىز قۇيۇلغان چىنىنى ئاستا چېكىپ ئولتۇرۇپ مۇنداق دېدى:

— بۇ قاتتىق قوللۇق سىياسەت داۋام قىلىۋەرسە، ئاۋام خەلق ئۇيقۇدىن چاپسانراق ئويغىنىدۇ، دەپ ئىشىنىمەن. بالىنى ئەللەي ئەتكەنسېرى قاتتىق ئۇخلايدۇ، قاتتىقراق ۋارقىرىۋەتسىڭىز، ئۇ جەزمەن ئويغىنىپ كېتىدۇ. خۇددى پوپلارنىڭ ئەيسا پەيغەمبەر نامىدىن قىلىدىغان يۇمشاق ۋەز - نەسىھەتلىرى روسىيىنى خېلى بىر زامان ئۇخلاتقان بولسا، چار پادىشاھىنىڭ قامچىسى رۇس خەلقىنى ئويغىتىۋەتكەنگە ئوخشاش. مەن مۇندىن سەككىز يىل بۇرۇن موسكۋادىكى چېغىمدا بىر رۇس كىشىسىدىن ئەنە شۇنداق مەنىدىكى گەپنى ئاڭلىغانىدىم.

شۇ ئارىدا، بېشىغا كونا دوخاۋا دوپپا، ئۈستىگە ئاق چوڭنا كۆڭلەك بىلەن قارا سەتىن شالۋۇر، پۇتىغا ياماق يەتمىگەن ئون بەش ياشلاردىكى بىر بالا ھويلىغا كىرىپ، قىيا ئوچۇق تۇرغان ئىشىكنى ئاستا چەكتى. ھەيدەر ئەپەندى مېھمانخانىنىڭ ھويلىغا قارىغان دېرىزىسىدىن بېشىنى چىقىرىپ، «ھە، تۇرسۇنمۇ سەن، كىرىۋە ئوغلۇم، كىرىۋە» دېدى يۇمشاق بىر تەلەپپۇزدا.

بالا دەھلىز ئارقىلىق مېھمانخانىغا كىرىپ، ئەدەب بىلەن سالام بەردى ۋە مېھمانلاردىن ئەيمەنگەندەك قىلىپ، قوللىرىنى ئالدىغا قىلغان پېتى بوسۇغا تۈۋىدە تۇرۇپ قالدى. ئۇنىڭ

ئالمىدەك يۇمىلاق يۈزى بىلەن كۈلۈپ تۇرىدىغان شەھلا كۆزلىرىنى قانداقتۇر بىر قايغۇ-ئەلەم تۇمانلىرى قاپلىۋالغان-دەك كۆرۈنەتتى. ھەيدەر ئەپەندى مېھمانلارغا قاراپ: «بۇ مېنىڭ ئوقۇغۇچۇم تۇرسۇن، ئۇنىڭ دادىسى ھەسەن ئاخۇن ئۇستام يەنى ھەسەن دولان پەن دارىنىڭ پۇۋېسكىسىنى ھەيدەيتتى» دېدى ۋە تۇرسۇندىن ھەسەن ئاخۇننىڭ تىنچ-ئامانلىقىنى سورىدى.

بالا كۆزلىرىگە ياش ئېلىپ، دادىسىنىڭ بىرنەچچە كۈن بۇرۇن تۇيۇقسىز يوقاپ كەتكەنلىكىنى، ھەربىي ھالەت سەۋەبى-دىن ئۇنى ئىزدەپ تېپىشقا مۇمكىن بولمىغانلىقىنى، بۈگۈن ئەتىگەن ئىككى چېرىكنىڭ ئۇنى خادىك خارۋىغا سېلىپ، چا-لا ئۆلۈك ھالدا ئۆيگە ئەكىلىپ تاشلىغانلىقىنى ۋە بايىراق بىر ئاز ھوشىغا كەلگەندە، «ئەپەندىم بىلەن خوشلىشىۋالاي، مېنىڭ قېشىمغا بىر كېلىپ كەتسۇن» دەپ ئۆزىنى بۇ يەرگە ئەۋەتكەنلىكىنى ئېيتتى-دە، كۆز ياشلىرىنى يوشۇرۇش ئۈچۈن يانچە تۇرۇۋالدى.

تاھىر بەگ بىلەن مەخسۇت مۇھىتى ھېلىقى سېرىق ساقاللىق كىشىنى دەرھال ئەسلەپ، تەگلا دېگۈدەك تۇرسۇننىڭ ئالدىغا كېلىشتى. ھەيدەر ئەپەندى تۇرسۇننىڭ بېشىنى سىلاپ تۇرۇپ، «يىغلىما ئوغلۇم، يىغلىما! كېلىۋاتىدۇ، دەپ خەۋەر قىلغىن» دېدى.

— بىزمۇ بارىمىز، — دېدى مەخسۇت مۇھىتى كاستۇمىنىڭ تۈگمىلىرىنى ئېتىپ.

بالا ئۆيىدىن چىقىپ، ئۇچقاندەك يۈگۈردى. ئۇلارنىڭ ئۆيى سوۋېت كونسۇلخانىسىنىڭ ئارقىسىغا جايلاشقان تار كوچىدىكى بىر كۆرۈمسىز قورۇدا ئىدى. ھەسەن دولان ئىشىك-دېرىزىلىرى قاغجىراپ كەتكەن پاكار ئۆينىڭ سۇپىسىدا باش-

كۆزى تېگىقلىق ياتاتتى. ھەيدەر ئەپەندىلەرنى ئۇنىڭ ئايالى سارىخان ئىشىك ئالدىدا كۆز ياشلىرى بىلەن كۈتۈۋالدى. ھەسەن دولانمۇ ئۇلارنى كۆرۈپ، بېشىنى ياستۇقتىن كۆتۈرمەكچى بولدىيۇ، دەرمانى يەتمىدى. مېھمانلار ئۇنىڭغا يېقىن ئولتۇرۇپ، ھال - ئەھۋال سوراشقا باشلىدى. ھەسەن دولان ئاران ئاڭلىغۇدەك قىلىپ، رەھمەت ئېيتقاچ، ئاخىرىدا مۇنداق دېدى:

— ئۇستىخانلىرىمنى ئېزىۋەتكەن ئوخشايدۇ، ئەمدى بۇ جاندىن ئۈمىد يوق. يالغۇز ئوغلۇم تۇرسۇننى خۇداغا، ئاندىن قالسا ھەر بىرلىرىگە تاپشۇردۇم. تەربىيەتلىرى سايىسىدە ئادەم بولۇپ قالسا، ئەجەب ئەمەس.

ھەيدەر ئەپەندى بىمارغا بىرمۇنچە تەسەللى سۆزلەرنى ئېيتىپ ئولتۇرۇپ، «پەن دارىننىڭ پۈۋېسكىسنى ھەيدىگەنلىكى ئۈچۈنلا شۇنچە قىلغان بارمۇ؟» دەپ غودۇڭشىدى. قالغانلارمۇ ئۇنىڭ تۇتقۇن قىلىنىپ، قىيىن - قىستاققا ئېلىنغانلىقىنىڭ سەۋەبى شۇ، دەپ چۈشىنەتتى. ھەسەن دولان بولسا، سوراق ئۈستىدە سىلەرنىڭ ناملارنى تىلغا ئالمىغانلىقىم ئۈچۈن شۇنداق قىلىشتى، دەپ ئېيتىشنى خالىمىدى بولغاي، پەقەت ئىڭىرىغان بىر ئاھاڭدا «يېڭى جاڭجۈڭنىڭ پەيلى يامانراق تۇرىدۇ، پەخەس بولۇشسىلا» دېدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ بۇلۇتلار ئارىسىدا پىلىلداپ تۇرغان خىرە يۇلتۇزلارغا ئوخشاش نۇرسىز كۆزلىرى يۇمۇلۇپ كېتىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى.

مەخسۇت مۇھىتى «قانداقلا بولسا، بىر دوختۇر تېپىپ كېلەي» دەپ ئالدىراش سىرتقا ماڭدى. ئۆينىڭ ئىچىنى جىمجىتلىق باستى. پەقەت دالان ئۆيدىن سارىخان بىلەن تۇرسۇننىڭ مىشىلداپ يىغلىغىنى ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

ئۇزاق ئۆتمەي قولىغا كىچىككىنە دوختۇرلۇق سومكىسىنى

تۇتقان ئېگىز بويلۇق كىشى مەخسۇت مۇھىتى بىلەن ئۆيگە كىرىپ كەلدى. ئۇ مېھمانلار بىلەن روس تىلىدا ئېسەنلىك سورىشىپ بولۇپ، دەرھال ئىشقا چۈشتى. بۇ سوۋېت كونسۇلخانىسىنىڭ دوختۇرى پېتروۋ ئىدى. پېتروۋ يارىدارنى بىر قۇر تەكشۈرۈپ چىقىپ، دەرھال بىر ئوكۇل ئۇردى. ئاندىن ئۆيدىكىلەرگە قاراپ:

— ئىنچىكە بەل ئۈزۈلگەن، ئۈچ تال قوۋۇرغا سۇنغان. جىگەر قاتتىق زەخىملەنگەن، يۈرەكنىڭ سوقۇشى بەك زەئىپ،— دەپ ئۇلۇغ - كىچىك تىنىدى.

— داۋالاشتىن ئۈمىد بارمۇ؟— دەپ سورىدى ھەيدەر ئەپەندى.

— دوختۇرخانىدا ياتقۇزۇش لازىم ئىدى. ئەپسۇسكى، سىلەرنىڭ يۇرتۇڭلاردا بۇ مۇمكىن ئەمەس.

— راست،— دېدى تاھىر بەگ،— بىزنىڭ يۇرتىمىزدا نەدە دوختۇرخانا بولسۇن، پەقەت ئادەم قىينايدىغان يامۇللا بار. سىزنىڭ دوختۇرخانىڭىزدا ياتقۇزۇشنىڭ ئىلاجى بولماسمۇ؟

— بۇ، دىپلوماتىيە قائىدىسىگە توغرا كەلمەيدۇ، مېنىڭ پەقەت سىرتتىن داۋالاپ تۇرۇشۇم مۇمكىن.

— رەھمەت سىزگە، شۇنىڭ ئۆزىمۇ چوڭ ياردەم،— دېدى مەخسۇت مۇھىتى دوختۇرنىڭ قولىنى سىقىپ تۇرۇپ.

دوختۇر پېتروۋ ھەسەن دولانىنى قولىدىن كېلىشىچە داۋالاپ بېقىشقا ۋەدە بەردى. ھەممەيلەن مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ، ئۇنىڭ بىلەن تەڭلا ئۆيدىن چىقتى. مەخسۇت مۇھىتى سارىخانىغا بىر ئۇتام قەغەز پۇلنى تەڭلەپ، «خىراجەت قىلىپ تۇرۇڭلار» دېدى. ھەيدەر ئەپەندى سارىخانىنىڭ تارتىنىپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، «ئېلىڭ، ئېلىڭ، مەنمۇ قارىشىپ

تۇرسەن، پات - پات كېلىپ تۇرسىمىز» دەپ كۈلۈپ قويدى.

شۇ ئارىلىقتا بۇرھان شەھىدىمۇ تۇرپاندىن قايتىپ چىقتى، ئۇ جىلىڭ شۈرىنىنىڭ ئىچى تار، گۇمانخور ئادەم ئىكەنلىكىنى ياخشى بىلگەچكە، تۇخۇمدىن تۈك ئۈندۈرۈپ، پەن ياۋنەن ئەنزىسىگە چېتىپ يۈرەرمۇ دېگەن ئەندىشىدە بولغانىدى. بىراق ياڭ زېڭشىنىنىڭ قازاغا ئۇچراشتىن بىر كۈن بۇرۇن ئۇنى تۇرپان تاشيول قۇرۇلۇشىنى تەكشۈرۈپ كېلىشكە ئەۋەتكەنلىكى پاكىت بولغانلىقتىن، ئانچىمۇ ئەنسىرەپ كەتمىدى. دېگەندەك، جىلىڭ شۈرىن ئۇنى ئالدىغا چاقىرتىپ، بىر قۇر ئەھۋال سورىغاندىن كېيىن، «خاتىرجەم ئىشلەۋېرىڭ» دېدى ۋە نەنسەندىكى قازاقلاردا قانداقتۇر بىر ئەنسىزلىك بارلىقىنى ئېيتىپ، شۇلاردىن ھال سوراپ كېلىش ئۈچۈن تاغقا ئەۋەتتى. بۇ ئەھۋال جىلىڭ شۈرىننىڭ ھېلىمۇ بۇرھان شەھىدىگە ئىشىنىپ تۇرغانلىقىنى كۆرسەتتى. شۇڭا بۇرھان شەھىدى تاغدىن قايتقاندىن كېيىن، مەخسۇت مۇھىتىلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، يۇنۇس بەگنى تۈرمىدىن قۇتقۇلدۇرۇش ئىشىغا كىرىشتى. بۇنىڭ ئۈچۈن جىلىڭ شۈرىننىڭ ئۆزى بىلەن بىۋاسىتە كۆرۈشۈش لازىم ئىدى.

— پادىشاھلار يولۋاسقا ئوخشايدۇ، دېگەن بىر گەپنى ئاڭلىغانىدىم، — دېدى بۇرھان شەھىدى ھەمراھلىرىغا قاراپ، — يولۋاس ئاچ قالغان چاغلىرىدا ئۆزىنىڭ بالىسىنىمۇ يەپ قويارمىش، قورسىقى تويۇپ، ئېغىناپ ياتقان چاغلىرىدا بولسا، ئالدىغا تۇيۇقسىز كېلىپ قالغان جەرەنگىمۇ خىرىس قىلماي، ئۇنىڭ بىلەن ئوينىشىپ قويارئىمىش. بۇ گەپنىڭ قانچىلىك راستلىقىدىن قەتئىينەزەر، ئۇنىڭدا ھۆكۈمدارلاردىكى مىجەز - خۇلقنىڭ بىر تەرىپى ئەكس ئېتىلگەن. جىلىڭ شۈرىن

بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭغا گەپ يەتكۈزۈش ئۈچۈنمۇ مۇۋاپىق پەيت تېپىش لازىم، دەپ ئويلايمەن.

مەخسۇت مۇھىتىلار بۇ پىكىرگە قوشۇلدى.

جىلىڭ شۇرېن ياڭ زىڭشىنىڭ تەزىيە مۇراسىمىنى ئۆتكۈزۈپ بولۇپ، كۈندىلىك ئىشلىرىغا خاتىرجەم كىرىشكەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە چاشكا ۋاقتى بىلەن ئىشخانىسىغا كىرىپ كېتىۋېتىپ، بوسۇغىدا تەزىم قىلىپ تۇرغان ياموُل ئەمەلدارلىرى بىلەن (ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بۇرھان شەھىدىمۇ بار ئىدى) ئوچۇق چىراي سالاملاشتى. ئۇنىڭ كەيپى چاغ، قەدەملىرى تېتىك كۆرۈنەتتى. بۇرھان شەھىدى ئەپيۈنكەشلەرنىڭ خۇمارى قانغاندا، شۇنداق تېتىكلىشىپ، مۇلايىم بولۇپ قالىدىغانلىقىنى نۇرغۇن قېتىم كۆرگەن بولغاچقا، بۈگۈن پەيت كەلدى، دەپ ئويلىدى ۋە بىرەر سائەتتىن كېيىن جىلىڭ شۇرېننىڭ ئىشخانىسىغا رۇخسەت بىلەن كىرىپ، ئەدەب-قائىدىلەرنى تولۇق بەجا كەلتۈرگەچ، يۈنۇس بەگ توغرىسىدا ئېغىز ئاچتى.

جىلىڭ شۇرېن تېخى بىرەر ھەپتە بۇرۇنلا ياڭ زىڭشىنغا مەنسۇپ بولغان ھېلىقى ھەشەمەتلىك ئازادە ئىشخانىنىڭ ئوتتۇرىسىدا غادىيىپ تۇراتتى. ئۇ ئېگىز بويلۇق، قاقىر بويۇن، ياپىما قاپاق، قىسماق كۆز، چىراي-شەكلى سەتىرەك ئادەم ئىدى. نەپىس كۆل رەڭ تاۋاردىن تىكىلگەن ئۆرە ياقىلىق ئۇزۇن يەكتەكنى ئۇنىڭ بويىنى تېخىمۇ ئېگىز كۆرسىتىپ تۇراتتى. يېقىندىلا ئۇستىرا تەگكەن سىدام بېشى بويىنىڭ ئېگىزلىكى بىلەن ماسلاشمىغاندەك كۆرۈنەتتى. يەكتەكنىڭ يېرىم ئوچۇق ياقىسىدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان ئاق شايى كۆڭلىكى ئۇنىڭ ئەپيۇن ئىسىدىن قارىداپ كەتكەن چىرايىنى تېخىمۇ قارا كۆرسىتىپ تۇراتتى. بۇ ئادەم ئەسلىدە گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ خېجو ناھىيىسىدىن بولۇپ، گەنسۇ يۇقىرى بىلىم يۇرتىدا

ئوقۇۋاتقان چاغلىرىدىلا ياڭ زىڭشىنغا مۇرىت ئىدى. ياڭ زىڭشىن 1908 - يىلى مانجۇ خانىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن گەنسۇدىن شىنجاڭغا ئەمەلدار بولۇپ كەلگەندىن كېيىن، جىڭ شۇرېنمۇ ئۇنىڭدىن پاناھ ئىزدەپ شىنجاڭغا كەلگەن ۋە ياڭ زىڭشىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن ئاقسۇ، قەشقەر، كونىشەھەر، ئۈرۈمچى قاتارلىق ناھىيىلەرگە ھاكىم بولغان؛ 1926 - يىلى مەمۇرىي ئىشلار نازىرلىقىغا ئۆستۈرۈلگەنىدى. ئەمدى تاسادىپىي ھالدا ياڭ زىڭشىنىڭ ئۆلۈمى بىلەن بېشىغا دۆلەت قۇشى قونۇپ، جۇڭگو زېمىنىنىڭ ئالتىدىن بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان شىنجاڭ رايونىدەك يېرى كەڭ، بايلىقى مول ئۆلكىنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمدارى بولۇپ قالغىنىغا ئۆزىمۇ ھەيران ئىدى. «دۆلەت قۇشى قونسا چىۋىن باشىغا، سۇمرۇغ كېلەر كۈندە ئۇنىڭ قاشىغا» دېگەندەك، بىلىم ئىقتىدارى ۋە ئابرۇيىدا ئۆزىدىن نەچچە ھەسسە ئارتۇق بولغان مائارىپ نازىرى ليۇۋېنلۇڭ، نۇرغۇن ھەربىي كۈچنىڭ سەردارى بولغان جاڭ پېيۈەن قاتارلىق ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلارنىڭ ئۇنىڭ ئالدىدا قول قوشتۇرۇپ تۇرۇشى، ئۇنىڭغا خۇددى كېچىدە كۆرگەن چۈشتەك سېزىلەتتى. بىراق ئۆز ئەھۋالى ئۆزىگە ئايان بولغانلىقتىن، «بۇ ئادەملەر ياخشى كۈنىنىڭ يامىنىدا ماڭا رەقىب بولۇپ قالمىغىيدى» دەپ ئەنسىرەپمۇ قوياتتى ۋە «سۇ كەلمەستە توغان تۇت» دېگەندەك، تەسەۋۋۇرىدىكى رەقىبلىرىگە تاقابىل تۇرۇش تەدبىرلىرى ئۈستىدىمۇ ئويلىناتتى. ئۇنىڭ خىيالىچە، ئۇستازى ياڭ زىڭشىنىڭ ئاقىلانىلىك بىلەن يۇرت سوراش تەدبىرلىرى ئۆزى ئۈچۈن بىردىنبىر رەھنامە بولۇشى لازىم. شۇ جۈملىدىن، مانا بۈگۈن بۇرھان شەھىدى دېگەن بۇ ئادەم يەرلىك خەلق مۆتىۋەرلىرىدىن: يېڭىخۇي (كېڭەش) باشلىقى روزى ھاجىم، زۇڭتۇڭ سايلىمى قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى تاھىر بەگ قاتارلىقلار

نامىدىن يۇنۇس بەگ دېگەن بىر ئوقۇغۇچىغا كەڭچىلىك قىلىشنى ئەدەب بىلەن ئىلتىجا قىلىۋاتقاندا، بۇ پەيتتىن پايدىلىنىپ، يەرلىك خەلقنىڭ كۆڭلىنى ئالماي بولامدۇ؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە، يۇنۇس بەگنىڭ بۇ قېتىمقى سۈيىقەستكە قاتناشقانلىقىدا بىرەر پاكىت يوق، ئۇ پەقەت گۇمانلىق ئۇنسۇر سۈپىتىدە تۇتقۇن قىلىنغان. شۇنداق بولغاچقا، ئۇنى تۈرمىدىن چىقىرىۋېتىش تۇخۇمنى گۆھەرگە تېگىشىۋالغانلىق بولمامدۇ؟

جىڭ شۇرېن ئەنە شۇنداق خىياللار بىلەن ئىش ئۈستىلىگە ئولتۇرۇۋېلىپ، بىردىنلا سوراپ قالدى:

— سىز يۇ ۋېنبىڭنى (يۇنۇس بەگنى دېمەكچى) قاچاندىن بېرى تونۇيسىز؟

— ئون نەچچە يىلدىن بېرى،— دېدى بۇرھان، سىنچى كۆزلىرىنى ئۇنىڭدىن ئۈزمەي.

— ئۇ ياڭ جاڭجۈڭ جانابلىرىغا قانداق قارايتتى؟

— ناھايىتى ئىخلاسمەن ئىدى.

— ئانداقتا، ئىسيانچى پەن ياۋنەن بىلەن يېقىنلىقىنى قانداق چۈشەندۈرىسىز؟— دېدى جىڭ شۇرېن قاپىقىنى تۈرۈپ.

— جاڭجۈڭ جانابلىرىغا مەلۇمكى، ئەلاچى ئوقۇغۇچىنى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ھەممىسى ياخشى كۆرىدۇ. ئەگەر جاڭجۈڭ جانابلىرىمۇ ئوقۇتقۇچى بولغان بولسىلا، ئەلاچى ئوقۇغۇچىنى چوقۇم ياخشى كۆرگەن بولاتتى دەپ ئويلايمەن. يۇ ۋېنبىڭ ئۇيغۇر بولۇشىغا قارىماي خەنزۇ تىلىدىكى مەكتەپتە ئەلا ئوقۇغانلارنىڭ بىرى. ئۇنىڭ نۇتۇق ۋە قەلەم قۇۋۋىتى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. كېلەچەكتە جاڭجۈڭ جانابلىرىنىڭ سادىق ۋە ياراملىق خادىمى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن.

بۇرھان شەھىدى «جاڭجۇڭ» دېگەن سۆزنى مۇمكىن قەدەر كۆپرەك ئىشلىتىپ، ئېنىق ئۇرغۇ بىلەن ئېيتىۋاتاتتى. جىڭ شۇرېن ئۆزىنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى ۋە باش قوماندان دەپ جاكارلىغان بولسىمۇ، ئەزەلدىن مەمۇرىي ئەمەلدار بولغاچقا، تېخى ھېچكىم يۈز تۇرا «جاڭجۇڭ» دەپ ئاتىمىغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەر قېتىم قۇلىقىغا «جاڭجۇڭ» دېگەن سۆز ئاڭلانغاندا، ئۇنىڭ چىرايىدا بىر خىل مەمنۇنلۇق ئەكس ئېتىپ تۇراتتى. ئاخىر، بىردىنلا «يۇ ۋېنبىڭغا كىم كېپىل بولالايدۇ؟» دەپ سوراپ قالدى. بۇرھان شەھىدى ئەمدى ئىش ئوڭغا تارتتى دېگەن ئوي بىلەن روزى ھاجىم، تاھىر بەگ باشلىق يۇرت چوڭلىرىنىڭ كېپىل بولالايدىغانلىقىنى قايتا تەكىتلىدى.

— ئۆزىڭىزچۇ؟— دېدى جىڭ شۇرېن.

— ئەگەر جاڭجۇڭ جانابلىرى مېنىمۇ سالاھىيەتلىك دەپ تونۇسا، مىڭ جېنىم بىلەن كېپىل بولىمەن.

ئۈچ كۈندىن كېيىن، يۇنۇس بەگ تۈرمىدىن بوشاپ چىقتى. بىراق «شۈتاڭ»دا ئوقۇغىنى ئېتىراپ قىلىنمىغاندەك، ئۇنىڭغا ھېچقانداق خىزمەت بېرىلمىگەنىدى. كېيىنچە، مەخسۇت مۇھىتىنىڭ تەكلىپى بىلەن «نوغاي» مەسچىت مەكتىپىدىكى بىر يۇقىرى سىنىپقا خەنزۇ تىلىدىن دەرس بېرىدىغان بولدى.

شۇ ئارىدا ئۈرۈمچىنىڭ ئۆمرى قىسقا، ئەتىۋارلىق يېزى تۈگەپ، كۈز كىرىپ قالدى. كۈندە دېگۈدەك ھاۋا تۇتۇلۇپ كۆڭۈلگە غەشلىك سالاتتى. ھە دېسىلا يامغۇر يېغىپ، كوچىلاردا سالقىن كۈز شاماللىرى ھۇۋلاپ يۈرىدىغان بولدى. پات-پاتلا بوران چىقىپ، دەل-دەرەخلەرنى يالىڭاچلاشقا باشلىدى. توپ-توپ غازلار ئۆي-ماكانسىز قالغان يېتىم-يېسىر، غېرىب-

مۇساپىرلاردەك بارار يېرىنى تاپالماي سەرسانلىقتا تېنەپ يۈرەتتى.

شۇنداق كۆڭۈللەرنىڭ بىرىدە ھەسەن دولانمۇ بۇ دۇنيادىن خوشلاشتى. سارىخان بىلەن تۇرسۇن ئاچچىق كۆز ياشلىرىنىڭ دولقۇنىغا غەرق بولۇپ ھوشىدىن كەتكۈدەك ھالەتكە يەتتى.

— قولۇمدىن كەلگەن ھەممە چارىلەرنى قىلىپ كۆردۈم. ئىلاج بولمىدى، — دېدى دوختۇر پېترووۋ ناھايىتى غەمكىن بىر ئاھاڭدا.

— سىزدىن ھەممەيلەن رازى، بىر تۇغقان قېرىندىشى بولسىمۇ شۇنچىلىكلا قىلالار ئىدى، — دېدى مەخسۇت مۇھىتى، دوختۇرنىڭ قولىنى مەھكەم قىسىپ.

ئەتىسى ناماز بامداتتىن كېيىن، «نوغاي» مەسچىتتە جىنازا نامىزى ئوقۇلۇپ، بىر توپ جامائەت ھەسەن دولاننىڭ تاۋۇتىنى خانچىلىك قەبرىستانلىقىغا ئېلىپ ماڭدى. ھەيدەر ئەپەندى، تاھىر بەگ، مەخسۇت مۇھىتى ۋە يۇنۇس بەگلەرمۇ شۇ توپتا ئىدى.

قەبرىستانلىققا يېتىپ بېرىش بىلەن ھەيدەر ئەپەندى يىراقتىكى بىر جۈپ قەبرە ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ، ئۈنلۈك قىرائەت قىلىۋاتقان كىشىنى كۆرۈپ قالدى. بۇ قەبرىلەر تۆمۈر خەلپە بىلەن ئامانقۇلنىڭ قەبرىسى ئىدى. ھەيدەر ئەپەندىنىڭ خىيالى يىراقلارغا قانات قاققان قۇشلاردەك، ئاللىقاياقلارغا پەرۋاز قىلىشقا باشلىدى. ئۆز ۋاقتىدىكى قەدىردان دوستى تۆمۈر خەلپە بىلەن ئامانقۇل ۋە ئۇلارنىڭ ئېچىنىشلىق ئاقىۋىتى، گامازا تۇغقان بىلەن بىرلىكتە ئۇلارنىڭ تاۋۇتىنى مۇشۇ قەبرىستانلىققا كۆتۈرۈپ كەلگىنى، زالىم پادىشاھلارنىڭ كۆڭلىدەك قارا ۋە شەپقەتسىز گۆرنىڭ يولۋاستەك

غەيۇر قەھرىمانلارنى بىردەم ئىچىدە يۇتۇپ كەتكىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قايغۇلۇق خاتىرىلەر ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن قاتار - قاتار ئۆتمەكتە ۋە كۆڭلى بىر قىسما بولۇپ، كۆزىگە يىغا ئولاشماقتا ئىدى. ئۇ ھەر ھەپتىنىڭ ئازنا - شەنبە كۈنلىرى ياكى ھەر ھېيت - ئايەم پەيتلىرىدە بۇ قەبرىستانلىققا كېلىپ، تۆمۈر خەلپىلەرگە ئاتاپ تىلاۋەت قىلىپ تۇرغان بولسىمۇ، بۈگۈن ھېلىقى ناتونۇش ئادەمنى تۆمۈر خەلپىلەرنىڭ قەبرىسى ئالدىدا كۆرۈش بىلەن نېمىشقىدۇر ئۆزىنى تۇتالماي ئۈن سېلىپ يىغلىغۇسى كېلەتتى.

ھەسەن دولاننى يەرلىككە قويۇش ئىشى تۈگەپ، ئەمدى يېرىم چەمبەرسىمان ئولتۇرغان جامائەت ئىچىدىن مەسچىت ئىمامى قىرائەت باشلىغاندا، ھېلىقى ناتونۇش ئادەممۇ قاتارغا كېلىپ قوشۇلدى. ھەيدەر ئەپەندى بۇ ناتونۇش ئادەمدىن كۆزىنى ئۈزمەي ئولتۇراتتى ۋە قارىغانسېرى كۆزىگە يېقىملىق كۆرۈنۈپ كۆڭلى بىر نېمىنى تۇيغاندەك بولاتتى.

بۇ ئوتتۇرا بوي، كەڭ غوللۇق، مەڭزلىرى قىزىل، قېلىن قاشلىرى ئاستىدىكى دۈگىلەك قارا كۆزلىرى بۈركۈتنىڭ كۆزىدەك ئۆتكۈر، ئېڭەكلىرى قويۇق قارا ساقال بىلەن قاپلانغان تەخمىنەن قىرىق ياشلاردىكى نۇرانە چىراي بىر ئادەم ئىدى. قارا چىپەرقۇتتىن تىكىلگەن پاختىلىق كەمزۇل ئۈستىدىن باغلىۋالغان كەڭ تاسما بەلبېغىدىكى قامچىسى بىلەن بېشىدىكى جىيەكلىك ئاق كىگىز قالپىقى ئۇنىڭ ئورۇمچىگە يېڭى كەلگەن ياقا يۇرتلۇق كىشى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ تۇراتتى. دۇئادىن كېيىن، ھەممەيلەن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى. ھەيدەر ئەپەندى بۇ ئادەمنىڭ قوللىرىنىڭ باشقىلارنىڭكىدىن سەل ئۇزۇنلۇقىنى بايقاپ قالدى.

«بۇ كىمكىن - ھە؟ — دەپ ئويلايتتى ھەيدەر ئەپەندى، —

تۆمۈر خەلپىنىڭ تۇغقانلىرىدىن بولامدىكىنىيا! چىراي-شەكلى ۋە كىيىم-كېچەكلىرىگە قارىغاندا، قۇمۇل تەرەپنىڭ كىشىلىرىدەك تۇرىدۇ. تۆمۈر خەلپىنىڭ يىگىتلىرى ئارىسىدىمۇ مۇشۇنداق قىياپەتتىكى ئادەملەر بار ئىدى. مۇبادا راستتىنلا تۆمۈر خەلپىنىڭ تۇغقىنى ياكى يىگىتلىرىدىن بىرى بولۇپ قالسا، نېمىدېگەن ئوبدان ئىش بولار ئىدى.»

ئۇ ئاشۇنداق خىياللار بىلەن ھېلىقى ناتونۇش كىشىگە يېقىنلاشتى. ئۇ كىشى بولسا، تېتىك قەدەملەر بىلەن يەنە تۆمۈر خەلپىلەرنىڭ قەبرىسى ئالدىغا بېرىپ ئۇزۇن قوللىرىنى قوۋۇشتۇرغان ھالدا جىم تۇرۇپ قالدى. ئۇنىڭ سالاپەتلىك چىرايىدا قانداقتۇر بىر ئاچچىق ھەسرەت ئالامەتلىرى نامايان بولۇپ تۇراتتى. ھەيدەر ئەپەندى يان تەرەپتىن كېلىپ، ئۇنىڭغا سالام بەردى. ھېلىقى ئادەم دەرھال سالام ياندۇرۇپ، ھەيدەر ئەپەندى بىلەن ئىككى قوللاپ كۆرۈشتى ۋە ھەيران بولغاندەك ئۇنى سىنچىلاپ كۆزىتىشكە باشلىدى. ھەقىقەتەنمۇ قارا شىلەپىسى ئاستىدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان سېرىق چېكە چاچلىرى بىلەن قىسقا بۇرۇتىغا ئوبدانلا ئاق سانجىلغان، قوڭۇر كۆزلىرى مۇلايىم كۈلۈپ تۇرىدىغان، ئۇستىگە قارا دۇراپ پەلتۇ كىيىپ، بويىنىغا كۆل رەڭ شارپا ئورىۋالغان ئېگىز بويلۇق بۇ ئادەم ئۇنىڭغا خۇددى قاچاندۇر بىر زامانلاردا رۇس تۇپرىقىدا ئۇچراتقان تاتار مۇسۇلمانلىرىنى ئەسلەتمەكتە ئىدى.

— ھارمىغايسىز بۇرادەر، تونۇشماي تۇرۇپ، سىزنى گەپكە تۇتقانلىقىم ئۈچۈن مېنى كەچۈرۈڭ، — دېدى ھەيدەر ئەپەندى، ئۇنىڭ قوللىرىنى قويۇۋەتمەي تۇرۇپ.

— نېمە دېگەنلىرىدۇ بۇ، ئادەم ئەتكەنگە تازىم ئەت دەپتىكەن. مېنى ئادەم ئېتىپ ئالدىمغا كەلگەنلىرىگە خۇشال-

مەن، — دېدى ناتونۇش كىشى كەمتەرلىك بىلەن.

ھەيدەر ئەپەندىمۇ ئۇنىڭ تەلەپپۇزى ۋە ساددىلىقىغا قاراپ، ئۆز گۇمانىغا ئىشەندى - دە، كەڭ يەلكىسىگە بىر قولىنى تاشلاپ: «خاتالاشمىسام، سىز قۇمۇل ياقتىن كەلدىڭىزغۇ دەيمەن، تۆمۈر خەلپىنىڭ تۇغقانلىرىدىن بولامسىز؟» دېدى. تونۇش كىشى سەل ئېھتىيات قىلغاندەك، جاۋاب بەرمەي تۇرۇۋالدى. ھەيدەر ئەپەندى داۋام قىلىپ:

— خاتىرجەم بولۇڭ. مەرھۇم تۆمۈر خەلپىنى مەن ئۆز قولۇم بىلەن يەرلىككە قويغان، بۇ قەبرىنىمۇ ئۆزۈم ئۈستىدە تۇرۇپ قاتۇرغان. مېنىڭ ئىسمىم ھەيدەر، ئۆزۈم مۇئەللىم، — دېدى.

ناتونۇش كىشىنىڭ دۈگىلەك كۆزلىرى ئويناپ كەتتى. چۈنكى بىرنەچچە ئاي بۇرۇن، ئۈرۈمچىدىن بارغان بىر سودىگەر دوستىدىن تۆمۈر خەلپىنىڭ قەبرىسىنىڭ نەدە ئىكەنلىكىنى سورىغاندا، ئۇ كىشى قەبرىنىڭ ئورنىنىلا ئەمەس، ھەتتا بۇ قەبرىنىڭ كىملەرنىڭ قولى بىلەن قاتۇرۇلغانلىقىنى تەپسىلىي سۆزلەپ بەرگەنىدى. شۇندىن بۇيان، ھەيدەر ئەپەندى دېگەن ئىسىم ئۇنىڭ قەلبىگە مەھكەم ئورۇنلاشقان ۋە بۇ قېتىم ئىرادە بىلەن ئۈرۈمچىگە سەپەر چىقىپ قالغاندا، بۇ تاتار مۇئەللىم بىلەن بىر كۆرۈشۈشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ قويغانىدى. مانا ئەمدى بۇ ئارزۇ بىردىنلا ئەمەلگە ئېشىپ قالدى. شۇڭا ئۇ ئۆز ھاياجىنىنى باسالماي، غۇلچىنى كەڭ يېيىپ، ھەيدەر ئەپەندىنى قۇچاقلىدى ۋە ئىسسىق كۆز ياشلىرىنى تېمىتىپ تۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ئات - جونىنى ئارانلا ئېيتالىدى.

بۇ ئادەم تۆمۈر خەلپىنىڭ مۇھىم سەپداشلىرىدىن بولغان خوجىنىياز پالۋان يەنى كېيىنچە پۈتكۈل شىنجاڭغا داڭقى كەتكەن خوجىنىياز ھاجىم ئىدى.

— خوجىنىياز پالۋانمۇسىز؟! — دەپ ۋارقىراپ تاشلىلىدى ھەيدەر ئەپەندى، ئۆز نۆۋىتىدە ئۇنى كۆكسىگە بېسىپ.

ھەسەن دولاننىڭ يەرلىكى يېڭىدا تېخىچە ئۇنى كۈتۈپ تۇرغان مەخسۇت مۇھىتىلار بۇ ئەھۋالغا قاراپ ھەيران بولۇشۇپ تۇرغاندا، ھەيدەر ئەپەندى ئۇلارنى قول ئىشارىتى بىلەن چاقىردى ۋە بۇ ناتونۇش ئادەمنى ئۇلارغا تونۇشتۇرۇپ، «شا مەخسۇت ۋاڭنىڭ جاڭجۇڭ يامۇلى ئارقىلىق تۇرغۇن يۇرتلارغا چاپلاتقان ئېلانلىرىدا نامى زىكىر قىلىنىپ، تۇتۇپ بەرگۈچىگە ئون ئىككى يامبۇ ۋەدە قىلىنغان خوجىنىياز پالۋان ئالدىڭىزدا تۇرۇپتۇ» دېدى. ئۇلار ھاياجىنىنى باسالماي ئۇنىڭ بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى. بىر ئازدىن كېيىن ھەيدەر ئەپەندى ئەتىگەنلىك چايدا بىللە بولۇشقا ھەممەيلەننى ئۆيىگە تەكلىپ قىلدى.

— ئەمدى ئون ئىككى يامبۇنى بىراقلا ئالىدىغان بولدىڭىزدە ئەپەندىم، — دەپ چاقچاق قىلدى مەخسۇت مۇھىتى يولدا كېتىۋېتىپ.

— ئەپسۇسكى، مېنىڭ تەلىيىمگە يامبۇ بېرىدىغان شامەخسۇتنىڭ بېشىدا ئەزرائىلنىڭ سايىسى ئەگىشىپ يۈرگۈدەكمىش، ئۇنى قوللايدىغان ياڭ جاڭجۈڭمۇ جەھەننەمگە كېتىپ قالدى، — دېدى ھەيدەر ئەپەندى.

ھەممەيلەن كۈلۈشتى.

ئەمدى ئۇلار كەچ كۈز قۇياشى بىلەن غۇۋا يورۇپ تۇرغان ئازادە ئۆيدە چاي ئىچىشىپ ئولتۇرۇپ، قىزىق پاراڭغا چۈشكەندى. پاراڭ ئەسناسىدا، خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئۇرۇمچىگە كېلىشىدىكى سەۋەبمۇ ئېنىقلاندى، مەلۇم بولدىكى، شامەخسۇت ئېغىر پالەچ كېسەللىكى بىلەن يېتىپ قالغاندىن بۇيان، ئۆزىنىڭ ئورنىغا ئوغلى نەزەرنى ۋاڭلىققا ئولتۇرغۇزۇش كويىغا

چۈشىدۇ ۋە ئۇنى جاڭجۇڭ يامۇلغا تەستىقلىتىۋېلىش غەرىزىدە
ياڭ زىڭشىنىڭ ئالدىغا نۇرغۇن سوۋغا - سالاملار بىلەن نەچچە
قېتىم ئەلچى چىقىرىدۇ. ياڭ زىڭشىن «مانا - مانا» دەپ ئىشنى
ئارقىغا سوزۇپ يۈرگەندە، پەن ياۋنەن ۋەقەسى يۈز بېرىدۇ.
شۇڭا شامەخسۇت ياڭ زىڭشىنغا تەزىيە بىلدۈرۈش باھانىسىدە،
بۇ قېتىم يەنە نۇرغۇن سوۋغا - سالاملار بىلەن ئۆزىنىڭ تەي-
جىسى يۈسۈپ بەگنى جىڭ شۇرېننىڭ ئالدىغا ئەۋەتىدۇ. خو-
جىنىياز ھاجى ئەنە شۇ يۈسۈپ تەيجىنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى
باشلىقى سۈپىتىدە ئۈرۈمچىگە كەلگەن ۋە بىرنەچچە كۈندىن
بۇيان، يۈسۈپ تەيجىنىڭ مۇلازىمىتىدە بولۇپ، بۈگۈن پۇرسەت
تېپىلغاچ قەبرە بېشىغا كەلگەنىكەن.

ئۇلارنىڭ پارىڭى شۇنچىلىك قىزىپ كەتتىكى، چۈشلۈك
غىزا ۋاقتى بولۇپ قالغانلىقىنى ساھىبخانىدىن باشقا ھېچكىم
سەزمەي قالدى. چېكىدىن ئاشقان فېئودالىق زۇلۇم ۋە ئىس-
تىبداتنىڭ غالجىرانە قۇتراشلىرى، ئەۋلىيالىق تونىغا ئورالغان
شېرىدىن سۇخەن ئىبلىسلارنىڭ ئەپسۇنكار ھىيلە - مىكىرلىرى
ۋە ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىدىن مىراس قالغان لەنىتى نادان-
لىق ئەنئەنىلىرى، — مانا شۇلارنىڭ مەسۇم قۇربانى بولغان
تۆمۈر خەلپە؛ قۇمۇل خەلقىنىڭ ئىسسىق قېنىنى ئەللىك نەچ-
چە يىل شوراپ، ئاخىر قارغىش ئاستىدا پالەچ بولۇپ يات-
قان شامەخسۇت؛ زۇلمەت ۋە جاھالەتنىڭ دانىشمەن ھىمايى-
چىسى بولغان پاراسەتلىك ھۆكۈمدار ياڭ زىڭشىن ۋە ئۇنىڭ
تاسادىپىي ئۆلۈمى؛ پەن ياۋنەن سىياسىي ئۆزگىرىشىنىڭ نە-
تىجىسىز ئاقىۋىتى؛ سېرىق ساقاللىق ھارۋىكەش ھەسەن دولاننىڭ
ئېچىنىشلىق تەقدىرى — مانا بۇلار شۇ پاراڭنىڭ ماۋزۇسى
ئىدى. بۇ ماۋزۇ ئىچىگە سىڭدۈرۈلگەن ئورتاق تىلەك يەنى
زۇلۇم ۋە ئىستىبداتتىن قانداق قىلىپ قۇتۇلۇش تىلىكى تېخى

باياراقتىلا ئۆزلىرىگە ناتونۇش بولغان خوجىنىياز ھاجىم بىلەن سۆھبەتداشلارنى بارا - بارا يېقىنلاشتۇرۇپ، خۇددى تەسۋىي دانىلىرىنى بىر تىزىققا تىزغان مەشۇت يىپتەك، كۆڭۈلدىن - كۆڭۈلگە دوستلۇق رىشتىسىنى ئۇلىماقتا ئىدى.

چۈشلۈك غىزادىن كېيىن، مېھمانلار تارقىلىش ئالدىدا، تاھىربەگ خوجىنىياز ھاجىم باشلىق ھەممەيلەننى ئەتە چۈشلۈك تاماققا تەكلىپ قىلدى.

ئەتىسى تاھىر بەگنىڭ ئۆيىدە پاراڭ تېخىمۇ قىزىپ كەتتى. بۇ سورۇندا بۇرھان شەھىدىمۇ بار ئىدى. ئۇلار ئەمدى ھاجىمنىڭ تۆمۈر خەلپە قوزغىلىڭىدىن كېيىنكى ئاجايىپ سەرگۈزەشتىلىرىنى ئاڭلاپ ئولتۇراتتى.

بۇ سەرگۈزەشتىلەر ھۆرمەتلىك كىتابخانلارغا تۆۋەندىكىچە بايان قىلىنىدۇ:

ئۈچىنچى باب

«ئۆي قاپلىنى»

كىشىلەر دوستلۇقى ئۈچۈن
بولمىسا، دۇنيانىڭ يارىتىلىشىدا باشقا
قانداق مەقسەت بار؟
— ئابدۇراخمان جامى ①

1

ماۋۇ يىگىت جاڭجۇڭ يامۇلىنىڭ ئېلانىدا ئېيتىلغان كىشىنىڭ دەل ئۆزىمۇ؟

— توغرا ئېيتتىڭ، ئۇنىڭ قويۇق قاشلىرى بىلەن دۈگىلەك كۆزلىرى، يۈزىنىڭ ئاقلىقى بىلەن يەلكىلىرىنىڭ كەڭلىكى، ھىم... دەل شۇنىڭ ئۆزى.

— سەن تېخى ئۇنىڭ قوللىرىغا سەپسالمىساڭ كېرەك، قولى باشقىلارنىڭ قولىدىن ئۇزۇنراق تۇرامدۇ؟

— توغرا، توغرا، ماڭىمۇ شۇنداق كۆرۈندى. ئۇ ئۆزىنى «مەن توقسۇنلۇق، ئېتىم ئىسھاق» دەۋالغىنى بولمىسا، ئېلاندا ئېيتىلغان خوجىنىياز قاچقۇنىنىڭ دەل ئۆزى شۇ!

---

① نۇرىدىدىن ئابدۇراخمان جامى — مىلادى 1414 — 1492 - يىللىرى ياشىغان مەشھۇر تاجىك مۇتەپەككۇر شائىرى ۋە XV ئەسىر تاجىك ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسچىسى.

— خوش ئەمدى قانداق قىلىمىز، «تۆگە كۆردۈڭمۇ – يوق!» دەپ كېتىۋېرىمىزمۇ؟ ياكى...

ئىككى قازاق يىگىتى ھېچنېمىنى بايقىغىلى بولمايدىغان تۈن قاراڭغۇسىدا ئاتلىرىنىڭ پۇتلىرىنى چۇشەۋېتىپ، پەس ئاۋاز بىلەن ئەنە شۇ خىلدا پاراڭلىشىۋاتاتتى. شەرق تەرەپتىن چىقىۋاتقان غۇر-غۇر تاغ شامىلى ئۇلارنىڭ گېپىنى بەش-ئون قەدەم نېرىسىدىكى يوغان قارىغاي تۈۋىدە مۆكۈنۈپ ئولتۇرغان خوجىنىياز پالۋاننىڭ قۇلىقىغا يەتكۈزۈپ تۇراتتى.

— خوش، ئېيتچۇ، ئەمدى قانداق قىلىمىز؟ — تەكرارلىدى يىگىتلەرنىڭ بىرى.

— مېنىڭچە، ئۇنىڭ توخسۇنلۇق ئىسھاق دېگىنى يالغان. ئەتە ئەتىگەندە بايغا ئېيتىپ، پۇت-قولىنى باغلايمىز-دە، شەھەرگە ھەيدەپ بېرىپ، يامۇلغا تاپشۇرىمىز. تەلىيىمىز ئوڭ كېلىپ، خوجىنىياز شۇ بولۇپ قالسا، ئون ئىككى يامبۇنى ئالارمىز، بولمىسا قالار. بىزدىن نېمە كېتىدۇ.

— ئانداق بولسا، شۇنداق بولسۇن. يۈر ئەمدى بېرىپ ئۇيقۇمىزنى ئۇخلايلى.

ئۇلار يىگىرمە نەچچە قەدەم نېرىدا تۈگۈنۈكىدىن غۇۋا يورۇق كۆرۈنۈپ تۇرغان كىگىز ئۆيگە كىرىپ كەتكەندىن كېيىن خوجىنىياز پالۋان ئورنىدىن دەس تۇرۇپ: «ھەي لومودلار، يامان نىيەتلىكلار ئۆزۈڭلارغا يانغاي، سىلەرنىڭ قولۇڭلارغا تىرىك چۈشىدىغان خوجىنىياز تېخى تۇغۇلمىدى» دەپ غودۇڭشىدى ۋە ئاچچىقى بىلەن بىر تۇتام ئوتنى يۇلۇۋېلىپ، ئۇنى چايناپ تۈكۈرۈشكە باشلىدى.

«نېمە قىلىش كېرەك» دەپ ئويلايتتى ئۇ، غەزەپلەنگەن ئارسلان كەبى، يەرنى نىقتاپ-نىقتاپ دەسسىگەن ھالدا

ھېلىقى قارىغاينى چۆگىلەپ يۈرۈپ، بىر ھازادىن كېيىن، ئۇ
خۇددى بىر نېمىنى ئېسىگە چۈشۈرگەندەك، دەرھال ئۇ چۇقچى-
لىقنا چىقىپ، قۇندۇزدەك قارا ئاسمان گۈمبىزىنى دىققەت
بىلەن كۆزىتىشكە باشلىدى. بۇلۇتسىز ئاسماندا شالاڭ يۇل-
تۇزلار چىمىلداپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئۆتكۈر كۆزلىرى ئاخىر بىر
چېكىتكە قادالدى. بۇ «تۆمۈر قوزۇق» ئىدى. «ھە، مانا تاپ-
تىم، ئالدىم تەسكەي، ئارقام كۈنگەي، ئوڭ قولۇم كۈنچى-
قىش، سول قولۇم كۈنپېتىش؛ كۈنپېتىشتا چۆچەك دې-
گەن يۇرتنىڭ بارلىقىنى ئاڭلىغانىدىم. ئىشقىلىپ، كۈن-
چىقىشقا كېتىپ قالمىساملا بولدى. كۈنپېتىشقا قانچە ماڭ-
سام، قومۇلدىن شۇنچە يىراقلىشىمەن.» دېدى ئۇ ئۆز كۆڭ-
لىدە بىر قارارغا كېلىپ. ئاندىن ئوتلاپ يۈرگەن ئاتلارنىڭ
قېشىغا بېرىپ، ئۆزىگە تونۇش بولغان كۆرەڭ قاشقىنىڭ ئا-
ياغلىرىنى بوشاتتى ۋە ئۇنى چاققانلىق بىلەن ئىگەرلى-
ۋالدى؛ ھېلىقى يىگىتلەرنىڭ كىگىز ئۆي ئالدىدا تۇرغان ئى-
گەرلىرىنى تېپىپ، ھەر ئىككىسىنىڭ چۇۋۇلىڭىنى تۆۋىدىن كې-
سىپ يىراققا تاشلىۋەتتى. تۈن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ،
قوي قوتىنى ئالدىدىكى كىچىككىنە كەپىگە ئوخشىشىپ كېتىدىغان
چېدىردىن جۇۋىسىنى ئالدى-دە، ئارقىسىدىن ئەگەشكەن
بويناققا بىر پارچە ئارپا نېنىنى تاشلاپ بېرىپ، كۆرەڭ
قاشقىغا مىندى ۋە «خوش ئالىپباي، مەندىن رازى بول، باي-
تىلىمنى قويۇپ، بىر ئېتىڭنى مىنىپ ماڭدىم. يىگىت بېشىم
ئامان بولسا، چوقۇم قايتۇرىمەن» دەپ يولغا چۈشتى.

2

بۇ تۆمۈر خەلپە قەتل قىلىنىپ، ئارىدىن يەتتە ئاي

ئۆتكەندىن كېيىن، ئالتاينىڭ چىگىل دېگەن يېرىدە بولغان ئىش
ئىدى. كىتابخانىلارنىڭ ئېسىدە بولسا كېرەككى، تۆمۈر خەلپە
لى شۇ قۇنىڭ ھىيلىسىگە ئالدىنىپ، ئۇرۇمچىگە ماڭغاندا، خوجى-
نىياز پالۋان ئاقىۋەتنىڭ پاجىئەلىك بولىدىغانلىقىنى سېزىپ
پېشىنى قاققان پېتى ئىچكىرىكى تاغقا كىرىپ كەتكەن ۋە قېي-
لىن ئورمانلىقلار بىلەن قاراڭغۇ غارلارنى پاناھ قىلىپ ياشاپ
يۈرگەنىدى. ئۇنىڭ بىلەن بىرلا كىشى يەنى باجىسى قۇر-
بانلا ئالاقە قىلاتتى. ئاتا-ئانىسىمۇ ئۇنىڭ ئەھۋالىنى شۇ يىگىت
ئارقىلىق بىلىپ تۇراتتى. بىراق شامەخسۇت ۋاڭنىڭ خوجىنى-
يازنى تۇتۇش ھەققىدىكى ئېلانى پۈتۈن قۇمۇل دىيارىغا جا-
كارلىنىپ، بەزى پۇلخۇمار كىشىلەر ئۇنىڭ پېيىگە چۈشكەن-
لىكتىن، ئەمدى ئۇنىڭغا قۇمۇل تاغلىرى تارلىق قىلىپ قالدى.
شۇ ئاردا، شامەخسۇت ۋاڭ «ئوغلۇڭنى تېپىپ بەرمىدىڭ»
دەپ، ئۇنىڭ دادىسى ئىمىننىيازنى ئوردا زىندانىغا تاشلىدى.
ئىمىننىياز ئەسلىدە ئوردىنىڭ تاراتى تېغىدىكى «تۆمۈر چارۋا»
لىرىنى باقىدىغان ئاددىي چارۋىچىلارنىڭ بىرى ئىدى. ئۆزى
چېچەن، كۆڭچەكۆڭگۈر ۋە ئەل ئىچىدە ئابرويلۇق كىشى بول-
غىنى ئۈچۈن، شامەخسۇت ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش مەقسىتىدە ئۇ-
نى تاراتى تېغىنىڭ دورغىسى قىلىپ قويغانىدى. ئوغلىدىن
ئىرىك ئايرىلغانىنىڭ ئۈستىگە، ئەمدى ئىمىننىيازنىڭ زىندان-
غا تاشلىنىشى ئايسە ئاپپاققا ئۆلگەنىنىڭ ئۈستىگە تەپكەندەك
ئەلەم قىلدى-دە، ئۇ ئاخىر ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالدى.
خوجىنىياز بۇ شۇم خەۋەرلەرنى ئاڭلاپ، تاقىتى تاق بولغان
هالدا، نېمە بولسام مەن بولاي دەپ، شامەخسۇتنىڭ ئالدىغا
ئۆزى بارماقچى بولدى. ئوغلىنىڭ بۇ نىيىتىنى قۇربان ئارقى-
لىق ئاڭلىغان ئايسە ئاپپاق «ھەرگىز ئۇنداق خىياللاردا
بولمىغاي، ئۆزىنى ئاشكارىلىدىمۇ، بولدى، ھەرگىز تىرىك

قالمايدۇ. بىز يەيدىغىنىمىزنى يېدۇق، كىيىدىغىنىمىزنى كىيدۇق،
ئەمدى پېشانىمىزگە پۈتۈلگەننى كۆرەرمىز، خوجىنىياز تېخى
ياش، نەگە بېرىپ بولسىمۇ جېنىنى ساقلىغاي. بىز ئۇنىڭدىن
رازى» دەيدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، قۇربان ئىچكىرى تاغقا كى-
رىپ، خوجىنىيازنى ئالتاي ياكى تاشقى موڭغۇلغا كېتىش-كە
دەۋەت قىلىدۇ. خوجىنىياز ئالتاي دىيارىغا بېرىپ، قازاق
خەلقى ئىچىدە ياشاپ تۇرۇشنى توغرا تاپىدۇ ۋە ئېتىنى
يەڭگۈشلىۋېلىپ، بارىكۆل ئارقىلىق ئالتاي تەرەپكە كەتمەك-
چى بولىدۇ. قۇربان تەڭرىتاغلىرىنىڭ قىش-يېزى قار-
مۇز بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدىغان بىر داۋىنىدىن ئېشىپ بولغۇچە
ئۇنىڭغا هەمراھ بولۇپ ماڭىدۇ.
— خوش ئۇكام، كۆرۈشكۈچە ئامان بول، — دېدى قۇربان
داۋان تۆۋىدە كۆزىگە ياش ئېلىپ، — مېنىڭ جىكىلەيدىغىنىم
يەنە شۇ گەپ. ئەل ئىچىگە بېرىۋالغاندىن كېيىن، ماۋۇ
كۆسەينى (مىلتىقنى دېمەكچى) كۆزدىن نېرى قىل. بېشىڭغا
بالا بولۇپ يۈرمىسۇن يەنە.
— خەير، خوش ئاكا، مەندىن گەشەت ①قىلما. يالغۇز-
نىڭ يارى خۇدا دەپتىكەن، — دېدى خوجىنىياز ئاتقا مىنى-
ۋېتىپ. ئاندىن «مېنىڭ ئۈچۈن ئوغلۇم سەدەنىشانىڭ ماڭلى-
يىغا بىرنى سۆيۈپ قوي» دەپ ئېتىنىڭ تىزگىنىنى قويۇۋەتتى.
پۈتلىرى ئىنىچىكە كەلگەن ئۇزۇن بويىۇن قارا تورۇق
بۆرە مېڭىشىغا چۈشتى. ئەمدى خوجىنىياز بارىكۆلنىڭ شى-
مالىي تەرىپىدىكى چىغىرىيول بىلەن توپتوغرا غەربكە
قاراپ كېتىۋاتاتتى. ئۇ بايىلا قۇربانغا «مەندىن غەم يېمە،
يالغۇزنىڭ يارى خۇدا» دېگەن بولسىمۇ، ئاتا-ئانا، قەۋم-

① گەشەت — غەم، ئەندىشە. (قۇمۇل شېۋىسى.)

قېرىنداش ۋە يۇرتتىن ئايرىلىپ، بىپايان دەشتتە تىنىكەندەك يالغۇز قېلىۋاتقانلىقىدىن بولسا كېرەك، كۆڭلى بىر قىسما بولۇپ، يىغلاپ تاشلىغۇسى كېلەتتى. ئۆزىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى تەقدىرىنى ئويلاپ، ئايىغى چىقمايدىغان چىگىش خىياللار بىلەن قانچىلىك يول ماڭغانلىقىنىمۇ سەزمەيتتى. ئەتىيازنىڭ جاندىن ئۆتىدىغان ئاچچىق سوغۇقىمۇ ئۇنىڭغا بىلىنمەيتتى. شۇ خىلدا مېڭىۋېرىپ، خېلى ئېگىز بىر كۆتەلدىن① ئاشقان چاغدىلا، ئالدىدا كېتىۋاتقان يالغۇز ئاتلىقنى كۆرۈپ، بىردىنلا ئويقۇسى ئېچىلىپ كەتكەندەك سەگەكلىشىپ قالدى ۋە ئۇنىڭغا دىققەت بىلەن قاراشقا باشلىدى. ھېلىقى يالغۇز ئاتلىق كىشى قازاق تۇمىقىنى چۆكۈرۈپ كىيىپ، بېلىنى تاسما پوتا بىلەن باغلىۋالغان بىر ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ جۈغى كىچىكرەك كەلگەن جەدە ئېتى ئاقساپ ماڭغاندەك قىلاتتى. ئۇ ھەر ھالدا سەزگۈر كىشى بولسا كېرەك، كەينىگە بۇرۇلۇپ، ئىككى يۈز قەدەم ئارقىدا كېلىۋاتقان خوجىنىيازنى كۆرۈش بىلەن ئالاقزادە بولۇپ ئېتىنى توختاتتى.

«دەشت ـ باياۋاندا ماڭا ئوخشاش يالغۇز يولغا چىققان بۇ قانداق ئادەم بولغىيدى» دەپ ئويلىدى خوجىنىياز، — «ئەمدى نېمە قىلىش كېرەك؟ يېنىغا بېرىش كېرەكمۇ؟ ياكى...»

ئاڭغىچە خوجىنىيازنىڭ قارا توروقى خۇددى ئۆزىگە ھەمراھ تاپقىنىغا خۇشال بولۇپ كەتكەندەك، بىر كىشنەپ قەدىمىنى تېزلەتتى. ھېلىقى ئاتلىق يىراقتىنلا خوجىنىيازغا سالام قىلدى. ئۇ ئاق سېرىق، ئورا كۆز، تەخمىنەن يىگىرمە ئۈچ- يىگىرمە تۆت ياشلاردىكى قاۋۇل بىر يىگىت بولۇپ، خوجىنىيازنىڭ ئۆشنىسىدىكى مىلتىقىدىن قورققان بولسا كېرەك، ئۆزىنى ناھايىتى

① كۆتەل — كىچىكرەك داۋان شەكلىدىكى دۆڭ (قومۇل شېۋىسى.)

بىچارە قىلىپ كۆرسىتىشكە تىرىشاتتى. خوجىنىياز ئۇنىڭ
بۇ ئەھۋالىنى كۆرگەندىن كېيىن، ئارتۇقچە گۇمانلارغا چۈشـ
مەي، ئۇنىڭ بىلەن ئوچۇق چىراي ئەھۋاللىشىشقا باشلىدى.
ئۇيغۇر، قازاق تىللىرىنىڭ بىر قېرىنداش تىل بولغانلىقى
ئۇلارغا چوڭ ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ بەردى. بۇ يىگىتنىڭ ئېيـ
تىشىچە، ئۆزىنىڭ ئېتى قامزا بولۇپ، ئالتاي تەرەپتىن بارـ
كۆلگە تۇغقان يوقلاپ كەلگەنىمىش، ئەمدى ئىشنى تۈگىتىپ
ئۆز يۇرتىغا قايتقانىمىش. خوجىنىيازمۇ ئۆزىنىڭ ئىسمىنى
ئىسھاق دەپ تونۇشتۇرۇپ، چىگىل دېگەن يەردە بىر ئاكىـ
سى بارلىقىنى، ئۇ يەرگە ئىلگىرى ئۆزى بېرىپ باقمىغان بولـ
سىمۇ، خۇداغا تەۋەككۈل قىلىپ، ئۇنى يوقلاپ كېلىشكە كېتىـ
ۋاتقىنىنى ئېيتتى. ئۆز كۆڭلىدە بولسا ھېچقاچان كۆرۈپ
باقمىغان قازاق يۇرتىغا كېتىۋاتقاندا، دەل شۇ يۇرتلۇق بىر
كىشى بىلەن ھەمراھ بولۇپ قالغىنىغا خۇشال ئىدى. ئۇنىڭ
بۇ خۇشاللىقى كۈلۈمسىرەپ تۇرغان چىرايى بىلەن مۇلايىم
ئاۋازىدا ئەكس ئېتىپ تۇراتتى. قامزامۇ بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ
كۆڭلى تىندى چېغى، ھە دېگەندىلا بايا خوجىنىيازدىن يول
توسار قاراقچىمىكىن دەپ قورقۇپ كەتكەنلىكىنى ئىقرار قىـ
لىپ كۈلۈپ كەتتى ۋە:
— ساڭا ئوخشاش ياخشى ئەرگە يولداش
بولغانلىقىمدىن خۇشالمەن، بارار يېرىڭگە ئۆزۈم
ئاپىرىپ قويىمەن، قېنى ناسۋايىڭنى چىقار، — دېدى.
خوجىنىياز ناس چەكمەيدىغانلىقىنى ئېيتتى.
— توقىچىڭ بارمۇ؟ — دەپ سورىدى قامزا.
— بار، قۇرۇق يېسەڭ گېلىڭغا تۇرۇپ قالىدۇ. ئالدىمىزدا
چۈشكۈن قىلىدىغان بىر جاي بولسا، چاي قايىنىتىپ ئاندىن
يەيلى. مېنىڭمۇ قورسىقىم ئاچتى، — دېدى خوجىنىياز ئوچۇق

كۆڭۈللۈك بىلەن.

— خوپ، — دېدى قامزا رازىلىق بېرىپ، — ئاۋۇ قىرنىڭ ئارقىسىدا بۇلاق بار. شۇ يەردە چاي قاينىتىپ ئىچەيلى.

قامزانىڭ جەدە بايتىلى ھەقىقەتەنمۇ ئاقساق ئىدى. شۇڭا، خوجىنىياز قارا تورۇقنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ مېڭىشقا مەجبۇر بولدى. بىر-ئىككى قەدەم ئارقىدا كېلىۋاتقان قامزا ھەدەپ قارا تورۇققا قاراپ، تامىقىنى چېكىلدىتاتتى. ئۇنىڭ بىر كۆزى ئاتتا بولسا، بىر كۆزى مىلتىقتا ئىدى. بۇ مىلتىق ئاقچۇق سېپىدىكى جەڭدە چېيەن دارىنىنىڭ چېرىكلىرىدىن ئولجا ئېلىنغان قىسقا بەشئاتار بولۇپ، قامزا مۇنداق مىلتىقنى تۇنجى قېتىم كۆرۈۋاتاتتى.

— ۋاي ئىسھاق، قالتىس مىلتىقلىق بار ئىكەن، يولدا ئاچ قالمايمىز ئەمدى، — دېدى قامزا مىلتىقتىن كۆزىنى ئۈزمەي تۇرۇپ.

خوجىنىياز گەپ ياساپ، بۇ مىلتىقنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىش ئۈچۈن بىر تۇغقىنىدىن ئارىيەتكە ئالغانلىقىنى ئېيتتى ۋە:

— يولدا ئېتىپ يېگۈدەك بىر نېمە بارمۇ؟ — دەپ سورىدى.

قامزا يول بويى جەرەن-كىيىك، ئارقار، ئۆچكە دېگەندەك ئوۋ ھايۋانلىرىنىڭ، ھەتتا بۆرە، تۈلكە، ئېيىق، يىلپىزغا ئوخشاش يىرتقۇچلارنىڭمۇ ناھايىتى كۆپلۈكىنى ئېيتىپ، ئالتاي تاغلىرى ھەققىدە ئۇزۇن پاراڭغا چۈشتى. بۇ پاراڭ بايا قامزا ئېيتقان بۇلاق تۈۋىگە كېلىپ، چايجۇشتا قاينىتىلغان قېنىق چاي بىلەن ياغلىق توقاچنى يەپ ئولتۇرۇشقاندا تېخىمۇ قىزىپ كەتتى. مەلۇم بولدىكى، قامزا ئالتاي دىيارىنىلا ئەمەس، چۆچەكنىمۇ ئوبدان بىلىدىكەن. خوجىنىيازنىڭ كۆتكىنىمۇ دەل شۇ ئىدى. ئۇ ئۆز نۆۋىتىدە ھەدەپ سوئال قويۇپ،

بۇ يەرلەرنىڭ ئىقلىمى، يەر - سۈيى، يۇرتلىرى، قاتناش يوللىرىنى ئىنچىكىلەپ سورىۋالدى ۋە قازاق خەلقىنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى توغرىسىدا نۇرغۇن نەرسىلەرنى بىلىۋالدى.

ئۇلار شۇ خىلدا قىزىق پاراڭ، ئويۇن - چاقچاق بىلەن بىرنەچچە كۈن يول مېڭىپ، هارغان - چارچىغىنىنىمۇ سەزمەي قالدى. بىراق قامزا نېمىشقىدۇر ئادەم قويۇقراق ئاۋۇللارغا كىرمەي يانداپ ئۆتۈشنى تەشەببۇس قىلاتتى. قامزانىڭ بۇ قىلىقى خوجىنىيازغا بىر ئاز غەلىتىرەك بىلىنەتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، شۇنداق قىلغانلىقىنى ئۆزى ئۈچۈن پايدىلىق دەپ خۇشالمۇ بولاتتى.

— يەنە يېرىم كۈن ماڭساق چىڭگىل تەۋەسىگە يېتىپ بارىمىز، — دېدى قامزا قېلىن بىر ئورمانلىققا يېتىپ كەلگەندە، ئاندىن ئۇ بۈگۈن مۇشۇ يەردە قونۇپ، ئەتە مېڭىشنى تەكلىپ قىلدى. خوجىنىياز بۇ تەكلىپكە كۆندى. ئۇلار شۇ يەردە چوڭ گۈلخان يېقىپ، كىيىك گۆشىدىن پىشۇرۇلغان كاۋاپ ۋە ئاچچىق دەملەنگەن چاي بىلەن ئوبدان غىزالىنىۋالغاندىن كېيىن، ئاتلىرىنى ئوبدان جايلاشتۇرۇپ قويۇپ، گۈلخان تۈۋىدە خاتىرجەم ئۇيقۇغا كېتىشتى. قاراڭغۇ كېچىنىڭ جىمجىتلىقىنى پەقەت يىراق - يېقىندا سايرىغان قۇشلارنىڭ ئاۋازى بىلەن قامزانىڭ خورىكىلا بۇزۇپ تۇراتتى.

تۈن نىسپىدىن ئاشقاندا، خوجىنىيازنىڭ ئۇيقۇسى ئېچىلىپ كەتتى. بايىلا يېنىدا خورەك تارتىپ ياتقان قامزا ئەمدى ئورنىدا يوق ئىدى. «قامزا، قامزا» دەپ قىچقاردى خوجىنىياز، ئەمما هېچ يەردىن سادا چىقمىغاچ، ئورنىدىن دەس قوپۇپ ئەتراپقا قارىدى. قامزانىڭ ئاقساق بايتالغا چېتىپ قويۇلغان قارا تورۇقمۇ غايىب بوپتۇ. ئۇ يەنە بېشىغا قويۇپ ياتقان ئېگەرنىڭ ئاستىدىكى مىلتىقىنىڭمۇ يوقالغانلىقىنى بىلدى.

— ھەي خوتۇن تالاق، ئات بىلەن مىلتىقنى ئەپ قېچىپ-
سەن - دە! يامان بىلەن يول يۈرسەڭ، يېرىم يولدا قالسەن،
دېگەن شۇ بولدى، ئەستاغپۇرۇللا، ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق؟
خوجىنىياز پالۋان ئۆز گۆشىنى ئۆزى يېگۈدەك بولۇپ،
بىردەم كايىغاندىن كېيىن، ئاقساق بايتالنىڭ يەردە ياتقان
ئېگىرىگە كۆزى چۈشۈپ، «خەير، بۇنىسىغىمۇ شۈكرى، ھەر ھال-
دا بىر ئاز ئىنساپلىق بار ئىكەن لالما» دېدى ۋە قامزادىن
قالغان ئاقساق بايتالنى ئېگەرلىۋېلىپ، تاڭ يورۇش بىلەن
چىڭگىل تەرەپكە قاراپ يولغا چۈشتى. ئۇ ئات بىلەن مىلتى-
قىنىڭ يوقالغانلىقىغا قاتتىق ئېچىنسىمۇ، كۆڭلىنىڭ بىر يېرىدە
قامزادىن رازى ئىدى. چۈنكى «بۇ ئوغرىدىن ئاگىلىۋالغانلىرىم
بولمىسا، نەلەردە تېنەپ يۈرەتتىم» دەپ ئويلايتتى ئۇ.
شۇنىڭدىن كېيىن، باشتا ئېيتقىنىمىزدەك، تەقدىر ئۇنى
چىڭگىلدىكى ئالىپباي دېگەن چارۋىدارنىڭ ئۆيىگە ئەكىلىپ
قويدى. ① ئۇ توقسۇنلۇق ئىسھاق دېگەن نام بىلەن ئالىپبايغا
يالىنىپ، ئۇنىڭ قويلىرىنى بېقىشقا باشلىدى. ئالىپباي ئۇنىڭ
يىللىق ئىش ھەققىگە بىر ئات بەرمەكچى بولدى. ئەتىياز ئۆت-
تۈپ، گۈزەل چىڭگىل يايلىقى خۇش پۇراق گۈللەرنىڭ ھىدىغا
پۈركەنگەن، ئوت - چۆپ ۋە قوزى- ئوغلاقلار يېتىلىپ، قازاقنىڭ

---

① ئىشەنچلىك مەلۇماتلارغا قارىغاندا، قازاق خەلقىنىڭ ئا-
تاقلىق جامائەت ئەربابى ۋە مىللىي قەھرىمانى شارىپقان 1936 -
يىللىرى خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئۆز ئاغزىدىن مۇشۇ سەرگۈزەشتىلەرنى
ئاڭلاپ ئولتۇرۇپ، «ئالىپباي بىلەن قامزا دېگەن كىشىلەرنىڭ بارلىقى
راست، ئالىپباي ھازىر ئوكۇردايدا بولدى، قامزا ئالتاي- قۇمۇل يول-
لىرىدا قاتناپ يۈرىدىغان چوڭ ئوغرى. ئۇ ھازىر قولغا چۈشۈپ،
تۈرمىدە ياتىدۇ» دەپ گۇۋاھلىق بەرگەن.

شىپا بەخش قىمىزى پىشقان كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئەل ياتارغا يېقىن، ئالپبايىنىڭ ئاۋۇلىغا ئىككى ئاتلىق يىگىت «خۇدايى قوناق» بولۇپ كەلدى. ئۇلار قوزا گۆشى ۋە قىمىز بىلەن تولغان داستىخان ئۈستىدە ئولتۇرۇپ، ياقا يۇرتلۇق مالچى — خوجىنىيازغا دىققەت بىلەن قاراشقا باشلىدى ۋە ئۇنىڭدىن-بۇنىڭدىن گەپ كولاپ، خوجىنىيازنى گۇمانغا سېلىپ قويدى. شۇڭا بايا ئېيتقىنىمىزدەك، داستىخان يىغىلغاندىن كېيىن، خوجىنىياز بۇ يىگىتلەرنىڭ نىيىتىنى بىلىپ بېقىش ئۈچۈن ھېلىقى قارىغاي تۈۋىدە مۆكۈنۈپ ياتقانىدى. دېگەندەكلا بۇ يىگىتلەر ئاتلىرىنىڭ پۇتلىرىنى چۈشەۋىتىپ قىلىشقان گەپلىرى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ نىيىتىنى ئاشكارىلاپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن خوجىنىياز پالۋان ئەمدى ئىش بولمىدى دەپ، ئاقساق بايتىلىنىڭ ئورنىغا ئالپبايىنىڭ كۆرەڭ قاشقىسىنى مىنىپ، «تۆمۈر قوزۇق» نىڭ يادىمى بىلەن تۈن قاراڭغۇسىدا ئاۋۇلدىن چىقىپ كەتتى.

قانچە كۈنلەر ئۆتتۈپ، قانچە تاڭلار ئاتتى؛ قانچە قىرلارنى كېزىپ، قانچە داۋانلارنى ئاشتى؛ گاھ ئورمانلاردا تۈنەپ، گاھ ئاۋۇللاردا ياتاتتى؛ «ئۆزۈڭ كىمسەن، نەدىن كېلىپ نەگە كېتىۋاتىسەن» دېگەن سوئاللارغا «ئېتىم ئىسھاق، يۇرتۇم توقسۇن، تۇغقان يوقلاپ دۆربىلجىنگە كېتىۋاتىمەن» دەپ جاۋاب بېرەتتى. قازاق ئاۋۇللىرى قەدىمكى ئەنئەنىسى بويىچە ئۇنى ئوبدان مېھمان قىلىپ، ماڭار يولىنىمۇ ئېيتىپ بېرەتتى. شۇنداق قىلىپ ئۇ دۆربىلجىن تەۋەسىگە كېلىۋالدى.

بىراق كۈن پېتىپ گۇگۇم چۈشكۈچە ئەتراپتا ھېچبىر ئاۋۇلنىڭ قارىسى كۆرۈنمەيتتى. يان تەرەپتىن بولسا، قاتتىق شامال ئۇرۇپ تۇراتتى. قانداق قىلىشنى بىلمەي تۇرغاندا، بىردىنلا شامال بىلەن كېلىۋاتقان تېزەك ئىسىنى پۇراپ قالدى-دە،

ئاتنىڭ بېشىنى شۇ تەرەپكە بۇراپ، قامچىسىنى پۇلاڭلاتتى. كۆرەك قاشقىمۇ ئىسنىڭ ھىدىنى ئېلىپ، ھېرىپ قالغىنىغا قارىماي قەدىمىنى تېزلەتتى. شۇ ئارىدا ئۆزگىرىشچان تاغ ھاۋاسى بىردىنلا بۇزۇلۇپ، قاتتىق يامغۇر يېغىپ كەتتى. ئەتراپتا پاناھلانغۇدەك ھېچنېمە يوق ئىدى. شۇڭا ئۇ كۆرەك قاشقىسىنى ئىس كەلگەن تەرەپكە بولۇشىغا چاپتۇرۇپ، ئاخىر بىر ئاۋۇلغا يېتىپ كەلدى. ئاۋۇل ئىتلىرىنىڭ قاتتىق قاۋاشلىرى بىلەن بىر كىگىز ئۆيدىن ئېگىز بويلۇق بىر كىشى چىقىپ كەلدى. خوجىنىياز دەرھال ئاتتىن چۈشۈپ، ئۇنىڭغا سالام بەردى ۋە «يىراقتىن كەلگەن مۇساپىرمەن، يادىدا ① قالدىم» دېدى.

ئۇ كىشى بۇ مۇساپىرنىڭ تەلەپپۇزىدىن خۇددى بىر نېمىنى سەزگەندەك، قاراڭغۇ بولۇشىغا قارىماي، ئۇنىڭ چىرايىغا بىر قۇر سەپسىلىۋېلىپ، «خۇش كەپتىلا مېھمان» دېدى ۋە دەرھال ئېتىنى جايلاشتۇرۇپ قويۇپ، ئۇنى ئۆيگە باشلىدى. ئاددىي بولسىمۇ رەتلىك سەرەمجانلانغان كەڭ كىگىز ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۈچ پۇتلۇق تۆمۈر ئوچاقتا لاۋۇلداپ يېنىۋاتقان ئوت ئۆي ئىچىنى ئوبدانلا يورۇتۇپ تۇراتتى. ئۆينىڭ بۇلۇڭىدا ئوتتۇرا ياشلىق بىر ئايال بۆشۈك تەۋرىتىپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ قېشىدا ئۈچ - تۆت ياشلىق بىر قىزچاق ئويناپ ئولتۇراتتى.

— قېنى ئاپىسى، چاپسان بول، — دېدى بايىقى كىشى ئۆيگە كىرىش بىلەنلا ئايالىغا قاراپ، ئاندىن «ئاگال كىيىملىرىنى قۇرۇتىۋالسىلا ئوكام، بەكلا ھۆل بولۇپ كېتىپتۇ. تاغ يېرى يېدى - يامغۇردىن بولماس، نېرى دېگەن شۇ» دەپ، مېھماننىڭ يېشىنىشىگە ياردەملەشتى. ئۆي ئىگىسى ئات يۈزلۈك، ساقال - بۇرۇتى چارلىشىپ قالغان قاتاڭغۇر بىر ئادەم ئىدى.

① يادا — يامغۇر. (قۇمۇل شېۋىسى.)

ئۇنىڭ ئۇستىباشلىرىمۇ قازاقلارنىڭكىگە ئانچە ئوخشىمايتتى.

خوجىنىياز پالۋان ئۇنىڭ چىراي - شەكلى بىلەن كىيىم-كېچەكلىرىگە قاراپ، بولۇپمۇ تەلەپپۇزىدىكى قۇمۇل شېۋىسىنى سېزىپ، «مەن كىمنىڭ ئۆيىگە كېلىپ قالدىم. مۇبادا مېنى تونۇيدىغان كىشى بولۇپ قالسا، قانداق بولۇر» دەپ ئەنسىرەپ تۇراتتى. ئەمما ئۇ كىشىنىڭ سۆز - ھەرىكىتىدىكى ئاددىيلىق، مۇئامىلىسىدىكى سەممىيلىكنى كۆرۈپ ھەر ھالدا يامان ئادەم بولمىسا كېرەك دەپ ئۆزىگە تەسەللى بېرەتتى.

— ئۆزلە قۇمۇلدىن كەلگەن ئوخشىمامدىلا، ئۇكام، كىمنىڭ جەمەتى بولىدىلا، — دەپ يەنە گەپكە كىرىشتى ئۆي ئىگىسى، ئۇنى ئىسسىق قايماق چاي، سېرىق ياغ، بوغۇرساق، قۇرۇت ۋە ئارپا نېنى بىلەن مېھمان قىلىپ ئولتۇرۇپ. خوجىنىياز پالۋان بولسا ئاغزىدىكى لوقمىنى چاينىغان بولۇپ، جاۋاب بېرىشكە ئالدىرىماي ئولتۇراتتى. ئۆي ئىگىسى يەنە گەپ باشلىدى:

— ئاگال تائام، ئاندىن كالام دەپتىكەن، ئۆزلە قورساق تويغۇزغۇچە، مەن گەپ قىلىپ بېرەي ئۇكام، مەنمۇ قۇمۇللۇق، تورپاقلاردىن بولىمەن، مېنى تورپاق سالى دېيىشىدۇ. ھېلىقى تورپاق يېغىلىقىدا ۋاڭ ئوردىسىغا تاش ئېتىپ قويغانلىقىم ئۈچۈن مۇشۇ تەرەپلەرگە يىگىرمە يىللىق پالىنىپ كەلگەن. شامەخسۇت ھېلىمۇ بارمۇ؟ ئۇ يەر يۇتقۇرنىڭ دەستىدىن كىندىك قېنىم تۆكۈلگەن يۇرتۇمغا بارالماي يېگىنىم ئوغا، كىيىگىنىم كېپەن بولۇپ، بىر كۆزۈم ياش، بىر كۆزۈم قان يۈرۈپتىمەن. ئاڭلىسام، شامەخسۇت بىلەن ياڭ جاڭجۈڭ گېپىنى بىر قىلىۋېلىپ، تۆمۈر خەلپە رەھمەتلىكنىمۇ بېشىنى يەپتىمىش. بۇ راست گەپمۇ؟

خوجىنىياز پالۋان يەنىلا ئېھتىيات قىلىپ، ئۆزىنى توقسۇنلۇق ئىسھاق دەپ تونۇشتۇردى ۋە شامەخسۇت بىلەن ياڭ

جاڭجۇڭنىڭ قۇمۇلدىكى ئىشلىرىدىن خەۋىرى يوقلۇقىنى ئېيتتى. ئەمما بۇ يەرگە «تۇغقان يوقلاپ كەلدىم» دېيىشكە پېتىنالمىدى. چۈنكى «تۇغقىنىڭ كىم» دەپ قالسا، چاندۇرۇپ قويۇشى تۇرغان گەپ ئىدى.

— بوپتۇ ئۇكام، توقسۇنلۇق بولسىلامۇ، قۇمۇللۇق بولسىلامۇ ماڭا ئوخشاش، — دېدى تورپاق سالى، — ئەمما، ئۆز يۇرتلۇقۇمدىن بىرەر كىشىنى كۆرسەم تاپىنىغا سۆيگۈدەك بولۇپ كېتىمەن. بۇ يەردىكى قازاق قېرىنداشلارغۇ بەك ئوبدان. ئۇلار مېنى قوينىغا ئېلىپ، ئۆيلۈك - ئوچاقلىقمۇ قىلىپ قويدى. مېنىڭ بۇ ئاپپىقىم ماڭا بىر قىز، بىر ئوغۇل تۇغۇپ بەردى. مەنمۇ ئاتا كەسپىم بولغان موزدۇزلۇق بىلەن ئەل ئىچىگە سىڭىپ كەتتىم. تىرىكچىلىكىم خېلىلا ئوبدان. دۆربىلجىن دېگەنمۇ قوينى كەڭ، مېھرى ئىسسىق يۇرت ئىكەن. ئەمما، يەتتە يىلدىن بېرى كېچە - كۈندۈز دېگۈدەك بىر كۆزۈم قۇمۇل يولىغا قاراقلىق. نېمىلا دېگەنبىلەن ئۆز يۇرتىنىڭ مېھرى باشقىچە بولىدىكەن. ئاق چاچلىق قېرى ئانام بىلەن بالا - چاقامنى، قەۋم - قېرىنداشلىرىم بىلەن بىللە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن دوست - بۇرادەرلىرىمنى قانداق ئۇنتۇيالايمەن؟ ئاتا - بوۋامنىڭ يەرلىكىمۇ قۇمۇلدا ئەمەسمۇ؟ شۇلارنى كۆرمەي ئالەمدىن ئۆتەرمەنمۇ، يىگىرمە يىل تۇشقۇچە بۇ ئامانەت جان تەندە تۇرارمۇ دەپ، كۆڭلۈم يېرىم بولىدۇ.

تورپاق سالى شۇ گەپلەرنى قىلىۋېتىپ كۆزىدىن ياش تېمىپ كېتىۋاتقىنىنى سېزىپ قالدى چېغى، «مەن ئاتلىرىغا قاراپ قوياي» دەپ سىرتقا چىقىپ كەتتى.

شۇ تاپتا خوجىنىياز پالۋاننىڭمۇ كۆڭلى بىر قىسما بولۇپ، ئۆزىنى ئاران تۇتۇپ ئولتۇراتتى. تورپاق سالىنىڭ سۆزلىرى يەنە داۋام قىلغان بولسا، ئېھتىمال، ئۇمۇ يىغلاپ تاشلىغان

بولاتتى. ئۇنىڭمۇ خىيال قۇشلىرى ئالىقاياقلاردا پەرۋاز قىلى-
ۋاتاتتى. ئۇنىڭ ئاتىسى — ئېگىز بويلۇق، كەڭ غوللۇق، بۇغداي
ئۆڭلۈك چار ساقال ئىمىننىياز شامەخسۇتنىڭ زىندانىدا نېمە
كۈنلەرنى كۆرۈۋاتىدىكىن؟ ئۆزى پىلدەك بولغان بىلەن كۆڭلى
قىلدەك ئىنچىكە بۇ ئادەم شامەخسۇتنىڭ قىلتاقلىرىنى ھار ئېلىپ
كېتىپ، ئۆزىنى بىر نېمە قىلىۋالمىغىيدى، ئاپئاق توقاچتا ئوخ-
شاش يۇمىلاق يۈزىنى ئەمدى قورۇق بېسىپ، چېكە چاچلىرى
ئاقىرىشقا باشلىغان يۇمشاق كۆڭۈل ئانىسى ئايىسە ئاپپاق نېمە
دەردلەرنى تارتىۋاتىدىكىن؟ دۇنياغا كۆز ئېچىپ تۇنجى كۆرگەن
بۇدرۇق ئوغلى سەدەنشانى كۆرىدىغان كۈنلەرمۇ بولامدىكىن؟
تورپاق سالىغۇ يىگىرمە يىلنى توشقۇزسا، ئۆزىنىڭ يۇرتىغا
قايتالىشى مۇمكىن. خوجىنىيازچۇ؟ شامەخسۇت تىرىكلا بولى-
دىغان بولسا، ئۆمۈر مەنزىلىنىڭ يىگىرمە بەشىنچىسىگە ئەمدىلا
قەدەم قويغان بۇ قىران يىگىت ئۆمۈر بويى سەرگەردان بولۇپ
يۈرۈشكە مەھكۇم. ھەتتا ئۇ قەيەرگە بارمىسۇن ئۇنىڭ خۇنى ئۈچۈن
ۋەدە قىلىنغان ئون ئىككى يامبۇ ئون ئىككى ئەجەل قاپقىنىدەك ئۇنى
كۈتۈپ تۇرماقتا. دۈم كۆمتۈرۈلۈپ قويۇلغان قازانغا ئوخشاش
قاپقارا يۈزىنى زېمىنغا قارىتىپ تۇرغان بۇ ئاسمان گۈمبىزى
ئۇنىڭغا زادى قانداق قىسمەت تونىنى پىچىپ قويىدىكىن؟

خوجىنىياز ئەنە شۇنداق خىياللار بىلەن ئاخىرقى پىيا-
لىسىنى بوشىتىپ، ئورنىدىن تۇراي دەپ تۇرغاندا، تورپاق
سالى قايتىپ كىرىپ، يەنە گەپ باشلىماقچى بولدى.

— بولدى قىلىڭ دادىسى، خۇدانىڭ كۈنى ئەتىمۇ بار
ئەمەسمۇ؟ مېھمان چارچاپ كەتكەندۇ، ئەمدى ئارام ئالسۇن، —
دېدى ئۇنىڭ ئايالى داستىخاننى يىغىشتۇرۇۋېتىپ.

— خوپ سېنىڭ ئېيتقىنىڭدەك بولسۇن، — دېدى تورپاق
سالى، ئاندىن مېھمانغا قاراپ: «مېنى بۇ قازاق ئاپپىقىم توسۇپ

قويمىغان بولسا، ئۆزلەنى گەپكە تۇتۇپ كېچىچە ئۇخلاتماي قويىدىكەنمەن» دەپ كۈلۈپ قويدى.

ئۇ گەپكە تۇتمىغان بىلەنمۇ، خوجىنىياز تۈن نىسپىيگىچە زادى ئۇخلىيالمىدى. قانداق قىلىش كېرەك؟ ئەھۋالدىن قارىغاندا، شامەخسۇتنىڭ ھېلىقى جان ئالىدىغان ئېلانى بۇ تەرەپلەرگە يېتىپ كەلمىگەن ئوخشايدۇ. بۇ ئادەمنىڭ ئۆزىگۇ ۋاڭنىڭ زۇلمىغا قارشى تورپاق يېغىلىقىغا قاتناشقان ئاق كۆڭۈل ئادەم كۆرۈنىدۇ. سىرنى بىلگەن تەقدىردىمۇ، خىيانەت قىلمايدىغانىدەك تۇرىدۇ. مۇشۇنداق ئادەمگىمۇ يالغان ئېيتسا، خۇدا راۋا كۆرەمدۇ؟ ئەگەر سىر يوشۇرۇپ تۇرىدۇەرسە، مۇنىدىن كېيىن نەگە بېرىپ، نەدە تۇرغۇلۇق؟ ھېلىقى قامزا دېگەن يىگىت، «خەت يازدىم قار! سىياھ قەلەم بىلەن، ھەر قاچان ئادەم كۆنى ئادەم بىلەن» دېگەن قازاق ماقالىنى ئېيتىقانىدى. توغرا، ئادەمنىڭ كۆنى قاچانلا بولمىسا ئادەم بىلەن ئۆتىدۇ. بۇ ناتونۇش يۇرتلاردا بىرەر سىرداش دوست بولمىسا، يالغۇزچىلىقتا نېمە قىلغىلى بولسۇن؟ ئەمما ئادەم دېگەن خام سۈت ئەمگەن ـ دە، مۇبادا تورپاق سالىمۇ ئۇن ئىككى يامبۇنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ، نىيىتىنى بۇزسا، قانداق قىلغۇلۇق؟ پۇلنىڭ مېھرى يامان، سەيپۇك توختى دېگەن قارايۈز رەھىمەتلىك تۆمۈر خەلپىگە نېمىلەرنى قىلمىغان. ھېلىقى قىسماق ئىشانچۇ تېخى! ياق، ياق، ھەممىلا ئادەم سەيپۇك توختى ئەمەس، پۇلنى دوست تۇتمايدىغان ئادەملەر نۇرغۇن.

ئۇ ئەنە شۇنداق خىياللار بىلەن تۈن نىسپىيدىن ئاشقاندا ئاستا ـ ئاستا ئۇيقۇغا كەتتى.

— لۈكچۈن ۋاڭنىڭ ھۆكمى توقسۇن تەرەپلەرگىمۇ ئۆتەمدۇ، — سورىدى تورپاق سالى ئەتىگەنلىك چاي ـ دا، — توقسۇندىمۇ پۇقرالارنىڭ كۆنى ئېغىردۇ دەپ ئويلايمەن، شۇنداقمۇ؟

— شۇنداق سالىكا، — دېدى خوجىنىياز كۆزلىرىنى تورپاق

سالدىغا تىكىسىپ، — ئۆزلەرنى ۋاڭ خوجىلارغا بەكمۇ قارشى ئىكەنلا - ھە!

— ئەمىسچۇ، قوي بىلەن بۆرە قاچان ئىناق ئۆتكەن دەيدىلا؟ قولۇمدىن كەلسە، ئۇ دۆيۈزلەرنى ئۇرۇق - ئەۋلادى بىلەن يوقىتىۋەتسەم دەيمەن.

— تۆمۈر خەلپە يېغىلىقىدا قۇمۇلدا بولغان بولسىلا، ئۇ-نىڭغا قېتىلىپ كېتەرمىدىلە؟ — سورىدى خوجىنىياز جىددىي قىياپەتتە.

— مىڭ جېنىم بىلەن قېتىلاتتىم. ھېلىمۇزە، تۆمۈر خەل-پىدەك يەنە بىر ئەر چىقسىكەن دەپ خۇدايىمدىن تىلەيمەن. ئاڭلىشىمچە، تۆمۈر خەلپە خۇيىمۇ باتۇر ئەر ئىكەندۇق، ئۇنىڭ قېشىدا ئېلى پالگان دەمدۇ، قارا بوسۇق دەمدۇ، ھە يەنە بىرى غوجامنىياز دەيمەن، ھە شۇنداق، غوجامنىياز دېگەن پالگانمۇ بوپتىكەندۇق. ئەممازە ...

— ئۆزلە بۇ گەپلەرنى نەلەردىن ئاڭلاپ يۈرىدىلا؟ — سو-رىدى خوجىنىياز.

— ۋاي ئۇكام، — دېدى تورپاق سالى، — جاھان خالىي ئەمەس. قۇمۇل تەرەپتىن ئالتاي، چۆچەكلەرگە بارىدىغان سو-دىگەرلەر بۇ يەردىن قونماي ئۆتمەيدۇ. مەن تېخى تۆمۈر خەلپىگە قوشقان قوشاقلارنىمۇ ئاڭلىغان:

تۆمۈر خەلپە قوزغالدى
ئاسماندىكى يۇلتۇزدەك،
چەندارىنىنى ئۆيلاتتى (قاچۇردى)
جاڭگالدىكى تۇڭگۇزدەك.

باياتىن بېرى جىددىيلىشىپ ئولتۇرغان خوجىنىياز بۇ يەر-

لەرگە تۈزمۇلدىنمۇ سودىگەرلەر كېلىپ تۇردىغانلىقىنى ئاڭلىغانـ
دىن كېيىن، قەتئىي بىر قارارغا كېلىپ مۇنداق دېدى:

— سالىكا، ئەمدى گەپىڭ راستىنى ئېيتمىسام بولمىدى،
ئاشۇ خوجىنىياز دېگەن مەن بولىمەن. تۆمۈر ئاكامنىڭ يېقىن
يىگىتلىرىدىن تىرىك قالغىنى مەنلا ئوخشايمەن. شامەخسۇت
بىلەن ياڭ جاڭجۈڭ مېنىڭ خۇنۇمنى تۆلەپ قويىدى. كىم مېنى
تىرىك تۇتۇپ بەرسە، ئون ئىككى يامبۇغا ئىگە بولىدۇ. مەيلىـ
لىرى مېنى تۇتۇپ بەرسىلە، مەيلىلىرى ماڭا باشپاناھ بولسىلا،
مەن ئۆزلەگە ئىشىنىپ راست گېپىمنى ئېيتتىم.

تورپاق سالى قولىدىكى پىيالىنى داستىخانغا پىرقىرىتىپ
تاشلىدى - دە، ئۇنىڭ يېنىغا سۈرۈلۈپ بىرىپ بويىنىغا ئېسىلدى.
ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن تامغان ياش تامچىلىرى خوجىنىياز پالۋانـ
نىڭ قۇلاقلىرىنى ھۆللىۋەتتى.

— ۋاي جېنىم ئۇكام، ئاخشاملا شۇنداق دېسىلەچۇ، زادى
مېنىڭ كۆڭلۈم بىر نېمىنى تۇيۇپ تۇرغان، — دېدى ئۇ كۆز
ياشلىرىنى سۈرتۈپ تۇرۇپ.

شۇنىڭدىن كېيىن، خوجىنىياز پالۋان تۆمۈر خەلپە يېـ
غىلىقىنىڭ جەريانىنى ۋە ئۆزىنىڭ قانداق قىلىپ بۇ يەرلەرگە
كېلىپ قالغانلىقىنى قىسقىچە سۆزلەپ، ئەمدى قانداق قىلىش
ھەققىدە مەسلىھەت سورىدى. تورپاق سالى:

— ئاگال بىر - ئىككى كۈن ھاردۇق ئالسىلا ئۇكام،
كېيىن بىر گەپ بولۇر، — دەپ، ئەتىگەن پادىدىن تۇتۇپ
كەلگەن پاقلاننى سويۇشقا كىرىشتى.

ئىككى كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، تورپاق سالى مۇنداق
مەسلىھەت بەردى:

— بۇ يەر شەھەردىن خېلى يىراق. ئەمما ئەمما، بەرىبىر
چوڭ يول ئۈستى، ھېچنېمە دەپ بولمايدۇ. مېنىڭ تاغ ئىچىدە

قازاقتىن چىپار ئاتقار دېگەن بىر جان دوستۇم بار. ئۇ تولىمۇ ھالال ئادەم، ئۆزى ئۇستا مەرگەن. ئۇ كاساپەتنىڭمۇ قۇمۇل مەرگەنلىرىگە ئوخشاش ئاتقان ئوقى زايە كەتمەيدۇ. يىراق - يىراقلارغا، ھەتتا بورتالا تاغلىرىغا بېرىپ بۆكەن ئوۋلاپ كېلىدۇ. بۆكەن مۈڭگۈزلىرىنى مەن ئۈنچىغا پۇل قىلىپ بېرىمەن. ئۆزى شەھەر تەرەپلەرگە تولا كەلمەيدۇ. مۇبادا بۇ ئىش كۆڭۈللىرىگە پەسەنت كەلسە، شۇ ئاغىنەم بىلەن ئۇۋچىلىق قىلىپ تۇرسىلا، كېيىن بىر گەپ بولۇر. شامەخسۇتمۇ ئۆلمەسىنىڭ دورىسىنى يەۋالمىغاندۇ.

بۇ مەسلىھەت خوجىنىياز پالۋانغا ماقۇل كەلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، بىرەر يىلنى چىپار ئاتقار بىلەن بىللە ئۆتكۈزدى. بىراق ھېلىقى دەھشەتلىك ئىبلاننىڭ ۋەھىمى خۇددى بىر پارچە قارا بۇلۇتتەك تارباغاتاي بىلەن بورتالا تاغلىرىغىمۇ يېتىپ كەلدى. ئاخىر تورپاق سالى بىلەن چىپار ئاتقار خوجىنىياز پالۋاننى چەت ئەلگە ئۆتكۈزۈۋېتىشنى لايىق تاپتى.

— بوپتۇ، ئالەمچە كەڭ ۋەتەننىڭ قوينىغا مېنىڭ مۇشتۇمدەك بىر بېشىم پاتمىغاندىن كېيىن، يات ئەللەرگە كەتسەم كېتەي، — دېدى خوجىنىياز كۆزىگە ئىسسىق ياش ئېلىپ.

چىپار ئاتقار خوجىنىيازنى بورتالا ئارقىلىق روسىيە چېگرىسىنىڭ خىلۋەت بىر يېرىدىن ئۆتكۈزۈپ قويۇپ، بىرنەچچە جۈپ بۆكەن مۈڭگۈزىنى قولىغا تۇتقۇزدى - دە، ئۇنى قۇچاقلاپ تۇرۇپ مۇنداق دېدى:

— ئامان بول دوستۇم، تاغ - تاغقا قاۋۇشماس، ئادەم ئادەمگە قوۋۇشار، ئامان بولساق يەنە كۆرۈشۈپ قالارمىز.

3

شۇنىڭدىن كېيىن، قىسمەت بورانلىرى خوجىنىياز پالۋاننى

يات بىر ئەلنىڭ دەشت ـ قىر ۋە كوچا ـ كويىلىرىدا كۆز غازىڭىدەك ئۇچۇرۇپ يۈرۈپ، ئاخىر يەركەت دېگەن شە‐ ھەرگە ئەكىلىپ قويىدى.

يەركەت چار پادىشاھلىقى بىلەن مانجۇ خانلىقى ئارىسىدا 1881 ـ يىلى فېۋرالنىڭ باشلىرى پېتېرگىراتتا ئىمزالانغان تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامە — «ئىلى شەرتنامىسى» نىڭ 2 ـ ماددىسىغا بىنائەن، شۇ يىلنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 1883 ـ يىلنىڭ باشلىرىغىچە ئىلىدىن يەتتەسۇ رايونىغا كۆچۈپ چىققان ئاتـ‐ مىش نەچچە مىڭ ئۇيغۇر كۆچمەنلىرىنىڭ بىر قىسمى تەرىپى‐ دىن بىنا قىلىنغان شەھەر ئىدى.

ئاق خان بىلەن قاراخان،
ئىنتىماق ئىكەن باشتا.
كەتمەككە بايان ئەيلەپ،
كېمە ياسىدۇق قاشتا.

ئالمۇتىغا كۆچ دەيدۇ،
بارار يېرىمىز قۇملۇق.
راست گېپىنى ئېيتمايدۇ —
كۆزى كۆك، بېشى يۇڭلۇق.

توققۇزتارادىن ئۆتكەندە
يامانتۇنىڭ تاشلىرى.
كۆچۈپ بارغان خەقلەرنىڭ
قۇرۇمايدۇ ياشلىرى.

بۇ قوشاقلار ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ تارىخىدىكى زور ۋەقە‐

لەرنىڭ بىرى بولغان ئەنە شۇ كۆچ-كۆچ يىللىرىدا ئېيتىلغانىدى.

يەركەنت شەھىرى رۇس ئىنژېنېرلىرىنىڭ پىلانى بىلەن قۇرۇلغاچقا، كوچىلىرى كەڭ-كەڭ، ئۆيلەر ئەينەك دېرىزىلىك قىلىپ سېلىنغان. شەھەردىن ئۇزۇنغا ئالتە كوچا ئېلىنغان بولۇپ، كوچا-ئۆيلىرى باغ-ۋارانلىق قورۇلاردىن تەركىب تاپقان ۋە ھەر تۆت قورۇ بىر كۋارتال شەكلىدە، يان يوللارمۇ بىر خىل ئۆلچەمدە ياسالغان. شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ۋېلىباي تەكلىپ قىلغان جۇڭگو ئۇستىلىرى تەرىپىدىن خەنزۇ مېمارچىلىقى سەنئىتى بىلەن ياسالغان ئاجايىپ گۈزەل ۋە ھەيۋەتلىك بىر مەسچىت قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. بەزى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇ مەسچىتنى قۇرغان باش ئۇستا يەركەنتتىن ئۆز يۇرتىغا قايتقاندا، مانجۇ خانلىق ھۆكۈمىتى ئۇنى «مىللىي مېمارچىلىق ھۈنىرىنىڭ ئەڭ ئېسىل دۇردانىلىرىنى چەتئەللەرگە ساتقان» دېگەن جىنايەت بىلەن ئۆلۈمگە بۇيرۇغانىكەن.

بىر كۈنى خوجىنىياز خىراجەت قىلىش ئۈچۈن ھېلىقى بۆكەن مۆڭگۈزلىرىدىن بىر جۈپنى سېتىش مەقسىتىدە كوچا ئارىلاپ يۈرۈپ، ئاشۇ مەسچىتنىڭ ئالدىغا كېلىپ قالدى. مەسچىتنىڭ ئىككى قاسنىقىدا ئىشىك-دېرىزىلىرى ئەينەكلىك دۇكانلار بىر-بىرىدىن ئاۋات كۆرۈنەتتى. خوجىنىياز پالۋان موي-تېرە ۋە مۆڭگۈز سېتىلىدىغان بىر دۇكانغا كىرىپ، ئۇيان-بۇيان قاراپ يۈرگەندە، ئۇستىدە يۇڭ رەختتىن شىم-كاستۇم، بېشىغا مانچېستېر دۇخاۋا دوپپا كىيگەن بىر ياش يىگىت «كېلىڭ مېھمان، نېمە ئالاي دەيسىز» دەپ ئۇنىڭغا خېرىدارلىق قىلدى. خوجىنىياز پالۋان بىرجۈپ بۆكەن مۆڭگۈزىنى قوينىدىن چىقىرىپ:

— بۇنى ساتقاندىن كېيىن، ئاندىن بىر نېمە ئالسام ئالارمەن، — دېدى. دۇكاندار يىگىت مۆڭگۈزنى قولىغا ئېلىپ، ئوبدان قاراپ چىققاندىن كېيىن:

— ياخشى مال ئىكەن، قانچە بېرەي، — دېدى.

— بازار نەقى بولسۇن، لازىم بولسا، يەنە بار، — دېدى خوجىنىياز ئوچۇق چىراي بىلەن.

— يەنە بار دېدىڭىزمۇ؟

— ھەم.

— ئانداق بولسا، — دېدى يىگىت ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ، — ھەممىسىگە بىز خېرىدار. قېنى مەن بىلەن يۈرۈڭ.

دۇكاندار يىگىت دۇكاننى ھەمراھلىرىغا تاپشۇرۇپ قويۇپ، ئۇنى شەھەرنىڭ چېتىدىكى جايلاشقان ھەيۋەتلىك بىر باغلىق ھويلىغا باشلاپ كىردى. بۇ ئادەتتىكى بايلارنىڭ ھويلىلىرىدىن ئەمەس، بەلكى قىسسە-چۆچەكلەردىكى پادىشاھ ئوردىلىرىغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان ئاجايىپ ھەشەمەتلىك بىر جاي ئىدى.

— ۋېلىباي دەپ ئاڭلىغانمۇ، بىز ھازىر شۇ كىشىنىڭ يازلىق سارىيىغا كەلدۇق، — دېدى دۇكاندار يىگىت، خوجىنىياز پالۋاننىڭ ھەيران بولۇۋاتقانلىقىنى سېزىپ، ئاندىن «بىزنىڭ بۇ خوجايىنىمىز ئۆزىنىڭ بايلىقى ۋە ئابرويىنىڭ يۇقىرىلىقى بىلەن روسىيىدە يېرىم پادىشاھ دەپ ئاتالغان» دېگەن گەپنى ئەسكەرتىپ قويدى.

بۇ يىگىتنىڭ ئېيتقانلىرى راست ئىدى. ۋېلىباي تەخمىنەن 1835-يىلى ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا جايلاشقان غالجات يېزىسىدا يولداش ئاخۇن دېگەن ھاللىق بىر كىشىنىڭ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. دادىسىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئانىسى غالجات يېزىسىدىكى توقسىلەك يۈز بېگى دېگەن

كىشىگە ياتلىق بولغان. ۋېلىباي يىگىرمە ياشلاردىن ئاشتاندا،
غالجاتتىن غۇلجىغا كۆچۈپ كىرىپ، ھاللىق كىشىلەرنىڭ تى-
جارىتىنى باشقۇرۇشقا كىرىشكەن ۋە ئۆزىمۇ بېيىشقا باشلىغان.
1871 - يىلى چار پادىشاھ غۇلجىنى ئىگىلىۋېلىپ، بىر-
نەچچە مىڭ ئەسكەر تۇرغۇزغانىدا، ۋېلىباي شۇ رۇس ئەس-
كەرلىرى ۋە باشقا رۇس ھەربىي - مۈلكىي ئەمەلدارلىرىنىڭ
پۈتۈن تەمىناتىنى يەتكۈزۈپ بېرىشنى بىرنەچچە يىلغىچە كۆ-
تۈرە ئالغان. شۇنىڭ بىلەن ئۆزىمۇ ئالاھىدە بېيىپ چار ھۆ-
كۈمىتى ئالدىدىكى ئىناۋىتى زور دەرىجىدە ئۆسكەن. جۈملى-
دىن، خەير - ساخاۋەت قىلىش ۋە مەسچىت - مازارلارنى ياسى-
تىش جەھەتتىكى پائالىيەتچانلىقى بىلەن ئەل - جامائەت ئارى-
سىدىمۇ يۇقىرى ئابرويغا ئېرىشىپ، ۋېلىباي دەپ ھەممىگە
تونۇلۇشقا باشلىغان. ۋېلىباي يەركەتكە كۆچۈپ چىققاندىن
كېيىنمۇ، يەتتەسۇ رايونلىرىدا تۇرۇشلۇق رۇس ئەسكەرلىرى-
نىڭ بارلىق تەمىناتىنى يەتكۈزۈپ بېرىشنى كۆتۈرە ئېلىپ، ھې-
سابسىز بېيىغان. چار ھۆكۈمىتى بۇ خىزمەتلىرىنى تەقدىرلەپ،
ئۇنى بىرقانچە ئوردېن ۋە مېداللار بىلەن تارتۇقلىغاندىن تاش-
قىرى، پېتىرگراتتىكى پادىشاھ سارىيىدا ئۇنىڭغا ئاتاپ ئالاھى-
دە ھۆرمەت كۇرسىسى (ئورۇندۇقى) بەلگىلىگەن. شۇنىڭ بىلەن
ئۇ ئالاھىدە بىر ئىمتىياز ئىگىسى بولۇپ قالغان. بايا دۇكان-
دار يىگىت ۋېلىباينى يېرىم پادىشاھ دەپ ئاتالغان دېيىشىدە
ئەنە شۇلارنى نەزەردە تۇتقان بولسا كېرەك. شۇ گەپتىن كې-
يىن ئۇ خوجىنىياز پالۋاننى كۈتۈمخانىدا قالدۇرۇپ، ئۆزى
ئىچكىرىگە كىرىپ كەتتى.

يېرىم سائەتتىن كېيىن، كەڭ شايى كۆڭلەك ئۈستىدىن
قارا دۇخاۋا جىلىتكە، بېشىغا ئاق شاپاق دوپپا كىيگەن ئې-
گىز بويلۇق، ئېگىز بولغانىدىمۇ ھەرقانداق ئادەمدىن ئېگىز

كۆرۈنىدىغان، يوغان - يورپا ۋە ئۇستىخىنىغا لايىق سېمىز، ئات يۈزلۈك، ئاپئاق ساقاللىق بىر كىشى ياۋروپاچە بېزەلگەن ئازادە مېھمانخانىدا خوجىنىياز پالۋاننى قوبۇل قىلدى. بۇ ۋېلىباي ئىدى. بايىقى بىر جۈپ بۆكەن مۈڭگۈزى ئۇنىڭ قولدا تۇراتتى. ئۇ خوجىنىيازنىڭ سالىمىنى ئىسسىق چىراي بىلەن ئىلىك ئېلىپ، ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى ۋە:

— ھارمىغايسەن يىگىت. بورتالا تەرەپتىن كەلگەن ئوخشىمامسەن، ئۆزۈڭ ئاتقانمۇ؟ — دېدى.

— شۇنداق، — دېدى خوجىنىياز كەمتەرلىك بىلەن.

— يەنە بولسا ھەممىنى ئالىمىز، قانداق دەيسەن؟

خوجىنىياز قويىندىن يەنە ئىككى جۈپ مۈڭگۈزنى چىقىرىپ ئۇنىڭ ئالدىغا قويدى ۋە سودىلىشىپ تۇرمايلا بەرگىنىگە رازى بولدى.

— ياخشى ئوۋچى ئىكەنسەن. مىلتىقىڭ يېڭىمۇ، — دېدى ۋېلىباي، خوجىنىياز پالۋاننىڭ ساددىلىقىغا قىزىقىپ ئولتۇرۇپ.

— مىلتىقىم يوق، ئوقيا بىلەن ئاتقان، — دېدى خوجىنىياز، يالغان ئېيتىۋاتقىنى ئۇچۇن شەلپەردەك قىزىرىپ كەتتى. چۈنكى بۇ بۆكەنلەرنى ئوقيا بىلەن ئەمەس، چىپار ئاسقارنىڭ مىلتىقى بىلەن ئاتقانىدى.

— ئانداق بولسا، — دېدى ۋېلىباي، — ئوق، مىلتىق مەندىن بولسۇن، قانچە بۆكەن ئاتساڭ ھەممىسى ماڭا ھېساب. سېنى ئوبدان رازى قىلىمەن.

خوجىنىياز رازىلىق بىلدۈرگەندىن كېيىن، ۋېلىباي ئۇنىڭغا يۈز تال ئوق بىلەن بىر يېڭى بەشئاتار ۋە بىر ياخشى ئات بەردى. شۇنىڭدىن باشلاپ، خوجىنىياز ئوۋچىلىق قىلىپ، ۋېلىبايغا بىرقانچە جۈپ بۆكەن ۋە بۇغا مۈڭگۈزى

ئەگىشىپ بەردى. ئۇ ھەر قېتىم كەلگىنىدە سودىلىشىپ تۇرماي،
باينىڭ بەرگىنىگە رازى بولىۋەردى. باشقا خىزمەتچىلەرگە
ئوخشاش ئارتۇقچە خۇشامەت قىلماي، ئۇدۇل مىجەزلىكى
بىلەن يۈرۈۋەردى. ئۇنىڭ بۇ مىجەزى ۋېلىبايغا بەكمۇ ياقات-
تى. شۇنداق قىلىپ ئۇ بارا - بارا ۋېلىباي ئائىلىسىنىڭ بىر
ئەزاسى بولۇپ قالدى.

بۇ بىرىنچى جاھان ئۇرۇشى مەزگىللىرى ئىدى. چار
پادىشاھ ئۆزىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن روسىيە ئىمپېرىيىسى
تەۋەسىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ يۈز مىڭلىغان پەرزەنتلىرىنى
زەمبىرەك يېمى قىلىپ بەردى. ئۇرۇش يالماۋۇزلىرى يەنىلا
قان تەلەپ قىلماقتا ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، روسىيىنىڭ باشقا
جايلىرىدىكىگە ئوخشاش يەتتەسۇ رايونىدىمۇ ئەسكەر ئېلىش
ئىشى يەنە باشلىنىپ كەتتى. چار پادىشاھنىڭ يارلىقىغا بىنا-
ئەن، ھەر بىر تۈتۈن يەنە بىر ئوغلىنى ئەسكەرلىككە بېرىشكە
مەجبۇر ئىدى. ۋېلىباينىڭ ئائىلىسىمۇ بۇنىڭدىن سىرتتا قالال-
مىدى. باي ئۆز ئوغلىنى زەمبىرەك يېمى بولۇپ كېتىشىدىن
ساقلاپ قېلىش نىيىتىدە، ئوغلىنىڭ ئورنىغا بۇ تونۇشلۇق
ئوۋچى يىگىت ئىسھاقنى ئەۋەتىش كويىغا چۈشۈپ، ئۇنى چېكىنىپ
كۆردى. خوجىنىياز كۈتمىگەن يەردىن چىقىپ، ئەسكەرلىككە
بېرىشقا ماقۇل بولدى. ۋېلىباي بولسا ئۇنىڭ قەلبىنى چۈ-
شەنمەيتتى، ئەلۋەتتە. شۇنداق قىلىپ، خوجىنىياز پالۋان
ئىسھاق دېگەن نام بىلەن يىگى ئەسكەرلەر قاتارىدا يەركەت-
تىن يىراق بىر جايدىكى ھەربىي تەلىم لاگېرىغا ئەۋەتىلدى.
يامان ئىشنىڭمۇ بىر ياخشى يېرى بولۇپ قالدۇ دېگەندەك،
بۇ ھەربىي تەلىم جەريانى خوجىنىيازغا شۇ زامانىنىڭ يېڭى
تىپتىكى ھەربىي قوراللىرىنى ئۆگىنىش پۇرسىتىنى تۇغدۇرۇپ
بەردى. ئەمدى ئۇ تۆمۈر خەلپە زامانىسىدىكى ئاددىي قورال-

لاردىن پايدىلىنىدىغان ئۇستا مەرگەنلا ئەمەس، پېتېرگرات
ھەربىي قورال - ياراغ زاۋۇتلىرىدىن چىققان ئېغىر - يېنىك
پىلىموت، مىنامىيوت، ھەرخىل تاپانچا ۋە قول بومبىسى قا-
تارلىق قوراللاردىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىدىغان، ھەتتا
ئۇلارنى چۇۋۇپ قايتا قۇراشتۇرالايدىغان بىر جەڭچى بولۇپ
يېتىشمەكتە ئىدى. جۈملىدىن، ئۆزى تۇرغان قىسىمدىكى خىل-
مۇخىل كىشىلەر بىلەن بىللە ياشاش جەريانىدا نۇرغۇن
نەرسىلەرنى ئاڭلاپ، تۇرمۇشنىڭ ئۆزىگە نامەلۇم بولۇپ كەلگەن
بىرمۇنچە تەرەپلىرىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ كۆزى ئېچىلىشقا باشلىدى.

بىر كۈنى ئۇ مۇنداق بىر ۋەقەگە دۇچ كەلدى.

ئاخشىمى يېتىشقا كانايى چېلىنىپ بولغاندا، خوجىنىياز
بىلەن يانمۇيان ياتىدىغان بىر رۇس يىگىتى چېدىردىكىلەر-
گە قاراپ ئۆزبېكچە تەلەپپۇزنى بۇزۇپراق سۆزلەپ: «ئاغىنى-
لەر گېپىمگە قۇلاق سېلىڭلار» دېدى. ئۇنى ھەممىسىلەن خو-
خۇل گىرىگورى، دەپ ئاتىشاتتى. بۇ چېدىردا ئۇيغۇر، ئۆزبېك،
رۇس، قازاقتىن بولۇپ، ئون بىر كىشى بار ئىدى. خوخۇل
گىرىگورى تۆۋەن ئاۋاز بىلەن بىرىنچى جاھان ئۇرۇشى توغ-
رىسىدا سۆزلەشكە باشلىدى. ئۇ سۆزلەۋاتقاندا، گەۋدىلىك بىر
ئادەمنىڭ سايىسى چېدىرنىڭ ئارقىسىغا كېلىپ توختىغانىدى.
بۇنى چېدىردىكىلەرنىڭ ھېچقايسىسى سەزمەيتتى.

— بۇ ئۇرۇشنىڭ ئاددىي پۇقرالارغا ھېچقانداق پايدىسى
يوق، — دەپ داۋام قىلدى خوخۇل گىرىگورى، — بۇ پەقەت
چار پادىشاھنىڭ، ئاندىن قالسا، چوڭ بايلارنىڭ پايدىسى
ئۈچۈن بولۇۋاتقان ئۇرۇش. ئۇلار بىزنى ئەتە - ئۆگۈن فرونت-
قا ئېلىپ بارىدۇ - دە، «ئالغا» دەپ كوماندا بېرىدۇ. بىز
«ھۇررا» دەپ نېمىسلارنىڭ ئوقىغا قارشى كۆكرەك كېرىپ

ماڭمىز - دە، ھە، شۇنداق ئەمەسمۇ؟ نېمىس سولداتلىرى بىلەن
ئەيزىلىشىپ، بىر - بىرىمىزنىڭ قارنىنى يېرىشىمىز، ئۈچەيلىرىمىز
چۇۋۇلۇپ توپىغا مىلىنىدۇ؛ يا ئۇ ئۆلىدۇ ياكى سەن... ھە،
شۇنداق ئەمەسمۇ؟ يا بولمىسا، تارسلداپ ئېتىلغان پىلىموت
ئوقلىرى ئاستىدا قوناق شېخىدەك قىرىلىپ ياتىسەن. ئۆلۈكۈڭ
ئېتىز - قىرلاردا قېلىپ، كۆزۈڭنى قاغا - قۇزغۇن چوقۇيدۇ.
ئاتا - ئاناڭ، قەۋم - قېرىنداش ياكى سۆيگەن يارىڭ يوقلاپ
كېلىدىغان قەبرەڭمۇ بۇ دۇنيادا قالمايدۇ. پادىشاھ ۋە بايلار
بولسا، ئۆزىنىڭ ئوردا - سارىيىدا گۈزەل خېنىملىرى بىلەن
شامپان ئىچىپ، تانسا ئويناپ ھۇزۇر قىلىۋېرىدۇ. شۇنداق
ئەمەسمۇ؟ چار پادىشاھ بۇ ئۇرۇشتا يەڭسىمۇ، يېڭىلسىمۇ،
سەن بىلەن بىزگە ھېچقانداق پايدىسى يوق. قېنى ئېيتىڭلار-
چۇ، بىز كىم ئۈچۈن ئۇرۇشقا تەييارلىنىمىز؟

خوجىنىياز پالۋان دەرھال «تۆمۈر خەلپە يېغىلىقى»
نىڭ باشلىنىشىنى ئەسلىدى. شامەخسۇت ۋاڭ ئۇرۇمچى جاڭجۇڭى-
نىڭ پايدىسى ئۈچۈن قومۇلدىن بىرنەچچە يۈز پالۋاننى قو-
راللاندۇرۇپ ئىلى جاڭجۇڭىغا قارشى ئۇرۇشقا ماڭغۇزغاندا،
ئۇلارنىڭ تولىسى ئۆلۈپ، قومۇل ئاسمىنىنى مۇسىبەت بۇلۇتلىرى
قاپلىمىغانمىدى؟ شامەخسۇت ئىككىنچى قېتىم يەنە ئەسكەر
ئېلىپ ماڭغۇزغاندا، تۆمۈر خەلپە: «ھەي قېرىنداشلار، نەگە
بارىسىلەر؟ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئەزىز يۇرتنى، مېھرىبان ئاتا-
ئانا، ئۇرۇق - تۇغقاننى تاشلاپ، شامەخسۇت بىلەن ئۇرۇمچى
جاڭجۇڭى ئۈچۈن ئۆلگىلى بارامسىلەر، ئۆلگىلى؟ شامەخسۇت
شۇنچە قىلغانلىرى يەتمەي، ئەمدى بىزنى ئوققا تۇتۇپ بەر-
مەكچى، بىلەمسىلەر؟» دەپ ئۇلارنى توسقان ئەمەسمىدى؟
خوجىنىياز بۇ گەپلەرنى ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلىمىغان بولسى-
مۇ، كېيىنچە باشقىلاردىن ئاڭلاپ، «تۆمۈر ئاكام راست

ئېيتىپتۇ» دېگەن ئەمەسمىدى. ئەمدى ماۋۇ خوخۇلنىڭ گېپىدىمۇ تۆمۈر خەلپىنىڭكىگە ئوخشاۋاتىدىغۇ؟ توختا، ئۇنىڭ گېپىدىگە ئوبدانىراق قۇلاق سېلىش كېرەك.

— شۇنداق ئەمەسمۇ؟ بىز كىم ئۈچۈن ئۇرۇشقا بارىمىز؟ كىم ئۈچۈن؟ — داۋام قىلدى گىرىگورى، — مېنىڭ ئاكام ئۆتكەن يىلى ئۇرۇشتا ئۆلدى. ئۈچ بالىسى يېتىم قالدى. ئەمدى چار پادىشاھ مېنىمۇ ئۇرۇشقا ئاپىرىپ، قېرى ئاتا-ئانامنى ھەر ئىككى قانىتى سۇنغان قۇشتەك قىلىپ قويماقچى، ئىككى ياشقا كىرگەن قىزىم ناتالىيانى يېتىم قويماقچى، ھالال جۈپتۈم ۋېرانى تۇل قىلماقچى، شۇنداق ئەمەسمۇ، مەن بۇ ئۇرۇشقا قارشى! ئەگەر ئاھالىنىڭ كۆپ قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان كەمبەغەل پۇقرالارنىڭ بەختى ئۈچۈن بولىدىغان ئۇرۇش بولسا، پۈتۈم بىلەن ئەمەس، بېشىم بىلەن باراتتىم. بىر جېنىم بىلەن ئەمەس، مىڭ جېنىم بولسا پىدا قىلاتتىم. بىراق ھازىرقى ئۇرۇش ئۇنداق ئەمەس ئاغىنىلەر.

— بۇ گەپلەرنى ئېۋان دارازمۇ ئېيتقان. خوش، ئەمدى نېمە قىلىش كېرەك؟ شۇنى ئېيتمامسەن! — دېدى ئەزىمەت دېگەن ئۆزبېك يىگىت ياستۇقتىن بېشىنى كۆتۈرۈپ.

خوخۇل گىرىگورى سىرتقا قۇلاق سېلىپ بىردەم جىم ئولتۇرغاندىن كېيىن، «نېمە قىلاتتۇق؟! بۇ يەردىن ئاستا كېتىش كېرەك.» دېدى.

چېدىرنىڭ ئىچى جىمجىت بولۇپ قالدى. پەقەت بەزىلەرنىڭ ئۇلۇغ-كىچىك تىنىپ، پۇشۇلداۋاتقىنى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. خوجىنىيازمۇ قاراڭغۇ بولۇشىغا قارىماي، خوخۇل گىرىگورىغا سىنچىلاپ قاراشقا باشلىدى. ئادەتتە قاپىقىنى سېلىپ، خىيالچان يۈرىدىغان بۇ خوخۇلنىڭ چىرايى گويا شۇ تاپتا ئۇنىڭغا يېلىنجاپ تۇرغان چوغدەك كۆرۈنۈپ كەتتى. ئۇ

خوتۇننىڭ قوللىرىنى يوغان ئالقىنىغا ئېلىپ مەھكەم قىسىپ قويىدى.

يېرىم كېچىدىن ئۆتكەندە، قول چىراغلىرى ۋال - ۋۇل قىلىپ قالدى. كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچە، قوللىرىغا تاپانچا تۇت-قان ئىككى ئوفىتسېر تۆت ئەسكەرنى باشلاپ چېدىرغا كى-رىپ كەلدى ۋە ھەممەيلەننى ئويغىتىپ، كىيىنىشكە بۇيرۇدى. ئاندىن سىرتقا ئېلىپ چىقىپ، قوللىرىنى ئارقىسىغا قىلىپ باغ-لاپ ھەيدەپ ماڭدى. يېرىم سائەتتىن كېيىن، خوجىنىياز ئۆزى-نى يالغۇز كىشىلىك قاراڭغۇ كامېردا كۆردى. قالغانلارنىڭ نەگە كەتكەنلىكىنى ئۇ بىلمەيتتى. ئەتىسى چۈشتىن كېيىن، ھەربىي لاگېر بويىچە بىرنەچچە يۈز كىشىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن ئاي دالىدا ھەربىي سوت ئېچىلىپ، خوخۇل گرىگورىغا «بولشېۋىك تەشۋىقاتچىسى» دېگەن جىنايەت بىلەن ئۆلۈم جازاسى ھۆكۈم قىلىندى ۋە شۇ يەردىلا ئېتىپ تاشلاندى. بىرەر ئايدىن كېيىن خوجىنىياز بىر پەيتنى تېپىپ، ۋېلىباي-نىڭ ئۆيىگە قېچىپ كەلدى ۋە بولغان ئەھۋالنى ئۇنىڭغا تەپ-سىلىي بايان قىلىپ، «خوشلاشماي كېتىشكە كۆڭلۈم قىيمىدى، ماڭا دۇئالىرىنى بەرسىلە باي دادا، مەن بۇ يەردىن كېتىۋا-لاي» دېدى.

— نەگە كېتىسەن؟ — دەپ سورىدى ۋېلىباي.

— راستىنى ئېيتسام، ئۆز يۇرتۇمغا بارالمايمەن. توغ-را كەلگەن بىر يۇرتتا تاغۇ دەشتلەرنى ماكان قىلىپ، كۆ-نۈمنى ئالارمەن، — دېدى خوجىنىياز غەمكىن بىر ئاھاڭدا.

— ھەتتىڭنە، ئۆز ئوغلۇمدەك بولۇپ قالغانىدىڭ، — دېدى ۋېلىباي، — ئەھۋال بۇ دەرىجىگە يەتكەن بولسا، ساڭا ئۇۋال قىلىپ قويماي، مەن سېنى كۆرمىدىم، سەن مېنى كۆرمىدىڭ، ماڭا ئامانەت قويغان پۇلۇڭنى قولۇڭغا بېرىپ، ھەججىگە بارىدى-

غانلارغا قوشۇپ قويايى. شۇ ياقلارغا بېرىپ كۆڭلۈڭنى ئال. ئىرادە بولغان كۈنى قايتىپ كېلەرسەن.

خوجىنىياز خۇشال بولۇپ، ۋېلىبايغا رەھمەت ئېيتتى. ۋېلىباي ئۇنىڭغا ھاجىلار ماڭغۇچە تالا - تۈزگە چىقماي تۇرۇشنى تاپىلىدى. ئارىدىن بىر - ئىككى ھەپتە ئۆتكەندىن كېيىن، ۋېلىبايىنىڭ ئادەملىرى ئۇنى ھاجىلار بىلەن يولغا سېلىپ قويدى①.

ئۇ مەككىدىكى مۇقەددەس جايلارنى تاۋاپ قىلىپ بولغاندىن كېيىن، قاچاندۇر بىر زامانلاردا قەشقەر تەرەپتىن بېرىپ قالغان ياقۇپ ھاجى دېگەن كىشىنىڭ خىزمىتىگە كىردى ۋە گاھ تۆگە بېقىپ، گاھ خورمىلىق باغدا ئىشلەپ يۈردى. ئەمما قاچانلا بولمىسۇن غەلىتە بىر تۈيغۇ ئۇنىڭ يۈرىكىنى غىدىقلاپ بىئارام قىلاتتى. ئۇ ھەر كۈنى دېگۈدەك تاڭ سەھەردە ئىلاج تاپسىلا ئېگىزرەك يەرگە چىقىپ، كۈنچىقىش تەرەپكە قارايتتى ۋە تاڭ سەھەرنىڭ مەيىن شامىلىدىن خۇددى بىر خۇش پۇراق نەرسىنىڭ ھىدىنى ئالغاندەك، چوڭقۇر - چوڭقۇر نەپەس ئېلىپ خىيال سۈرەتتى. شۇنداق چاغلاردا گويا كىمدۇر بىرى ئۇنىڭ قۇلىقىغا قۇمۇل ناخشىسىنى شىۋىرلاپ ئېيتىۋاتقاندەك سېزىلەتتى:

قارىسام كۆرۈنمەيدۇ
شارلارنىڭ تېغى.②

---

① ئىشەنچلىك مەلۇماتلارغا قارىغاندا، 1935 - يىللىرى ۋېلىبايىنىڭ كەنجى ئوغلى جامىخان غۇلجىدىن ئۈرۈمچىگە كېلىپ، پۈتۈن ئائىلىسى نامىدىن خوجىنىياز ھاجىنى (ئۇ بۇ چاغلاردا شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مائاۋىن رەئىسى ئىدى) ئالاھىدە يوقلىغان.

② شارلار تېغى — خوجىنىياز ھاجىنىڭ يۇرتى تاراتى بىلەن ئۇنىڭغا ياندىش بولغان قالغايتى، قۇرلۇق، ئېرغايتى دېگەن تاغلارنىڭ ئومۇمىي نامى.

ئەجەبمۇ يامان ئىكەن
ئايرىلىش دېخى.
مەككىگە بارماق يارىم،
مۇندىمۇ بىر مەككە بار.
ئاي يۈزۈڭنى كۆندە كۆرسەم
مەككىگە بارغانچە بار.

شۇنداق قىلىپ، ئۇنىڭ ئۈچ - تۆت يىللىق ئۆمرى مەككە-مەدىنە دىياردا ئۆتۈپ كەتتى. ئۇ ئاخىر «پېشانەمگە پۈتۈلگەننى كۆرەي» دەپ، ھەجدىن قايتقان ھاجىلارغا قوشۇلۇپ (ئۇلارنىڭ ئارىسىدا توقسۇنلۇق ھاجىلارمۇ بار ئىدى)، تاشقورغان ئارقىلىق قەشقەرگە، ئاندىن قارا شەھەرگىچە كەلدى. ھېلىقى ئېلاندا ئېيتىلغان يىگىرمە ئۈچ - يىگىرمە تۆت ياشلاردىكى ئاق يۈزلۈك يىگىت ئەمدى ئېڭەكلىرىنى قويۇق ساقال بېسىپ، شامال - بوراندا قارىداپ كەتكەن يۈزىگە خېلىلا قورۇق چۈشكەن قاتاڭغۇر بىر ئادەم قىياپىتىگە كىرىپ قالغانىدى. شۇ پېتى ئۆيىگە بارسا، ئېھتىمال، قېرى ئانىسى ئايسە ئاپپاقمۇ ئۇنى دەرھال تونۇيالمىغان بولاتتى. شۇنداقتىمۇ شا مەخسۇت تېخى ھايات بولغاچقا، ئۇ يەنىلا قۇمۇلغا بېرىشقا پېتىنالمىدى. ئەمما قانداقلا بولمىسۇن، ئاتا - ئانىسىغا تىرىكلىكىدىن بېشارەت بېرىپ قويۇش لازىم دەپ ئويلاپ، ھېلىقى توقسۇنلۇق ھاجىلاردىن ئۆزىنىڭ ئامانلىقى ۋە بورتالا تەرەپكە كېتىش نىيىتىدە ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇرۇپ، توقسۇندىكى ئانا جەمەت تاغىسى قۇربان نىيازغا ئىككىلىك خەت يېزىپ بەردى. ئۇ چاغلاردا توقسۇن شۆبە ناھىيە بولۇپ، قۇربان نىياز ناھىيە ھاكىمى سۈپىتىدە ئىش باشقۇرۇپ تۇرغاچقا، كىشىلەر ئۇنى قۇربان نىياز شەن دەپ

ئاتايتتى. شۇڭا، ھېلىقى ھاجىلار بۇ يىگىتنىڭ خېتىنى ئۇنىڭغا چوقۇم يەتكۈزۈشكە ۋەدە بەردى. خوجىنىياز يەنىلا ئىسھاق دېگەن نام بىلەن قاراشەھەر تەۋەسىدىن تاغ ئارقىلىق بورتالانى نىشانلاپ، ئىلى تاغلىرىغا ئاتلىنىپ كەتتى. چۈنكى نېمەلا دېگەنبىلەن بورتالا تاغلىرى ئۇنىڭغا تونۇش بولۇپ قالغان ۋە ئۇيەردە موڭغۇل مالچىلىرىدىن يېقىن دوستلىرىمۇ بار ئىدى. دېگەنىدەكلا بىرەر ئاي كېزىپ يۈرۈپ، ئاخىر ئانچە قىينالمايلا، بورتالا ناھىيىسىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى ئۇتبۇلاق دېگەن يېرىدىن كونا دوستى ئېردېنباتنىڭ ئۆيىنى تېپىۋالدى.

ئېردېنبات قىرىق نەچچە ياشلاردىكى سۇمباتلىق كىشى بولۇپ، پۈتۈن ئۆمرى ئوۋچىلىق بىلەن ئۆتكەنىدى. ئۇ ئوۋغا چىققان كۈنلىرىدە ئۇزۇن ئۆچكە ساقىلىنى سول قولىغا چىگىۋالاتتى. ئۈچ يىل بۇرۇن، قەدىناس ئايالى تۇيۇقسىز قازا تاپقاندىن بۇيان، ئىككى نارەسىدە بالىسى بىلەن يالغۇز قالغانىدى. شۇ ئاردا سىڭلىسى بۆرتە ناچىننىڭ ئېرى شولخۇر نارىن يىلقا ھەيدەپ كېلىۋاتقاندا تاغدىن غۇلاپ قازا تاپتى. شۇنىڭدىن بۇيان، بۆرتە ناچىنمۇ ئاكىسى ئېردېنباتنىڭ كىگىز ئۆيىگە كۆچۈپ كەلگەنىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئېردېنبات خوجىنىيازنى قىسىلىپ قالمىسۇن دەپ، ئۆز ئۆيىنىڭ يېنىدا ئۇنىڭغا ئايرىم بىر چېدىر تىكىپ بەردى. خوجىنىياز شۇ چېدىردا يېتىپ-قوپۇپ، غىزا-تامىقىنى ئۆزى قىلىپ يېسىمۇ، ئادەتتە بوش ۋاقىتلىرىنى ئېردېنباتنىڭ ئۆيىدە ئۆتكۈزەتتى ۋە ئۇزۇن ئۆتمەي، ئېردېنباتنىڭ ياردىمى بىلەن بىر مىلتىق سېتىۋېلىپ، ئوۋچىلىققا كىرىشىپ كەتتى.

ئېردېنبات ياش تۇرۇپلا تۇل قالغان سىڭلىسى بۆرتە ناچىننىڭ بەختى ئۈچۈن كۆپ قايغۇراتتى. ئەمما بۆرتە ناچىن ئۆزىگە چىققان لايىقلارنىڭ ھېچقايسىسىنى پەسەنت كۆرمەيتتى. بۇ

لايىقلار ئىبردىنباتقىمۇ ياقمايتتى. چۈنكى بەزىلىرى خوتۇنىنى
ئۆلگەن قېرىلار بولسا، بەزىلىرى ئۇنى توقاللىققا ئالماقچى
بولاتتى. ئەنە شۇنداق كۈنلەردە بىرنەچچە يىللار بۇرۇن
تونۇشقان دوستى «ئىسھاق» نى تەقدىر يەنە ئۇنىڭ ئۆيىگە
ئەكىلىپ قويدى. قويۇق قاشلىرى ئاستىدىكى دۈگىلەك كۆزلىرى
ئۆتكۈر قارايدىغان بۇ توغرا سۆزلۈك مەرگەن يىگىت ئىبردىن-
باتقا ناھايىتى ياقاتتى. ئۇ سىڭلىسى بۈرتە ناچىنىنىڭ بۇ يى-
گىتكە بىلدۈرمەستىن كۈلۈمسىرەپ قويۇشلىرىنىمۇ كۆرۈپ قالغا-
نىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ يىگىتنىڭمۇ بورتالادا يەرلىشىپ
قېلىش نىيىتى بارلىقىنى ئۆز ئاغزىدىن ئاڭلىغانىدى. شۇنىڭ
ئۈچۈن ئىبردىنبات سىڭلىسىنىڭ رازىلىقىنى ئالغاندىن كېيىن
بىر كۈنى خوجىنىيازغا مۇنداق دېدى:

— ئىنىم ئىسھاق، بىز سېنىڭ بىلەن بىر ئۆي كىشىسىدەك
بولۇپ قالدۇق. گەپلىرىڭگە قارىغاندا سەن مۇشۇ يەرلىك بو-
لۇپ قالىدىغاندەك تۇرىسەن، ئېڭەكلىرىڭنى ساقال باسقان بى-
لەن سەن تېخى ياش. قاچانلا بولسا، ئۆيلۈك - ئوچاقلىق بولۇشۇڭ
كېرەككۇ. مەن سىلەر ئۇيغۇرلار بىلەن كۆپ ئارىلاشقان. سى-
لەرنىڭ ئۆرپ - ئادەت، دىنىي ئېتىقادىڭلارنىمۇ ئوبدان بىلى-
مەن. سىلەر بىلەن بىزنىڭ پەيغەمبەرلىرىمىز باشقا - باشقا
بولغان بىلەن ھەممىمىزنى بىر خۇدا ياراتقان. ھەممىمىز ئوخ-
شاش ئادەم. قېرىلىرىمىز ئېيتىدىغان رىۋايەتلەرگە قارىغاندا،
بىز موڭغۇللار بىلەن ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپلا قېرىنداش-
لاردەك ئىناق ئۆتۈپتىكەنمىز. چىڭگىزخاننىڭ ئوردىسىدا بىرمۇن-
چە ئۇيغۇر ئەمەلدارلار بولغانىكەن. چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ
بىر قىزىنى ئۇيغۇر پادىشاھقا خانىشلىققا بېرىپتىكەن. بىز
ئىككىمىز ئاكا - ئۇكىدەكلا بولۇپ قالدۇق. ئەگەر توغرا
تاپساڭ، سىڭلىم بۈرتەنى...ھە، ئۇمۇ سېنى ياخشى كۆرىدىكەن.

خوجىنىياز چۆچۈپ كەتتى. بىر تال ئۆرۈلگەن ئۇزۇن چىچىدىكى كۈمۈش تەڭگىلەرنى شاراقلىتىپ غەمكىن يۈرىدىغان بۆرتەنىڭ بەزى-بەزىدە ئۇنىڭغا قاراپ مۇلايىم كۈلۈپ قويۇشىنىڭ سەۋەبىنى ئەمدى چۈشەندى-دە، كۆزلىرىنى ئىبردىنباتتىن قاچۇرۇپ، خىيالغا چۆمدى.

«ئاللاھۇئەكبەر، سىر يوشۇردۇم دەپ، بۇلارنى ئالداپ قويۇپتىمەن-دە، مېنىڭ كىملىكىمنى بىلسىدى، مۇنداق ئويلارغا كەلمىگەن بولۇرمىدىكىن! ئەمدى نېمە دېگۈلۈك؟ ماڭا ئوخ-شاش بىر مۇساپىرغا بۇنچىلىك ئەقىدە باغلىمىقى ئاسانمۇ؟ تۈۋا، دۇنيادا ئەجەب ياخشى ئادەملەرمۇ بار-ھە! قارىغۇنى كۆزىدىن ئايرىغان خۇدا ھاسىسىدىن ئايرىماپتۇ، دەپ دۆربىل-جىندىكى تورپاق سالى، چىپار ئاسقار، لاگبىردىكى ھېلىقى خوخۇل گىرىگورى، مويسىپىت ۋېلىباي... بۇ ئىبردىنبات-چۇ تېخى... تۈۋا، ئۆزى يات دىندىكى بىر تائىپە تۇرۇپ، ئۆز قەۋمىدىكى شۇنچە دۆلەتمەن لايىقلارنىڭ ھېچقايسىسىنى يارات-ماي، باشقا دىندىكى مۇساپىر يىگىتكە كۆڭۈل بىرىۋاتقان بۆرتە ناچىنچۇ! بۇ قازاق، بۇ ئورۇس، بۇ قالماق دېگەن گەپلەر ئادەمنىڭ ياخشى-يامانلىقىغا تامغا بولالمايدىكەن، جۇمۇ! ئۇنى دېسە قانخور شامەخسۇت بىلەن ھاشىر تەيجى، ھېلىقى سەيپۇلك توختى بىلەن سىخىزخان دېگەن يۈزى قارا لومودىلار بىز بىلەن بىر يۇرت، بىر مىللەت، بىر دىن قېرىنداش ئەمەس-مىدى؟ ئاخىر نېمىلەرنى قىلمىدى-ھە، تۈۋا! ئۆزى قالماق بولسىمۇ، ياخشى كۈننىڭ يامىنىدا بېشىمغا پاناھ بولۇپ، ئەم-دى تېخى مېنى ئۆزىگە قېرىنداش قىلىۋالماقچى بولۇۋاتقان بۇ ئادەمدىن سىر يوشۇرۇپ يۈرسەم قانداق بولىدۇ؟!»

ئۇ ئەنە شۇ خىياللار بىلەن ئىبردىنباتنىڭ قولىنى مەھ-كەم تۇتۇپ تۇرۇپ، ئۇنىڭدىن ئەپۇ سورىدى ۋە ئۆزىنىڭ

پۈتۈن ئەھۋالنى يېپىدىن - يىڭىسىگىچە سۆزلەپ بېرىپ، ئاخىرىدا مۇنداق دېدى:

— ئەمدى ئۇققانسەن، ئاكا، مەن قاچقۇنلۇقتا يۈرگەن بىر ئادەم. تەقدىر مېنى يەنە نېمە كويلارغا سالىدۇ، بىلمەيمەن. قازارا ياخشى كۈنىنىڭ يامىنى كېلىپ قالسا ياكى مەن قۇمۇلغا كېتەر بولۇپ قالسام، بىچارە بۆرتە ناچىنىغا ئۇگال بولۇپ قالمىسۇن دەپ قورقىمەن. بولمىسا، بۆرتە ناچىنىدەك جۇگاننىڭ جۈپتى بولۇپ، سېنىڭدەك بىر ئادەمنىڭ تۇغقىنى بولۇپ قالسام، بېشىمغا دۆلەت قۇشى قونغاندەك بولاتتى.

ئېردىنبات غاڭزىسىنى شوراپ ئولتۇرۇپ مۇنداق دېدى:

— ئېيتقانلىرىڭ ھەق گەپ. بىراق بۇ يەرلەردە سېنىڭ كىملىكىڭنى بىلىدىغان باشقا كىشى يوق. ئىزدەپ يۈرگەنلەرمۇ ئەمدى سېنى تونۇيالمايدۇ. بۇنىڭدىن خاتىرجەم بولساڭ بولىدۇ. ئەمما شامەخسۇت ۋاڭ ھايات بولسا، سەن قانداق قىلىپ قۇمۇلغا بارالايسەن، ئوبدانراق ئويلاپ باق.

— دۈشمىنىڭنىڭ ئۆلۈمىنى تىلىگىچە، ئۆزۈڭنىڭ ئۆمرىنى تىلە دەپتىكەن، — دېدى خوجىنىياز، — يەنە بىزدە ئۆمىدسىز شەيتان دېگەن ماقالمۇ بار. بىر كۈن كېلۇر، ماڭمۇ يول ئېچىلۇر. قۇمۇلغا بېرىپلىۋالسام، تۆمۈر ئاكاملارنىڭ ئۆچىنى ئالماي قويمايمەن.

— تۆمۈر خەلپە بىلەن قىلغان ئىشىڭلارنى يەنە قىلمەن دەمسەن؟ ئاڭغىچە شامەخسۇت ئۆلۈپ كەتسىچۇ؟

— شامەخسۇت بىلەن تەڭ ۋاڭلىق زۇلۇم تۈگەپ، پۇقراغا ياخشىلىق ئىشلار بولىدىغان بولسا مەيلى، بولمىسا، بۇ نىيىتىمدىن يانمايمەن. يەنە بىر ئىش باشلايمەن.

— ياخشى، مەن بۈگۈن سېنى باشقىدىن تونۇدۇم ئۇكام، — دېدى ئېردىنبات، — ئەر يىگىت مۇشۇنداق بولۇش كېرەك.

گېپىڭگە قارىغاندا، قۇمۇلدىكى پۇقرالار بىزدىنمۇ يامانراق كۈندە ئىكەن. ئۆز ئېلىگە كۆيۈنمىگەن ئادەمنى ئادەم دېگىلى بولمايدۇ. مۇھەممەت پەيغەمبىردىڭلارنىڭ روھى سىلەرگە مەدەت بولسۇن. مەن ساڭا پۈتلىكاشاڭ بولمايمەن. بۇ يەردە قاچانغىچە تۇرساڭ، كىگىز ئۆيۈمنىڭ ئىشىكى ھەر زامان ساڭا ئوچۇق.

دېگەندەكلا، شۇ سۆھبەتتىن كېيىن ئېردېنىبات خوجىنىياز پالۋاننى تېخىمۇ ھۆرمەتلەيدىغان بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ ئامانلىقىنى قوغداشنى ئۆزىنىڭ بىر ۋىجدانى بۇرچى دەپ ھېس قىلاتتى. خوجىنىياز پالۋاننىڭ ۋە ئۆزىنىڭ ئوۋ مەھسۇلاتلىرىنى ساتقىلى بازارغا كىرگەندىمۇ بۆرتە ناچىنىغا ئۇنىڭدىن ئوبدان خەۋەر ئېلىپ تۇرۇشنى تاپىلاپ قويۇپ، ئۆزى مۇمكىن قەدەر تېزرەك قايتىپ چىقىشقا تىرىشاتتى.

4

شۇنداق قىلىپ، يەنە ئىككى يىل ئۆتۈپ كەتتى. بىر كۈنى ياز قۇياشى ئاخىرقى نۇرلىرىنى ئاپئاق بۇلۇتلارنىڭ مەڭزىدە قالدۇرۇپ، ئۆز ياتىقىغا جۆنەپ كېتىۋاتقان بىر چاغدا، ئېردېنىباتنىڭ يوغان سېرىق ئىتى قاتتىق قاۋاپ كەتتى. ئېردېنىبات توپتوغرا ئۆز ئۆيىگە قاراپ كېلىۋاتقان ئۈچ ئاتلىقنى كۆرۈپ، سەل چۆچۈدى. چۈنكى ئۆزىگە تونۇش مالچى يىگىت ئوراغاي ھېچقاچان كۆرۈپ باقمىغان ئىككى يات كىشىنى باشلاپ كېلىۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ چىراي-شەكلى ۋە كىيىم-كېچەكلىرىدىن ياقا يۇرتلۇق ئۇيغۇرلار ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇراتتى. توروق ئات مىنگىنى ئۆچكە ساقال، ئورۇق ئادەم بولۇپ، قارا ئات مىنگىنى قالماق يۈزلۈك كەكىساقال دوغىلاق كىشى ئىدى. ئېردېنىبات ئىتىنى توسۇپ تۇرغاندا، مالچى ئوراغاي

ئاتتىن چۈشمەي تۇرۇپلا «سىزگە مېھمان باشلاپ كەلدىم» دېدى. مېھمانلار ئاتتىن چۈشۈپ، ئېردېنباتقا ئوچۇق چىراي بىلەن موڭغۇلچە تەزىم قىلدى. ئېردېنباتمۇ تەزىم بىلەن جاۋاب قايتۇرۇپ، نېمە دېيىشنى بىلمەي تۇرغاندا، مالچى ئوراغاي بۇ كىشىلەرنىڭ يىراق بىر يۇرتتىن ئۇتتۇبۇلاققا كېلىپ، ئېردېنباتنىڭ ئۆيىنى ئىزدەپ يۈرگەنلىكىنى، يولدا تاسادىپەن ئۇچرىشىپ قېلىپ، بۇ يەرگە باشلاپ كەلگەنلىكىنى ئېيتتى ۋە ئۆزىنىڭ ئالدىراش ئىشى بارلىقىنى ئەسكەرتىپ، كەلگەن يولى بىلەن ئارقىغا ياندى.

— بۇرادەر، — دېدى ئۈچكە ساقال ئورۇق كىشى، — بىز ئىسھاقىنىڭ تۇغقانلىرى بولىمىز، ئۇنى بورتالادا دەپ ئاڭلاپ ئىككى ئايدىن بېرى ئىزدە-ئىزدە بۇ يەرگە كەلدۇق. مېنىڭ ئېتىم ئىسمائىل، ماۋۇ ئادەمنىڭ ئېتى كۆسۈي نىياز.

ئىشىكنىڭ يوچۇقىدىن ھەممىنى كۆرۈپ تۇرغان خوجە-نىياز ئۆيىدىن ئوقتەك ئېتىلىپ چىقتى-دە، تىترىگەن ئاۋاز بىلەن «كەلدىڭلارمۇ كىچىك دادا!؟» دېگەن پېتى كۆسۈي نىيازنىڭ بوينىغا ئېسىلدى. كۆسۈي نىياز «خۇداغا مىڭ قەتلە شۈكرى، بالام، ئامان-ئېسەن كۆرۈشتۇق. ئۈنۈڭنى ئاڭلىمسام، ئۆزۈڭنى تونۇيالماي قالغۇركەنمەن، تۇۋا» دەپ ئۇنى باغرىغا باستى. بۇ ئادەم خوجەنىيازنىڭ ئاتا جەمەت تاغىسى ئىدى. ئىسمائىل دېگەن ھېلىقى كەكىساقال ئورۇق كىشى بولسا، توقسۇن ھاكىمى قۇربان نىياز شەننىڭ يېقىنلىرىدىن بولۇپ، كۆسۈي نىيازغا ھەمراھ بولۇپ كەلگەنىدى.

مېھمانلار قارا چىراغ يورۇقىدا چاي ئىچىشىپ ئولتۇرغاندا، ئېردېنبات بىر سېمىز قوزىنى ئىشىك تۈۋىگە ئەكىلىپ، «قېنى ئىنىم، بۇنى ئۆز قولۇڭ بىلەن سوي، مەن سويسام...» دەپ، خوجەنىيازغا قاراپ كۈلدى.

ئۇلار ئېردېنباتقا مېھمان بولۇپ ئولتۇرۇپ، يېرىم كېچىگىچە ھال - مۇڭ قىلىشتى. كۆسۈي نىيازنىڭ ئېيتىشىچە قۇربان نىياز شەن ھېلىقى توقسۇنلۇق ھاجىلاردىن خوجىنىيازنىڭ خېتىنى تاپشۇرۇۋالغان ھامان، ئىسماگىنى ئۆزىنىڭ ئاچىسى ئايسە ئاپپاق (يەنى خوجىنىيازنىڭ ئاپىسى) نىڭ قېشىغا ئەۋەتىپتۇ. بۇ چاغلاردا خوجىنىيازنىڭ دادىسى ئىمىننىياز زىنداندا ئالىقاچان قازا تاپقانىكەن. ئوغلىنىڭ دەردىدە قان يىغلاپ، بىر تېرە، بىر ئۇستىخان بولۇپ قالغان ئايسە ئاپپاق دەرھال شەھەرگە كىرىپ، خەلق ئىچىدە ئەڭ يۇقىرى ئابرويغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن «ئاخۇنلۇغۇم» (يەنى ئاخۇن ئۇلۇغۇم) دەپ ئاتالغان سەدەنشا ئەلەم ئاخۇنۇم بىلەن ھەسەن بالا ھاجى، شائەخمەت باي، ئىسمايىل داتۇ، مائاخۇن (خۇيزۇ) قاتارلىق يۇرت چوڭلىرىغا ھال - ئەرز ئېيتىپ يىغلاپتۇ، ئۇلار ئايسە ئاپپاقنىڭ ھال - ئەرزىنى شامەخسۇت ۋاڭنىڭ چوڭ تەيجىسى يۈسۈپ بەگكە يەتكۈزۈپتۇ. يۈسۈپ تەيجى بۇ ئىشقا ئەستايىدىل قاراپ، ئاخۇنلۇغۇم باشلىق يۇرت چوڭلىرى نامىدىن خوجىنىيازنىڭ گۇناھىنى تىلەش مەزمۇنىدا شامەخسۇت ۋاڭغا بىر پارچە ئەرز يېزىشقا مەسلىھەت بېرىپتۇ. ئاخۇنلۇغۇم بۇ تەكلىپكە دەرھال قوشۇلۇپتۇ ۋە بىراۋنى ئەپۇ قىلىپ گۇناھىدىن ئۆتمەكنىڭ نەقەدەر چوڭ ساۋاب ئىكەنلىكى توغرىسىدا «قۇرئان»، «ھەدىس» ۋە ئىسلام دانىشمەنلىرىنىڭ نۇرغۇنلىغان ئەسەرلىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ، بالاغەت ھەم پاساھەتتە ناھايىتى تەسىرلىك بىر ئەرزنامە يېزىپ، يۈسۈپ تەيجىگە بېرىپتۇ.

يۈسۈپ تەيجىنىڭ خوجىنىياز پالۋان مەسىلىسىدە مۇنداق ئەستايىدىل بولۇشى تاسادىپىي ئەمەس ئىدى. جىۋەككىنە كەلگەن كەكىساقال، قاڭشارلىق، ئاق سۆزۈك يۈزىدىكى ئىنچىكە

قىزىل مەڭز تومۇرلىرى ئاشكارا كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان بۇ قوي كۆزلۈك كىشى ئەسلىدە بەگ ئەۋلادى بولسىمۇ، ئاتا - ئانىسىدىن كىچىك چېغىدىلا يېتىم قېلىپ، بالىلىق چاغلىرىدا كۆپ جاپا چەككەن، يىگىتلىك دەۋرىمۇ ياقا يۇرتلاردا، ھەتتا شامەخسۇت ۋاڭىنىڭ بېيجىڭدىكى مەنزىلگاھى «خامىگۇەن» دە مۇلازىملىق بىلەن ئۆتكەن. ئۇ، شۇ كۈنلەردە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتىنى سېغىنىپ مۇنۇ نەزمىنى يازغان:

بۇ غېرىبلىق شەھرىنىڭ جەننەت مەسەللىك باغىدا،
يۇرسە گەر بۇلبۇلغا ئوخشاش بەرگى گۈل ياپراغىدا.
ئوخشىماس ئۆز يۇرتىغا، كەتمەس خىيالدىن ئۆز ۋەتەن،
ئۆز دىياردا ئەگەر بولسا قەدەم تۇپراغىدا.
يەتسە بىر كۈن بۇ غېرىبنىڭ دوستى ياردىن بىرى،
يادى قىلسۇن بۇ غېرىب كەلمىش كىچىكلىك چاغىدا.
قالمىسۇن مەخپىي ئۇنىڭ ئىسمى يۈسۈپتۇر قۇمۇلى،
كۆزى ياش دەريايى تۇڭگۇەندۇر ① جۇدالىق داغىدا.

«تۆمۈر خەلپە يېغىلىقى» دىن كېيىن، ئۇ چوڭ تەيجىلىك مەنسىپىگە ئېرىشكەن كۈنلەردىمۇ، سىرتقا چىققاندا، ئۆزىدىن بىر دەرىجە تۆۋەن بولغان يۇنۇس تەيجى ياكى باشقا بەگلەرگە ئوخشاش قوڭغۇراقلىرى جىرىڭلاپ تۇرىدىغان ھەشەمەتلىك مەپىگە ئولتۇرماي، ئالا تاپان جەدە ئېتىغا مىنىپ، تىزگىنىنى بوش تۇتقان ھالدا، ئاستا لىڭشىپ ماڭاتتى. ئات ئۈستىدىمۇ ئادەتتىكى چاغلاردىكىدەك سەل ئالدىغا ئېڭىشىپ ئولتۇراتتى؛ ئۇنىڭ خۇش خۇي - مۇلايىملىقى، كىيىم - كېچەك، يۈرۈش - تۇرۇشىدىكى ئاددىي - ساددىلىقى، ۋاڭ ئالدىدا

① تۇڭگۇەن — بېيجىڭدىكى بىر چوڭ ئۆستەڭنىڭ نامى.

ھەق سۆزنى ئېيتىشقا جۈرئەتلىك بولۇپ، پۈقراغا نىسبەتەن كۆيۈمچانلىقنى كۆرگەن كىشىلەر ئۇنى ئۆز ۋاقتىدىكى نوشىرۋان تەيجىگە ئوخشىتاتتى. دەرۋەقە، ئۇنىڭ ئۆزىمۇ نوشىرۋان تەيجىگە ئوخشاش ئۇلۇغ پارس مۇتەپەككۇر شائىرى شەيخ سەئدى ئەسەرلىرىنى قولىدىن چۈشۈرمەيتتى. ئۇ سەلتەنەتىنىڭ ئۇزۇن زامان ھۆكۈم سۈرۈشى يۇرتنىڭ جەبىر-زۇلۇمدىن خالىي، تىنچ-ئاۋاتلىقى بىلەن خەلق كۆڭلىنىڭ مايىللىقىغا باغلىق، يۇرتنىڭ تىنچ-ئاۋاتلىقى بىلەن خەلق كۆڭلىنىڭ مايىللىقى بولسا، ھۆكۈمدارلارنىڭ نىيەت-ئىقبالى ۋە ئىش-ئەمەلىگە تالىق دەپ قارايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، خوجىنىياز پالۋان مەسىلىسىدىمۇ ئۆتمۈشكە سالاۋات دەپ، ئۇنىڭغا كەچۈرۈم قىلىنسا، بۇنىڭ بىلەن خەلق كۆڭلىنى ئۇۋلىۋالغىلى بولىدۇ دەپ ئويلايتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، خوجىنىياز پالۋانغا ئوخشاش «ئىسيانكار» لارنىڭ خەلق ئىچىدە ئەركىن يۈرگىنىدىن، بىرەر يىپ بىلەن ئوردىغا باغلىنىپ تۇرۇشىنى ۋاقىتلىق ھاكىمىيىتى ئۈچۈن پايدىلىق دەپ ھېسابلايتتى.

شۇنىڭ ئۈچۈن، يۈسۈپ تەيجى ھېلىقى ئەرزنامىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئەتىسى كۈندىلىك ئادەت بويىچە ئەتىگەنلىك تەزىم ئۈچۈن شامەخسۇتنىڭ ھۇجرىسىغا كىردى. بۇ كۈنلەردە شامەخسۇت ئۆمۈر شوتىسىنىڭ سەكسىنىنچى بالدىقىغا قەدەم قويۇپ، پالەچ كېسەللىكى بىلەن ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالغانىدى. پۈتۈن قۇمۇل دىيارىغا ئەللىك نەچچە يىل دەھشەت سېلىپ كەلگەن بۇ ئادەمنىڭ بېشىدا ئەمدىلىكتە ئەجەل شەربىتى قۇيۇلغان جامنى قولىدا تۇتقان ئەزرائىلنىڭ قارا سايىسى ھەر كۈنى دېگۈدەك نەچچە قېتىم ئەگىپ تۇراتتى. شامەخسۇت بولسا، ئالتۇن ھەل بېرىلگەن نەقىشلىق كەڭ كاردۋاتتا ماۋق كۆرپىلەرگە چۆكۈپ، نۇرسىز كۆزلىرىنى گۈللۈك

تىنورۇسقا تىككەن ھالدا، ئۈن-تىنسىز خىيال سۈرۈپ ياتاتتى. ئوردا تېۋىپى بىلەن ئىككى مەھرەم پەگادا قول قوشتۇرۇپ جىم تۇراتتى. يۈسۈپ تەبىجى پۈتىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ، كاردۋاتقا يېقىنلاشقاندا، شاھمەخسۇتنىڭ بىر نېمە دەپ پىچىرلاۋاتقىنىنى ئاڭلاپ قالدى-دە، تېۋىپ بىلەن مەھرەمنى چىقىپ كېتىشكە ئىشارەت قىلىپ قويۇپ، شاھمەخسۇتنىڭ گېپىگە قۇلاق سالدى. شاھمەخسۇت قاچاندۇر بىر زامانلاردا قېرى تەبىجىسى نوشىرۋاندىن ئاڭلاپ، كېيىنچە ئۆزى بىنا قىلدۇرغان چوڭ مەدرىسىنىڭ تېمىغا نىل رەڭ بىلەن «خەتتى پارسى» نۇسخىسىدا يازدۇرغان بىر غەزەلنىڭ بىرىنچى بېيىتىنى دۇدۇقلاپ ئوقۇماقتا ئىدى:

«جاھان جام كۆللى زىي جانغا، ئەجەل مەيدۇر، پەلەك ساقى،
ۋە لېكىن قالغۇسىدۇر قىلسا خەيرات تا ئەبەد باقى.»

يۈسۈپ تەبىجى ئۇنىڭ نېمە دېمەكچى بولۇۋاتقىنىنى دەرھال چۈشەندى ۋە تۆۋەن ئاۋاز بىلەن سالام بېرىپ، ئېسەنلىك سوراپ ئۆتكەچ، تەگدىن تولىسى ئاقىرىپ كەتكەن ساقىلىنى سىلىغان ھالدا، شاھمەخسۇت ۋاڭنىڭ بېشىغا ئېگىلدى. ئۆزىنىڭ تېۋىپلىق تەجرىبىسى بىلەن شاھمەخسۇتنىڭ چىرايىغا قاراپ، ئەھۋالىنىڭ ياخشى ئەمەسلىكىنى بايقىدى. ھەقىقەتەنمۇ پەلەك ساقىلىق قىلىپ، بۇ ئادەمگە ئەجەل شارابىنى تۇتماقتا ئىدى. ئەمما ئۇ ئەبەدىي باقىي قالغۇدەك نېمە ياخشىلىق قىلالىدى؟ كېسىلگەن باشلار، ئاققان قانلار، دەريا-دەريا كۆز ياشلىرىدا غەرق بولغان مەسۇم جانلارنىڭ چاقماقتەك گۈلدۈرلىگەن دادۇ پەريادلىرى... ھۇقۇشلارغا ماكان بولغان خارابىلەردىن ئاڭلىنىۋاتقان ئاھۇ پىغانلار... ئەنە شۇلارنىڭ بەدىلىگە توپلانغان تاغ-تاغ ئالتۇن، كۈمۈش، ئۈنچە-مارجان، ياقۇتلار؛ ئامبارلاردا چىرىپ ياتقان توپ-توپ ئېسىل موي ۋە مۆڭگۈزلەر؛

تاغ-چىرالارغا پاتماي ياتقان سان-ساناقسىز پادا ۋە يىلقى-
لار... بۇلاردىن نېمە پايدا؟ شۇلارنىڭ ھەممىسىنى يىغقاندا،
ئەجەل مېيىنىڭ بىر تامچىسىغا ئەرزىسە كاشكى! يەنە تېخى
ئىسلام ئېتىقادى بويىچە ئېيتقاندا، ھەممە ئۆلۈكلەر
تىرىلدۈرۈلگەن مەھشەرگاھتا ھالى نېمە بولاركىن؟ بەلكى شۇنچە
ئوقۇغان نامازلىرى، سوپى-ئىشانلارغا بەرگەن خەير-ئېھسانلى-
رى، خۇدا يولىدا قىلغان نەزىر-نىيازلىرى بىكارغا كەتمەس.
بىراق مۇقەددەس كىتابلاردا: خۇدا ھېچبىر بەندىنىڭ نامىزىغا،
خەير-ئېھسان ۋە نەزىر-چىراغىغا موھتاج ئەمەس، مۇنداق
نەرسىلەر بىلەن خۇدانى ئالدىغىلى ياكى سېتىۋالغىلى بولماي-
دۇ، دېيىلگەن ئەمەسمىدى؟

— گەپ قىلىڭ، — دېدى شامەخسۇت تۇرسىز كۆزلىرىنى
تورۇسقا تىككەن پېتى.

— خو... ش، چىڭگاك غوجام ھەزرەتلىرى، ھازىر ئوقۇغان
مىسرالار ئەھلى دانىش تەپەككۇرىنىڭ ئېسىل دۇردانىلىرى-
دىن مىسالدۇر. ئىنشائاللا، ھەزرەتلىرىدىكى تۇرغۇن ياخشى
پەزىلەتلەر باقىي قالغۇسى.

— باقىي قالىدىغان ياخشى پەزىلەتلەرنىڭ ئەڭ ئەۋزىلى
قايسى؟ — سورىدى شامەخسۇت.

— خاتىرە شېرىپلىرىگە مەلۇمدۇركى، — دېدى يۈسۈپ
تەيجى، — ھەزرەتلىرىگە ئوخشاش تاجدار زاتلار ئۈچۈن ئېيت-
قاندا، لۈتپۇ كەرەم ۋە ئەپۇ پەزىلىتى ھەممىدىن ئەۋزەلدۇر.
بۇ ئېسىل پەزىلەت ساھىبى بولغان كىشى ھەتتا دۈشمەنلىرىنىمۇ
ئۆزىگە بەتەھقىق دوست قىلالايدۇ، يەنى مەسىلەن...

شامەخسۇت يۈسۈپ تەيجىنىڭ گېپىدە بىر مەنە بارلىقىنى
سېزىپ، دەرھال ئۇنىڭ كۆزىگە قارىدى ۋە «نېمە دېمەكچى
بولىسىز؟» دېدى. يۈسۈپ تەيجى گەپنى «تۆمۈر خەلپە يېغى-

لىقى» دىن باشلاپ، بىرمۇنچە ئەگىتمىلەردىن كېيىن، خوجىنىياز دېگەن ئىسىمنى ناھايىتى ئېھتىياتچانلىق بىلەن تىلغا ئالدى ۋە بۇ ئادەمنىڭ «ئۆز گۇناھىدىن قورقۇپ» ياقا يۇرتلاردا ئون بەش يىل سەرگەردان بولۇپ يۈرگەنلىكىنى، ئەمدىلىكتە بولسا، ئانىسى ئايىسە ئاپپاقنىڭ ئاخۇنلۇغۇم باشلىق يۇرت چوڭلىرىغا يىغلاپ كەلگەنلىكىنى ۋە ئۇلارنىڭ «ئۇلۇغ چىڭگاڭ غوجام» دىن ئۇنىڭ گۇناھىنى تىلەپ ئەرز سۇنغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتكەچ «نېمە دەرسىن» دېگەندەك قىلىپ، جىم تۇرۇۋالدى.

— ئۇ تېخى تىرىكمىكەن؟ — دېدى شامەخسۇت سەل جىددىيلىشىپ.

— خو... ش، غوجام، رىزقى تۈگىمەس، بەندە ئۆلمەس دەپ، بۇمۇ ئاللانىڭ ئىرادىسى بولسا كېرەك، — دېدى تەيجى گەپنى قىسقا قىلىپ.

ئۆينىڭ ئىچىنى گۆرىستان جىمجىتلىقى باستى. پەقەت شامەخسۇتنىڭ ئېغىر-ئېغىر نەپەس ئېلىۋاتقانلىقى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. يۈسۈپ تەيجى «ئىشنى بۇزۇپ قويدۇممۇ-نېمە؟» دەپ ئويلاپ ئەنسىرەشكە باشلىدى. يۈرىكىنىڭ گۈپۈلدەپ سوقۇۋاتقىنى ئۆزىگە ئاڭلىنىۋاتقاندەك قىلاتتى.

— بۇ ئىشقا ئاخۇنلۇغۇممۇ ئارىلىشىپتىمۇ؟ — دېدى شامەخسۇت سەل يۇمشىغاندەك بىر قىياپەتتە.

— خو... ش، غوجام، ئاخۇنلۇغۇم باشلىق...

— قېنى ئوقۇڭ!

شۇنىڭدىن كېيىن، يۈسۈپ تەيجى بىر ئاز تېتىكلىشىپ، ھېلىقى ئەرزنامىنى ئاستا، ئەمما تەسىرلىك قىلىپ ئوقۇشقا كىرىشتى.

— سىز قانداق مەسلىھەت بېرىسىز؟ — سورىدى شامەخسۇت

ئەرز ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن.
— ئاللا سۇبھانا ۋە تائالا ئۆمۈرلىرىنى ئۇزۇن، دۆلەتلىرىنى
پۈزۈن قىلغاي، — دېدى يۇسۇپ تەيجى، — پېقىر قۇللىرىدىن
مەسلىھەت سورىسىلا، ئاخۇنلۇغۇم ئېيتقانىدەك، جانابىي ئاللا
گۇناھكار بەندىلىرىگە غۇپۇرۇررەھىمدۇر. ھەزرەتلىرى ئۈچۈنمۇ
ئەيۇ ۋە كەرەمدىن ئۇلۇغراق پەزىلەت بولماس. بىر خوجىنىد-
يازنى ئەپۇ قىلماقلىق بىلەن مىڭلىغان-تۈمەنلىگەن كىشىلەر-
نىڭ كۆڭلى ھەزرەتلىرىگە مايىل بولۇپ، شان-شۆھرەتلىرى
تېخىمۇ ئاشقۇسى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مېنىڭ گۇناھىمدىن ئۆت-
سىلە، شۇنىمۇ ئىزھار ئەيلىگۈم كېلىدۇركى، خوجىنىياز قۇمۇل
دىيارىدا داڭقى چىققان مەرگەن. ئۆزى يۈرەكلىك ئادەم ئى-
مىش. مۇبادا ئۇ راستىنلا توۋا قىلغان بولسا، قەسەم ئىچۈ-
رۈپ، ئوردا خىزمىتىگە سالساق، ئالاھازەل قىياس، تاغدا
يۈرگەن يىرتقۇچ يولۋاسنى قولغا ئۆگىتىپ، چاشقان تۇتىد-
غان ئۆي مۈشۈكى قىلىۋالغىلى بولۇرمىكىن دەيمەن.
ئۆينىڭ ئىچىنى يەنە جىمجىتلىق باستى.
— ئۇ ھازىر نەدىكەن؟ — سورىدى شامەخسۇت.
يۇسۇپ تەيجى ئۇنىڭ تېخىچە قۇمۇلغا كېلەلمەي، ئىلى
تاغلىرىنىڭ بىرىدە يوشۇرۇنۇپ يۈرگەنلىكىنى ئېيتتى.
— ئۇنداق بولسا، — دېدى شامەخسۇت، — شەھەردىن ئا-
خۇنلۇغۇم، ھەسەن بالا ھاجى، شائەخمەت باي، ئىسمايىل
داتۇ، تاغدىن ئابدۇنىياز مىراب باشلىق يۇرت چوڭلىرى كې-
پىل بولغاي؛ خوجىنىيازنىڭ ئاپىسى ئايىسە ئاپپاقنى ئوردىغا
ئەكىلىپ، گۆرۈگە تۇتۇپ تۇرۇڭ؛ ئەمما خوجىنىيازنىڭ ئۆزى
مېنىڭ كۆزۈمگە كۆرۈنگۈچى بولمىغاي!
— خو... ش، — دەپ ساقىلىنى سىلاپ قويىدى يۇسۇپ
تەيجى، ئىشنىڭ مۇنداق ئاسان پۈتكىنىگە خۇشال بولۇپ.

— ئۈرۈمچىدىنچۇ، گەپ-سۆز بارمۇ؟ — سورىدى شامەخسۇت.

— ئۆتكەن قېتىمقىدىن باشقا ھېچبىر يېڭى گەپ يوق.

بۇ قېرى تۈلكە بۆكۈمگە جىگدە سەپ قويۇپ، كۆزۈمنىڭ يۇمۇلۇشىنى كۈتۈپ تۇرامدۇ-نېمە؟ ئەۋەتكەن سوۋغا-سالاملىرىمىز ئازلىق قىلدىمۇ يا؟

— يوقسۇ غوجام، ئۇزۇن يىللار جۇغلانغان بەرىكەتلىك خەزىنىلىرىدىكى دۇنيا-دەپىنىنىڭ تۆتتىن بىر قىسمى ئۇنىڭ يانچۇقىغا چۈشۈپ كەتتى. بۇنى ئاز دېگىلى بولماس!

بۇ گەپلەر ياڭ زىڭشىننىڭ ئۈستىدە بولۇۋاتاتتى. شامەخسۇت ئەتىيازدا ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالغاندىن بۇيان، ئۆز ئورنىغا ئوغلى نەزەرنى قۇمۇل ۋاڭى دەپ جاكارلاش توغرىسىدا ياڭ زىڭشىنغا نۇرغۇن سوۋغا-سالاملار بىلەن مەخسۇس ئەلچى ئەۋەتكەنىدى، چۈنكى مانجۇ خانلىقىدىن كېيىن ئۇنى قوللاپ كەلگەن يۈەن شىكەيمۇ ئاللىقاچان ئۇ دۇنياغا سەپەر قىلىپ، ئەمدى ھېچقانداق يۆلەنچىسى قالمىغان ۋە بۇ كۈنلەردە مىلىتارىستلارنىڭ ئىچكى ئۇرۇشلىرى تۈپەيلى، مەملىكەت بويىچە بىرەر مەركىزىي ھۆكۈمەتمۇ مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. ھەممىدىن مۇھىمى ئەگەر ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ئىنقىلابىي كۈچلەرنىڭ مىلىتارىستلارغا قارشى ئېلىپ بېرىۋاتقان شىمالغا يۈرۈش ئۇرۇشى غەلىبە قىلىپ، مەملىكەتتە بىرلىككە كەلگەن جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇپ قالسا، قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى مۇمكىن بولماي قالاتتى. شامەخسۇت ئەنە شۇلارنى تەخمىنەن بولسىمۇ چۈشىنىدىغان بولغاچقا، پۈتۈن ئۈمىدىنى ئۆزىنىڭ بىردىنبىر ھىمايىچىسى بولغان ياڭ زىڭشىنغا باغلاپ، جاھاننىڭ تىنچلىقىدا ئۇنىڭغا ئوغلى نەزەرنى قۇمۇل ۋاڭى دەپ رەسمىي ئېتىراپ قىلدۇرۇۋېلىش كويىغا چۈشكەنىدى.

ياڭ زىڭشىن بولسا، ۋەزىيەتنى ئۆزگىدىنمۇ ياخشىراق چۈشىنىپ، قۇمۇلدەك مۇھىم ستراتېگىيىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە زېمىننىڭ بىۋاسىتە ئۆز ھۆكۈمرانلىقىدا بولمىغانلىقىغا ئىچى پۇشۇپ يۈرگەچكە، شامەخسۇتتىن قانداق قىلىپ قۇتۇلۇشنىڭ كويىدا ئىدى. بولۇپمۇ ئىچكى ئۆلكىلەردىكى قالايمىقانچىلىقنىڭ شىنجاڭغا يېتىپ كېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، كۆپرەك ئەسكەر تۇرغۇزۇش پىلانىغا قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ «تارخان جاساقلىق» تۈزۈمى① پۇتلىكاشاڭ بولۇۋاتقاچقا، خۇددى يۇقىرىدا شامەخسۇت ئېيتقاندەك، ياڭ زىڭشىن ئۇنىڭ «كۆزىنىڭ بۇرۇنراق يۇمۇلۇشى»نى تەقەززالىق بىلەن كۈتۈپ تۇراتتى. شۇڭا ئۇ شامەخسۇت ئەۋەتكەن ئەلچىنىڭ بۇرۇتىغا چالما تىزىپ، «ئاسمان خۇداسى شامەخسۇت چىڭ ۋاڭنىڭ ئۆمرىنى ئۇزۇن قىلغاي، ئەمما كۆزۈمنىڭ ئوچۇقىدا ئوغلۇمنىڭ ۋاڭلىق تەختىگە ئولتۇرغىنىنى كۆرەي دېسە، بۇمۇ بولىدىغان گەپ. مەن دەرھال بۇ ئىشنىڭ ئامالىنى قىلاي، بىر ئاز سەۋر قىلىپ تۇرسۇن» دەپ، ئۇنى يولغا سالدى.

شامەخسۇت يۈسۈپ تەيجىنىڭ بايىقى گېپىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ياڭ زىڭشىندىن ئاغرىنىشنى داۋام قىلىپ مۇنداق دېدى:

---

① بۇ تۈزۈم بويىچە، قۇمۇلنىڭ يەرلىك خەلقى ۋاڭنىڭ «قۇلى»، يەر-زېمىنلار ۋاڭنىڭ ئاتا مىراس يېرى ھېسابلىنىپ، ئۇلارنىڭ نەچچە ئون مىڭ مولۇق يېرىنى دېھقانلار ھەقسىز تېرىپ، پۈتۈن مەھسۇلاتنى ئوردا ساڭلىرىغا تاپشۇراتتى. ھۆكۈمەت ساڭلىرىغا غەللە-پاراق قويمايتتى. شۇنداق بولغاچقا، قۇمۇلدا تۇرغۇن ئەسكەر تۇرغۇزۇشقا توغرا كەلسە، ئۇلارنىڭ تەمىناتى بىر مەسىلە ئىدى. بۇ يەردە ئەنە شۇ نۇقتا كۆزدە تۇتۇلغان.

— مەن بىلمەن، ئەمدى ئۈنىڭغا مېنىڭ كېرىكىم قالمىدى. ياك جاڭجۇڭ شەيتانىنىمۇ دەريا بويىغا ئاپىرىپ ئاغزىنى سۇغا تەگكۈزمەستىن ياندۇرۇپ كېلىدىغان قېرى تۈلكە. ئەمما يېگەن ئېغىز ئۇيىلىپتۇ دېگەن گەپ بار. خەزىنەمنىڭ يېرىمى كەتسىمۇ مەيلى، نەزەرنى مېنىڭ ئورنۇمغا ۋاڭ دەپ جاكارلايدىغان گۇڭشى① تارقاتمىسا بولمايدۇ. ئۈرۈمچىگە يەنە ئادەم ماڭغۇزايلى، ئۆزىڭىز چىقىپ كېلەمسىزيا؟ ياق، بولمايدۇ. سىز يېنىمدىن كەتمەي تۇرۇڭ، باشقا بىرىنى ماڭغۇزۇڭ.

— خو... ش، غوجام، ئۇنىمۇ قىلارمىز. ئەمما ئۆزىمىزگىمۇ پۇختا بولساقمىكىن دەيمەن. بىلىكلىك تۇم بولسا، دۈشمەننىڭ سالامغا كەپتۇ دېگەن گەپ بار. بىزمۇ بىر-ئىككى يۈز پالگاننى جابدۇپ، ھەر ئېھتىمالغا قارشى ئۆزىمىزنى پۇختىلاپ قويساقمىكىن، تېمى ئېگىز باغچىغا كانتۇ② كىرەلمەيدۇ ئەمەسمۇ؟

— ھازىر ئوردىدا قانچە پالگان بار؟ — سورىدى شامەخسۇت.

— ئەللىكتىن ئاشمايدۇ، يەنە بىرەر يۈز پالگان يىغىپ، ھە، راست، ھېلىقى خوجىنىياز پالگانىنىمۇ ئەكېلىپ، يارامىلىقراق بىرىنى پالگان بېشى قىلىپ قويساقمىكىن دەيمەن. قورال-يارىغىمىز يېتىپ ئاشقۇدەك بار، — دېدى يۈسۈپ تەيجى سەل ئېھتىيات بىلەن.

شامەخسۇت «خوجىنىياز» دېگەن ئىسمىنى ئاڭلاپ، يەنە تاتىرىپ كەتتى. بىردەم جىملىقتىن كېيىن، يۈزىنى تام تەرەپكە

---

① ھۆكۈمەت تەرىپىدىن چىقىرىلىدىغان رەسمىي ھۆججەت دېمەكچى.

② كانتۇ — ئوغرى.

كۆرۈپ مۇنداق دېدى:

— نېمە قىلىسىز قىلىڭ. ئەمما ھېلىقى خوجىنىياز دېگەنگە كۆسۈينىڭ ئۇچىنىمۇ تۇتقۇزغۇچى بولماڭ!

شۇنىڭدىن كېيىن، يۈسۈپ تەيجى ئايسە ئاپپاقنى چاقىرتىپ كېلىپ، شامەخسۇتنىڭ خوجىنىيازنى كەچۈرۈم قىلغانلىقى توغرىسىدىكى رەسمىي يارلىقىنى ئۇنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى ۋە خوجىنىيازغا كېپىل بولغان ئاخۇنلۇغۇم باشلىق يۈرت چوڭلىرىدىنمۇ شۇ كۈنلا تىلخەت ئالدى. يۇقىرىدا ئېيتىلغان كۆسۈي نىياز بۇ يارلىقنى ئېلىپ، بۇرتالاغا مېڭىپ بولغۇچە خوجىنىيازنىڭ كەچۈرۈم قىلىنغانلىقى توغرىسىدىكى گەپ چوڭ ۋەقە سۈپىتىدە پۈتۈن قۇمۇل دىيارىغا پۈركەتكەندى.

— ئېردىنبات ئاكا، ھەممە گەپنى ئۇقتۇڭ، ئەمدى بۇ ئىشقا سەن قانداق مەسلىھەت بېرىسەن؟ — دېدى خوجىنىياز پالۋان ئەتىگەنلىك چاي ۋاقتىدا.

— سىلەر مۇسۇلمانلاردا تەقدىرسىز قىل تەۋرىمەس دېگەن گەپ بار. شۇنداق ئەمەسمۇ؟ بۇنىڭ ھەممىسى خۇدانىڭ ئىرادىسى. تەۋەككۈل قىلىپ بارغىن، ئۇكام! قېرى ئاناڭنىڭ ئۇۋالىغا قالما، — دېدى ئېردىنبات خوجىنىياز پالۋاننىڭ مۈرىسىگە قولىنى قويۇپ، ئاندىن ۋەزمىن بىر ئاھاڭدا مۇنداق دەپ قوشۇمچە قىلدى:

— ساڭا دەيدىغىنىم، ئۆزۈڭگە ھەر زامان پەخەس بول ئۇكام. پادىشاھ دېگەن بىر نېمىلەرنىڭ گېپىگە ئىشىنىپ كەتكىلى بولمايدۇ. تۆمۈر خەلپىنىڭ ئاقىۋىتىنى ئېسىڭدىن چىقارما! پادىشاھلار لاۋۇلداپ يېنىپ تۇرغان ئوتقا ئوخشايدۇ. يىراقراق تۇرۇپ ئىسسىنساڭ بىر گەپ، بەك يېقىن بېرىۋالساڭ بىر يېرىڭنى كۆيدۈرۈپ قويىدۇ.

— رەھمەت ئاكا، مېنى ئۆز قېرىندىشىڭدەك كۆرۈپ، ياخشى

كۈننىڭ يامىنىدا بېشىمنى سىلىدىڭ، سېنىڭ تىلىغان ياخشىلىقىڭنى ھەرگىز ئۇنتۇمايمەن، — دېدى خوجىنىياز پالۋان كۆزىگە ياش ئېلىپ.

ئېردېنبات ئۈن-تىنسىز سىرتقا قاراپ ماڭدى. خوجىنىياز بىلەن كۆسۈي نىيازلارمۇ سەل ھەيران بولۇپ، ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى. شۇ ئارىدا ئېردېنباتنىڭ خوجىنىيازنى قىچقارغان ئاۋازى ئاڭلاندى.

بۆرتە ناچىن ئېگەر-جابدۇقلۇق بىر قارىگەر ئاتنى تۇتۇپ ئىشىك ئالدىدا تۇراتتى. ئېردېنباتنىڭ قولىدا ئۆز يېنىدىن ئايرىمايدىغان موڭغۇل قامچىسى① تۇتۇقلۇق ئىدى.

— بۇ بىزنىڭ ساڭا يوللۇقمىز بولسۇن، — دېدى ئېردېنبات، ئاتنىڭ چۇلۋۇرى بىلەن ھېلىقى قامچىنى خوجىنىيازنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ، — قازا يېتىپ ئات بىرەر نېمە بولۇپ كەتسىمۇ مەيلى، لېكىن ماۋۇ قامچىنى مېنىڭ ئورنۇمدا كۆرۈپ، بېلىڭدىن ئايرىما.

خوجىنىياز قامچىنى دەرھال بېلىگە قىسىپ، ئېردېنباتنى قۇچاقلىدى. ھەر ئىككىسىنىڭ كىرپىكلىرىدىكى ياش تامچىلىرى باھار قۇياشىنىڭ ئەتىگەنلىك نۇرىدا گۈل بەرگىدىكى شەبنەم دانىچىلىرىدەك پارقىراپ تۇراتتى. بۆرتە ناچىن بولسا،

---

① بۇ خىل موڭغۇل قامچىسى ئۇچىغا قويىنىڭ مايسىقىدەك قوغۇشۇن قوشۇپ، قېيىشتىن ئالتە قىرلىق قىلىپ ئۆرۈلىدۇ. ئۇنىڭ تېۋىلىنىدىن قىلىنغان سېپى ئۆزىدىن ئىككى-ئۈچ ھەسسە قىسقا (يەنى چوڭ بىر غېرىچ) بولىدۇ. ساپ قىلىنىدىغان تېۋىلغا بىر تال يىلان بىلەن قوشۇپ، تۈزلۈق سۇغا ئوتتۇز تۇققۇز كۈن چىلاپ قويۇلىدۇ. نەتىجىدە، بىر ئاز ئېگىلۇچان ھالغا كىرىپ، ئاسان سۇنمايدىغان بولىدۇ. موڭغۇللار مۇنداق قامچا بىلەن بۆرە ئۆلتۈرەلەيدۇ. شۇڭا بۇ خىل قامچا ئېتىبارلىق سانىلىدۇ.

مەڭزىگە ئېقىپ چۈشۈۋاتقان ياش تامچىلىرىنى تۇيماي، ھوشسىز كىشىدەك قېتىپ قالغانىدى. خوجىنىياز مەككە تەۋەررۈكى بولغان بىر تال ئالتۇن ئۈزۈكنى چىمچىلاق قولىدىن چىقىرىپ ئېردېنباتقا قارىدى، ئېردېنبات «بوپتۇ، قېرىنداشلىقىڭلارنىڭ خاتىرىسى بولۇپ قالسۇن» دەپ كۈلۈمسىرىدى. خوجىنىياز ئۈزۈكنى بۆرتە ناچىنىنىڭ قولىغا سېلىپ قويدى.

5

— مانا ئېردېنباتنىڭ يادنامىسى ھېلىمۇ يېنىمدا، — دېدى خوجىنىياز ھاجى كەڭ تاسما بەلبېغىغا قىستۇرۇپ قويۇلغان قامچىنى سۆھبەتداشلىرىغا كۆرسىتىپ.

قىسقا ساپلىق موڭغۇل قامچىسى قولدىن قولغا ئۆتۈۋاتقاندا، «بۇ يادنامە موڭغۇل خەلقى بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دوستلۇق بەلگىسى ئىكەن»، دېدى بۇرھان شەھىدى مېھمانلارغا چاي قۇيۇپ ئولتۇرۇپ.

— بورتالادا ئېردېنبات بىلەن خوشلاشقاندىن كېيىن يەنە قەيەرلەردە بولدىڭىز؟ — دېدى ھەيدەر ئەپەندى ھاجىنىڭ سەرگۈزەشتىسىگە قىزىقىپ.

خوجىنىياز ھاجى بورتالادىن توقسۇنغا، ئاندىن قۇمۇلغا بېرىپ، قېرى ئانىسى بىلەن كۆرۈشۈۋالغاندىن كېيىن يۈسۈپ تەيجىگە سالام بېرىشكە كىرگەنلىكىنى، ئاندىن يۈسۈپ تەيجىنىڭ دەۋىتى بىلەن ۋاڭ ئوردىسىنىڭ «پالگان بېشى» بولغانلىقىنى، بەختكە يارىشا، شامەخسۇت ئېغىر كېسەل بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ بىلەن ئۇچراشمىغانلىقىنى ھېكايە قىلىپ بەردى.

— ھازىرچۇ، جىڭ شۇرېن نەزەرىنىڭ ۋاڭ بولۇشىغا

قوشۇلىدىغانىدەك تۇرامدۇ؟ — سورىدى تاھىر بەگ تۈرۈپكىنى شوراپ ئولتۇرۇپ.

— بۇنى بىلمىدىم، يۇسۇپ تەيجى ئۆزىنىڭ تۆگىچىسىنى ئەگەشتۈرۈۋېلىپ، كۈندە يامۇلغا قاتىرىدىغان. ماڭا گەپ قىلغۇدەك بۇرجىسىمۇ يوق. ئەممازە، ئەپيۇنكەش نەزەر ۋاڭ بولۇپ قالسا، قۇمۇل خەلقىنىڭ بېشىغا تېخىمۇ زور بالا ياغىدۇ، ئۇ چاغدا...

— ھە، ئۇ چاغدا، يەنە بىر يېغىلىق قوپتۇرىمىز دېسىلە، شۇنداق ئەمەسمۇ؟ — دەپ كۈلدى مەخسۇت مۇھىتى، ھاجىنىڭ گېپىنى بۆلۈپ.

— ئەلۋەتتە، بۆرىدىن قۇتۇلۇپ يولۋاسقا تۇتۇلساق بولماس، — دېدى ھاجىم. ئاندىن «نەرەزنى يولۋاسقا ئوخشاتقىنىم سەل بولماي قالدى، ئۇنى لالما ئىت دېسەم توغرا بولۇر» دەپ كۈلۈمسىرىدى.

— ئەمما، ھاجىم راست گەپنى قىلاي، كۆڭلىڭىزگە كەلمىسۇن. سىز شۇ لالما ئىتنىڭ ئۇۋىسى بولغان ۋاڭ ئوردىسىنىڭ خىزمىتىگە كىرىپ، خۇددى قولغا ئۆگىتىلگەن قاپلانغا ئوخشىشىپ قالدىڭىز، ئەمدى ئۆي قاپلىنىدىن نېمىنى كۈتكىلى بولىدۇ؟ — دېدى ھەيدەر ئەپەندى مەسخىرە ئارىلاش تەلەپپۇز بىلەن.

ئۇنىڭ «ئۆي قاپلىنى» دېگەن گېپى ھاجىمنىڭ كۆڭلىگە قاتتىق تەگدى چېغى، ئۇ ئورنىدىن دەس قوپۇپ، يوغان مۇشتۇمى بىلەن ئۈستەلگە بىرنى ئۇردى-دە، «نېمە، ئۆي قاپلىنى؟! قاراپ تۇرۇڭ، سىز دېگەن ئۆي قاپلىنى نېمە ئىشلارنى قىلىدىكىن! بىزدە ‹ئۆزۈڭنى ئەر چاغلىساڭ، ئۆزگىنى شىر چاغلا› دېگەن گەپ بار» دەپ ئۆيدىن ئىتتىك چىقىپ كەتتى.

«ھەي ـ ي ـ ي، يامان قىلدىڭىز ئەپەندىم» دېگەن پېتى مەخسۇت مۇھىتىمۇ ئالدىراش سىرتقا ماڭدى. بىراق ھاجىنىڭ سايىسىمۇ كۆرۈنمەيتتى.

مەخسۇت مۇھىتى قايتىپ كىرگەندىن كېيىن، ھەيدەر ئەپەندى مۇنداق دېدى:

— پاھ، مىجەزى نېمىدېگەن چۈس ئادەم بۇ؟ تۆمۈر خەلپىگە زادى ئوخشاشمايدىكەن.

— ئوخشاشمىغىنى ياخشى، — دەپ كۈلۈپ قويدى تاھىر بەگ.

تۆتىنچى باب

كۆشەندە

دۈشمەنلىكتىن ئەمەس، چايانىنىڭ چېقىشى،
شۇنداقتۇر تەبىئىتى، پېئىلى — خاھىشى.

— شەيخ سەئدى

1

1903-يىل، ياز بېشى، گۈگۈم چۈشەي دەپ قالغان چاغ...

ئاق شىلەپىسىنى كۆزىگە چۈكۈرۈۋالغان ئېگىز بويلۇق بىر كىشى بېيجىڭ شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى تار بىر كوچىغا كىرىپ كەلدى. ناۋات رەڭ چۈچۈنچىدىن تىكىلگەن ئالدى ئوچۇق يەكتەكى بىلەن قاڭشارلىق بۇرنى ئاستىدىكى قويۇق قايرىلما بۇرۇتى ئۇنىڭ بېيجىڭلىق ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىپ تۇراتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بولسا كېرەك، يولۇچىلار ئۇنىڭغا ئەجەبلىنىش بىلەن قارىشىپ قوياتتى. بىراق ئۇ كىشى ھېچ تەمتىرىمەستىن كېلىپ، كۆل رەڭ تاملىق كۆتۈرمە ھويلىنىڭ قىيا ئوچۇق تۇرغان قارا دەرۋازىسىدىن خاتىرجەم ئىچكىرى كىردى. يوغان-يوغان چاسا خىشلار يېيىتىلغان سوزۇنچاق ھويلىنىڭ ئىككى قاسنىقىدىكى ئۆيلەرنىڭ ئىشىكلىرىدە نېپىز چىغ پەردىلەر يېرىم قايرىقلىق تۇراتتى. ئۇ ئۆيلەرنىڭ بەزىلىرىدىن ئەر-ئاياللارنىڭ ھاياسىز كۈلكىلىرى،

نەزىلىردىن مۇڭلۇق غىجەك ناۋاسىغا جور قىلىنغان ئايالچە ناخشا سادالىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى؛ بەزى ئۆيلەرنىڭ ئىچى جىمجىت ئىدى.

ئوتتۇرا ياشلىق بىر ئايالنىڭ «هاي خېنىم قىزلار، مېهماننىڭ ئالدىغا چىقىڭلار» دېگەن چىرقىراق ئاۋازى بىلەن هېلىقى جىمجىت ئۆيلەردىن رەڭگارەڭ شايى لىباسلارغا پۈركەنگەن بىرنەچچە ئايال چىقىپ تۇرلۇك نازۇ كەرەشمىلەر بىلەن مېهماننى ئورىۋېلىشتى. ئۇلارنىڭ يۈز - كۆزىدىن ئۇيا - ئەڭلىك تۆكۈلۈپ تۇراتتى. مېهمان شىلەپىسى بىلەن يۈز - كۆزىنى يەلپۈپ تۇرۇپ، ئۇلارنى ئاچ - كۆزلۈك بىلەن نەزەرىدىن ئۆتكۈزۈۋاتقاندا، هويلىنىڭ تۆر تەرىپىدىكى پېشايۋانلىق ئۆيدىن جىۋەككىنە بىر موماي چىقىپ، مېهماننىڭ قېشىغا يورغىلاپ كەلدى ۋە تەبەسسۇم بىلەن بېيجىڭ تەلەپپۇزىدا مۇنداق دېدى:

— مەرهابا بەگزادەم، مەرهابا! سىلىنى بۇياقلارغا قايسى شامال ئۇچۇرۇپ كەلدى؟ بىز تەرەپلەرگە قەدەملىرى يەتمىگىنىگە بەش يىل بولدى چېغى.

مېهمان قوللىرىنى جۈپلەپ مومايغا هۆرمەت بىلدۈردى ۋە ئۆزىنىڭ بېيجىڭ شەهىرىگە تېخى يېقىندىلا كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ، ئۇنىڭدىن قەدىناسلارچە ئەهۋال سورىدى. موماي هېلىقى ئاياللارنى قول ئىشارىتى بىلەن تارقىتىۋېتىپ، مېهماننى تۆردىكى ئۆيگە تەكلىپ قىلدى:

— خوش بېگىم، ئىلتىپات قىلسىلا، هەرقايسىلىرىدەك بەگزادىلەرگە ساقلاۋاتقان بىر گۈلۈم بار. يەنە كېلىپ، بۇ گۈل سىلىنىڭ يۇرتلىرى شىنجاڭ سىڭنىڭ قەشقەر گۈلشەنىدىن كېلىپ قالغان ئاجايىپ خۇش پۇراقلىق قىزىلگۈل دېسىلە!

— راستىما؟ بۇ قىزىق گەپ ئىكەنغۇ! قەشقەر گۈلشەنىنىڭ قىزىلگۈلى بۇ يەرگە قانداق كېلىپ قالغاندۇ، — دەپ قىزىقسىندى مېھمان، مومايىنىڭ يېنىدا كېتىۋېتىپ. ھەقىقەتتە بولسا مومايىنىڭ بۇ گەپلىرىگە زادىلا ئىشەنگۈسى كەلمەي، چاقچاق قىلىۋاتسا كېرەك دەپ ئويلايتتى.

بۇ كىشى شامەخسۇتنىڭ ئىككىنچى دەرىجىلىك تۈگچىسى ئاخۇنبەگ ئىدى. ئۇ ئوردا بەگلىرىدىن بىرىنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئاتىسى ئۇنى ئەمەلدار قىلىش نىيىتىدە شۇتاڭدا ئوقۇتقان ۋە چوڭ بولغاندىن كېيىن، ئوردىنىڭ تۈگچىلىكىغا ئۇلاشتۇرۇپ قويغان. ئەمدىلىكتە بولسا بارا-بارا كۆزگە كۆرۈنۈپ، شامەخسۇت ۋاڭ مانجۇ خانىنى زىيارەت قىلىشقا ماڭغاندا، بېيجىڭغا بىللە بارىدىغان دەرىجىگە يەتكەنىدى. ھەممىدىن قىزىقى شۇكى، ئۇ ئۈچ بالىغا ئاتا بولغان كىشى بولۇپ تۇرۇقلۇق، ھەر قېتىم بېيجىڭغا كەلسە، ئوغرىلىقچە ئويۇن-تاماشا قىلىشنى قولدىن بەرمەيتتى. بۈگۈنمۇ شامەخسۇت ۋاڭنىڭ تەيجى بەگ ۋە باش تۈگچى بىلەن كەچلىك زىياپەتكە كەتكەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، بۇ ھويلىغا كۆڭۈل ئاچقىلى كەلگەنىدى.

موماي ئۇنى باشلاپ تۆردىكى ئۆينىڭ ئىشىكىگە يېتىپ كېلە-كەلمەيلا، كۆتۈرەڭگۈ ئاۋاز بىلەن:

— ئايىلىڭ، ئايىلىڭ، مېھمانىنىڭ ئالدىغا چىقىڭ، قاراڭا كىم كەلدى؟ — دېدى.

ئىشىك پەردىسى كۆتۈرۈلدى، بايىقى ئاياللاردىنمۇ ئوبدانراق كىيىنگەن، غۇنچەبويى بىر چوكان چىقىپ، مېھمانغا تەزىم قىلماقچى بولدىيۇ، ئاخۇنبەگنى كۆرۈپ خۇددى ھوشىنى يوقىتىپ قويغاندەك تۇرۇپ قالدى. ئاخۇنبەگمۇ ئۈن-تىنسىز قېتىپ قالغانىدى. بىر ئازدىن كېيىن:

— ئەسسالام بېگىم، خۇش كەپتىلا، — دېدى چوكان ساپ

قەشقەر تەلەپپۇزىدا، ئىككى قولىنى كۆكسىگە قويۇپ. ئۇنىڭ شەھلا كۆزلىرىدە بىردىنلا ياش ئەگىپ كەتتى.

— خوش خېنىم، ئۆزلەرۇ ئوبدان تۇرامدىلا، — دېدى ئاخۇنبەگ بىرئاز تېتىكلىشىپ.

— قانداق بېگىم، راستىمكەن؟ مەن سىلىگە قاچان يالغان ئېيتقان! سىلەرچە گەپ قىلىشنىمۇ ئۇنتۇپ قالماپتۇ مانا، ھى-ھى-ھى، قېنى يۈرۈشسىلە، ئۆيگە كىرىپ پاراڭلىشىڭلار، — دېدى موماي ئىشىك پەردىسىنى كۆتۈرۈپ. ئاندىن ھېلىقى چوكانغا قاراپ، «قېنى قىزىم چىراغنى يورۇنىراق يېقىۋېتەيلى» دېدى.

بىر جۈپ يوغان قىزىل شام ئاددىي، لېكىن رەتلىك يىغىشتۇرۇلغان ئۆينىڭ ئىچىنى يوپيورۇق قىلىۋەتتى. ئاخۇنبەگ قىزىل سىرلانغان چاسا ئۈستەل يېنىدىكى يۆلەنچۈكلۈك ئورۇندۇققا ئولتۇرۇپ چوكاندىن كۆزىنى ئۈزمەيتتى. چوكان ئاخۇنبەگكە تاماكا تۇتۇپ سەرەڭگە چاقتى. ئۇنىڭ ئىنچىكە بارماقلىرىدىكى ئالتۇن ئۈزۈكلەر بىلەن بىلەكلىرىدىكى ئالتۇن بىلەزۈكلەر شام يورۇقىدا كۆزنى چاقنىتىپ تۇراتتى.

— قونۇپ قالارلا؟ — دېدى موماي قاش-كۆزىنى ئويىنىتىپ.

— ئۆز مەيلىمچە بولسا، — دېدى ئاخۇنبەگ، بىرنەچچە كېچىلەرنى مۇشۇ ئۆيدە ئۆتكۈزەتتىم. ئەممازە، بۈگۈن قونالمايمەن. تۈن نىسپىدىن بۇرۇن كەتمىسەم بولمايدۇ.

— ئانداق بولسا، مەن چىقىپ پاتراق ھاراق-شاراب تەييارلىتاي، ئوبدانراق كۆڭۈل ئېچىۋالسىلا، — دېدى موماي ئىشىك تەرەپكە بۇرۇلۇپ.

— ئۆزلە كەم بولىدىلا، قانداق قىلىپ بۇ يەرلەرگە

كېلىپ قالدىلا؟ — سورىدى ئاخۇنبەگ چوكاننىڭ ئاپئاق قوللىرىنى ئالقىنىغا ئېلىپ.

چوكان بىردىنلا ئۈن سېلىپ يىغلاپ، ئۆزىنى ئاخۇنبەگنىڭ قۇچىقىغا ئاتتى. خۇددى يامغۇردەك تۆكۈلۈۋاتقان ئىسسىق كۆز ياشلىرى ئاخۇنبەگنىڭ تومۇرلىرىدا لاۋۇلداۋاتقان شەھۋانىي ئوتنى ئۆچۈرۈۋاتقاندەك ئۇنى پۈتۈنلەي بوشاشتۇرۇۋەتتى. ئەمدى ئۇنىڭ يۈرىكىنى گويا قىزىق تونۇرغا سۇ سېپىلگەندە چىقىۋاتقان ھورغا ئوخشاش تۇمانلىق بىر خىل ھېسسىيات قاپلىۋالغانىدى.

مومايى بىر پەتنۇستا سوغۇق زاكۇسكىلار بىلەن ھاراق-شاراب كۆتۈرۈپ كىرگەندە، ئاخۇنبەگ بېشىنى تۆۋەن سېلىپ، بۇ «قەشقەر گۈلشەنىدىن كېلىپ قالغان قىزىلگۈل» نىڭ سەرگۈزەشتىلىرىنى دىققەت بىلەن ئاڭلاپ ئولتۇراتتى.

2

بۇ چوكان مارالبېشىلىق ھوشۇر مىراب دېگەن كىشىنىڭ قىزى جىننەتخان ئىدى. ھوشۇر مىراب بىرنەچچە پەرزەنت كۆرگەن بولسىمۇ، تۇرۇپ قالغىنى شۇ بىرلا قىز ئىدى. ئۇ بىر تەرەپتىن، بۇ قىزىنىڭ ئەقىللىك ھەم چىرايلىقلىقىغا قاراپ سۆيۈنسە، يەنە بىر تەرەپتىن، «قىز بالا دېگەن مىڭ قىلغان بىلەن ياتنىڭ كىشىسى، ئىززىمنى بېسىپ چىرىغىمنى ياقىدىغان ئوغۇل پەرزەنت كۆرمەي ئۆتىدىغان ئوخشايمەن» دەپ ھەسرەت چېكەتتى. چاچ-ساقاللىرى ئاقىرىپ، چىشلىرى سارغىيىشقا باشلىغانسېرى، بۇ غەم-قايغۇ ئۇنىڭ يۈرىكىنى ئامبۇردەك قىسىپ تولىمۇ بىئارام قىلاتتى. شۇڭا ئۇ مىرابلىقنىمۇ تاشلاپ، كۆپرەك ۋاقتىنى قىرلار بىلەن مەسچىت-

خانىقالاردا ئۆتكۈزىدىغان بولۇپ قالغانىدى.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە ھوشۇر مىراب بامدات نامىزىدىن يېنىپ، ئۆيگە كېتىۋاتقاندا، يول ياقىسىدىكى ئۆجمە تۈۋىدىن «ئىڭە، ئىڭە» دېگەن ئاۋازنى ئاڭلىغاندەك بولدى، ئىتتىك بېرىپ قارىۋىدى، يېڭى تۇغۇلغان بىر بوۋاق يۆگەك ئىچىدە تېپىرلاپ يىغلاۋاتاتتى. نېمە قىلىشىنى بىلمەي، ئەتراپقا بىردەم ئالاقزادە بولۇپ قاراپ تۇردى-دە، ئاخىر يۆگەكنى يېشىپ بالىغا قارىدى. ئۇنىڭ ئوغۇل بالا ئىكەنلىكىنى بىلىپ، دەرھال بالىنى مەھكەم ئوراپ قولىغا ئالدى. «توۋا،— دېدى ئۇ،— تىلىسەڭ تاپارسەن دېگەن شۇ ئوخشايدۇ، بوپتۇ، بۇمۇ خۇدانىڭ ماڭا بەرگىنى...»

شۇنىڭدىن كېيىن، ھوشۇر مىراب بۇ بالىغا «يولۋاس» دەپ ئات قويغۇزۇپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ بالىسى قىلىۋالدى. ئون ئۈچ ياشلارغا كىرىپ قالغان جىنەستىمۇ ئۆزىگە بىر ئوكا تېپىلىپ قالغىنىغا خۇشال ئىدى.

بىراق جىنەستىخاننىڭ خۇشاللىقى ئۇزۇنغا بارمىدى. ئۇ ئون بەشكە توشا - توشمايلا، ھەر تەرەپتىن ئەلچىلەر كېلىشكە باشلىدى. ئادەتتىكى كىشىلەر ئۇنى كېلىنلىككە سوراتسا، قامچىسىدىن قان تېمىپ تۇرىدىغان ھېلىم شاڭيو كىچىك خوتۇنلۇققا سورىتىپ، ھوشۇر مىرابنىڭ بېشىنى ئايلاندۇرۇۋەتتى. ھوشۇر مىراب، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئايالى يالغۇز قىزىنى كىچىك خوتۇنلۇققا بېرىپ، كۈندەشلىك ئوتىدا ئادا قىلىۋېتىشكە زادىلا رازى بولمايتتى؛ ئادەتتىكى كىشىلەرگە ماقۇل دەي دېسە، ھېلىم شاڭيونىڭ چىشىغا تېگىپ قويارمىزمىكىن دەپ ئەنسىرەيتتى. شۇڭا ئەلچىلەرنىڭ ھەممىسىگە «قىزىمىز تېخى كىچىك، ھازىرچە بىر نېمە دېيەلمەيمىز» دەپ بىر - ئىككى يىلنى ئۆتكۈزۈۋەتتى. ھېلىم شاڭيو بولسا، ئۆز پەيلىدىن

يانماي «جىنەستىنى ئالىمسام ھېلىم دېگەن ئېتىمنى يۆتكى-
ۋېتىمەن» دەپ ھوشۇر مىرابنى قورقۇتۇشقا باشلىدى.
ئاخىر، ھوشۇر مىراب ئۆز ئايالى بىلەن كېڭىشىپ،
يالغۇز قىزىنى كۆندەشلىك ئوتىدا كۆل قىلىۋەتكۈچە، نېمە
بولسا بولسۇن ئۆز تەگتۇشىغا بېرىش قارارىغا كېلىپ، بارات
ئىمام دېگەن كىشىنىڭ ئوغلى سۇلايمان قارىيغا ماقۇل بولۇش-
تى. بىراق توي تەرەددۇتلىرى پۈتۈپ، ئەتە نىكاھ ئوقۇلىدۇ
دېگەن كۈنى سۇلايمان قارىي ئەل ياتارغا يېقىن بىر ئاغىنى-
سىنىڭ ئۆيىدىن قايتىپ كېتىۋاتقاندا، نامەلۇم كىشىلەر تەرد-
پىدىن بوغۇزلاپ تاشلاندى. ئەتىسى نەق مەيدانغا توپلانغان
جامائەت جەسەت يېنىدا توپىغا دەسسىلىپ ياتقان بىر چەندا-
زىنى كۆرۈپ قېلىشتى. كىمدۇر بىرى چەندازىنى تونۇۋالدى.
بۇ ھېلىم شاكىيونىڭ ئەڭ يېقىن قولچوماقلىرىدىن ياسىن
بۇرۇتنىڭ چەندازىسى ئىدى. ئەھۋالدىن قارىغاندا، سۇلايمان
قارىي قاتىل بىلەن خېلى ئېلىشقان ۋە قاتىلنىڭ بېلىدىن بۇ
چەندازىنى ئۈزۈۋالغان بولسا كېرەك. بارات ئىمام ئەنە شۇ
ئاساسقا بىنائەن، بۇ ئىشنى ھېلىم شاكىيودىن كۆرۈپ، ئامبال
يامۇلىغا ئەرز بەردى. ئۈزۈن يىللاردىن بۇيان، ھېلىم شاك-
يونىڭ زۇلمىدىن بىزار بولغان يۇرت خەلقىمۇ مۇسىبەت
ئىگىسىنىڭ تەرىپىنى ئالدى. ھېلىم شاكىيو ئامبالنىڭ ئاغزىنى
ئالتۇن - كۈمۈش بىلەن تۇۋاقلاپ، دەۋانى ئۆز پايدىسىغا
بۇراۋاتقان كۈنلەردە قەشقەرنىڭ ۋالىيسى شۈي دوتەي يۇرت
ئىشلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈش ئۈچۈن قىلغان سەپىرىدە
مارالبېشىغا كېلىپ قالدى. ئەل - يۇرتنىڭ مەدەت بېرىشى
بىلەن بارات ئىمام شۈي دوتەيگە ئەرز تۇتتى. ئىش بارغانس-
سېرى يوغىنىدى. بىراق ئامبال شۈيدوتەينىڭ يۇرت ئىشلىرىنى
كۆزدىن كەچۈرۈش باھانىسىدە، چۆنتەك توشقۇزۇشقا كەلگەن-

لىكىنى، ئۇنىڭ ئۇستىگە، خوتۇنى ئۆلۈپ ئۈچ يىلدىن بېرى بويتاق ئىكەنلىكىنى بىلگەچكە، بۇ ئىشتىن قورقۇپ كەتمەيدى. ئەكسىچە، بۇنى شۇي دوتەيگە ياخشىچاق بولۇشنىڭ ئوبدان پەيتى دەپ ئويلاپ، ھېلىم شاڭيونى چاقىرتىپ كەلدى - دە، مۇنداق دەپ قورقۇتتى:

— شۇي دوتەينىڭ بۇ ئىشقا ئۆلگۈدەك كەلگەنلىكىنى قارىمامدىغان، ئۇ قانۇننى قاتتىق ئىجرا قىلىدىغان ئادەم. ئەمدى بۇ ئىشقا مەن ئارا تۇرالمايمەن.

— قانداق قىلسام بولار؟ — دېدى شاڭيو يالۋۇرغان ئاھاڭدا ئامبالنىڭ كۆزىگە قاراپ.

ئامبال مانجۇچە قويۇلغان بىر ئۆرۈم چېچىنى ئويناپ، ئۇيان - بۇيان مېڭىشقا باشلىدى ۋە بىر ھازادىن كېيىن مۇنداق دېدى:

— سىلەردە قولنى كەسمىگۈچە قان چىقمايدۇ، دېگەن ماقال بار ئىكەن دەپ ئاڭلىدىم، شۇنداقمۇ؟

— شۇنداق، شۇنداق!

— ئانداق بولسا، ئوبدانراق ئادەمگەرچىلىك قىلىپ، دوتەي جانابلىرىنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ باقساق قانداق بولاركىن. ئىش ئوڭغا تارتىپ قالسا ئەجەب ئەمەس.

شۇ كېچىسى، خاس بىر ھۇجرىدا ئامبال بىلەن دوتەينىڭ كۆلكىسى ئاڭلاندى. ئۇستەلدە قاتار تۇرغان تۆت جۈپ يامبۇ يوغان موم شام يورۇقىدا كۆزنى چاقنىتىپ تۇراتتى.

— ئۇ قىز شۇنداق چىرايلىقمۇ؟ — سورىدى دوتەي ئەپيۇن غاڭزىسىنى شوراپ يېتىپ.

— ئەتە سوراق ۋاقتىدا قىزنىمۇ چاقىرتىپ كېلەي، كۆرۈپ باقالا، خۇددى ئاسماندىن چۈشكەن پەرىنىڭ ئۆزى.

— ئانداق بولسا، ياش ئەللىككە ئۇلىشاي دەپ قالغاندا،

ماڭا بەختىۇ ئامەتنىڭ مۇنداق قوشلاپ كېلىشىگە سەۋەبچى
بولۇۋاتقىنىڭىز ئۈچۈن، سىز ئامبالغا ئەرزىگۈدەك رەھمەت
ئېيتسام بولغۇدەك، ھا ... ھا ... ھا ...

— ئىلتىپاتلىرىغا ھەشقاللا، جانابلىرى ...

ئەتىسى چاشكا ۋاقتىدا سوراق باشلاندى. دەۋاگەرلەر
بىلەن ئەيىبكارلار دوتەينىڭ ئالدىغا كەلتۈرۈلدى. جىنەستىخانى-
مۇ بۇ ماجىراغا سەۋەبچى بولغان كىشى سۈپىتىدە سوراققا
ھازىر قىلىنىپ، يۈزى ئۈچۈق ھالدا دادىسىنىڭ پېشىگە ئېسى-
لىپ جىم تۇراتتى. دوتەي سوراق قىلىۋېتىپ، پات-پاتىلا
ئۇنىڭغا يەر ئاستىدىن قاراپ قوياتتى.

— بولدى، سوراق تۈگىدى. دوتەي دارىن جانابلىرى
ھۆكۈمنى ئەتە ئاڭلىسۇن دەيدۇ، دەپ جاكارلىدى ياموۇل تۆگ-
چىسى توختى بەگ.

دېگەندەكلا ئەتىسى شۇي دوتەي نامىدىن: «ھېلىم شاڭ-
يونى بۇ قاتىللىق ئەنزىسىگە چېتىشقا ھېچقانداق ئاساس يوق،
ئۇ يەنە شاكيولۇقىنى قىلىۋەرسۇن. بارات ئىمامنىڭ ئوغلى
سۇلايمان قارىيغا ئۇۋال بوپتۇ. ئۇنىڭ ھەققىي قاتىللىرىنى
ئىزدەپ تېپىپ، تېگىشلىك جازاسىنى بېرىش ئىشى ئامبال ياموۇلغا
تاپشۇرۇلسۇن. ئاڭغىچە پۇقرالار يۇرتنىڭ تىنچلىقىنى ساقلاپ
ئۆز تىرىكچىلىكى بىلەن مەشغۇل بولسۇن» دېگەن مەزمۇندا
ھۆكۈم جاكارلاندى.

ئىككى كۈن ئۆتكەندە، ھوشۇر مىرابنىڭ ھويلىسىغا ئام-
بالنىڭ ياسىداق مەپىسى كىرىپ كەلدى. قارا قېچىرنىڭ
بويندىكى زىل قوڭغۇراق پۈتۈن مەھەللىگە ئاڭلىنىپ تۇراتتى.
ھوشۇر مىراب نېمە ۋەقە ئىكەنلىكىنى بىلمەي ھودۇ-
قۇپ قالدى. چۈنكى بۇ ھېچقاچان بولۇپ باقمىغان ئىش ئىدى.
تۆگچى توختى بەگ ھوشۇر مىرابنى مەپىگە چىقىشقا ئالدى-

يىتىپ تۇرۇپ، بىرمۇنچە گەپلەرنى قىلدى. ئەمما ھوشۇر مى-
رابىنىڭ قۇلىقىغا «دوتەي دارىن ... جىنەستىخان ...» دېگەن
سۆزلەردىن بۆلەك ھېچقانداق گەپ كىرمەيتتى.

— مىراب بېگىم، — دېدى توختى بەگ مەيدە كېتىۋې-
تىپ، — ھوشلىرىنى يىغىۋېلىپ، گېپىمگە قۇلاق سالسىلا، سىلىگە
مۇنداق خۇش خەۋەر يەتكۈزگىنىمگە نېمە سۆيۈنچە بېرىدىلا، گەپ
قىلسىلىچۇ، دوتەي دارىنغا قېيىن ئاتا بولۇش بۇ يۇرتتا سىلىدىن
بۆلەك كىمگە نېسىپ بوپتۇ؟!

ھوشۇر مىرابىنىڭ رەڭگىرويى تامدەك تاتىرىپ، ئاقى-
رىپ كەتكەن قويۇق ساقاللىرى تىترەپ كەتتى.

شۇندىن ئۈچ كۈن كېيىن، شۇي دوتەي ئامبال يامۇلىنىڭ
بېغىدا چاي ئۆتكۈزۈپ، قازى كالان باشلىق يۇرت چوڭلىرى-
نىڭ ھەممىسىگە تون ياپتى. ھوشۇر مىرابىنىڭ ئالدىغا بىر
پەتنۇس كۈمۈش تەڭگە قويدى ۋە ئۇزۇن ئۆتمەي جىنەستى-
خاننى مەپىگە سېلىپ قەشقەرگە راۋان بولدى.

شۇ يىلى كۈزدە ھوشۇر مىراب ئەر-خوتۇن خۇددى
مەسلىھەتلىشىۋالغاندەك، ئارقا-ئارقىدىن ئالەمدىن ئۆتتى. شۇي
دوتەي جىنەستىخاننىڭ تەلىپى بويىچە بەش ياشلىق يولۋاس-
نى قەشقەرگە ئالدۇرۇپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ بالا دوتەي-
نىڭ قېيىن ئىنىسى سۈپىتىدە تەربىيىلىنىشكە، ھەتتا كېيىنچە
خەنزۇچىدىن ئانچە-مۇنچە خەت-ساۋات چىقىرىشقا باشلىدى.

بىراق، ئارىدىن تۆت يىل ئۆتكەندە مانجۇ خانلىق ھۆ-
كۈمىتىدىن شۇي دوتەيگە پۈتۈن ئائىلىسى بىلەن بېيجىڭغا كې-
لىشكە جىددىي بۇيرۇق كېلىپ قالدى. شۇي دوتەي بىرقانچە يىللار
داۋامىدا يىغقان ئالتۇن-كۈمۈشنى يوغان بىر ھارۋىغا بېسىپ،
جىنەستىخان بىلەن ئايرىم بىر مەپىگە ئولتۇرۇپ، ئالتە ئاي
دېگەندە ئاران بېيجىڭغا يېتىپ كەلدىيۇ، ئەتىسىلا پۇت-قولىغا

كويزا-كىشەن سېلىنىپ تۆرمىگە تاشلاندى. پۈتۈن مال-دۇنياسى پادىشاھلىق قىلىندى. جىنەستىخان بىلەن يولۋاس كوچىدا قالدى. مەلۇم بولدىكى، شۆي دوتەي مانجۇ خانلىقى بىلەن چارروسىيە پادىشاھلىقىنىڭ ئۇلۇغچاتتىكى چېگرا مەسىلىسىدە دۆلەت مەنپەئىتىگە خائىنلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن ئۆلۈمگە بۇيرۇلۇپتۇ.

جىنەستىخان ئىنىسى يولۋاس بىلەن بېيجىڭ كوچىلىرىدا تېنەپ يۈرۈپ، ئادەم بىدىكلىرىنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ قالدى. بىدىكلەر جىنەستىخاننى بايىقى مومايغا يىگىرمە بەش سەر كۈمۈشكە سېتىۋەتتى. موماي جىنەستىخاننىڭ يىغىسىغا قاراپ، يولۋاسنىمۇ ئازغىنا پۇل ھېسابىغا ئېلىپ قالدى. بىراق بۇ ھويلىدا يولۋاسقا لايىق ئىش بولمىغاچقا، كۈندۈزلىرى كوچا-كويلاردا تەمتىرەپ يۈرسە، كېچىلىرى ھويلىنىڭ بىر بۇلۇڭىدا يېتىپ-قوپۇپ يۈرەتتى.

3

— شۇنداق قىلىپ، — دەپ سۆزىنى داۋام قىلدى جىنەستىخان، — ئۈچ يىلدىن بېرى يېگىنىم زەھەر، كىيگىنىم كېپەن بولۇپ مۇشۇ كۈننى كۆرۈۋاتىمەن. نەچچە قېتىم ئۆلۈۋېلا تۈگىشەي دەپ ئويلىدىم. ئۆگەي بولسىمۇ يەنە شۇ ئىنىمغا تارتىشىپ، دەردىمنى ئىچىمگە يۇتۇپ كەلدىم. بۇنىڭدىن بۆلەك نېمە ئىلاجىم بار، خۇدايىم بىز خوتۇن خەقنى خۇيىمۇ ئاجىز يارىتىۋېتىپتىكەن. كېچە-كۈندۈز خۇداغا يىغلاپ، ئۆز يۇرتداشلىرىمدىن بىرەرسىگە ئۇچراپ قالسام، «مېنى بۇ دوزاختىن قۇتۇلدۇرۇۋالسىلا، ساۋاب بولار» دەپ ئايىغىغا يىقىلاي، ماڭا ئىچىنى ئاغرىتىپ قالسا ئەجەب ئەمەس، دەپ تىلەيتتىم. بۈگۈن ئۆزلىرىنى كۆرۈپ خۇددى ئاتا-ئانام تىرىلىپ كەلگەندەك

خۇش بولۇپ، ئۆزۈمنى باسالماي قالدىم. تولا يىغلاپ ئۆزلىـ
رىنىڭ كۆڭۈللىرىنىمۇ غەش قىلىپ قويدۇم. مېنى ئەپىرە قىلىـ
سىلا، مەن خۇدانىڭ ئالدىدىمۇ، ئەل-يۇرت ئالدىدىمۇ گۇناھكار.
ھە، مەن گۇناھكار!

— ياق، ياق، ئۆزلە گۇناھكار ئەمەس خېنىم، — دېدى
ئاخۇنبەگ، بىر قولىنى ئۇنىڭ نېپىز ھال رەڭ شايى كۆڭلىكى
ئاستىدىن بىلىنەر-بىلىنمەس كۆرۈنۈپ تۇرغان يەلكىسىگە تاشـ
لاپ، ئاندىن «ئۆزلە گۇناھكار ئەمەس، ھېلىقى ئەپيۇنكەش
دوتەيگە ئۆزلىرى تېگىۋالغانلىرى يوق. بۇ دوزاخقىمۇ ئۆز ئىخـ
تىيارلىرى بىلەن كىرىۋالغانلىرى يوق، شۇنداق ئەمەسمۇ؟»
دەپ ئۇنىڭ پەرىشان چاچلىرى ئارىسىدا خۇددى بۇلۇت پارچىـ
لىرى ئىچىدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان ئايغا ئوخشاش ئاپئاق يۈزى
بىلەن ئۇزۇن كىرپىكلىرىگە قاراپ بىر ئاھ تارتىپ قويدى. شۇ
تاپتا ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ ئايالغا نىسبەتەن بىر ئىنسانىي كۆيۈم،
يەنى ئىچ ئاغرىتىشتىن ئېشىپ، ئۇنى ئەرمەك ئۈچۈن ئەمەس،
راستىنلا ياخشى كۆرۈپ قېلىشقا ئوخشىشىپ كېتىۋاتقان بىر خىل
تۇيغۇنىڭ تۇتقۇنى بولۇپ قېلىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىۋاتاتتى.
جىنەستىخاننىڭ يەلكىسىگە تاشلانغان قولىنىڭ تىترەۋاتقانلىـ
قى ئۆزىگىمۇ سېزىلىپ تۇراتتى.

— ئۆزلەنى يۇرتقا ئەكەتەي دېسەم، خوجايىن موماي
ئۇنارمۇ؟ — دېدى ئۇ ئىككىنچى قولىنىمۇ جىنەستىخانىنىڭ
يەلكىسىگە تاشلاپ. ئاندىن «قانچە دېسە، شۇنچە بەرسەم» دەپ
قوشۇپ قويدى.

— بۇ موماي ئۇنداق بولغان بىلەن ناھايىتى كۆڭلى
يۇمشاق كىشى، — دېدى جىنەستىخان، — مېنىڭ بېشىمغا چۈشـ
كەن كۈنلەرنى ئاڭلاپ، كۆز يېشىمۇ قىلغان. مېنى ئۆز قىزىـ
دەكلا كۆردۇ. پات-پاتلا «سىزگە يامان بولدى، ئۆۋرىڭىز

مۇشۇنداق ئۆتۈپ كەتمىگەي» دەپ ماڭا ئىچىنى ئاغرىتىپمۇ قويىدۇ.

— ئانداق بولسا، — دېدى ئاخۇنبەگ ئورنىدىن تۇرۇپ، — خوجايىن مومايىنى بىر چېكىپ كۆرەي. ئۆزلەغۇ قومۇلغا بېرىۋالغانىدىن كېيىن، ئۆز يۇرتۇمغا كېتىمەن دەپ، مېنى ھەسرەتتە قويماسلا-ھە؟

— بۇ نېمە دېگەنلىرى بەگزادەم، مەنزە شۇنداقمۇ قىلارمەنمۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۆز يۇرتۇمدا مېنىڭ نېمەم بار؟ بىر خۇدادىن قالسا، بۇ دۇنيادا ئۆزلىرىدىن بۆلەك ھېچكىمىم يوق. ئەگەر مەن گۇناھكارنى ئەپىرە قىلىپ كۆڭۈللىرى كۆتۈرسە، تاكى ئۆلگۈچە خىزمەتلىرىنى قىلاي.

شۇ ئارىدا خوجايىن موماي ئۇلارنىڭ شۇكەمگىچە چىراغ ئۆچۈرمىگەنلىكىگە ھەيران بولۇپ ئىشىكنىڭ يوچۇقىدىن مارىلىدى ۋە ئۈستەلدىكى ھاراق-شاراب ھەم باشقا نازۇ نېمەتلەرگە قول تەگكۈزۈلمەي شۇ پېتى تۇرغانلىقىنى، مېھماننىڭ بۇرۇتىنى سىلاپ ئاللىقاياقلارغا قارىغان ھالدا خىيال سۈرۈۋاتقانلىقىنى، جىنەستىخاننىڭ تېخىچىلا غەمكىن ھالدا نېمىدۇر بىر نېمىلەرنى دەۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، دەرھال ئۆيگە كىردى-دە، جىنەستىخانغا ھومىيىپ قويۇپ مېھمانغا:

— بەگزادەم، كۆڭۈللىرى رەنجىپ قالدىمۇ-نېمە؟ — دېدى ۋە جىنەستىخانغا ئالىيىپ «نېمە ئولتۇرۇش بۇ، خۇددى يامانلاپ قالغان كېلىندەك، ئەزىز مېھماننى شۇنداق كۈتكەن بارمۇ، بابا بەگزادەمنىڭ تۈن نىسبىدىن بۇرۇن كېتىمەن دېگىنىنى ئاڭلىمىغانمىدىڭىز؟» دېدى.

ئاخۇنبەگ مومايىنىڭ كۈتمىگەن يېرىدىن چىقىپ قاقاقلاپ كۈلدى ۋە ئورنىدىن كەچۈرۈم سوراپ، جىنەستىخانى ئۆزى گەپكە تۇتۇپ ئولتۇرغانلىقىنى، ئەمدىلىكتە بولسا، ھەممە

ئەھۋالنى ئۇقۇپ بولغانلىقىنى ئېيتىپ مۇنداق دېدى:

— يەڭگەم، مەن سىزنىڭ مېھىر-شەپقەتلىك، يۇمشاق كۆڭۈل كىشى ئىكەنلىكىڭىزنى بىلىمەن، راستىنىلا بىلىمەن. بۇ چوكانمۇ سىزنى ئۆز ئانىسىدەك كۆرىدىكەن. ئەگەر سىز رازىلىق بەرسىڭىز...

ئاخۇنبەگنىڭ گېپى تۈگىمەي تۇرۇپلا، مومايى ئۇنىڭ نېمە دېمەكچى بولغانلىقىنى چۈشەنگەن بولسا كېرەك، بىردىنلا قاپىقىنى تۈرۈپ، «ئۇنداق خىياللاردا بولماڭ بەگزادەم، ئايىمنىڭ (جىنەستىخاننى دېمەكچى) مېنىڭ تىللا دەرىخىم، ھەر سىلكىتسەم، بىر شېخىدىن يۈزلەپ تىللا چۈشىدۇ. سىززە، مېنىڭ جان تومۇرۇمغا پالتا ئۇرماقچىمۇ؟» دېدى.

ئۆينىڭ ئىچىنى جىمجىتلىق باستى. مومايىنىڭ گەپلىرى ئاخۇنبەگكە قارىغاندا، جىنەستىخاننى تېخىمۇ كۆپرەك ھەيرەتكە سالماقتا ئىدى. ئاخۇنبەگ قايرىلما بۇرۇتىنىڭ ئۇچىنى بۇراپ تۇرۇپ مۇنداق دېدى:

— بۇ بىچارىگە رەھىم قىلسىلا يەڭگەم، مەن سىزنى ئوبدان رازى قىلاي.

— مىڭ سەر كۈمۈش بېرەلەمسىز؟ — دېدى موماي جىددىي قىياپەتتە.

— مىڭ سەر؟!

— ھە، مىڭ سەر، بىر سېرى كەم بولسا بولمايدۇ.

— ياپىرى، مەنمۇ بۇ يۇرتتا مۇساپىر، قاراڭ. مىڭ سەر كۈمۈش ئاز پۇل ئەمەس. رازى بولسىڭىز ئەتىلا يۈز سەر ئەكىلىپ بېرىمەن. بىزگە كەڭچىلىك قىلىۋەتسىلە يەڭگەم. ساۋاب بولا!

— «بىزگە» دەيسىزغۇ؟ ھە، ئايىڭىزنى ياخشى كۆرۈپ قاپسىز-دە، بەگزادەم. بۇ يۈز سەرگە بېرىدىغان مال ئەمەس.

ئەر يىگىت ياخشى كۆرگەن كىشىسى ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ جېنىـ
نىمۇ ئايىمايدۇ، — دېدى موماي، بابا ئاخۇنبەگ ئولتۇرغان
يۆلەنچۈكلۈك ئورۇندۇققا ئۆزىنى تاشلاپ، ئاندىن پۇتلىرىنى
ئالماشتۇرۇپ قويۇپ، خاتىرجەم تاماكا چېكىشكە باشلىدى.
جىنەستىخانىنىڭ رەڭگى تامدەك تاتىرىپ كەتتى. ئۇنىڭ
مومايغا بولغان ئىشەنچ ۋە ئۈمىدلىرى توزغاقتەك توزۇپ كەتـ
تى. ئۇ ئۆزىنى باسالماي ئۆكسۈپ-ئۆكسۈپ يىغلاشقا باشلىدى.
ئاخۇنبەگ نېمە قىلىشىنى بىلمەي، مومايغا قارىغان پېتى جىم
تۇراتتى. موماي ئۇنىڭ چىرايىغا ئوبدان سەپسېلىۋالغاندىن
كېيىن، بىردىنلا قاقاقلاپ كۈلۈپ تاشلىدى ۋە جىنەستىخانىنى
باغرىغا بېسىپ، «ئويىنىشىپ قويدۇم، قىزىم، يىغلىماڭ، يىغلىـ
ماڭ» دېدى-دە، ئاخۇنبەگكە قاراپ، «يارايدىلا بەگزادەم،
مەن سىلىنى سىناپ باقماقچىدىم. قېنى ئولتۇرسىلا، ماڭا مىڭ
سەر تۇرماق، يۈز سەرمۇ كېرەك ئەمەس؛ ئۆزى بىچارە، كۆڭلى
مىڭ پارە بۇ مۇساپىر قىزىمنىڭ بەختى ئېچىلسىلا، مېنىڭمۇ
كۆڭلۈم تىنىدۇ» دېدى. ئاندىن، «ئۇنى يۇرتىغا ئاپىرىۋېلىپ،
تاشلىۋەتمەسلىككە ۋەدە بېرەلەمدىلا، ئەگەر سىلىنىڭ ئۇنىڭغا
ئاشىقلىقلىرى ھەقىقىي چەكتەك بىردەمدە سولىشىپ كېتىدىغان ئىش
بولسا، ۋەدىمۇ بەرمىسىلە، بۇ بىچارىنى ئۆزىنىڭ يۇرتىغا ئاپىـ
رىپ، بىرەر تۇغقىنىغا تاپشۇرۇپ بەرسىلەمۇ مەن رازى. بۇنىڭغا
نېمە دەيدىلا؟» دەپ سورىدى.
ئاخۇنبەگ خۇددى يەلكىسىدىن ئېغىر يۈك ئېلىپ تاشلانـ
غان كىشىدەك بىر ئۇھ تارتىۋېلىپ، مومايىنىڭ قوللىرىنى ئالقىـ
نىغا ئالدى.
— ۋاي يەڭگەم، كۆڭۈللىرى يۇمشاق بولغان بىلەن چاقچاقـ
نى قاتتىق قىلىدىكەنلا-ھە، يۈرىكىم بېغىشىدىن ئۈزۈلۈپ كېتەي
دەپ قالدى، — دېدى كۈلۈمسىرەپ. ئاندىن: «راستىمنى ئېيتسام،

بۇ قىزلىرىنى كۆرۈش بىلەنلا، ئۆزۈممۇ يوچۇنلا بولۇپ قالدىم.
خۇدانىڭ ئىرادىسى شۇنداق ئوخشايدۇ.» دېدى.
— ئاسمان خۇداسى دۆلەتلىرىنى زىيادە قىلغاي، — دېدى
موماي، ئاندىن جىنىەستىخانغا قاراپ «قىزىم، مەن سىزنى مۇ-
بارەكلەيمەن. سىز ماڭا قارىغاندا كۆپ بەختلىك ئىكەنسىز،
گۈلىڭىز غازاڭ بولماستا سىزنى چىن كۆڭلىدىن ياخشى كۆرى-
دىغان بىر كىشى چىقىپ قالدى. ئاسمان خۇداسى مەن بىچا-
رىگە مۇنداق نېمەتنى نېسىپ قىلغىنى يوق. مېنىڭ ياشلىق
گۈلۈم بوران-چاپقۇنلار ئىچىدە بەك بالدۇر توزۇپ تۈگىگەن»
دېدى ۋە كۆڭلى بۇزۇلۇپ يىغلاشقا باشلىدى. ئاخۇنبەگ موماي-
نىڭ ئاخىرقى گەپلىرىگە ھەيران قالدى. جىنىەستىخانمۇ مومايىنىڭ
ئىچ سىرىدىن خەۋەرسىز بولغاچقا، «ئانا، كۆڭۈللىرىنى بۇز-
مىسىلا، بۇ شەھەردە سىلىچىلىك دۆلەتمەن، بەختلىك كىشىلەر
ئانچە كۆپ ئەمەستۇر» دېدى.
— ۋاي قىزىم، — دېدى موماي، — ئادەم دېگەن توققۇزى
تەل، دۆلەتمەن بولسىلا بەختلىك بولىۋەرمەيدۇ. گاداي بول-
سىمۇ ئارزۇ-ئارمانلىرىغا يەتكەن كىشىنى بەختلىك دېسە بولىدۇ.
مەنچۇ؟ مېنىڭ كۆڭلۈم خۇددى ئىگىسىز قالغان تاشلاندۇق
ئۆيگە ئوخشايدۇ. يەتمىشكە ئۇلاشقىنىمنى بىلەن، مېنىڭ ئۆمرۈم
دەشت-باياۋاندا بوران ئۇچۇرۇپ كېلىپ، بىر ئۆڭكۈرگە تىقىپ
قويغان قامقاقتەك ئۆتۈپ كەتتى. بۇ دۇنيادا مۇشۇ قۇرۇق
سۆڭەك جېنىمدىن باشقا ھېچكىمىم يوق. قىسقىسى، مەن ئۆ-
لۈپ قالسام، قەبرەمنى يوقلايدىغان كىشىمۇ چىقمايدۇ.
— تۇۋا، مەن قۇلاقلىرىمغا ئىشەنمەيۋاتىمەن، ئانا، نېمە-
لەرنى دەۋاتىدىلا، — دېدى جىنىەستىخان تېخىمۇ ھەيران بولۇپ.
— ھەيران بولماڭ قىزىم، — دېدى موماي دۇنيا دېگەن
شۇنداق نېمىكەن، بىر قارىساڭ پارقىراپ تۇرغان قاشتېشىغا

ئوخشايدۇ. بىر قارىساڭ ئېچىلىپ قالغان كونا گۆرىستانلىقتىكى ئادەمنىڭ باش سۆڭىكىگە ئوخشايدۇ. مېنىڭ ئۆمرۈم ئەنە شۇنداق ئادەمنىڭ باش سۆڭىكىگە ئوخشاش دۇنيادا قەدىرسىز ئۆتىدىغان بولدى.

— تووۋا، ئۈچ يىل بىر ئۆيدە تۇرۇپ، سىلىنىڭ ئەھۋاللىرىدىن قىلچە خەۋىرىم بولماپتۇ، — دېدى جىنەستىخان غەمكىن ئاھاڭدا.

— بوپتۇ قىزىم، مېنىڭ يۈرىكىمدىكى يارىلارنى سىزمۇ بىلىپ قېلىڭ. مۇندىن كېيىن بەلكى كۆرۈشەلمەسمىز، شۇنداق ئەمەسمۇ؟ — دېدى موماي ئاندىن قەدەھلەرگە شاراب تولدۇرۇپ، «قېنى كېلىڭلار، ئاۋۋال سالامەتلىكىمىز ئۈچۈن كۆتۈرەيلى» دەپ سۆھبەتداشلىرىنى قەدەھكە تەكلىپ قىلدى.

موماي ئۆزىنى مۇمكىنقەدەر تېتىك كۆرسىتىشكە تىرىشىپ، ۋەزمىنلىك بىلەن سۆزگە كىرىشتى. ئۇ ئۆزىنىڭ مەشھۇر خاڭجۇ شەھىرى يېنىدىكى بىر دېھقاننىڭ يالغۇز قىزى ئىكەنلىكىنى؛ ئون سەككىزگە تولۇپ، سۆيگەن يىگىتى بىلەن تويلىشىشقا تەييارلىنىۋاتقاندا، بېيجىڭدىكى خان ئوردىسىغا كېنىزەك تاللاپ كەلگەن بەگلەرنىڭ كۆزىگە چۈشۈپ قالغانلىقىنى؛ ھېلىقى يىگىت بۇنىڭغا نارازىلىق بىلدۈرگەندە، «خانغا قارشى چىقتى» دېگەن جىنايەت بىلەن ئۇنىڭ چېپىپ تاشلانغانلىقىنى؛ شۇنىڭ بىلەن ئۇنى قارا قىسمەت بورانلىرى بېيجىڭغا ئەكىلىپ تاشلىغانلىقىنى، بىراق شۇ ئارىدا ئوردا بەگلىرىدىن بىرىنىڭ ئۆز نەپسىگە چوغ تارتىپ، ئۇنى كېنىزەكلىككە بەرمەي، خاس بىر ھويلىدا ئوغرىلىقچە ئىككى يىل خوتۇن قىلغاندىن كېيىن، مۇشۇ پاھىشىخانىنىڭ سابىق خوجايىنىغا سېتىۋەتكەنلىكىنى، شۇندىن باشلاپ قىرىق نەچچە يىللىق ئۆمرىنىڭ مۇشۇ ھويلىدا ئۆتكەنلىكىنى سۆزلەپ كېلىپ مۇنداق دېدى:

— گاھىدا ئاسمان خۇداسىنىڭ ئىشلىرى قىزىق بولىدۇ-
كەن، ئۇ مېنى يارىتىپ، ئون سەككىز ياشقىچە ئادەم سىياقىدا
ساقلىدى. شۇڭغىچە مەنمۇ ئۆزۈمنى كەمبەغەل بولساقمۇ، بىر
ئادەم دەپ يۈرەتتىم. مېنىڭمۇ ياخشى - يامانلىقنى، سەت ۋە
چىرايلىقنى ئىلغايدىغان، بويىغا يەتكەن باشقا قىزلارغا ئوخ-
شاش، قاۋۇل ۋە چىرايلىق يىگىتلەرنى كۆرگەندە، چوغدەك
يېلىنجاپ كېتىدىغان يۈرىكىم بار ئىدى. بۇ يۈرەك يېزىمىزدى-
كى ھېلىقى يىگىتنىڭ ئىشقى بىلەن ياشىرىپ تۇراتتى.
تەقدىر مېنى ئاشۇ يىگىتتىن ئايرىغان كۈندىن باشلاپ، مېنىڭ
يۈرىكىم تومۇزدا سۇسىز قالغان مودەنگۈلدەك سولىشىپ كەت-
تى. نە كۈن ھېلىقى بەگلەرنىڭ قولىغا چۈشتۈم، شۇ كۈندىن
باشلاپ، مېنىڭ يۈرىكىممۇ ئۆلدى. مەنمۇ ئۆزۈمنى ئادەم ھې-
سابلىمايدىغان بولدۇم. بۇ ھويلىغا كەلگەندىن كېيىن، تېخىمۇ
قىزىق ئىشلارغا ئۇچرىدىم. مېنى سېتىۋالغان خوجايىن قىرىق-
لاردىن ئاشقان سالاپەتلىك كىشى ئىدى. خېلىلا چىرايلىق خوتۇ-
نىمۇ بار ئىدى. ئۇ خوتۇنى بىر قىزمۇ تۇغۇپ بېرىپتىكەن.
ئەمما ئۇ خوجايىن مېنى بىر كۆرۈش بىلەنلا ماڭا كۆڭلى چۈ-
شۈپ قاپتۇ. باشتا مېنى ئادەتتىكى مېھمانلارغا كۆرسەتمەي،
ئۆزى ئوغرىلىقچە خوتۇن قىلىپ يۈردى. پەقەت چوڭ مەنسەپدارلار
كېلىپ قالسا، ئىلاجسىز قالاتتى. كېيىن، كىچىك خوتۇنلۇققا
ئېلىۋالدى. خوجايىن خېنىم بۇنىڭغا چىدىماي، ئېسىلىپ ئۆلۈۋال-
دى. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇنىڭ قىزىمۇ ياۋا چېچەك
بىلەن ئۆلۈپ كەتتى. شۇنداقتىمۇ خوجايىن يەنى مېنىڭ ئې-
رىم مېنىڭدىن كۆڭلىنى ئۈزمىدى. ئۇ مېنى راستىنلا ياخشى
كۆرسە كېرەك. ئەمما، مېنىڭ ئۇنىڭغا زادىلا كۆڭلۈم چۈشمى-
دى. دېمىسىمۇ راست ئەمەسمۇ، مەندە كۆڭۈل دېگەن نەرسە
يوق - تە! مېنىڭ كۆڭلۈم دۇنياغا كۆز ئېچىپ ياخشى كۆرگەن

ھېلىقى يىگىت بىلەن تەڭلا ئۆلگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن
ماڭا ئۇچرىغان ئەرلەرنىڭ ھەممىسى مېنى بىردەملىك كۆڭۈل
خۇشى ئۈچۈنلا ئەرمەك قىلىدىغانلار بولغاندىن كېيىن مەن ئۇ-
لارنى قانداق قىلىپ ياخشى كۆرەلەيمەن. خوجايىن ئېرىم
مېنى ھەرقانچە ياخشى كۆرگەن بولسىمۇ، مېنىڭ ئۆلگەن
كۆڭلۈمنى قانداق قىلىپ تىرىلدۈرەلىسۇن!
گەپ شۇ يەرگە يەتكەندە، مومايىنىڭ كۆزلىرى ئىختىيار-
سىز نەملىشىپ كەتتى. ئۇ قەدەھلەرنى تولدۇرۇپ، «قېنى يەنە
بىردىن ئىچەيلى» دېدى ۋە بىردەم جىم ئولتۇرۇپ قالدى.
— ئەمما، — يەنە سۆز باشلىدى موماي، — خوجايىن ئېرىم-
مۇ ئۇزاققا بارماي ئۆلۈپ كەتتى. ئۇ ئۆلۈش ئالدىدا مۇشۇ
ھويلىنىڭ ھەممە ئىگىدارچىلىقىنى ماڭا بەخشەندە قىلىپ بەر-
دى. مەن ئۇنىڭ ئىشىغا ۋارىس بولۇپ قالدىم. خۇددى قوشقا
قاتقان كالا قېرىپ ياكى پۇتى سۇنۇپ كاردىن چىققاندا،
ئۇنى قاسساپقا سېتىۋېتىپ، باشقىسىنى يەڭگۈشلىگەندەك، يىگىر-
مە-ئوتتۇز يىلدىن بېرى بۇ ھويلىدىكى قىز-چوكانلارنى نەچ-
چە قېتىم يەڭگۈشلىدىم. مەن بۇ ئىشلارنى كىچىكىمدە قورچاق
ئوينىغىنىمدەك بىپەرۋالىق بىلەن قىلىۋەردىم. چۈنكى مەن
ئۆرە يۈرگىنىم بىلەن ئۆلگەن ئادەم-دە! لېكىن ئۆزۈم قېرىپ،
ئەجەلنىڭ سوغۇق شاماللىرى بۇرنۇمغا پۇرىغانسېرى، ئاسمان خۇ-
داسى كۆڭلۈمنىڭ بىر بۇرجىكىگە قايتا جان ئاتا قىلغاندەك،
خىيال سۈرىدىغان بولۇپ قالدىم. قەدىمكىلەرنىڭ «ئۆزۈڭگە
راۋا كۆرمىگەننى، ئۆزگىلەرگىمۇ راۋا كۆرمە» دېگەن ھېك-
مەتلىك سۆزى پات-پاتلا يادىمغا كېلىدىغان بولۇپ قالدى.
شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۇ قىزىم بۇ يەرگە كېلىپ قالدى.
ئۇنى بىر كۆرۈش بىلەن تومۇرلىرىمدا قانداقتۇر بىر ئىسسىقلىق
پەيدابولۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭ سەرگۈزەشتلىرىنى ئاڭلاپ، ئىختىـ

يارىسىنى ئاھ چېكەتتىم. ئەمدى مېنىڭ كۆڭلۈم تىرىلىشكە باشلىغان ئوخشايدۇ، دەپ ئويلىدىم. شۇ ۋەجىدىن بۇ قىزىمنىڭ غېمى مېنىڭ غېمىم بولۇپ قالغان چېغى، پات-پاتلا كۆز يېشىمۇ قىلاتتىم.

موماي تاماكا تۇتاشتۇرۇپ قاتتىق بىر شورىدى.

— مانا ئەمدى، بەگزادەم، — دەپ داۋام قىلدى ئۇ، — سىلىنىڭ خۇدالىرى كۆڭۈللىرىگە سالغان ئوخشايدۇ. بۇ قىزىمنى ئۆزلىرى قۇتۇلدۇرۇۋالىدىغان بولدىلا، مېنىمۇ غەمدىن قۇتۇلدۇردىلا. ئەجەلنىڭ نۆۋىتى كەلگەندە مەنمۇ خاتىرجەم كۆز يۇمىدىغان بولدۇم.

— رەھمەت يەڭگەم، خۇدا بۇيرۇسا، ئۆزلىرى تېخى ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىلا، — دېدى ئاخۇنبەگ، — ئەمدى مېنىڭ ئىلتىماسىم، ئەتە ئاز بولسىمۇ ھېلىقى يۈز سەر كۈمۈشنى ئەكېلىپ بېرەي، ئاز دېمەي قوبۇل قىلارلا.

— ۋاي بەگزادەم، ماڭا ھېچنېمىنىڭ كېرىكى يوق. ئۇزۇنغا قالماي ئۇ دۇنياغا سەپەر قىلىمەن، ئېسىل ياغاچتىن ساندۇقمۇ ياسىتىپ قويدۇم. ئاخىرەتلىك كىيىملىرىمنىمۇ تىكتۈرۈپ قويدۇم. ئەمدى سىلىدىن كېيىن، بۇ يەردىكى بىچارىلەرنىمۇ ئازاد قىلىۋېتىمەن.

جىنەستىخان مومايىنىڭ ئايىغىغا يىقىلىپ يىغلاپ كەتتى.

4

ئەتىسى ئەتىگەندە، شامەخسۇت ۋاڭ ھەرقېتىم بېيجىڭغا كەلسە چۈشكۈن قىلىدىغان «خامىگۈەن» دېگەن بىنانىڭ شەرق تەرىپىدىكى كىچىككىرەك ھۇجرىدا ئاخۇنبەگ يوغان سەللە ئورىغان بىر مويسىپىت كىشىنىڭ ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ،

ئۇنىڭغا جىنەستىخان توغرىسىدا سۆزلەپ بېرىۋاتاتتى. بۇ كىشى شامەخسۇت ۋاڭغا ھەمراھ بولۇپ كەلگەن يۇنۇس ئەئلەم ئىدى. ئاخۇنبەگ سۆزىنى ئاياغلاشتۇرغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئالدىغا ئون سەر كۈمۈش تەڭگە قويۇپ «چىڭگاڭ غوجامغا ئۆزلىرى بىر نېمىدەپ، بۇ ئىشنى ئوڭلاپ قويسۇڭلا» دېدى.

يۇنۇس ئەئلەم مۇۋاپىق بىر پەيتنى تېپىپ، شامەخسۇتنىڭ ھۇجرىسىغا كىردى - دە، گەپنى يىراقتىن باشلاپ مۇنداق دېدى:

— ھەزرەتلىرىنىڭ بۇ قېتىمقى زىيارىتى مۇبارەكلىرى بىناھايەت خاسىيەتلىك بولىدىغان ئوخشايدۇ، ئىنشائاللا! پېقىر قۇللىرىغا مەلۇم بولۇشىچە، خاقانىمىزنىڭ پايتەختىدە ئالتە شەھەردىن كېلىپ قالغان بىر مۆمىن ئاجىزە ھەزرەتلىرىنىڭ شاپائىتىدىن نىجاتلىق تىلەيدۇركى، بىر مۇساپىر مۇسۇلماننى كۇپپارلىشىپ كەتمەكتىن قۇتۇلدۇرماقنىڭ ساۋابى ھەج تاۋابىدىنمۇ ئۇلۇغراقتۇر.

شامەخسۇت دىققەت بىلەن ئاڭلاپ ئولتۇرۇپ، بۇ گەپنىڭ تەپسىلاتىنى سورىدى. يۇنۇس ئەئلەم جىنەستىخاننىڭ سەرگۈزەشتىسىنى ئاخۇنبەگدىن ئاڭلىغىنى بويىچە ئۆز ئەيىنى بىلەن قىسقىچە بايان قىلدى. ئەمما ئاخۇنبەگنىڭ ئۇ ئايال بىلەن ئۇچراشقان ئورنىنى يوشۇرۇپ، «ئۇلار كوچىدا ئۇچرىشىپ قاپتۇ. ئۇ خوتۇن ئاخۇنبەگنىڭ پېشىگە ئېسىلىپ، ئاڭلىشىچە چىڭگاڭ غوجام بېيجىڭدا ئىكەن. مەندەك بىر تەلىيى شورلۇقنىڭ دەردىگە يېتىپ، بېشىمنى سىلاپ قويسا، دەپ زار - زار يىغلاپتۇ» دېدى. شامەخسۇت بىردەم خىيال سۈرگەندىن كېيىن:

— مۇنداق ناپاك ئايالنى سۆرەپ يۈرسەك قانداق بولۇر، — دېدى.

يۇنۇس ئەئلەم «قۇرئان» ۋە «ھەدىس» تىن بىرمۇنچە

سۆزلەرنى نەقىل كەلتۈرۈپ، ئاخىر شامەخسۇتنى قايىل قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئاخۇنبەگ ھېلىقى مومايىنىڭ قېشىغا بېرىپ، كۆپ رەھمەت - ھەشقاللا ئېيتقاچ، جىنەستىخان بىلەن ئۇنىڭ ئۆگەي ئىنىسى يولۋاسنى «خامىگۈەن» گە ئەكەلدى. يۇنۇس ئەئلەم بۇ ھويلىدا باشقا ئايال كىشى يوقلۇقىنى، كېيىن، قومۇلغا قايتار چاغدا يولدىمۇ ئەپسىز بولىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، شەرىئەتكە خىلاپ بىرەر ناشايا ئىش بولۇپ قالمىسۇن دېگەن ۋەج بىلەن جىنەستىخاننى خىزمەتكارلارنىڭ بىرەرىگە چېتىپ قويۇش ھەققىدە شامەخسۇتقا تەكلىپ بەردى ۋە «ئەگەر چىڭگاڭ غوجىدىغا پىسەنت كەلسە خىزمەتكارلىرى ئاخۇنبەگكە نىكاھ قىلىپ قويساق» دېدى، شامەخسۇت بۇنىڭغا قوشۇلدى. شۇنداق قىلىپ، جىنەستىخان ئاخۇنبەگنىڭ كىچىك خوتۇنى سۈپىتىدە قومۇلغا كېلىپ قالدى. بىراق ئاخۇنبەگنىڭ چوڭ خوتۇنى كۈندەشلىك قىلىپ، ماجىرا قوزغىدى. ھەتتا ئاخۇنبەگ ئۇستىدىن ئەرز قىلىپ، ئوردىنى بېشىغا كىيدى. بۇ ئايال بەگلەر جەمەتىدىن بولغاچقا شامەخسۇتمۇ ئۇلاردىن ئېھتىيات قىلىپ، جىنەستىخاننى ئاخۇنبەگدىن ئاجراشتۇرۇۋەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، جىنەستىخان شامەخسۇتنىڭ ئايالى يۈجۈڭ ئاغىچىنىڭ دېدەكلىرى قاتارىغا ئۆتتى. ئۇ ئادەتتىكى ئىشلاردىن تاشقىرى، يۈجۈڭ ئاغىچا ئىچكىرىدىن شىنجاڭغا كېلىپ، يولىپولتاي قومۇلغا چۈشكۈن قىلىدىغان ئەمەلدارلارنىڭ خېنىملىرىنى قوبۇل قىلغاندا، ئۇنىڭغا تەرجىمانلىقمۇ قىلاتتى. ئارىدىن بىر مەزگىل ئۆتكەندە شامەخسۇتنىڭ يېقىنلىرىدىن ئىبراھىمبەگ جىنەستىخاننى ئۆزىگە سوراتتى. شامەخسۇت رازى بولۇپ، ئۇنىڭغا نىكاھ قىلدۇرۇپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن جىنەستىخان بەگ ئاغىچىلىرى قاتارىغا ئۆتۈپ قالدى. ئۇنىڭ ئۆگەي ئىنىسى يولۋاس دەسلەپتە ئوردىنىڭ پارچە - پۇرات ئىشلىرىنى قىلىپ يۈرگەن

بولىسمۇ، خەنزۇ تىلىنى ياخشى بىلگەنلىكى ۋە ئاچىسىنىڭ يۈزى تۈپەيلى بارا - بارا مەرتىۋىسى ئۆسۈپ، ئوردا بەگلىرىدىن بولۇپ قالدى. يولۋاسنىڭ ئەسلى - نەسلىنى بىلمەيدىغان كىشىلەر ئۇنى جىنەستىخانىنىڭ ئوغلى دەپ چۈشىنەتتى. ئۇمۇ جىنەستىخانىنى «ئانام» دەپ جاكارلىغانىدى.

5

ئالدىنقى بابتا ئېيتقىنىمىزدەك، خوجىنىياز ھاجى ھەيدەر ئەپەندىنىڭ ئۇنى «قولغا ئۆگىتىلگەن ئۆي قاپلىنى» غا ئوخشاتقانلىقىدىن خاپا بولۇپ، تاھىر بەگنىڭ ئۆيىدىن چىققان پېتى نەنمىڭدىكى خوتەن سارىيىنىڭ دەرۋازىسىغا كەلگەندە، سارايدىن كۆل رەڭ ھەربىي پەلتۇ، قاسقانلىق شەپكە ۋە ھەربىيچە ئۆتۈك كىيىپ، ئىككى قولىنى خۇددى يوتىسىغا چاپلىۋالغاندەك غىپىلداپ مېڭىپ چىقىۋاتقان ئوتتۇرا بويلۇق، شالاڭ ساقاللىق بىر كىشىگە ئۇچراپ قالدى. بۇ تاز چىراي كىشىنىڭ ئويناپ تۇرىدىغان قوڭۇر كۆزلىرى ۋە قول سالماي غىپىلداپ مېڭىشى، كۆڭلىدە شەيتىنى كۆپ ئادەم ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى.

— ھاجىم، ئۈرۈمچىگە كەلگەندىن بۇيان ئۆزلەنىڭ ئاياغلىرى چىقىپ قەدەملىرى ئىلداملاپ قالدى - ھە! يەنە تۆمۈر خەلپىنى يوقلاپ كەلگەن ئوخشىمامدىلا، — دېدى ئۇ ساختا تەبەسسۇم بىلەن كىنايە قىلىپ.

— يوقلىسام نېمە بوپتۇ، — دېدى خوجىنىياز ھاجى قاپىقىنى تۈرۈپ.

— بىزنىڭ قۇمۇللاردا يەر بېشىنى ئەتىگەنلىرى يوقلايدىغان، ئۆزلەزە...

— قاچان يوقلىسام ئۆزۈمنىڭ ئىشى، — دېدى هاجى
ئۇنىڭ گېپىگە پىسەنت قىلماي.
— چاقچاقلىراق كىرىپ، تەيجى بەگ غوجامغا كۆرۈنۈش
بەرسىلە، نەگاخ ئۆزلەنى ساقلاپ تۇرغىلى، — دېدى ئۇ هاجى-
غا يەر ئاستىدىن هومىيىپ قاراپ، ئاندىن ئىتتىك - ئىتتىك
مېڭىپ شەهەر ئىچى تەرەپكە كەتتى.
بۇ كىتابخانىلارغا تونۇش بولغان جىنەستىخانىنىڭ ئۆگەي
ئىنىسى هېلىقى يولۋاس دېگەن ئادەم ئىدى. ئۇ هازىر يول-
ۋاسبەگ دەپ ئاتىلاتتى. شامەخسۇت دەسلەپتە ئۇنى ئوردا
بېگى قىلىپ قويغان، كېيىنچە ئۇنىڭ خەنزۇچە بىلىدىغانلىقىنى
نەزەردە تۇتۇپ، ئۇيغۇر، خەنزۇ ۋە خۇيزۇ پۇقرالار ئارىلاش
ئولتۇراقلاشقان بازار رايونىغا باشلىق قىلىپ بەلگىلىگەن؛ شۇنىڭ-
دىن باشلاپ، بازار رايونىدىكى پۈتۈن ئاهالىنىڭ دەۋا - دەس-
تۇر ئىشلىرى بىلەن سودا - سېتىق باجلىرىنى بىر ياقلىق قىلىش
هوقۇقى ئۇنىڭ قولىغا ئۆتۈپ قالغان. ئۇ خۇددى غايىب-
تىن خەزىنە تېپىۋالغان كىشىدەك بىردىنلا بېيىپ، ئۇزۇن ئۆت-
مەي، ئىككى قەۋەتلىك جاي سېلىۋالغانىدى. شامەخسۇت ئورۇن
تۇتۇپ يېتىپ قېلىش بىلەنلا قۇمۇلدىكى هۆكۈمەت قوشۇنلىرى-
نىڭ باشلىقى ليۇلۈيجاڭ ئۇنىڭغا لىيەنجاڭلىق ئۇنۋانى بىلەن
هەربىي شتابنىڭ تەمىنات باشلىقى قىلىپ تەيىنلىدى. شۇ مۇنا-
سىۋەت بىلەن ئۇ ئۆز يېنىدا مەلۇم ساندا چېرىك ساقلاش
ئىمتىيازىغىمۇ ئېرىشتى. شۇنداق قىلىپ، ليۇلۈيجاڭ ئۇنى قۇ-
رۇق ئۆستەڭگە مىراب بولۇپ يۈرگەن ئاددىي بەگلەردىن ئەمەس،
بەلكى ئەمەلىي هوقۇق ۋە تەسىر كۈچكە ئىگە بىر ئەرباب
قىلىپ قويدى. چۈنكى يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، ياڭ زېڭشىن
هۆكۈمىتى ئەپلىك بىر پەيتنى تاپسا، ۋاڭلىقىنى ئەمەلدىن
قالدۇرۇپ، قۇمۇلنى بىۋاستە ئۆز ئىدارىسىگە ئېلىش كويىدا

بولغاچقا، يەرلىك ئاھالىنىڭ ئىچىدىن شامەخسۇتنىڭ ۋارىسلىرىغا قارشى بىر گۇرۇھ تەييارلاش لازىم ئىدى. يولۋاسمۇ بۇنى دەرھال چۈشىنىپ يەتكەچكە، پۈتۈن ئىخلاسى بىلەن ھۆكۈمەت تەرەپكە ئىشلەشكە كىرىشىپ كەتتى. ليۇلۇيجاڭنىڭ: «ۋاڭلىق ئەمەلدىن قالغاندىن كېيىن، قۇمۇل دىيارىدا يەرلىكلەر ئىچىدە سىزدىن يۇقىرىراق مەرتىۋىدىكى ئەرباب بولمايدۇ» دېگەن گېپى بىلەن ئۇ ئۆزىنى قۇمۇلنىڭ كەلگۈسىدىكى بىردىنبىر ھۆكۈمدارى چاغلايتتى. بىراق خوجاينلىرىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە، شامەخسۇتنىڭ ۋارىسى نەزەر ۋە باشقا ئوردا ئەربابلىرى بىلەنمۇ ھازىرچە قويۇق مۇناسىۋەت باغلاپ، نەزەرنىڭ ۋاڭ بولۇشىنى قىزغىن قوللايدىغان كىشى سۈپىتىدە ئىش قىلاتتى. شۇڭا بۇ قېتىم يۈسۈپ تەيجى قۇمۇل ۋاڭ ئوردىسى نامىدىن ياڭزېڭشىننىڭ ئۆلۈمىگە تەزىيە بىلدۈرۈش باھانىسىدە نەزەرنىڭ شامەخسۇت ئورنىغا ۋاڭ بولۇشىنى جىڭ شۇرېن ھۆكۈمىتىگە ئېتىراپ قىلدۇرۇش مەقسىتىدە ئۈرۈمچىگە چىققانىدا، يولۋاس ئۇنىڭغا تەرجىمان بولۇپ كەلگەنىدى. ئون نەچچە كۈندىن بېرى يۈسۈپ تەيجى شۇنچە سوۋغا - سالام بىلەن كېلىپ، ھېچ ئىشنى پۈتتۈرەلمىگىنى ئۈچۈن، ھەممىدىن ئۈمىد ئۈزۈپ، بۈگۈن ھېچ يەرگە بارماي، ھۇجرىسىدا دەم ئېلىپ ياتاتتى. يولۋاس شۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، جىڭ شۇرېننىڭ شەخسىي كاتىپى بىلەن يوشۇرۇن كۆرۈشۈشكە ماڭغانىدا، بايا ئېيتقىنىمىزدەك، خوجىنىياز ھاجى بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى ۋە ھاجىغا بايىقىدەك گەپلەرنى قىلغاندىن كېيىن، شەھەر ئىچىگە كىرىپ، بىر خالتا كوچىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇيان - بۇيانغا قاراۋېلىپ، قىيا ئوچۇق تۇرغان قارا دەرۋازىدىن ئىچكىرى كىردى...

— جۇشى جانابلىرى (جىڭ شۇرېننى دېمەكچى) بۇ گەپلىرىڭىزنى ئاڭلىسا، سىزدىن ناھايىتى مەمنۇن بولغۇسى، —

دېدى كاتىپ، يولۋاسنىڭ قومۇل ئەھۋالى توغرىسىدا بەرگەن ئۇزۇن مەلۇماتلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، — ھۆكۈمەت ئەمدى قومۇلدا تارخان جاساقلىق تۈزۈمىدىكى ۋاڭلىقنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا يول قويالمايدۇ. ئەمما ھازىرچە بۇ گەپلەرنى يۈسۈپ تەيجى باشلىق ئوردا ئەربابلىرىدىن سىر تۇتقايسىز. جۇشى جانابلىرىنىڭ ھۇزۇرىدا ئىناۋىتىڭىزنىڭ ئۆسۈشى ئۈچۈن ھۆكۈمەتكە تېخىمۇ ساداقەتلىك كۆرسەتكەيسىز. سىز بايا ئېيتقان ھېلىقى خوجا ... نېمە؟ ھە - ھە، خوجىنىيازغا ئوخشاش ئىنىچ ياتمايدىغان ئىسيانكارلارنىڭ سۆز-ھەرىكىتىگە ئەلۋەتتە دىققەت قىلغايسىز. سىز توغرۇلۇق ليۇ لۈيجاڭغا ئايرىم تېلېگرامما يوللايمىز.

يولۋاس كاتىپقا نەچچە پۆكۈلۈپ تەزىم بەجا كەلتۈرگەچ، ئۇنىڭ بىلەن خوشلىشىپ ئۆيدىن چىقتى. ئۇ ئۆزىنىڭ كېلەچىكى ھەققىدىكى شېرىن خىياللىرى بىلەن غەرق مەست ھالدا سارايغا قانداق كېلىپ قالغانلىقىنىمۇ سەزمەي قالدى. پەقەت يۈسۈپ تەيجىنىڭ ھۇجرىسىدىكى چىراغ يورۇقىنى كۆرگەندىن كېيىنلا ھوشىغا كەلگەندەك، پۇتىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ پەنجىرە تۈۋىگە كەلدى ۋە پەنجىرە يوچۇقىدىن مارلاشقا باشلىدى. يۈسۈپ تەيجى زىلچا - گىلەملەر سېلىنغان كاڭنىڭ ئۈستىدە پەر ياستۇققا يۆلىنىپ ئولتۇرۇپ، شالاڭراق كەلگەن كەكىساقىلىنى سىلىغان ھالدا، ئاستا سۆزلەۋاتاتتى. خوجىنىياز ھاجى كاڭنىڭ گىرۋىكىدە قوللىرىنى تىزىغا قويۇپ ئولتۇراتتى.

— شۇنداق بولسۇن ھاجى، — دېدى يۈسۈپ تەيجى غەمكىنلىك بىلەن، — ئوردا ئەھلى قەدىمدىن بۇيان بىر - بىرى بىلەن چىقىشالمايدۇ. ئوتتۇرىدا قاڭشار بولمىسا، ئوڭ كۆز سول كۆزنى يەيمىش دېگەن راست گەپ. مېنىڭ بۇ بېشىمۇ بىكارغا

ئاقىرىپ كەتمىدى. ھەر نېمە دېگەنبىلەن سىز ئۆز ۋاقتىدا تۆمۈر خەلپىگە قوشۇلۇپ، ئوردىغا مۇشت كۆتۈرگەن كىشى، چىڭگاك غوجام سىزنى كەچۈرگەن بىلەن ئوردىغا كىرىپ پالگان بېشى بولمىقىڭىز ئاسانغا چۈشمىدى. ئەمدى ھەر بىر قەدىمىڭىزنى چاغلاپ دەسسىمىگىڭىز لازىم. پەلپەتىش كىشىلەرگە قوشۇلماڭ. مۇندىن كېيىن ئۆرۈمچى تەرەپلەرگە كېلىپ قالسىڭىز، تۆمۈر خەلپىنىڭ قەبرىسىنىمۇ يوقلاپ يۈرمەڭ.

— خو ... ش، تەيجى بەگ غوجام، ھەممە گەپلىرىنى قۇلىقىمدا تۇتىمەن، — دېدى ھاجى قاپاقلىرى سېلىنغان ھالدا.

— خۇدا خالىسا، ئۈگۈنلۈككە يولغا چىقىمىز. سوغۇق چۈشۈپ كەتمەستە قۇمۇلغا بېرىۋالايلى. ئەتىدىن باشلاپ يول تەييارلىقىنى قىلىڭ، دېدى يۈسۈپ تەيجى گەپىنىڭ تۈگىگەنلىكىنى بىلدۈرۈپ.

يولۋاس ئۆزىنى دەرھال دالىدىغا ئالدى. ھاجى ئۆزىنىڭ ھۇجرىسىغا كىرىپ (ئۇ يولۋاس بىلەن بىر ھۇجرىدا ئىدى) كىرسىدىن لامپىنى ياقتى ـ دە، ئۇنىڭ غۇۋا يورۇقىغا قاراپ ئولتۇرۇپ خىيالغا كەتتى. «تۆمۈر خەلپە يېغىلىقى» دىكى بىرمۇنچە ئىشلار ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن بىر ـ بىرلەپ ئۆتتۈشكە باشلىدى. «سېغىزغان» لەقىمى بىلەن شامەخسۇتقا مەخپىي نامىلەر ئەۋەتىپ تۇرغان ياش ئىمامنىڭ مۇلايىم چىرايى بىلەن ھېلىقى ئازغان تۆۋىدە تۆمۈر خەلپىگە ئوق چىقارغان توختى سەيپۇڭنىڭ سوزۇنچاق خۇنۇك يۈزى كۆز ئالدىغا كەلدى، قارا بوسۇقنىڭ قىلىقلىرىنى ئويلاپ كۈلۈپ كەتتى. «ھەي پەلەك، بىر ياخشىغا بىر يامان ھەر جايدا بار يارسەنەم دەپ بىكار ئېيتماپتىكەن ئەل. ماۋۇ تازنى (يولۋاسنى دېمەكچى) قارىمامدىغان، ھېلىتىنلا مېنىڭ پېيىمگە

چۈشۈپ، كۈشەندە بولۇشقا باشلاپتۇ. ھوي چېقىمچى تازە مەن ساڭا ئوخشاش ئەمەل - مەنسەپنى دەپ ئوردىنىڭ يالىقىنى يالاپ يۈرگەن ئادەم ئەمەس. ئەممازە، ئۆزۈڭنى ئاشكارىلاپ قويغىنىڭمۇ ياخشى بولدى.»

ئەتىسى چاشكا ۋاقتىدا، خوجىنىياز ھاجى يول لازىمەتلىكلىرىنى ئېلىش ئۈچۈن، بىر ئادىمى بىلەن سارايدىن چىقىشىغا، توپتوغرا ئۆزى تەرەپكە قاراپ كېلىۋاتقان مەخسۇت مۇھىتى بىلەن ھەيدەر ئەپەندىنى كۆرۈپ قالدى. ئۇلار ھاجىنى ئۆيگە تەكلىپ قىلغىلى كەلگەنىكەن. ھاجى ئەتە يولغا چىقىدىغانلىقى ئۈچۈن ئۆزرە سورىدى.

— سىزنى رەنجىتىپ قويدۇم. مېنى كەچۈرۈڭ، — دېدى ھەيدەر ئەپەندى سەل ئوڭايسىزلىنىپ.

خوجىنىياز ھاجى قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى ۋە ھەيدەر ئەپەندىنىڭ قولىنى تۇتۇپ تۇرۇپ مۇنداق دېدى:

— راستىمنى ئېيتسام، تۈنۈگۈن مېنى ئۆي قاپلىنىغا ئوخشاتقىنىڭىزغا ئاچچىقىم كەلگەنىدى. كېيىن ئويلاپ باقسام بۇ گەپنىڭمۇ بىرئاز يولى بار ئىكەن، ئەمما مەن قاپلاننى كۆرگەن، قاپلاننىمۇ ئوۋلاپ باققان. قاپلان — قاچانلا بولسا قاپلان. ئۇ قولغا ئۆگىنىدىغان نېمە ئەمەس. بىزدە ئۆي مۈشۈكى دېگەن گەپ بار، ئۆي قاپلىنى دېگەن گەپ يوق، بوپتۇ، سىز دېگەن ئۆي قاپلىنىمۇ بولۇپ تۇراي. لېكىن بۇ قاپلان قاچانلا بولسا، ئۆز ماكانىنى تاپماي قويمايدۇ.

بەشىنچى باب

كىم ئەيىبلىك

ئەگەرچە پادىشاھ قىلسا يامانلىق،
نېچۈك بولغاي رەئىيەتتە ① ئامانلىق؟
— سوپى ئاللايار

1

باشكۆز كۆنلىرىنىڭ بىرى، ناماز پېشىندىن كېيىن، خو-
جىنىياز ھاجى ۋاڭ ئوردىسىغا يېقىن جايلاشقان چاققانىغىنا
بىر ھويلىنىڭ ئۈزۈم بارىڭى ئاستىدىكى سۇپىدا قاپقارا ساقاللى
مەيدىسىگىچە چۈشۈپ تۇرغان سۇمباتلىق بىر كىشى بىلەن
پاراڭلىشىپ ئولتۇراتتى. ئۇ كىشى قۇمۇل تاغلىقلىرى كىيە-
دىغان ئاق كىگىز تەلپىكىنى سەل ئارقىسىغا ئىتتىرىپ قويۇپ،
قويۇق قاشلىرى ئاستىدىكى يوغان كۆزلىرىنى خوجىنىياز ھا-
جىغا تىككەن پېتى ئۇنىڭ گېپىگە دىققەت بىلەن قۇلاق
سالاتتى. كۆرۈنۈشىدىن قىرىق ياشلاردىن ئاشقان بۇ كىشىنىڭ
كەڭ يەلكىلىك قاتاڭغۇر گەۋدىسى ئۇنى تېخىمۇ ھەيۋەتلىك
كۆرسىتىپ تۇراتتى. بۇ كىشى — تۆمۈر خەلپە قوزغىلىڭىنىڭ
ئاساسلىق يولباشچىلىرىدىن بىرى ۋە قوزغىلاڭنىڭ دەسلەپكى

---

① رەئىيەت — پۇقرا، خەلق كۆپچىلىكى.

كۆڭلىرىدىلا قۇربان بولغان نىياز پالۋاننىڭ ئىنىسى قاسىم پالۋان ئىدى.

— قىسقىسى، راستىنىلا ئۆي قاپلىنىغا ئوخشىشىدىغان بىر نېمە بولۇپ قېلىۋاتىمەن، — دېدى خوجىنىياز هاجى قاپىقىنى سېلىپ، — مۈشۈك چېغىدا چاشقان تۇتىدۇ، قارچىغىمۇ توشقان ئوۋلايدۇ. مەنچۇ؟ مەن قانىتى بوغۇپ قويۇلغان لاچىنغا ئوخشىشىپ قالدىم. هىم ... پالگان بېشى بولدۇم دەپ، بىر يېرىم يىلدىن بېرى قۇرۇق ئوردىنى قورۇقداپ، لالىما ئىتتەك تام ياقىلاپ يۈرۈپتىمەن. شۇمۇ ئىش بولدىمۇزە، قارىسىلا! ئەسلىدە ئوردىغا كىرىۋالسام، جىققىراق قورال-ياراغقا ئىگە بولۇپ، هەممە ئۆچۈمنى بىرلا ئالاي دېۋىدىم.

— هە، ئۆزلەزە، تۆمۈر خەلپەمگە ئوخشاش شامەخسۇتنىڭ گۆشىنى ئۆزىنىڭ يېغىدا قورۇي دەپتىكەنلا-دە، هاجىم، — دېدى قاسىم پالۋان پىخسىلداپ كۈلۈپ.

— هەي-ي-ي، كەلمىگەن تەلەيدە ئىنەكنىڭ ① هەققى بارمۇ دېگەن راست گەپ ئىكەن، — دېدى هاجى ئۇلۇغ-كىچىك تىنىپ، — ئەزرائىلنىڭ شامەخسۇتنى بۇ ئالەمدە ئۆلتۈرگەن پۇتمەس-تۈگىمەس گۇناهلىرى ئۈچۈن ئۇ ئالەمدە جاۋاب بەرگەي دەپ، ياقىسىدىن سۆرەپ ئەكەتكىنىنى قارىمامدىغان. ② ئۇنىڭ ئۈستىگە، يېڭى جاڭجۇڭ ئەپيۇنكەش نەزەرنى ئۈرۈمچىگە قىچقارتىپ چىقىپ، قاپقانغا چۈشكەن تۈلكىگە ئوخشى-

---

① ئىنە — ئانا. (قۇمۇل شېۋىسى.)

② شامەخسۇت پالەچ كېسەللىكىدىن ساقىيالماي، 1930-يىلى ئەتىيازدا ئۆلدى. (شامەخسۇتنىڭ ئۆلگەن ۋاقتى توغرىسىدا هەرخىل قاراشلار بار، ئەمما كېيىنكى ئىزدىنىشلەر مۇشۇ ۋاقىتنى مۇقىملىدى.)

تىپ قويدى. ئۇ ئەندى قومۇلغا ھەرگىز كېلەلمەيدۇ.① ئۈرۈمچىدىن كەلگەن ئەمەلدارلار تېرىلغۇ يەرلەرنى موغا ئالدى-مىز دەپ، قومۇل ۋاڭلىقىنىڭ تومۇرىغىمۇ پالتا چېپىۋەتتى. ئەمدى كىمدىن ئۆچ ئالىمەن؟ شۇڭىزە، مەنمۇ يۇرتقا كېتىپ ئۆز تىرىكچىلىكىمنى قىلاي دېۋىدىم. ئەمما زە، كۆرۈۋاتىدىلاغۇ، ھۆكۈمەتنىڭ تېرىلغۇ يەرلەرنى موغا ئېلىش دېگەن بىر نېمىسى ئات ئايلىخانىغا، يول سارىخانىغا دەپ، تېرىلغۇ يەرلەرنى بىز خەقتىن تارتىۋېلىپ، ئۆز كىشىلىرىگە بەخشەندە قىلىپ بېرىش ئىكەن.② بۇ قىپقىزىل بۇلاڭچىلىق ئەمەسمۇ؟ بۇنى ئاز دەپ ليۇلۇيجاڭنىڭ لالما چېرىكلىرىنى قارىمامدىغان، كېچىسى باغقا

① جىڭ شۇرېن ئۆزىنىڭ قومۇل دىيارىنى بىۋاسىتە كونترول قىلىش سىياسىتىگە توسقۇنلۇق قىلمىسۇن دېگەن مەقسەت بىلەن شۇ يىلى ياز بېشىدا نەزەرنى ئۈرۈمچىگە چاقىرتىپ چىقىپ، ئۇنى ئۆلكە-لىك ھۆكۈمەتنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك مەسلىھەتچىسى دېگەن قۇرۇق مەنسەپ بىلەن نەزەربەنت قىلىپ قويغان. بۇ يەردە شۇ ئىش نەزەر-دە تۇتۇلىدۇ.

② «تارخان جاساقلىق» تۈزۈمى بويىچە، قومۇل دىيارىدىكى تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ۋاڭ-بەگلەرنىڭ قولىدا بو-لۇپ، بۇ يەرلەرنى ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئۇلارغا ھەقسىز تېرىپ بېرەتتى. بۇ يەرلەر ھۆكۈمەتنىڭ دەپتىرىگە ئېلىنمىغاچقا، ۋاڭ-بەگلەر ھۆكۈمەت ساڭلىرىغا غەللە-پاراق قويمايتتى. ئاز ساندىكى باشقا مىللەت دېھ-قانلىرى قويغان غەللە-پاراق ھۆكۈمەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالمايتتى. جىڭ شۇرېن تەختكە چىقىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا، قومۇلدىكى ھەر-بىي قوشۇننى زور دەرىجىدە كۆپەيتتى. بۇ قوشۇننى بېقىشقا تېخىمۇ كۆپ ئاشلىق لازىم ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە جىڭ شۇرېن ھۆكۈمىتىنىڭ ئومۇمىي مالىيىسىدە كۆرۈنگەن قىزىل رەقەمنى ھەل قىلىش ئۈچۈن قومۇل ۋاڭىنىڭ خەزىنىسىدىن پايدىلانماقچى بولدى. ئەنە شۇ سە-ۋەبلەر بىلەن تېرىلغۇ يەرلەرنى موغا ئېلىش سىياسىتىنى يۈرگۈزدى.

كىرگەن ياۋا توڭگۇزلارغا ئوخشاش قۇتراپ كەتكىنىنى... ئۇلار خەقنىڭ زىرائەتلىرىگە ئېتىنى قويۇپ بېرىۋاتسا، باغقا كىرىپ ئوغرىلىقچە قىلغىنى ئاز دەپ، ئوغرىلىغان مېۋىلىرىنى سېۋەت-سېۋەتتە بازارغا ئاچىقىپ سېتىۋاتسا، داد دېگەننى سۆرەپ يۈرۈپ ئۇرۇۋاتسا، قىز-چوكانلارغا نومۇسسىزلارچە چېقىلىپ، ئاياغ ئاستى قىلىۋاتسا، قېنى ئېيتسىلاچۇ، بۇنىڭغا قانداق چىدىغىلى بولسۇن!

— ئەمدى نېمە قىلاي دەيدىلا؟ — ئالدىراپ سورىدى قاسىم پالۋان.

— نېمە قىلاتتىم، مېنى جېدەل-ماجىراغا ئامراق دەمدىلا؟

بۇ سىياسەت بويىچە يەرنى كىم تېرىسا، شۇ كىشى ھۆكۈمەتكە مەلۇم ساندا پۇل تۆلەپ يەر خېتى ئېلىشى، يەرگە ئىگە بولغان كىشى ھەرىيلى ھۆكۈمەتكە تېگىشلىك يەر بېجى تۆلىسىلا، بۇ يەر ئۇنىڭ خۇسۇسىي مۈلكى بولۇپ قېلىشى لازىم ئىدى. بۇ كۆپچىلىك ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ ئۇزۇن يىللىق ئارزۇسى بولغاچقا، بۇ سىياسەت ئۇلارنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەنىدى. بىراق بۇ سىياسەتنى ئىجرا قىلىشقا مەسئۇل بولغان ئەمەلدارلار ھە دېگەندىلا مۇنبەت يەرلەرنى پارا ھېسابىغا خەنزۇ سودىگەرلىرى بىلەن گۆرۈكەش ۋە باي خوجالارغا ئەرزان باھادا مولاپ بەردى؛ جىڭ شۇرېننىڭ يۇرتىدىن كۆچۈرۈپ چىققان تەخمىنەن يۈز ئۆيلۈك كۆچمەنگە ئەڭ ياخشى يەرلەرنى بېرىپ، ئىككى يىللىق باجىنى كەچۈرۈم قىلدى. تالىنىپ قالغان يەرلەرنى ئۇيغۇر دېھقانلىرىغا قىممەت باھادا مولاپ بەرگەنىنىڭ ئۈستىگە، شۇ يىلىنىڭ ئۆزىدىن باشلاپ باج تاپشۇرۇشقا قىستىدى. نەتىجىدە نۇرغۇنلىغان دېھقانلار خانىۋەيران بولۇپ كەتتى. دەسلەپتە بۇ سىياسەتتىن خۇش بولغان خەلق ئەمدى ئۇنى ئۆز بېشىغا كەلگەن بىر بالا-قازا دەپ قارايدىغان بولۇپ قالغانىدى، بۇ يەردە شۇ مەسىلە كۆزدە تۇتۇلغان.

ئۆزۈمچە بولسا، يۇرتقا كېتىپ تىنىچ تىرىكچىلىكىمنى قىلاي دېۋىدىم، ئەممازە، بۇ دۆيۈزلەرنىڭ زۇلمى شامەخسۇتتىنمۇ ئېشىپ كەتتى. بۇنى كۆرۈپ تۇرۇپ قانداق چىداپ تۇرىمىز؟ ئۆزلەنى شۇ توغرىدا گەپلىشەيلى دەپ قىچقارتقانىدىم. ئەمدى...

— توغۇچىدا بولغان ئىشتىن خەۋەرلىرى بارمۇ؟ — دېدى قاسىم پالۋان ھاجىنىڭ گېپىنى بۆلۈپ.

— قايسى ئىشنى دەيدىلا؟ — سورىدى ھاجى تېخىمۇ جىددىيلىشىپ.

قاسىم پالۋان مۇنداق دېدى:

— توغۇچى تەۋەسىدىكى جىگدە دېگەن يەردە ماكان تۇتقان قاسىم خوتەننىڭ قىزى خەلچىخان ئۆتكەن ئازنا كۈنى تۇغقان يوقلايمىز دەپ ئېرى بىلەن توغۇچىغا مېڭىپتىكەن. يۇرت ئىچىگە كىرەي دەپ قالغاندا، ئالتە چېرىك ئۇلارنىڭ ئالدىنى توراپ، كالا ھارۋىسىنى سەيسىگە تۇتۇۋاپتۇ. بۇنى ئاز دەپ بىر چېرىك خەلچىخانغا ئېسىلىپتۇ. خەلچىخان چېرىكنىڭ كاچىتىغا بىرنى ساپتۇ. چېرىك يامان نىيىتىدىن يانماي، يەنە ئېسىلىپ، بويىنغا قول سالپتىكەن، خەلچىخانىنىڭ ئېرى دۇگامەت ئۇنىڭغا چىداپ تۇرالماي چېرىكنى دۇمبالاشقا باشلاپتۇ. قالغان چېرىكلەر يوپۇرۇلۇپ كېلىپ تەرەپ-تەرەپتىن ئۇنى مىلتىقنىڭ پايىنىكى بىلەن ئۇرۇپ باش-كۆزىنى يېرىپ تاشلاپتۇ. خەلچىخان ئېرىگە بولۇشۇپ، چېرىكلەرگە يۈگۈرۈپتىكەن، بىرى ئۇنىڭ يوتىسىغا نەيزە تىقىپتۇ. بۇنى كۆرگەن دۇگامەت ئاچچىقىغا پايلىماي قونجىدىن پىچاق چىقىرىپ ھېلىقى چېرىككە يۈگۈرۈپتۇ. شۇ ئاردا يەنە بىر چېرىك دۇگامەتنىڭ دۈمبىسىگە نەيزە تىقىپتۇ-دە، ھەممىسى قېچىپ كېتىپتۇ. ئەل-يۇرت بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ

ئەنگۈچە، دۈگامەت جان ئۈزۈپتۇ. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن خەلقنىڭ ئوغىسى قايناپ، دۈگامەتنىڭ جەسەتى بىلەن قانغا مىلىنىپ ياتقان خەلچىخاننى ھارۋىغا سېلىپ، توغۇچىغا، شەن يامۇل ① قورغىلى كەلگەن ئەمەلدارلارنىڭ ئالدىغا ئاپىرىپتۇ. يولۋاسمۇ مۇشۇلارنىڭ ئارىسىدا ئىكەن. بۇ دۆيۈزلەرنى قارىماغان، ئۇ يەردىن - بۇيەردىن بىر - ئىككى ئېغىز گەپ سوراپ قويۇپ، «بۇيوجىڭ، بۇيوجىڭ،② بىز مەسلىھەتلىشىپ كۆرەيلى» دەپ ئۆيگە كىرىپ كېتىپتۇ.

— ھە، ئاندىنچۇ، ئىشنىڭ ئايىغى نېمە بوپتۇ، — سورىدى خوجىنىياز ھاجى تاقەتسىزلىنىپ.

— نېمە بولماقچى، زامانە زورنىڭ، تاماشا كورنىڭ دەپ، بىر گاھتا يولۋاس تاز ئۆيدىن چىقىپ، شەنجاڭ - دارىنلار «ئۆلۈكنى دەرھال كۆمۈۋەتسۇن، خەلچىخان يارىسىنى تېڭىۋالسۇن، ھېلىقى چېرىكلەر تېپىلغاندا، ئاندىن بۇ دەۋانى سورايمىز، دەيدۇ، دېمىسىمۇ ھازىر بۇ دارىنلار ناھايىتى ئالدىراش، قالغان گەپنى كېيىن قىلايلى» دەپتۇ. سېتىنىياز بوۋا، ئۆزلە بىلىدىلا، تۆمۈر خەلپىنىڭ يىگىتلىرى ئارىسىدىكى ھېلىقى ھەسەن

---

① جىڭ شۇرېن قۇمۇل ۋاڭلىقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش پىلانىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە 1930 - يىلىدىن باشلاپ، پۈتۈن قۇمۇل دىيارىنى ئۈچ ناھىيىگە بۆلۈپ ئىدارە قىلماقچى بولغان، يەنى قۇمۇلنىڭ ئۆزىنى ئەتراپ يېزىلىرى بىلەن قوشۇپ بىر ناھىيە توغۇچىنى ئاساس قىلىپ، سۈمقاغا، ئاستانە، لاپچۇق، قارادۆۋىدىن ئىبارەت بەش شەھەر (قۇمۇل تەلەپپۇزىدا بەششار) رايونىنى بىر ناھىيە، ئاراتۈرۈكنى ئاساس قىلىپ، تاغ رايونىنى بىر ناھىيە قىلماقچى بولغان، بۇ ناھىيىلەرگە ھاكىملارنىمۇ تەيىنلەپ بولغان.

② بۇيوجىڭ، بۇ يوجىڭ — ھېچقىسى يوق، ھېچقىسى يوق.

چوقۇرنىڭ دادىسىچۇ، ھە، شۇ ئادەم، ئاپئاق ساقاللىنى سىلاپ تۇرۇپ، «ھەي يولۋاس بېگىم، ئۆزلە بۇ ئەمەلدارلارنىڭ تىلىنى بىلىدىغان بولغاندىن كېيىن، ئىككى ئېغىز گەپ قىلىسىلا بولمامدۇ، ئۆزلەمۇ مۇسۇلمانغۇ، بۇ ناھەقچىلىككە قانداق چىداپ تۇردىلا» دەپتۇ. يولۋاس تاز «چىدىسام - چىدىمىسام گەپ شۇ. چېرىكلەر تېپىلغاندا بىر گەپ بولار» دەپتۇ. شۇ ئارىدا كىمدۇر بىرى «چېرىكلەرنى كىم تېپىپ كەلگۈدەك؟» دېسە، يولۋاس تاز «ئۇنىڭ بىلەن سېنىڭ كارىڭ بولمىسۇن، بۇ ھۆكۈمەتنىڭ ئىشى» دەپ سىلكىپ تاشلاپتۇ.

— ھە، ئاندىنچۇ، چېرىكلەر تېپىلىپتىمۇ؟ — سورىدى ھاجى.

— نەدىكىنى؟ دۇگامەت بىلەن خەلىچەخاننىڭ ئاتا - ئانىلىرى ئۈچ كۈنگىچە يىغلاپ - قاقشاپ، ھېلىقى ئەمەلدارلار چۈشكۈن قىلغان ئۆينىڭ ئالدىدىن كەتمەي تۇرغاندا، يامۇلنىڭ يايىلىرى توقماق - كالتەكلەر بىلەن ئۇرۇپ قوغلاپتۇ.

— شۇنىڭ بىلەن ئىش تۈگەپتىمۇ؟

— ئەمىسچۇ، ئۇ بىچارىلەر نېمە قىلالىسۇن؟

— ئەستاغپۇرۇللا، — دېدى ھاجى ئورنىدىن دەس تۇرۇپ. ئاندىن قوللىرىنى ئارقىسىغا تۇتۇپ، ئۇيان - بۇيان مېڭىشقا باشلىدى.

— تاغدىكى ئىشلارنى ئاڭلىسىلا، تېخىمۇ ئوغلىرى قاينايدۇ، — دەپ گەپ باشلىدى قاسىم پالۋان، — يامۇلنىڭ «جىسا» دېگەن ئەمەلدارى ھەر بىر تاغنى ئۆزىنىڭ ئۆيىلا قىلىۋالدى. ھەممە ئىشتا شۇلارنىڭ دېگىنى ھېساب. دورغىلار ئىككى كۆزى مۆلدۈرلەپ تۇرىدىغان لاتا قورچاققا ئوخشىشىپ قالدى. ھەممىدىن يامىنى تاغلارغا جايلاشقان چېرىكلەر بۆلەكچىلا ھەددىدىن ئېشىپ كېتىپتۇ. ئۇلار ھەدېسىلا، بىزگە خوتۇن ئېلىپ بەر، يا

بولمىسا، قىز - جۇۋانلار نۆۋەت بىلەن قېشىمىزغا كىرىپ تۇر-سۇن دەپ، دورغىلارنى قىستايدىكەن. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا قارا-شەھەردىن كەلگەن قالماقلار بىلەن ئالتە شەھەردىن كەلگەن ئۇيغۇر چېرىكلەرمۇ بار ئىكەن.

شۇ ئەسنادا هويلا دەرۋازىسىنىڭ تاراقلاپ ئېچىلىشى بىلەن قاسىم پالۋاننىڭ گېپى ئۈزۈلۈپ قالدى. كۆك پەشمەت ئۈستىدىن بېلىگە ئۇق خالتىسىنى باغلاپ، مىلتىق كۆتۈرۈۋالغان يىگىرمە ياشلار چامىسىدىكى زىلۋا بويلۇق، قوي كۆزلۈك، سول ئېڭىكىدە قوناق دانىسىدەك بىر تال مېڭى ئاشكارا كۆرۈنۈپ تۇرغان چاققان بىر يىگىت ئۆپكىسى ئاغزىغا تىقىلغان هالدا هويلىغا يۈگۈرۈپ كىردى - دە، سالام بېرىشنىمۇ ئۇنتۇپ، ئال-دىراپ سۆزلەشكە باشلىدى. ئۇ سۆزلەۋېتىپ، قارا جىيەكلىك ئاق كىگىز قالپىقى بىلەن كەڭ پېشانىسىدىكى مونچاق - مونچاق تەرلەرنى ئېرتىپ قوياتتى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، باياتىن بېرى سەككىز چېرىك سۇقوۋۇق مەھەللىسىدىكى ئۆيلەرنى ئاختۇرۇپ، هەممە تۈزنى بىر چىمدىم قويماي بۇلاپ چىقىپتۇ. بۇنىڭغا چىدىيالمىغان خەلق سۇقوۋۇقتا توپلىشىپ، چېرىكلەرنى توسۇ-ۋاپتۇ. بۇ يىگىتنىڭ ئۆزى خەلققە بولۇشۇپ ئارىغا كىرىپتىد-كەن، چېرىكلەر يوپۇرۇلۇپ كېلىپ، مىلتىقىنى تارتىۋالماقچى بوپتۇ.

— هەي، خوتۇن تالاق، — دېدى هاجى يىگىتكە كا-يىپ، — ئىنەڭ سېنى ئوغۇل دەپ تۇغمىغانىمۇ؟ قولۇڭدىكى كۆسەيمىدى؟! بىر - ئىككىسىنىڭ جېنىنى تېنىدىن جۇدا قىلساڭ بولمامدۇ؟ ماڭ ئاتنى ئاچىق!

يىگىت هويلىنىڭ بىر چېتىدىكى ئاتخانىغا ئوقتەك ئېتى-لىپ كىرىپ، توقۇقلۇق تۇرغان جەدە قاشقىنى يېتىلەپ چىقتى. ئاڭغىچە، هاجى ئۆيدىن هېلىقى موڭغۇل قامچىسىنى

ئاچچىقىپ، سەكرەپ ئاتقا مىندى، جىددە ئاتنى سۇقوۋۇق تەرەپكە
قاراپ قۇيۇندەك چېپىپ كەتتى. قاسىم پالۋان بىلەن ھېلىقى
يىگىتمۇ ئۇنىڭ كەينىدىن يۈگۈردى.

بۇ يىگىت شوپۇل دېگەن تاغدىكى سوپى مەرگەننىڭ ئوغ-
لى نىياز دېگەن بالا بولۇپ، سول ئېڭىكىدىكى ھېلىقى مېڭىگە
قاراپ، ھەممەيلەن ئۇنى مەڭلىك نىياز دەيتتى. مەڭلىك نىياز
كىچىكىدىن تارتىپ دادىسى بىلەن ئوۋغا چىقىپ يۈرۈپ، ئۇس-
تا مەرگەن بولۇپ قالغاچقا، بولتۇر ئۇنى خوجىنىيازھاجى
پالۋانلار قاتارىغا تاللىۋالغانىدى. ئۇ بىر يىلدىن بېرى، ھا-
جىدىن ھېچقاچان بۆگۈنكىدەك تىل ئاڭلاپ باقمىغىنى ئۈچۈن،
باياتقى گەپلەر بىلەن شۇنداق ئىزا تارتىپ كەتتىكى، يۈگۈرۈپ
كېتىۋاتقان بولسىمۇ، ئەس-ھوشى چىقىپ كەتكەن كىشىدەك،
قۇلىقىغا گەپ كىرمەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، قاسىم پالۋاننىڭ
«ئاستىراق، مەن يېتىشەلمىدىم» دېگىنىنىمۇ ئاڭلىماي، بىرەر
يۈز قەدەمچە ئۇزاپ كەتتى. «دېگىنىمۇ راست ئەمەسمۇ، چوپ-
چوڭ يىگىت تۇرۇپ، ئاشۇ ماڭقىلارغا ئاناي بولغىنىم نېمىسى!
بۇ قېتىمزە، بۇرنۇمغا راسا سۇ كىردى-دە، خەپ ئۆزۈمدىن
ئۆتتى» دەپ ئويلايتتى ئۇ. قاسىم پالۋانمۇ خوجىنىياز ھاجى-
نىڭ مىجەزىنى بىلگەچكە، بىر تەرەپتىن، بۆگۈن بىر چوڭ ماجى-
را چىقىپ قالمىغىدى دەپ ئەنسىرىسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭ
قولىغا قورال ئالماي، بىر تال قامچا بىلەنلا چېرىكلەرنىڭ ئال-
دىغا كېتىپ قالغانلىقىدىن ئەنسىرەپ جېنىنىڭ بارىچە يۈگۈرەيتتى.

دېگەندەكلا، ئۇلاردىن بۇرۇن سۇقوۋۇقتا يېتىپ كەلگەن
ھاجى چېرىكلەرنىڭ ئون-يىگىرمە ئادەمنى (ئۇلارنىڭ تولىسى
قىرىلار ئىدى) ھەيدەپ كېتىۋاتقىنىنى، ئەر-ئايال ئارىلاش بىرەر
يۈزچە ئادەمنىڭ داد-پەرياد كۆتۈرۈپ تۇرغانلىقىنى كۆردى-
دە، «ھاي، قورقۇنچاقلار، نېمىدەپ قاراپ تۇرىسىلەر؟ ھوي

سىلەرنى!» دېگەن پېتى چېرىكلەرنىڭ ئۈستىگە ئات سېلىپ، ئۇلارنى قامچىلاشقا باشلىدى. ئۇنىڭدىن روھلانغان ئالامانمۇ بىردىنلا ھەرىكەتكە كېلىپ، چېرىكلەرگە تاشلاندى. مۇنداق بو-لۇشىنى كۈتمىگەن چېرىكلەر ھودۇقۇپ كېتىپ، ئۆزىنى ئوڭشاپ بولغۇچە ھېلىقى موڭغۇل قامچىسىنىڭ زەربىسىدىن ئۈچ-تۆتى يىقىلدى. قالغانلار ھايت-ھۇيت دېگۈچە توپ ئىچىدە دەسسى-لىپ كەتتى. قوللىرىدىكى مىلتىقلىرىنىمۇ ئىگە بولالمىدى.

بۇ چېرىكلەرنىڭ ئىككىسى ئۇيغۇر ئىدى. ھاجى ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپ، شاپ بۇرۇت بىرىنىڭ ياقىسىدىن ئالدى-دە، «قىلمىغىنىڭلار شۇ قالدىمۇ؟» دەپ سىلكىشلىدى. ھېلىقى چېرىك:

— غوجام، بىزدە گۇناھ يوق. بىز ليۇسجاڭنىڭ① بۇيرى-قى بىلەن...

— ئۇ لومودى نېمىدەپ بۇيرۇق قىلىدۇ؟ — سورىدى ھاجى.

چېرىك ليۇسجاڭنىڭ قۇمۇل دىيارىدىكى ھەممە تۇز كانلىرىنى ئۆز ئىلكىگە ئۆتكۈزۈۋېلىپ، بازاردا ئۈچ تۇز دۇ-كىنى ئاچقانلىقىنى، ھەممە كىشىنى كېرەكلىك تۇزنى شۇ دۇكانلاردىن ئېلىشقا بۇيرۇغانلىقىنى، ئەمما خۇيچېڭ (مۇسۇلمان شەھىرى) دىكى ئاھالىنىڭ تۇزنى ھازىرغىچە بۇ دۇكانلاردىن ئالماي، ليۇسجاڭنىڭ تۇز سودىسىغا زىيان يەتكەنلىكىنى، شۇنىڭ ئۈ-چۈن، بۈگۈندىن باشلاپ، خۇيچېڭ شەھىرىدىكى ئۆيلەرنى ئاخ-تۇرۇپ، بىر چىمدىممۇ تۇز قويماسلىق، ھەممە تۇزلۇق قاپاق-

---

① بۇ كۈنلەردە ھېلىقى ليۇلۇيجاڭ قۇمۇلدا ئەسكەرنىڭ كۆپەي-گەنلىكى تۈپەيلى، لۇيجاڭ (بىرگادا كوماندىرى) لىقتىن سىجاڭ (دىۋىزىيە كوماندىرى) لىققا ئۆستۈرۈلگەنىدى.

لارنى چېقىپ تاشلاش توغرىسىدا بۇيرۇق بەرگەنلىكىنى دۇدۇقـ
لاپ تۇرۇپ ئاران بايان قىلدى.

— ھە، تۈزۈكنى يەپ، تۈزلۈقۈكـنى چاقاي، دېگەن شۇ ئىـ
كەن - دە! ھەي تۈزكور لومودىلار، ماڭ، كـۆزۈمـدىن يـوقال،
جاڭگۈيدەڭگە بېرىپ ئېيت، تولا ھەددىدىن ئاشمىسۇن، — دېدى
ھاجى. ئاندىن چېرىكلەردىن تارتىۋېلىنغان مىلتىقلارنى مەڭلىك
نىيازغا كۆرسىتىپ، «ماۋۇ كۆسەيلەرنى ئوردىغا ئېلىپ بار!»
دەپ بۇيرۇق قىلدى.

باش - كۆزى يېرىلىپ، توپىغا مىلەنگەن سەككىز چېرىك
ئۆتتۇرۇۋەتكەن قىمارۋازلاردەك سالپىيىشىپ خەلق توپىنىڭ
مەسخىرىلىك كۈلكىلىرى ئاستىدا، لوچېك يەنى ھۆكۈمەت يا -
مۇللىرى بىلەن ھەربىي قوشۇنلار جايلاشقان شەھەر تەرەپكە
مېڭىشتى. ئۇلار ئىككى يۈز قەدەمچە يىراقلاشقاندا، ئارىسىدىن
بىرى، ئېھتىمال چوڭى بولسا كېرەك، ئارقىدا قالغان خەلق
توپىغا مۇشتىنى كۆرسىتىپ، بىرنى تۈكۈردى. مەڭلىك نىياز
بىلەن باشقا يىگىتلەر بۇنى كۆرۈپ، ئۇلارنى قوغلىماقچى
بولدى.

— ھاي، باللار، پەيلىڭلاردىن يېنىڭلار، ھەر ئىشنىڭ يولى
بىلەن بولغىنى ياخشى، — دەپ ۋارقىرىدى قاسىم پالۋان.

شۇ ئاردا توپنىڭ ئارقا تەرىپىدىن كىمدۇر بىرىنىڭ
«ھاي جامائەت، ماڭا قاراڭلار!» دېگەن خىتابى ئاڭلاندى. كۈل
رەڭ شىلەپىسىنى دىڭگايتىپ كىيگەن چاشقان بۇرۇت، بىر كۆزى
ئەلەس كىشى بوز قېچىر ئۈستىدە قىڭغىر ئولتۇرۇپ، بۇرنىغا
چۈشۈپ قالغان كۆزەينىكىنى تۈزەتكەچ داۋام قىلدى:

— كۆرۈۋاتامسىلەر جامائەت، ئۇلۇغ چىڭگاڭغوجامدىن ئايرىلىپ
نېمە كۈنلەرنى كۆرۈۋاتىمىز؟ چوپانسىز قالغان پادىدەك، بـۆ-
رە، ئېيىقلارغا يەم بولۇۋاتىمىز. ھە دېسىلا، شا مەخسۇت ۋاڭ

بىزنى ئېزىپ كەتتى دەيتتىڭلار، ئەمدىچۇ، بۇ خىتايلار① بىزگە نېمە كۈنلەرنى كۆرسىتىۋاتىدۇ؟ ھەرقانچە قىلغان بىلەن شامەخسۇت ۋاڭ ھېچكىمنىڭ تۇزلۇقىنى چاقمىغان بولغىيدى؟!

— توختىسىلا بېگىم، نېمە دەۋاتىدىلا، شامەخسۇت ۋاڭ تۇزلۇقىمىزنى چاقمىغان بىلەن يىلىكىمىزنى چېقىپ شورىغان، —

---

① ئۇ زامانلاردا خەنزۇلارنى «خىتاي» دەپ ئاتاش ئومۇملاشقان بىر ئادەتكە ئايلىنىپ قالغان. بۇنىڭ تەسىرى ھازىرمۇ بار. ھەقىقەتتە بولسا، خەنزۇلارنى خىتاي دېيىش ئىلمىي نۇقتىدىن ئېيتقاندىمۇ تامامەن خاتا. خەنزۇ بىلەن «خىتاي» — بۇ ئىككىسى ئىككى مىللەتنىڭ نامى. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ كۆرسىتىشىچە، «خىتاي» لار تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ بىرىدۇر («تۈركىي تىللار دىۋانى» بىرىنچى توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 38 - بەت). بۇ قەبىلە خەنزۇ تىلىدا «چىدەن» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلار ۋەتىنىمىزنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى لياۋخې دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا ياشاپ، مىلادى 916 - يىلىدىن باشلاپ «لياۋ» سۇلالىسىنى قۇرغان. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى مىلادى 1124 - يىلىدىن 1211 - يىلىغىچە ھازىرقى شىنجاڭ ۋە ئۇنىڭ غەربىدىكى جايلاردا «غەربىي لياۋ» سۇلالىسىنى قۇرۇپ، «قۇزئوردۇ» يەنى «بالاساغۇن» شەھىرىنى پايتەخت قىلغان. «چىدەن» سۆزىنىڭ ئەسلىسى «قىتان» بولۇپ، خەنزۇ تىلىدا «ق» تاۋۇشى بولمىغانلىقتىن، بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى «ق» تاۋۇشى «چ» غا ئۆزگەرگەن. تۈركىي تىللار تەرەققىياتىدا «ن» تاۋۇشى بىلەن «ي» تاۋۇشىنىڭ ئالمىشىشى نەتىجىسىدە (مەسىلەن، بۈگۈنكى «قوي» سۆزىنىڭ ئەسلىسى «قون» بولغىنىغا ئوخشاش) «قىتان» سۆزى «قىتاي» غا، ئاندىن «خىتاي» غا ئۆزگەرگەن. «خىتاي» سۆزى رۇس تىلىغا «كىتاي» شەكلىدە ئۆزلىشىپ ھەم خەنزۇ، ھەم جۇڭگو دېگەن مەنىدە قوللىنىلىپ كەلمەكتە.

دېدى بىر ئاقساقال بوۋاي ھاسىسىغا تايىنىپ تۇرۇپ.

— بۇ بېگىمىزمۇ شامەخسۇت ئوردىسىدىكى يىلىك شورپىسىغا شېرىك بولغان، يېگەن ئېغىز ئۇيۇلمىسپتۇ دېگەن راست گەپ ئىكەن-دە! — دېدى كىيىملىرى جۇلجۇل بىر دېھقان.

توپنىڭ ئارىسىدا كۈلكە كۆتۈرۈلدى.

— بىر ياخشىنىڭ قەدرىگە يەتمەس، بىر يامانني كۆرمىگۈچە، — دەپ داۋام قىلدى كۆزى ئەلەس بەگ. ئەتە-ئۆگۈن چىڭگالى غوجامنىڭ توپىسىنى كۆزۈڭلارغا سۈرتكۈدەك بولۇرسىلەر تېخى!

— تولا ۋالاقلىمىسىلا، — دەپ ۋارقىرىدى خوجىنىياز ھاجى ئۇنىڭ گېپىنى بۆلۈپ، — ئۆزلەزە، خىتاي ئەمەلدارلىرىدىن شامەخسۇت ياخشىراق ئىدى دېمەكچىمۇ، ئاق ئىت-كۆك ئىت، ھەممىسى بىر ئىت.

شۇ ئەسنادا، ئىككى ياساۋۇل يۈگۈرگەن پېتى كېلىپ، خوجىنىياز ھاجىغا سالام بېرىپ، ئۇنى يۈسۈپ تەيجىنىڭ چاقىرىۋاتقانلىقىنى ئېيتتى. خەلق توپى چېرىكلەر چىمچىۋەتكەن تۈز پارچىلىرىنى تېرىشتۇرۇپ تۇرغاندا:

— مازاردىن پۈتۈكنى يىغ، پادىشاھتىن تىلەكنى دەپتىكەن، تەيجى بەگ غوجامنىڭ ئالدىدا ئوشۇق گەپ قىلمىسىلا، ھاجى، — دېدى قاسىم پالۋان يوغان ئالقانلىرىنى خوجىنىياز ھاجىنىڭ مۈرىسىگە تاشلاپ.

— بۈگۈن ئاخشام بىزنىڭ ئۆيدە قونسىلا، زۆرۈر گەپلىرىم بار، — دېدى ھاجى ئېتىغا مىنىۋېتىپ، «ئەمدى يۈسۈپ تەيجى بىلەن نېمە دېيىشەرمىزكىن، ھەرقاچان ماڭا ياخشىلىق يوق» دەپ ئويلايتتى ئۇ.

بىراق يۈسۈپ تەيجى ئۆزىنىڭ ئوردىسىدىكى ئىشخانىسىدا ھاجىنى ئۇچۇق چىراي قارشى ئېلىپ، ئولتۇرۇشقا تەكلىپ

قىلدى ۋە ئۇنىڭدىن كەپ سوراپ تۇرماستىنلا مۇنداق دېدى:

— ئۇ مۇرتەتلەرنىڭ ئەدىبىنى بېرىپ ئوبدان قىپسىز. بۇ چېرىكلەرنىڭ پەيلىگە قارىغاندا، بۈگۈن تۇزلۇقىمىزنى چاقىقان بولسا، ئەتە بېشىمىزنى يانچىيدىغان ئوخشايدۇ. ئەمدى ئوبدانراق قوغدانمىساق بولمىغۇدەك.

ئاندىن يۈسۈپ تەيجى خوجىنىياز ھاجىدىن ئوردا پالۋانلىرىنىڭ سانى، سۈپىتى ۋە قورال-ياراغقا دائىر ئىشلارنى سوراپ، پالۋانلارنىڭ سانىنى بىرەر يۈزگە يەتكۈزۈش، ئۇلارغا تېگىشلىك ھەربىي تەلىمنى كۈچەيتىش كېرەكلىكىنى تەكىتلىدى ۋە ئوردىدا قانچىلىك دېسە شۇنچىلىك قورال بارلىقىنى ئىسكەرتتى.

جىۋەكرەك كەلگەن بۇ تەيجىنىڭ ۋەزمىنلىك بىلەن سورىغان ھەربىر سوئالىغا ئەدەب بىلەن جاۋاب بېرىپ ئولتۇرغان ھاجى، ئۇنىڭ خىيالچان چىرايىغا پات-پات قاراپ قوياتتى ۋە:

«قىزىق ئىش، ۋاڭ ئوردىسىنىڭ چوڭ تەيجىسى بولغان بۇ ئادەم بۈگۈن مېنى راسا ئۇچۇقلايدىغان بولدى دېسەم، يوچۇنلا گەپلەرنى قىلىۋاتىدىغۇ؟» دەپ ئويلايتتى.

شۇ ئارىدا مەلۇماتچى بەگ ئىجازەت سوراپ كىرىپ، لىيۇ سىجاڭنىڭ بىر توپ مۇھاپىزەتچىلەر بىلەن ئوردىغا «قەدەم تەشرىپ» قىلغانلىقىنى مەلۇم قىلدى. يۈسۈپ تەيجى بۇ چاقىرىلمىغان مېھماننىڭ تۇيۇقسىز «قەدەم تەشرىپ» قىلىشى، بايىراقتا سۇقۇۋۇقتا بولغان ۋەقە بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى دەرھال چۈشەندى چېغى، ھاجىغا مەنىلىك قاراپ قويۇپ، مېھماننىڭ ئالدىغا چىقتى ۋە ئۇنى ئوردىنىڭ كۈتۈمخانىسى ئالدىدا كۈتۈۋالدى.

لىيۇ سىجاڭ ئىككى مۇھاپىزەتچىسى بىلەن كۈتۈمخانىغا

كىرىۋېتىپ، يۈسۈپ تەيجىنىڭ ئېھتىرامىغا جاۋابەن، كۆكىرىپ
كەتكەن كالپۇكلىرى ئارىسىدىن قارىداپ كەتكەن شالاڭ چىش-
لىرىنى كۆرسىتىپ، سوغۇققىنا ھىجىيىپ قويدى-دە، تەرمەچتەك
ئوزۇق بارماقلىرى بىلەن ئېڭىكىنى تىرەپ، بىر ئەسنىۋالدى.
«ھەي كاساپەت، دەپ ئويلايتتى بىر چەتتە قاراپ تۇرغان
ھاجى، — بازاردىكى گەپ-سۆزلەر راست ئىكەن-دە، قاپاق-
لىرىڭ ئىششىپ، كۆزلىرىڭنىڭ قىزىرىپ كەتكەنلىكىدىن پۈتۈن
كېچىنى ئەپيۇن چېكىپ، بۇزۇقچىلىقتا ئۆتكۈزۈپ، چۈش-پې-
شىندا ئورنۇڭدىن قوپقانلىقىڭ بىلىنىپ تۇرۇپتۇ. نەچچە مىڭ
چېرىككە قانداقمۇ باش بولغانسەن؟»
يۈسۈپ تەيجىنىڭ «سىزمۇ كىرىڭ» دېگەن گېپى ھا-
جىنىڭ خىيالىنى ئۈزۈپ قويدى.
— مېنىڭ مۇنداق تۇيۇقسىز كېلىشىمنىڭ سەۋەبى ئوردى-
نىڭ مۇسىيىت تەيجىسى جانابلىرىغا مەلۇم بولسا كېرەك، —
دەپ گەپ باشلىدى ليۇسجاڭ، قىزىل تاۋار كۆرپە سېلىنغان
يۆلەنچۈكلۈك ياغاچ ئورۇندۇقتا ئولتۇرا-ئولتۇرمايلا، — يەنە
بىرەر ۋەجىدىن ئېيتقاندا، گەپ شاخلاپ كەتمىسۇن دەپ ئارى-
غا ئەلچىي قويمايلا شەخسەن ئۆزۈم كەلدىم، قانداق بوپتۇ؟
قول قوشتۇرۇپ تۇرغان ئوردا تۇڭچىسى بۇ گەپلەرنى ئۆ-
رۈپ بولغاندىن كېيىن، يۈسۈپ تەيجى گەۋدىسىنى ئورۇندۇق-
نىڭ يۆلەنچۈكىگە تاشلاپ، «سىجاڭ جانابلىرى بەك جوۋاپتۇ»
دەپ قىسقىلا جاۋاب بەردى.
ليۇسجاڭ سىپايىلىك بىلەن يەنە گەپ باشلاپ، سۇقوۋۇق-
تىكى ۋەقەدە ئوردا تەيجىسىنىڭ جاۋابكارلىقى بارلىقىنى، بۇ ئىشنى
ئۈرۈمچىگە مەلۇم قىلىپ، جاۋابكارلىقنى باشقىدىن سۈرۈشتە قى-
لىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، ھازىرچە چېرىكلەرنى ئۇرغان ۋە ئۇ-
لارنىڭ قوراللىرىنى تارتىۋالغان «ئوغرىلار» نى جازالاپ،

سەككىز تال مىلتىقنى دەرھال تاپشۇرۇشنى تەلەپ قىلدى.

— سەككىز تال مىلتىقنى ئېلىپ كەتسىڭىز بولىدۇ. ئەمما چېرىكلەرنى ئۇرغان كىشىلەرنى جازالاشتىن بۇرۇن، بۇ ۋەقەگە سەۋەبچى بولغان چېرىكلىرىڭىزنى قاتتىق جازالاش جايىز. بىز مۇسۇلمانلار تۇزنى ئىمان قاتارىدا مۇقەددەس بىلىمىز، سىلەر تۇزىمىزنى يەپ، تۇزلۇقىمىزنى چاقساڭلار بۇنىڭغا قانداق تاقەت قىلغىلى بولسۇن؟ سىز جانابلىرى بۇ ئىشتا سېنىڭ جاۋابكارلىقىڭ بار دەيسىز، بەرھەق، شۇنداق. ئەپسۇسكى، ۋەقەنىڭ ئۈستىدە ئۆزۈم بولماي قاپتىمەن. بولمىسا، پۇقرانىڭ تۇزلۇقىنى چاققان قولۇڭ شۇمۇ دەپ چېرىكلىرىڭىزنىڭ قولىنى سۇندۇرۇپ، ئاندىن ئالدىڭىزغا ئاپىرىپ بەرگەن بولاتتىم.

ھاجى مۇكچىيىپ قالغان بۇ قېرى تەيجىنىڭ سۆزلىرىدىن پەخىرلىنىپ، لىيۇسىجاڭنىڭ يېنىدا ئۆرە تۇرغان ئىككى مۇھاپىزەتچى چېرىككە مەغرۇر قاراپ قويدى. لىيۇسىجاڭ تەيجىنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، ئورنىدىن دەس تۇردى-دە، قوللىرىنى ئەسەبىيلەرچە پۇلاڭلىتىپ مۇنداق دېدى:

— تەيجى، ھوشىڭىزنى يىغىڭ. ھازىر قۇمۇل ۋاڭلىقى ئۆلدى. سىز قۇرۇق سۆڭەكنى قۇچاقلاپ ياتماڭ!

— قۇمۇل ۋاڭلىقى ئۆلگەن بىلەن قۇمۇل خەلقى ھايات. سىزمۇ ھوشىڭىزنى يىغىڭ، كىمكى پۇقرانى دەپسەندە قىلسا، ئۇنىڭ ئاقىۋىتى پۇشايمانلىق بولىدۇ، — دېدى يۈسۈپ تەيجى ئورنىدا قىمىرلىماي ئولتۇرۇپ.

بۇ سۆز بىلەن تېخىمۇ ئەسەبىيلىشىپ كەتكەن لىيۇسىجاڭ بۇرنىدىن غەلىتە بىر خىل ئاۋاز چىقىرىپ، غەزەپ بىلەن يەرنى تەپتى-دە، «قېرى كۆرىمىز، كىمنىڭ ئاقىۋىتى پۇشايمانلىق بولىدىكىن!» دېگەن پېتى ئورنىدىن تۇردى. يۈسۈپ تەيجىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئوردا نۆكەرلىرى ھېلىقى سەككىز

تال مەلتىقنى ئۇنىڭ ئالدىغا ئەكىلىپ قويدى.

2

شۇ ئاخشىمى خوجىنىياز ھاجى ئۆزى تۇرۇشلۇق ھويلىنىڭ تۆر تەرىپىدىكى ھۇجرىدا كىرسىن لامپا يورۇقىدا ئولتۇرۇپ، بايا ليۇسىجاڭ بىلەن يۈسۈپ تەيجى ئوتتۇرىسىدا بولغان گەپ-سۆزلەرنى قاسىم پالۋانغا ھېكايە قىلىپ بېرىپ، ئاخىرىدا مۇنداق دېدى:

— يۈسۈپ تەيجى بۇرۇنمۇ يامان ئادەم ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ بۈگۈنكى گەپلىرى مېنى تېخىمۇ ھەيران قالدۇردى. يەنە بىر ھېسابتا بۇ ئۇردا بەگلىرىنىڭ گەپ-سۆزى بىلەن يۈرۈش-تۇرۇشىغا قاراپ بىرنېمىنى چۈشەنگەندەك بولۇۋاتىمەن. يەركەنتتىكى چاغدا، بىر ئەنجانلىقتىن «كېمىگە چۈشكەنلەرنىڭ ئۆمىدى بىر» دېگەن ماقالنى ئاڭلىغانىدىم. يېڭى جاڭجۈڭنىڭ تۇتقان يولى بەگلەرنىڭ زىتىغا تېگىپ قويغان ئوخشايدۇ. ئەمدى بەگ-خوجاملارمۇ يەرلىرىنى موغا ئالدۇرۇپ، پۇقرالارغا ئوخشاشلا ھۆكۈمەت ساقچىلىرىغا ئاش قويسا بولمايدىغان ھالغا چۈشۈپ قالدى. ئۇلارنىڭ بۇرۇنقىدەك ئۆزگەن، ئۆزبەگ يۈرىدىغان زامانلىرى كەتتى-كەلمەسكە كېتىدۇ دېسىلە ئەمدى، بولمىسا ئەزەلدىن ئوردا بەگلىرى بىلەن پۇقرانىڭ پىيىسىزى پىششايدىغان تۇرسا، يۈسۈپ تەيجى قانداق قىلىپ پۇقرا تەرەپتە تۇرىدىغان بولۇپ قالىدۇ.

— راست ئېيتتىڭلا ھاجىم، بىزنىڭ تاغلاردا «يېڭى كەلسە، ئەلنىڭ يېغىسى بىر بولۇر» دېگەن گەپ بار ئەمەسمۇ؟ بۇ چېرىكلەر ھەممىنىڭ بېشىغا كەلگەن بىر بالا بولدى. تاغدىكى دوغلارمۇ، بۇ ھۆكۈمەت چېرىكلەرنىڭ قولى بىلەن سۆيەمىزنى سىقىپ ئىچىدىغان ئوخشايدۇ، شامەشىت ھايات گاھتا ھېچكىم بىزنى ئاناي ئېيتالمىغەن

دېيىشىۋاتىدۇ. بۇ گەپنىڭ خېلى جېنى بار.

— ياق، ئۇلارنىڭ بۇ دېگىنى توغرا ئەمەس! — دېدى ھاجى كەسكىن قىلىپ، — بۇ ھۆكۈمەتتىن شامەخسۇت ياخشىراق ئىدى، دېگەن گەپكە ئۆلسەممۇ قېتىلمايمەن. شامەخسۇتنىڭ قىلغانلىرىنى ئۇنتۇپ قالدىلامۇ؟ ئۇ ھازىرغىچە تىرىك بولغان بولسا، قۇمۇل خەلقى يەنە نېمە كۈنلەرنى كۆرەتتىكىنتاڭ!

— ئۇنىڭغۇ شۇنداق. ئەمما زە، ئۆز مۇسۇلمانلىرىمىزدىن بىر كىشى ۋاڭ بولسا، بولار بىزنى مۇنچىۋالا ئاناي ئېتەلمەسمىدىكىن دەيمەنا، — دەپ ئېتىراز بىلدۈردى قاسىم پالۋان ئۇزۇن ساقىلىنى شەمكىن سىلاپ ئولتۇرۇپ.

— ھەي، ئۆزلەزە يوچۇنلا گەپلەرنى قىلىدىكەنلا، — دەپ تاقەتسىزلەندى ھاجى، — مۇبادا شامەخسۇتنىڭ ئوغلى ئەپيۇنكەش نەزەرگە ۋاڭلىق تېگىپ قالسا، ئۇزە، مەن مۇسۇلمان دەپ، پۇقرانى ئاياپ قويۇرمۇ؟ بۇنى ئويلاپ باقمامدىلا! ئۇ گاختا، كۆتۈرەلمەسلىك ساڭگىلىتىۋال دېگەنىدەك، بىر ياندا چېرىك، بىر ياندا نەزەر، پۇقرانى نېمە دېشىۋارچىلىقلارغا سالماس! مەن ياقا يۇرتلاردا يۈرۈپ نۇرغۇن ئىشلارنى كۆردۈم. بۇ — قالماق، بۇ — خىتاي، بۇ — مۇسۇلمان دېگەن گەپلەر ئادەملەرنىڭ ياخشى-يامانلىقىنىڭ بەلگىسى بولالمايدىكەن. تۆمۈر ئاكامنى ياڭ جاڭجۇڭغا تۇتۇپ بەرگەن لى دارىنمۇ مۇسۇلمان ئەمەسمىدى؟ ئاكىلىرى رەھمەتلىك نىياز پالگاننىڭ قېنىنى تۆككەن شامەخسۇتمۇ تەقۋادار مۇسۇلمان ھەم ئۆز قومۇللۇق ئۇيغۇرىمىز ئەمەسمىدى؟

قاسىم پالۋان سەل ئوڭايسىزلىنىپ يەرگە قارىۋالدى. بىر دەملىك جىمجىتلىقتىن كېيىن، بېشىنى كۆتۈرۈپ:

— يۇسۇپ تەيجىدەك كىشىلەر يۇرت چوڭى بولسىچۇ؟ —

دېدى،

— بۇ باشقا گەپ، ئەمما ھازىر ھېچكىمگە ۋاكالىق تەگ-مەيدۇ، — دەپ قىسقىلا جاۋاب بەردى ھاجى. ئاندىن «ھەم-مىمىز بىر ياقىدىن باش چىقىرىپ، ئاگال ماۋۇ لىيۇسىجاڭ دېگەن چىركىننى ئۆزىنىڭ لالىما چىشلىرى بىلەن قۇمۇلدىن ھەيدىۋېتىش كېرەك» دېدى.

— قانداق قىلىمىز دەيدىلا؟ — سورىدى قاسىم پالۋان تېتىكلىشىپ.

خوجىنىياز ھاجى ئۆزىنىڭ ئويلىغانلىرىنى تەپسىلىي بايان قىلىپ، ئاخىرىدا مۇنداق دېدى: ئۆزلەگە ئېيتىدىغان-لىرىم شۇ. مەن ئۆزۈم تاغقا چىقالمايمەن. چوڭلارغا بېرىپ ئېيتسىلا، قاۋۇل مەرگەنلەرنى تاللاپ تۇرغاي. قورال-ياراغ ئوردىدا بار. يۇسۇپ تەيجى بىزگە يۆلەك بولىدۇ.

ئەتىسى تاڭ ئېتىشى بىلەن قاسىم پالۋان خوشلىشىپ تاغقا ئالدىراش يۈرۈپ كەتتى. بىراق ئاردىن ئىككى كۈن ئۆتكەندە يۇسۇپ تەيجى نەزەرىنىڭ ئۇرۇمچىدىن يوللىغان بىر جىددىي تېلېگراممىسىنى تاپشۇرۇۋالدى. بۇ تېلېگراممىدا ئوردىدىكى قورال-ياراغلارنى ئوق-دورىلىرى بىلەن قوشۇپ لىيۇسىجاڭغا تاپشۇرۇش، ئوردىنى مۇھاپىزەت قىلىۋاتقان پالۋانلاردىن بەش-ئالتىنى قالدۇرۇپ، قالغانلىرىنى ئۆز ئۆي-لىرىگە قايتۇرۇش، پالۋان بېشى خوجىنىيازنى نەزەربەنت قىلىش ۋە ئۇنىڭغا يۇسۇپ تەيجىنىڭ شەخسەن ئۆزى مەسئۇل بولۇش بۇيرۇق قىلىنغان ۋە ئەگەر بۇ بۇيرۇققا خىلاپلىق قىلىنسا، يۇسۇپ تەيجىنىڭ قاتتىق جاۋابكارلىققا تارتىلىدىغان-لىقى ئەسكەرتىپ قويۇلغانىدى. يۇسۇپ تەيجى ئەتىسى ئوردا بەگلىرىنى يىغىپ كېڭەش ئۆتكۈزدى. بەگلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك تىرنىقىنى تاتىلاپ تۇرۇشتى. پەقەت نەزەرنىڭ ئۆز

بېشىمچى ئوغلى بەشىر «دادامغا ئۆزۈم جاۋاب قىلىمەن» دەپ، ئوتتۇز - قىرىق تال مىلتىقنى ئېلىپ قالماقچى ۋە بۇنى ئۆزىنىڭ چاپارمەنلىرىگە تارقىتىپ بەرمەكچى بولدى. ئۇنىڭ رايىغا ھېچكىم قارشى چىقالمىدى.

نەزەرنىڭ بۇيرۇقى يېتىپ ئۈچىنچى كۈنى كەچقۇرۇنلۇقى ئوردىنىڭ تاشقىرىقى سەيناسىدا توختىتىپ قويۇلغان تۆمۈر چاقلىق ھارۋىلارغا ئاخىرقى مىلتىقلار بىلەن ئوق ساندۇقلىرىنى بېسىۋاتقان ئوردا نۆكەرلىرىنى تاش پەلەمپەي ئۈستىدە كۆزىتىپ تۇرغان لىيۇسىجاڭ قاقىرنىڭ بويىنىدەك ئىنچىكە بويىنىنى سوزۇپ، يۈسۈپ تەيجىگە غەلىتە ھىجىيىپ قويدى. ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتى بىلەن تەڭ، بېشىغا كەڭ قاسقانلىق شەپكە، پۇتىغا ھەربىي ئۆتۈك كىيىپ، ياقىسىغا يەڭجاڭلىق بەلگىسى تاقىغان يولۋاس سەل ئېگىلىپ دەرھال ئۇنىڭ ئاغزىغا قارىدى. لىيۇسىجاڭ يولۋاسقا قارىماي تۇرۇپ، «ياۋ دارىن، تەيجى جانابلىرىدىن سوراڭ، ئەمدى قۇمۇل دىياردا ئۇزۇنغىچە تىنچلىق ھۆكۈم سۈرىدۇ دەپ ئىشەنسەم بولامدۇ؟» دېدى. يولۋاس بۇ گەپلەرنى ئۇيغۇرچىغا ئۆرۈۋاتقاندا، يۈسۈپ تەيجى بىرنېمىدىن يىرگەنگەندەك ئۇنىڭغا تەتۈر قارىۋالدى ۋە گەپ تۈگەش بىلەن تەڭلا، نېپىز نىلرەڭ موۋۇت پەرىجە تونىنىڭ يېڭىنى قېقىپ تۇرۇپ، «يولۋاس بېگىم، خوجىڭىزغا ئېيتىڭ، قۇمۇل دىيارى تىنچلىققا لىيۇسىجاڭدىنمۇ بەكرەك موھتاج، ئەمدى تىنچلىق بولۇش-بولماسلىق سىجاڭ جانابلىرىنىڭ پەيلىگە باغلىق» دېدى. باياتىن باشلىرى ساڭگىلاپ، قاپاقلىرى چۈشۈپ كەتكەن ئوردا مۇھاپىزەتچىلىرى بۇ گەپنى ئاڭلاش بىلەن بىر-بىرىگە قاراپ كۈلۈمسىرەشتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بۇيرۇق بويىچە ئۆيىگە قايتۇرۇلىدىغان ئوردا پالۋانلىرىنىڭ ئەڭ ئاخىرقىسى — بالا

مەرگەن مەڭلىك نىيازمۇ بار ئىدى. ئۇ ئۆزىدىن بىر قەدەم نېرىدا تۇرغان خوجىنىياز ھاجىغا نېمىنىدۇر دېمەكچى بولۇپ بويىنىنى سوزغاندا، ھاجى كۆز ئىشارىتى بىلەن ئۇنى توختىتىپ قويدى.

تۇيۇقسىز گۈركىرەپ چىققان كۈز بورىنى بىلەن ئاسمان-پەلەككە كۆتۈرۈلگەن چاڭ-توزان ھەممە ياقنى قاپلاپ كەتتى. تۆمۈر ھارۋىلارنىڭ ئارقىسىدىن بىر توپ ئاتلىق چېرىكلەر بىلەن كېتىۋاتقان لىۋسىجاڭمۇ چاڭ-توزان ئىچىدە كۆزدىن غايىب بولدى. شۇ كۈز بورىنى بۇ خەۋەرنى ئىشىك-تۈڭلۈكلەردىن ھەممە ئۆيلەرگە ئېلىپ كىرگەندەك، شۇ ئاخشىمى شەھەر ۋە يېقىن يېزىلاردىكى ئاھالىنىڭ ھەممىسى بۇ ئىشلاردىن خەۋەردار بولدى. «ئىم، مانا ئەمدى تۈگەشتۇق، — دېيىشتى بەزىلەر، — يېڭى جاڭجۈڭ ئىچكىرىدىن كۆچەن ئاچقىسىپ، يەر-زېمىنلىرىمىزنى شۇلارغا ئۆلەشتۈرۈپ بەرگۈدەك»، «ئاگاھ بولۇشىلا، — دېدى ھېلىقى كۈنى سۇقۇۋۇقتا ۋەز-نەسىھەت ئوقۇغان كۆزى ئەلەس يەگ ئازنامەسچىتتە خۇپتەن ئوقۇشقا يىغىلغان جامائەتكە قاراپ، — مۇندىن كېيىن ناماز جۈمەنى توپلىشىپ ئوقۇمايلى. چېرىكلەر بىز مۇسۇلمانلارنى قەتلىئام قىلىشنىڭ پۇرسىتىنى ئىزدەۋاتقۇدەك، خۇدايىتائالا ئۇنداق كۈنلەرنى ھارام قىلغاي، رەھمەتلىك چىڭگاڭ غوجام ھايات چاغدا، بېيجىڭ خاننىڭ ئەمەلدارلىرىمۇ پېشانىمىزگە تاك قىلىپ چېكىپ باققان ئەمەس. ئەمدى بۇ چېرىكلەرنى قارىمامدىغان، بۆلەكچىلا ھەددىدىن ئېشىپ كەتتى.»، «ۋاي خۇدايىمەي، ئۆزىمىزنىڭ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتى ئەمدى بىزگە دوزاخ بولغۇدەكقۇ!» دېدى بىر بوۋاي ئۇنىڭغا جاۋابەن يېڭى بىلەن كۆزىنى سۈرتۈپ.

بۇ كۈنلەردە خوجىنىياز ھاجى بۇيرۇقتا بىنائەن، نەزەربەنت ھېسابىدا يۇسۇپ تەيجىنىڭ كۆتەملىك ئوردىسى يېنىدىكى بىر ئۆيگە كۆچۈپ كەلگەندى. ئۇنىڭ يېقىن مەھرىمى

بالا مەرگەن مەشلىك تەييار ئەنە تۆز يۈرتنى شوپۇلغا
قايتماقچى. شۇڭا بوران چىقىۋاتقىنىغا قارىماي، ھاجى ئۇنى
ھۇجرىسىغا چاقىرتىپ كېلىپ، نەچچە كۈندىن بۇيان بولۇ-
ۋاتقان ئىشلارنى سالى دورغا باشلىق ھەممە خەققە تەپسىلىي
سۆزلەپ بېرىشنى ئۇنىڭغا تاپشۇرۇۋاتاتتى. شۇ ئەسنادا قىرى
خىزمەتكار كىرىپ، يۈسۈپ تەيجىنىڭ ھاجىنى چاقىرتقانلىد-
قىنى ئېيتتى.
ھاجى كۆتەملىك ئوردىنىڭ سول قانىتىدىكى ھۇجرىغا
كىرگەندە، يۈسۈپ تەيجى كۆزلىرىنى سەل قىسقان ھالدا،
تۆت بۇرجەكلىك شىرە ئۈستىدىكى يوغان كىرسىن لامپىغا
قاراپ، تەسۋى سىيرىپ ئولتۇراتتى. سالام-سەھەتتىن كېيىن،
يۈسۈپ تەيجى مۇنداق دېدى:
— ئەمدى بولار ئىش بولدى. تاغدىن سادا چىقمىغۇچە
شەھەردە ھېچنېمە قىلغىلى بولمايدۇ. سىز دېگىنىڭىز بوسۇغام-
دىن دالچىماي تۇرۇڭ، بولمىسا، ھەر ئىككىمىزلا گەپكە قا-
لىمىز. تاغدىن خەۋەر كەلسە، ئاندىن بىر نېمە دېيىشەرمىز.
— تەيجى بەگ غوجام خاتىرجەم بولغاي، — دېدى ھاجى
تۆرە تۇرغان يېتى، — مەن تۆزلەنى ھەرگىز يەرگە قارىتىپ
قويمايمەن.
شۇندىن كېيىن، شەھەرمۇ، يېزىلارمۇ جىم-جىتلىققا
چۆمگەندەك بولۇپ قالدى. ئەمما كىشىلەر ئارىسىدا پىچىر-
پىچىر گەپلەرنىڭ ئۇلغىيىپ كېتىۋېتىشى، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمەت
يامۇللىرى بىلەن ئالاقىسى يېقىن ئادەملەرنى كۆرگەندە گەپنى
باشقا ياققا بۇراپ ئېھتىياتچان بولۇپ قېلىشلىرى بۇ جىم-
جىتلىقنىڭ قانداقتۇر بىر دەھشەتلىك ۋەھىمىگە ھامىلە ئىكەن-
لىكىدىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى. دېگەندەكلا، ئۇزۇن ئۆتمەي،
تاغدا باشلانغان گۈلدۈرماما يۇقىرى قۇمۇل دىيارىنى زىلزىلىگە
سېلىپ، ليۇسىجاڭ ئۇمىد قىلغان «تىنچلىق» نى ئوڭتەي-
توڭتەي قىلىۋەتتى.

ئالتىنچى باب

پىچاق سۆڭەككە يەتكەندە

تاياق جاندىن ئۆتۈپ كەتكەندە، جادىگەر
ۋالائامىنىڭ ئىشىكىمۇ زۇۋانغا كېلىپ «ۋاي-
دات» دەپ تاشلىغان.

— «تەۋرات» ① رىۋايەتلىرىدىن

1

مەڭلىك نىياز تارقىتىۋېتىلگەن ئوردا پالۋانلىرى قاتارىدا مىلتىقتىن ئايرىلغاندىن كېيىن، خۇددى بىر نېمىسىنى يىتتۈرۈپ قويغان كىشىدەك كۆڭلى غەش، ئۆزى خامۇش ھالدا شەھەردىن ئۆز يۇرتى شوپۇلغا قاراپ ئاتلىق يولغا چىقتى. قارىغىر دۆڭەن يۇرت ئىچىدىن چىقىپ، ئېدىرلىقلار ئارىسىدىكى شېغىللىق ھارۋا يولىغا چۈشكەندە، ئېھتىمال، تاقىسى ئۈپراپ قالغانلىقىدىن بولسا كېرەك، ئاياغلىرىنى سەل ئاياپ دەسسەشكە باشلىدى. مەڭلىك نىياز بولسا، ئۇنى سەزمىگەندەك، نەچچە ۋاقىتتىن مىلتىققا ئۆگىنىپ قالغان مۈرىسىنى پات-پات سىلاپ قويۇپ، ئۆز خىياللىرى بىلەن بەنت ئىدى. «ۋاي ئىسىت، بىر قىسمىلا ئىشلار بولۇپ كەتتى، مىلتىقتىنمۇ ئايرىلدۇق، پالگان بېشىدىنمۇ، بۇنىڭ ئايىغى نەدىن چىقۇركىن؟»

① «تەۋرات» — يەھۇدىلارنىڭ مۇقەددەس كىتابى.

دەيتتى ئۇ خىيال سۈرۈپ. بىراق تاغقا يېقىنلاشقانسېرى دىماغقا ئۇرۇلۇشقا باشلىغان سالقىن تاغ شاماللىرى ئۇنى خىياللىرىدىن ئويغاتتى. ئۇ ئەمدى چوڭقۇر-چوڭقۇر نەپەس ئېلىپ، ئالدىدا كۆرۈنۈپ تۇرغان ئاسمان-پەلەك قارلىق تاغلارغا خۇددى ئۇلارنى تۇنجى قېتىم كۆرۈۋاتقاندەك ھېرىس بىلەن قارايتتى. ئاشۇ قارلىق تاغلارنىڭ يانباغرىدىكى قاتار-قاتار قارىغايلار، ياۋا ئالما، ئۆرۈك، قارىقات، زىرىق، بۆلجۈرگەن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش تاغ مېۋىلىرى بىلەن تولۇپ تاشقان كەڭ داللار؛ بوك-باراقسان تاغ تېرەكلىرى، ئىرغاي، ئارچا ۋە قىرچىنتاللار ئارىسىدا سايراۋاتقان خىلمۇ خىل قۇشلارغا جور بولۇپ، تاشتىن تاشقا ئۇرۇلۇپ ئېقىۋاتقان تاغ سۇلىرى؛ خۇددى شۇ تاغ سۇلىرىدەك شوخ، قارىقاش قىز بىلەن بىللە ئويناپ ئۆسكەن باللىق چاغلىرى؛ بولۇپمۇ ئۇ قىزنىڭ تېقىمىغا چۈشۈپ تۇرىدىغان سۇمبۇل چاچلىرى بىلەن گەپ قىلا-قىلمايلا ۋىللىدە قىزىرىپ كېتىپ، يەرگە قارىۋالغاندا، شەھلا كۆزلىرىنى «لىپ» قىلىپ يېپىۋالىدىغان تىكەندەك كىرپىكلىرى ... — مانا شۇلارنىڭ ھەممىسى كېچچە ئۇنىڭ يۈرىكىنى غىدىقلاپ چىققان بولسا، مانا ئەمدى بىردىنلا كۆز ئالدىدا نامايان بولۇپ، ئۇنى ئۆزىگە تارتىۋاتقاندەك سېزىلەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بولسا كېرەك، ئۇ، قارىگىر دۆنەننىڭ ساغرىسىغا ئىختىيارسىز قامچا ئۇرۇپ تاشلىدى. قارىگىر دۆنەن ئۇيقۇدىن ئويغانغاندەك، بىر يۇلقۇنۇۋېلىپ، قىسغان قەلەمدەك چىرايلىق قۇلاقلىرىنى دىڭ قىلدى-دە، بۆرە مېڭىشى بىلەن ئالغا ئىلگىرىلەپ كەتتى.

مەڭلىك نىياز ئات ئۈستىدە قوينىدىن بىر قارا تۈگۈنچەكنى چىقىرىپ، ئۇنى ئاۋايلاپ ئاچتى، چۆرىسىگە سېرىق مەشۇت يىپ بىلەن ئۇششاق ھەرە چىشلىرى، بىر بۇرجىكىگە

قىزىلگۈل بىلەن كېپىنەك سۈرىتى كەشتىلەنگەن قارا تاۋار ياغلىق ئىچىدە ھەر خىل رەڭدىكى ئالتە پىلتە مەشۈت يىپ ۋە بىر دانە ئەتىر سوپۇن تۇراتتى. بۇ ياغلىقنى ئاشۇ قارىقاش قىز مۇندىن بىر يىل بۇرۇن مەڭلىك نىياز پالۋانلىققا تاللىنىپ، شەھەرگە ماڭار چاغدا ئۇنىڭغا يوللۇق قىلىپ تۇتقانىدى. ئۇنىڭ ئىچىدىكى مەشۈت يىپلار بىلەن ئەتىر سوپۇن مەڭلىك نىيازنىڭ شۇ قىزغا ئاتاپ ئالغان بازارلىقى ئىدى. مەڭلىك نىياز تۈگۈنچەكنى قوينىغا سېلىۋېتىپ خۇددى شۇ قىزنى كۆز ئالدىدا كۆرۈۋاتقاندەك ۋىسال دەملىرىنىڭ شېرىن خىيالى بىلەن چىرايى گۈلدەك ئېچىلىپ، ئۆزىنى تويغا كېتىۋاتقان يىگىتتەك خۇشال سېزەتتى.

بىراق كۈن پاتار چاغدا، ئەتراپى تېقىر تاغلار بىلەن ئورالغان بىرىنچى قونالغۇغا يېتىپ كېلىش بىلەن ئۇنىڭ بۇ خۇشاللىقى شامالغا ئۇچۇپ كەتتى. ئاندا-ساندا چۇقچىيىپ تۇرغان كۆرۈمسىز تام تۆپىلەر قاتارىدا ئەتراپى پاكار-پاكار سوقما قورۇقلار بىلەن ئورالغان دەڭنىڭ ئالدىدا بىر توپ قورالىق چېرىك بەش كىشىنى ئارىغا ئېلىۋېلىپ سوراق قىلىۋاتاتتى. بۇ كىشىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مەڭلىك نىيازغا تونۇش شوپۇرلۇق ئادەملەر ئىدى. دەڭنىڭ ئىچىدە يۈك ئارتىلغان تۆگىلەر غۇژمەكلىشىپ تۇراتتى. بەزى-بەزىدە تۆگە كولدۇرمىلىرىنىڭ پەرىشان جاراڭلاپ كېتىشلىرى ئاڭلىنىپ قالاتتى. مەڭلىك نىياز ھەيران بولۇپ، دەرھال ئاتتىن چۈشتى-دە، چەتتە قاراپ تۇرغان كىشىلەر ئارىسىدىن ئۆزىگە تونۇش بىر بوۋاينى تېپىپ، «نېمە گەپ بوۋا» دەپ سورىدى. بوۋاي ياشاڭغىراپ تۇرغان كۆزلىرىنى يېڭى بىلەن سۈرتۈپ تۇرۇپ ئەھۋالنى سۆزلەپ بەردى. مەلۇم بولدىكى، شوپۇرلۇقلار ھەر يىلدىكىگە ئوخشاش تاپقان-تەرگەن ئارپا-بۇغدايلىرىنى

بەش تارتىم تۆگىنگە ئارتىپ، يېرىم يىللىق ئوزۇقى ئۈچۈن قومۇل تۆگىچىلىرىدە ئۇن تارتىپ چىققانىكەن. نېرىقى چازىدىكى چېرىكلەر «سىلەر بۇ ئۇنلارنى ئۆزۈڭلار يېيىشكە ئەمەس، تاشقى موڭغۇلغا ئاپىرىپ سېتىشقا ئېلىپ مېڭىپسىلەر» دەپ ئۇلارنى توسۇۋاپتۇ.

مەخلۇك نىياز ئېتىنى يېتىلەپ، چېرىكلەرنىڭ قېشىغا كەلدى. ئۇ ئۆز كۆڭلىدە شوپۇل خەلقىنىڭ بىر يىلدا ئالىدىغان ئاشلىقى چەتكە سېتىش تۈگۈل، ئۆزىنىڭ كېلىغا ئاران-ئاران يېتىدىغانلىقىنى، ھازىرلا شۇنداق ئەمەس، ئەزەل-ئەزەلدىن ھەر يىلى مۇشۇ خىلدا ئۆي-ئۆيدىن يىغىلغان ئاشلىقنى ئۆتنە-لاپقۇت قىلىنغان تۆگىلەرگە ئارتىپ قومۇلدىن ئۇن تارتىپ چىقىدىغانلىقىنى چېرىكلەرگە چۈشەندۈرمەكچىدى. ئۇ ئەمدىلا گەپ باشلاي دەپ تۇرغاندا، چېرىكلەرنىڭ بىرى ئۇنى تۈرتۈپ قېلىپ، بىر نېمىلەر دەپ ۋارقىرىغان پېتى ئۇنىڭ ياقىسىغا ئېسىلدى. بۇ ھېلىقى كۈنى سوقۇۋەتتىكى تۆز ۋەقەسىدە تاياق يېگەن ئۆيغۇر چېرىكلەرنىڭ بىرى ئىدى. ھايت-ھۇيت دېگۈچە، چېرىكلەر مەخلۇك نىيازنى ئۇرۇپ ياتقۇزۇۋەتتى. بەش تارتىم تۆگىنى ئۇستىدىكى ئۇن تاغارلىرى بىلەن «پاشالىق قىلىندى» دەپ جاكارلىدى. تۆگىچىلەرنى ئەتە تاڭ ئېتىش بىلەن شەھەرگە ئاپىرىپ، لىيۇسىجاڭغا تاپشۇرىمىز دەپ پۇت-قولىنى باغلاپ بىر ئۆيگە سولاپ قويدى.

قاۋۇلراق بىر چېرىك، ئېھتىمال چوڭى بولسا كېرەك، مەخلۇك نىيازنىڭ يېنىدا تۇرغان قارىگىر دۆنەننى تىزگىنىدىن تۇتۇپ مىنمەكچى بولغاندا، ئۇ ئالدى پۇتلىرى بىلەن چاپچىپ، چېرىكنى يېقىن كەلتۈرمىدى. چېرىك ئەسەبىيلىشىپ، ئۇنى قامچىلاشقا باشلىدى. قارىگىر دۆنەن تىزگىنىنى

بىر سىرىپ، چېرىكنىڭ قولىدىن چىقىپ كەتتى ۋە گۈگۈم پەردىسى بىلەن پۈركەنگەن قېلىن ئېدىرلىقلار ئارىسىدا كۆز-نى يۇمۇپ ئاچقۇچە غايىب بولدى. ھېلىقى چېرىك «ئا-ناڭنى» دەپ، ئاغزىنى بۇزغىنىچە لېۋىنى چىشلەپ قالدى.

بايىقى بوۋاينىڭ تەكلىپى بىلەن بىرنەچچە كىشى مەڭلىك نىيازنى ئۇنىڭ ئاددىي كەپىسىگە ئەكىرىپ قويدى. بوۋاينىڭ جۈپتى ئاق چاچلىق موماي ئۇنىڭ باش-كۆزىدىكى قانلارنى سۈرتۈپ، يارىلىرىغا پاختا كۆيدۈرۈپ باستى. تاغ پېيمىزى قوشۇپ پىشۇرۇلغان بىر تاۋاق ئارپا كۆجىسىدىن كېيىن مەڭلىك نىياز ئۇيقۇغا كەتتى. تاڭ سەھەر توخۇ چىللاش بىلەن تەڭ قارىغىر دۆنەنىنىڭ كىشنىگەن ئاۋازى ئۇنى ئويغىتىۋەتتى. «خۇدايىمغا ئامانەت، ئۆيۈڭگە ئامان-ئېسەن بېرىۋال بالام» دېدى بوۋاي دۇئاغا قول كۆتۈرۈپ.

مەڭلىك نىياز بوۋاينىڭ قۇرۇق سۆڭەكتەك ئورۇق قول-لىرىنى ئالقىنىغا ئېلىپ كۆزىگە سۈرتتى ۋە قارىغىر دۆنەنىنىڭ يالىنى ئاستا سىلاپ قويۇپ، جىمجىت تۇمانلىق تاڭ قاراڭغۇ-سىدا شوپۇل تەرەپكە راۋان بولدى.

2

شوپۇل قۇمۇلنىڭ يۈز يىگىرمە نەچچە كىلومېتىر شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان ئەڭ چەت يۇرتلارنىڭ بىرى بولۇپ، بۇرۇنقى زامانلاردا «تال تېغى» دەپ ئاتىلاتتى. ئۇنىڭ شىمالىي تەرىپى ئېگىز قارلىق تاغلار بىلەن ئورالغان، غەربىي شىمال تەرىپىدىمۇ قارلىق تاغ چوققىلىرى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئاشۇ تاغ تىزمىلىرى ئارىسىدا شەرقىي شىمالدىن غەربىي جەنۇبقا سوزۇلغان بىر جىلغا بولۇپ، بۇ جىلغىنىڭ شەرق تەرىپى

«قوراي»، غەرب تەرەپى «قاراڭغۇ كېچەك» دەپ ئاتىلىدۇ. ھەر ئىككى جىلغا بىپايان كەتكەن چىمەنزار يايلاقلارغا تۇتىشىدۇ. شوپۇللۇقلار باراقسان تاغ تېرەكلىرى، ئارچا ۋە قىرچىنتاللار بىلەن قاپلانغان ئاشۇ جىلغىلاردىكى ئەلۋەك تاغ سۇلىرىدىن پايدىلىنىپ، بىر ياقتىن تېرىقچىلىق قىلاتتى؛ يەنە بىر ياقتىن بىپايان يايلاقلاردا قوشۇمچە چارۋىچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللىناتتى.

تۆمۈر خەلپە يېغىلىقىدىن كېيىن، شوپۇللۇقلاردىن بوسۇق دورغىنىڭ ئوغلى سالى دېگەن كىشى بۇ يۇرتنىڭ دورغىلىقىغا بەلگىلەندى. يەلكىلىرى كەڭ كەلگەن بۇ ئېگىز بويلۇق ئورا كۆز، قاڭشارلىق، ياپىلاق يۈزلۈك، سېرىق ساقال كىشى كىچىكىدىنلا مىجەز-خۇلقى باشقىچىرەك بالا ئىدى. دادىسى بۇ يالغۇز ئوغلىنى ئۆزىگە ئوخشاش «قارا تۆرۈك» بولۇپ قالمىغاي دېگەن نىيەتتە، خەتنە تويىدىن بىرەر يىل كېيىنلا، «بالامنىڭ گۆشى ئۆزلىرىنىڭ، سۆڭىكى مېنىڭ، ئاغزىغا ئىلىم سېلىپ قويسىلا» دەپ شەھەردىكى بالا ئوقۇتىدىغان موللا تۇغقىنى يارى قارىيغا تۇتۇپ بەردى. بالىنى ئوقۇتۇپ قويۇش بەدىلىگە يارى قارىينىڭ پۈتۈن يىللىق گۆش-يېغىنى تاغدىن ئەۋەتىپ تۇرىدىغان بولدى. كىچىككىنە سالى ئۆزىگە ئوخشاش يىگىرمە-ئوتتۇز ئۆسمۈر بالىلار قاتارىدا قىشلىقى قوي تېرىسى، يازلىقى بورا ئۈستىدە يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ، بىرنەچچە يىلىنى ئۆتكۈزدى. يازلىق تەتىل چاغلىرىدىمۇ، تاغقا قايتماي، موللىسىنىڭ سېپىل سىرتىدىكى ئۈچ ئېتىز يېرىدە ئىشلىشىپ بېرەتتى. ئۆي ئىشلىرىدا بولسا، موللىسى بىلەن قوشناچىنىڭ قولىغا-قول، پۇتىغا-پۇت بولۇپ، ھەممە يۈگۈر-يېتىم ئىشلارنىڭ ھۆددىسىدىن چىقاتتى. ئۇششاق سۆزلۈك قوشناچىنىڭ ئەرزىمەس ئىشلار ئۈچۈن دىخمارلاپ، ھەتتا بەزىدە قاتتىق-

قاتتىق چېچىلىشلىرىغىمۇ چىداپ تۇردى. «قۇرئان»
ساۋاتى چىقىپ، ئانچە-مۇنچە خەتنىمۇ تونۇيالايدىغان بولۇپ
قالغان كۈنلەرنىڭ بىرىدە يۈز بەرگەن بىر ۋەقە ئۇنى ئوقۇشنى
تاشلاپ كېتىشكە مەجبۇر قىلدى. بۇ ۋەقە مۇنداق ئىدى:

سالى بىلەن تەڭ دېگۈدەك مەكتەپكە كىرگەندىن باشلاپ، قىشلىقى قارا مەخمەل كۆرپە، يازلىقى زىلچە جايناماز ئۈستىدە ساۋاقداشلىرىدىن ئايرىم ئولتۇرۇپ ئوقۇيدىغان بىر بەگزادە، ھە دېسىلا يىغانچىلىق قىلىپ، ساۋاقداشلىرىنى بوزەك ئېتەتتى. ئەمما دەرستە ھەممىدىن ئارقىدا ئىدى. بالىلارنىڭ ئالدى قۇرئانغا چىققاندا، ئۇ تېخى ھەپتىيەكنى ئەمدىلا باشلىغانىدى. ئۇ بىر كۈنى تەنەپپۇس ۋاقتىدا ياغاچتەك بىر پارچە ناۋاتنى كۆز-كۆز قىلىپ، «قايسىڭلار ئېشەك بولۇپ مېنى بەش غۇلاچ يەرگە كۆتۈرۈپ بارساڭلار، بۇ ناۋات شۇنىڭ» دەپ توۋلاشقا باشلىدى. شۇ ئارىدا، گۈلمۇشرەك كەلگەن تاز چىراي بىر بالا ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ تۆت ئاياغلىق بولدى. بەگزادە قاقاقلاپ كۈلۈپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە مىندى. بىر چەتتە قاراپ تۇرغان سالى ئوق-تەك ئېتىلىپ كېلىپ، بەگزادىنى ئىتتىرىپ تاشلاپ، ھېلىقى تاز چىراي بالىنىڭ قوشىغا بىرنى تەپتى-دە، «ئاتاڭ سېنى ئوغۇل دەپ تاپمىغانمۇ، نومۇس قىلماشقىمۇ!» دېدى. بەگزادە سالىغا مۇشت ئاتتى. سالى «مانا ئۇردى دېگەن» دەپ، ئۇنى ئاستىغا بېسىۋېلىپ، راسا دومبالاۋاتقاندا، موللىسى ئۆيىدىن چىقىپ قالدى ۋە ئەھۋالنى ئۇقۇپ سالىنى ئىككى قامچا ئۇرۇۋەتتى. بىراق ئىش بۇنىڭ بىلەن تۈگىمىدى. شۇ ئاخشىمى بەگزادىنىڭ دادىسى كېلىپ، «بۇ مەكتەپتە يا مېنىڭ بالام ئوقۇغاي، ياكى تاغچى تۇغقانلىرىنىڭ بالىسىنى ئوقۇتىۋالسىلا، ئۇ شۇنتەك ئوقۇيدىغان بولسا، ئۆيىنى بوشاتسىلا، ئۆي ئۆزىمىزگە لازىم» دەپ شالىنى چىپچىپ كەتتى. بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ تۇرغان سالى

ئەتىسى تاڭ ئېتىش بىلەنلا، موللىسىنىڭ ئۆيىدىن چىقىپ تاغقا
قاراپ ماڭدى ۋە شوپۇل تەرەپكە بارىدىغان يولۇچىلارغا قوشۇ-
لۇپ ئۆيىگە كېلىۋالدى. ئەمما ئۆيگە كېلىش بىلەنلا دادىسى-
نىڭ دەشنىمىگە ئۇچرىدى:

— ھەي، سېنى قارا، — دەپ كايىشقا باشلىدى بوسۇق
دورغا، ئوغلىنىڭ نېمىشقا قايتىپ كەلگەنلىكىنى ئۇققاندىن
كېيىن، — ئات قىلامدۇ، ئېشەك قىلامدۇ، سېنىڭ نېمە كارىڭ؟
كۆزۈم قارىغۇ، قولۇم ساغرۇ دەپ، يۈرۈۋەرسەڭ بولماسمىدى.
تولىمۇ بېشى چوڭ بىر نېمە بولىسەن نېمە؟

— مۇنداق ئىشلاردا بېشى چوڭلۇق قىلسام يامان بول-
ماس، دادا، — دېدى سالى ئىرەن قىلماي ئولتۇرۇپ.

بوسۇق دورغا ئەمدىلا ئون ئىككى ياشقا كىرگەن سالى-
نىڭ بۇ گېپىنى ئاڭلاپ، ئىچ-ئىچىدىن خۇش بولغان بولسىمۇ،
ھېچنېمە دېمىدى. كېيىن، ئەل-ئاغىنىلىرى يىغىلغان بىر
سورۇندا، كىمدۇر بىرىنىڭ «ھەي، دورغام، دۇنيالىقتا بىر
تاللا ئوغۇللىرى بولۇپ قالدى. ئوغلى بارنىڭ ئورنى بار، قىزى
بارنىڭ ئىزى دەپ، ئوغۇللىرى جىقراق بولغان بولسا، ئورۇق-
لىرىمۇ كەڭرەك بولاتتى» دېگەن گېپىگە جاۋابەن مۇنداق
دېدى: «بەزىلەرنىڭ يەتتە-سەككىزدىنىمۇ ئوغلى بار، ئۆلۈم
ئالغۇسىز، مېنىڭ بىرلا ئوغلۇم بار مىڭغا بەرگۈسىز.»

ئاردىن ئۇزۇن يىللار ئۆتتى. سالى ئوتتۇز نەچچە
يېشىدا دادىسىنىڭ ئورنىغا شوپۇلنىڭ دورغىسى بولغاندىن
باشلاپ، دەۋا-دەستۇر ئىشلىرىدىكى توغرا كېسەللىكى، پۇقرا-
لارنى بوزەك ئېتىدىغان بەزى ئۆكتەملەرگە قاتتىق قوللۇقلۇقى،
ھەتتا ئوردا بەگلىرىدىنمۇ ئانچە تەپ تارتىپ كەتمەيدىغانلىقى
بىلەن داڭق چىقىرىشقا باشلىغانىدى. كېيىنكى كۈنلەردە ھۆكۈ-
مەت يامۇللىرىنىڭ شوپۇل خەلقىگە سېلىۋاتقان ئالۋان-ياساق-

لىرىنى ئازايتىش، چىبىنكىلەرنىڭ زوراۋانلىقىنى چەكلەش توغرى-
سىدا يۇقىرىغا بىرنەچچە قېتىم ئەرز ئۇتقانلىقى ئۈچۈن،
ئۇنىڭ ئەل ئىچىدىكى ئابرويى تېخىمۇ ئۆسمەكتە ئىدى.
شۇڭا، ئەلنىڭ ھىمايىسىدىن روھلانغان سالى دورغا ئەمدى
چىبىنكىلەرنىڭ زوراۋانلىقىغا تېخىمۇ تىغ قارشى تۇرۇشقا جۈر-
ئەتلىك بولۇپ قېلىۋاتاتتى.

مەڭلىك نىياز دەل شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە شوپۇلىغا
قايتىپ كەلدى. ئۇ خوجىنىياز ھاجىنىڭ سالىمىنى يەتكۈزۈش
ۋە ھېلىقى دەڭدە بولۇپ ئۆتكەن ئىشلارنى دەرھال سالى دور-
غىغا خەۋەر قىلىش، شۇنىڭ بىلەن تەڭ، ئەگەر ۋاقىت يار
بەرسە، ھېلىقى جانان قىزنى بىر كۆرۈۋېلىش نىيىتىدە ھار-
غان-چارچىغىنىنىمۇ ئۇنتۇپ، تۇپتوغرا ئۇنىڭ ئۆيىگە بار-
دى. بىراق سالى دورغىنىڭ ھويلىسى ئالدىدىكى تاغ تېرەكلى-
رىگە باغلاقلىق تۇرغان چىبىنك ئاتلىرىنى كۆرۈپ سەل ھەيران
قالدى. ھويلىدىن ئاڭلىنىۋاتقان ۋاراڭ-چۇرۇڭلار ئۇنىڭ ھەي-
رانلىقىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇۋەتتى. ئۇ قارىگىر دۆنەننى باغلاپ
قويۇپ ھويلىغا ئالدىراپ كىرگەندە، سالى دورغا بىرمۇنچە
ئادەملەر ئارىسىدا قورشىلىپ قالغان ئۈچ چىبىنككە قولىنى
شىلتىپ بىر نېمىلەر دەۋاتاتتى. باش-كۆزى يېرىلغان بىر
چىبىنك داق يەردە سوزۇلۇپ ياتاتتى. مەڭلىك نىياز توپىنىڭ
ئارقىسىدا تۇرۇپ قۇلاق سېلىشقا باشلىدى.

— خەير، بۇ دورەم كەڭچىلىك قىلاي، — دېدى سالى
دورغا، — بۇ ئىش يەنە تەكرارلانسا، مېنىڭ كارىم يوق، ئەل
نېمە قىلسا قىلىۋەرسۇن، سەن بۇرادەر، — دېدى ئۇ يېشى
چوڭراق بىر ئۇيغۇر چىبىنككە قاراپ، — بۇ گەپلەرنى ھەمراھلى-
رىڭغا ئوبدان ئۆرۈپ بەر. ئۆزۈڭمۇ بىلىسەنغۇ، بىز خەق ئەھلى
ئاياللىرىمىزغا چېقىلغان كىشىنى بەك يامان كۆرىمىز. مۇنداق

گاختا خۇن تۆكۈلىدىغان ئىشلارنىڭ چىقىپ قېلىشى ھېچ گەپ ئەمەس.

ھېلىقى چېرىك بۇ گەپلەرنى ئۆرۈشكە باشلىغاندا، توپنىڭ ئىچىدىن كىمدۇر بىرى ۋارقىرىدى:

— دورغا ئاكا، كۆڭلى-كۆكسىلىرى دەريادەك كەڭ بولۇپ كېتىپتۇ. ئۆزلە بوپتۇ دېگەنلىرى بىلەن مەن بۇنىڭغا چىدىيالمايمەن. مۇبادا بۇ چىركىنلەر ئۆزلەنىڭ خوتۇن-قىزلىرىنى شۇنداق ئاناي ئەتسە، قانداق قىلۇردىلا؟

— ھوي ئۇكام، ھېلىمۇ ئۇ چىركىننى ئۆلگۈدەك دۇمبالاپ، ئاغزى-بۇرنىنى قان يالىغان ئىتتەك قىلىپ تاشلاپسەنغۇ، ئوغۇل بالا دېگەن شۇنداق بولغۇلۇق. ئەمما، ئەمدى بۇنىڭدىن ئىبرەت ئالۇر دەيمەن، — دېدى سالى دورغا تەمكىنلىك بىلەن.

— دورغا راست ئېيتىدۇ بالام، — دېدى موسىپىت كىشى، — ئۆتكەنگە سالاۋات. ھەممىمىزگە تىنچ بولغىنى ئوبدان!

— بىز تىنچ بولايلى دېگەن بىلەن بۇ چىركىنلەر بىزنى تىنچ قويمايۋاتسا! — دەپ ۋارقىرىدى باياقى كىشى. بۇ گەپ بىلەن توپ ئىچىدە غۇدۇر-غۇدۇر باشلاندى.

— بولدى قىلىڭلار، — دەپ ۋارقىرىدى سالى دورغا، ئاندىن چېرىكلەرگە قاراپ، — ماۋۇ ئادىمىڭلارنى ئەكېتىڭلار. يەنە كىم ئاياللارغا چېقىلىدىغان بولسا، ئەمدى شوپۇلۇقنىڭ پىچىقى رەھىم قىلمايدۇ، — دەپ مۇشتۇمىنى پۇلاڭلاتتى.

چېرىكلەر يېرىم جان ھالدا ياتقان ھەمراھىنى ئاتقا مىندۈرۈپ ئۆز ماكانى تەرەپكە راۋان بولدى.

شۇنىڭدىن كېيىنلا، سالى دورغا ۋە باشقىلارنىڭ كۆزى مەڭلىك نىيازغا چۈشۈپ، ئۇنىڭ بىلەن قىزغىن كۆرۈشكەچ، ھال-ئەھۋال سوراشقا باشلىدى. مەڭلىك نىياز ئۆزىنىڭ

نېمىشقا قايتىپ كەلگەنلىكىنى قىسقىچە ئېيتىپ، ھېلىقى دەڭدە كۆرگەن-بىلگەنلىرىنى غەزەپ بىلەن تەپسىلىي بايان قىلدى. خەلق توپى «ئاللا-تووا» دېيىشىپ، ئۇۋۇسى چۇۋۇلۇپ كەتكەن ھەسەل ھەرىلىرىدەك غۇڭۇلدىشىپ كەتتى.

سالى دورغا ئۆزىنى باسالماي، شالاڭ سېرىق ساقىلىنى سىقىمداپ، «ئەستاغپۇرۇللا، ئەستاغپۇرۇللا» دېگەن پېتى ئۈيان-بۇيان مېڭىشقا باشلىدى.

— مانا ئۆزلەڭگە تىنچلىق! — دېدى كىمدۇر بىرى بايىقى مويسىپىت كىشىگە ھومىيىپ، دەرۋەقە بايىقى دەڭدە چېرىكلەر بۇلاپ كەتكەن تۆگىلەرنىڭ ئىككىسى مۇشۇ مويسىپىتنىڭ بولۇپ، بەش تۆگىچىنىڭ بىرى ئۇنىڭ ئوغلى ئىدى.

— ئەمدى قانداق قىلىمىز، دورغام؟ — دېدى ئۇ كۆزلىگە ياش ئېلىپ.

سالى دورغا ھېچنېمە دېمەي ھويلىنىڭ چەپقول تەرەپتىكى خاس مېھمانخانىسىغا كىرىپ كەتتى. خەلق توپى پەرىشان ھالدا تارقاشتى. بايىقى شۇم خەۋەر بىردەمنىڭ ئىچىدىلا پۈتۈن شوپۇلغا چاقماق تېزلىكىدە تارقىلىپ، ھەممە كىشى مۇسىبەت قارىلىقىدەك ئېغىر قايغۇدا ئىدى. دېمىسىمۇ، پۈتكۈل ئەلنىڭ يېرىم يىللىق ئوزۇقى قولدىن كەتكەنىدى. يېقىنلىشىپ كېلىۋاتقان قارا قىشتىن قانداق چىققۇلۇق؟ يامۇلغا تۇتۇپ كېتىلگەن بەش كىشىنىڭ تەقدىرى نېمە بولار؟ ئۆتىنەلاپتۇت قىلىشقان تۆگىلەرنىڭ ئىگىلىرىگە نېمىدەپ جاۋاب بەرگۈلۈك؟

بايا خەلق توپى تارقىلىشقا باشلىغاندا، مەڭلىك نىياز سالى دورغىنىڭ قىچقارغان ئاۋازىنى ئاڭلاپ، مېھمانخانىسىغا كىرگەنىدى. سالى دورغا تېخىچىلا ساقىلىنى سىقىمداپ، كەڭ پەگادا ئۈيان-بۇيان مېڭىپ يۈرەتتى. ئۇنىڭ چىرايى خۇددى

بۇلۇتلۇق ئاسماندەك تۈتۈلۈپ، كۆزلىرىدە ئوت يېنىپ تۇر-
غاندەك كۆرۈنەتتى. ئۇ قاپىقىنى سالغان پېتى مەگلىك نىياز-
دىن قومۇلدىكى ئەھۋاللارنى تەپسىلىي سۆزلەپ بېرىشنى تەلەپ
قىلدى. مەگلىك نىياز سۇقۇۋۇقتىكى تۈز ۋەقەسىدىن باشلاپ،
خوجىنىياز ھاجىنىڭ نەزەربەنت قىلىنىشىغا قەدەر بولۇپ
ئۆتكەن ۋەقەلەرنى يىپىدىن-يىڭنىسىغىچە سۆزلەپ بەردى.
سالى دورغا ھەممە گەپنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن، ئۇلۇغ-
كىچىك تىنىپ، «خەير، ئۆيۈڭگە بېرىپ دېمىڭنى ئال بالام،
داداڭغا سالام ئېيت» دېدى.

مەگلىك نىياز ھويلىدىن چىقىۋاتقاندا، قاندىقتۇر بىر
سېھىرلىك كۈچ ئۇنى گەجگىسىدىن تارتىۋاتقاندەك، قەدەملىرى
ئېغىرلىشىپ، ئارقىسىغا، ئارقىدا قېلىۋاتقان ئىشىك، پېشايۋان-
لارغا ئىختىيارسىز قارايتتى. ئاھ، شۇ تاپتا ھېلىقى جانان قىز
شۇ بىرسىنىڭ ئىشىكىنى قىيا ئېچىپ، خۇددى بۇلۇتلار ئارىسىدىن
كۈلۈپ چىققان تولۇن ئايدەك جامالىنى بىر كۆرسىتىپ قويسا،
يىگىتنىڭ بىر يىلدىن بۇيان جۇدالىق ئوتلىرىدا غەلۋىردەك
تېشىلىپ كەتكەن يۈرىكى بىر ئاز شىپالىق تاپاتتىمىكىن؟
بەختكە قارشى، قىزنىڭ ئۆزى تۇرماق، سايىسىمۇ كۆرۈنمىدى.
مەگلىك نىياز قارىغىر دۆنەننىڭ چۇلۇۋۇرىنى يېشىۋېتىپ، قوشنا
ھويلىلارنىڭ ئۆگزىلىرىدە ئاپتاپقا يايغان قۇرۇت، ئىجىگەي،
كومىتقوناق باشلىرىنى يىغىۋاتقان قىز-جۇۋانلارغىمۇ بىر قۇر
سەپسېلىپ چىقتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىمۇ ئۇ جانان كۆرۈنمەيت-
تى. نېمە بولدىكىنە؟ ئاغرىپ-تارتىپ قالدىمىكىن؟ ياكى
تۇغقانلىرىدىن بىرەرسىنىڭ ئۆيىگە كەتتىمىكىن؟

ئەتىسى، سالى دورغا ئۆز ئوغلىنى ھەمراھ قىلىپ، شۇ
كېچىسىلا شەھەرگە يۈرۈپ كەتكەنلىكى توغرىسىدا خەۋەر تار-
قالدى. ئەمدى شوپۇڭلۇقلار بۇ ئىشنىڭ ئاقىۋىتىنى كۈتمەكتە

ۋە ھەر كىم ھەر خىل مۇلاھىزىلەردە بولماقتا ئىدى. ناماز پېشىنگە يىغىلغان قېرىلار ئارىسىدا (ئۇلارنىڭ ئىچىدە مەڭلىك نىيازنىڭ دادىسى سوپى مەرگەنمۇ بار ئىدى) گەپ-سۆزلەر نېخىمۇ كۆپرەك بولۇۋاتاتتى. بەزىلەر «دورغام بەك ئاددىراپ كېتىپتۇ، مىجەزى چۇس ئادەم، يامۇلدىكى دارىنلارغا قاتتىق سۆزلەپ قويۇپ، بالاغا قالمىغىيدى» دېسە، بەزىلەر «چوپان پېغىدا پادىنى بۆرىدىن قوغدايدۇ، يۇرتنىڭ ئاتىسى بولۇپ تۇرۇقلۇق ئۈنچىلىك قىلمىسا بولامدۇ!» دەيتتى. بويى پاكار، ئۆزى سېمىز بولغانلىقى ئۈچۈن «تۇلۇم چاشقان» دەپ لەقەم سىڭىپ قالغان بىر كىشى خىرقىرىغان ئاۋاز بىلەن مۇنداق دېدى:

— دورغام نېمە قىلسا قىلسۇن، تۆگىلىرىمىزنى تىنچ-ئامان ياندۇرۇپ كەلسە بولغىنى!

— ئۆزلەزە، تۆگىنىڭ غېمىدىلا قاپتىلا، بىزنىڭ ئوغۇلنى دېمەمدىلا. بەش بالامنىڭ ئىچىدە بىر تاللا ئوغلۇم شۇ ئەمەسمىدى؟ — دېدى قاتاڭغۇر كەلگەن چار ساقاللىق بىر كىشى كۆزىگە ياش ئېلىپ.

— بولدى قىلىشسىلا، خۇدايىم بەرگەن ئەزىزلىرىم، — دېدى سوپى مەرگەن قاپاقلىرىنى سېلىپ. ھەر كىم ئۆز غېمىدە، قېرى قىز ئەر غېمىدە دەپ، بىرلىرى تۆگىلىرىنىڭ، يەنە بىرلىرى ئوغۇللىرىنىڭلا غېمىنى يېگۈچە، ھەممەيلەن بىر ياقىدىن باش چىقىرىپ، يۇرتنىڭ غېمىنى تەڭ يېسەك ئوبدان بولۇرمىكىن؟

— قانداق قىلىمىز دەيدىلا مەرگەن، — دېدى كىمدۇر بىرى ئۇنىڭغا قىزىقىپ.

— بەش-ئونىمىز ئاتلىنىپ، دورغامنىڭ كەينىدىن بارايلى، — دېدى سوپى مەرگەن. — يۆلەكلىك تام يىقىلماس، دېگەن گەپ بار. بىز يۆلەك بولۇپ تۇرساق، دورغامنىڭمۇ تىلى ئۇزۇن بولىدۇ ئەمەسمۇ؟

— ئۇنداق قىلغۇچە، — دېدى مويسىپىت كىشى، ئاگال يۇسۇپ تەيجى بەگكە ئەرز تۇتساق بولمامدۇ؟ ئۇ كىشى يۇرتنىڭ ئاتىسى بولغاندىن كېيىن، قاراپ تۇرماس دەيمەن.

— ئۇزلە نەدىكى گەپنى قىلىۋاتىدىلا، بىزنىڭ مەھەللىكىنىڭ ئېيتىشىچە، يۇسۇپ تەيجىمۇ قانىتى قىرقىۋېتىلگەن قارچىغىغا ئوخشىشىپ قاپتۇدەك. چېرىكلەرنىڭ چوڭى لىيۇسىجاڭ دېگەن بىر نېمە ئوردا پالگانلىرىنى تارقىتىۋېتىپ، ياراغ - جابدۇقلارنى ئاچىقىپ كېتىپتۇدەك، پالگان بېشى خوجىنىياز ھاجىنىڭمۇ پۇت - قولىنى چۈشەپ قويۇپتۇدەك.

شۇ گەپلەردىن كېيىن، تۇلۇم چاشقان قولىنى شىلتىپ، «قايناق سۇ ئىچ، كۆڭلى تىنىچ دەپتىكەن، بەش تۈگەم كەتسىمۇ كەتسۇن، مەن ھۆكۈمەت بىلەن ئېيتىشىدىغان ئىشلارغا ئارىلاشمىغۇدەكمەن» دېدى ۋە ئۆردەكتەك ئىرغاڭلاپ، ئۆز ئۆيى تەرەپكە ماڭدى. قالغانلارمۇ بىرلەپ - ئىككىلەپ تارقىلىشتى.

— ھەي بىزنىڭ خۇي - پەيلىمىز، — دېدى سوپى مەرگەن كېتىۋاتقانلارغا قاراپ، — قاچانغىچە تۆگىنىڭ مايسىقىدەك چېچىلىپ يۈرىمىز كىنتاڭ!

ئارىدىن بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندە، سولاقتىكى بەش كىشى بىلەن سالى دورغىنىڭ ئوغلى قايتىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ ئېيتىشىچە، ھېلىقى ئۇن بىلەن تۆگىلەرنىڭ پاشالىق قىلىنىغىنى قىلىنغان بوپتىمىش. سالى دورغىنى بولسا، شوپۇلىغا ئالۋان سېلىنغان ئاشلىق ۋە ئوتۇن - ساماننى تاپشۇرمىغۇچە كەتمەيسەن دەپ، لىيۇسىجاڭ يامۇلغا سولاپ قويۇپتىمىش.

بۇ خەۋەرلەر ئەلنىڭ كۆڭلىنى يارىغا تۇز سەپكەندەك بىئارام قىلىۋەتتى. بىراق قانداق قىلىش لازىملىقىنى ھېچكىم بىلمەيتتى. ئاخىر سالى دورغىنىڭ ئايالى ئېگىز بويلۇق، قاڭشارلىق، چىرايى ئاق - سۈزۈك كەلگەن نىيازخان ئاغىچا

بىرەر ياخشى چارە تېپىلىپ قالارمىكىن دېگەن ئۈمىد بىلەن
يۇرت چوڭلىرىنى ئۆيىگە چىللىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا «تۇلۇم
چاشقان» مۇ بار ئىدى. قىرى خىزمەتچى داستىخاننى يىغىپ
بولغاندا، نىيازخان ئاغىچا كالۋۇتتۇن جىيەكلىك قارا دۇخاۋا
موپپا ئۈستىدىن سىيلىۋالغان ئاق داكا لېچەكى بىلەن يۈزىنى
يېرىم ياپقان ھالدا مېھمانلارنىڭ ئالدىغا كىرىپ تەزىم بەجا
كەلتۈرگەچ، سۇپىنىڭ گىرۋىكىدە سىڭارىيان ئولتۇرۇپ گەپ
باشلىدى. ئۇ ئاياللارغا خاس تارتىنچاقلىق بىلەن يوغان كۆز-
لىرىنى يەردىن ئۈزمەي، ئەمدىلا ئىنچىكە ئېغىز گەپ باشلىشىغا
«تۇلۇم چاشقان» ئۇنىڭ گېپىنى بۆلۈپ مۇنداق دېدى:
— دېمىسىمۇ دورغامغا يامان بولدى، يۇرتنى دەپ سولاق-
قا چۈشۈپ قالدى. ئەمما زە، شوپۇللۇقنىڭ ئالتە ئاي ئىشلەپ
تاپقىنىنى تۆگىلىرى بىلەن قوشۇپ پاشالىق قىلىپ كەتكەن
تۇرسا، ئەمدى لېيۇسجاڭغا نەدىكى ئاشلىقنى بەرگۈدەكمىز؟ يەر
دېگەن سېغىن ئىنەك ئەمەس، كۈندە سېغىۋەرسە بولىدىغان.
— راست ئېيتىدىلا، — دېيىشتى قالغانلار ئۇنى ياقلاپ.
— ئەمىسە، بالىلارنىڭ دادىسى سولاقتا يېتىۋەرگەيمۇ؟!
ئاشلىق بولمىسا، باشقا بىرەر ئىلاج بولۇپ قالار، — دەپ كۆز
يېشى قىلىشقا باشلىدى نىيازخان ئاغىچا. لېكىن يۇرت چوڭ-
لىرى دېگەن بىرنېمىلەر ھېچنېمە دېمەستىن ئاستا تارقىلىشتى.
پەقەت سوپى مەرگەنلا تەكدىن تولىسى ئاقىرىپ كەتكەن ساقى-
لىنى سىلاپ ئولتۇرۇپ، نىيازخان ئاغىچىغا مۇلايىملىق بىلەن
بىرمۇنچە تەسەللى بەردى. بىراق نىيازخان ئاغىچا يەنە
كۆز يېشى قىلىپ مۇنداق دېدى:
— توۋا سوپى ئاكا، ئىشەنگەن تاغدا كىيىك ياتماپتۇ
دەپ بۇ يۇرت چوڭلىرىنىڭ قىلىقىنى قارىمامدىغان. مەن ئۇلار-
نىڭ يۈزىدە تۈكى بارلىقىنى بىلمەپتىمەن. دورغامنىڭ بېشىغا

كۈن چۈشۈۋىدى، ئۆزۈڭنى بىل، ئۆزگىنى قوي دەپ، ھەممىسىنىڭ ياقىغا چىقىۋالغىنىنى قارىسىلا.

— ھېچقىسى يوق، بىرنەچچە ئادەم ئۇنداق قىلغان بىلەن ئەل-يۇرت بار ئەمەسمۇ، — دېدى سوپى مەرگەن، — ھەق ئېگىلىر سۇنماس دېگەن گەپ بار. دورغامنىڭ ئىشى ھەق، خۇدايىم مۈشكۈلىنى ئاسان قىلۇر.

3

شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە شوپۇلىدىكى چېرىكلەرنىڭ باشلىقى جاڭ جىسا ھېلىقى قارىقاش قىزنى سورىتىپ، نىيازخان ئاغىچىنىڭ ئالدىغا ئەلچى كىرگۈزدى. بۇ قىز سالى دورغىنىڭ قىزى ئايىنساخان ئىدى. ئەلچىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، نىيازخان ئاغىچا قىزغا چاي ئىچۈرۈپ قويۇشقا ماقۇل كەلسە، سالى دورغىنى سولاقتىن چىقىرىش، پاشالىق قىلىنىپ كەتكەن ئۇن بىلەن تۈگمىلەرنىمۇ قايتۇرۇپ كېلىش جاڭ جىسانىڭ قولىدىن كېلەرمىش؛ ھەتتا قىزنىڭ تويلۇقىغا شوپۇل بويىچە ھەممىدىن بۇلۇق ھېسابلانغان تېرىلغۇ يەردىن ئوتتۇزمۇ يەر بېرىشكىمۇ رازى ئىمىش، ئۇ مەيدىسىگە مۇشتلاپ تۇرۇپ، «لىيۇسىجاڭ مېنىڭ يۇرتلۇقۇم. ئارىمىزدا تۇغقانچىلىقىمىزمۇ بار ئېدى. ئۇنىڭغا ھەر نېمە دەپ كىيىمىنى يېڭىۋالايمەن» دەپتىمىش.

جاڭ جىسانىڭ ئۆز ئېتى جاڭ گوخۇ بولۇپ، شوپۇللۇقلار ئۇنى «جىسا»① لىق مەنسىپى بويىچە جاڭ جىسا دەپ ئاتايتتى،

---

① جىسا (خەنزۇچە) — مۇپەتتىش دېگەن مەنىدە بولسىمۇ، بۇ كۈنلەردە قۇمۇل تاغلىرىدىكى جىسالار باج، ئالۋان-ياساق يىغىشقا نازارەت قىلىش، چېگرا مۇداپىئەسى ۋە ئامانلىق ساقلاش قاتارلىق ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى باشقۇراتتى. بۇ جىڭ شۇرېن ھۆكۈمىتىنىڭ يەرلىك دورغىلاردىن ھوقۇق تارتىۋېلىشتا قوللانغان مۇھىم ۋاستىلىرىدىن بىرى ئىدى.

ئۇ بىرنەچچە يىلدىن بۇيان لىۋسىجاڭغا تايىنىپ، شوپۇل-
دىكى چېرىكلەرگە باشلىق بولۇۋالغاننىڭ ئۈستىگە، جىڭ شۇرېن
ھۆكۈمىتى تېرىلغۇ يەرلەرنى موغا ئېلىش سىياسىتىنى يولغا
قويۇشقا باشلىغاندا، توپىلاڭدىن توغاچ ئوغرىلاپ، شوپۇلدا
يۈز نەچچە مو يەرگىمۇ ئىگە بولۇۋالغان؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە،
ئاھالە قويۇق جايلاشقان مەھەللىدە ھاراق-شاراب، ئەپيۇن-
تاماكا ۋە مىلىچمال ساتىدىغان بىر دۇكان ئېچىپ، بىر
پۇللۇق مالنى بەش پۇلغا سېتىش ۋە جازانە قىلىش يولى
بىلەن ئالاھىدە بېيىپ، ھەر ئايدا دېگۈدەك لىۋسىجاڭنىڭ
ئاغزىنى مايلاپ تۇراتتى. ئۆزى بولسا بوينىغا قوڭغۇراق
ئېسىلغان قارا كوكا ئىتىنى ئەگەشتۈرۈۋېلىپ، توي-مەشرەپ-
لەرگە «چاقىرىلمىغان مېھمان» بولۇپ باراتتى-دە، بىرەر
تۈزۈكرەك ئايالنى كۆرسە، ئۇنىڭ كۆزىنىڭ ئىچىگە كىرىۋالات-
تى. مۇنداق چاغلاردا، ھەدېسلا ئوڭ قېشىغا چۈشۈۋالىدىغان
چېچىنى ئالتۇن ئۈزۈك سالغان قولى بىلەن يۇقىرىغا تاراپ
قويۇپ، غەلىتە قىلىقلارنى قىلاتتى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇنىڭ
كۆزى ئايىنىساخانغا چۈشۈپ قالدى. شۇندىن باشلاپ، ئۇ قىزغا
سايىدەك ئەگىشىۋېلىپ، چالا-بۇلا ئۆگىنىۋالغان بىرنەچچە
ئېغىز ئۇيغۇرچە سۆز بىلەن گەپ تاشلايدىغان بولۇۋالدى.
بىراق ئايىنىساخان ئۇنىڭدىن خۇددى ئالۋاستىدىن قاچقاندەك
قېچىپ، ھەتتا توي-مەشرەپلەرگىمۇ بارمايدىغان بولۇپ قالدى.
جاڭ جىسا قانداق قىلىشنى بىلمەي تۇرغاندا، سالى دورغىنىڭ
بېشىغا ھېلىقى قارا كۈنلەر كېلىپ قالدى. جاڭ جىسا ئەمدى
ئۇنىڭ ئاسانلىقچە قۇتۇلالمايدىغانلىقىنى بىلگەچكە، پۇرسەتنى
غەنىيمەت بىلىپ نىيازخان ئاغىچىنىڭ ئالدىغا ئەلچى
ئەۋەتكەنىدى.

ئەلچىلەرنىڭ بىرى بولغان بومبا ساقال ئىمام، گېلىغا

بىرنېمە تۇرۇپ قالغاندەك، قاتتىق يۆتىلىۋېلىپ، «گەپ شۇ،
ئاغىچام، بىزدىن ھەرگىز يامانلاپ قالمىسىلا، ئەلچىگە ئۆلۈم
يوق دېگەن گەپ بار ئەمەسمۇ» دەپ سۆزىنى تۈگەتتى.

زەدىۋال تارتىلغان تامغا يۆلىنىپ ئولتۇرغان نىيازخان
ئاغىچا ئاللىقاچان ھوشىدىن كەتكەنىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن،
ئۇنىڭدىن ھېچقانداق زۇۋان چىقمىدى. ئەلچىلەر بىردەم ئول-
تۇرۇپ بېقىپ، ئاخىر كەشلىرىنى كىيىشتى. ئەتىسى جاڭ جىسا
ئۇلارنى يەنە ئەۋەتكەندە، نىيازخان ئاغىچا ئورۇن تۇتۇپ
يېتىپ قالغانىدى. قېرى تېۋىپ ئۆپكە ئىششىقى بىلەن يۈرەك
سانجىقىغا دورا بولىدىغان تاغ ئۆسۈملۈكلىرىدىن شەربەت
تەييارلاۋاتاتتى.

جاڭ جىسانىڭ ئايىمساخانىغا ئەلچى كىرگۈزگەنلىكى
توغرىسىدىكى گەپلەر شۇ كۈنىلا ھەممە مەھەللىلەرگە تارقىلىپ
كەتتى. بەزىلەر: «بۇ دۈيۈزلەرنىڭ قىلمىغىنى شۇ قاپتىمۇ»
دېسە، بەزىلەر: «بۇنىڭ جاجىسىنى ئوبدانراق بېرىپ قويمىساق،
ئەتە - ئۆگۈن بىردىن چېرىكنى ئۆيىمىزگە ئەكىرىپ قويىدىغان
ئوخشايدۇ» دېيىشەتتى.

— ھاي، بۇ پەيلىڭدىن يان، يالغۇز ئاتىنىڭ چېڭى چىق-
ماس، دېگەن گەپنى ئاڭلىمىغانمۇ؟ — دېدى مەڭلىك نىيازنىڭ
دادىسى سوپى مەرگەن، ئوغلىنىڭ قولىدىكى پىچاقنى ئېلىپ،—
دورغام ئۆلگىلى كەتمىدى. ئاڭال ئۇ كىشى كەلسۇن، ھېچنې-
مىدىن ھېچنېمە يوق، پىچاق كۆتۈرۈپ چىققىنىڭ نېمىسى!

كۈنلەر، ئايلار ئۆتۈپ كەتتى. نىيازخان ئاغىچا تېخىچىلا
ئورۇن تۇتۇپ ياتاتتى. رەڭگى رويى ئۆچۈپ، شەھلا كۆزلىرى
ئىچىگە ئولتۇرۇشۇپ جۈدەپ كەتكەن ئايىمسا قىز قىشنىڭ
ئۇزۇن تۈنلىرىنى ئانىسىنىڭ يېنىدىن بىر غېرىچمۇ دالجىماي
غەم - قايغۇدا ئۆتكۈزمەكتە ئىدى.

شۇنداق كېچىلەرنىڭ بىرىدە نىيازخان ئاغىچا ئايىنىسا قىزنىڭ چىراغ يورۇقىدا بىرنېمە تىكىۋاتقىنىنى كۆرۈپ قېلىپ، ياستۇقتىن بېشىنى ئاستا كۆتۈرۈپ سىنچىلاپ قارىدۇ-دى، قىز ئانىسىدىن يوشۇرغاندەك قىلىپ، ئەرەنچە دوپپىغا كەشتە تىكىپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ ئالدىدىكى كىچىككىنە بوغچىدا رەڭگارەڭ مەشۇت يىپلار كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بۇ، مەڭلىك نىيازنىڭ ئۇنىڭغا ئەكەلگەن ھېلىقى بازارلىقى ئىدى. «بىچارە قىزىم، — دەپ كۆزىگە ياش ئېلىپ خىيال سۈرۈشكە باشلىدى نىيازخان ئاغىچا، — ئەجەبمۇ تەلىيى شورلۇق بالا بولۇپ قالدى. يا بۇ قىزىم مەڭلىك بالىدىن كۆڭلىنى ئۈزمىدى، يا دادا بولغان كىشى قىزىنىڭ كۆڭلىنى دېمىدى. ئەر كىشى دېگەننىڭ كۆڭلى شۇنچە قاتتىق بولىدىكەن، تۇۋا! ھەي بۇ ئەرخەقنى، ئۇلارغا ئابروي دېگەن چوڭ بىرنېمە ئىكەن. ئاتا-بوۋىمىزدىن تارتىپ يۇرت سوراپ كەلگەن دورغىلار تۇرۇپ، ئۆزىمىزگە لايىق كىشى بىلەن قۇدا چۈشمەسلىك بولامدۇ دەپ تۇرۇۋالغىنىنى قارىمامدىغان. شوپۇللۇقتىن ھېچ-كىمنى كۆرەر كۆزى يوق. سوپى مەرگەن قولى قىسقا بولغان بىلەن ئەل يۇرت ئىچىدە يۈزى بار، خانغا ئېيتسىمۇ يارايدى-غان سۆزى بار ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، قىزىم ئۇلارنىڭ ئۆيىگە بارسا، ئۇنى دۈشكەلەيدىغان قېيىن ئانىسىمۇ يوق ئەمەسمىدى؟ خۇدايىمىزە، بىز خوتۇن خەقنى تولىمۇ ئاجىز يارىتىپتىكەن!»

قىش ئاخىرلىشىپ، باھار باشلانغان كۈنلەرنىڭ بىرىدە، سالى دورغا سولاقتىن بوشىنىپ چىقتى. بىراق بۇ ئىش ئۇنىڭغا ئاسانغا توختىمىغانىدى. قۇمۇل مۆتىۋەرلىرىدىن ھەسەن بالا ھاجى، يۈسۈپ تەيجى بەگنىڭ ئوغلى مەھبۇببەگ، ئىس-مايىل داتۇ باشلىق كىشىلەر يۇقىرى-تۆۋەن قاتىرىغانىدىن

كېيىن، ليۇسجاڭ: «ئانداق بولسا، سالى دورغا ھۆكۈمەتكە بويۇنتاۋلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن جەرىمانە ھېسابىدا ئۈچ مىڭ سەر پۇل①، يىگىرمە دادەن ئاشلىق، قىرىق مىڭ جىڭ سامان، قىرىق تۆت مىڭ جىڭ ئوتۇن يىغىپ تاپشۇرسۇن، ھېلىقى ئۇن بىلەن تۆگىلەر قايتۇرۇلمايدۇ. سىلەر بۇنىڭغا كېپىل بولسىلەر» دېگەن شەرت بىلەن ئۇنى سولاقتىن بوشاتقانىدى. قىزىقى شۇكى، يولۋاس «مەنمۇ كېپىل بولىمەن» دەپ مەيدانغا چۈشكەندە ليۇسجاڭ مەنىلىك كۈلۈپ قويۇپ، دەرھال رازىلىق بىلدۈرگەنىدى.

سالى دورغا بولۇپ ئۆتكەن خاپىلىقلارنىڭ دەردى ۋە بۇ ئېغىر جەرىمانىنىڭ غېمى بىلەن ئوغىسى قايناپ ئولتۇرغانىدى. جاڭ جىيادىن يەنە ئەلچى كەلدى. ئەلچىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، سالى دورغا ماقۇل بولسا، جاڭ جىيا بۇ جەرىمانىنى يۇرت ئۈستىدىن كۆتۈرۈۋېتىشكە كاپالەت بەرگۈدەكمىش.

سالى دورغا بۇ گەپنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۆزىنى مىڭ تەستە تۇتۇۋېلىپ، ۋەزمىن بىر ئاھاڭدا مۇنداق دېدى:

— جىيانىڭ ھىممىتىگە رەھمەت. ئۇ ئارىلاشمىسىمۇ، يۇرت بولغاندىن كېيىن، بىرنېمە قىلارمىز. جىياغا بېرىپ ئېيتىڭلار، بۇلتۇر تاياق يېگەن چېرىكنىڭ ئەھۋالىدىن ئىبرەت ئېلىپ، يامان نىيەتتىن يانغاي. يۇرت يۇرت بولۇپ، بىز مۇسۇلمانلار تائىپىلەرگە قىز بېرىپ باققان ئەمەس. ئۆزلە ئىسلام ئاخۇنۇم بولغاندىن كېيىن، بىزنىڭ دىن-شەرىئىتىمىزنى، ئاتا-بوۋىمىزدىن قالغان ئۆرپ-ئادەتلىرىمىزنى جاڭ جىياغا ئوبدانراق چۈشەندۈرسىلە بولمامدۇ؟

— ۋاي دورغام، — دەپ خىرقىراپ جاۋاب بەردى بومبا

① ئۇ چاغلاردا قەغەز پۇلنىڭ بىرلىك مىقدارى «سەر» دەپ ئاتىلىپ، ئۈچ سەر قەغەز پۇل بىر سەر كۈمۈشكە تەڭ ئىدى.

ساقال ئىمام، — مېنى دېمىدى دەمدىلا، بىزمۇ تەڭلىكتە قالدۇق. ئۇيان تارتساق ھارۋا سۇنىدۇ، بۇيان تارتساق ئۆكۈز ئۆلىدۇ. بۇنىڭ ھەممىسى بېشىمىزغا كەلگەن بىر دىشۋارچىلىق دېسىلە دورغام.

ئاندىن ئىمام بىر يۆتىلىۋېلىپ، «شۇنداق ئەـ مەسمۇ» دېدى يېنىدىكىلەرگە قاراپ. «شۇنداق، شۇنداق، بىزدە نېمە ئىلاج» دېدى ئىمامنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان ئىككى مويـ سىپىت كىشى.

جاڭ جىسا سالى دورغىنىڭ جاۋابىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، تولۇق قورااللانغان بەش چېرىكى بىلەن سالى دورـ غىنىڭ ئۆيىگە ئات سېلىپ كەلدى. ئۇ ھويلىنىڭ ئوتتۇرـ سىدا تۇرۇپلا، تۆلكە ياقىلىق ماش رەڭ ھەربىي پەلتۇسىنىڭ بىر پېشىنى قايرىپ بەل تاسمىسىدىكى تاپانچىنىڭ سېپىنى تۇتقان ھالدا، چىرقىراق ئاۋاز بىلەن تۈگچىسىغا مۇنداق دېدى:

— بىزدە يۇمشاقنى يېمىگەن قاتتىقنى غاجىلاشقا قالىدۇ، دېگەن گەپ بار. دورغىغا ئېيت، قاتتىقنى غاجىلايمەن دەپ چىشىدىن ئايرىلىپ قالمىسۇن.

— جىسا جانابلىرىغا ئاڭلىتىپ قوياي، — دېدى سالى دورغا پەسەنت قىلمىغان بىر قىياپەتتە، — بىزدىمۇ نومۇسۇڭـ نى بەرگۈچە جېنىڭنى بەر دېگەن گەپ بار. چىشىمدىن ئايرىلسام ئايرىلارمەن، نومۇسۇمدىن ئايرىلمايمەن. ياخشىسى ئۇ يەرلەرگىچە بېرىشمايلى!

شۇ گەپلەردىن كېيىن جاڭ جىسا تەلۋىلەرچە قاقاقلاپ كۈلۈپ، «خەپ، سالى، شۇ ئەتىۋارلىق قىزىڭنى ئالمىغىنىمنى كۆرا!» دەپ ئېتىغا مىندى.

— ساڭا قىز بەرگۈچە ئۆلگىنىم ياخشى، — دەپ ۋارقىرىدى سالى دورغا ئۇنىڭ ئارقىسىدىن، — بىر قوشۇق قېنىڭنى ئىچـ

مەسىلەم، سالى بولماي كېتەي!

بۇ قىز ماجىراسى توغرىسىدىكى گەپلەر بىرنەچچە كۈن ئىچىدىلا شوپۇلدىن ئېشىپ، خوتۇنتام، باي، ئاداق، ئاراتۇرۇك، نوم، تۇركۆل (تۇزكۆل)، نېرىدىكىر قاتارلىق يۇرتلارغا ئاڭلىنىپ كەتتى. ھەممە كىشىنى دېگۈدەك ۋەھىمە باستى. ماجىرانىڭ نېمە بىلەن تۈگەيدىغانلىقىنى ھېچكىم قىياس قىلالمايتتى. سالى دورغىنىڭ ئۆزىمۇ قانداق قىلىشىنى بىلمەي قالدى. ئۇنىڭ يېقىنلىرىدىن ياشىنىپ قالغانلار «سەۋر قىلىسىلا، دورغام، خۇدانىڭ كۆزى بارغۇ» دەپ تەسەللى بەرسە، مەڭلىك نىياز ۋە ئۇنىڭ تەڭتۇشلىرى مۇشتلىرىنى تۈگۈپ، چىشلىرىنى غىچىرلىتاتتى.

ئەمدىلا ئورنىدىن تۇرۇپ، ئانچە - مۇنچە مىدىرلىيالايدىغان ھالغا كەلگەن نىيازخان ئاغىچا بولسا، قىزىرىپ كەتكەن كۆزلىرىنى ئاپىسىدىن قاچۇرۇپ، ئوچاقنى كولاپ ئولتۇرغان ئايىنىسا قىزنىڭ غازاڭدەك سولىشىپ كېتىۋاتقان چىرايىغا غەمكىن قاراپ، «ياپىر، يوچۇنلا زامانلار بولۇپ كېتىۋاتىدىغۇ، — دەيتتى ئۆز ئىچىدە، ئاپئاق لېچەكنىڭ بىر ئۇچى بىلەن كۆز يېشىنى سۈرتۈپ ئولتۇرۇپ، — دورغا دادىسى تەتۈرلۈك قىلماي، بۇلتۇرلا مەڭلىك بالىغا ماقۇل دەۋەتكەن بولسا، بۇ كەمگىچە بىر بالىلىقمۇ بولۇپ كېتەرمىدىكىن، مەڭلىك نىيازنىڭ لاتا ئەيىبىنى دېمىسە، ئاتا ئەيىبى يوق ئىدى. سوپى مەرگەنلەر قول - ئىلكىدە بولمىغان بىلەن، ھالال كۈن كەچۈرىدىغان تۈزۈك ئادەملەر ئىدى. بالىسى مەڭلىكنى دېمەمدىغان، كۆڭلىدە شەيتىنى يوق، قەددى - قامىتىمۇ كېلىشكەن، كۆيئوغلىمىز دېسەك، ھەممىنىڭ مەستلىكى كېلىدىغان بالا بوپتىكەن. ئەمدى ئۇ يەر يۇتقۇر جىسادىن قانداق قۇتۇلارمىزكىنتاڭ؟! ھېلى بولسىمۇ، قىزىمىزنىڭ

چاي ئىچۈرۈپ قويغان يېرى بار ئىدى دەپ ئېيتقۇزۇپ قويۇپ، بۈگۈن - ئەتىلا مەڭلىك بالىغا نىكاھ ئوقۇتقۇزۇۋەتسەك بولۇرمىكىن؟»

نىيازخان ئاغىچا ئەنە شۇنداق خىياللار بىلەن ئاستا مېھمانخانىغا كىردى. سالى دورغا مورىغا بىر تال - يېرىم تال توتۇن تاشلاپ، قاپاقلىرى سېلىنغان هالدا، خىيال سۈرۈپ ئولتۇراتتى. نىيازخان ئاغىچىنىڭ كىرىپ، تۈگە - تۈگمەيلا ئىچ ئورنىدىن دەس تۇردى - دە، تال - تال چېچىلىپ كېتىۋاتقان سېرىق ساقاللىرىنى سىقىمداپ مۇنداق دېدى:

— خوتۇن خەقنىڭ چېچى ئۇزۇن، ئەقلى قىسقا دېگەن راست گەپ ئىكەن. سەن نېمىنى بىلەتتىڭ، ئۇنىڭ ئۈستىگە، خېلىقى جىسا دېگەن دۈيۈزنىڭ پەيلىنى كۆرمىدىڭمۇ، ئەمدى بولار ئىش بولدى. مەن يەيدىغىنىمنى يېدىم، كىيىدىغىنىمنى كىيدىم، شامخۇت ۋاڭ ئۆلگەندىن كېيىن، دورغىلىق دېگەننىمۇ ئاتاقتا بار، ساناقتا يوق بىر نېمە بولۇپ قالدى. ئەمدى مېنىڭ تارتىشىدىغان هېچنېمەم يوق. سىلەرنىڭ رىزقىڭلارنى خۇدايىم بېرۇر. ئۇ چىرىكىن يەنە بوسۇغامغا دەسسەپ باقسۇنچۇ، كۆرىدىغىنىنى كۆرىدۇ. ناهايىتى كەلسە، مۇشۇ جېنىمغا كېلۇر.

شۇنىڭ بىلەن گەپ تۈگىدى.

جاڭ جىسانىڭ نېمە قىلىۋاتقانلىقىنى هېچكىم بىلمەيتتى. يۇرت ئىچىمۇ جىمجىت بولۇپ قالغاندەك بىلىنەتتى. ئېرىق - ئۆستەڭلەرنىڭ يۈزىدە مەرۋايىتتەك پارقىراشقا باشلىغان تۇنجى ئەگىز سۇلىرى مۇبارەك نورۇز كۈنلىرىنىڭ يېتىپ كېلىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى.

— خۇداغا شۈكرى، — دەيتتى بىر دېھقان يېنىدىكى هەمراھىغا، — قوش چىقىدىغان كۈنلەرمۇ كېلىپ قالدى. بۇ

يەلمۇ ئىككىمىز لاپقۇتلىشارمىز-ھە!
— شۇنداق، — دېدى ئۇنىڭ ھەمراھى، — ئەل تىنىچ-مەن تىنىچ دەپ ئىلاھىم، ئەل-يۇرتنى تىنىچ قىلغاي.
بىراق ئۇلارنىڭ كۆتكىنىدەك تىنچلىق بولماي قالدى.

4

چۈشكە يېقىن بىر چاغدا خۇلاگىزىنىڭ① دۇمبىقى داراڭلاپ قالدى. پاكار، قارا چوققۇر بىر كىشى بۆشۈكتىمان ئىككى سوزۇق ساندۇق ئارتىلغان قويرۇقسى چولاق قارا بايتالنى يېتىلەپ، سىپىغا قىزىل-يېشىل لاتىلاردىن پۆپەك تاقىغان قول دۇمبىقىنى داراڭلاتقان پېتى سالى دورغىنىڭ دەرۋازىسى ئالدىدىكى مەيداندا توختىدى. ئۆي-ئۆيلەردىن، خوتۇن-قىزلار ۋە بالىلار چىقىپ ئۇنىڭ ئەتراپىغا يىغىلدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا چوڭلارمۇ بار ئىدى. خۇلاگىزا ساندۇقلارنى چاققانلىق بىلەن ئېچىپ، ماللىرىنى ياياتتى. ئۇنىڭ ماللىرى تاغاق-سۆزگۈچ، ئۇستىرا-پىچاق، يىپ-يىڭنە، ئەينەك، تۈگمە، مەشۇت يىپ، چىلتەك، تۇپا-ئەڭلىك، چاي، سەرەڭگە، شام-كۆجە قاتارلىق نەرسىلەر ئىدى. ئويۇن-چاقچاق بىلەن سودا قىزىپ كەتتى. بىر تاز يىگىت ئۆزىنىڭ يېنىدا تۇرغان قارا چوققۇر جۇۋانغا دارىتىپ چاقچاق باشلىدى:
— ھەي سىڭنى قارا، — دېدى ئۇ، خۇلاگىزىنىڭ دولىسىغا قېقىپ قويۇپ، — بويۇڭ بىر غېرىچ بولغان بىلەن، ئەقلىڭ ئون غېرىچ كېلىدۇ جۇمۇ، شوپۇلنىڭ جۇگانلىرىنى قارىداپ

---

① خۇلاگىزا — پىيادە ياكى ئۇلاقلىق يۈرۈپ، سەييارە مال ساتقۇچى.

كېتىپتۇ دەپ، ئۇپمۇ ئالغاچ چىقىپسەن تېخى!

— شۇنى دېمەمدىغان، — دېدى ھېلىقى قارا چوقۇر جۇۋان، — بۇ خۇلاڭزا دۇمبىسىدە پال باققاندەك، ئۆزلەگە ئوخشاشلارنىڭ تاز بېشىنى چۈشۈرۈشكە ئۇستىرىمۇ ئالغاچ چىقىپتۇ. مەيداندا كۈلكە كۆتۈرۈلدى.

بۇ خۇلاڭزا ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان، شەھەردىن ئاشۇنداق يېزىباب ماللارنى ئاچىقىپ، تاغ خەلقىنىڭ ئېھتىياجىنى تەمىنلەپ يۈرگەن ۋە چېچەك سېلىشنىمۇ بىلىدىغان ۋاڭ پۇ دېگەن خەنزۇ كىشى بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىنى خېلى ئوبدان ئۆگىنىۋالغانىدى. كىشىلەر ئۇنى ئۆز ئېتى بىلەن ئاتىماي «قارا چېچەك» دەيتتى. بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، قاچاندۇر بىر زامانلاردا، كىمدۇر بىرى ئۇنىڭغا «ئۆزۈڭ چېچەكچى بولغاندىن كېيىن، ئاپاڭنىڭ قورسىقىدا تۇرۇپلا بىلىكىڭگە چېچەك سېلىۋالغان بولساڭ، چوقۇر بولۇپ تۇغۇلمايتتىڭ» دەپ چاقچاق قىپتۇ. ئۇمۇ قىزىقچىلىق قىلىپ، «ئاپام مېنىڭ قارا تۇغۇلۇپ قالغانلىقىمنى كۆرۈپ، قىزلار تەگمەي يۈرمىسۇن دەپ يۈزۈمگە بىر ئېتەك چېچەكنى سېپىپ تاشلاپتىكەن» دەپتۇ. شۇنىڭدىن بۇيان، بۇ ئادەمگە «قارا چېچەك» دېگەن لەقەم سىڭىپ قاپتۇ. ئەمدى بىزمۇ شۇ لەقەم بويىچە ئۇنى «قارا چېچەك» دەپ ئاتىماقچىمىز.

سودا ئاياغلاشقاندا، «قارا چېچەك» يىغىلغان يۇڭ-تېرىلەرنى يىغىشتۇرۇپ، سالى دورغىنىڭ ھويلىسىغا كىردى ۋە دورغىغا دەيدىغان مۇھىم گېپى بارلىقىنى ئېيتتى.

«قارا چېچەك» غىزالىنىپ ئولتۇرۇپ، سالى دورغا ئۈچۈن ھەقىقەتەنمۇ بەك مۇھىم گەپلەرنى قىلدى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، بۈگۈن ئەتىگەن جاڭ جىسانىڭ ئۈچ چېرىكى ئۇنى يولدا توسۇپ، تاغاق-سۆزگۈچ، ئۇپا-ئەڭلىك، ئەينەك، چىلا-

تەك قاتارلىق ماللىرىدىن بىرمۇنچىسىنى تارتىۋاپتۇ. «قارا
چېچەك» خاپا بولۇپ، — «نېمە، سىلەر خوتۇن كىشى بولۇپ
قالدىڭلارمۇ، بۇنىڭ سىلەرگە نېمە لازىمى؟» دېگەندە، چېرىك-
لەر كۈلۈشۈپ كېتىپ، «ئاز كۈندە بىزمۇ خوتۇنلۇق بولىمىز،
بۇ نەرسىلەر شۇنىڭغا لازىم» دەپتۇ. «قارا چېچەك» بۇ گەپ-
نىڭ مەنىسىنى سورىغاندا، بىر چېرىك ئۇنىڭ قۇلىقىغا شىۋىر-
لاپ، «ئاغزىڭدىن چىقارما، پات يېقىندا جاڭ جىساغا سالى
دورغىنىڭ قىزىنى بۇلاپ كېلىمىز، ئاندىن كېيىن، جاڭ جىسا
ھەممىمىزنىڭ چەنتۇلاردىن خوتۇن تېپىۋېلىشىمىزغا رۇخسەت
قىلىدىغان بولدى» دەپتۇ. «قارا چېچەك» بۇ گەپكە ئىشەن-
مەي، «پۇل بەرمىسەڭمۇ مەيلى، مۇنداق چاقچىقىڭنى قوي»
دېگەندە، ھېلىقى چېرىك، «چىن پۇتمىسەڭ، شوپۇلدا ئۈچ
كۈن تۇر، جاڭ جىسا تاشۋىلىقتىن① يەنە بىر بەن چېرىك
ئالغىلى كەتتى. ئۇ كەلگەندە، تاماشا كۆرىسەن. خالىساڭ ئۆ-
زۈڭمۇ خوتۇنلۇق بولۇۋال» دەپتۇ.

— دورغام، — دەپ داۋام قىلدى «قارا چېچەك»، — مەن بۇ
تاغلاردا ئۇزۇن يىل يۈردى، سىلەرنىڭ ئاش - تۇزىنى كۆپ
يېدى، بىز قېرىنداش ئوخشاش، بۇنىڭغا مەن چىدىمايدۇ.
قۇمۇلدا مېنىڭ ئىككى قىزبالا بار، كىم ئۇنى ئاناي قىلسا،
مەن چىدىمايدۇ، مەن ئۇنى ئۆلتۈرىدۇ.

سالى دورغا «قارا چېچەك» كە كۆپ رەھمەتلەر ئېيتتى
ۋە ئۇ خوشلىشىپ كەتكەندىن كېيىن، دەرھال ئۆز يېقىن-
لىرى بىلەن بەزى يۇرت چوڭلىرىنى يىغىپ، جىددىي مەس-

① ئەسلى «تاشبالىق» (يەنى تاش شەھەر) قۇمۇل ناھىيە
شەھىرى بىلەن شوپۇل ئارىلىقىدىكى مۇھىم قاتناش تۈگۈنى،
بۇ جاي مۇھىم ستراتېگىيىلىك ئورۇن بولغاچقا، جىڭ شۇرېن ھۆكۈمە-
تى ئۇ يەردە خېلى كۆپ ساندا ئەسكەر تۇرغۇزغان.

لەپەتلەشتى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ھەر كىم ئۆزىنى قوغداش ئۈچۈن
تەييارلىق قىلىشقا كىرىشىپ كەتتى. ئۆي-ئۆيدە ئورغاق-
پالتىلارنىڭ قىيراشقا سۈركىلىۋاتقان ئاۋازلىرى ئاڭلىنىشقا
باشلىدى. بەزىلەر پىچاق-خەنجەرلىرىنى نەيزە قىلىپ ساپ-
لاشتى. سوپى مەرگەن مەڭلىك نىيازنى قازناقتا باشلاپ كىر-
دىپ، تورۇسنىڭ بىر يېرىنى كۆرسەتتى-دە: «ھەم، شۇ يەرگە
قولۇڭنى تىق» دەپ، بىر تىزىسنى تۇتقۇزۇپ بەردى. مەڭلىك
نىياز دادىسىنىڭ تىزىغا دەسسەپ تۇرۇپ، تورۇستىن كىگىز
پارچىسىغا ئورالغان بىر نەرسىنى سۇغۇرۇپ ئالدى ۋە دادى-
سىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئۇنى ھويلىغا ئاچىقىپ يەشتى.
باھار قۇياشىنىڭ نۇرىدا ۋال-ۋۇل قىلىپ كەتكەن قىلىچ
مەڭلىك نىيازنىڭ كۆزلىرىنى چاقنىتىۋەتتى.

— ئال بالام، — دېدى سوپى مەرگەن، قىلىچنى ئوغلىغا
تەڭلەپ، — بۇ «تۆمۈر خەلپە يېغىلىقى» دىن قالغان تەۋەررۇك.
نۆۋەت ئەمدى ساڭا كەلدى. سەن بۇنىڭ بىلەن ئەل-يۇرت-
نىڭ نومۇسىنى قوغدا.

مەڭلىك نىياز قىلىچنى لەۋلىرىگە تەگكۈزۈپ، بىلەي
تاشنىڭ يېنىغا ماڭدى ۋە بىردەمدىن كېيىن، ئۇنى تونىنىڭ
ئىچىدىن مۈرىسىگە ئېسىۋېلىپ، سالى دورغىنىڭكىگە كەلدى.
دەرۋازا ئالدىدا يىراقتىن كەلگەنلىكى بىلىنىپ تۇرغان بىر-
نەچچە ئات باغلاقلىق تۇراتتى. ھويلىدىكىلەر مېھمانلارنىڭ
ھەم يېپىلغان ئىشىكىگە قارىشىپ جىم تۇرۇشاتتى.

— نېمە گەپ؟ — دەپ سورىدى مەڭلىك نىياز، ئۆز دېمەت
بىر يىگىتتىن.

يىگىت ئەتىگەن نوم، ئاداق، باي، خوتۇنتام، ئاراتۇرۇك
دورغىلىرىنىڭ كەلگەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ ھېچكىمنى كىرگۈزمەي
خېلىدىن بېرى سالى دورغا بىلەن پاراڭلىشىۋاتقانلىقىنى

ئېيتتى. بىر ھازادىن كېيىن، مېھمانخانىدىن قاسىم پالۋان بىلەن سالى دورغا چىقىپ كەلدى. قاسىم پالۋان مەڭلىك نىيازغا كۈلۈپ قويۇپ، ئاتلارنىڭ قېشىغا ماڭدى ۋە دەرھال ئېتىنىڭ بېشىنى نېرىقى مەھەللە تەرەپكە بۇرىدى. سالى دورغا «مېھمانلاردىن ئوبدان خەۋەر ئېلىڭلار» دەپ قويۇپ، ئىچكىرىكى ئۆيگە، يەنى نىيازخان ئاغىچىنىڭ قېشىغا ئالدىراش كىرىپ كەتتى. دورغىنىڭ تۇغقانلىرىدىن بىرى مېھمانلارنىڭ قېشىغا كىرىپ كېتىۋېتىپ، مەڭلىك نىيازغا «سەنمۇ قارىشىپ بەر» دېدى.

مەڭلىك نىياز ئۇنىڭ ئارقىسىدىن مېھمانخانىغا كىرگەندە، ئوبدان شورپىلىنىپ، مەڭزىلىرى قىزىرىپ كەتكەن مېھمانلار ساقال-بۇرۇتلىرىنى سىلىشىپ، ئورۇنلىرىدىن تۇرۇۋۇشۇۋاتاتتى. مەڭلىك نىياز شۇ كۈنى ئاخشىمىغىچە ئۆزىگە تونۇش بولمىغان بۇ مېھمانلارنىڭ خىزمىتىدە بولدى. كۈگۈم چۈشۈش بىلەن بۇ مېھمانلارمۇ كەلگەن تەرەپلىرىگە كېتىشتى.

5

جاڭ جىسا تاشۇلدىقتىن قايتىپ كەلگەن كۈنى قاسىم پالۋان ئۈچ مويسىپىت بىلەن ئۇنىڭ ئالدىغا كىرىپ كەلدى. جاڭ جىسا ئۇلار بىلەن ئاغزىنىڭ ئۇچىدىلا ئېسەنلىشىپ قويۇپ، تاماكىسىنى قولىغا ئالدى. تۆگچىسى ئۇنىڭغا سەرەڭگە چېقىپ بېرىۋاتقاندا، قاسىم پالۋان گەپ باشلىدى. ئۇ ئۆزىنى سالى دورغىنىڭ تۇغقىنى دەپ تونۇشتۇرۇپ (ئەمەلىيەتتە ئۇنداق ئەمەس ئىدى)، جىسا بىلەن دورغا ئوتتۇرىسىدا ماجىرا چىققانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ناھايىتى بىئارام بولغان ھالدا، بايىدىن شوپۇرلغا دەرھال يېتىپ كېلىپ، دورغىنى جىساغا بىئەدەبلىك قىلغانلىقى ئۈچۈن قاتتىق ئەيىبلىگەن-

لىكىنى، دورغىنىڭ ئۆز ئەيىبىنى بويىنىغا ئالغانلىقىنى ئېيتىپ كېلىپ:

— بىز سالى دورغا ئۈچۈن جىسا جانابلىرىغا ناماقۇل بولغىلى كەلدۇق، — دېدى.

— نېمە بىلەن ناماقۇل بولماقچى، — دېدى جاڭ جىسا، بۇ گەپلەردىن قانائەتلەنمىگەندەك قاسىم پالۋانغا ھومىيىپ.

— سالى دورغا جىسا جانابلىرىنىڭ ئايىنىسا قىزغا ئۆيلىنىش تەلىپىنى بەجا كەلتۈرىدۇ. بۇنىڭغا بىز كېپىل.

— قولۇڭلاردىن تىلخەت بېرەلەمسىلەر؟

— كېپىل بولغان كىشى شۇنداق قىلمىسا بولامدۇزە! — دېدى قاسىم پالۋان كۈلۈپ قويۇپ.

جاڭ جىسا تۈگچىسىنى دەرھال قەلەم-قەغەزگە بۇيرۇدى. قاسىم پالۋانلار ئۆزلىرىنىڭ خەت يازالمايدىغانلىقىنى ئېيتىپ، تۈگچىنىڭ يېزىپ بېرىشىنى سورىدى. تۈگچى قېلىن سامان قەغەزنى ئالدىغا قويۇپ، قولىغا يۇڭ قەلەمنى ئالغاندا قاسىم پالۋان مۇنداق دېدى:

— بىزغۇ كېپىل بولدۇق، ئەمدى جىسا جانابلىرىمۇ ئويلاپ باقسا، ليۇسىجاڭنىڭ سالى دورغىغا قويغان جەرىمانىسىنى قانداق قىلساق بولىدىكىن؟

— بۇ ئاسان گەپ. كۈيئوغۇل بولغان كىشى ئۇنچىلىك خىزمەتنى قىلمىسا بولامدۇ؟ — دەپ كۆرەڭلىك بىلەن كۈلدى جاڭ جىسا. ئاندىن چېچىنى سىلاپ قويۇپ «تويىنى قاچان قىلىمىز؟» دەپ ھىجايدى.

قاسىم پالۋانلار قائىدە بويىچە، ئاۋۋال چاي ئىچۈرۈش لازىملىقىنى ئېيتىپ، تويى كۈنىنى شۇ چاغدا بەلگىلەش تەكلىپىنى قويدى. جاڭ جىسا ئۈچ كۈن ئىچىدە چاي ئىچۈرۈپ بولۇشنى تەلەپ قىلدى. قاسىم پالۋانلار بۇنىڭغا رازى بولدى.

ئاندىن ئۇيغۇر-خەنزۇ تىللىرىدا يېزىلغان تىلخەتكە بارماقلىرىنى بېسىپ بېرىپ، جاڭ جىسا بىلەن خوشلاشتى.

دېگەندەكلا ئۈچىنچى كۈنى ئايىنىسا قىزغا چاي ئىچۈرۈلۈپ، توي كۈنىمۇ بېكىتىلدى. تويغا يەنە بىر ھەپتە بار ئىدى. شۇ ئارىدا سالى دورغا بىلەن قاسىم پالۋان «تويىنىڭ كەم-كۈتىلىرىنى راسلاپ كېلىمىز» دېگەن باھانە بىلەن ئاراتۈرۈككە بېرىپ، ئابدىنىياز مىراب، توقسۇن قورمال، باقىنىياز دورغا باشلىق ئون نەچچە كىشى بىلەن مەخپىي يىغىلىش ئۆتكۈزدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى شامەخسۇتنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، ئەسلى ھوقۇقلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىۋاتقان ئوردا ئەمەلدارلىرى ئىدى. پەقەت ئابدىنىياز مىرابلا سابىق ئوردىنىڭ ئۈچبېگى دېگەن مەنسىپى بىلەن بىر قىسىم قوراللىق كۈچلىرىنى ساقلاپ قالغانىدى. ئۇلار «جىڭ شۇرېن ھۆكۈمىتىنىڭ سىياسىتى پۇقرالارنى قاتتىق نارازى قىلىۋەتتى، ئەمدى بىز نېمە دېسەك، خەلق بىزگە ئەگىشىدۇ» دەپ، ئون ئىككى تاغ بويىچە تەڭلا قوزغىلاڭ قىلىش قارارىغا كەلدى ۋە قوزغىلاڭ كۈنىنى بەلگىلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، سالى دورغا بىلەن قاسىم پالۋان شوپۇلغا قايتىپ كېلىپ، تويغا جىددىي تەييارلىق قىلىشقا كىرىشىپ كەتتى.

بۇ كۈنلەردە شوپۇللۇقلار ئارىسىدا غەلىتە گەپ-سۆزلەر بولۇۋاتاتتى. بەزىلەر: «نەچچە ۋاقىتتىن مەيدىسىگە مۇشتلاپ، يوغان گەپ قىلغان سالى دورغىنىڭ ئەمدى سۇدىن چىققان مۈشۈككە ئوخشىشىپ قالغىنىنى قارىمامدىغان. موزاينىڭ يۈگۈرۈشى سامانلىققىچە دېگەن شۇ بولدى-دە» دېسە؛ يەنە بەزىلەر: «ئادەم ئۆلمەس، كۆزى تويماس دەپ، مال-دۇنيا دېگەننىڭ مېھرى شۇنداق يامان ئىكەن، بولمىسا، سالى دورغىنىڭ بۇ دۇنيادا نېمىسى كەم» دەيتتى. بەزىلەر سالي دورغىغا ھېس-

داشلىق قىلىپ: «ئۇنىڭغىمۇ ئۆگال بولدى، چاڭ جىسا دېگەن
مۇتتەھەم قىزىڭنى بەرسەڭمۇ بېرىسەن، بەرمىسەڭمۇ بېرىسەن
دەپ، چېرىكلىرى بىلەن دۈشەيلەپ تۇرۇۋالسا، ئۇ قانداق قىلـ
سۇن؟ قىزى بار ئادەمنىڭ كۈنى تەس» دېسە، بەزىلەر:
«شۇمۇ گەپ بولدىمۇ، مانا ساڭا قىز دەپ، ئۇ مەلئۇننىڭ قار-
نىنى يېرىۋېتىپ، بولغۇلۇقنى كۆرگەن بولسا، چاڭ جىسا-
دەك چېرىكىنلەر ھوشىنى تاپقان بولاتتى. ئۇ چاغدا دورغام-
نىڭ قەبرىسىدىنمۇ گۈللەر ئۈنۈپ چىققان بولاتتى» دېيىشتى.
سالى دورغىنىڭ ئۆيىدىكىلەر، جۈملىدىن سوپى مەرگەن بىلەن
مەگلىك نىيازلار بولسا، گويا ھېچ ئىش بولمىغاندەك، توي
تەييارلىقى بىلەن مەشغۇل ئىدى.

بىراق ئەنە توي دېگەن كېچىسىدىن باشلاپ، سالى دور-
غىنىڭ يېقىنلىرى بىلەن مەگلىك نىيازغا ئوخشاش يىگىتلەر
ئۇيان-بۇيان چېپىشىپ، بارغان يەرلىرىدىكى كىشىلەر بىلەن پىـ
چىرلىشىپ سۆزلىشىدىغان بولۇپ قالدى. تاڭ ئېتىش بىلەن
تەڭ مال سويۇش، قازان ئېسىش، چاي قاينىتىش، يۇلغۇن-
تېۋىلغا ئوتلىرىدىن زىخ تەييارلاش، گۆرۈچ يۇيۇش، سەۋزە
توغراش قاتارلىق ئىشلار قىزىپ كەتتى. ئەتراپ يۇرتلارغا
بېرىپ، سودىسىنى ئۆگىتىپ كەلگەن «قارا چېچەك» ھويلىنىڭ
بۇرجىكىدە كىگىز-بورىلار بىلەن توسۇپ ياسالغان ۋاقىتلىق
ئاشخانىدا تۆت-بەش ئايالنى ئىشقا سېلىپ، خىلمۇخىل سەيلەر-
نى تەييارلاشقا كىرىشىپ كەتتى. ئۆمرىدە مۇنداق سەيلەرنى
يېيىش تۇرماق، پۇرىقىنىمۇ پۇراپ باقمىغان بۇ تاغ ئاياللىرى-
نىڭ بەزىلىرى «قارا چېچەك» نىڭ ھۈنىرىدىن ھەيران بولۇپ
ھاڭۋېقىپ قالاتتى. شۇنداق چاغلاردا «قارا چېچەك» پېشانە
تەرلىرىنى سۈرتۈپ «ھەي ئايلا، سەن ئۇخلاپ قالدىڭمۇ؟ چاپ-
سان بولسۇن» دەپ ۋارقىرايتتى.

كۈن قايغۇچە جامائەتنىڭ ئالدى - كەينى ئۇزاپ بولدى.
ئەنئەنىۋى ئادەتكە خىلاپ ھالدا، بۇ تويغا خوتۇن - قىزلاردىن
كۆپ كىشى ئېيتىلمىغانلىقى ئۈچۈن، سالى دورغا كەلگەن -
كەتكەن جامائەتكە «ئالدىراپ قالدۇق، خۇدا خالىسا، ئەتە - ئۆت-
كۈن ئايلا - قىزلىرىمىزغا باشقىدىن توي قىلىپ بېرىمەن» دەپ
ئۆزرە ئېيتتى.
كۈنپېتىشقا يېقىن، جاڭ جىسا يىگىرمە ئىككى ئاتلىق
چېرىكى بىلەن قىز كۆچۈرۈشكە كەلدى. ئۇ بۈگۈن ئالاھىدە
ياسىنىپ كەلگەنىدى. ئامبىرىكان ئۆتۈكى بىلەن قولىدىكى ئاپ-
ئاق پەلىيى، پارقىراپ تۇرغان بەل تاسمىسىدىكى تاپانچا
قېپى كۆزگە ئالاھىدە تاشلىنىپ تۇراتتى. ئۆز رەقىبىنى يېڭ-
گىپ، ئۇنىڭ قولىدىن قىممەتلىك ئولجىنى تارتىۋالغان كى-
شىنىڭ چىرايىدا قانداق مەمنۇنىيەت ئىپادىسى كۆرۈلسە، ئۇ-
نىڭ ياداڭغۇ چىرايىدىمۇ شۇنداق بىر خىل كۆرەڭلىك ئەكس
ئېتىپ تۇراتتى. ئۇ بىر قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، چېرىكلىرىگە
خىتابەن: «پۇخادىن چىققۇچە تويناپ - كۈلۈپ، يايرىۋېلىڭلار،
ئاسمانىنىڭ ئاستى بۈگۈن بىزنىڭ!» دەپ ئۈنلۈك ۋارقىرىدى.
چېرىكلەر مىلتىقلىرىنى تام تۈۋى ۋە بۇلۇڭلارغا تىرەپ قويۇپ،
خاتىرجەم چاژا قۇرۇپ ئولتۇرۇشتى.
زىياپەت قىزىپ كەتتى. مېھمانخانا بىلەن ھويلىنىڭ
پېشايۋانلىرىدا «گاۋشىڭ، گاۋشىڭ» ئاۋازلىرى ياڭراپ، داپ-
غىجەك بىلەن ئېيتىلىۋاتقان قومۇل مۇقاملىرىنى ئۈزۈپ - ئۈ-
زۈپ قوياتتى. ھەر بىر يېڭى سەي، يېڭى كاۋاپ تارتىلغاندا،
ئەپچىللىكىنە كىيىنىۋالغان تاغ يىگىتلىرى چېرىكلەرنىڭ پىيالى-
لىرىنى شارابقا تولدۇرۇپ تۇراتتى. چېرىكلەرنىڭ ئارا - ئارىسى-
غا كىرىپ ئولتۇرغان تاغلىقلار چېرىكلەرنى ھەدەپ شارابقا تەكلىپ
قىلىپ، ئۆزلىرىمۇ ئاز - پاز ئىچىشەتتى. قاراڭغۇ چۈشكەنسېرى

هويلىنىڭ بىرقانچە يېردە لاۋۇلداپ تۇرغان گۇلخان ئوتلىرى چېرىكلەرنىڭ هاراق-شارابتىن قىزارغان يۈزلىرىنى تېخىمۇ قىزىل قىلىپ كۆرسەتتى. داپلار قاتتىق-قاتتىق ئۇرۇلۇپ، مەشرەپ باشلىنىش بىلەن قىز-يىگىتلەر ئۇسۇلغا چۈشۈپ، پۈتۈن هويلا ئاجايىپ جانلىنىپ كەتتى. بەزى چېرىكلەرمۇ ئېگىز-پەس دەسسەپ، ئوتتۇرىغا چۈشتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا هېلىقى بۇرۇتلۇق ئۇيغۇر چېرىكمۇ بار ئىدى.

شۇ ئارىدا، جاڭ جىسا مېهمانخانىدىن دەلدەڭشىپ چىققان پېتى «قىز قېنى، مەن بىلەن ئۇسسۇلغا چۈشسۇن» دەپ ۋارقىرىدى. چالا مەست چېرىكلەر ئورۇنلىرىدا ئولتۇرۇپلا ئېگىز-پەس چاۋاك چېلىپ ئۇنىڭ بۇ گېپىنى قوللاپ ۋارقىراشتى. بەسلىك كەلگەن ئىككى ئايال جاڭ جىسانىڭ يېنىغا كېلىپ «بىز تاغلىقلارنىڭ قائىدىسىدە سۇلتان يىگىت ئۆزى كىرمىسە، قىز هۇجرىسىدىن چىقمايدۇ» دېگەن گەپنى تۇڭچى ئارقىلىق ئۇنىڭغا ئۇقتۇردى ۋە «يۈرسىلە، ئۆزلەنى قىزنىڭ يېنىغا بىز باشلاپ كىرەيلى» دەپ ئۇنى قولتۇقتىن ئېلىپ قىزنىڭ هۇجرىسىغا باشلىدى. جاڭ جىسا شام بىلەن يورۇتۇلغان ياسىداق هۇجرىنىڭ بىر چېتىدىكى ياغاچ كاتتا چىرايلىق كىيىنىپ، نەپىس هال شايى رومالغا پۈركىنىپ ئولتۇرغان قىزنى كۆرۈش بىلەن ئۆزىنى يوقاتقان هالدا «ئاھ پەرىشتەم، قېنى يۈرۈڭ» دەپ ئۇنىڭ قولىنى تۇتقان هامان، هېلىقى ئىككى ئايال ئىشىكنى «تاق» قىلىپ يېپىۋەتتى. «قىزنىڭ» كۈچلۈك قولى بىلەن ئۇرۇلغان خەنجەر جاڭ جىسانىڭ يۈرىكىگە قادالدى. هويلا ۋە مېهمانخانىدا خىزمەت قىلىپ يۈرگەن ئادەملەر چېرىكلەرگە يوپۇرۇلۇپ، هايت-هۇيت دېگۈچە ئىشنى تۈگەتتى. مەڭلىك نىياز بېشىدىكى هال شايى رومال بىلەن يالغان چېچىنى چۆرۈۋېتىپ، جاڭ جىسانىڭ قانغا مىلەنگەن جەسىتىنى ئۆيدىن

سۆرەپ چىقتى.

— يالغان چېچەكنى سېلىۋالساڭ، ئاينىسا قىزدىنمۇ قېلىشمايدىغان قىز بولغۇدەكسەن، — دەپ چاقچاق قىلدى ئۇنىڭ تەڭتۇشلىرىدىن بىرى.

— تولا گەپ قىلما، بولمىسا، ماۋۇنى كۆرۈۋاتامسەن، — دەپ قولىدىكى قانلىق خەنجەرنى ئۇنىڭغا تەڭلەپ كۈلدى مەڭلىك نىياز.

سالى دورغا چېرىكلەرنىڭ جەسەتلىرىنى يىغىشتۇرۇش ئىشىنى بىر قىسىم كىشىلەرگە تاپشۇرۇپ قويۇپ، تەييار ئات ۋە مىلتىقلارغا ئىگە بولغان بىر توپ يىگىتلەرنى قاسىم پالۋان بىلەن بىرلىكتە باشلاپ چېرىكلەرنىڭ گازارمىسى تەرەپكە قاراپ ماڭدى. ئۇلار گازارمىغا يېقىنلاشاي دېگەندە، داپ - سۇنايلار بىلەن «هاي - هاي ئۆلەڭ» ئېيتىپ مەشئەل ياندۇردى. بۇنى كۆرگەن گازارمىدىكى چېرىكلەر، «قىز كۆچۈرۈپ كېلىۋاتقانلار» دەپ ئويلاشتى - دە، دەرۋازىنى يوغان ئېچىپ، ئۇلارنى قارشى ئېلىشقا ئالدىغا چىقتى. بىراق تۇيۇقسىز ياغقان ئوق يامغۇرى ئىچىدە، كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە، پۈتۈن گازارما تاغلىقلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. گازارمىنىڭ ئارقا تېمىدىن چۈشۈپ قېچىپ كەتكەن ئىككى چېرىكنى دېمىگەندە، شوپۇلدىكى قىرىق نەچچە چېرىكنىڭ ھەممىسى قىرىلىپ تۈگىدى. ئۇلارنىڭ قوراللىرى بىلەن گازارمىدىكى ئوق - دورا، ئات - ئۇلاغلارنىڭ ھەممىسى تاغلىقلارنىڭ ئولجىسى بولۇپ قالدى.

1931 - يىلدىكى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى ئەنە شۇنداق باشلاندى. بۇ يېڭى كالىندار ھېسابىدا تۆتىنچى ئاينىڭ ئون ئىككىنچى كۈنى ئىدى.

ئەتىسى تاڭ ئېتىش بىلەن بىرمۇنچە ئادەملەر (ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئۆسمۈر بالىلارمۇ كۆرۈنۈپ قالاتتى) ئىگىسىز قالغان

گازارمىنى بۇلاشقا باشلىدى. ئۇلارنىڭ تولىسى ئاشلىق ئامبارلىرى بىلەن يەم-بوغۇزغا تېگىش قىلسا، بەزىلىرى گازارما ئۆيلىرىنىڭ ئىشىك-پەنجىرىلىرىنى سۆكۈش بىلەن بەنت بولاتتى. يەنە بەزىلىرى چېرىكلەردىن قالغان يوتقان-كۆرپە، چىنە-قاچا ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئېلىشسا، ھەتتا بەزىلەر ئولجا تالىشىپ ۋارقىرىشىپمۇ قوياتتى.

قىرىق ياشلارغا بېرىپ قالغان كوسا ساقال، شادا پاچاق ئادەم يۈگۈرۈپ كېتىۋاتقان بىر بالىغا يېتىشىۋېلىپ، ئۇنىڭ قولىدىكى گۈللۈك جاۋۇرنى تارتىۋالدى. بالا: «ھەي كانتۇ، ئىزا تارتمىغان كانتۇ، سەن توختاپ تۇر، دادامغا ئېيتىمسام سېنى» دېگەن پېتى يەنە گازارما تەرەپكە ماڭدى.

بۇ ئادەم قاچاندۇ بىر زامانلاردا بىرنەچچە قېتىم قوي ئوغرىلاپ قويغىنى ئۈچۈن «كانتۇ» لەقىمى سىڭىپ قالغان ھوشۇر دېگەن كىشى ئىدى. بەزى كىشىلەر ئۇنى يۈزمۇ يۈز تۇرۇپ «ھوشۇر كانتۇ» دەۋېرەتتى. ئۇمۇ بۇنىڭغا ئانچە پىسەنت قىلىپمۇ كەتمەيتتى. ھوشۇر كانتۇ بىر بولاق ئولجا بىلەن ھېلىقى گۈللۈك جاۋۇرنى قولتۇقلاپ، مەھەللىگە كىرگەندە، ئون-يىگىرمە ئادەم جاڭ جىسانىڭ دۇكىنىنى بۇلاۋاتاتتى. دۇكان پىركازچىكى — ئەللىكلەردىن ئاشقان ياغاچ يۈز بىر خەنزۇ قانغا مىلىنىپ ياتاتتى. ئۇنىڭ ئۆزىدىن خېلىلا ياش كۆرۈنگەن خوتۇنى بەش ياشلاردىكى بىر قىز بالىنى قۇچاقلاپ، بۆرىگە ئۇچراپ قالغان قوزىدەك دىر-دىر تىترەپ تۇراتتى. ھوشۇر كانتۇ بىردەم قاراپ تۇردى-دە، ئىتتىك بېرىپ خوتۇننى قولىدىن تۇتۇپ سۆرىدى. ئانا-بالا تەڭلا چىرقىراپ يىغلاشقا باشلىدى.

— ئۇنى نېمە قىلماقچىسەن؟ — دەپ ئارىلاشتى ھېلىقى تۇلۇم چاشقان لەقەملىك سېمىز ئادەم، ئۇ دۇمبىسىدىكى تاغارنىڭ

ئېغىرلىقىدىن بولسا كېرەك، قارا تەرگە چۆمۈلۈپ پۇشۇل-
داپ تۇراتتى.
— مالنى سىلەر ئېلىڭلار، خوتۇن ماڭا قالسۇن، — دېدى
ھوشۇر كانتۇ، — كەمبەغەللىكلەك دەستىدىن بۇ كەمگىچە ئۆي-
ئوچاقلىق بولالمىغىنىمنى بىلىسىلەرغۇ!
— ماۋۇ كانتۇنى قارا، ئۇ ئىمانسىزنى قانداق خوتۇن
قىلالايتتىڭ؟ — دەپ خىرقىراپ كۈلدى تۇلۇم چاشقان.
— بۇنىڭ بىلەن ئۆزلەنىڭ كارلىرى بولمىسۇن، ئۆزۈم
ئىمان ئېيتقۇزۇۋالىمەن، — دېدى ھوشۇر كانتۇ ئايالنى
مېڭىشقا زورلاپ. ئايال ئۇنىڭ قولىدىن چىقىپ كېتىشكە تى-
رىشىپ، نالە-پەرياد قىلىۋاتقاندا، تۇيۇقسىز ئېتىلغان بىر پاي
ئوق بىلەن ھەممەيلەن جىمىپ، مىلتىق ئېتىلغان تەرەپكە قا-
راشتى. تەخمىنەن يىگىرمە قەدەم نېرىدا كېلىۋاتقانلارنىڭ
ئوتتۇرىسىدا سالى دورغا، ئوڭ تەرەپتە قاسىم پالۋان مىل-
تىقلىرىنى ئېگەرنىڭ قېشىغا كۆندىلەڭ قويۇپ قاراپ تۇرات-
تى. سالى دورغىنىڭ سول تەرىپىدە مەڭلىك نىياز ھازىرلا
ئېتىلىپ بولغان مىلتىقىنى تۇتۇپ ئېگەردە تىك ئولتۇراتتى.
— قويۇۋەت ئۇنى! — دەپ ۋارقىرىدى سالى دورغا، ئاندىن
ئوكتەي-توكتەي قىلىپ تاشلانغان دۇكاننىڭ ئالدىغا كېلىپ،
شۈمشىيىپ تۇرغان ئادەملەرگە مۇنداق دېدى:
— بۇ نېمە قىلىق؟ كىم سىلەرنى بىكاردىن-بىكارغا
قان تۆكۈپ، بۇلاڭچىلىق قىل دېدى؟
— ئۆزلەرۇ شۇنچە چىرىكنى ئۆلتۈردىلەغۇ؟ بىز بىر
خىتاينى ئۆلتۈرۈپ مېلىنى ئالساق نېمە بوپتۇ؟ — دەپ ھۆرپەيدى
شادا پاچاق بىرى.
— يوق نېمە، خوتۇن تالاق! چىرىك دېگەن چىرىك، بۇ
قېرىدا نېمە گۇناھ؟ يىگىت بولساڭ پۇقرانى ئاناي ئەتمەي،

قولىدا مىلتىقى بار چېرىكلەرگە ئۆزۈڭنى كۆرسەت!

— قىزىق گەپ قىلىدىكەنلا دورغام! — دەپ گەپكە ئارىلاشتى قىرىق ياشلاردىكى قالماق يۈزلۈك ئادەم، — بۇ چېرىكنىڭ قىلغانلىرى ئازمۇ؟ بىر پۇللۇق مالنى ئون پۇلغا سېتىپ، ھەرىيىلى جازانە قىلىپ، بىزنى قەرزگە بوغۇۋەتتى. مانا ئۇنىڭ داڭزىسى، بۇنىڭغا نېمىلەرنى پۈتۈپ قويىدىكىن تېخى بۇ چېرىكىن؟

ئۇ شۇنداق دەپ، سامان قەغەزدە تۈپلەنگەن كۆك تاشلىق قىلىن دەپتەرنى سالى دورغىغا ئۇزاتتى.

— كۆيدۈرۈۋەت بۇنى، — دېدى دورغا مەگىلىك نىيازغا قاراپ. مەگىلىك نىياز ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپ، دەپتەرنى كۆيدۈرۈشكە باشلىدى.

شۇ ئارىدا سالى دورغىنىڭ كۆزى ھېلىقى تۇلۇم چاشقانغا چۈشۈپ قالدى ۋە ئېتىنى ئۇنىڭ ئالدىغا دېۋىتىپ كېلىپ، «شۇنچە مال-دۇنيالىرى تۇرۇپ، بۇلاڭچىلىق قىلىشقا ئىنزا تارتمىدىلامۇ؟ نومۇس، نومۇس!» دېدى.

— ئارتۇق دۆلەت باشنى يارماپتۇ، — دەپ غەلىتە قىياپەتتە ھىجايدى تۇلۇم چاشقان.

سالى دورغا بىر نەرسىدىن يىرگەنگەندەك، ئۇنىڭدىن يۈزىنى ئۆرۈپ مۇنداق دېدى:

— نىيەتلىرى شۇ بولسا، سېسىق پاقىنى يۇتۇۋېرىپ، يېرىلىپ ئۆلگەن يىلانغا ئوخشىشىپ قالغۇدەكلا!

توپ ئىچىدىن يېنىك كۈلكە ئاڭلاندى.

سالى دورغا توپقا قاراپ مۇنداق دېدى:

— بىزنىڭ مەقسىتىمىز ئادەم ئۆلتۈرۈپ، بۇلاڭچىلىق قىلىش ئەمەس، قېرىنداشلار! بىز زورلۇق، ھاقارەتكە چىدىماي كۆتۈرۈلدۇق. پىچاق سۆڭەككە يەتتى ئەمەسمۇ! سەۋرىڭىزمۇ چېكى

بولىدۇ - دە، مانا كۆرۈۋاتىسىلەر، شوپۇلنى چېرىكلەردىن قۇ-
تۇلدۇردۇق. باشقا تاغلاردىكى چېرىكلەرمۇ بۇ كەمگىچە يىغىش-
تۇرۇلۇپ بولغاندۇ. ئەمىمازە، قۇمۇلدا، تاشۇىلىقتا، شىڭشىڭ-
شادا ليۇسىجاڭنىڭ نەچچە مىڭ چېرىكى تېخى هايات، ئەمدى
بولغۇلۇق بولدى.

گەپ شۇ يەرگە يەتكەندە، ئۇ خۇددى قىلىدىغان سۆزىنى
تاپالماي قالغاندەك، سېرىق ساقىلىنى سىلاپ توختاپ قالدى.

— ئوتنىڭ تېشىدا كۆيگەندىن ئىچىدە كۆيگەن ياخشى
دەپتىكەن، — دەپ گەپ قىستۇردى قاسىم پالۋان، — بۇرۇنقى-
دەك قارا كۆنلەر بېشىمىزغا يەنە كەلمىسۇن، زۇلۇمدىن بىراقلا
قۇتۇلايلى دېسەڭلار، قولۇڭلارغا قورال ئېلىڭلار، مىلتىق
يېتىشمىسە، ئورغاقمۇ قورال، تاياق - توقماقمۇ قورال. كېيىنچە
ليۇسىجاڭنىڭ چېرىكلىرى بىزگە يېتىپ ئاشقۇچە مىلتىقمۇ
ئەكىلىپ بېرىدۇ، تېخى!

— هەئە، پالگان توغرا ئېيتتى، — دېدى سالى دور-
غا، — «تۆمۈر خەلپە يېغىلىقى» دىمۇ شۇنداق بوپتىكەن.
نەچچە مىڭ چېرىك هايات دېسەم قورقۇپ كەتمەڭلار. شا-
مەخسۇت بىلەن چيەن دارىننىڭ چېرىكلىرىمۇ ئاز ئەمەسكەندۇق،
ئۇلارنى ئاقچۇق سېپىدا تاشتەك ياتقۇزۇۋەتكەنلەرمۇ بىزدەك
تاغلىقلار ئەمەسمىدى. ئەمىمازە، تىنىچ يۇرگەن پۇقراغا چېقىلىساق
بولمايدۇ. دۈمبىسى سۇر كۆرۈنگەننىڭ هەممىسى بۆرە ئەمەس.
تاغ ئۆچكىسىنىڭمۇ دۈمبىسى سۇرغۇ؟! تائىپە ئىكەن دەپ كۆر-
گەنلا ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، مال - مۈلكىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلى-
ساق، ئويلاپ بېقىڭلار، قۇمۇلنىڭ ئۆزىدىكى قېرىنداشلىرىمىزنىڭ
هالى نېمە بولىدۇ؟ تائىپىلەر ئۇلارنىڭ هەممىسىنى قىرىۋەتكەي-
مۇ؟ هاي هوشۇر كانتۇ، سەن هەددىڭدىن ئاشما، هېلى بىكار،
كاللاڭنى ئېلىپ قولۇڭغا تۇتقۇزۇپ قويماي. هەئە، شۇنداق

بولسۇن قېرىنداشلار، قالغان گەپنى كېيىن قىلىشىمىز.

ئاندىن سالى دورغا مەگلىك نىيازغا قاراپ «ئاۋۇ خوتۇننى بالىسى بىلەن بىزنىڭ ئۆيگە ئېلىپ بار» دەپ ئېتىنىڭ بېشىنى بۇرىدى.

كەچقۇرۇن سالى دورغا «قارا چېچەك»نى مېهمانخانىسىغا چاقىرىپ مۇنداق دېدى:

— بىر ئات بېرەي، ئاۋۇ خوتۇننى قىزى بىلەن مىندۇرۇپ قومۇلغا ئېلىپ كەت، بىرەر تۇغقىنى چىقىپ قالار. ئۆزۈڭمۇ جاھان شۇنچىلىك گاختا قومۇلغا تىنچ بېرىۋال. تونۇمايدىغان بىرەرى ساڭمۇ چېقىلىپ قويمىغاي يەنە. بۇ خەقنىڭ پەيلىنى كۆرۈپ تۇرۇپسەنغۇ! ئەمدى تاغدا تىنچلىق بولمايدۇ، بىزمۇ كېچە-كۈندۈز خۇدادىن تىنچلىقنى تىلەپ كەلگەنىدۇق. بۇ ھۆكۈمەت بىزنى تىنچ قويمىسا، بىزگە نېمە ئامال بار دەيسەن.

«قارا چېچەك» سالى دورغىغا كۆپ رەھمەتلەرنى ئېيتتى. ھېلىقى ئايال بولسا، تېخىچىلا ھوشىغا كېلەلمەي، بالىسىنى قۇچاقلاپ مۇردىدەك قېتىپ تۇراتتى. «قارا چېچەك» سالى دورغىنىڭ گەپلىرىنى ئۇنىڭغا ئۆرۈپ بەرگەندە، ئۇ ئۈن سېلىپ يىغلاپ، يەرگە تىزلىنىپ باش ئۇرۇشقا باشلىدى. ئەتىسى سالى دورغىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن قوراللانغان ئىككى يىگىت ئۇلارنى يۇرت ئىچىدىن ئامان-ئېسەن چىقىرىپ قويدى. بۇ يىگىتلەرنىڭ بىرى مەگلىك نىياز ئىدى.

— ھەي ماڭا قارا بالام، — دېدى سالى دورغا مەگلىك نىياز قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، — سەن ئوردىدا بىر يىل پالگان بولدۇڭ. جەڭ ھۈنەرلىرىنى ئوبدان ئۆگەندىڭمۇ دەيمەن. ئۆگەنگەنلىرىڭنى ئاداشلىرىڭغا ئۆگەت. بىزنىڭ كۈنىمىز ئەمدى جەڭ بىلەن ئۆتىدۇ.

— خوپ دورغا ئاتا، مەن جەڭگە تەييار! — دېدى مەڭلىك نىياز كۆكرەك كېرىپ.

دەرۋەقە، شۇنىڭدىن باشلاپ شوپۇللۇقلار جەڭ تەييارلىقىغا جىددىي كىرىشىپ كەتتى. ئادەتتە بۇ خەلق ئىچىدە ئوۋچىلىق بىلەن كۆپرەك شۇغۇللىنىدىغان مەرگەنلەرمۇ خېلى كۆپ ئىدى. ئۇلار چېرىكلەردىن ئولجا ئالغان بەشئاتار مىلتىقلار بىلەن قوراللاندى. قاسىم پالۋان ئۇلارغا نىشانلەرنىدۇ چۈشەندۈرەتتى. مەڭلىك نىياز ئاتلىق يىگىتلەرگە گاھ قىلىچۋازلىقنى ئۆگىتەتتى، گاھ بىرنەچچە يىگىت بىلەن يۇرت ئىچىدىن چىقىپ، تەرەپ-تەرەپلەردە چارلاش بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئادەتتىكى دېھقان-چارۋىچىلارمۇ قولىغا نېمە چىقسا شۇنىڭ بىلەن قوراللىنىپ، سالى دورغىنىڭ ھويلىسى ئەتراپىدىن كەتمەيتتى.

شۇ ئارىدا، تاشۋىلىقتىكى چېرىكلەر ئالدىراپ-تېنەپ ئىككى قېتىم ھۇجۇم قىلدى. بىراق نۇرغۇن جەسەت بىلەن مىلتىقلىرىنى قالدۇرۇپ چېكىنىپ كېتىشتى.

بۇ كۈنلەردە نوم، ئاداق، باي، ئاراتۈرۈك، تۆركۆل قاتارلىق تاغلاردىكى جىسالار بىلەن چېرىكلەرنىڭ ھەممىسى يوقىتىلىپ، پۈتۈن تاغ رايونى دېگۈدەك قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا ئۆتكەنىدى. خۇددى قېلىن ئورمانلىقتا تۇتاشقان ئوت ھۆل-قۇرۇق ھەممىنى كۆيدۈرۈپ ماڭغاندەك، بۇ قوزغىلاڭ كۈنلىرى نومدىكىگە ئوخشاش دەھشەتلىك پاجىئەلەرمۇ يۈز بەردى. بۇ پاجىئە قوزغىلاڭ تارىخىنىڭ بىر خۇنۇك سەھىپىسى بولۇپ قالدى.

6

نوم — قۇمۇل شەھىرىنىڭ ئىككى يۈز ئوتتۇز كىلومېتىر

شەرقىي-شىمالىي بۇرجىكىدە، تاشقى موڭغۇلغا يېقىن جايلاشقان ئەڭ چەتتىكى بىر يۇرت بولۇپ، ئۇ يەر شامەخسۇت ۋاڭنىڭ ئادەم پالايدىغان جازا لاگېرى ئىدى.

«هاراق دېگەن ئاچچىق نىمە شىلڭ شىلڭ قاينايدۇ،
چىڭگاڭ غوجام كايىپ قالسا، نومغا پالايدۇ.
پالىسىمۇ پالىسا، ئېتىپ سالمىسا،
چۆچۈردەك بەش بالامنى يېتىم قويمىسا.»

دېگەن مەشھۇر خەلق قوشىقى شۇ مۇناسىۋەت بىلەن چىققانىدى. بۇ يەردە نەچچە ئونلىغان زىندانلار بولۇپ، بۇ زىندانلار بىرنەچچە مېتىر چوڭقۇرلۇقتا ئاغزى تار، ئىچى كەڭ، يەنى تونۇر شەكلىدە بولۇپ، ھەر بىرسىگە بەش، ھەتتا ئون ئادەم سىغدۇرىدىغان قىلىپ ئويۇپ ياسالغان. ئېغىر گۇناھكارلار شۇ زىندانلاردا چىرىپ تۈگەيتتى. گۇناھى يېنىكلەر كېچىسى زىندانغا تاشلىنىپ، كۈندۈزى ۋاڭنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرىدە ئېغىر ئەمگەككە سېلىناتتى. نوم ئەتراپىتىكى يۇرتلاردىن دەشت-باياۋانلار بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدىغان ئارال شەكلىدىكى جاي بولغاچقا، زىندانغا تاشلانمايدىغان گۇناھكارلارمۇ ئۇ يەردىن ئاسانلىقچە كېتەلمەيتتى. جازا مۇددىتى توشقۇچە تىرىك قالالىغانلارنىڭ بەزىلىرى ئۆز يۇرتلىرىغا قايتسا، بەزىلىرى (مەسىلەن، ئىگە-چاقىسىز قالغانلار) ۋاڭ-بەگلەرنىڭ كۆزىدىن يىراقراق تۇرۇش نىيىتىدە، شۇ يەردە يەرلىشىپ قالاتتى. ھەتتا، شەھەر ۋە يېزىلاردا ئالۋان-ياساق، يوقسۇزلۇق، جازانە دەستىدىن قەرزگە بوغۇلۇپ ئۇنىڭدىن قۇتۇلالماس ھالەتكە يەتكەنلەرمۇ نومغا قېچىپ كېلىپ پاناھلىناتتى. نوم خەلقىنىڭ ئاساسىي قىسمى زۇلۇم ئوچىقىدا تولا كۆيۈپ، باغرى كاۋاپ بولۇپ كەتكەن ئەنە شۇنداق كىشىلەر بولغاچقا، دىققەت بىلەن كۆزەتسىڭىز، ئۇلارنىڭ كۆزلىرىدە قانداقتۇر ئۆچ-ئاداۋەت،

قىساس ۋە ئىسيان ئوتلىرىنىڭ لاۋۇلداپ تۇرغانلىقىنى، روھىي
ھالىتىمۇ غەلىتىرەك، يەنى مىجەزى چۇس، ھەم قارام ئىكەن-
لىكىنى چوقۇم بايقىغان بولاتتىڭىز. شۇنىڭ ئۈچۈن بولسا
كېرەك، بۇ يەرگە دورغا بولغانلارمۇ ئادەتتە ئۇلار بىلەن ئانچە-
مۇنچە ھېسابلىشىپ ئىش قىلىشقا مەجبۇر بولاتتى.

ياڭ زىڭشىن ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى جىڭ شۇرېن ھۆكۈ-
مەتلىرى 1928 - يىلى ئەتىيازدا شامەخسۇتنىڭ پالەچ كېسەل-
لىكى بىلەن يېتىپ قالغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، قۇمۇل دىيارىنى
بىۋاستە ئۆز ھۆكۈمرانلىقىغا ئېلىش نىيىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇش-
قا كىرىشتى. ئۇن ئىككى تاغقا جىسا قويۇپ، دورغىلارنىڭ
ئىمتىيازلىرىنى چەكلەش ئەنە شۇ نىيەتنى ئىشقا ئاشۇرۇش-
نىڭ ئالدىنقى شەرتلىرىدىن بىرى ئىدى. شامەخسۇتنىڭ ئۆلۈ-
مى دەل بۇنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا ياخشى پۇرسەت بولدى.
يېزىلاردا يەرنى موغا ئېلىش بىلەن تەڭ تاغلاردىكى «تۈمۈر
چارۋا» تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدى. نومغا ئادەم پالايدىغان
ئىشمۇ تۈگىدى. بۇ خەلق ئۈچۈن زور خۇشاللىق ئىدى.

بىراق، نومنىڭ جىساسى شى جىڭغېڭ (يەنى شى جىسا)
زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىشتا شوپۇلدىكى جاڭ جىسادىنمۇ ئا-
شۇرۇۋەتتى. جىڭ شۇرېننىڭ بۇيرۇقى بىلەن نومغا ئورۇنلاش-
تۇرۇلغان سەكسەن نەچچە ئۆيلۈك گەنسۇلۇق كۆچمەنگە ئەڭ
مۇنبەت يەرلەرنى ئېلىپ بەرگەننىڭ ئۈستىگە، ئۇلاردىن ئېلىنى-
دىغان يەر بېجىنى ئىككى يىل كېچىكتۈرىدىغان بولدى.
يەرلىك خەلقنى ئۇلارغا ئات - ئۇلاغ، تېرىلغۇ سايمانلىرى
يەتكۈزۈپ بېرىشكە مەجبۇر قىلدى. بۇ ئات - ئۇلاغلارنى ئۇلار
ئىشلىتىپ، خەلق بېقىپ بېرەتتى. ھەتتا، ئۇلار قوشقا قاتقان
كالىلارنى ئىشلىتىپ بولۇپ، قوش - سايانلىرى بىلەنلا ھەيدەپ
تاشلايتتى. ئىگىلىرىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ بولغۇچە، بۇ كالىلارنىڭ

بەزىلىرى ئازگاللارغا بويىندىكى قوش-ساپانلار بىلەن پۈتلى-
شىپ يىقىلىپ ئاكا بولاتتى؛ بەزىلىرى كۆلچەكلەردە توختاپ
قالغان ئىسسىق ۋە پاسكىنا سۇلارنى ئىچىۋېلىپ، ئاغرىپ
ئۆلەتتى. ھەممىدىن يامىنى شۇكى، شى جىسا ئۆيلۈك-ئوچاق-
لىق بولغان كىشىلەرنى قەستەن يىراقلارغا ھاشارغا ھەيدىۋې-
تىپ، ئۆز چېرىكلىرىنىڭ ئاياللارنى ئاياغ ئاستى قىلىشىغا پۇر-
سەت يارىتىپ بېرەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شى جىسا بىلەن
نومغا كەلگەن جازانىخور سودىگەرلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك
بويتاق بولغاچقا، ئۇلار ئۇيغۇرلاردىن ئۆيلىنىش كويىغا چۈش-
كەندى. بىراق ھېچكىم ئۇلارغا قىز بېرىشكە ئۇنىمايتتى.

بىر كۈنى سودىگەرلەر لى يۇڭ دېگەننى ئورغۇن سوۋغا-
سالاملار بىلەن شى جىسانىڭ قېشىغا ۋەكىل قىلىپ كىرگۈزدى.

— بىز مۇشكۈل ئەھۋالدا قالدۇق، — دېدى لى يۇڭ مۇ-
غەمبەرلىك بىلەن، — قۇمۇلدا ئۆز خەنزۇلىرىمىزدىن خوتۇن
ئېلىپ چىقايلى دېسەك، ئۇلار بۇ يەرگە كېلىشنى خالىمىسا،
بۇ يەردىكى چەنتۇلار بىز بىلەن تويلىشىشنى رەت قىلسا، بىز
مۇشۇنداق ئۆتىۋېرىمىزمۇ؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ يەرنىڭ يۇرت
چوڭلىرى دورغا بىلەن كېپىنى بىر قىلىپ، سودىدا بىز بىلەن
پۈت تېپىشىۋاتىدۇ، قۇمۇلدىن ئۆز ئالدىغا مال ئاچىقىپ،
بىزنىڭ سودىمىزنى كاسات قىلىپ قويىدى. جىسا جانابلىرىغا
مەلۇم، بىز پەقەت سودا بىلەن بېيىۋاتقانىدۇق، بۇنىڭ
سىزگىمۇ پايدىسى تېگىۋاتاتتى. ئەمدى يا ئۆيلۈك-ئوچاقلىق
بولالمىساق، يا بۇرۇنقىدەك بېيىش ئىمكانىيىتى بولمىسا، بىزگە
بۇ يەردە نېمە بار؟ بۇ ئىشلار ھەل بولمىسا، بىز كېتىمىز.
بىز تۇرماق چېرىكلىرىڭىزمۇ ئاخىر قېچىپ تۈگەيدۇ. ئۆزىڭىز
يالغۇز قالامسىز؟

— مېنىڭمۇ بېشىم قاتتى، — دېدى شى جىسا، — قېنى ياخشى

مەسلىھەتلەشمەي بولسا ئېيتىپ باقمامسىز؟

— بۇ ئاسان گەپ، — دېدى لى يۈلى شى جىساغا ئاستا پىچىرلاپ، — بىزگە توسقۇنلۇق قىلىۋاتقانلار سالى دورغا (نوھنىڭ دورغىسىنىڭ ئىنىسى سالى ئىدى) باشلىق يۇرت چوڭلىرى. بىز ئۇلارنى ئۇجۇقتۇرۇۋەتسەك، پۇقرا دېگەن چوپانسىز قالغان پادىغا ئوخشىشىپ قالىدۇ. قاياققا ھەيدىسىڭىز شۇ ياققا ماڭىدۇ ئەمەسمۇ!

بۇ پىكىر شى جىساغا ياقتى. ئۇ، لى يۈلى باشلىق جازانىخورلار ۋە ئۆزىنىڭ يېنىدىكى قولچوماقلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، بىر چوڭ سۇيىقەست پىلانلىدى. شى جىسا كېچىلىك نوم دېگەن يەردىن توي قىلىپ قايتقاندىن كېيىن، «مەن يۇرت چوڭلىرىغا بۇ يەردە باشقىدىن توي قىلىپ بېرىمەن» دېگەن باھانە بىلەن سالى دورغا باشلىق يۇرت چوڭلىرىنىڭ ھەممىسىنى چايغا ئېيتىپ، غىزا-تاماققا زەھەر سېلىپ بېرىدىغان بولدى. ھېلىقى كۆچمەنلەرنى «چەنتۇلار سىلەرنى ئۆلتۈرۈۋەتمەكچى بوپتۇ، دەرھال سىم توقماقلارنى ياساپ تەييارلىنىڭلار. بىز بەلگە بەرگەن ھامان چىرىكلەر بىلەن بىرلىكتە ئۇلارغا ھۇجۇم باشلاپ، ئەركەكلىرىنى ئۆلتۈرۈڭلار، خوتۇن-قىزلىرى بىلەن مال-مۈلكى سىلەرنىڭ بولىدۇ» دەپ قۇترىتتى. نومشا بۇرۇنراق كېلىپ يەرلىشىپ قالغان شۈيلۈيى دېگەن تىجارەتچى بۇ ئىشتىن خەۋەردار بولۇپ، ئەھۋالنى سالى دورغىغا ئېيتىپ قويدى.

— مەن خەنزۇ بولساممۇ، — دېدى ئۇ، — سىلەر بىلەن قېرىنداشتەك بولۇپ قالغان. ئۇلارنىڭ خۇدادىن قورقماي، مۇدداق ناھەق قان تۆكۈشىگە ھەرگىز رازى ئەمەسمەن.

سالى دورغا چۆچۈپ كەتتى ۋە يۇرت چوڭلىرىنى يىغىپ، بۇ سۇيىقەستكە قارشى تەدبىر تېپىش ئۈستىدە مەسلىھەتلىشىپ تۇرغاندا، شى جىسانىڭ چايغا چاقىرغان باغىقى

كېلىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار كېچىچە ئۆيمۇ ئۆي خەۋەر قىلىپ، خەلقنى قوزغىدى. ئاران تۇرغان خەلق قارا مىلتىق ۋە تاياق-توقماقلار بىلەن قوراللاندى. ئەتىسى يۇرت چوڭلىرىغا داستىخان تارتىلىش بىلەن تەڭلا، قوراللانغان خەلق جىسا گازارمىسىغا شىددەتلىك ھۇجۇم باشلاپ، ئۇ يەردىكىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ بىر بۆلىكى ھېلىقى كۆچمەنلەرگە تېگىش قىلىپ بىردىنمۇ تىرىك قويمىدى. شۇنداق قىلىپ، كۈن پېتىپ بولغۇچە نوم دېگەن يۇرتنىڭ ئىچى ئاپئاق بۇلۇتلار مەڭزىدىكى كەچكى شەپەقە ئوخشاش قىپقىزىل قانغا بويىلىپ كەتتى. بۇ دەھشەتلىك پاجىئەدىن ئۈركۈپ كەتكەن قۇشلار چەت-ياقىلاردىكى دەل-دەرەخلەرنىڭ شاخلىرى ئارىسىغا يوشۇرۇناتتى. ھەتتا ئىتلارمۇ قاۋاش ئىقتىداردىن قالغاندەك، تام تۈۋلىرىدە بېشىنى ئىچىگە تىقىپ جىم يېتىشاتتى.

نوم ۋە باشقا يۇرتلاردىكى قوزغىلاڭ يالقۇنلىرى نىيازخان ئاغىچىنىڭ ئاينىسا قىز توغرىسىدىكى غېمىنى تېخىمۇ كۆچەيتىۋەتتى. «ئەمدى ھەممە يۇرت بۇزۇلۇپ كەتتى. يەنە نېمە ئىشلار بولىدۇ تېخى، قىز بالا دېگەن ئاجىز نېمە، دورغا دادىسىمۇ جىققلا ئىشلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى. مۇنداق گاختا سوپى مەرگەنلەرنىڭ كەمبەغەللىكىمۇ كۆزگە كۆرۈنمەس. يەنە بىر قېتىم گەپ قىلىپ باقاي، خۇدايىم كۆڭلىگە ئىنساپ بېرىپ ئۇناپ قالسا، ئاينىسا قىز بىلەن مەڭلىك بالىنىڭ بېشىنى بىر قىلىپ قويۇپ، خاتىرجەم بولايلى. جاھان تىنچىغىچە كىم بار-كىم يوق.» ئۇ ئەنە شۇ خىياللار بىلەن ئەل ياتارغا يېقىن سالى دورغىنىڭ قېشىغا كىردى. بىراق ئەمدىلا گەپ باشلاپ تۇرغاندا، ھويلىدا ئات تۇياقلىرىنىڭ دۈككۈرلىگەن ئاۋازى ئاڭلىنىپ، مەڭلىك نىيازنىڭ «دورغا ئاتا، دورغا ئاتا» دېگەن ئاۋازى ئاڭلاندى. سالى دورغا ئورنىدىن ئىتتىك قوپۇپ، ئىشىكنى ئاچتى.

يەتتىنچى باب

قاپلان ئۆز ماكانىنى تاپتى

ئۆزۈڭنى ئەر چاغلىساڭ،
ئۆزگىنى شىر چاغلا.

— ئۇيغۇر خەلق ماقالى

1

كىتابىمىزنىڭ بەشىنچى بابىدا ليۇسىجاڭنىڭ خوجىنىياز ھاجىنى نەزەربەنت قىلغانلىقى ئېيتىپ ئۆتۈلگەنىدى. بىراق ئىش بۇنىڭ بىلەن تۈگىمىدى. ليۇسىجاڭ يەنىلا خاتىرجەم بولالماي، ئۇنى كۆزدىن يوقىتىۋېتىش كويىغا چۈشۈپ، جۇڭشياۋ (پودپولكوۋنىك) دەرىجىلىك قېرى مۇشاۋىرى ياڭ سەنمۇنىڭ مەسلىھەتىنى ئالماقچى بولدى.

— قېنى ئېيتىڭا، بۇ ئاپەتنى قانداق قىلساق بولىدۇ؟ — دېدى ليۇسىجاڭ تاماكىسىنى شوراپ ئولتۇرۇپ.

قېرى مۇشاۋىر ياڭ زىڭشىنىڭ جاڭجۈڭ يامۇلىدا شاۋشياۋ (مايور) لۇق دەرىجىسى بىلەن ئۇزۇن يىللار ئىشلەپ، جىڭ شۇرېن ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، ليۇسىجاڭنىڭ قېشىغا ئەۋەتىلگەن كىشى ئىدى. ئۇنىڭ دەرىجىسىنىمۇ جىڭ شۇرېن ئۆزى ئۆستۈرگەن. بويى جەينەكتەك

كېلىدىغان جىدۇەككىنە بۇ ئادەم ليۇسىجاڭنىڭ خادىملىرى ئىچىدە ھەممىدىن ئوقۇمۇشلۇق، پەم-پاراسەتلىك ھېسابلىناتتى. ئۇ ئەپيۇن چەكمەسلىكى، قىمار ئوينىماسلىقى ۋە شەھۋانىي ھەۋەسلەردىن يىراقلىقى بىلەن باشقا ئەمەلدارلاردىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇراتتى. بوش ۋاقىتلىرىنى كىتاب ئوقۇش ۋە ھۆسن خەت يېزىش بىلەن ئۆتكۈزەتتى. ئۇنىڭ كۆپرەك ئوقۇيدىغىنى قەدىمكى زاماننىڭ جەڭ تاكتىكىلىرى بايان قىلىنغان «سۇنزى بىڭفا»① ۋە «ئۈچ پادىشاھلىق ھەققىدە قىسسە» قاتارلىق كلاسسىك ئەسەرلەر ئىدى.

ئۇ ليۇسىجاڭنىڭ خوجىنىياز ھاجىنى قانداق قىلىش لازىملىقى توغرىسىدىكى سوئالىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، بىر ئاز ئويلىنىۋېلىپ:

— ئاۋۋال سىجاڭ جانابلىرىنىڭ دانىشمەنلىك پىكرىنى ئاڭلىغۇم كېلىدۇ، — دېدى.

— مەن سىزگە ئوخشاش ياپسام تۇتارمۇ، كۆمسەم پىشارمۇ دەپ ئولتۇرىدىغان تالىپ مىجەز كىشى ئەمەس، — دېدى ليۇ سىجاڭ سەل كايىغاندەك قىلىپ، — مەن ئۇنى جاللاتنىڭ قولىغا تاپشۇرسامالا ئىش تۈگەيتتى. يېڭىسراق گەپ چىقارمىكىن دەپ سىزدىن مەسلىھەت سوراۋاتىمەن.

ئۇ ليۇ سىجاڭنىڭ ئۇر-چاپتىن باشقىسى قولىدىن كەلمەيدىغان سامان قورساق ئىكەنلىكىنى بىلگەچكە، ئۇنىڭ گېپىگە ئانچە ھەيران قالماي، ۋەزمىن سۆزلەشكە باشلىدى:

---

① تەخمىنەن ئىككى مىڭ بەش يۈز يىل بۇرۇن سۇنۋۇ دېگەن ئالىم تەرىپىدىن يېزىلغان مەشھۇر ھەربىي تاكتىكا كىتابى. بۇ كىتاب كېيىنكى زامانلاردا ياپون، رۇس، نېمىس، فرانسۇز ۋە چېخ تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان.

— جانابلىرى دانىشمەن سەركەردىمىز ياڭ جاڭجۇڭنىڭ شىنجاڭ سىڭنى قانداق قىلىپ ئون يەتتە يىل سورىغانلىقىنى خاتىرە شېرىپلىرىدىن چىقىرىپ قويمىغانلا، خوجىنىياز ھېلىقى تۆمۈر ئىسيانى بولغان يىللاردىن تارتىپلا ئەل ئىچىدە نامى چىقىپ قالغان ئادەم. ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتسەك، دۈشمەننى كۆپەيتىۋالىمىز. تىرىك قويساق، ئاخىر بىر كۈنى يۇرتنى بېرىۋالىدۇ، بۇ يولۋاسنى تاغقا قويۇۋەتكەنلىك بولىدۇ. شامەخسۇتنىڭ ئۇنى ئۆز يېنىدا تۇتۇپ تۇرۇشىمۇ تاسادىپىي بولمىغان. مەنچە بولغاندا، بىزمۇ مۇنداق باش ئەگمەس ئىسيانچىلاردىن پايدىلىنىشنى بىلىشىمىز، يەنى مەسىلەن، ئۇنىمۇ ئۆز ۋاقتىدىكى تۆمۈر خەلپىگە ئوخشاش بىر تال يىپ بىلەن يامۇلغا باغلاپ قويۇشىمىز لازىم.

— ئۇنى ئۆلتۈرمەي بىرەر مەنسەپكە قويايلى دېمەكچىمۇسىز؟

— شۇنداق، جانابلىرى.

— ياق، ياق، مۇنداق قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق، — دېدى ليۇسىجاڭ ئورنىدىن سەكرەپ قوپۇپ، — ھازىرقى قۇمۇل ۋەزىيىتى تۆمۈر زامانىسىدىكىگە ئوخشىمايدۇ. ياڭ جاڭجۇڭ جانابلىرى تۆمۈر ئىسيانىنى تىنچىتىۋېلىش ئۈچۈنلا شۇنداق قىلغان.

— مەنچە، — دەپ يەنە ۋەزىمەن سۆزلەشكە باشلىدى قېرى مۇشاۋىر، — تارىخ تەكرارلىنىدۇ. بەزى ئالامەتلەر قۇمۇلدا يەنە بىر ئىسيان بولۇشتىن دېرەك بەرمەكتە. دانىشمەن كىشى ھازىرقىغا قاراپ، كېلەچەكنى ئالدىدىن كۆرەلەيدۇ. بىز كېيىنلىكىمىزنى ئويلىشىمىز كېرەك.

— خەير، سىزنىڭ مۇلاھىزىڭىزنى ئورۇنلۇق دەپ پەرەز قىلايلى، شۇنداقتىمۇ خوجىنىيازنى تىرىك قويۇشنىڭ بۇ ئىشلار

بىلەن نېمە ئالاقىسى بار؟

— ئالاقىسى جىق، — دېدى مۇشاۋىر كەسكىن قىلىپ، — بىرىنچىدىن، ھازىر شامەخسۇتنىڭ ئۇرۇق-ئەۋلادى بىلەن بەگ-دورغىلار ۋاڭلىق تۈزۈمنى قايتا تىكلەش كويىدا بولماقتا. ئۇلار ئەل ئىچىدىن توپىلاڭ چىقىشنى تۆت كۆز بىلەن كۈتمەكتە. ئۇلارغا خوجىنىيازدەك كونا ئىسيانكار ۋە ئەل ئىچىدە تەسىرى بار قارام ئادەملەر ناھايىتى لازىم. بەگلەردىن بۇرۇن بىز ئۇنى قارماققا ئىلىندۇرۇۋېلىشىمىز ئاقىلانىلىك بولىدۇ. يەنى مەسىلەن، يولۋاس بۇرۇن ئوردىنىڭ سادىق مۇلازىمى ئىدى. سىجاڭ جانابلىرى ئۇنى يىڭجاڭلىق مەنسىپى بىلەن سېتىۋالدى. ئۇ ئەمدى جانابلىرىنىڭ سىزغان سىزىقىدىن چىقماي، بىزنىڭ پايدىمىزغا ئىشلەۋاتمامدۇ! ئىككىنچىدىن، ياڭ جاڭجۈڭنىڭ يۇرت سوراشتىكى دانىشمەنلىك تەدبىرلىرىدىن بىرى، يەرلىكلەرنىڭ چوڭلىرىنى ئىت بىلەن مۈشۈككە ئوخشاش بىر-بىرىگە سېلىپ قويۇشتىن ئىبارەت ئىدى. مەسىلەن، يولۋاسقا يىڭجاڭلىق مەنسىپىنى بەرگەن جانابلىرى خوجىنىيازغا لىيەنجاڭلىق ياكى ھېچ بولمىغاندا پەيجاڭلىق مەنسىپىنى بېرىپ قويسىلا، بىرى مەن سەندىن ئۈستۈن، سەن مېنىڭ ئاغزىمغا قارىشىڭ كېرەك دېسە، ئىككىنچىسى، مەنزە ساڭا ئوخشاش دادىسىنىڭ ئېتىنى بىلمەيدىغان بىر نېمىگە بويسۇنامدىمەن دەپ بويۇن تولغايدۇ، نەتىجىدە بىر-بىرىگە ئورا كولاپ، تاپقان گېپىنى جانابلىرىغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن (مەسىلەن، يولۋاسقا ئوخشاش) بىرى ئالدى ئىشىكتىن كىرسە، بىرى ئارقا ئىشىكتىن كىرىپ، بوسۇغىلىرىدىن ئالجىمايدىغان بولىدۇ. چەنتۇلارنىڭ «ئىككى قاغا پوق تالاشسا ئۇۋۇچىغا پايدا» دېگىنىگە ئوخشاش بىز بىر چەتتە تۇرۇپ پايدا ئېلىۋېرىمىز. ئۈچىنچىدىن، مۇبادا ئىسيان چىقىپ قالسا، خوجىنى-

يازنى ئۆز قىسمى بىلەن سەپنىڭ ئالدىغا ئۆتكۈزۈپ قويىمىز-دە، چېرىكلىرىمىز مىلتىقنى ئۇلارنىڭ گەجگىسىگە تىرەپ ماڭىدۇ يەنى زەھەرنى زەھەر بىلەن يوقىتىمىز.

— توختاڭ، — دېدى ليۇسىجاڭ سەگەكلىشىپ، — سىزنىڭ پىكرىڭىزچە، خوجىنىيازنىڭ قولىدا يەرلىكلەردىن بىر قىسىم چېرىكمۇ بولۇشى لازىم ئىكەن تېخى، شۇنداقمۇ؟ ئۇنداقتا، زەھەرنى زەھەر بىلەن يوقىتىپ بولغۇچە، ئۇ زەھەر ئۆزىمىزگە يېنىپ قالسا، قانداق قىلغۇلۇق؟

— سىجاڭ جانابلىرىغا مەلۇمكى، — دېدى مۇشاۋىر تەرەچتەك ئىنچىكە بارماقلىرىنى قارسىلدىتىپ ئۇلتۇرۇپ، — دۈشمىنىڭگە زەھەر بەرمەكچى بولغان كىشى زەھەرنى ھېچقاچان ئالقىنىدا تۇتۇپ تۇرمايدۇ، ئۇنى چوقۇم بىرەر قاچىغا سېلىپ بېرىدۇ. قاچىدىكى زەھەر ھەر قانچە تېز تەسىر قىلىدىغان بولسىمۇ، قاچىنىڭ ئىگىسىگە تەسىر قىلمايدۇ. شۇنداق ئەمەسمۇ؟ ياڭ جاڭجۈڭ جانابلىرى تەشكىللىگەن چەنتۇ-مۇسۇلمان قوشۇنلىرىنىڭ ئۆز زامانىسىدە ئىلى قوزغىلاڭچىلىرى بىلەن تۆمۈر ئىسيانىنى تىنچىتىشتا قانداق چوڭ خىزمەتلەرنى بەجا كەلتۈرگەنلىكىنى خاتىرە شېرىپلىرىڭگە ئەسلىتىپ ئۆتسەم ئارتۇقلۇق قىلماس دەيمەن.

قېرى مۇشاۋىر مۇشۇ پىكىرلىرى بىلەن ئاخىر ليۇسىجاڭنى قايىل قىلدى. ھەتتا ليۇسىجاڭ «سىزنى زامانىمىزنىڭ جۇگې لياڭى① دېسەك، مۇبالىغە قىلغان بولمايدىكەنمىز» دەپ ئۇنى ماختاپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن خوجىنىياز ھاجىنى ھازىرچە

---

① جۇگې لياڭ — قەدىمكى جۇڭگو تارىخىدىكى «ئۈچ پادىشاھلىق» دەۋرىدە، مىلادى 181 — 234-يىللىرى ياشىغان مەشھۇر سىياسەتچى ۋە ھەربىي ئىشلار ئالىمى.

ئۆلتۈرمەي، ئۇنىڭغا پەيچاڭلىق دەنسىپى بىلەن يېڭىۋېلىدىن-
ئوتتۇزغىچە ئەسكەر ئۇتتۇش ھوقۇقىنى بېرىپ، ھۆكۈمەت
چېرىكلىرىنىڭ قاتارىغا قوشىدىغان بولۇشتى ۋە بۇ قارارنى يۇ-
سۇپ تەيجى ئارقىلىق ئۇنىڭغا ئۇقتۇردى.

— مېنى ئەپرە قىلسىلا، تەيجى بەگ غوجام، — دېدى
ھاجى قاپاقلىرىنى سېلىپ، — مېنىڭ قىلمىغىنىم شۇ قاپتىمۇ؟
ئەمدىزە چېرىكلەرنىڭ چاپىنىنى كىيىپ، پوپوغا دەسسەپ
يۈرگۈدەكمەنمۇ؟ ماڭا ئىجازەت بەرسىلە، يۇرتۇمغا بېرىپ
تىرىكچىلىكىمنى قىلاي.

— يوقسۇ، — دېدى يۇسۇپ تەيجى ئۆز ھۇجرىسىدا
ئەسۋى سېرىپ ئولتۇرۇپ، — سىزگە ئىجازەت بېرىش قولۇم-
دىن كەلمەيدۇ، ئۇلارمۇ سىزنى تاغقا ھەرگىز قويۇپ بەرمەيدۇ.
سىز ئېيتقىنىڭىز ئوتتاۋۇق ئادەم، ئەمما ھازىر قۇمۇل خەلقى دەل سىزگە
ئوخشاش ئېيتكى ئوتلۇق ئادەملەرگە موھتاج. ئەھلى يۇقرانىڭ
بېشىدا ئوت يېنىپ، يېگىنى زەھەر، كىيگىنى كېپەن بولۇۋاتقان
گاختا سىز يۇرتىڭىزغا بېرىپ قايسى تىرىكچىلىكنى قىلماقچى؟
تىنىچ تىرىكچىلىك قىلىدىغان ئادەمزە ئۇ كۈنكىدەك چېرىكلەرنى
قامچىلامدۇ؟ ئېيتقىنىڭىز ئوتلۇق دېدىمغۇ، ھە شۇنداق، سىز
ئەمدى ئۆزىڭىز تۇتاشتۇرغان بۇ ئوتنىڭ ئىچىدە قالالمايسىز!
ياخشىسى، ئۇلارنىڭ گېپىگە ماقۇل دەڭ، بۇ غەنىيمەت پۇرسەت.
خۇداۋەندە كېيىم بىزگە نۇسرەت ئاتا قىلىدىغان ئوخشايدۇ.
ئىنشائاللا! بولمىسىزە تېخى نەچچە كۈن بۇرۇنلا ئوردا پال-
گانلىرىنى تارقىتىۋەتكەن لىيۇسىجاڭ ئەمدى سىزگە ھەم مەن-
سەپ، ھەم قورال بېرەمدۇ؟ بۇ قورالنى ئەتە-ئۆگۈن ئۇنىڭ
ئۆزىگە ئىشلىتەرمىز تېخى!

يۇسۇپ تەيجى شۇ گەپلەرنى قىلىۋېتىپ كۈلۈپ كەتتى.
ھاجى بولسا، چوڭقۇر خىيال دېڭىزىغا غەرق ئىدى. «توۋا،
قىزىق ئىشلار بولۇۋاتىدۇ، دەپ ئويلايتتى ئۇ، تۆمۈر ئاكام

يىغىلىشىدا شامەخسۇت بىلەن ئوردا بەگلىرى چېرىكلەر بىلەن بىر بولۇۋېلىپ، پۇقراغا ئوق ئاتقان. ئەمدى بۇ بەگ-غوجاملار پۇقرا بىلەن بىر بولۇپ چېرىكلەرگە ئوق ئاتماقچى بولۇۋاتىدۇ. بوپتۇ، كىم بولسا بولسۇن، پۇقرا تەرەپتە تۇرسا، مەن ئۇنىڭ بىلەن بىر؛ كىم پۇقراغا زۇلۇم قىلسا، ئۇنىڭ جېنىغا زىخ بولغىنىم بولغان. تەيجى بەگ توغرا ئېيتىدۇ. پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، ئاگال قورالغا ئىگە بولايچۇ، ئاندىن نېمە قىلىشنى ئۆزۈم بىلىمەن.»

شۇنداق قىلىپ، خوجىنىيازھاجى ليۇسىجاڭنىڭ تەۋەسىدىكى بىر پەيجاڭ بولۇپ قالدى. ئۇ ئەمدى يىگىرمە نەچچە ئادمى بىلەن سىجاڭ شتابىدىن لەڭ يەيدىغان بولدى. ئۇلارغا مىلتىقمۇ تارقىتىپ بېرىلدى. بىراق، «ھازىرچە لازىمى يوق» دەپ ئوق بېرىلمىدى. خۇددى ھېلىقى قېرى مۇشاۋىرنىڭ ئېيتقىنىدەك، ھاجىنىڭ پەيجاڭ بولغىنىغا يولۋاس ناھايىتى خاپا ئىدى. ئۇ ليۇسىجاڭنىڭ يېنىغا نەچچە كىرىپ، ھاجىنىڭ «خەتەرلىك ئادەم» ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتتى. ليۇ سىجاڭ بولسا، گاھىدا مىيىقىدا كۈلۈپ قوياتتى، گاھىدا «ئانداق بولسا، كۆپرەك دىققەت قىلىپ يۈرۈڭ، سىز دېگەن يىڭجاڭ، ئۇنى قاتتىق تۇتۇڭ، ئۇنىڭدىن مەسىلە چىقىپ قالسا سىزنى تۇتىمەن» دەپ قوياتتى. شۇنىڭغا بىنائەن يولۋاس خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئارقىسىغا پايلاقچى سېلىپ قويدى. ئەمما ئۆزى ھاجىنى كۆرگەندە قىلىدىغان قىلىق تاپالماي، پايىپېتەك بولۇپ كېتەتتى. ئۇنىڭ نېمە قىلىپ يۈرگىنىنى ھاجىمۇ سېزەتتى. شۇڭا ئېپى كەلگەندە ئۇنى گەپ بىلەن چېقىۋالاتتى. شۇنداق كۈنلەردە تاغدىكى قوزغىلاڭ باشلىنىپ كەتتى. چېرىكلەرنىڭ شوپۇلغا قىلغان دەسلەپكى جازا يۈرۈشلىرى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، قاتتىق ئەسەبىيلەشكەن ليۇسى-

جاڭ جىڭ شۈرېنغا تېلېگرامما يوللاپ، ئەھۋالنى تەپسىلىي
بايان قىلدى ۋە قانداق قىلىش توغرىسىدا يوليورۇق سورىدى.
جىڭ شۈرېن قۇمۇلدىكى مۇنتىزىم قىسىملارنى دەرھال شوپۇل-
غا ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا جىددىي تېلېگرامما ئەۋەتتى.
ليۇسىجاڭ بۇ ۋەزىپىنى ئاتلىق تۇۋەن (پولك) باشلىقى
جۇلىجۇڭغا تاپشۇرماقچى بولغاندا، ھېلىقى قېرى مۇشاۋىر «زەھەرنى
زەھەر بىلەن يوقىتىش» يەنى خوجىنىياز ھاجىنى ئۆز قىسى-
مى بىلەن سەپىنىڭ ئالدىدا ماڭدۇرۇش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا
قويدى. ليۇسىجاڭ «ھەي، قانداق بولاركىن» دەپ، يەنىلا
ئەندىشە قىلىپ تۇرغاندا، قېرى مۇشاۋىر مۇنداق دېدى:

— جانابلىرى ھەرگىز خاۋاتىرلەنمىسىلە، خوجىنىياز يې-
گىرمە نەچچە ئادىمى بىلەن بىزنىڭ ئەسكەرلىرىمىز ئىچىدە
دېڭىزدىكى بىر كىچىككىنە يېتىم ئارالغا ئوخشاپ قالىدۇ.
ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىسيانچىلار خوجىنىيازلارنى كۆرگەندە، ئۆز
كىشىمىز، قېرىنداشىمىز دەپ ئوق چىقىرالمايدۇ. بىزنىڭ ئەس-
كەرلىرىمىز گەجگىسىدىن نەيزىسىنى تىرەپ ماڭىدۇ. بىز شۇ ھالدا
توختىماي ئىلگىرىلەۋېرىمىز.

— توختاڭ، توختاڭ، — دېدى ليۇسىجاڭ جىددىيلىشىپ، —
«ئۈچ پادىشاھلىق ھەققىدە قىسسە» دىكى بىر جەڭنى ئەسكە
ئېلىڭ، مۇبادا خوجىنىيازمۇ خۇددى جاڭ فېيغا ئوخشاش بىردىنلا
ئاتىنىڭ بېشىنى ئارقىغا بۇرىسا قانداق قىلىسىز؟

— بۇنىڭ چارىسى ئاسان، — دېدى مۇشاۋىر كۆرەڭلىك
بىلەن كۈلۈپ، — سىجاڭ جانابلىرىغا مەلۇمكى، بىزنىڭ ئەس-
كەرلىرىمىزنىڭ قولىدا ئېتىشقا ئەپلىك بولغان قىسقا بەش-
ئاتار بار، خوجىنىيازنىڭ قىسمىغا بولسا، قارا مىلتىقتىن ئان-
چە پەرقلىنىپ كەتمەيدىغان كالانپاي ۋە قوغۇشۇن ئوقلۇق
توققۇزئاتار تارقىتىپ بېرىلگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە، پەقەت بەش

تالدىنلا ئوق بېرىمىز. مېنىڭچە، خوجىنىياز ئاتنىڭ بېشىنى ئارقىغا بۇرىغىچە، مىلتىقىدىكى ئوقلىرى ئېتىلىپ بولار دەيمەن.

قېرى مۇشاۋىر ليۇسىجاڭنى بۇ قېتىممۇ قايىل قىلدى. ليۇسىجاڭ خوجىنىياز ھاجىنى چاقىرىپ، جۇتۇەنجاڭنىڭ چېرىكلىرى بىلەن بىرلىكتە شوپۇلغا ھۇجۇم قىلىش بۇيرۇقىنى بەردى ۋە جەڭدە ساداقەتلىك كۆرسەتسە، مەنسىپىنىڭ ئۆسىدىغانلىقىنى، مۇبادا يامان نىيەتتە بولىدىغان بولسا، دۈمبىسىدىن ئوق يەيدىغانلىقىنى ئاشكارا ئېيتتى. ئەمما ھۇجۇم كۈنىنى ئېيتماي، ئەتىدىن باشلاپ جۇتۇەنجاڭنىڭ قوماندانلىقىغا قەتئىي بويسۇنۇشنى تاپشۇردى.

خوجىنىياز ھاجى ئۆز ياتىقىغا قايتىپ كېلىپ، ئۇزۇنغىچە خىيال سۈرۈپ ئولتۇردى. ئاخىر، خۇددى قىيىن بىر تېپىشماققا توغرا جاۋاب تېپىۋالغان بالىدەك بىردىنلا جانلىنىپ كەتتى، شام يېقىپ قولىغا قەغەز - قەلەم ئالدى. قومۇش قەلەم خوتەن قەغىزى ئۈستىدە بىردەم يورغىلاپ توختىدى. ئاخىرقى باھار كېچىسىنىڭ قاراڭغۇ پەردىسى ئالەمنى قاپلاپ، پۈتۈن شەھەر ئۇيقۇغا كەتكەندە، ئۇنىڭ ھويلىسىدىن بىر بوز ئاتلىق كىشى چىقىپ، شوپۇلغا راۋان بولدى. ئۇ ئات ئۈستىدە قويىنىنى پات - پات سىلاپ قويۇپ، «ھاجى ئاكام بۇ خەتكە نېمىلەرنى پۈتتىكىن، لىپاپ خېلىلا قېلىن تۇرىدىغۇ» دەپ ئويلايتتى. خوجىنىياز ھاجىمۇ ئاستا ئۆيدىن چىقىپ، خۇددى قېلىن ئورمانلىقتا كېچىسى ئوۋ قىلىشقا ئۆگەنگەن تاغ قاپلىنىدەك، ھېچكىمگە سەزدۈرمەي يۈسۈپ تەيجىنىڭ دەرۋازىسى ئالدىغا كېلىپ توختىدى. يۈسۈپ تەيجىنىڭ مۇم شام بىلەن يورۇتۇلغان چاققانغىنا ھۇجرىسىدا بۇ ئىككىيلەن بىرەر سائەت پاراڭلاشقاندىن كېيىن، يۈسۈپ تەيجى

ئورنىدىن تۇردى-دە، يوغان كۆن ساندۇقتىن تېخى قول
تەگمىگەن ئۈچ تال ماۋزۇر (تېز ئېتىلىدىغان ئونئاتارلىق
تاپانچا) نى چىقىرىپ، بەش قۇتا ئوقى بىلەن ھاجىغا بەردى
ۋە ئۇنىڭ ئامانلىقى ھەم ئىشىنىڭ ئوڭۇشلۇق چىقىشىغا ئۇزۇن
دۇئا قىلىپ ئۇنى ئۇزىتىپ قويدى.

ھاجى ئۆز ياتىقىغا كېتىۋېتىپ، خۇددى يۇلتۇزلار ئارى-
سىدىن بىرنەرسىنى ئىزدەۋاتقاندەك ئاسمان گۈمبىزىگە دىق-
قەت بىلەن قارايتتى. بەزى يورۇق، بەزى خىرە كۆرۈنگەن
سان-ساناقسىز يۇلتۇزلار، ئەپسانىلەردە ئېيتىل-
غىنىدەك ئاسماننى ئۆرۈنۈپ چۈشمىسۇن دەپ قېقىپ
قويۇلغان پولات مىخلارغا ئوخشاش پارقىراپ تۇراتتى. شۇ
ئارىدا بىر يورۇق يۇلتۇز ۋال-ۋۇل قىلىپ، شەھەر تەرەپتىن
تاغ تەرەپكە كۆچتى. «ئىلاھىم، ئاشۇ يۇلتۇز مېنىڭ يۇلتۇ-
زۇم بولۇپ قالغىيدى، — دەپ ئويلايتتى ھاجى، — شۇ چاغدا
ھېلىقى ئۈرۈمچىدىكى تاتار دوستۇم ھەيدەر ئەپەندىگە ‹قاپ-
لان قاچاندا بولسا قاپلان، ئۇ قولغا ئۆگىنىدىغان نېمە ئە-
مەس، بۇ قاپلان ئۆز ماكانىنى تاپماي قويمايدۇ› دەپ ئېيت-
قان گېپىمنى راستلىققا چىقارغان بولاتتىم.»

2

ئالدىنقى بابنىڭ ئاخىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، سالى دور-
غا ئالدىراپ ئىشىكنى ئېچىپ، ئۆيدىكى يوغان قارا چىراغ-
نىڭ يورۇقىدا مەخلۇك نىيازنىڭ سەل جىددىيلىشىپ قالغان
چىرايىنى كۆرۈپ «نېمە گەپ؟» دېدى. مەخلۇك نىياز خوجى-
نىياز ھاجىدىن ئالدىراش چاپارمەن كەلگەنلىكىنى ئېيتتى ۋە
ئۈچ قەدەمچە ئارقىدا ئېتىنىڭ چۇلۋۇرىنى تۇتۇپ تۇرغان

بىر كىشىنى كۆرسەتتى. ئاتنىڭ ھاسىراپ تۇرغان ئاق بوز ئاتتىن ئاچچىق تەر پۇراپ تۇراتتى.

— نېمىشقا ئېتىنى ئالمايسەن، چاققان بول، — دېدى سالى دورغا مەڭلىك نىيازغا، ئاندىن چاپارمەن بىلەن ئېسەنلىك سورىشىپ ئۇنى ئۆيگە باشلىدى.

چاپارمەن چىرايلىق بۇرۇت قويۇۋالغان يۇمىلاق يۈزلۈك ياش يىگىت ئىدى. يىگىت ئۈستىبېشىدىكى چاڭ-توزاننى قېقىشتۇرۇپ، ئۆيگە كىرىش بىلەنلا، قوينىدىن بىر لىپاپ چىقىرىپ، سالى دورغىغا سۇندى.

— ھاي ئاپىسى، چاققان بول، ئاگال تائام، ئاندىن كالام دەيتتىكەن، — دېدى سالى دورغا چىراغ تۇۋىدە لىپاپنى ئېچىۋېتىپ.

مەڭلىك نىياز چاپارمەنگە «ئالسىلا، باقسىلا» دەپ ئاپتۇر چىنىدىكى ئىسسىق قايماق چاينى ئۇزىتىۋاتقاندا، سالى دورغا خوجىنىياز ھاجىنىڭ خېتىنى ئىككى قېتىم ئوقۇپ چىقىپ، ھاياجانلانغان ھالدا:

— ئوبدان خەۋەر ئەكېپتىلا ئۇكام، خۇدايىم بۇيرۇسا، ئەمدى ئىشلىرىمىز ئىلگىرى باسقۇدەك، — دېدى. ئاندىن مەڭلىك نىيازغا «سەن ھازىرلا بېرىپ قاسىم پالۋانغا ئېيت، ھەۋاست، داداڭخىمۇ ئېيتىپ قوي، ھەر ئىككىسى ئەتە ئەتىگەنلىك چايغا بىزنىڭ ئۆيگە كەلسۇن» دەپ تاپشۇردى.

ئەتىسى قاسىم پالۋان، سوپى مەرگەن ۋە قوراللانغان يىگىتلەردىن مەڭلىك نىياز باشلىق ئوندەك ئادەم چاي ئىچىشىپ ئولتۇرغاندا، سالى دورغا ئۇلارغا خوجىنىياز ھاجىنىڭ خېتىنى ئوقۇپ بەردى. سورۇندىكىلەر ھاياجانلانغىنىدىن بىر-بىرىنى قۇچاقلىشىپ كەتتى.

— گەپ شۇ، — دېدى سالى دورغا، — قېنى ئېيتىشسىلا-

چۇ، ئەمدى بىز قانداق قىلساق بولار؟

قاسىم پالۋان كۆكسىگە چۈشۈپ تۇرغان قاپقارا ساقىلىنى ئويناپ ئولتۇرۇپ، ئۆز پىكرىنى بايان قىلدى. سوپىي مەرگەن تۆمۈر خەلپە يېغىلىقىدا بولغان بەزى ئىشلارنى ئەسلىتىپ، بىرئاز قوشۇمىچە قىلدى. شۇندىن كېيىن، سالى دورغا ئۇلارنىڭ پىكرىگە قوشۇلۇپ «ئەمىسە شۇنداق بولسۇن، دەرھال تەييارلىنايلى» دېدى.

چېرىكلەرنىڭ ھۇجۇمى باشلانغۇچە، سالى دورغا باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار يۇرت ئىچىدىن چىقىپ، چېرىكلەر كېلىدىغان يولدىكى جىلغا ۋە ئېدىرلىقلارغا جايلىشىۋالدى. قاسىم پالۋان بىلەن مەڭلىك نىيازلار مەرگەنلەرنىڭ بىر تۈركۈمىنى باشلاپ ئالدىنقى سەپكە ئورۇنلاشتى. ئۇلار كەڭ ئېدىرلىقلارغا تارقالغان ھالدا، ئاتلىرىنى بەشتىن-بەشتىن قىلىپ ئات تۇتارلارغا تۇتقۇزۇپ قويۇپ، ئۆزلىرى كۆتەل باشلىرىدىكى قورام تاشلارنىڭ تۈۋىدە قۇمۇل يولىغا قاراپ ئولتۇراتتى.

ئىت ئېگىسى ئىتنى بۇيرۇسا، ئىت قوپۇپ قۇيرۇقىنى بۇيرۇپتۇ دېگەندەك، جۇ تۇەنجاڭ ئۆزى تاشۋىلىقتا قېلىپ، بۇ قېتىمقى جەڭگە قوماندانلىق قىلىشقا چېرىك يەڭجاڭىنى بۇيرۇغانىدى. بۇ بۇيرۇق چېرىك يەڭجاڭىنىڭ قۇلىقىغا تاش ئۇرۇلغاندەك تۇيۇلدى. چۈنكى، ئۇ بىرنەچچە كۈن بۇرۇن شوپۇلغا قىلغان ئىككى قېتىملىق جازا يۈرۈشىدە قاتتىق زەربىگە ئۇچرىغان ۋە تاغلىقلار بىلەن بولىدىغان توقۇنۇشلاردا غەلىبە قىلىش ئىشەنچىسىنى تامامەن يوقاتقانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇ بۇ كۈنلەردە سالى دورغا «قارا چېچەك»كە قوشۇپ قويغان ھېلىقى ئايالنى زورلۇق بىلەن ئېلىپ قېلىپ، ئۇنىڭ بىلەن ئۆز ئۆمرىدىكى ئەڭ شېرىن مىنۇتلارنى ئۆتكۈزۈۋاتاتتى. «ئاسمان خۇداسىغا ناھايىتى كۆپ شۈكرى ئېيتىشىم كېرەك، —

دەپ ئويلايتتى ئۇ، ھېلىقى ئايال بىلەن ئەپيۇن چېكىشىپ يېتىپ — يورۇق دۇنياغا كۆز ئېچىپ، تۇنجى كۆرگەن ئايالىم بۇ دەشت-باياۋانغا كەلگىلى ئۇنىماي، ئۇرۇمچىدە قېلىپ، مېنى ھەسرەتتە قويۇۋاتقىنىغا ئىككى يىل بولغان چاغدا، تاغلىقلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشى بىلەن تەقدىر بۇ تەييار نېمەتنى ماڭا نېسىپ قىلدى. بۇ نېمەتنى ئالدىمغا كەلتۈرگەن ھېلىقى قارا چوقۇر خۇلاگىزىغىمۇ رەھمەت ئېيتسام بولىدۇ، ئەمما ئۇ بۇ خوتۇننى ماڭا قالدۇرۇپ كەتكىلى ئۇنىماي، جېنىدىن ئايرىلغىلى تاس قالدى. مۇبادا يەنە بىردەم گەپ تالاشقان بولسا، ئۇنىڭ جازىسى بىر تال ئوق ئىدى، خالاس. نېمە بولسا بولسۇن، بۇ باياۋان چۆلدە ئۆزۈمگە ئوبدان ئەرمەك تاپتىم، ئۇنداق بولمىغاندا، ئەپيۇن چىرىغى ئالدىدا يالغۇز ياتقاننىڭ مەززىسى بولمايتتى-دە! قارا، بۇنىڭ خۇمارلىشىپ كەتكەن كۆزلىرىنى، نېپىز قىزىل لەۋلىرى خۇددى جىنەستىگە ئوخشايدۇ، جاھان نېمە بولۇپ كەتسۇن، ماڭا ئۆز ئارامىم كېرەك.»

چېلەك يىڭجاڭ مانا مۇشۇنداق ئادەم ئىدى. ئۇ قۇمۇلدىكى باش قوماندانلىق شتابىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، ھۇجۇمنى خوجىنىياز ھاجىنىڭ يىگىتلىرىنى ئالدىغا سېلىپ باشلىغان بولسىمۇ، كۆڭلى ئەمىن ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، جۇ تۇەنجاڭ تاشۋىلىققا كەلگەن كۈنى ھېلىقى خوتۇننى كۆرۈپ قېلىپ، «ئوھوي، سىزنىڭ چۆل-باياۋاندىكى بۇ گازارمىڭىزدا مۇنداق مودەنگۈلنىڭ ئېچىلغانلىقى كىشىنىڭ چۈشىگىمۇ كىرمەيدىغان مۆجىزە بوپتۇ، مودەنگۈلنىڭ پۇرىقى بولمىغان بىلەن ھۆسنى كۆڭۈلگە ئارام بېرىدۇ. سىز جەڭدىن كەلگۈچە زېرىكىپ قالمايدىغان بولدۇم» دەپ مەنىلىك كۈلۈپ قويغانىدى. چېلەك يىڭجاڭ بۇ گەپلەرنى ئويلىغانسېرى، يۈرىكىنى

مۈشۈك تاتىلاۋاتقاندەك ھېس قىلاتتى. ئۇنىڭ خىيالى شۇنداق رەشىك جاڭگالدا كېزىپ يۈرگەن پەيتتە، «تاك - تۇك» قىلىپ ئىككى پاي مىلتىق ئېتىلىپ، ئۆزىدىن يىگىرمە قەدەمچە ئالدىدا كېتىۋاتقان ئىككى چېرىك ئاتتىن موللاق ئېتىپ چۈشتى. چېلىك يەڭجاڭ «ئات!» دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى-دە، ئۆزىمۇ قولىدىكى ماۋزۇرىنى ئوق ئاۋازى كەلگەن تەرەپكە قارىتىپ قارىسىغىلا ئېتىشقا باشلىدى.

بۇ جەڭ شۇنداق باشلاندى. قاتمۇقات ئېدىرلىقلارغا يوشۇرۇنۇۋالغان تاغلىقلار ئۇ يەر-بۇ يەردىن بىر پاي، ئىككى پاي ئوق چىقىرىپ قوياتتى. چېرىكلەر بولسا، بىر پاي ئوق چىققان يەرگە قارىتىپ نەچچە ئون پايلاپ ئوق ئاتاتتى. بىراق تاغلىقلارنىڭ ئوقى بىر تەرەپتىن ئەمەس، گويا ھەممە تەرەپتىن كېلىۋاتقاندەك سېزىلەتتى. بۇ ئەھۋال چېرىكلەرنى ئۆز سېپىنى بۇزۇپ، گاھ ئۇياققا، گاھ بۇياققا ئات چاپتۇرۇشقا مەجبۇر قىلىپ قويدى. چېلىك يەڭجاڭ ھەرقانچە دۈربۈن سېلىپ كۆرسىمۇ، تاغلىقلارنىڭ توپلىشىپ تۇرغان يېرىنى تاپالمىدى. شۇنداقتىمۇ ئۇ، دۈشمەننىڭ ئاساسىي قىسمى ئالدىمىزدا دەپ ئويلاپ، چېرىكلەرگە داۋاملىق ئالغا مېڭىشقا بۇيرۇق بەردى. كەڭ ئېدىرلىقلار بارغانسېرى تاغقا يېقىنلاپ جىلغىغا تۇتاشقاندا، شۇ جىلغا ئاغزىدا بىر توپ تاغلىقلارنىڭ قارىسى كۆرۈندى. چېرىكلەر شىددەت بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتتى. تاغلىقلار بۇ ھۇجۇمغا بەرداشلىق بېرەلمەي جىلغىنىڭ ئىچىگە قاراپ قاچتى. ئايرىم بىرنەچچىسى قاچقانلارغا پاناھ بولۇۋاتقاندەك، قورام تاشلارنىڭ دالدىسىدا تۇرۇپ، چېرىكلەرگە ئوق چىقىراتتى. چېلىك يەڭجاڭ بۇ ئەھۋالنى كۆرگەچ، قوزغىلاڭچىلارنى قاچتى دەپ ئويلاپ، يېنىدىكى كاناپچىلىرى ئارقىلىق قوغلاشقا قوماندا بەردى. بايىقى ئېدىرلىقلارغا

يوشۇرۇنۇۋالغان قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئارقا تەرەپتىن قورشاپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئۇ سەزمەيتتى. توساتتىن ھاۋا ئۆزگىرىپ، ياز قۇياشىنىڭ يۈزىنى قاپلىۋالغان قارا بۇلۇتلار جىلغىنىڭ ئىككى قاسنىقىدىكى تاشلىقلاردا مۆكۈنۈپ ياتقان تاغلىقلارنى ئۇنىڭ كۆزىدىن يوشۇرۇپ تۇراتتى.

چېرىكلەر ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ، جىلغىغا كىرىپ بولغاندا، ئارقا ۋە يان تەرەپلەردىن تاراسلاپ مىلتىق ئېتىلىشقا باشلىدى. بولۇپمۇ ئارقا تەرەپتىن قىلىچ ئوينىتىپ كېلىۋاتقان تاغلىقلارنىڭ قىقاس-چۇقانلىرى ھەممىدىن بەك دەھشەت سالاتتى. ئۇلارنى ئات ئۈستىدە مەڭلىك نىياز جەڭگە باشلاپ كىرگەنىدى. چېرىكلەر، جۈملىدىن خوجىنىياز ھاجىلارغا سوڭدىشىپ كېلىۋاتقانلار نېمە قىلىشىنى بىلمەي تەمتىرەپ قالغاندا، خوجىنىياز ھاجى ۋە ئۇنىڭ يىگىتلىرىدىن ئىككىسى قولىدىكى توققۇزئاتارلارنى تاشلىۋېتىپ، قويۇنلىرىدىن يۇسۇپ تەيجى بەرگەن ھېلىقى ماۋزۇرلارنى شارت قىلىپ چىقاردى-دە، ئات ئۈستىدە تۇرۇپلا تاراسلىتىپ ئېتىشقا باشلىدى. قالغان يىگىتلەرمۇ ئاتلىرىنى تاشلاپ قورام تاشلار دالدىسىدا چېرىكلەرگە ئوق ياغدۇرۇشقا كىرىشتى. ھېلىقى قېچىپ كېتىۋاتقان تاغلىقلار ئارقىغا بۇرۇلۇپ، خوجىنىياز ھاجىنىڭ يىگىتلىرىگە قوشۇلدى. خۇددى قوماچ قورۇغاندەك تاراسلاپ ئېتىلىۋاتقان مىلتىق ئاۋازلىرى، ئىگىسىز قالغان ئاتلارنىڭ چىرقىراپ كىشنەشلىرى، ئادەملەرنىڭ قىقاس-چۇقانلىرى ۋە يارىدارلارنىڭ ۋايىدادلىرى قوشۇلۇپ، پۈتۈن جىلغا تىترەپ كېتىۋاتقاندەك سېزىلەتتى. بىرەر سائەت داۋام قىلغان بۇ جەڭ نەتىجىسىدە، قوزغىلاڭچىلاردىن بەش كىشى قازا تېپىپ بىر يىڭ چېرىكتىن پەقەت توققۇز ئادەم تىرىك قالغانىدى. چېرىك يىڭجاڭمۇ ئۆلدى.

سالى دورغا ۋە قاسىم پالۋان باشلىق چوڭلار خوجىنىياز هاجى بىلەن قۇچاقلىشىپ، بىر-بىرىنى تەبرىكلەۋاتقاندا، مەڭلىك نىيازنىڭ يىگىتلىرى تىرىك قالغان چېرىكلەرنى ئۇلارنىڭ ئالدىغا ھەيدەپ كەلدى. تاغلىقلارنىڭ بىرنەچچىسى تەڭلا دېگۈدەك مىلتىقلىرىنىڭ چاقمىقىنى قايرىپ، ھۇرپىيىشتى.

— نېمە قىلماقچىسىلەر؟ — ۋارقىرىدى سالى دورغا.

— نېمە قىلاتتۇق دورغام، بۇلارنىمۇ ئاۋۇلارغا قوشۇۋېتەيلى، دەيمىز، — دېدى ھوشۇر كانتۇ سەپنىڭ ئالدىغا چىقىپ.

— ھەي تەييارغا ھەييار كانتۇ، — دەپ كايىدى سالى دورغا. — ئۈزۈڭمۇ قارانچۇقى يوق گۆشنى پۇراپ يۈرىدىغان كانتۇ مۇشۈككە ئوخشايسەن. قولى باغلانغان چېرىكلەرنى ئاتماق پاتىمخوتۇنىڭمۇ قولىدىن كېلىدۇ. قارىمامسەن، ئۇلارنىڭ تولىسى يارىدار ئىكەن.

— يىقىلغاننى تەپمەك يوق، ئەر بولساڭ، ئۆزۈڭنى مەيداندا كۆرسەت، — دېدى خوجىنىياز هاجى هوشۇر كانتۇغا قاراپ، ئاندىن سالى دورغىغا بۇرۇلۇپ: «بۇلارغا مىڭگۈدەك ئات بېرەيلى، قۇمۇلغا بېرىپ لىيۇسىجاڭغا مېنىڭ سالىمىمنى يەتكۈزسۇن» دەپ كۈلدى مەسخىرىلىك قىلىپ.

— بىزنىڭچە گەپنى ئۇقىدىغىنىڭلار بارمۇ؟ — سورىدى سالى دورغا چېرىكلەردىن.

سالى دورغىنىڭ گېپىگە خوجىنىياز هاجى جاۋاب بېرىپ، بۈگۈنكى چېرىكلەر ئارىسىدا بىرپەي ئۇيغۇر چېرىكلىرىنىڭ بارلىقىنى ئېيتىپ، نېرىراقتا ئوڭ قولىنى بەل تاسمىسى بىلەن بويىنىغا ئېسىۋالغان، كىيىم-كېچەكلىرى قان بولۇپ كەتكەن بىر چېرىكنى كۆرسىتىپ، «يالغۇز مۇشۇ بىرىلا تىرىك قالغان

ئوخشايدۇ، ھەي، سېنىڭ ئېتىڭ نېمىدى؟» — دېدى.
— شاۋاز، — دېدى قاسقانىسىز شەپكىسىنىڭ چېكىلىكىنى كۆ-
رىنگىچە چۈشۈرۈۋالغان ياش بىر چېرىك.
— ئۆزۈڭ نەدىن؟ — سورىدى ھاجى.
— بۆگۈر يېڭىسارىدىن.
— لىيۇسىجاڭغا مېنىڭ سالىمىمنى يەتكۈز. ئۇنىڭ دانىش-
مەنلىكى بولمىغان بولسا، مەن ئۆز ماكانىمغا كېچىكىپ كەل-
گەن بولاتتىم. ئاڭلىدىڭمۇ؟ — دېدى خوجىنىياز ھاجى مەنلىك
قىلىپ.
— لىيۇسىجاڭغا بىزدىنمۇ سالام ئېيىت، بىزگە نۇرغۇن
قورال-ياراغ چىقىرىپتۇ. تېخى ماۋۇ دۇربۇنىمۇ بار ئىكەن.
ئەمدى ئۆزى كەلسە، يىراقتىن كۆرۈپ، ئالدىغا بارالايمىز، —
دېدى سالى دورغا چېك يېڭىجاڭدىن غەنىيمەت ئېلىنغان دۇر-
بۇننى كۆرسىتىپ.
توپنىڭ ئىچىدىن كۈلكە كۆتۈرۈلدى.
— ئاۋۇ ئېغىر ياردارلىرىنى قانداق قىلىمىز؟ — دەپ سو-
رىدى مەڭلىك نىياز.
— قانچىكەن؟
— يىگىرمىدەك بار.
— يەتكۈدەك ئات بېرىڭلار، ماۋۇلار بىر ئىلاج قىلىپ ئې-
لىپ كەتسۇن.
شۇنىڭدىن ئىككى كۈن كېيىن، ھېلىقى قېرى مۇشاۋىر
ئۆز ياتىقىدا تاقىر بېشىنى ئىككى ئالقىنى ئارىسىغا ئېلىپ، ئۇ-
لۇغ-كىچىك تىنىپ ئولتۇرغاندا، لىيۇسىجاڭ تەلەتىنى تۈرۈپ
قارا بوراندەك كىرىپ كەلدى ۋە:
— خوش، زامانىمىزنىڭ جۇگې لياڭى يەنە قانداق دانىش-
مەنلىكلەر ئۈستىدە خىيال سۈرۈۋاتىسىز؟ — دېدى.

قېرى مۇشاۋىر دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ، گۇناھكار كىشىدەك قوللىرىنى چۈشۈرۈپ، بېشىنى تۆۋەنگە ئەگكەن پېتى ھېچنېمە دېمەي يەرگە قاراپ تۇردى. لىيۇسىجاڭ ئەسەبىيلىك بىلەن قول شىلتىپ:

— قالغان دانىشمەنلىكىڭىزنى ئاسمان خۇداسىنىڭ دەرگاھىغا بېرىپ ئىشلىتەرسىز. ئەمما ئاسمان خۇداسى سىزنىڭ دانىشمەنلىكىڭىزگە مېنىڭدەك ئالدانماس دەيمەن!—دېدى-دە، يانچۇقىدىن ئۇزۇنتىغا يىرتىلغان بىر خۇلاچچە ئاق سۈرۈپنى چىقىرىپ، ئۇنىڭ ئالدىغا تاشلىدى. بۇ ئەنئەنىۋى قائىدە بويىچە ئېيتقاندا «ئېسىلىپ ئۆلۈۋال» دېگەن مەنىدىكى ئىشارەت ئىدى. بۇنى كۆرگەن قېرى مۇشاۋىر قاساپنىڭ قولىدىكى ئۆچكىدەك چىرقىراپ، لىيۇسىجاڭنىڭ ئاياغ ئاستىغا يىقىلىپ باش ئۇراتتى. لېكىن لىيۇسىجاڭ ئۇنى پۇتى بىلەن ئىتتىرىپ تاشلاپ، ئۆيدىن چىقىپ كەتتى.

سەككىزىنچى باب

قان بىلەن تولغان ئەلچىلىك

كىمكى يامان ئىشنى بىلىدۇ راۋا،
ئۇ ئۆز ئىلمىشىدىن تارتىدۇ جازا.
— خىسراۋ دېھلەۋى①

1

شۇ جەڭدىن كېيىن، ئۆزىنىڭ چېرىكلىرىگە قەتئىي ئىشەنمەس بولۇپ قالغان ليۇسېجاڭ ئەگەر قوزغىلاڭ ئۇلغىيىپ كەتسە، ئۆزىنىڭمۇ چوقۇم جاۋابكارلىققا تارتىلىدىغانلىقىنى، بېشى كەتمىگەندىمۇ، مەنسىپىدىن چۈشۈپ كېتىدىغانلىقىنى تولا ئويلاپ، ئىككى كۈن ئىچىدىلا ئەرۋاھقا ئوخشىشىپ قالدى. بادام قاپاق كەلگەن، زىلۋا بويلۇق قارىقاش ئايالى بىلەن «شىبشە گۇمبەز» تۇۋىدە يېتىپ ئارقا-ئارقىدىن شورىغان ئەپيۇن ئىسلىرىمۇ ئۇنىڭ نېرۋىسىنى تىنچىتالمايتتى، شۇنداق پەيتتە، ئۇنىڭ خاس مەھرىمى قۇمۇل شىيەنجېڭنىڭ زىيارەتكە كەلگەنلىكىنى مەلۇم قىلدى.

① ئەمىر خىسراۋ دېھلەۋى — مىلادى 1258 — 1325 - يىللىرى ياشىغان پارس-تاجىك شېئىرىيىتىنىڭ مەشھۇر نامايەندىلىرىدىن بىرى.

سالام-سەھەتتىن كېيىن، شۆي شيەنجاڭ ياغلىشىپ كەتكەن
گۆشلۈك يۈزىنى ھۆل لۆڭگىدە سۈرتۈپ ئولتۇرۇپ، مۇھىم
ئىش بىلەن كەلگەنلىكىنى ئېيتتى ۋە ئۆي خالىي قالغاندىن
كېيىن، «مەن بىر يېڭى چارە تاپتىم» دېدى.

— ئاغزىڭىزغا ياغ بۇرادەر، قېنى ئېيتىڭ، — دېدى ليۇ
سىجاڭ ئۇنىڭغا ئۈمىد بىلەن تەلمۈرۈپ.

— مەن ياڭ جاڭجۈڭنىڭ تۆمۈر ئىسيانىنى تىنچىتىشتا
قوللانغان پاراسەتلىك تەدبىرلىرىنى جانابىڭىزنىڭ خاتىرىسىگە
سېلىپ ئۆتۈشنى لازىم تاپمەن، — دېدى شۆي شيەنجاڭ، قولتۇ-
قىدىن تۈگمىلىنىدىغان كۆك شايى توننىڭ ياقىسىنى ئېچىپ
ئولتۇرۇپ، — توپ-زەمبىرەك ۋە مىلتىق، نەيزىگە ئىشەنگەن
چيەن دارىننىڭ ئاقچۇق سېپىدا قانداق بولغانلىقىنى، كېيىن
ياڭ جاڭجۈڭنىڭ چاشقاننىڭ بۇرنىنى قاناتماي تۇرۇپ، ئىسيان-
چى تۆمۈرنى پاراسەت بىلەن قولغا چۈشۈرگەنلىكىنى جانابىڭىز-
مۇ ئاڭلىغان. ياڭ جاڭجۈڭنىڭ «تۈكنى يېتىشىغا سىلىسا، ئاساۋ
ئاتمۇ ياۋاشلاپ قالىدۇ؛ قۇرت ئۆزىنىڭ يۇمشاقلىقى بىلەن
ھەرقانداق قاتتىق ياغاچنى يەۋېتىدۇ؛ قۇشنى دان ئالدايدۇ،
ئادەمنى گەپ؛ كۈلۈپ تۇرساڭ يولۋاسمۇ تەگمەسمىش؛ جەڭدە
كۈچكە ئەمەس، پاراسەتكە تايىنىش لازىم» دېگەن گەپلىرى
مەشھۇر ھېكمەتلەر جۈملىسىگە كىرىدۇ.

— نېمە دېمەكچىسىز؟ گەپنى ئۇدۇل قىلىڭ، مۇنداق ھېك-
مەتلەرگە ئانچە رايىم يوق، — دېدى ليۇسىجاڭ تاقەتسىزلىنىپ.

— مەنچە بولغاندا، — دېدى شۆي شيەنجاڭ، — يەرلىكلەرنىڭ
مۆتىۋەرلىرىدىن تەركىب تاپقان بىر ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتەي-
لى، سوۋغا-سالامنى ئايىمايلى. بۇ ئۆمەككە قۇمۇلنىڭ ئەڭ
چوڭ ئۆلىماسى سەدەنشا ئاخۇنۇمنى باش قىلايلى.

— نېمە دەۋاتىسىز تەقسىر؟! — دەپ ئەجەبلەندى ليۇسى-

جاڭ،— ئۇ قېرى زاھىتزە ئەلچىلىككە بېرىشقا ئۇنامدۇ؟ ئۇنىڭغان تەقدىردىمۇ بىزنىڭ پايدىمىزغا گەپ قىلامدۇ؟ ئۇنىڭ مەدرىسە تالىپلارغا نېمىدەپ دەرس ئېيتقانلىقىنى، جۇمە ناماز-لىرىدا كىمنىڭ گەپلەر بىلەن بىزگە قارشى تەشۋىقات قىلغانلىقىنى ئۇنتۇپ قالدىڭىزمۇ؟

— خاتىرجەم بولۇڭ جانابلىرى،— دەپ مۇغەمبەرلىك بىلەن كۈلدى شۆي شيەنجاڭ،— ئۇ قېرىنى ئەلچىلىككە ماقۇل دېگۈزۈشنى مەن ئۈستۈمگە ئالىمەن. ماقۇل دېمەي ھەددى ئەمەس، ئۇنى قانداق بولمىسۇن ئەلچىلىككە ئەۋەتىشنىڭ ئەھمىيىتى شۇكى، ئۇ بىزنىڭ پايدىمىزغا گەپ قىلمىغان تەقدىردىمۇ، ئاشۇ يوغان سەللىسى بىلەن بىزنىڭ ئەلچىمىز بولۇپ، تاغلىقلارنىڭ ئالدىغا چىقسا، شۇنىڭ ئۆزى كۇپايە. ئىسيانچىلارغا تېگىشلىك گەپنى ئۆزۈم قىلىمەن. جۈملىدىن قالغان يۇرت مۆتىۋەرلىرىنىڭ ئاغزىنى ئاچتۇرىدىغان چارىنىمۇ ئويلاپ قويدۇم. مېنىڭچە بولغاندا، مۇنداق قىلايلى...

شۆي شيەنجاڭ ئۆزىنىڭ ئويلىغانلىرىنى تەپسىلىي بايان قىلدى. ليۇ سىجاڭ خۇشاللىقىدىن ئاغزى قۇلىقىغا يېتىپ، شۆي شيەنجاڭ تۈزۈپ چىققان ئەلچىلەر تىزىملىكىنى تەستىقلىدى. ئاندىن بارلىق ئاتلىق، پىيادە ۋە توپچى قىسىملارغا ھەربىي پاراتقا تەييارلىنىش توغرۇلۇق جىددىي بۇيرۇق بەردى. سەھەرنىشا ئاخۇنۇم باشلىق كىشىلەرنىڭ ئەلچىلىككە چىقىدىغانلىقىنى قوزغىلاڭچىلارغا ئۇقتۇرۇپ قويۇش ۋەزىپىسىنى شۆي شيەنجاڭ ئۈستىگە ئالدى.

سەدەنشا ئاخۇنۇم، شۆي شيەنجاڭ، يارى دورغا ۋە يەنە بىرقانچە كىشىدىن تەركىب تاپقان ئەلچىلەر ئۆمىكى تاغقا مېڭىشتىن بىر كۈن بۇرۇن لوچېڭ (ھۆكۈمەت ئىدارىلىرى جايلاشقان شەھەر) نىڭ شەرقىي دەرۋازىسى قارشىسىدىكى مەيداندا

ھەربىي پارات بولدى.

ليۇ سىجاڭ باشلىق ھەربىي ۋە مۇلكىي ئەمەلدارلار بىلەن
يۇرت مۆتىۋەرلىرى مەيدانىنىڭ بىر چېتىدىكى كەڭ سۇپىدا ئۆرە
تۇرۇشاتتى. پەقەت يۇسۇپ تەيجى بىلەن سەدەنشا ئاخۇنۇمغا
(ئېھتىمال ياشىنىپ قالغانلىقىنى نەزەردە تۇتسا كېرەك) ياغاچ
ئورۇندۇق قويۇپ بېرىلگەندى. بېشىغا ئادەتتە ئۆيدە كىيى-
دىغان يېپىنىك كەمچەت تۇماق كىيگەن يۇسۇپ تەيجى سەل
ئۆڭۈپ كەتكەن كىمخاب تونغا ئورىنىپ، جۇۋەكرەك كەلگەن
گەۋدىسى بىلەن ئالدىغا ئېگىشىپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ چىرا-
يىدا قانداقتۇر نارازىلىق ئالامەتلىرى سېزىلىپ تۇراتتى. يوغان
سەللە، يېشىل دۇخاۋا تون بىلەن ئولتۇرغان قەددى-قامەت-
لىك سەدەنشا ئاخۇنۇمنىڭ خۇددى ئاپئاق ساقىلىدەك ئاقى-
رىپ كەتكەن ئۇزۇن ۋە قېلىن قاشلىرى يەرگە قاراپ تۇرغان
كۆزلىرىنى يېرىم يېپىپ تۇراتتى. ئۇ شۇ تاپتا قانداقتۇر
خىيال دېڭىزىغا غەرق بولغاندەك كۆرۈنەتتى. ليۇ سىجاڭ
ئۇلاردىن يېرىم قەدەم ئالدىدا بىر قولىنى ئارقىغا تۇتقان ھال-
دا پاراتنى قوبۇل قىلىۋاتاتتى. مەيدانىنىڭ بىر چېتىدىكى قوم-
لۇق تاماشا كۆرگىلى كەلگەن ئاھالە بىلەن تولغانىدى. ھەرخىل تىپ-
تىكى يېڭى مىلتىقلار، ئېغىر-يېنىك پىلىموت، مىناميوت، توپ-زەم-
بىرەكلەر بىلەن قوراللانغان قىسىملار مەيداندىن ئۆتۈۋاتقاندا،
سۇپىنىڭ بىر چېتىدە قوللىرىنى ناس رەڭ چىبەرقۇت پەشمىتى-
نىڭ يانچۇقىغا تىقىپ، مىيىقىدا كۈلۈپ تۇرغان كوسا ساقال
ھەسەن بالاھاجى يېنىدىكى ئېگىز بويلۇق، قارا ساقال كىشىگە
قاراپ:

— دورغام كۆرۈۋاتامسىلا، ليۇ سىجاڭنىڭ
بىزگە كۆرسىتىۋاتقان تاماشىسىنى! ھە، ئەلچىلىكنى
ئوبدان قىلىسىلا جۇما! — دېدى. بۇ قارا ساقال كىشى

ياري دورغا ئىدى،

— تەقسىر، قۇمۇلدا مۇنچىۋالا چېرىك بارلىقىنى بىلمەپتىكەنمەن. ياراغ-جابدۇقلىرىمۇ بىر قىسمىلا خىل ئىكەن، — دېدى ياري دورغا كۆزلىرى چەكچەيگەن ھالدا.

ياري دورغىنىڭ كىنايە گەپىنى چۈشەنمىگەنلىكىدىن سەل رەنجىگەن ھەسەن بالاھاجى ئېڭىكىنى سىلاپ تۇرۇپ:

— بەللى ئوغال بالا، قىزىم ساڭا ئېيتاي، كېلىنىم سەن ئاڭلا، دېگەن گەپنى ئاڭلىمىغانما! — دەپ قاتتىق كۈلۈپ تاشلىدى.

— ھاجى نېمە دەۋاتىدۇ، ياۋ دارىن؟ — دېدى ليۇ سىجاڭ ئۆزىگە يېقىنراق يەردە تۇرغان يولۋاسقا جىددىي قاراپ.

يولۋاس ماش رەڭ ھەربىي پەشمەت ئۈستىدىن باغلىغان تاسمىسىنى تۈزەپ قويۇپ، ھەسەن بالاھاجىنىڭ قېشىغا يورغىلاپ كەلدى ۋە «سىجاڭ جانابلىرى، ئۆزلەنىڭ نېمە دەۋاتقانلىرىنى بىلمەكچىكەن» دېدى.

— بەللى، بەللى، ئوغال بالا، — دېدى ھەسەن بالا ھاجى كۈلۈپ تۇرۇپ، — سىجاڭ جانابلىرى گېپىمىزگە قۇلاق سېلىپ تۇرغانىكەن-دە، مەن نېمە دەيتتىم، دورغامغا ئەلچىلىكنى ئوبدان قىلىمىلا، تاغچىلار تولا كۆرەڭلىمىسۇن، ليۇسىجاڭنىڭ كۈچىنى كۆرۈۋاتامدىلا دەۋاتىمەن، قانداق بوپتۇ؟

يولۋاس بۇ گەپلەرنى ليۇسىجاڭغا ئۆرۈپ بەردى. ليۇ سىجاڭ ئەپيۇندىن قارىداپ كەتكەن چىشلىرىنى كۆرسىتىپ مەمنۇنىيەت بىلەن كۈلۈپ قويدى. بۇ پارات شۆي شيەنجاڭنىڭ ئەلچىلەر تاغقا مېڭىشتىن بۇرۇن ئۇلارغا كۈچ كۆرسىتىپ قويۇش لازىم دېگەن پىكرى بويىچە ئۆتكۈزۈلگەنىدى. شۇڭا ھەسەن بالا ھاجىنىڭ گېپىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، شۆي شيەنجاڭ

«قانداق، مېنىڭ پىكرىم توغرا چىقتىمۇ؟» دېگەندەك قىلىپ، ليۇسىجاڭغا كۆرەڭلىك بىلەن كۈلۈپ قويدى. پاراتتىن كېيىن، ئەلچىلەرگە ئۇزىتىش زىياپىتى بېرىلدى. زىياپەتتە ليۇسىجاڭ سۆز قىلىپ، ئاخىردا مۇنداق دېدى: «ئەھۋالنى كۆردۈڭلار، تۇخۇمنى تاشقا ئۇرغىلى بولمايدۇ، تاغلىقلار نادانلىق قىلمىسۇن، قورالنى تاپشۇرسىلا ئۆتكەنگە سالاۋات، بولمىسا، بىزدىن يامانلىمىسۇن!»

مېھمانلار تارقىغاندىن كېيىن، ليۇسىجاڭ بىلەن شۆي شيەنجاڭ كىرىسىن لامپىسى بىلەن يورۇتۇلغان خاس ئۆيدە يولۋاسنى قوبۇل قىلىپ، بىرەر سائەتكە يېقىن پاراڭلاشتى.

ئەتىسى ئەلچىلەر ئات-ھارۋىلاردا نۇرغۇن سوۋغا-سالاملار بىلەن تاغقا ماڭىدىغان چاغدا، يولۋاس ئۆزىنىڭ خاس مەھرەملىرىدىن توقسۇن پۇگەن دېگەن شادا پاچاق يىگىتنى ئەلچىلەرگە خىزمەت قىلىدىغان خادىملار قاتارىغا قوشۇپ قويدى. توقسۇن پۇگەن يۈرۈش-تۇرۇشىدىن ئايىغى يېنىك، ئۆزى چاققان، خۇش پېئىل، ھەقىقەتەنمۇ مۇلازىملىققا يارايدىغان كىشى ئىدى. قائىدە بويىچە، ئەلچىلەرنىڭ قورال-ياراغ ئېلىپ مېڭىشى قەتئىي مەنئى قىلىنغىنىغا قارىماي، ئۇ ئېتىنى ئېگەرلەۋېتىپ، نېمىشقىدۇر بىر خەنجەرنى ھېچكىمگە تۇيدۇرماستىن، ئېگەر بىلەن توقۇمنىڭ ئارىسىغا تىقىۋالدى.

2

بۇ قېتىمقى جەڭ غەلىبىسى قوزغىلاڭچىلارنىڭ جېنىغا جان، قېنىغا قان قوشقانىدى. شۇ كۈندىن باشلاپ، شوپۇللۇقلارلا ئەمەس، باشقا تاغلاردىكى قوزغىلاڭچىلارنىڭمۇ غەيرىتى

ئېشىپ، ھەر بىرى ئۆزىنى رۇستەمدەك ھېس قىلىدىغان بولۇپ قالدى. بولۇپمۇ تۆمۈر خەلپە زامانىسىدىن تارتىپلا قەيسەر پالۋانلىقى بىلەن داڭقى چىقىشقا باشلىغان خوجىنىياز ھاجىنىڭ سەپكە قوشۇلغانلىقى ئۇلارنىڭ غەلىبىگە بولغان ئىشەنچىنى تېخىمۇ كۈچەيتكەنىدى. شۇڭا ھەرقايسى تاغلاردىكى قوزغىلاڭ باشلىقلىرى شوپۇللۇقلارنى تەبرىكلەش، خوجىنىياز ھاجى بىلەن كۆرۈشۈش نىيىتىدە بۇ يەرگە كېلىشكە باشلاپ، شوپۇل خۇددى ھېيت - ئايەم كۈنلىرىدىكىدەك قىزىپ كەتتى. جەڭدە خىزمەت كۆرسەتكەن مەرگەنلەر ئۈچۈن ئۆي - ئۆيدە قوي سويۇلۇپ، ئۇلارغا تاغلىقلار ياخشى كۆرىدىغان پېتىر ياپما دېگەن بىر خىل تاماق تارتىلماقتا ئىدى. بۇ مەرگەنلەر ئىچىدىكى ياش يىگىتلەر ئوبدان تويۇنۇۋالغاندىن كېيىن، بەيگىگە جابدۇنۇۋاتقاندەك، چېرىكلەردىن ئولجا ئالغان ئاتلىرىنى يۇيۇش - تاراش، ئېگەر - جابدۇقلىرىنى تۈزەشتۈرۈش بىلەن مەشغۇل بولاتتى.

مەڭلىك نىياز چېك يىڭجاڭنىڭ جەدە قاشقىسىنى ئېگەرلەپ بولۇپ مىنەي دەۋاتقاندا، ھوشۇر كانتۇ ئاقساق بايتال بىلەن ئۇنىڭ قېشىغا كېلىپ، «قالتىس تەلىيىڭ بار جۇمۇ، ئۇكام، قارا بۇ جانىگەرنى①، بويىنى غازنىڭكىدەك، پۇتى جەرەننىڭكىدەك، يالىچۇ تېخى، تۆۋەن مەھەللىدىكى قاراكۆز ئايلانىڭ چېچىدەك يەلپۈنۈپ تۇرىدىكەن» دېدى.

— سىنىڭ بايتىلىڭمۇ قالتىس ئىكەنغۇ، — دەپ قويدى مەڭلىك نىياز جەدە قاشقىسىغا مىنىۋېتىپ.

— ئەمما زە، بۇ جانىگەرىم قېرىلار ئېيتىدىغان چۆچەكلەردىكى ئاقساق تۆمۈرگە ئوخشاش مېڭىپ، ئىچىمنى پۇشۇرۇۋەتتى، — دېدى ھوشۇر كانتۇ. ئاندىن ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ، «خۇدا-

① جانىگەر — جانىۋار. (قومۇل شېۋىسى.)

يىم مېنى ھېچنېمىدىن ئېيىتماپتىكەن، كەلمىگەن تەلەيدە
ئىنەڭنىڭ ھەققى بارمۇ دېگەن راست گەپ ئوخشايدۇ» دېدى.
— بۇدو چېرىكلەر كەلگەندە تەلىيىڭ چىقىپ قالار،
ئەممازە، ئۇ كۈنكىدەك قورقۇنچاقلىق قىلساڭ، ئاقساق بايتى-
لىڭدىنمۇ ئايرىلىپ قالىسەن. خوش ئەمىسە، مەن كەتتىم.
ھوشۇر كانتۇ چاڭ تۇزۇتۇپ كېتىۋاتقان جەدە قاشقىغا
قاراپ، تامىقىنى چاكىلدىتىپ قالدى.
مەڭلىك نىياز بۈك-باراقسان تېرەكلەر بىلەن قاپلانغان
غولنىڭ ئىچىگە كىرىپ، جەدە قاشقىسىنى بىر تېرەككە باغلاپ
قويدى-دە، سۇ بويىدا ئولتۇرۇپ، ئېگىز تاغ چوققىلىرىنىڭ
ئارقىسىغا پېتىپ كېتىۋاتقان قۇياشنى تاماشا قىلىشقا باشلىدى.
كەچكى شەپەق نۇرى بىلەن قىزارغان ئاپئاق بۇلۇتلار گويا
ھېلىقى ئاي يۈزلۈك جاناننىڭ قىپقىزىل مەڭىزلىرىنى ئەسلى-
تەتتى. تاغ قۇشلىرىنىڭ قۇياش بىلەن ۋىدالىشىپ چۇرۇلداشلى-
رى ئۆزىنىڭ باللىق چاغلىرىدا، خۇددى مۇشۇ تولغىنىپ ئېقى-
ۋاتقان سۇ بويىدا بىر توپ باللار بىلەن شۇ ئاي يۈزلۈك قىز-
نى ئوتتۇرىغا ئېلىپ، چۇرۇلداپ ئوينىغان چاغلىرىنى يادىغا سا-
لاتتى. سالقىن تاغ شاماللىرى بىلەن دىماغقا ئۇرۇلۇۋاتقان
تۈرلۈك-تۈمەن گۈل-چېچەكلەرنىڭ خۇش پۇراقلىرى پالۋان-
لىققا تاللىنىپ شەھەرگە ماڭار چاغدا، شۇ ئاي يۈزلۈك جانان
يوللۇق تۇتقان ھېلىقى ياغلىقنى ئۇنىڭ قولىدىن ئېلىۋاتقاندا،
دىماغقا تەگكەن خۇش پۇراقنىڭ دەل ئۆزىدەك سېزىلمەكتە ئىدى.
يۈزىگە تۇيۇقسىز سېپىلگەن مۇزدەك سۇ تامچىلىرى مەڭ-
لىك نىيازنى چۆچۈتىۋەتتى. ئەمدى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا شۇ
جانان قىزنىڭ ئۆزى تۇراتتى. يېشىل تاۋار كۆڭلەك ئۈستى-
دىن قىزىل جىلىتكە كىيىپ، بېشىغا ھال رەڭ ياغلىق چىگىۋال-
غان ئاينىسا قىز شۇ تۇرقى بىلەن يېشىل ياپراقلار ئارىسىدا

كۆلۈپ تۇرغان قىزىلگۈل غۇنچىسىغا ئوخشايتتى. مەڭلىك نىياز خۇش تەبەسسۇم بىلەن ئۇنىڭغا يېقىنلاشتى. بىراق ئۇ قىز ئىككى قەدەم ئارقىغا داجىپ، مەڭلىك نىيازدىن گەپ كۈتمەيلا «لايىقلىرىدا بولمىسىمۇ» دەپ، يېڭى تىكىلگەن بىر دوپپىنى ئۇزاتتى. مەڭلىك نىياز «رەھمەت ئۆزلەگە، مەن قۇرۇقلا كەپتىمەن» دەپ، تىترەپ تۇرغان قوللىرى بىلەن دوپپىنى ئالدى-دە، يەنە قىزغا يېقىنلاشماقچى بولدى. قىز يەنە ئارقىغا داجىپ مۇنداق دېدى:

— ئاپام ئۆزلەنى خوجىنىياز ھاجىم بىلەن كۆرۈشكەي، ئۇ كىشى ئۆز بولغانىدىن كېيىن، بۇ گەپلەردىن سۇنۇرقاپ① يۈرمەس، دورغا دادىسى ھېچكىمنىڭ گېپىنى ئاڭلىمىسا، ھاجىمنىڭ گېپىنغۇ ئاڭلار دەيدۇ. مەن شۇ گەپلەرنى ئېيتىپ قوياي دەپ ئۆزلە بىلەن كۆرۈشەيلى دېگۈسىدىم.

— ھەق توۋا، مۇشۇنداق قىلىشنى ئەجەب ئويلىماپتىمەن. ھاجى دادامغا بۈگۈنلا گەپ قىلايچۇ، — دېدى مەڭلىك نىياز جانلىنىپ كېتىپ. ئاندىن تەلپىكىنىڭ ئورنىغا قىز بەرگەن دوپپىنى كىيىپ، «خۇيىمۇ ياراشقاندۇ» دەپ كۈلدى. دەرۋەقە، بۇ دوپپا ئۇنىڭغا تازىمۇ ياراشقاندى. دوپپىنى كىيمەكلىك بىلەن ئۇنىڭ ئاق سۆزۈك كەلگەن پېشانىسى ئېچىلىپ، قاڭشىرى بىرئاز ئۆسۈپ قالغاندەك كۆرۈنەتتى. بېلىدىكى ئوق پوتىسىغا قىستۇرۇۋالغان ماۋزۇر تاپانچىسى بىلەن ئوڭ مۆرىسىدىن ئارتىلدۇرۇپ ئېسىۋالغان كۆن غىلاپلىق قىلىچى ئۇنى تېخىمۇ سۈلەتلىك كۆرسىتىپ تۇراتتى.

— تازىمۇ ياراشتى. ئەينەك بولغان بولسا، بىر قاراپ باققان بولسىلا، — دەپ كۈلدى قىز.

---

① سونۇرقاش — ئەجەبلىنىش. ھەيران قېلىش. (قۇمۇل شېۋىسى.)

— ئۆزلىرىنىڭ ئاشۇ بۇلاقتەك كۆزلىرىدىنىمۇ سۈزۈك ئەينەك بولامدۇ؟

— ئۇنداق گەپلەرنى قىلمىسىلا، — دېدى قىز ۋىللىدە قىزىرىپ كېتىپ. ئاندىن «خوش ئەمىسە، مەن كېتەي» دەپ ماڭدى.

— توختىسىلاچۇ، ئىككى ئېغىزسىز پاراڭلاشساق نېمە بولىدۇ، — دېدى مەڭلىك نىياز قىزنىڭ ئارقىسىدىن ئەگىشىپ،

— يامان بولىدۇ، — دېدى قىز ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ تەبەسسۇم بىلەن، ئاندىن «دادام رازىلىق بەرگەندىن كېيىن، كەچكىچە يانلىرىدا ئولتۇرىمەن» دەپ قوشۇمچە قىلدى.

مەڭلىك نىياز قىزنىڭ قارىسى يوقالغۇچە ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قاراپ تۇردى. يۈرىكىنىڭ گۈپۈلدەپ سوقۇۋاتقىنى ئۆزىگىمۇ ئاڭلىنىۋاتقاندەك سېزىلەتتى.

ئۇ ئۆيگە قايتىپ كەلگەندە، دادىسى بىلەن خوجىنىياز ھاجى قارا چىراغ يورۇقىدا چاي ئىچىشىپ ئولتۇرۇپ، تۆمۈر خەلپە قوزغىلىڭىغا دائىر ئىشلار توغرىسىدا خېلى ئۇزاق پاراڭ سېلىشىپ، ئەمدى گەپنىڭ مەزمۇنىنى بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭغا يۆتكىگەنىدى. ھاجى مەڭلىك نىيازنى كۆرۈپ «ئوبدان گاختا كەپسەن بىزنىڭ ياش باتۇرىمىز، بۇ گەپلەرنى سەنمۇ ئاڭلاپ قوي» دەپ ئۆز گېپىنى داۋاملاشتۇردى.

— توغرا دەيدىلا سوپى ئاكا، بۇ ھۆكۈمەت بەگ-غوجىلار بىلەن دورغىلارنىڭ ئېشىغا توپا چاچمىغان بولسا، ئۇلار ھېچقاچان پۇقرا تەرەپكە ئۆتمەيتتى. كېيىنگە چۈشكەنلەرنىڭ ئۈمىدى بار دەپ، ھازىر ھەممىمىزنىڭ مەقسىتى بۇ زالىم ھۆكۈمەتنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلۇش، شۇنداق ئەمەسمۇ؟ ھىم... ئەممازە، بۇ غوجىلارغا بەكلا ئىشىنىپ كەتكىلى بولمايدۇ.

ئۇلار ئېشىكىم كۈۋرۈكتىن ئۆتۈۋالغۇچە قىلىپ، كېيىن يەنە قىلغۇلۇقنى قىلۇرمىكىن دەپ ئەندىشە قىلمەن.

— شۇنداق ھاجىم، — دېدى سوپى مەرگەن، — شاھ شاھنىڭ قاياشى، گاداي گادايىنىڭ دەپ، بايلار بىلەن گادايلارنىڭ قازىنى قاچان بىر قاينىغان؟ بۇ شۇنداق ئالەم ئىكەن. بىزنىڭ دورغامنى دېمەمدىلا، ئۆزى خېلىلا تۈزۈك ئادەم. ئەممازە، بىز كەمبەغەل-لەرنى زادىلا ئۆزىگە تەڭ كۆرمەيدۇ. مەن دورغام بىلەن مۇشۇ يۇرتتا تۇغۇلۇپ چوڭ بولغۇچە بىللە ئويناپ يۈرگەن، بالىلارمۇ بىللە ئويناپ ئۆسكەن. ھە راست، مەڭلىك بالا ئاينىسا قىزدىن ئۈچ ياش چوڭغۇ دەيمەن. تەقدىر ئىرادىسىنى قارىمامدىغان، ئەمدى بالىلارنىڭ ئىشى ماڭا كۆڭۈل ئاغرىقى تېپىدىپ بېرىدىغان ئوخشايدۇ.

— نېمە كۆڭۈل ئاغرىقى؟ — سورىدى ھاجى سوپى مەرگەننىڭ گەپلىرىگە چۈشەنمەي.

سوپى مەرگەن ئەھۋالنى تەپسىلىي چۈشەندۈرۈپ كېلىپ، «بىزنىڭ بۇ ئوغۇلمۇ ئەخمەق، ئېگىز شاخقا ئېسىلما دېسەم، زادىلا گەپكە كىرمەيدۇ» دېدى. بۇ گەپ بىلەن مەڭلىك نىياز شەلپەردەك قىزىرىپ كەتتى.

ھاجى كۈلۈپ كېتىپ، مۇنداق دېدى:

— بىزنىڭ بۇ ياش باتۇرىمىز ئېسىلساڭ ئېگىزگە ئېسىل، يىقىلساڭ تۆگىدىن يىقىل، دېگەن گەپنى ئاڭلىۋالغان ئوخشايدۇ. ھېچقىسى يوق ئاكا، دورغامغا مەن گەپ قىلاي، ھەممىمىز ئادەمئاتا بىلەن ھاۋائانىنىڭ ئەۋلادى، بايلار پەرىدىن، كەمبەغەللەر شەيتاندىن تۇغۇلغان ئەمەس، كىيىم-كېچەكىمىزنى چۇچۇلۇپ ① تاشلىساق، ھەممىمىزلا ئوخشاش

① چۇچۇلۇپ — يېشىپ ياكى سېلىپ تاشلاش. (قومۇل شېۋىسى.)

بولۇپ قالدىمىز. شۇنداق ئەمەسمۇ؟ ھەرەمگە بارغان كىشىلەر ئەرەپاتقا چىققاندا، ھەممىسى كىيىملىرىنى چۇچۇلۇپ تاشلاپ، ئىھرام يۆگىۋالسا، قايسىسى باي، قايسىسى گاداي بىلگىلى بولمايدىكەن، ئەسلىدىمىزغۇ ھەممە كىشى ئانىدىن يالىڭاچ تۇغۇلىدۇ، ئاللانىڭ دەرگاھىغىمۇ بىرى كىمخاب تون، بىرى ياغاق جۇۋا كىيىپ بارمايدۇ، ھەممىسى ئىككى ماتا بىلەن بارىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، دورغام ئۆزلەدەك كىشى بىلەن قۇدا بولۇپ، مەڭلىك بالىدەك يىگىتنى كۈيئوغۇل قىلسا، بۆكىنى ئاسمانغا ئاتسا بولۇر، بۇ بالىنىڭ لاتا ئەيى-بى بولمىسا، ئاتا ئەيىبى يوق، بۇ گەپلەرنىڭ ھەممىسىنى سالى دورغىغا ئېيتىمەن. خۇدا خالىسا، ئۆزۈم توي بېشى بولۇپ قالۇرمەن تېخى! قانداق دەيسەن مەڭلىك؟

ھەم خۇشاللىق، ھەم خىجالەتچىلىك بىلەن نېمە دېيىشىنى بىلەلمەي قالغان مەڭلىك نىياز بىگىز قولى بىلەن كىگىزنى تاتىلاپ ئولتۇرۇپ، كۈلۈپ قويدى.

ھاجى شۇ كۈنى سوپى مەرگەننىڭ ئۆيىدە قونۇپ قالدى ۋە ئۇزۇن ئۆتمەي خورەك تارتىشقا باشلىدى. سوپى مەرگەنمۇ بىردەم ئۇيان-بۇيان ئۆرۈلۈپ، ئاخىر ئۇخلاپ قالدى. ئەمما دادىسىنىڭ يېنىدا ياتقان مەڭلىك نىياز زادىلا ئۇخلى-يالمىدى. ئۇنىڭ خىيال قۇشلىرى تىنماي پەرۋاز قىلاتتى. ئۆمۈر شوتىسىنىڭ يىگىرمىنچى بالدىقىغا چىققۇچە كۆرگەن-بىلگەنلىرىدىن ئېسىدە قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى، بولۇپمۇ ھېلىقى ئاي يۈزلۈك جانانىنىڭ سېھىرلىك شەھلا كۆزلىرى بىلەن تىللادەك جىرىڭلاپ تۇرىدىغان تاڭسۇق سۆزلىرى، نەچچە ۋاقىتتىن خىيال بولۇپ سىزىلگەن ۋىسال دەملىرىنىڭ مانا ئەمدى دادىسىنىڭ قېشىدا خورەك تارتىپ ياتقان ئاشۇ قاراساقاللىق كىشىنىڭ بۆگۈنكى ھىممىتى بىلەن ئەمەلگە

ئېشىپ قېلىش ئېھتىمالى، مانا شۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ياش يۈرىكىنى غىدىقلاۋاتقاندەك سېزىلەتتى. ئۇ ئاشۇ قارا ساقاللىق كىشىنىڭ بايىقى گەپلىرىنى ئويلاۋېتىپ، ئۇنىڭ ياش چاغلىرىدا دادىسى بىلەن تۆمۈر خەلپە قوزغىلىڭىدا بىللە بولغان كونا سەپداشلار ئىكەنلىكىنى ئېسىگە ئالدى-دە، شۇ قوزغىلاڭ توغرىسىدا ئاڭلىغانلىرىنى ئويلا-ئويلا تاڭغا يېقىن كۆزى ئۇيقۇغا كەتتى ۋە بىردەملىك ئۇيقۇدا شۇ قوزغىلاڭ كۈنلىرىدە مەردانىلىك بىلەن قۇربان بولغان راجى بالىنى چۈشەپ قالدى: باش-كۆزى يېرىلغان راجى بالا قېرى قارىياغاچقا باغلاقلىق تۇرغۇدەك، چېرىكلەرنىڭ باشلىقى ئۇنى سوراق قىلىپ ھارغاندىن كېيىن، شامەخسۇتنىڭ ئوردا بەگلىرىدىن پولتاي كۆز قىزىسىبەگ خوجىغا شىۋىرلاپ بىرنېمىلەر دېگۈدەك، ئاندىن قىزىسىبەگ خوجىنىڭ ئىشارىتى بىلەن سايىم ئۇچچىبېگى راجى بالىنىڭ كۆكرىكىگە خەنجەر سېلىپ ئۇنىڭ يۈرىكىنى سۇغۇرۇپ ئېلىۋاتقۇدەك، بېغىشىدىن ئۈزۈپ ئېلىنغان قىپقىزىل يۈرەك بىر خىلدا لىپىلداپ تۇرغاندا، كۆكرىكى يىرتىق تۇرغان راجى بالا ناخشا ئېيتىۋاتقۇدەك:

قاراڭغۇ تۈن، قارىياغاچ مېنىڭ يولدىشىم،
شىلدىرلىسا يوپۇرمىقى، ھوشياردۇر بېشىم.
دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ، مەن ئۆلەر بولسام،
مەن غېرىبنى ياد ئېتەرمۇ جان قېرىنداشىم.

ناخشا تۈگەش بىلەن مەڭلىك نىياز چۆچۈپ ئويغىنىپ كەتتى. ئۇ ئورنىدىن ئاستا تۇرۇپ، يۈز-كۆزىدىكى تەر تامچىلىرىنى سۈرتكەچ ئېرىق بويىغا باردى. سىمابتەك سۈزۈك تاغ سۈيى تاڭ توخۇلىرىنىڭ چىللاشلىرىغا جور بولۇپ شىلدىر-شىلدىر قىلىپ ئېقىۋاتاتتى. ئاسمان گۈمبىزىنىڭ

شەرق تەرەپتىكى تاغ تىزمىلىرىغا تۇتاشقان كىرۋىكى خۇددى بايىقى راجى بالىنىڭ قېنىدەك قىزىرىپ تۇراتتى. مەڭلىك نىياز كۆڭلى غەش ھالدا، ئېرىق بويىدا ئولتۇرۇپ، يۈزىگە سۇ ئېلىۋاتقاندا سالى دورغىنىڭ ئۆيى تەرەپتىن بىر ئادەم ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ ھاجىنى سورىدى. ئاڭغىچە، ھاجى بىلەن سوپى مەرگەنمۇ ئويغىنىپ، تالاغا چىقىشتى. ھېلىقى ئاتلىق سالام-سەھەتتىن كېيىن، ئاخشام ئەل يېتىپ بولغاندا شەھەردىن ئەلچى كېلىدىغانلىقىنى خەۋەر قىلىپ چاپارمەن چىققانلىقىنى، چوڭلارنىڭ ھاجى بىلەن سوپى مەرگەننى كۈتۈپ تۇرغانلىقىنى ئېيتتى.

كۈن نەيزە بويى ئۆرلىگەندە، شامەخسۇت ئوردىسىنىڭ ئاراتۇرۇكتە تۇرۇشلۇق سابىق ئۈچبېگى، بۈگۈنكى كۈندە، قولىدىكى قوراللىق كۈچ ۋە ئەل ئىچىدىكى ئابرويى تۈپەيلى قوزغىلاڭنىڭ ئاساسلىق باشچىسى بولۇپ قالغان ئابدىنىياز مىراب، ئېرىنكىر دېگەن يۇرتنىڭ ئەڭ ئابرويلۇق كىشىسى سادىق قورمال ۋە يەنە بىرقانچە يۇرتلارنىڭ دورغىلىرى سالى دورغىنىڭ مېھمانخانىسىدا خوجىنىياز ھاجى، قاسىم پالۋان، سوپى مەرگەنلەر بىلەن ناتۇشتا قىلىۋېتىپ، شەھەردىن كېلىدىغان ئەلچىلەر توغرىسىدا پاراڭلاشماقتا ئىدى. قىزىل يۈز كەلگەن قارا ساقاللىق ئابدىنىياز مىراب «سەدەنشا ئاخۇنۇم بىرنېمە دېسە ئۇنىڭغا يۈز كېلەلمەي قالۇرمىزمىكىن» دېگەن ئەندىشە بىلەن بۇ ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلماسلىقنى ئوتتۇرىغا قويدى. بەزىلەر بۇ پىكىرنى قۇۋۋەتلەشكە باشلىغاندا، قاسىم پالۋان ئۇزۇن ساقىلىنى ئويناپ ئولتۇرۇپ مۇنداق دېدى:

— سەدەنشا ئاخۇنۇم كەلسە نېمە بوپتۇ؟ ئۇ كىشى بۇ يەرگە دەرس ئېيتقىلى كەلمەس دەيمەن. مەدرىستىكى

دەرسخانىسىدا ئولتۇرۇپ ئۇلۇغ كىتابلاردىن دەرس ئېيتىشىغۇ «خوش لەببەي» دەپ ئولتۇرار ئىدۇق. ئالدىمىزغا كېلىپ، قورال تاپشۇرۇپ ئەل بولۇڭلار دېسە، بىزنىڭمۇ قىلىدىغان گېپىمىز بار.

— پالگان توغرا ئېيتتى، — دېدى خوجىنىياز ھاجى سەل جىددىيلىشىپ، — مۇبادا ئاخۇنلۇغۇم (سەدەنشا ئاخۇنۇمنى دېمەكچى) شۇنداق دەپ جۆيلىدىغان بولسا، ئاخۇنۇم ئۆزلەمۇ تۆمۈر خەلپە گاختىدىكى ئۇۋەيس مۇپتىغا ئوخشاش پوت-قولىمىزنى چۈشەپ بەرمەكچى بولامدىلا؟ ئۇۋەيس مۇپتىنىڭ ئاخىر نېمە بولغانلىقىنى ئۇنتۇپ قالمىسىلا دەيمىز.

— ھەي-ي... ھاجىم، — دېدى ئابدىنىياز مىراب، — بۇ گەپلەرنى ئۇ كىشىنىڭ غېيىۋىدا ئېيتىقلى بولغان بىلەن يۈزىدە ئېيتماق تەس بولۇرمىكىن؟

— نېمىشقا تەس بولغۇدەك؟ ئاخۇنلۇغۇم غەرەز ئۇقمايدىغان موللىلاردىن ئەمەس، گەپكە گەپ كەلگەندە ئاتاڭدىن قالما دېگەن گەپ بار، ھېچكىم ئېيتمىسا، مەن ئېيتىمەن.

ھاجىنىڭ بۇ گەپلىرى بىلەن تالاش-تارتىش تۈگەپ، ھەممەيلەن ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلىش قارارىغا كېلىشتى ۋە تېگىشلىك تەييارلىقلارغا كىرىشىپ كەتتى.

3

ئەتىسى چۈش ۋاقتىدا، ئابدىنىياز مىراب، سالى دورغا، خوجىنىياز ھاجى باشلىق چوڭلار بىر توپ كىشى بىلەن بەش چاقىرىم يەرگە بېرىپ ئەلچىلەرنى كۈتۈۋالدى. سەدەنشا ئاخۇنۇمنىڭ بۇ ئەلچىلەر ئىچىدە بولۇشى ئۇلارنى ئۆزىرادىسىگە قارشى ھالدا بەزى ئىززەت-ئىكرام رەسمىيەتلىرىنى بەجا

كەلتۈرۈشكە مەجبۇر قىلىنغانىدى. چۈنكى سەدەنىشا ئاخۇنۇم
قۇمۇلنىڭ ئۆزىدىلا ئەمەس، ئون ئىككى تاغدىمۇ شۇ قەدەر
يۇقىرى ئابرويغا ئىگە ئىدىكى، نۇرغۇنلىغان ئادەملەر ئۇ
كىشىنىڭ دىدارىنى بىر كۆرۈۋېلىشنى ئۆزى ئۈچۈن چوڭ
ئىش دەپ بىلەتتى. بۈگۈنمۇ شۇنداق بولماقتا ئىدى.
سەدەنىشا ئاخۇنۇم ئەلچىلىككە چىقىپتۇ دېگەن گەپ تارقىلىش
بىلەن شوپۇللۇقلار خۇددى بىر مەرىكە بولغاندەك سالى
دورغىنىڭ هويلىسى ئالدىغا يىغىلىشقا باشلىدى. خوتۇن-
قىزلارنىڭ رەڭگارەڭ كىيىملىرى بىلەن ئۇششاق بالىلارنىڭ
ۋاراڭ-چۇرۇڭلىرى هەقىقەتەنمۇ بىر مەرىكە مەنزىرىسىنى
ئەسكە سالاتتى. چاڭ-توزان توزۇتۇپ كېلىۋاتقان ئاتلىقلار
كۆرۈنۈشى بىلەن قىقاس-چۇقانلار كۆچىيىپ، بۇ مەنزىرە
تېخىمۇ جانلىنىپ كەتتى. يىراق ئىككى ئاتلىق خادىمدىن
كېيىن كېلىۋاتقان يوغان توروق ئات ئۈستىدە ئاق سەللە،
يېشىل دۇخاۋا پەرىجە تون كىيگەن ئاپئاق ساقاللىق كىشى
كۆرۈنۈش بىلەن خەلق توپى جىمجىت بولۇپ قالدى.
مويسپىتلار ئۇنىڭغا يېقىنلىشىپ سالام بېرىشتى. سەدەنىشا
ئاخۇنۇم ئۇلارنىڭ سالىمىنى ئىلىك ئالغاچ، ئاتتىن چۈشمەك-
چى بولدى. سالى دورغا بىلەن ئابدىنىياز مىراب ئۇنى
ئاتتىن يۆلەپ چۈشۈردى. ئۇ خەلق توپىغا قاراپ، مۇلايىم بىر
تەبەسسۇم بىلەن دۇئاغا قول كۆتۈردى ۋە بىرمۇنچە دۇئا-
تەلەپ ئايەتلىرىنى ئوقۇغاندىن كېيىن، دۇئانىڭ ئاخىرىدا
«ئىلاهىم، پادىشاهلارغا ئىنساپ، ئادالەت، يۇرتقا تىنچ-ئاسا-
يىشلىق، ئەلگە بەرىكەت ۋە ئىناقلىق ئاتا قىلغاي ئامىن!»
دېدى. ئۇنىڭ بىلەن تەڭ قول كۆتۈرگەن خەلق توپى، جۈم-
لىدىن شۇي شيەنجاڭدىن باشقا هەممە ئەلچىلەر ئارقا-ئارقىدىن
«ئامىن، ئامىن» دەپ تەكرارلاشتى. بۇ هەيۋەتلىك سادا شوپۇل

تاغلىرىنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈۋەتتى. ئۆزىنىڭ تۆگىچىسى ئارقىلىق ھەممە ئەھۋالنى ئۇقۇپ تۇرغان شۇي شيەنجاڭ بۇ مەنزىرىنى كۆرۈپ، «مۇشۇنداقلا بولسا، ئەمگەكىمىز بىكار كەتمەسگۈدەك. بۇ دائاخۇن ئىككى ئېغىزلا گەپ قىلسا، بۇ توپىلاڭچىلارنىڭ ھەممىسى قول كۆتۈرىدىغان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلاپ قالدى.

لېكىن زىياپەت ۋە سوۋغا-سالام بېرىشلەر تۈگەپ ئىككىنچى كۈنى رەسمىي سۆھبەت باشلانغاندا، شۇي شيەنجاڭنىڭ بايىقى ئۈمىدلىرى بوراندا قالغان توزغاقتەك توزۇپ كەتتى. شۇي شيەنجاڭ ھۆكۈمەت كىشىسىگە خاس مەنتىق بىلەن ئۇزۇن سۆزلەپ، قوزغىلاڭچىلار قورال تاپشۇرۇپ ئەل بولسىلا، كەچۈرۈم قىلىنىدىغانلىقىنى ئېيتىشقا باشلىغاندا سالى دورغا كەسكىن قىلىپ مۇنداق دېدى:

— شيەنجاڭ دارىن بولدى قىلغاي، ياغاچ قازاندا بىرلا قېتىم ئاش پىشىدۇ، رەھمەتلىك تۆمۈر خەلپىنىڭ جەسىتى ئۈرۈمچىدە قالغان بىلەن ئۇنىڭ روھى بىز بىلەن بىللە. بىز ئۇ كۈنلەرنى ھەرگىز ئۇنتۇمايمىز. مانا شۇ كۈنلەرنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن خوجىنىياز ھاجىم بىلەن سوپى مەرگەن تېخى ھايات.

— شۇي شيەنجاڭ مېنى ئوبدان بىلىدۇ، شۇنداق-ھە؟ — دەپ كۈلدى خوجىنىياز ھاجى، — ئالدىماققا بالا ياخشى، خۇدا ئۇرسۇن قاقباشنى دېگەن گەپ بار. بىز تاغلىقلار تۇمشۇقىمىزغا تولا يەپ، قاقباش بولۇپ قالدۇق.

پەگادا ئولتۇرغان مەكىلىك نىياز باشلىق ياشلار پىخىلداپ كۈلۈۋەتتى.

— بايا شيەنجاڭ دارىن كەچۈرۈم قىلىمىز دېدى، — دەپ داۋام قىلدى سالى دورغا، — بىز نېمە گۇناھ قىپتىمىز؟ ھەممە گۇناھ ھۆكۈمەتتە تۇرۇپ، بىزدىن كەچۈرۈم سورىمايزە، بىزنى

كەچۈرۈم قىلغۇدەكمۇ تېخى!

— مال ئىگىسىدىن ئوغرى كۈچلۈك دېگەن گەپ راست ئىكەن جۇمۇ، دورغام، — دېدى قاسىم پالۋان ساقىلىنى سىلاپ.

ياشلار ئارىسىدا يەنە كۈلكە باشلاندى.

شۈي شيەنجاڭ بوينىنى سوزۇپ، سەدەنشا ئاخۇنۇمغا قاردى ۋە ئۇنىڭدىن ھېچقانداق سادا چىقمايدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ:

— دائاخۇن جانابلىرىدىن گەپ ئاڭلىساقمىكىن، — دېدى.

— نەئۇزۇبىللا! — دېدى سەدەنشا ئاخۇنۇم شيەنجاڭغا قارىماي تۇرۇپ، — لەكۇللى ئەمەلىن رىجالى ۋەلەكۇللى مەقامىن مەقالى يەنى ھەر ئىشقا لايىق كىشى ۋە ھەرمۇقامغا مۇناسىپ سۆز بولۇر، مەن بۇ ئىشقا لايىق كىشى ئەمەسمەن ۋە بۇ مۇقامغا مۇناسىپ سۆزنىمۇ بىلمەيمەن. بۇ ئۆزرەمنى قۇمۇلدىمۇ ئېيتقانىدىم، مەن پەقەت ھەرقايسىلىرىغا ھەمراھ بولۇپ كەلدىم، خالاس.

شۈي شيەنجاڭ سەدەنشا ئاخۇنۇمنىڭ بۇ گەپلىرىگە ئانچە ھەيران بولۇپ قالمىدى، چۈنكى ئۇ ئەلچىلىككە تەكلىپ قىلىنغان چاغدا، ئۆزىنىڭ ياشىنىپ قالغانلىقىنى، ئۇنداق بولمىغاندىمۇ، سىياسەتكە ئارىلاشمايدىغان زاھىت سوپەت كىشى ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ ئۆزرە سورىغانلىقى راست ئىدى، بىراق شۈي شيەنجاڭ بۇ ئادەمنىڭ ھېچ بولمىغاندا، ھېلىقى دۇئانىڭ ئاخىرىدا ئېيتقاندەك، «يۇرتقا تىنچ-ئاسايىشلىق تىلەيمەن» دېگەن گەپنىمۇ قىلىپ قويمىغانلىقىدىن ناھايىتى نارازى بولۇپ، ئۆز كۆڭلىدە «بىلىپ قويدۇم، بۇ زاھىت ئەمەس، قورالسىز ئىسيانچىنىڭ بىرى ئىكەن» دەپ ئويلىدى-دە، يارى دورغىغا قاردى، يارى دورغا ئويلاپ تۇرماستىنلا: «ئاخۇنلۇغۇمنىڭ ئېيتقانلىرى بەرھەق راست» دەپ تاشلىدى. شۈي شيەنجاڭ بۇ گەپنى

تۇڭچىسى ئارقىلىق ئاڭلاپ تامدەك تاتىرىپ كەتتى ۋە تۇڭچىسىغا قاراپ:

— ئۇنىڭدىن سورا، دائىخۇننىڭ قايسى گېپى راست، يۇرتقا تىنچلىق كېرەك دېگەن گېپىمۇ ياكى...— دېدى.

يارى دورغا ھودۇقۇپ كېتىپ، «ھە راست، تىنچلىق كېرەك، تىنچلىق. توپىلاڭ چىقىرىۋەرسەك ياخشى بولمايدۇ» دېدى.

— تىنچلىق، تىنچلىق، نېمە تىنچلىق! — دېدى خوجىنىياز ھاجى قاپىقىنى سېلىپ، — تىنچلىقنى بۇزۇۋاتقانلار كىم؟ شامال چىقمىسا، دەرەخ لىڭشامدۇ؟ يارى دورغام ئۆزلە يۇرتقا تىنچلىق كېرەك دەيدىغان بولسىلا، لىۋ سىجاڭغا ئېيتسىلا، يۇرتنىڭ تىنچلىقىنى بۇزۇۋاتقان چېرىكلەرنى قۇمۇلدىن ئېلىپ كەتسۇن، قۇمۇلنى ئۆزىمىز سورايمىز. بولمىسا، بۇ يۇرتتا تىنچلىق بولمايدۇ.

بۇ يەرگە يىغىلغان تاغلىقلارنىڭ ھەممىسى «شۇنداق، شۇنداق» دەپ چۇۋۇلداپ ئۆينى بېشىغا كىيدى. شۈي شيەنجاڭ ئادەتتە، مۇھىم ئىشى بولمىسا، يىل-يىللاپ بازار-ۋىلىقىمۇ كىرمەي، يىلقا-پادىلار ئارىسىدا كۈن كەچۈرىدىغان تاغلىقلارنىڭ بۇ ۋەكىللىرىگە سۆز تېپىپ بېرەلمەسلىكىگە كۆزى يەتكەچ، پەسكويىغا چۈشۈپ، مۇلايىملىق بىلەن مۇنداق دېدى:

— ھەرقايسىلىرىنىڭ قەلبىنى چۈشىنىمەن. مېنىڭ ئاڭلىشىمچە، سىلەر چەنتۇلاردا «پادىشاھلىق ئەل بىلەن، تۆمۈرچىلىك يەل بىلەن» دېگەن گەپ بار ئىكەن. بىزنىڭ كونا كىتابلىرىمىزدىمۇ «ئەل كۆڭلىنى ئۇتۇۋالغانلار مەقسىتىگە يېتىدۇ، ئەلنى ئاغرىتقانلار ھەسرەت چېكىدۇ» دېگەن گەپ بار. بۇ ناھايىتى ھېكمەتلىك گەپلەر. بەزى ھۆكۈمەت كىشىلىرى پۇقرانىڭ كۆڭلىنى ئاغرىتمىغان بولسا، تاغلىق قېرىنداشلار مۇنداق توپىلاڭ قىلمىغان بولاتتى. ئەمدى ئۆتكەنكىگە سالاۋات، قورالنى بىزگە تاپشۇرۇپ بېرىش شەرتى بىلەن، ھەرقانداق تەلەپ قو-

يۇشسىلا، ئۇنى ئورۇنداپ بېرىشكە بىز تەييار.

شۇڭغىچە گەپ قىلماي ئولتۇرغان ئابدىنىياز مىراب مۇنداق دېدى:

— قېرىلارنىڭ ئېيتىشىچە، شامەخسۇت ۋاڭنىڭ ئەلچىلىرى تۆمۈر خەلپىنىڭ ئالدىغا بېرىپ، قورال-ياراغلارنى تاپشۇرساڭلار ھەممە تەلەپىڭلارغا ئۇنايمىز دېگەندە، تۆمۈر خەلپە: قولىمىزدا مۇشۇ ياراغلار بولمىغان بولسا، ھەرقايسىلىرى ئالدىمىزغا سالامغا كەلمەس ئىدىلە. جېنىمىزمۇ ياراغ، قېنىمىزمۇ ياراغ، نەچچە زامانلاردىن بۇيان ۋاڭ-غوجىلار مۇشۇ «كۆسەي» بىلەن ئەلنى قورقۇتۇپ، بوينىمىزغا مىنىپ كەلگەن. ئەمدى بىزمۇ مۇشۇ «كۆسەي»بىلەن ئۆزىمىزنى زۇلۇمدىن قۇتۇلدۇرىمىز دەپتىكەندۇق، شيەنجاڭ دارىن بىزدىن قورالنى ئالىمەن دېگۈچە، ئاۋال بىزنىڭ تەلەپلىرىمىزنى قاندۇرغاي، ئاندىن قورال توغرۇلۇق سۆزلىشەرمىز.

— قېنى تەلەپ نېمىكىن؟ ئاڭلاپ كۆرەي، — دېدى شۇي شيەنجاڭ ئۆزىنى يەلپۈپ ئولتۇرۇپ.

— بىرىنچى، ئارا تۈرۈك بىلەن توغۇچىغا شيەن يامۇل قويۇش بىكار قىلىنسۇن، ئون ئىككى تاغ بىلەن بەش شەھەرنى بۇرۇنقىدەك دورغىلار سورايدىغان بولسۇن يەنى بۇرۇنقى ۋاڭلىق ئورنىغا كەلتۈرۈلسۇن؛ ئىككىنچى، چېرىكلەر قۇمۇلدىن چىقىپ كەتسۇن، يۇرتنىڭ ئامانلىقىنى ئۆزىمىز ساقلايمىز.

تۇڭچى بۇ گەپلەرنى ئۆرۈپ بولغۇچە، سوپى مەرگەن خوجىنىياز ھاجىنىڭ قۇلىقىغا پىچىرلىدى: «ۋاڭلىق ئورنىغا كەلسۇن دەيدىغۇ، بۇ نېمە گەپ؟»

— شۇنداق دېمىسەك، ھۆكۈمەتنىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن قانداق قۇتۇلغىلى بولىدۇ؟ — دەپ پىچىرلاپ جاۋاب بەردى ھاجى.

سوپى مەرگەن ھاجىغا تىكىلىپ قارىدى. ئۇنىڭ ياشاڭغىراپ

تۇرغـان كـۆزلىرىدە قانـداقتۇر بىر مەيۈسلۈك بىلەن تولغان ھەيرانلىق ئالامەتلىرى ئەكس ئېتىپ تۇراتتى.

— تەلىپىڭلارنى يۇقىرىغا يەتكۈزۈپ كۆرەيلى، ئەمما قورالنى بەرمىسەڭلار بۇ تەلەپلەرنى قانداق ئورۇندىغىلى بولىدۇ؟— دېدى شۆي شيەنجاڭ سەل جىددىيلىشىپ.

— ئانـداق بولـسا، سىلەر بىلەن پېيىزىمىز پىشمىغۇدەك!— دېدى ئابدىنىياز مىرابمۇ جىددىيلىشىپ.

— قۇمۇلدا بىرنەچچە مىڭ ئەسكىرىمىز بارلىقىنى، لازىم تېپىلغاندا ئۇرۇمچىدىنمۇ ئەسكەر كېلىدىغانلىقىنى ئۇنتۇپ قالماڭلار!

— بىز ھەممىنى بىلىپ تۇرۇپ قوزغالدۇق،— دېدى سالى دورغا ئاۋازىنى كۆتۈرۈپ،— يالىڭاچ سۇدىن قورقماپتۇ دېگەن گەپ بار. ئۆتۈكنى سالدۇقمۇ، بولدى، ئەمـدى ھەرقانـداق سۇ بولسىمۇ كېچەۋېرىمىز!

شۆي شيەنجاڭ بىر ئاز ئويلانغاندىن كېيىن، يەنە مۇلايىملىشىپ، «ھەممەيلەنگە ھاردۇق يەتتى بولغاي، مېنىڭچە بۈگۈن ئارام ئالساقمىكىن» دېدى.

شۇنىڭ بىلەن بۈگۈنكى سۆھبەت ئاياغلاشتى.

ئابدىنىياز مىراب باشلىق چـوڭلار سەدەنشا ئاخۇنـۇمنىڭ قىرائىتىنى ئاڭـلاپ قېلىش نىيىتىدە، ئۇنى بۈگـۈنكى خـۇپتەن نامىزىدا ئىمام بولۇپ بېرىشكە تەكلىپ قىلدى.

ئالدىنقى رەتلەرگە ئاق كىگىز، كېيىنكىلىرىگە بورا جايناماز سېلىنغان ئاددىي، ئەمما پاكىز تاغ مەسچىتى بۈگۈن ئاخشام جامائەت بىلەن لىق تولغانىدى. يېقىنراق مەھەللىلەردىكى مويسىپىتلارمۇ بۈگۈن بۇ مەسچىتكە كېلىپ، ئالدىنقـى رەتلەردىن ئورۇن ئېلىشتى. خوجىنىياز ھاجىغا ئۈچىنچى رەتتىن ئورۇن تەگدى. ئەلچىلەر بىلەن بىللە كەلگـەن ھېلىقى

توقسۇن پۇگەن دېگەن شادىپاچاق يىگىت تۆتىنچى رەتكە كېلىپ، يۈزىنى ھاجىنىڭ دۈمبىسىگە توغرىلاپ ئولتۇردى. مەخلىك نىيازغا توقسۇن پۇگەننىڭ ئوڭ تەرىپىدىن ئورۇن تەگدى. مېھراب ۋە بۇلۇڭلاردىكى قارا چىراغلار مەسچىتنىڭ ئىچىنى خىرە يورۇتۇپ تۇراتتى.

سەدەنشا ئاخۇنۇمنىڭ مۇڭلۇق قىرائىتى باشلىنىش بىلەن ھەممە ئادەم بېشىنى تۆۋەن سېلىپ، تەسۋىرلەپ بولغۇسىز بىر خىل جىملىقتا چۆمۈلگەن پەيتتە، توقسۇن پۇگەن قوينىدىن خەنجىرىنى ئاستا چىقىرىپ، خوجىنىياز ھاجىنىڭ بېقىنىغا تىقماقچى بولغاندا، ھولۇقۇپ كېتىپ، جەينىكىنى مەخلىك نىيازغا تەگكۈزۈۋەتتى. مەخلىك نىياز كۆز قىرىدا ئۇنىڭغا بىر قاراش بىلەن ئەھۋالنى بايقاپ «كاپ» قىلىپ ئۇنىڭ قولىغا ئېسىلدى. قاتتىق تارتىشىش باشلىنىپ، كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچە بولغان ئارىلىقتا خەنجەرنىڭ ئۇچى مەخلىك نىيازنىڭ سول كۆكرەك قەپىسىگە سانجىلىپ قالدى. مەخلىك نىياز «ۋاي-ي مۇناپىق!» دەپ ۋارقىراپ تاشلىدى. بەزگەكتەك تىترەپ كەتكەن توقسۇن پۇگەن خەنجەرنى سۇغۇرۇۋېلىشقا ئۈلگۈرەلمەي، خۇددى غالجىر قاۋاندەك ئۇدۇل كەلگەننى ئۇرۇپ، سوقۇپ تالاغا قاچتى. سەپلەر بۇزۇلۇپ، مەسچىتتىكىلەر پاتىپاراقچىلىقتا قالدى. خوجىنىياز ھاجى كۆكرىكىگە خەنجەر سانجىلغان مەخلىك بالىنى دەرھال قۇچىقىغا ئالغان بولسىمۇ، ھېچنېمىنى چۈشىنەلمەي تامدەك قېتىپ قالغانىدى. كىمدۇر بىرى «قاچتى-قاچتى، قاتىل قاچتى» دەپ ۋارقىرىدى. سالى دورغا «تۇت، قاتىلنى تۇت» دەپ قاتتىق ئۈن سالدى. ياشلار ۋە ئوتتۇرا ياشلىقلاردىن بىر توپ كىشى تالاغا يۈگۈردى. قېرىلار چىراغ تۇتۇپ، مەخلىك بالىنىڭ بېشىغا ئولاشتى. سوپى مەرگەن «ۋاي جېنىم بالام» دەپ ئۆزىنى بالىغا تاشلىدىيۇ، شۇ ھامان ھوشىدىن

كېتىپ قالدى. مەڭلىك بالا ھاجىنىڭ قۇچىقىدا يېتىپ، «ھاجى...
ئاتا... ئۆزلە... ساقمۇ؟ ئۇ مۇناپىق ئۆزلەنى...» دېدى-دە،
جىمىپ قالدى. ئۇنىڭ چىرايلىق قوي كۆزلىرى تورۇسقا قار-
غان پېتى قېتىپ قالغانىدى. ھاجى تىترەپ تۇرغان قولى
بىلەن ئۇنىڭ كۆزىنى يۇمدۇرۇپ قويۇپ، كۆكرىكىدىكى خەنجەر-
نى ئاستا سۇغۇرۇۋالدى. بالىنىڭ كۆكرىكىدىن بۇلاقتەك بۇل-
دۇقلاپ قان ئېقىشقا باشلىدى. ھاجى قول ياغلىقىنى چىقىرىپ،
يارىغا باسماقچى بولۇۋاتقاندا، سەدەنشا ئاخۇنۇم سەللىسىنى
يېشىپ ئۇنىڭغا سۇندى. ئاپئاق داكا سەللىدىن تەپچىپ چىقى-
ۋاتقان قان ھاجىنىڭ قولىغىمۇ ئېقىپ چۈشۈۋاتاتتى. ھاجىغا
ياردەملىشىۋاتقان سالى دورغىنىڭ ئىسسىق كۆز ياشلىرى مەڭ-
لىك بالىنىڭ يۈزىگە تېمىۋاتاتتى.

سىرتتا بولسا، مەشئەل تۇتقان ئادەملەر تەرەپ-تەرەپكە
يۈگۈرۈشۈپ، مەسچىت ئەتراپىنى قىقاس-چۇقان قاپلىماقتا
ئىدى. ھاجى مەڭلىك بالىنى كۆتۈرۈپ سىرتقا ماڭدى. ئۇنىڭ
بۆركۆتنىڭكىگە ئوخشاش دۈگىلەك كۆزلىرى مەشئەل يورۇقىدا
چوغدەك يېنىپ، شۇنداق بىر غەلىتە تۈسكە كىرگەنىدىكى،
شۇ تاپتا ئۇنىڭغا قاراپ تاشلىغان كىشىنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدى
ئىختىيارسىز جۇغۇلداپ كەتكەن بولاتتى.

دەل شۇ چاغدا، ئەلچىلەرگە راسلانغان باشقا بىر ھويلى-
نىڭ تۆر تەرىپىدىكى خاس ھۇجرىدا شۈي شيەنجاڭ توقسۇن پۈ-
گەنگە ئالدىراش ھاراق تۇتۇۋېتىپ: «يارايسەن يىگىت، قېنى
چاپسان بول، بۇنى ئىچىۋېتىپ، دەرھال ئاتلان، سېنى ليۇ سىجاڭ-
نىڭ چوڭ ئىنئامى كۈتۈپ تۇرىدۇ!» دەۋاتاتتى. تەكچىدە يېنىپ
تۇرغان يوغان مۇم شام شۈي شيەنجاڭنىڭ گۆشلۈك يۈزىدە ئەكس
ئېتىپ تۇرغان ئەندىشە ئالامەتلىرىنى روشەن كۆرسىتىپ تۇراتتى.
توقسۇن پۈگەن ھاراقنى گېلىغا قۇيغاندەك چاپسانلىق بىلەن

ئىچىپ تاشلاپ، ئۆيدىن ئالدىراش چىقتى-دە، مۇلازىملار ھوجـ
رىسىنىڭ ئالدىدا باغلاقلىق تۇرغان ئىگەرلىك ئاتنىڭ قېشىغا
يۈگۈردى. بىراق ئاتنىڭ چۇلۋۇرىنى تۇتا-تۇتمايلا گۈپ قىلىپ
يەرگە يىقىلدى. شۋي شيەنجاڭ بۇنى كۆرۈپ، مىيىقىدا كۈلۈپ
قويدى ۋە دەرھال شامنى ئۆچۈرۈپ، يوتقانغا پۈركىنىپ يېتىـ
ۋالدى. ئۇ شۇ تاپتا، خوجىنىياز ھاجىنى ئۆلدىگە چىقىرىپ،
جىنايەت ئىزىنىمۇ پاك-پاكىز يوقاتقانلىقىدىن سۆيۈنۈپ،
تېرىسىگە پاتماي ياتاتتى. بىراق ھويلىدا ۋاراڭ-چۇرۇڭ قىلىشـ
قان ئادەملەر ئارىسىدا ھاجىنىڭ ئۆزىگە تونۇش ئاۋازىنى ئاڭـ
لاپ قېلىپ، چۆچۈپ كەتتى ۋە ئورنىدىن تۇرۇپ، ئىشىكنىڭ
يوچۇقىدىن قاراشقا باشلىدى. مەشئەل كۆتۈرگەن بىر توپ ئا-
دەم توقسۇن پۇگەنىنىڭ ئۆلۈكىنى ئەتراپىغا ئولىشىۋېلىپ، بىر
نېمىلەرنى دەۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا شيەن يامۇلىنىڭ تۇڭچىـ
سىمۇ بار ئىدى.

— شۋي شيەنجاڭنى قىچقىرىڭ، — دېدى سالى دورغا تۇڭچىغا
قاراپ، ئاندىن ئۆزىمۇ شۋي شيەنجاڭ ياتقان ئۆينىڭ ئالدىغا
كەلدى.

تۇڭچى ئىشىكنى چەكتى. شۋي شيەنجاڭ ئاڭلىمىغان بولۇپ،
جاۋاب بەرمىدى. ھاجى ئىشىكنى قاتتىق تاراقلىتىشقا باشلىغانـ
دىن كېيىنلا، شۋي شيەنجاڭ شامنى ياندۇرۇپ، چاپىنىنى يېپىنـ
چاقلىغان ھالدا، ھازىرلا ئۇيقۇدىن ئويغانغان كىشىدەك كۆزـ
لىرىنى ئۇۋۇلاپ ئۆيدىن چىقتى ۋە تۇڭچىسىغا قاراپ: «نېمە
گەپ؟» دېدى. تۇڭچى باياتىن بېرى مەسچىتتە بولغان ۋەقەلەر-
نى قىسقىچە سۆزلەپ تۈگەتكەندە، سالى دورغا ساقىلىنى تىترىـ
تىپ تۇرۇپ، «سىلەر ئەلچىلىككە ئەمەس، قان ئىچىشكە چىقىپـ
تىكەنسىلەر، شۇنداقمۇ؟» دېدى.

شۋي شيەنجاڭ ھەيران قالغاندەك، «مېنىڭ ھېچنېمىدىن

خەۋىرىم يوق. بېشىم ئاغرىپ، بالدۇرلا يېتىۋالغانىدىم» دېدى.

— بۇنىچۇ، بۇنى كىم ئۆلتۈردى؟ — دەپ قاتتىق ۋارقىرىدى هاجى توقسۇن يۈگەننىڭ ئۆلۈكىنى كۆرسىتىپ.

شۈيشيەنجاڭ يەنىلا هېچنېمە بىلمەس كىشىدەك هەيران قېلىپ، ئۆلۈكنىڭ يېنىغا كەلدى ۋە تۆگىچىسىنىڭ قولىدىكى شامنىڭ يورۇقىدا ئۆلۈكنىڭ چىرايىغا سىنچىلاپ قاراپ، خۇددى دەۋا ئۈستىدە هۆكۈم چىقىرىۋاتقاندەك قىياپەتتە مۇنداق دېدى:

— بۇ ئەبلەخنى قاتىللىق قىلار دەپ ئويلىماپتىمەن، جىنايەت ئۆتكۈزۈپ قويۇپ، قېچىپ كېتىشكە ئۈلگۈرەلمەي، زەهەر يەۋالغان ئوخشايدۇ. بۇ ئەنزىنى چوقۇم ئېنىقلاش كېرەك.

— هەي لومودى، قايسى ئەنزىنى ئېنىقلايتتىڭ؟ هەممە ئىشنى ئۆزۈڭ قىلىپ، ئەمدى بىلمەس بولۇۋالدىڭمۇ؟ دەپ ئاغزىنى بۇزدى هاجى، ئاندىن هېلىقى قانلىق خەنجەرنى هاۋادا پۇلاڭلىتىپ، «سېنى ئۆزۈڭلارنىڭ خەنجىرى بىلەن بوغۇزلىۋەتسەكلا ئىش تۈگەيدۇ» دەپ ئۇنىڭغا ئېتىلدى. ئابدىنىياز مىراب، سادىق، قورمال، يارى دورغا باشلىق چوڭلار ئۇنى توسۇۋالدى. هويلىغا توپلانغان ئاللامان تەرەپ-تۇشتىن ۋارقىراشقا باشلىدى.

— هاجىم توغرا ئېيتىدۇ، قويۇۋەتسىلە! نېمىشقا توسىدىلا؟

— قانغا قان ئالىمىز!

— توغرا، قانغا قان ئالىمىز.

شۈي شيەنجاڭ ئالاقزادە بولۇپ تىترەپ كەتتى. بىر چەتتە غەمكىن قاراپ تۇرغان سەدەنشا ئاخۇنۇم يالۋۇرغان بىر ئاهاڭدا مۇنداق دېدى:

— جامائەت سەۋر قىلىشسىلا، بۇنىڭ هەممىسى ئاللانىڭ ئىرادىسى. مېنى بولسىمۇ ئاياشسىلا، قېرى جېنىم بىلەن بۇ ئىشلارغا چېتىلىپ قالماي.

— شۇنداق، شۇنداق، بىزنى ئايىسىلا، — دېدى يارى دورغا

يالۋۇرغان قىياپەتتە،— قانىنى قان بىلەن يۇغىلى بولماس دەپ-تىكەن، ھەر ئىش بولسا، گەپ بىلەن تۈگىگىنى ياخشى، ئاخۇن-لۇغۇم بىلەن ئۆيلىرىمىزگە ئامان-ئېسەن كېتىۋالايلى.

— ئەستەغپۇرۇللا، ئاخۇنلۇغۇمنى دېمىسەم...،— دەپ خەن-جەرنى يەرگە تاشلىدى ھاجى سەدەنشا ئاخۇنۇمغا قاراپ قويۇپ.

شۇنىڭ بىلەن جېدەل بېسىققاندەك بولدى. ئەمما خەلق توپى خېلىغىچە ۋاراڭ-چۇرۇڭ قىلىشىپ، تارقىلىشقا ئۇنىمىدى. ئابدىنىياز مىراب بىلەن يارى دورغا بىر ئىش بولۇپ قالسا، سەدەنشا ئاخۇنۇمغا گەپ كېلىپ قالمىسۇن دەپ، شۇي شىيەنجاڭنى خەلق كۆزىدىن قاچۇرۇپ، سالى دورغىنىڭ ئۆيىگە ئاچىقىپ كەتتى.

ئەتىسى كەچقۇرۇن مەكىلىك نىيازنىڭ جىنازا نامىزى ئو-قۇلدى. نامازنى سەدەنشا ئاخۇنۇم ئۆزى چۈشۈردى. بۇ نامازغا يېقىن يۇرتلاردىن بولۇپ مىڭدەك ئادەم يىغىلدى. شوپۇل بىنا بولغاندىن بۇيان، مۇنداق چوڭ ناماز بولۇپ باقمىغانىدى.

ۋاقىتسىز قازاغا ئۇچرىغان بۇ ياش قەھرىمانىنىڭ يېشىل مەخمەل يوپۇق يېپىلغان تاۋۇتى خەلق توپىنىڭ بېشىدا خۇد-دى ئاستا دولقۇنلىنىپ تۇرغان دېڭىزدىكى يېشىل يەلكەنگە ئوخشاش ئۆزى مېڭىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. تاۋۇتنىڭ بېشىغا قوندۇرۇلغان ئاپئاق سەللە قۇياشنىڭ ئاخىرقى نۇرلىرى بىلەن قىزىرىپ تۇرغان قارلىق چوققىلارغا ئوخشاش جىلۋىلىنىپ تۇ-راتتى. يول بويىمدىكى ھويلا-ئارامىلارنىڭ ئىشىك ئالدىلىرى خوتۇن-قىزلار ۋە بالىلار بىلەن تولغانىدى. سالى دورغىنىڭ دەرۋازىسى ئالدىغا يىغىلغان بىر توپ خوتۇن-قىزلار ئارىسىدا ئاق لېچەك بىلەن تۇرغان ئايىسا قىزنى ئىككى ئايال ئاران يۆلەپ تۇراتتى. دۇنيالىقتا بىردىنبىر يۆلەنچۈكى بولغان يال-غۇز ئوغلىدىن ۋاقىتسىز ئايرىلىپ قالغان سوپى مەرگەن سالى

دورغىنىڭ ئۆيىدە ھوشسىز ياتاتتى.

سەدەنشا ئاخۇنۇم قەبرە بېشىدا بىرنەچچە ئېغىز سۆز قىلىپ، ئاخىرىدا: «بۇ ئوغلىمىز شېھىتلەر ماقامىغا يەتتى. ھەزرىتى ئېلى كەرىمەللاھۇ ۋەجھۇمۇ، مەسچىتتە شېھىت قىلىنغان» دېدى.

— شۇنداق، ئاخۇنۇم، بىزنىڭ مەسچىتىمىز شېھىت قېنى بىلەن بويالدى. ئەمدى بۇ قاننى يۇماق تەس!— دېدى سالى دورغا شالاڭراق كەلگەن سېرىق ساقىلىنى سىقىمداپ تۇرۇپ.

سەدەنشا ئاخۇنۇمنىڭ «نامازدۇرۇس ئەمەس» دېگەن پەتىۋاسى بويىچە، توقسۇن پۈگەننىڭ جەسىتى شۇ كۈنى ئەتىگەندىلا كىيىم-كېچىكى بىلەن چەت ياقىدىكى بىر ئازگاللىغا كۆمۈپ تاشلانغانىدى.

قوزغىلاڭ باشلىقلىرى ئەلچىلەرنى قۇمۇلغا ئۇزىتىپ قويۇپ، دەرھال سالى دورغىنىڭ مېھمانخانىسىغا يىغىلدى.

— بۇ ئەلچىلىك قان بىلەن تۈگىدى،— دېدى سالى دورغا،— ئەمدى قانداق قىلىمىز؟

— قانداق قىلاتتۇق؟ ئون ئىككى تاغدىكى ھەممە مەرگەنلەرنى توپلاپ قۇمۇلغا تېگىش قىلايلى، بىز تېگىش قىلغان ھامان قۇمۇل ۋە بەششاردىكى قېرىنداشلار تەۋرەپ كېتىدۇ،— دېدى قاسىم پالۋان، خۇددى جەڭگە تەييارلىنىۋاتقاندەك تاسما بەلبېغىنى چىڭىتىپ قويۇپ.

— ياق، بەك بالدۇرلۇق قىلىدۇ،— دەپ ئېتىراز بىلدۈردى ئابدىنىياز مىراب،— ھازىر قۇمۇلدا ئاز دېگەندە ئۈچ مىڭ چېرىك بار.

— ئۈچ مىڭ چېرىك بولسا نېمە بوپتۇ، شەھەردىكى تۇڭگان قېرىنداشلارمۇ بىز تەرەپ. ھەممە خەق قوزغىلىپ كېتىدۇ

غان بولسا چېرىكلەر كىرىدىغان تۆشۈك تاپالماي قالىدۇ.

— ياق، پالگان، ئالدىرىمايلى! — دېدى ئابدىنىياز مىراب، — مېنىڭ كېيىمگە كىرىشىسلە، گەنسۇدىن ماجۇڭيىڭنى چىللاپ چىقايلى، يۈسۈپ تەيجى بىلەن بېشىر غوجامۇ خەت چىقىرىپتۇ. ئالتۇن - كۈمۈش لازىم بولسا، بىز بار دەپتۇ. مانا خەت (ئۇ شۇنداق دەپ، يانچۇقىدىن بىر پارچە خەتنى چىقىرىپ ئۈنلۈك ئوقۇدى.)

ئۆينىڭ ئىچىنى جىمجىتلىق باستى. بىر ئازدىن كېيىن گەپ باشلىنىپ، بەزىلەر بۇ پىكىرگە قوشۇلدى. سالى دورغا بىلەن قاسىم پالۋان قوشۇلمىدى. خوجىنىياز ھاجى قوللىرىنى تىزىغا قويۇپ خىيال سۈرۈپ ئولتۇرغاندا، ئابدىنىياز مىراب:

— ھاجىم، ئۆزلە نېمە دەيدىلا، — دېدى.

ھاجى ھەممەيلەنگە تەكشى قاراپ چىقىپ مۇنداپ دېدى:

— ئەمدى بۇ ئىش يوغىنايدۇ. قۇمۇلدىكى چېرىكلەرنى يوقاتتۇق دېگەندىمۇ، ئۈرۈمچىدىن چېرىك كېلىشى تۇرغان گەپ. ماجۇڭيىڭنى چىللاپ كېلىشتىن باشقا چارە قالمىدى. نېمىلا دېگەن بىلەن، ئۇنىڭ بىلەن بىزنىڭ دىنىمىز بىر، قىبلىمىز بىر.

— ھەي شۇ ماجۇڭيىڭ دېگەنلىرى بىزگە گۇيا قىلۇرمۇ؟ — دېدى سالى دورغا.

— گۇيا قىلمىسا ئۆز بېشىنى يەر، — دېدى ھاجى كەسكىن قىلىپ.

ئۇلار يەنە بىر ئاز تالاش - تارتىش قىلىشقاندىن كېيىن، ئاخىر ماجۇڭيىڭغا سوۋغا - سالام بىلەن ۋەكىل ئەۋەتىش قارارىغا كېلىشتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ماجۇڭيىڭ كەلگەندىن كېيىن شەھەرگە بىرلىكتە ھۇجۇم باشلاش، ئاڭغىچە بارلىق كۈچلەرنى ئۈچكە بۆلۈپ، سالى دورغا بىلەن قاسىم پالۋان شوپۇل تەرەپتە، ئابدىنىياز مىراب بىلەن سادىق قورمال نېرىنكىر ۋە

تۆركۆل تەرەپتە مۇداپىئەلىنىپ تۇرۇش، خوجىنىياز ھاجى ئۈرۈمچى تەرەپتىن كېلىدىغان چېرىكلەرنىڭ يولىنى توسۇپ زەربە بېرىش دېگەن پىلاننى تۈزۈشتى. شۇ يولدىن كېتىدىغانلار ئەنە جۇمە نامىزىنى ئوقۇپ بولۇپ يولغا چىقىش تەييارلىقىغا كىرىشىپ كەتتى.

بىراق ئەتىسى تۇيۇقسىز يۈز بەرگەن بىر ۋەقە ئۇلارنى يولدىن توسۇپ قويدى.

توققۇزىنچى باب

قەبرىستانلىقتىكى پاجىئە

مەن ئۆلسەم، ئۆلۈكۈمنى تاغدا قويۇڭلار،
تاغ يولى يىراق كەلسە، باغدا قويۇڭلار.
يۈزۈمنى قىبلە سايان ئاچىپ قويۇڭلار،
بېشىمغا بىر دەستە گۈل سانجىپ قويۇڭلار.

— قۇمۇل خەلق قوشىقى

قىيا تاغ ئېتىكىدىكى بىر پارچە تۈزلەڭلىكتە تاش-توپا ۋە كېسەكتىن قوپۇرۇلغان چوڭ-كىچىك قەبرىلەر قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. بەزى قەبرىلەرنىڭ بېشىغا قوتاز قۇيرۇقىدىن تۇغلار قادالغان، بەزىلىرىنىڭ ئۈستىگە قوچقار ياكى ئارقارلارنىڭ باش سۆڭەكلىرى قويۇلغان. بۇ نەرسىلەر قەبرىستاننى قانچە سۈرلۈك قىلىپ كۆرسەتسە، مەيىن تاغ شامالـلىرى بىلەن دىماغقا ئۇرۇلۇپ تۇرىدىغان ياۋا گىياھلارنىڭ خۇش پۇراقلىرى كۆڭۈلگە شۇنچە ھۇزۇر بېرەتتى. شۇ قەبرىستانلىقنىڭ ئەڭ چېتىدىكى بىر قەبرە توپىسىنىڭ يېڭىلىقى ۋە ئەتراپىغا قوپۇرۇلغان چۇنچىسىنىڭ چىرايلىقلىقى بىلەن كۆزگە تاشلىنىپ تۇراتتى. بۇ مەڭلىك نىيازنىڭ قەبرىسى ئىدى.

جامائەت ناماز جۇمەگە ئالدىرىشىپ كېتىۋاتقاندا، ئاق كىگىز قالپىقىنى كۆزىگىچە چۆكۈرۈپ، ئۆزىگە ئۇزۇن كېلىپ

قالغان ئەستەرلىك قارا تونىنىڭ پەشلىرىنى بېلىگە قىستۇرۇۋالغان چىرايلىق بىر بالا ئالدىراش كېلىپ، شۇ قەبرە ئالدىدا توختىدى ۋە تۈرلۈك-تۈمەن تاغ چېچەكلىرىدىن تۈزۈلگەن بىر گۈلدەستىنى قەبرە بېشىغا ئاستا سانجىپ قويۇپ، ئۆزى يۈكۈنۈپ ئولتۇردى. ئۇنىڭ قىزىلگۈلنىڭ تىكەنلىرىدەك قايرىلما كىرپىكلىرىدە شەبنەم دانىچلىرىدەك ياش تامچىلىرى پارقىراپ تۇراتتى. ئۇ سانجىپ قويغان گۈلدەستە بولسا قۇياش نۇرىدا جىلۋىلىنىپ، گاھ باھار يامغۇرىدىن كېيىن بۇلۇتلار ئارىسىدىن يالتىراپ چىققان ھەسەن-ھۈسەنگە، گاھ ئۆزىنى ئاپتاپقا سېلىۋاتقان تاۋۇسنىڭ پەرلىرىگە ئوخشىشىپ كېتەتتى. بالا قەبرىدىن بىر سىقىم تۇپراقنى ئېلىپ، ئۇنى ئاستا يۈز-كۆزىگە سۈرتتى ۋە يۈزىنى قەبرىگە يېقىپ كۆز يېشى قىلىشقا باشلىدى.

بىردىنلا ئارقا تەرەپتىن ئاياغ تىۋىشى ئاڭلىنىپ قالدى. بالا چۆچۈپ ئورنىدىن قوپتى. كىرلىشىپ كەتكەن ماتا كۆڭلەكنىڭ ياقىسى يىرتىق، يالاڭباش بىر بوۋاي يالاڭاچ قىلىچقا تايىنىپ، دەلدەڭشىپ كەلمەكتە ئىدى. بالا بىر قاراپلا ئۇنى تونۇۋالدى. بۇ مەڭلىك نىيازنىڭ دادىسى سوپى مەرگەن ئىدى. ئۇ بالىغا يېقىن كېلىپ ياشاڭغىراپ تۇرغان كۆزلىرى بىلەن بىردەم قاراپ تۇردى-دە، قىلىچىنى تاشلاپ، «ۋاي جېنىم قىزىم، بۇ ئۆزلە ئىكەنلەغۇ، نېمىدەپ ئوغۇلچە ياسىنىۋالدىلا» دەپ ئۇنى باغرىغا بېسىپ، ئۈن سېلىپ يىغلاشقا باشلىدى.

بۇ بالا ئايىنىسا قىز ئىدى، ئۇمۇ سوپى مەرگەنگە قوشۇلۇپ، ئۆكسۈپ-ئۆكسۈپ يىغلاشقا باشلىدى. سوپى مەرگەن يىغىسىنى توختىتىپ، بىردىنلا شۇنداق قاتتىق ۋە غەلىتە قىياپەتتە كۈلۈشكە باشلىدىكى، ئايىنىسا قىز قورقۇپ كېتىپ، بىر قەدەم ئارقىغا داجىدى ۋە ئۇنىڭغا ھەيرانلىق بىلەن قاراپ نېمە دېيىشىنى بىلمەي قالدى. بوۋاي ھامان كۈلەتتى، كۈلە-كۈلە ئۆزىنى

مەڭلىك نىيازنىڭ قەبرىسى ئۈستىگە تاشلاپ، ھەم يىغلايتتى، ھەم كۈلەتتى. ئايىنىسا قىز شۇ چاغدىلا بوۋاينىڭ ئەقىل-ھوشىنى يوقىتىپ قويغانلىقىنى سېزىپ قالدى ۋە ئۇنى ئۆيىگە ئېلىپ كېتىش نىيىتىدە بولسا كېرەك، قولتۇقىدىن يۆلەپ تۇرغۇزماقچى بولدى. بوۋاي قىزغا قاراپ: «قىچقارسىلا بالام، ئۆزلە قىچقارسىلا ئۇ ئويغىنىدۇ، ھە، بوپتۇ، ئىزا تارتسىلا مەن قىچقىراي» دېدى-دە، قەبرىنى ئاستا ئۇرۇپ تۇرۇپ مۇنداق دېدى:

— مەڭلىك، مەڭلىك، قوپ بالام، ئۇخلاۋېرەمسەن؟ ئايىنىسا قىز كەلدى، سېنى قىچقارغىلى كەلدى. چاققان قوپ، بۇ يەردە دورغامۇ يوق، موللامۇ يوق، نىكاھىڭلارنى ئۆزۈم ئوقۇپ قويىمەن، قادىر خۇدا بىلەن مۇھەممەت مۇستاپا گۇۋاھ. دورغام بىزنى گاداي دېگەن بىلەن، ئايىنىسا قىز گاداي دېمەيدۇ، شۇنداقمۇ قىزىم؟

ئايىنىسا قىز بوۋاينىڭ راستىنلا ئايىنىپ قالغانلىقىغا گۇمانى قالماستىن، كۆزلىرىدىن تارام-تارام ياش ئاققۇزۇپ تۇرۇپ: «يۈرسىلە، بۇ يەردىن كېتەيلى» دېدى ۋە ئۇنى پۈتۈن كۈچى بىلەن يۆلەپ تۇرغۇزماقچى بولدى. بىراق بوۋاي يەنە بىردىنلا قاقاقلاپ كۈلۈپ ئۆزى ئورنىدىن دەس قوپتى ۋە ئاياغ ئاستىدا ياتقان قىلىچنى قولىغا ئېلىپ مۇنداق دېدى:

— ھە، ئۆزلەمۇ دورغىلارنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ قالدىلامۇ؟ ۋاڭلىق تىرىلسە، سىلەر يەنە شىرە چۆرۈق بىلەن قالسىلەر دەمدىلا؟ ئۇلار ۋاڭلىقنى تىرىلدۈرەلمەيدۇ، مەن شامەخسۇتنىڭ ئەرۋاھىنى چېپىپ، توقسان پارچە قىلىۋېتىمەن.

بوۋاي شۇ گەپلەرنى قىلىۋېتىپ، قىلىچنى ئاللىقاياقلارغا تەڭلەپ شىلتىشقا باشلىدى. ئايىنىسا قىز قورققىنىدىن تىترەپ كەتتى. دەل شۇ چاغدا، جۈمە نامىزىدىن ياندىغان جامائەت (ئۇلارنىڭ ئارىسىدا خوجىنىياز ھاجىنىڭ يىگىتلىرىمۇ بار ئىدى)

تۇپراق بېشىنى يوقلاپ ئۆتۈش ئۈچۈن قەبرىستانلىققا كېلىۋاتاتتى، ئايىنسا قىز ئۇلارنى كۆرۈپ، بۇ يەردىن كېتىشكە ئالدىرىدى. بوۋاي ئۇلارنى كۆرۈشى بىلەن تېخىمۇ قايناپ، سوزۇپ-سوزۇپ ۋارقىراشقا باشلىدى:

— كېلىڭ...لار، چاققان كېلىپ...كۆرۈڭ...لار. مەن شامەخسۇتنى...توقسان...پارچە...قىلىۋەتتىم...ئۇ ئەمدى تىرىلمەيدۇ... ها ـ ها ـ ها...

ھېچكىم سوپى مەرگەننى مۇنداق قىياپەتتە كۆرمىگەن ۋە ئۇنىڭ مۇنداق قاتتىق ۋارقىراپ گەپ قىلغىنىنى ئاڭلىمىغانىدى. شۇڭا جامائەت ھەيران قېلىشىپ، ئۇنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈشتى. ھەممىدىن بۇرۇن خوجىنىياز ھاجى ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ «نېمە بولدىلا سوپى ئاكا» دېدى ۋە ئۇنىڭ قولىدىن قىلىچنى ئېلىۋالماقچى بولدى.

— بۇ قىلىچقا ئېسىلما، — دېدى سوپى مەرگەن قاپىقىنى سېلىپ، — بۇ تۆمۈر ئاكامدىن قالغان قىلىچ، بۇ شامەخسۇت بىلەن چىيەن دارىننىڭ بېشىغا تەگكەن قىلىچ. بۇ قىلىچنى مەڭلىكمۇ تۇتالماي ئۇخلاپ قالدى، ئەمدى بۇنى سىلەر نېمە قىلىسىلەر؟

ئابدىنىياز مىراب يېقىن كېلىپ:

— سوپى ئاكا، يوچۇنلا بولۇپ قاپسەن، ئۆيگە بېرىپ ئارام ئالسىلا، — دېدى.

سوپى مەرگەن قاقاقلاپ كۈلدى ۋە مۇنداق دېدى:

— ھەي ئابدىنىياز، سەن...سەن شامەخسۇتنىڭ ئۈچىبېگى، مەن يوچۇن بولۇپ قالمىدىم، سەن يوچۇن بولۇپ قاپسەن، قارا چاپان كىيىۋاپسەنغۇ؟ شامەخسۇتقا قارىلىق تۇتۇۋاتامسەن؟ ئۇنىڭ ئەرۋاھىنى توقسان پارچە قىلىۋەتتىم، ئەمدى تىرىلمەيدۇ. ها ـ ها ـ ها...

— ئۇنداق بولمىغۇر گەپلەرنى قىلىۋا سوپى ئاكا! — دېدى ئابدىنىياز مىراب، ئۆزۈڭ ساقتەك قىلىسەنغۇ، تۈزۈك گەپ قىلسىنا! مەڭلىك بالىمىز ئۈچۈن ھەممىمىز قايغۇردۇق. قانداق قىلىمىز، ئاللانىڭ ئىرادىسى شۇ ئىكەن.

— ياق، مەڭلىك بالا ئۈچۈن قايغۇرماڭلار، — دېدى سوپى مەرگەن، — ئۇ ئۆلمىدى، ئۇ تىرىلىدۇ. ئەممازە، شامەخسۇت تىرىلمەيدۇ. ئۇنى كىم تىرىلدۈرمەن دېسە، بۇ قىلىچ، ھە، مۇشۇ قىلىچ شۇنىڭ بېشىغا تېگىدۇ. ئاڭلىدىڭلارمۇ؟

توپ ئىچىدىكى غۇدۇر-غۇدۇر گەپلەر باشلاندى. كىمدۇر بىرى «سوپى مەرگەن توغرا دەيدۇ» دېدى. ئارقىدىنلا «توغرا، توغرا!»، «ۋاڭلار قۇرۇپ كەتسۇن!»، «بىزگە ۋاڭنىڭ كېرىكى يوق» دېگەن ئاۋازلار ياڭراپ كەتتى.

قويۇق قورۇقلار بىلەن قاپلانغان پېشانىسى ئاپتاپتا كۆيۈپ قارىداپ كەتكەن بىر قاتمال دېھقان كۆتۈرەڭگۈ ئاۋاز بىلەن ئابدىنىياز مىرابقا مۇنداق دېدى:

— سوپى مەرگەننى ئايىنىپ قاپتۇ دەۋاتامدۇ، ئايىنىپ قالسىمۇ قالغاندۇ بۇ گوۋال①، بالا دەردى يامان، دۇنيالىقتا تىككەندەك بىر تال بالىسىنىڭ دەردىنى قانداق ئۇنتۇغاي؟! ئەممازە ئۇنىڭ نېمىلەرنى دەۋاتقىنىنى ئاڭلىدىڭلارمۇ؟ ئۇ مەڭلىك بالىدىن ئايرىلىپ قالغىنىغا بىر ھەسسە قايغۇرسا، ۋاڭلىقنى تىرىلدۈرىمىز دېگىنىڭلارغا ئوغىسى قايناپ، ئۆتى يېرىلاي دەۋاتىدۇ. ۋاڭلىقنى ئورنىغا كەلتۈرىمىز دېگىنىڭلارغا بىزمۇ رازى ئەمەس. بىزنى «تۆمۈر چارۋا» بىلەن «تارخان جاساقلىق» نىڭ دەردىنى يەنە تارتقاي دەمسىلەر؟

---

① گوۋال — بىچارە. (قۇمۇل شېۋىسى.)

ئويلاپ ئىش قىلىشسىلا!

«توغرا، توغرا» دېگەن ئاۋازلار ياڭرىدى. ئابدىنىياز مىراب يالت قىلىپ سادىق قورمالغا قارىدى.

— توغرا، گېپىڭلار توغرا! — دېدى خوجىنىياز ھاجى قوشۇمىسىنى تۈرۈپ، — شاھمەخسۇت ئۆلدى، ئۇ ھەرگىز تىرىلمەيدۇ، نەزەر دېگەن ئەپيۇنكەش ئۈرۈمچىدە، ئۇ ئەمدى قومۇلغا كېلەلمەيدۇ. ھۆكۈمەتمۇ ئۇنى ئەۋەتمەيدۇ.

— نەزەرنىڭ ئوغلى بەشىرچۇ، ئۇ تېخى ھايات، — دېدى كىمدۇر بىرى ھاجىنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ.

— توغرا، بەشىر تېخى ھايات، — دېدى ھاجى، — ئەمما ئۇ ھاراقكەش بىزنىڭ ئىشىمىزغا قول تىقالمايدۇ.

«ھا-ھا-ھا!» — كۈلدى سوپى مەرگەن، ئاندىن خۇددى ساق كىشىدەك گەپكە كىرىشتى:

— قول تىقالمىغان بىلەن پۇل تىقىدىكەنغۇ، سىلەر ئۇنىڭ پۇلى بىلەن نېمە ئىش قىلماقچى؟ گەنسۇدىن ماجۇڭيىڭنى ئەكەلمەكچىمۇ، ھەي ھاجى، تۆمۈر ئاكامغا قورئان تۇتۇپ بېرىپ، ئۇنى قىلتاققا دەسسەتكەن ھېلىقى لى داۋىننى ئۇنتۇپ قالدىڭمۇ؟

— يوق، ئۇنتۇمىدىم ئاكا، ئۇ لومودىنى قانداق ئۇنتۇغىلى بولسۇن! — دېدى ھاجى كەسكىن قىلىپ، — ئەمما ھازىرقى ئەھۋال ئۇنىڭغا ئوخشىمايدۇ. ئۇ چاغدا ۋاڭ-غوجىلار بىلەن ياڭ جاڭجۈڭ بىر ئىدى. تۇڭگانلارنىڭ چوڭلىرىمۇ ياڭ جاڭجۈڭ تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەن. ھازىر يېڭى جاڭجۈڭنىڭ قامچىسى ۋاڭ-غوجىلارنىڭمۇ، تۇڭگان قېرىنداشلارنىڭمۇ بېشىغا تەگدى. ھازىر ھەممەيلەننىڭ ئۈمىدى چېرىكلەرنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلۇش! ۋاكلىق ئورنىغا كەلسۇن دېگەن سۆز — چېرىكلەرنى قوغلىۋېتىپ، يۇرتنى ئۆزىمىز سورايمىز دېگەن

بولىدۇ. گىمدە كىم شامەخسۇتنىڭ ئورنىغا ۋاڭ بولمەن دەيدىغان بولسا، ھەممىدىن بۇرۇن مەن ئۇنىڭغا ئوق ئاتىمەن.

— ئوردىنىڭ چارۋىلىرى بىلەن تېرىلغۇ يەرلىرىنى قانداق قىلىسىلەر؟ — دەپ سورىدى ھېلىقى قاتمال دېھقان ھاجىغا تىكىلىپ تۇرۇپ.

ھاجى بۇ سوئالغا نېمە دەپ جاۋاب بېرىشنى بىلمىگەندەك ئويلىنىپ قالدى. ئاندىن قولىنى قاتتىق شىلتىپ مۇنداق دېدى:

— ئاگال ماۋۇ يەر يۇتقۇر زالىم ھۆكۈمەتتىن قۇتۇلايلىقچۇ، كېيىن بىر گەپ بولۇر. ئەمما قانداقلا بولسا، زالىم ھۆكۈمەتنىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن قۇتۇلۇپ، بەگ-غوجىلارنىڭ نوختىسىغا تۇتۇلىدىغان ئىش بولمايدۇ.

— ھاجى، بۇ گەپلىرى راستمۇ؟ — دېدى سوپى مەرگەن. خۇددى روھىي ھالىتىدە ھېچبىر ئۆزگىرىش بولمىغان كىشىدەك ئۇنىڭغا دىققەت بىلەن قاراپ.

شۇڭغىچە گەپ قىلىشقا پۇرسەت تاپالماي تۇرغان سالى دورغا سوپى مەرگەنگە يېقىنىراق كېلىپ: «ھاجىغا ئىشەنسىلە، بىزگىمۇ ئىشەنسىلە سوپى ئاكا» دېدى.

سوپى مەرگەن ئەتراپتىكى ئادەملەر توپىغا تەكشى قاراپ چىقتى، يۈزلىگەن كۆزلەر ئۇنىڭ ئاغزىغا تەلمۈرۈپ تۇرغاندەك كۆرۈنەتتى. ئۇ قولىدىكى قىلىچنى توغرىسىغا تۇتۇپ تۇرۇپ، مۇنداق دېدى:

— مۇشۇ قىلىچ ھۆرمىتى ئۈچۈن ھاجىغا، ھىم، سالى دورغىمۇ ئىشىنەي-ئىشىنەي، ئەمما بىلىپ قويۇشسىلا، بۇ تۆمۈر ئاكامدىن قالغان قىلىچ، مانا قارىسىلا، ئۇنىڭ دەستىدە تۆمۈر خەلپىنىڭ بۈركۈت چاڭگىلىدەك قاتتىق بارماقلىرىنىڭ ئىزى بار. مەن بۇ قىلىچنى مەڭلىككە بەرگەنىدىم، ئۇ

ئوغۇل بالا ئىدى، بۇ قىلىچنى داتلاشتۇرماي تۇتالايتتى. بىر جادۇگەر ئۇنىڭغا دورى بىھوش بېرىۋەتكەن ئوخشايدۇ. ئۇ ئۇخلاپ قالدى، ئەمدى بۇ قىلىچنى دات باستۇرماي تۇتالايدىغان ئەر بارمۇ؟

«بار، مانا مەن»، «مەنمۇ بار»، «مەنمۇ»، «ھەممىمىز بار» دېگەن ئاۋازلار ياڭراپ، ئون نەچچە يىگىت توپنىڭ ئالدىغا ئۆتتى.

— سوپى ئاكا، — دېدى ئۇلاردىن تۆت چاسا كەلگەن قىزىل يۈزلۈك بىر يىگىت، — رەھمەتلىك مەڭلىك نىياز ئىنىمىنىڭ ئورنىدا مانا مەن بار، بۇ قىلىچ مېنىڭ قولۇمدا تۇرۇپ داتلىشىپ قالىدىغان بولسا، تۆمۈر خەلپە بىلەن مەڭلىك نىيازنىڭ قىزىل تىرنىقى قىيامەت كۈنى مېنىڭ ياقامدا بولسۇن.

بۇ خوجىنىياز ھاجىنىڭ جەڭچىلىرىدىن مىرۇل دېگەن يىگىت ئىدى. ئۇ گەپ قىلىۋاتقاندا كۆكۈچرەك كۆزلىرى ئىختىيارسىز ياشقا تولدى. ئۇنىڭ ئاۋازىمۇ تىترىگەندەك چىقاتتى.

— ئاتاڭغا رەھمەت مىرۇل، بۇ قىلىچنى تۇتۇشقا سەن مۇناسىپ، — دېدى ھاجىمۇ كۆزلىرىگە ياش ئېلىپ.

سوپى ھەرگەن: «ھاجىم ئىشەنگەن يىگىتكە مەنمۇ ئىشىنىمەن، تۇت، بالام» دەپ قىلىچنى مىرۇلنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى ۋە ئۆزى ھەممەيلەنگە قاراپ «خوش تۇغقانلار» دېدىدە، ناھايىتى ھالسىزلانغان ھالدا مەڭلىك نىيازنىڭ قەبرىسى تەرەپكە دەلدەڭشىپ كېتىۋېتىپ، «گۇپپىلا» قىلىپ ئوڭدىسىغا يىقىلدى خوجىنىياز ھاجى بىلەن سالى دورغا دەرھال كېلىپ ئۇنى يۆلىدى. بىراق ئۇنىڭ ياشاڭغىراپ تۇرىدىغان كۆزلىرى يۇمۇلۇپ كېتىۋاتاتتى. شېشىدەك سۈزۈك ئاسماندىكى ياز قۇياشىنىڭ ئالتۇن نۇرلىرى ئۇنىڭ قورۇق بېسىپ

گەتكەن يۈزىدە جىلۋىلىنىپ تۇراتتى، مەيىن تاغ شاماللىرى ئۇنىڭ كۈمۈشتەك يالتىراق ئۇزۇن ساقىلىنى ئاستا يەلپۈپ ئۆتمەكتە ئىدى.

— سوپى ئاكا، سوپى ئاكا، نېمە بولدىلا؟ كۆزلىرىنى ئاچسىلا، بىز، — دېدى خوجىنىياز ھاجى ئۇنىڭ پېشانىسىنى سىلاپ تۇرۇپ.

بوۋاي تېخىچىلا جىم ياتاتتى. سالى دورغا يىگىتلەرنى ئۇنى كۆتۈرۈشكە بۇيرۇدى. يىگىتلەر مەسچىتتىن مېيىت يۇيىدىغان تاختىنى ئەكىلىپ، سوپى مەرگەننى سالى دورغىنىڭ ئۆيى تەرەپكە كۆتۈرۈپ ماڭدى.

ھەممىسىنىڭ ئارقىسىدا كېتىۋاتقان ئابدىنىياز مىراب يېنىدىكى سادىق قورمالغا ئاستا پىچىرلىدى:

— بۇ خەقنىڭ پەيلىنى كۆردىلەمۇ؟خوجىنىياز بار يەردە، ئەتە - ئۆگۈن بىزگە گەپ تەگمەيدىغان ئوخشايدۇ.

— ماجۇڭيىڭنى چاقىرىپ چىللاپ كەلمىسەك بولمىدى!— دېدى سادىق قورمالمۇ، ئابدىنىياز مىرابنىڭ قۇلىقىغا پىچىرلاپ.

ئونىنچى باب

ساتقىن

بۇ ئادەم ساتتى ئۆز سەپدىشىنى،
ساتتى ئۆز يولدىشىنى.
ساتتى ئالتۇن لىگەنگە سېلىپ،
سەپدىشىنىڭ قانلىق كېسىلگەن بېشىنى.

— نازىم ھېكمەت

1

قەبرىستانلىقتىكى پاجىئەدىن كېيىن، بىرەر ھەپتە ئۆتكەندە، شەھەر يولىدىكى بىرىنچى ئۆتكەلدە قاراۋۇللۇقتا تۇرغان يىگىتلەر سالى دورغىنىڭ ئۆيىگە ئىككى مېھمان باشلاپ كەلدى. ئۇلارنىڭ بىرى، خۇشپىچىم، قارا ساقال - بۇرۇتى ئۆزىگە بەكمۇ ياراشقان، قىزىل يۈزلۈك، تاغلىقلارغا نىسبەتەن ناھايىتى پۇزۇر كىيىنگەن ئەللىك ياشلار چامىسىدىكى بىر ئادەم ئىدى، ئۇ مىنگەن چىلان تورۇقنىڭ ئېگەر - جابدۇقلىرىمۇ ئادەتتىكى پۇقرالاردا كەم ئۇچرايتتى. ئىككىنچىسى، ئورۇق قىرچاڭغۇغا مىنگەن، خىزمەتچى كىيىمى كىيگەن ئاددىي يىگىت ئىدى. بۇ مېھمانلار سالى دورغىنىڭ دەرۋازىسى ئالدىدا توختاپ، ئاتتىن چۈشۈش بىلەن ئۇششاق بالىلار ئۇلارنىڭ

چۆرىسىگە ئولىشىۋېلىپ، پىچىرلىشىشقا باشلىدى:

— ماۋۇ ئادەم بەگلەردىن ئوخشايدۇ، ئۆتۈكىنى قارا، ئەينەكتەك پارقىرايدىكەن.

— قارا، قارا، قامچىسىنىڭ سېپىگە قارا، بىلىقنىڭ كۆزىدەك پارقىراۋاتقان نېمە ئۇ؟

— ھوي كالۋا، شۇنىمۇ بىلمەمسەن، ئاغىچا خېنىملارنىڭ بۆكىگە قادايدىغان چىنتاش① دېگەن نېمە شۇ.

شۇ ئارىدا، سالى دورغا بىلەن قاسىم پالۋان ھويلىدىن چىقىپ، مېھمانلارنى قارشى ئالدى، ئۇلار كۆرۈشۈۋاتقاندا، يەنە بىر بالا يېنىدىكى ھەمراھىغا پىچىرلىدى:

— كۆردۈڭمۇ، قولىدا ئۈزۈكمۇ بار ئىكەن تېخى.

— ئەرلەرمۇ ئۈزۈك سالىدىكەن - ھە!

— بەگ - غوجىلار بىلەن سودىگەر بايلار شۇنداق قىلىدۇ، سېنىڭ ئاپاڭغا ئوخشاش...

— ئاستا گەپ قىل، ئاڭلاپ قالمىسۇن.

بالىلار گېپىنى قىلىۋاتقان بۇ ئادەم ئون ئىككى تاغنىڭ بىرى بولغان ئىدىر دېگەن يۇرتنىڭ سابىق دورغىسى ئابدۇرېھىم دورغا ئىدى. ئۇ ياش ۋاقتىدا «تۆمۈر خەلپە يېغىلىقى»غا قاتناشقان. ئەمەلىيەتتە، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئىچىدە تۇرۇپ، شامەخسۇتقا خىزمەت قىلغانلىقتىن، قوزغىلاڭ بېسىقتۇرۇلغاندىن كېيىن، دورغىلىق مەنسىپىگە ئېرىشكەن. ھۆكۈمەت تەرەپ ئۇنىڭغا پەيجاڭ (ئوتتۇز بېشى) لىق ئەمەلىنى بەرگەن. بىراق 1930 - يىلى ئەتىيازدا شامەخسۇت ئۆلگەندىن كېيىن، جىڭ شۇرېن ھۆكۈمىتى ۋاڭلىقنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش سىياسىتىنى جىددىي يۈرگۈزۈشكە باشلىغاندا، ئابدۇرېھىم دورغا ۋاڭ-

① چىنتاش — ياقۇت، زۇمرەت، پىرۇزە قاتارلىق ئېسىل تاشلارنىڭ ئومۇمىي نامى. (قۇمۇل شېۋىسى.)

لىقىنى ھىمايە قىلغۇچى بەگ - غوجىلارنىڭ سىپىدگە قوشۇلدۇ.
ھەتتا پائال سۈرئەتتە مەخپىي ھەرىكەت باشلايدۇ. بۇنى يول-
ۋاس سېزىپ قېلىپ لىۋۇسىجاڭغا چېقىپ قويىدۇ. لىۋۇسىجاڭ
ئۇنىڭ مەشھۇر سولايىمانبەگنىڭ ئوغلى ئىكەنلىكىنى نەزەرگە
ئېلىپ، ئېغىر جازا بېرىشكە جۈرئەت قىلالماي، ئۇنى پىچانغا
سۈرگۈن قىلىدۇ. ئابدۇرېھىم دورغا پىچاندىن لىۋۇسىجاڭغا تو-
ۋىنامىلەر يېزىپ خىزمەت كۆرسىتىش پۇرسىتىنى بېرىشنى تەلەپ
قىلىدۇ ۋە ئوچۇقتىن - ئوچۇق مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئاڭلىسام
ئون ئىككى تاغ قوزغىلىپ كېتىپتۇ. ئوتنى ئوت بىلەن ئۆچۈ-
رەلمەيسىز. چەنتۇنىڭ تىلىنى چەنتۇ ئۇقىدۇ، تاغچىنىڭ خۇي-
يىنى تاغچى بىلىدۇ. ماڭا پۇرسەت بەرسىڭىز، تاغچىلارنىڭ
چوڭلىرىنى ئىككى ئېغىز گەپ بىلەنلا ئالدىڭىزغا ئەكىلىپ
بېرىمەن.»

لىۋۇسىجاڭ قوزغىلاڭچىلارنى نە كۈچ، نە پۇل بىلەن باش
ئەگدۈرەلمەي، بېشىنىڭ ئىچىمۇ، تېشىمۇ قېتىپ تۇرغان كۈن-
لەرنىڭ بىرىدە ئابدۇرېھىم دورغىنىڭ ئاشۇ گەپلىرىنى ئېسى-
گە ئېلىپ، ئۇنى دەرھال قۇمۇلغا چاقىرتتى ۋە ئۇنىڭ ئال-
دىغا نەچچە مىڭ سەر پۇلنى قويۇپ: «قېنى ئەمسە، ھۈنىرى-
ڭىزنى بىر كۆرسەتمەمسىز» دېدى ۋە ھازىرقى كۈندە ئابدى-
نىياز مىراب، خوجىنىياز ھاجى قاتارلىق قوزغىلاڭ باشلىق-
لىرىنىڭ شوپۇلدا، يەنى سالى دورغىنىڭ قېشىدا ئىكەنلىكىنى
ئېيتتى. شۇنىڭ بىلەن ئابدۇرېھىم دورغا ئۆزىنىڭ «ھۈنىرى»
نى كۆرسىتىش ئۈچۈن، بوگۇن بۇ يەرگە كەلگەنىدى. بىراق
ئۆيگە كىرە - كىرمەيلا، سالى دورغىدىن ئابدىنىياز مىرابنىڭ
ئاراتۇرۇككە، خوجىنىياز ھاجىنىڭ شارلار تېغى تەرەپكە
كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، «ئاپلا، كېچىكىپ قاپتىمەن» دەپ ئويى-
لىدى - دە، ئاندىن «خەير، ئاگال ماۋۇ سېرىق ساقال تەرسانى

(سالى دورغىسىنى دېمەكچى) ئەيۋەشكە كەلتۈرسەممۇ چوڭ گەپ» دېگەن خىيال بىلەن شوپۇلدا بىر - ئىككى كۈن تۇرماقچى بولدى ۋە چاي ئىچىشىپ ئولتۇرۇپ، ئۆزىنى مەڭلىك نىيازنىڭ ۋاقىتسىز قازاغا ئۇچرىغانلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن هال سوراپ چىققان كىشى قىلىپ كۆرسىتىپ، بىرمۇنچە گەپلەرنى قىلغاچ «دورغام ماقۇل كۆرسە، ئاگال سوپى مەرگەننى يوقلاپ كەلسەك، ئاندىن تۇپراق بېشىغا چىقىپ مەرھۇم مەڭلىك بالىنىڭ روھىغا قۇرئان ئوقۇپ قايتساق» دېدى. سالى دورغا بۇ تەكلىپكە قوشۇلدى ۋە ئۇنى سوپى مەرگەننىڭ قېشىغا باشلاپ كىردى. سوپى مەرگەن ھېلىمۇ بىتاب ھالدا سالى دورغىنىڭ ھويلىسىدىكى بىر ئۆيدە ياتاتتى. ئابدۇرېھىم دورغا قۇرئان پاتىھەسى قىلىپ، هال - ئەھۋال سورىدى. بىراق سوپى مەرگەننىڭ ئۇنىڭغا جاۋاب بەرگۈدەك هالى يوق ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئابدۇرېھىم دورغا ئۇنىڭ قېشىدىن چىقىپ، سالى دورغا بىلەن قاسىم پالۋاننىڭ ھەمراھلىقىدا ھېلىقى قەبرىستانلىققا كەلدى ۋە ئەرۋاھلارغا، بولۇپمۇ مەڭلىك نىيازنىڭ روھىغا ئاتاپ شۇنداق مۇڭلۇق قىرائەت قىلدىكى، سالى دورغا بىلەن قاسىم پالۋانلار ئىختىيارسىز كۆزلىرىگە ياش ئالدى.

— توقسۇن يۈگەن دېگەن مۇناپىقنىڭ هاجىغا قەست قىلىشىدا يولۋاس تازىنىڭ قولى بار دەپ ئويلايمەن، — دېدى ئابدۇرېھىم دورغا قەبرىستانلىقتىن قايتىپ كېلىۋېتىپ، — ئىلاھىم، بۇ تازىمۇ ياخشى كۈن كۆرمەس، ئورنى كىم كولىسا ئۆزى چۈشۈر، شۇنداق ئەمەسمۇ؟

— يولۋاسچۇ، ئۇ نېمە قىلىپ يۈرىدۇ؟ — سورىدى سالى دورغا.

— نېمە قىلماقچىدى، لىيۇسېجاڭنىڭ قولتۇقىغا

كىرىۋېلىپ، قۇمۇلغا پاتماي يۈرىدۇ. ئۇنىڭ مەنسىپى يەنە ئۆسىدىغان ئوخشايدۇ. ئەمدى بىز قۇمۇللۇقلار دادىسىنىڭ تايىنى يوق ئاشۇنداق بىر چېركىنىنىڭ قولىغا قالىدىغان ئوخشايمىز. ئەسلىدە قۇمۇلنى سوراشقا ئۆزلەدەك ئەرلەر لايىق ئىدى.

ئۇ شۇ گەپلەرنى قىلىۋېتىپ، يەر ئاستىدىن سالى دورغىنىڭ چىرايىغا قاراپ قويدى. سالى دورغا ئۇنىڭ گېپىگە پەسەنت قىلماي، بىر خىلدا قەدەم تاشلاپ كېتىۋېتىپ مۇنداق دېدى:

— ۋاي دورغام، ئالقانچىلىق كېلىدىغان شوپۇلنى سورىيالماي، ئەلنىڭ بېشىغا شۇنچە دىشۋارچىلىقلارنى كەلتۈرگەن مەندەك ئادەم قۇمۇلنى سوراشقا قانداق لايىق بولاي!

— بۇ نېمە دېگەنلىرى، جاڭ جىسانىڭ ئەدىپىنى بەرگەنلىرىدىن كېيىن، ئۆزلەنى بىلمەيدىغان كىشى قالمىدى، — دېدى ئابدۇرېھىم دورغا. ئاندىن چىرايىغا ساختا كۈلكە يۈگۈرتۈپ، سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— دوستلار تۇرماق دۈشمەنلەرمۇ ئۆزلەگە قايىل قاپتۇ. ئۇ كۈنى لىيۇسىجاڭ مەندىن سالى دورغىنى تونۇمسىز دەپ سورىدى، تونۇمايچۇ دېسەم، قۇمۇلدا ئۇنىڭچىلىك ئەر يوق ئىكەن. بۇ مالىماتاڭلار بېسىلسا، ئون ئىككى تاغنى سالى دورغا سورىسا بولغۇدەك دېدى. ئەقىللىك كىشى كەلگەن ئامەتنى نېرى تۈر دەپ ئىتتىرىۋەتمەيدۇ، دورغام!

— يوقسۇ، مەن ئون ئىككى تاغنى سوراشقىمۇ ھېرىس ئەمەسمەن، ئەل-يۇرت جەبىر-زۇلۇم كۆرمەي، ئارامخۇدا ئۆتەلىسىلا ماڭا شۇ يېتىدۇ.

— ھە، بەللى، — دەپ چىرايلىق چىشلىرىنى كۆرسىتىپ كۈلدى ئابدۇرېھىم دورغا، — ئەل-يۇرتنىڭ جەبىر-زۇلۇم كۆرمەسلىكى ئۈچۈن، ئۆزلەدەك ئەرلەر كېرەك.

— دورغام، — دېدى سالى دورغا قاپىقىنى سىلىپ، — بۇ گەپلەرنى قويسىلا، ئۆزلە پىچاندىن قانداق قىلىپ يېنىپ كەلدىلە، ليۇسىجاڭ ئۆزلەنى پىچانغا پالىغان ئەمەسمۇ، شۇنى ئېيتسىلاچۇ.

— مانا، مانا، ئەمدى گەپنىڭ قىزىقىنى ئاڭلايدىغان بولدىلا، — دېدى ئابدۇرېھىم دورغا ھاياجانلىنىپ، — ليۇسىجاڭ مېنى قىچقارتىپ كېلىپ مۇنداق دېدى: بىز سىزنى كەچۈرۈم قىلدۇق، بۇرۇنقىدەك دورغا بولىسىز. سالى دورغا بىلەن ئابدىنىياز مىراب باشلىق ھەممە قوزغىلاڭچىلارنىمۇ كەچۈرۈم قىلىمىز. نەچچە گاختىن ئەلنىڭ دەردىگە يەتمەپتىمىز، قۇمۇلغا ۋاڭ قويغىلى بولمايدۇ، يۇرتنى سىلەرگە ئوخشاش پۇقرالاردىن چىققان يەرلىك مۆتىۋەرلەر سورىسا بولغۇدەك. سىز بېرىپ سالى دورغىلارغا ئېيتىڭ، ھۆكۈمەت بىلەن ياراشسا، ئۇن ئىككى تاغنى شۇلارنىڭ ئۆزى سورايدۇ، قورالىنى تاپشۇرسىلا، بىز ھېچقانداق ئىشقا ئارىلاشمايمىز.

— ھە، ئۆزلەزە بىزنى ئەل بولۇشقا دەگەت ① قىلغىلى كەپتىلا - دە، — دېدى سالى دورغا ئاۋازىنى كۆتۈرۈپ، — مۇنداق دەيدىغان بولسىلا ھازىرلا بۇ يەردىن كەتسىلە...

— كايىمىسىلا دورغام، — دېدى ئابدۇرېھىم دورغا يالۋۇرغان ئاھاڭدا، — مەن ئۇنداق ئىشقا كەلمىدىم، بايىلا ئېيتتىمغۇ، توقسۇن پۇگەنىنىڭ قارايۈزلۈك قىلغىنىنى ئاڭلاپ، ھەرقايسىلىرىدىن كۆڭۈل سورىغىلى كەلدىم. مېنىڭمۇ نىيىتىم ھەرقايسىلىرىغا ئوخشاش، ھەممىمىز بىر سەپداش، بولمىسا ليۇسىجاڭ مېنى پىچانغا پالامدۇ؟

— بىز بىلەن سەپداش بولسىلا، قوللىرىغا قورال ئېلىپ

---

① دەگەت — «دەۋەت» دېمەكچى.

جەڭگە كىرسلە! — دېدى قاسىم پالۋان ئۈنىڭغا قارىماي تۇرۇپ.

— لازىم بولسا، قورالنىمۇ ئېلىۋېرسەڭ پالگان. مەن قولۇمغا خېنە يېقىۋالغىنىم يوق، — دېدى ئابدۇرېھىم دورغا ئۆزىنى سىپايى تۇتۇشقا تىرىشىپ، — بۇلتۇرلا قولغا قورال ئېلىپ، قوزغىلايلى دېگەن ئابدۇرېھىم مەن شۇ. يولۋاس دېگەن تاز چېقىمچىلىق قىلمىغان بولسا، شۇ چاغدىلا ئىشىنى باشلىۋېتەتتۇق. ئەمدى بارا - بارا قان تۆكمەيمۇ مەقسەتكە يەتكىلى بولىدىكەن دېگەن خىيالغا كېلىپ قالدىم. ھېلىمۇ ھەرقايسىلىرى نېمە دېسىلە ياق دېمەيمەن.

سالى دورغا بىرنېمە دېيىشكە تەمشىلىۋاتقاندا، چارلاش قىسمىدىكى يىگىتلەردىن ئىككىسى ئاتلىرىنى چاپتۇرغان پېتى ئۇلارنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختىدى ۋە ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپ، شىنگشىڭشيا تەرەپتىن ئون ھارۋىغا قورال - ياراغ باسقان چېرىكلەرنىڭ قۇمۇل تەرەپكە ماڭغانلىقىنى خەۋەر قىلدى.

— ھارۋىلاردا قانچىلىك چېرىك بار ئىكەن؟— سورىدى قاسىم پالۋان.

— ھەربىر ھارۋىدا ئۈچ - تۆتتىن چېرىك بارلىقىنى كۆردۇق.

— خۇدا بېرىپتۇ، — دېدى قاسىم پالۋان خۇشال بولۇپ، — مەن ھازىرلا يولغا چىقاي، قانداق دەيدىلا دورغام؟

سالى دورغا سەل ئويلىنىۋېلىپ: «بۇغۇ ئوبدان ئولجا ئىكەن، ھەر ھالدىزە، ئېھتىيات بىلەن ئىش قىلۇرلا. جىقراق ئادەم ئېلىشىۋالسىلا»، دېدى.

قاسىم پالۋان شۇ ئاخشىمى ياخشى ئاتلارغا مىنگەن ئۈچ يىگىت بىلەن يۈرۈپ كەتتى.

ئابدۇرېھىم دورغا ئۇيان ئۆرۈلۈپ، بۇيان ئۆرۈلۈپ،

كېچىچە ئۇخلىيالمىدى. «قانداق قىلىش كېرەك؟» ئويلايتتى ئۇ،—
بۇ سىرىق ساقال تەرسا ئاسان گەپ يەيدىغاندەك ئەمەس.
بۇنىڭغا قارىغاندا ئابدىنىيازنى ئىندەككە كەلتۈرمەك ئوڭايراق.
ئۇنى ئىككى تاغقا باش بولىسەن دېسەم، ھە شۇنداق، ئەمەل-
مەنسەپكە كىم ئامراق ئەمەس، ئۇ خوجىنىيازدىن قىزغىنىپ
بولسىمۇ، ماقۇل دەپ تاشلايدۇ. ئەمما ئۇنىڭ قېشىغا بېرىشقا
ۋاقىت كېرەك. ئاۋۇ ئۇزۇن ساقال قاسىم پالگاننىڭ ئۇنى ھار-
ۋا يارىغىنى ئېلىشقا كېتىۋاتقىنىنى بىلىپ تۇرۇپ، بۇ سودىدىن
قۇرۇق قالسام بولماس! ئەتىكى قۇيرۇقتىن بۈگۈنكى ئۆپكە
ئەۋزەل ئەمەسمۇ، ئاگال بۇ پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىشىم كېرەك.
ئۇ ئاشۇنداق خىياللار بىلەن تاڭنى ئاتقۇزۇپ، ئەتىگەن-
لىك چاي ۋاقتىدا «خوش دورىغام، مەنمۇ شەھەرگە ياناي» دەپ
سالى دورىغىدىن رۇخسەت سورىدى ۋە سالى دورىغىنىڭ «بىر-
ئىككى كۈن تۇرۇپ كەتسىلە» دېگىنىگە ئۇنىماي، دەرھال يولغا
چىقتى. ئۇ كېتىپ قالغاندىن كېيىن، سالى دورغا بىرنېمىدىن
ئەنسىرىگەندەك بولۇپ، دەرھال ئون بەش يىگىتنى قاسىم پال-
ۋانلارغا ياردەمگە ماڭغۇزدى.

2

قاسىم پالۋانلار شىڭشىڭشىيا يولىدا ئىككى كۈن ئىز قوغ-
لاپ يۈرۈپ، ئۈچىنچى كۈنى ئەتىگەندە شەھەرنىڭ تەخمىنەن
يىگىرمە بەش كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىدىكى قارىسۇغۇقچى دې-
گەن يەردە ھېلىقى ھارۋىلارنىڭ قارىسىنى كۆرۈپ قالدى. چې-
رىكلەر شىمالىي تەرىپى يۇلغۇنلۇق قۇم بارخانلىرى، جەنۇبىي
تەرىپى شورتاڭلىق سازلىق بىلەن قاپلانغان بىر خارابە دەڭ
ئالدىدىكى ئويمانلىقتا ئات-ھارۋىلىرىنى قېتىشىۋاتاتتى. بىردىنلا

قوم بارخانلىرى ئارىسىدىن مىلتىق ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ قالدى. چېرىكلەر ئۆزىنى ئوڭشاپ بولغۇچە ئوق يامغۇردا قالدى. ئۇلار ھودۇقۇپ كېتىپ، كىمگە قارىتىپ ئېتىشنى بىلمەي، قارىسىغا ئوق چىقىراتتى. بەزىلىرى ئات ئېلىپ قېچىپ ئۆرۈلۈپ چۈشكەن ھارۋىلارنىڭ ئاستىدا قالدى. ئالاقزادە بولۇپ قاچقانلىرىغا تېخىمۇ ئاسان ئوق تېگەتتى. شۇنداق قىلىپ، يېرىم سائەتكە يېتەر-يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ئوتتۇزدىن ئارتۇق چېرىك جېنىدىن جۇدا بولدى، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا يارىدارلارمۇ بار ئىدى.

كۈن نەيزە بويى كۆتۈرۈلگەندە، قانغا بويالغان بۇ ئويمانلىق جىمجىت بولۇپ قالدى. ئىككى يىگىت قاچقان ئات-ئۇلاغلارنى تۇتۇپ كېلىپ، غەنىيمەت ئېلىنغان قوراللارنى يىغىشتۇردى. يەنە بىر يىگىت قاسىم پالۋان بىلەن جەسەتلەرنى ئارىلاپ، مىلتىقلارنى يىغىپ يۈرگەندە، يېنىكرەك يارىلىنىپ ياتقان بىر چېرىك قولىدىكى ماۋزۇرنىڭ تەپكىسىنى بېسىۋەتتى. ئارقا-ئارقىدىن ئېتىلغان بەش تال ئوق ئۇ يىگىتنى يىقىتتى. قاسىم پالۋان غەزەپلىنىپ ھېچقايسىسىنى تىرىك قويماسلىق ئۈچۈن جەسەتلەر ئارىسىدىن يارىدارلارنى ئاختۇرۇپ يۈرگەندە شەھەر تەرەپتىن يۈزدەك چېرىك ئات چاپتۇرۇپ كەلدى. بىردەملىك قاتتىق ئېتىشىۋالغاندىن كېيىن، يىگىرمىدەك چېرىك ئاتتىن غۇلاپ چۈشتى. قاسىم پالۋانمۇ ئۆزىنىڭ ئىككى يىگىتى بىلەن قازا تاپتى.①

— ئوغرىلارنىڭ كاللىسىنى كېسىپ ئېلىڭلار! — دەپ ۋار-

① «قارمۇقچى دېگەن يەردە خۇيىمۇ قاتتىق جەڭ بولدى. قاسىم پالۋان رەھمەتلىك چېرىكلەرگە يەم بولدى.» دېگەن خەلق قوشىقى شۇ جەڭنىڭ خاتىرىسى ئىدى.

قىردى چېرىكلەرنىڭ باشلىقى قولىدىكى قىلىچنى شىلتىپ تۇرۇپ.

بىر چېرىك ئوگدىسىغا سوزۇلۇپ ياتقان قاسىم پالۋاننىڭ مەيدىسىگە دەسسىگەن ھالدا، ئۇزۇن ساقىلىدىن تارتىپ تۇرۇپ بېشىنى شارت قىلىپ كېسىۋالدى. يىگىتلەرنىڭ بىرىنىڭ باش سۆڭىكى تىتىلىپ كەتكەنلىكتىن، قالغان ئىككىسىنىڭ بېشى كې-سىپ ئېلىنىدى ۋە شۇنىڭدىن كېيىن، چېرىكلەر شەھەر تەرەپكە راۋان بولدى.

سالى دورغا تەرەپتىن يارىدەمگە ئەۋەتىلگەن ھېلىقى ئون بەش يىگىت قاسىم پالۋانلارنى ھېچ يەردىن تاپالماي يۈرگەندە، تاپ يەيدىغان ئۇچارلىقلارنىڭ بايىقى ئويمانلىق ئۈستىدە ئەن-سىزلىك بىلەن قاقىلداپ يۈرگەنلىكىنى كۆرۈپ قېلىشتى - دە، دەرھال شۇ يەرگە ئات سېلىشتى. ئاھ، نېمىدېگەن دەھشەتلىك مەنزىرە!... توپ - توپ سارلار، قاغا - قۇزغۇن ۋە سېغىزخانلار چالا كۆمۈلۈپ قالغان چېرىكلەرنىڭ كۆزلىرىنى چوقۇپ، ئۈچەي-بېغىرلىرىنى چۇۋۇپ، تەرەپ - تەرەپلەردە سۆرىشىپ يۈرەتتى، بەزىلىرى «ئولجا» تالىشىپ بىر - بىرىنى چوقۇيتتى، شۇ ئارىدا، يىگىتلەرنىڭ بىرى كۆمۈلمەستىن تاشلاپ قويۇلغان ئىككى جەسەتنىڭ پۇتىدىكى چورۇقنى كۆرۈپ قالدى ۋە ئۇلارنى كى-يىم - كېچەكلىرىدىن تونۇپ ھەمراھلىرىنى چاقىردى. ئىزدەش نەتىجىسىدە قاسىم پالۋان بىلەن يەنە بىر يىگىتنىڭمۇ باشسىز جەسىتى تېپىلدى. يىگىتلەر يىغا - زارە بىلەن بۇ جەسەتلەرنى بىر توپ قېرى يۇلغۇننىڭ تۈۋىگە قاتار قىلىپ كۆمۈپ قويۇشتى.

تىنچ يىللاردا شىنجاڭ بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەر ئوتتۇرى-سىدا تىنىمسىز قاتناپ تۇرىدىغان سودا كارۋانلىرى ئۈچۈن مۇ-ھىم ئۆتەڭ بولغان بۇ ئويمانلىق ئەمدى بىر قەبرىستانلىققا، توغرىسى قان پۇراپ تۇرىدىغان قۇشخانىغا ئوخشىشىپ قالغانىدى. ئەپسۇسكى، قۇشخانىلاردا ئادەملەر ئادەملەرنى ئەمەس، ماللارنى

سوياتتى؛ ماللارنى سويغاندىمۇ، ئۇلارغا بولغان غەزەپ، ئۆچلۈك، ئاداۋەت ۋە قىساس ھېرىسى بىلەن ئەمەس، پەقەت تويۇنۇش ئېھتىياجى ئۈچۈن سوياتتى. بۇ يەردە بولسا، ئادەملەر ماللارنى ئەمەس، بىر - بىرىنى سويۇشتى، سويغاندىمۇ، قورساق تويغۇزۇش ئېھتىياجى بىلەن ئەمەس، بىر - بىرىگە بولغان غەزەپ، ئۆچلۈك، ئاداۋەت ۋە قىساس ھېرىسى بىلەن سويۇشتى. بۇ نېمە ئۈچۈن؟ نېمە ئۈچۈن ئادەملەر ئارىسىدا مۇشۇنداق دەھشەتلىك پاجىئەلەر يۈز بېرىدۇ؟

باياتىن بېرى بۇ پاجىئەگە شاھىت بولۇپ تۇرغان ئاۋۇ ئېگىز تاغلار، ماۋۇ قۇم بارخانلىرى، قېرى يۇلغۇنلار، شورتاڭلىق سازلىقتا ئەگىپ - ئەگىپ ئېقىۋاتقان بۇلاق سۇلىرى ياكى شاخلىرى ساڭگىلاپ تۇرغان ئاۋۇ يالغۇز سۆگەت نېمىلەرنى ئويلاۋاتىدىكىن؟ توغرا، بۇ نەرسىلەردە ئاڭ - ئىدراك بولمىغىنى ئۈچۈن، ئۇلارنى بۇ ھەقتە بىرەر نەرسە ئويلايدۇ دېيىش مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە. لېكىن «يەر - زېمىننىڭ خەلىپىسى بولغان ئىنسان»① بۇنداق ئەھۋاللار توغرىسىدا ئويلىماسلىقى مۇمكىنمۇ؟ زادى بۇنداق پاجىئەلەرنىڭ تۈپ سەۋەبى نېمە؟ بۇنىڭغا كىم جاۋابكار؟

ئەتىسى، لوپچىلىك شەھىرىنىڭ ئادەم كۆپ قاتنايدىغان دەرۋازىسى يەنى غەربىي دەرۋازىسىنىڭ خىشتىن قوپۇرۇلغان ئەگمىسىگە ئۈچ كېسەك باش قاتار قىلىپ ئېسىپ قويۇلدى. ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزۇن ساقاللىغا قان ئۇيۇپ، ئىككى كۆزى ئوچۇق پېتى قېتىپ قالغان قاسىم پالۋاننىڭ بېشى ئىدى. ئۇنىڭغا قاراپ تاشلىغان كىشىنىڭ بەدىنى سوغۇق سۇ سېپىلگەندەك شۈركىنۈپ كېتەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ دەرۋازىدىن

① بۇ ئىبارە «قۇرئان» دىن ئېلىندى

قاتنايدىغان كىشىلەر مۇمكىنقەدەر ئۇنىڭغا قارشىلىق تىرىش-
شاتتى. لىيۇسىجاڭنىڭ يېقىن مەھرەملىرىدىن ۋاڭ فۇگۇەننىڭ ياش
ئايالى دىققەتسىزلىكتىن ئۇنىڭغا قاراپ تاشلاپ، تۆت ئايلىق
بولغان بالىسى چۈشۈپ كەتتى. شۇندىن كېيىن ۋاڭ فۇگۇەننىڭ
قېيىن ئاتىسى باشلىق مۆتىۋەر كىشىلەر كۆڭۈلگە دەھشەت سالىدى-
غان بۇ كېسەلك باشلارنى ئېلىۋېتىش توغرىسىدا لىيۇسىجاڭغا
ئىلتىماس يازدى. ۋاڭ فۇگۇەن بۇ ئىلتىماسنى لىيۇسىجاڭنىڭ
ئۆز قولىغا تەگكۈزۈش ئۈچۈن شۇ ئاخشىمىلا ئۇنىڭ قېشىغا
كىرىپ كېتىۋاتقاندا، ئابدۇرېھىم دورغا بىلەن بوسۇغىدا ئۇچ-
رىشىپ قالدى. ئابدۇرېھىم دورغا ۋاڭ فۇگۇەنگە ھىجىيىپ قو-
يۇپ، ئۆز يولىغا راۋان بولدى.

لىيۇسىجاڭ ئىلتىماسنى ئوقۇپ بولغاندا ۋاڭ فۇگۇەن ھا-
مىلىدار ئايالىنىڭ بويىدىن ئاجراپ كەتكەنلىكىنى قوشۇمچە سۆ-
پىتىدە بايان قىلىشقا باشلىدى. لىيۇسىجاڭ بۇ گەپنى ئاڭلاپ
قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى. بىراق ئۇنىڭ بۇ كۈلكىسى شۇ ئاخ-
شىمىلا يىغىغا ئايلاندى. بۇ يىغىنىڭ سەۋەبى ئۈرۈمچىدىن
كەلگەن بىر پارچە جىددىي تېلېگرامما ئىدى.

3

بۇ كۈنلەردە قۇمۇل ۋە باركۆل تەرەپتىن غەربىي تاغلار-
غا ھۇجۇم قىلغان چېرىكلەرمۇ قاتتىق زەربىگە ئۇچراپ، قوز-
غىلاڭچىلار سېپىنى كۈنسايىن كېڭەيمەكتە ئىدى. باركۆل تاغ-
لىرىدىكى قازاقلارمۇ غارىپ دېگەن كىشىنىڭ باشچىلىقىدا قوزغى-
لاڭ كۆتۈرۈپ ئابدۇنىياز مىراب بىلەن خوجىنىياز ھاجىلارغا
يېقىندىن ماسلاشماقتا ئىدى. شادا قولۇپقا ئوخشىشىپ كېتىدىغان
ئۈزۈنتۈرا جىڭ شۇرېن لىيۇسىجاڭنىڭ ئاز كەم ئۈچ مىڭ

كىشىلىك مۇنتىزىم قوشۇن بىلەن بۇ قوزغىلاڭنى بېسىقتۇرالمىغىنىغا كايىپ، نېمە قىلىشىنى بىلمەي تۇرغاندا، گەنسۇدىكى كۆز - قۇلاقلىرىدىن ماجۇڭيىڭنىڭ قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ تەكلىپى بىلەن شىنجاڭغا قاراپ يولغا چىقىش ئالدىدا تۇرغانلىقى توغرىسىدا جىددىي خەۋەر كېلىپ قالدى. بۇ خەۋەر جىنىڭ شۈرىنى ئالاقزادە قىلىۋەتتى. ئۇ، بۇ ئوڭۇشسىزلىقلارنىڭ ھەممىسىنى لىۋ سىجاڭنىڭ بوشاڭلىقىدىن كۆرۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا جۇرۇيشى دېگەننى قوماندان ھەم قۇمۇل ۋالىيسى قىلىپ بەلگىلىدى ۋە بۇ ھەقتىكى بۇيرۇقنى ئاتايىن كېچىكتۈرۈپ، جۇرۇيشىنىڭ قۇمۇل شەھىرىگە كىرىدىغان كېچىسىگە ئۇلگۇرتۇپ، لىۋ سىجاڭغا تېلېگراممىا ئارقىلىق ئەۋەتكەندى.

يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، لىۋ سىجاڭ قاقاقلاپ كۈلۈۋاتقاندا، ياش بىر مەھرەم ئەنە شۇ تېلېگراممىنى ئۇنىڭغا تاپشۇردى. لىۋ سىجاڭ ئۆزىنىڭ ۋەزىپىدىن قالدۇرۇلغانلىقىنى ئوقۇپ ھوشىدىن كەتتى.

جۇرۇيشى يەنى جۇ دوتەي① بارلىق ھەربىي - مەمۇرىي ھوقۇق ۋە مەنقۇلاتلار قاتارىدا ئابدۇرېھىم دورغىنىمۇ ئۆز ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈۋالدى. ھەتتا لىۋ سىجاڭنىڭ يەرلىكلەردىن يولۋاس بىلەن ئابدۇرېھىم دورغىدەك «سادىق ۋە ياراملىق» كىشىلەرنى ئۆز يېنىغا تارتالىغانلىقىغا ئاپىرىن ئوقۇدى. ئۇمۇ كونا ئىزدىن مېڭىپ، ھە دېگەندىلا چىرايلىق ئىبارىلەر بىلەن يېزىلغان ئېلانلارنى كوچىلارغا چاپلاتقۇزدى ۋە نۇرغۇن سوۋغا - سالاملار بىلەن يەنە تاغقا ئەلچى چىقاردى. ئابدۇرېھىم دورغىنى بولسا ئەلچىلەر قاتارىغا قوشماي، تاغ خەلقى ئارىسىدا «خالىس» كىشى سۈپىتىدە ئىش كۆرۈشكە ئەۋەتتى. بىراق، بىگىزنى قاپتا ساقلىغىلى بولمىغىنىدەك، ئابدۇرېھىم دور-

① ئۇ چاغلاردا ۋىلايەت ۋالىيسى «دوتەي» دەپ ئاتىلاتتى.

غىنىڭ قاسىم پالۋان پاجىئەسىدىكى جىنايىتى تېزلا ئاشكارى-لىنىپ قالدى. ئۇ قايسى يۇرتقا بارماقچى بولسا، ئۇنىڭ ھەق-قىدە چىققان قوشاقلار ئۆزىدىن بۇرۇن-راق ئۇ يەرگە بېرىپ بولاتتى:

ئابدۇرېھىم دورغا ئېلىشەڭگۈ،
ساقال - بۇرۇتى كېلىشەڭگۈ.
بەش مىڭ سەر كۈمۈش بەرسە،
چېرىك سايان ئېگىشەڭگۈ.

بەش مىڭ سەر كۈمۈشنى يەپ،
نەپسىڭ قاندىمۇ دورغا.
شېھىت قاننى تۆكۈپ،
مۈڭگۈز چىقتىمۇ دورغا.

ئابدۇرېھىم دورغا پىتنىخور،
ھەممە ئىشنى بۇلغايدۇ.
چېرىكلەرگە تىل بېرىپ،
ئەسلى ھەرگىز تىنمايدۇ.

ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان، گاھ ئېسىلزادە بايۋەچچە، گاھ ھۆرمەتكە سازاۋەر يۇرت مۆتىۋەرى سۈرىتىگە كىرىۋېلىپ، دەۋران سۈرۈپ كەلگەن ئابدۇرېھىم دورغىنىڭ ئەپت - بەشىرى-سى ئەمدى ئۆزۈل - كېسىل ئاشكارىلاندى. يۇقىرىدىكى قوشاقتا ئېيتىلغاندەك، ساقال - بۇرۇتى كېلىشكەن، ئۆزى خۇش مۇئامىلە ۋە ئېلىشەڭگۈ بۇ ئادەم ئەمدى يىرگىنچلىك بىر مەخلۇققا ئاي-لىنىپ قالغانىدى. ھېچكىم ئۇنىڭ بىلەن سالاملاشمايتتى، ئۇنىڭ

ئۆيىگە بارمايتتى، ئۇنى چىللىمايتتى. قىسقىسى، خەلق ئۇنىڭدىن خۇددى موخو كېسىلىگە گىرىپتار بولغان كىشىدىن قاچقاندەك قاچىدىغان بولۇپ قالدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇنىڭ ئۆزىمۇ ئەقلىدىن ئېزىپ قول-بىلەكلىرىنىڭ گۆشىنى ئۈزۈپ يەيدىغان، ساقال-بۇرۇتىنى يۇلۇپ چاينايدىغان هالغا چۈشۈپ قالدى. تالاغا چىقسا قوتۇر ئىتتەك بۇلۇڭ-پۇشقاقلاردا ئۆزىنى تامغا سۈركەپ، ئەلنىڭ كۆزىگە كۆرۈنمەسلىككە تىرىشىپ ماڭاتتى.

بىر كۈنى ئىشىك ئالدىدا سايىداپ ئولتۇرغان ئىككى مويسىپىت ئۇنى شۇ هالدا كۆرۈپ، ياقىلىرىنى تۇتۇشتى.

— تۇۋا دېگۈلۈك، — دېدى ئۇلارنىڭ بىرى ئۆز هەمراهىغا، — هەر كىم قىلسا ئۆزىگە قىلىدۇ. بۇنىڭ هەممىسى خۇدانىڭ ئۇنىڭغا كۆرسىتىۋاتقان غەزىپى.

— راست ئېيتتىڭلا، — دېدى يەنە بىرى، — ئەلنىڭ نەزەرىدىن چۈشكەندىن يامانراق ئىش يوق، خۇدايىتائالا هېچبىر بەندىسىنى بۇ هالغا قويمىغاي، ئۇنىڭ تىرىك يۈرگىنىدىن بۇرۇنراق ئۆلۈپ كەتكىنى ياخشى.

نەچچە ۋاقىتتىن كېيىن، ئابدۇرېهىم دورغىنى سادىق كىشى دەپ خىزمەتكە سېلىپ كەلگەن جۇدوتەيمۇ ئۇنى ئاللىقاچان ئىشىدىن چىقىرىپ تاشلىغانىدى. بۇ كۈنلەردە جۇدوتەينىڭ بېشىدا تۈگمەن چۆگىلەۋاتاتتى. چۈنكى تاغقا چىققان ئەلچىلەر قۇرۇق ياندى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ قىسقا-قىسقا هۇجۇملىرى كۆپىيىپ قالدى ۋە گەنسۇ تەرەپتىن ماجۇڭيىڭ قۇمۇلغا يېقىنلاپ كەلمەكتە ئىدى.

ئون بىرىنچى باب

بالا سەركەردە

بالىنى بالا دېمە،
شىرنىڭ بالىسىمۇ بالا.

— ئەرەب خەلق ماقالى

گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى تۈزلەڭلىكلەرنىڭ بىرىگە جايلاشقان خېجۇ① دېگەن قەدىمىي شەھەر سودا-تىجارەت ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك خېلى گۈللەنگەنلىكى ھەمدە مەسچىت خانىقالىرىنىڭ كۆپلۈكى بىلەن مەشھۇر بولۇپ، ئۇنى خۇيزۇلار «كىچىك مەككە» دەپ ئاتىشاتتى.

كۈز كۈنلىرىنىڭ بىرىدە شۇ شەھەرنىڭ جەنۇبىي دەرۋازىسىغا يېقىن يەردىكى قارىياغاچلىقتا بىر توپ بالا ئويناۋاتاتتى. يېڭىلا ئۈستىرا تەگكەن بېشىغا قارا تەقىيە، ئۇچىسىغا ئەستەرلىك كۆك شىم-پەشمەت، پۇتىغا قارا لاتا خەي كىيىۋالغان ئون تۆت ياشلار چامىسىدىكى قارا كۆز، قارا قاش، ئاق يۈزلۈك بالا ئۆزىنىڭ شوخ ۋە كەپسىزلىكى بىلەن باشقا بالىلاردىن ئايرىلىپ تۇراتتى. ئۇ بويىنىغا ئېسىۋالغان كىتاب بوخچىسىدىن ياڭاقتەك تاشلارنى بىر-بىردىن چىقىرىپ، قارىياغاچ شاخلىرىدا ئولتۇرغان قاغا-قۇشقاچلارنى شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن چەن-

① خېجۇ — ھازىرقى لىڭشا ناھىيىسى.

لەپ ئاتاتتىكى، ھەر بىر تال تاش بىر ئۇچار قۇشنىڭ جېنىغا زامىن بولاتتى. ھەر قېتىم بىر قاغا ياكى قۇشقاچ «پوك» قىلىپ يەرگە چۈشسە، باللار چاۋاك چېلىپ كېيىكتەك سەكرىشىپ كېتەتتى.

— ئاۋۇ سېغىزخاننى كۆردۈڭمۇ-ھىم، نوچى بولساڭ شۇنىڭغا تەگكۈزۈپ باق، — دېدى ئۇنىڭدىن چوڭراق كەلگەن سېمىزرەك بىر بالا، ئۆزىگە ئۇزۇنراق كېلىپ قالغان چاپىنىنىڭ پەشلىرىنى ئىشتىنىنىڭ ئىچىگە تىقىۋېتىپ.

— تەگكۈزۈۋالسام نېمە بېرىسەن؟

— ساڭا بەرگۈدەك نېمەم بار مېنىڭ؟!

— ئەمىسە تۆت ئاياغلىق بولۇپ، مېنى يەتتە غۇلاچ يەرگىچە كۆتۈرۈپ بارىسەن.

— تەگكۈزەلمەي قالساڭچۇ؟

— تەگكۈزەلمىسەم، سەنمۇ مېنى شۇنداق ئات قىلىپ مىنىسەن.

باللار ئەمدى ئويۇن قىزىيدىغان بولدى دېگەن ئوي بىلەن چاۋاك چېلىشىپ، قۇشقاچتەك چۇرۇلدىشىپ كەتتى. باللارنىڭ كۆپچىلىكى ھېلىقى كەپسىز بالىنى چوقۇم تەگكۈزەلمەي قالىدۇ دەپ، ئۇنىڭ تاماشىسىنى كۆرمەكچى بولاتتى. چۈنكى سېغىزخاننىڭ بەك سەگەك قۇش ئىكەنلىكى ئۇلارغا مەلۇم ئىدى.

ئويۇن باشلاندى. ھېلىقى كەپسىز بالا يىراقتىن ئايلىنىپ، سېغىزخان قونغان قارىياغاچنىڭ ئارقا تەرىپىگە ئۆتتى-دە، ئۇنى چەنلەپ تۇرۇپ، ئاجايىپ چاققانلىق بىلەن تاش ئاتتى. تاش سېغىزخاننىڭ قۇيرۇقىغا تېگىپ قالدى.

— تەگكۈزدى، تەگكۈزدى، — دەپ ۋارقىراشتى باللار.

— تەگكۈزگەن بىلەن سېغىزخان ئۆلمىدى، — دېدى

ھېلىقى سېمىز بالا قارشىلىق بىلدۈرۈپ.
— ئۆلسە - ئۆلمىسە، ئىشقىلىپ تەڭگۈزدۈممۇ، شۇ ھېب-
ساب،— دېدى ھېلىقى كەپسىز بالا. ئاندىن باشقىلارغا قاراپ
«قانداق، توغرا ئېيتتىممۇ؟» دەپ كۈلدى.
— توغرا، توغرا، — دەپ چۇرۇلداشتى بالىلار ئويۇن
كۆرۈشكە قىزىقىپ.
ھېلىقى سېمىز بالا ئىلاجسىز تۈت ئاياغلىق بولدى. دەل
شۇ چاغدا، بىر كىشىنىڭ داۋۇ پەريادى ئاڭلىنىپ قالدى. ئاق
جىيەكلىك قارا قاسقان شەپكە، قارا شىم - پەشمەت كىيگەن
مىلتىقلىق ئىككى ساقچى يالىڭاياق بىر قېرى دېھقاننى قول-
دىن باغلاپ شەھەر دەرۋازىسى تەرەپكە سۆرەپ ماڭماقتا ئىدى.
ئۇلارنىڭ كەينىدە قارا شىلەپە كىيگەن كۆزەينەكلىك بىر
كىشى ئاق قېچىر ئۈستىدە غادىيىپ ئولتۇراتتى. دېھقان ۋاي-
دادلاپ ئارانلا ماڭاتتى.
بالىلار ئويۇنلىرىنى تاشلاپ، يول ياقىسىغا يۈگۈرۈشتى.
ھېلىقى كەپسىز بالا بىردەم قاراپ تۇردى - دە، ھەمراھلىرىنى
ئەتراپىغا يىغىپ، ئۇلارغا بىرنىمىلەر دېدى. بالىلار ماقۇل بول-
غانلىقىنى بىلدۈرۈشتى ۋە ئۇنىڭ كەينىدىن مېڭىشتى. ھېلىقى
كەپسىز بالا ساقچىلارغا يېقىنراق كېلىپ، ئارقا - ئارقىدىن ئۈچ
تاش ئېتىۋەتتى، ساقچىلار مىلتىقلىرىنى تاشلاپ بېشىنى تۇتقان
پېتى ئاللا - تۇۋا دېيىشىپ يەرگە ئولتۇرۇپ قالدى. ھەر ئىك-
كىسىنىڭ بارماقلىرى ئارىسىدىن قان ئېقىپ تۇراتتى. قېچىر
مىنگەن ھېلىقى كۆزەينەكلىك كىشى بولسا كۆزىنى تۇتقان
پېتى ئېگەرنىڭ بېشىغا ئېڭىشىپ قالغانىدى. بالىلار يۈگۈرۈشۈپ
كېلىپ، دېھقاننىڭ قولىنى بوشىتىپ قاچۇرۇۋەتتى ۋە ساقچىلار-
نىڭ مىلتىقلىرىنى ئېلىپ، شەھەر دەرۋازىسى تەرەپكە يۈگۈرۈشتى.
شۇ ئەتراپتىكى چايخانىلاردا ئولتۇرۇشقان ۋە يولدىن

ئۆتۈپ كېتىۋاتقان كىشىلەر بۇ بولۇۋاتقان ۋەقەنى كۆرۈپ، ئۆزىنىڭ كۆزىگە ئىشەنمىگەندەك ھاڭ-تاڭ قېلىشتى. ساقچىلار ئۆزىنى ئوڭشاپ بولغۇچە، باللارنىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنمەي قالدى.

ھېلىقى كەپسىز بالا شۇ شەھەردىكى ئون بىرىنچى ئاتلىق يىلڭ (دىۋىزيون)نىڭ كوماندىرى ماباۋنىڭ ئوغلى ماجۇڭيىڭ ئىدى. ماباۋنىڭ بوۋىسى ئۆز دەۋرىدە زوزۇڭتاڭغا كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى بەدىلىگە مانجۇ خانلىق قوشۇنىنىڭ تەركىبىدىكى خۇيزۇ قىسىملىرىنىڭ قوماندانى بولغان، شۇندىن ئېتىبارەن ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى بوغۇندىن-بوغۇنغا ھەربىي قوشۇن تۇتۇپ، فېئودال ھۆكۈمرانلىق مەۋقەسىدە يۇرت سورايدىغان ئىمتىيازغا ئىگە بولۇپ قالغانىدى. ئۇلارنىڭ دېگىنى دېگەن، قىلغىنى قىلغان بولۇپ، ھېچكىم ئۇلارنىڭ ھوقۇقىغا دەخلى-تەرۇز قىلالمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بايىقى ۋەقەنىڭ جاۋابكارلىقىنى سۈرۈشتۈرىدىغان ئادەم چىقمىدى. ئەكسىچە، ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ماباۋنىڭ ئالدىغا كىرىپ، «بۈگۈن بەگزادەم بىر ئاز شوخلۇق قىلىپ قويۇپتۇ، رۇخسەت قىلسىلا، قوراللارنى ئېلىپ كەتسەم» دېدى ۋە ئىككى تال مىلتىقنى ساق-سالامەت تاپشۇرۇۋالغىنىغا خۇشال بولۇپ، رەھمەت-تەزىم بىلەن چىقىپ كەتتى.

ئوغلىنىڭ مىجەز-خۇلقى ۋە يۈرۈش-تۇرۇشىغا خېلىدىن بېرى دىققەت قىلىپ كېلىۋاتقان ماباۋ بۈگۈنكى ۋەقەدىن كېيىن، «قىياسىم توغرا چىقىۋاتىدۇ. بۇ بالام مېنىڭكىدىنمۇ يۇقىرى مەرتىۋىگە، بوۋىسىغا ئوخشاش شان-شۆھرەتكە ئىگە بولغۇدەك» دەپ ئويلاپ، ئۇنى چىڭخەيدىكى يۇقىرى تەبىقە پەرزەنتلىرى ئوقۇيدىغان ھەربىي مەكتەپكە بەردى. ماجۇڭيىڭ بۇ مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ چىققاندا، دادىسى ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالغانىدى. ئۇ ئوغلىنىڭ قولىنى تۇتۇپ تۇرۇپ «بۈگۈندىن

باشلاپ، مېنىڭ ئورنۇمغا يېڭىچاڭ بولسەن، سېنى تېخىمۇ چوڭ مەرتىۋە ۋە شان-شۆھرەت كۈتۈپ تۇرىدۇ» دېدى. بۇ چاغدا ماجۇڭيىڭ ئەمدىلا ئون يەتتە ياشقا كىرگەنىدى. شۇندىن باشلاپ، بۇ ياش ئوفىتسېر پۈتۈن بىر ئاتلىق يىڭنىڭ كوماندىرى بولۇپ قالدى.

بۇ چاغلاردا غەربىي شىمالدىكى گەنسۇ، چىڭخەي، نىڭشيا ئۆلكىلىرى، بولۇپمۇ گەنسۇ ئۆلكىسى فېڭ يۈيشاڭ بىلەن يەرلىك مىلىتارىستلارنىڭ زېمىن ۋە ھوقۇق تالىشىدىغان ئۇرۇش مەيدانىغا ئايلانغانىدى. بۇ ئۇرۇشلار ئەسلىدىن يوقسىزلىق ۋە قالاقلىق تۈپەيلى جاپا-مۇشەققەت گىرداۋىدا جان تالىشىۋاتقان خەلقنى تېخىمۇ ئېغىر كۈنلەرگە دۇچار قىلماقتا ۋە شۇنىڭ ئۈچۈن، خەلقنىڭ زۇلۇم ۋە خانىۋەيرانچىلىقتىن قۇتۇلۇش ئارزۇسى كۈنسايىن ئۇلغايماقتا ئىدى. ماجۇڭيىڭ ئەنە شۇنداق شارائىتتا «ئەمەلدارنى ئۆلتۈرۈپ، بايلارنى بۇلايمىز» دېگەن شوئارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بىر قىسىم سەپداشلىرى بىلەن ئىش باشلىدى. ئۇنىڭغا ئەگەشكۈچىلەر كۆپەيدى. ئۇ بارا-بارا كۈچلىنىپ، بىرقانچە ۋىلايەت-ناھىيىلەرگە ھۆكۈمران بولۇپ قالدى.

— مەن شۇنداق چوڭ ئىشلارنى قىلماقچىمەنكى، — دەيتتى ئۇ ئۆز سەپداشلىرىغا، — مېنىڭ قەھرىمانلىق نامىم مەڭگۈ ئۆچمەس بولۇپ قالىدۇ. مېنىڭ بىلەن بىللە بولغانلارنىڭمۇ نام-شۆھرىتى ھەممە يەرگە يېيىلىدۇ.

دەرۋەقە، ئۇ ئۆزىنىڭ ھېچنېمىدىن قورقمايدىغان تەلۋىلەرچە قاراملىقى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان دەرىجىدىكى زېرەك ۋە چېۋەرلىكى بىلەن داڭقىنى چىقىرىپ، قىسقىغىنا بىرنەچچە يىل ئىچىدە گەنسۇ، چىڭخەي، نىڭشيا ئۆلكىلىرىدە «گاسىلىڭ» (يەنى كىچىك سەركەردە ياكى

قوماندان) دېگەن نام بىلەن ھەممىگە تونۇلۇشقا باشلىدى. ئۇ-
نىڭ ھەققىدە «گاسىلىق ئۆزى كىچىك، گەپ ئاڭلىمايدۇ بۇ
شاكىچىك» دېگەن قوشاقلارمۇ چىقىپ كەتتى.

ئۇ ئۆزىگە يۈزلەنگەن ئامەت ۋە شان-شۆھرەت بىلەن
بارا-بارا يەرلىك مىلىتارىستلارغا، ھەتتا ئۆزىنىڭ يېقىن تۇغ-
قىنى مابۇفاڭ① دېگەن چوڭ مىلىتارىستقا ئەجەل سايىسىدەك
تۇيۇلىدىغان بولۇپ قالدى. دوغىلاق كەلگەن، يوغان قورساق،
گۆش يۈزلۈك مابۇفاڭ ئاران قولغا چىقىدىغان ساقىلىنى قاتتىق
سىقىمداپ تۇرۇپ، «بۇ ھارامزادىنى كۆزدىن يوقاتمىسام، ماڭا
كۈن يوق» دېدى-دە، ماجۇڭيىڭنىڭ ئۈستىگە ئۈچ تەرەپتىن
ئەسكەر تارتىپ ماڭدى. قاتتىق جەڭلەر بولۇپ، ھەر ئىككى
تەرەپ جىق چىقىم تارتتى. سىبىرتىق دەريا ۋادىسى قانغا بو-
يالدى. ئاخىر نەتىجىدە، بەختۇ ئامەت ماجۇڭيىڭدىن يۈز ئۆ-
رۈدى. نەچچە يىلدىن بېرى بىرقانچە ئۆلكىگە پاتمىغان بۇ
«قەھرىمان» ئۆلۈمدىن ئېشىپ قالغان ئازغىنا ئەسكىرى بىلەن
سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى ئەنشى دېگەن كىچىك بىر ناھىيىگە
قاپسىلىپ قالدى. ئەنشى بىر قاقاس ناھىيە بولۇپ، غەرب ۋە
شىمالدىن ئۇرۇپ تۇرىدىغان بوران شەھەر سېپىلىنى قاق بې-
لىگىچە قۇمغا كۆمۈۋەتكەنىدى. بەزى جايلاردىكى قۇم دۆۋىلە-
رى سېپىل كۆنگۈرىسىگىچە يېتىپ چىققانىدى. چاقماق تېز-
لىكىدە كېلىۋاتقان بەختۇ ئامەت ۋە ئىقبال شەۋكىتىدىن بىراقلا
ئايرىلىپ، يېتىم بالىدەك بويىنىنى قىسىپ قالغان بۇ يىگىرمە بىر
ياشلىق «قەھرىمان» ھەر كۈنى دېگۈدەك شۇ سېپىلدا تۆت
ئەتراپقا قاراپ، خىيال سۈرۈپ ئولتۇراتتى. تولىراق چاغلار-
دا ئىككى قولى بىلەن سېپىل كۆنگۈرىسىگە تايانغان ھالدا غەرب

① مابۇفاڭنىڭ بوۋىسى بىلەن ماجۇڭيىڭنىڭ بوۋىسى بىر تۇغ-
قان قېرىنداش ئىدى.

ئەرەپكە قاراپ، سائەت ـ سائەتلەرنى ئېغىر سۈكۈت ئىچىدە ئۆتكۈزۈۋېتەتتى. مۇنداق چاغلاردا ئۇ خۇددى ئۇۋۇچىنىڭ ئوقىدىن قۇتۇلغان بولسىمۇ، چۆل- باياۋاندا ئاچلىقتىن ئۇچەي ـ باغرى ئۈزۈلگۈدەك هالغا كېلىپ، بىرەر جانىدارنى تىمىسقىلاپ ئولتۇرغان ئاچ بۆرىگە ئوخشىشىپ كېتەتتى.

شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئۇنى قوزغىلاڭچىلار نامىدىن قۇمۇلغا تەكلىپ قىلىش ئۈچۈن شاقورمال باشچىلىقىدىكى ۋەكىللەر ئۈرۈمچى ئەنشىگە يېتىپ كەلدى. ماجۇڭيىڭ ۋەكىللەرنى ئۆزىنىڭ ياتىقىدا قوبۇل قىلىپ، شاقورمالنىڭ گېپىنى ئاڭلىغاچ، ئۇنى قۇچاقلاپ، قېنى بۇرادەر، يول باشلاڭ، هازىرلا ماڭايلى دېگۈسى كەلدىيۇ، ئەمما ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ، «ئىنشائەل مۇئمىنۇنە ئىخۋەتۇن» دېگەن ئايەتنى خۇيزۇچە تەلەپپۇز بىلەن ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ تۈگچىسىغا مۇنداق دېدى: «يەنى پۈتۈن مۆمىن مۇسۇلمانلار بىر قېرىنداشتۇر. شىنجاڭ مۇسۇلمانلىرىغا ياردەم بېرىش مېنىڭ پەرزىم. ئەمما قۇمۇلغا قاچان ۋە قانداق چىقىش توغرىسىدا بىرئاز ئويلىنىۋالمىساق بولمايدۇ. ۋەكىللەر بىر ـ ئىككى كۈن ئارام ئالغاي.»

ۋەكىللەر چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇ ئىنىسى ماجۇڭجېغا قارىدى. ئۇمۇ ئاكىسىغا ئوخشاش قاراكۆز، قاراقاش، ئاق يۈزلۈك، زىلۋا يىگىت ئىدى. پەقەت بويىنىڭ سەل ئېگىزلىكى بىلەن ئاكىسىدىن پەرقلىنەتتى. ئۇ كېسەكتىن قوپۇرۇلغان كاڭنىڭ تۆتتىن بىر قىسمىنى دېگۈدەك ئىگىلەپ تۇرغان كۆمۈش تەڭگىلەر بىلەن ئۈستەلدىكى هەربىر تېلى ئۇن سەرگە باراۋەر كېلىدىغان ئۇن تال زىخچە ئالتۇنغا قاراپ هوشىنى يوقاتقان كىشىدەك هاڭۋېقىپ تۇرغاندا، ماجۇڭيىڭ بىردىنلا ئۇنىڭ بوينىغا ئېسىلىپ، ئۈن سېلىپ يىغلىۋەتتى. ماجۇڭجېمۇ مىشىلداپ يىغلاشقا باشلىدى.

— ئۇكام، — دېدى ماجۇڭيىڭ، — مېنىڭ كۆزۈمدىن ھېچ قاچان ياش چىقىپ باقمىغانىدى. يىغلىغىنىمنى سەن كۆرگەنمىدىڭيا! ياق، ياق، مەن يىغلاشنى بىلمەيتتىم. بۈگۈن يىغلىغۇم كېلىۋاتىدۇ. خۇدا بىزنى ئۇنتۇماپتۇ. مېنىڭ بەختىمنى شەرقتىن ئېيتمىغان بىلەن، غەربتىن ئېيتقان ئوخشايدۇ. يۇلتۇزۇمنى گەنسۇ-چىڭخەي ئاسمىنىدا ئەمەس، شىنجاڭ ئاسمىنىدا ياراتقان ئوخشايدۇ. بايىقى گەپلەرنى ئاڭلىدىڭمۇ، مۇشۇنداق چاغدا، قومۇلدا توپىلاڭ باشلانغانلىقى بىزنىڭ بەختىمىز. بۇ گەپلەرگە قارىغاندا، ئۇ يەردىكى پۇقرالار جېنىدىن تويۇپتۇ. بىزگە چوقۇم ئەگىشىدۇ. شىنجاڭ توغرۇلۇق بۇرۇنمۇ كۆپ نەرسىلەرنى ئاڭلىغانىدىم. ئۇ يەرنى خۇددى جەننەتكە ئوخشىشىدىغان يەر دېيىدۇ. ئەنقانىڭ تۇخۇمىدىن باشقا ھەممە نەرسە تېپىلار ئىمىش.

— ئاتلىرىمۇ قالتىس ئىكەن، ۋەكىللەر ئېلىپ كەلگەن ئون ئىككى جۈپ ئاتنى كۆرۈپ ھەيران قالدىم، — دېدى ماجۇڭجې ئاكىسىغا كۈلۈمسىرەپ.

ماجۇڭيىڭ ئۇنىڭ قولىنى پۇلاڭلىتىپ مۇنداق دېدى:

— ئادەملىرىنىڭ ساددىلىقىنى قارىمامدىغان تېخى. ئۇلار بىزنىڭ بۇ قاقاس شەھەرگە قاپسىلىپ قالغىنىمىزنى بىلىپ تۇرۇپ، بىزدىن مەدەت تىلەپ كەپتۇ. بۇنى كۈتۈلمىگەن ئامەت دېيىش كېرەك. شىنجاڭدا بىرەر يىل تۇرۇپ، قانات-قۇيرۇقىمىزنى رۇسلىۋالساق، بۆلەكتىن باش كۆتۈرۈپ كېلىپ، يوغان قورساق مابۇفاڭدىن چوقۇم قىساس ئالىمىز. بۈگۈن ئاخشام ئوفىتسېرلارنى يىغىپ ئەھۋالنى ئۇقتۇرايلى. قانداق دەيسەن؟

ماجۇڭجې ئاكىسىنىڭ پىكرىگە دەرھال قوشۇلدى ۋە قومۇلغا تېزرەك مېڭىشنى تەكلىپ قىلدى.

ماجۇڭيىڭ شۇ ئاخشىمىلا يۈز بېشى (لىيەنجاڭ)دىن يۇقىرى

ئۇفىتسېرلىرىنى يىغدى. ئاچىسىنىڭ ئېرى ماخوسەن بىلەن ئاخۇن تۇەنجاڭ دەپ ئاتىلىدىغان ئوتتۇرا ياشلىق، موللام سوۋېت كىشىنى ھېسابىغا ئالمىغاندا، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى ئۆزىدەك ياش يىگىتلەر ئىدى. قاتار يېقىلغان مۇم شاملارنىڭ يورۇقى ھېلىقى ئالتۇن-كۈمۈشلەردە ئەكس ئېتىپ، ئۆينىڭ ئىچىنى ئالاھىدە يورۇتۇپ تۇراتتى. سورۇندىكىلەرنىڭ جىددىي تۈسكە كىرگەن يۈزلىرى قىزىرىپ، كۆزلىرى خۇددى تۈن قاراڭغۇسىدا تاپ ئىستەپ چىققان چىل بۆرىلەرنىڭكىدەك پارقىراپ تۇراتتى. ماجۇڭيىڭ ئۈستەلنىڭ باش تەرىپىدە ئۆرە تۇرۇپ، قوللىرىنى شىلتىپ-شىلتىپ سۆزلەشكە باشلىدى. ئۇنىڭ سۆزى بايا ئىنىسى ماجۇڭجېغا ئېيتقان مەزمۇندا ئىدى. سورۇندىكىلەرنىڭ چىرايىدا بۇ ياش سەركەردىگە نىسبەتەن شۇنداق بىر ھېسسىيات ئىپادىلىنىپ تۇراتتىكى، ئەگەر ئۇ مۇشۇ قاراڭغۇ كېچىدە ئۇلارنى شارقىراپ ئېقىۋاتقان بىر دەريا بويىغا باشلاپ بېرىپ، بىردىنلا «ئالغا» دەپ قوماندا بېرىدىغان بولسا، ھەممىسى ھېچنېمىگە قارىماي، سۇغا تەڭلا سەكرەيدىغاندەك كۆرۈنەتتى. ئۇ سۆزىنىڭ ئاخىرىدا مۇنداق دېدى:

— مېنىڭ ئاڭلىشىمچە، شىنجاڭ جۇڭگو زېمىنىنىڭ ئالتەدىن بىر قىسمىغا تەڭ كېلىدىغان ئاجايىپ چوڭ ۋە باي زېمىن ئىمىش. تىنچ شارائىتتا، شىنجاڭغا ئەمەلدار بولۇپ چىققانلار قورۇق قول بېرىپ، ھارۋا-ھارۋىدا ئالتۇن-كۈمۈش يۈكلەپ كېلىدىكەن. بىز بولساق، چوڭ يېغىلىقتا ئۆلگۈرۈپ بارىمىز. يېغىدا ياغ ئاقىدۇ دېگەن گەپ بار. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەممىڭلار قەھرىمانلىق نام چىقىرىشنى خالايسىلەر. شۇنداق ئەمەسمۇ؟ مانا ئەندى قەھرىمان جاسارەت كۆرسىتىدىغان مەيداننىڭ نەق ئۆزىگە بارىمىز. مەن سىلەرنى ئالدىدىن تەبرىكلەيمەن.

ئۆينىڭ ئىچىنى قىزغىن ئالقىش سادالىرى قاپلاپ كەتتى.

ماجۇڭيىڭ خۇددى جەڭدە قوماندا بېرىۋاتقاندەك، كۈمۈش تەڭگىلەرنى مۇشۇ سورۇندىكىلەردىن باشلاپ، دەرىجە بويىچە ئەسكەر ۋە ئوفىتسېرلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىشنى، ئاددىي ئەسكەرنىڭ ھەر بىرىگە ئاز بولغاندا، بەش سەردىن بېرىلىشنى ئاخۇن تۇەنجاڭغا تاپشۇردى ۋە «ماۋۇ ئون زىخ ئالتۇننىمۇ ئاخۇن تۇەنجاڭدا تۇردۇ. تەڭگە يېتىشمىسە، بۇنىمۇ كۈمۈشكە تېگىشىپ ئىشلىتىڭ» دېدى.

ماجۇڭجىي ئاكىسىنىڭ كۆزىگە يالت قىلىپ قارىدى. ماجۇڭيىڭ ئۇنىڭ كۆڭلىنى دەرھال چۈشىنىپ، «بىز ئىككىمىزگە ھېچ نەرسە كېرەك ئەمەس. قوماندان ئۈچۈن ئەسكەرنىڭ ساداقەت ۋە پىداكارلىقىدىن ئارتۇق بايلىق يوق» دېدى. ماجۇڭيىڭ شتابىنىڭ مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئاخۇن تۇەنجاڭ نېپىز ۋە شالاڭ ساقىلىنى سىلاپ ئولتۇرۇپ، شتاب خەزىنىسىدە ھېچنېمە قالمىغانلىقىنى ئېيتتى. ماجۇڭيىڭ كۈلۈپ تۇرۇپ مۇنداق دېدى:

— غەم قىلماڭ ئاخۇن تۇەنجاڭ! بىز پۈتمەس-تۈگىمەس خەزىنە بار يەرگە كېتىۋاتىمىز دېدىمغۇ، ئەتە-ئۆگۈن ئالتۇن-كۈمۈشنى يۈكلەشكە ئات-ئۇلاغ يېتىشمەي قالارمىكىن دەپ ئويلايمەن.

دەل شۇ چاغدا، بىر ياش مۇھاپىزەتچى كىرىپ قۇمۇل تەرەپتىن يەنە ۋەكىل كەلگەنلىكىنى مەلۇم قىلدى. ماجۇڭيىڭ ئۇلارنى ئىنىسى ماجۇڭجىي ۋە باش مۇشاۋىر ياڭ سەنمۇجاڭ بىلەن باشقا ئۆيدە قوبۇل قىلدى. ۋەكىللەرنىڭ بىرى ساقاللىق كەلگەن ياڭ ئاخۇن، يەنە بىرى گۆش يۈزلۈك قاسىم پۈگەن دېگەن ئادەم ئىدى. قاسىم پۈگەن يولۋاسنىڭ خاس مەھرەملىرىدىن بولۇپ، خەنزۇ تىلىنى خېلى ئوبدان بىلەتتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ قۇمۇلدىكى خۇيزۇ مۆتىۋەرلىرى بىلەن يولۋاس

نامىدىن كەلگەنلىكىنى ئېيتتى ۋە يىگىرمە تال زىخچە ئالتۇننى ماجۇڭيىڭنىڭ ئالدىغا قويدى. قاسىم پۈگەن قويىنىدىن بىر سېرىق لىپاپ چىقىرىپ، «يولۋاس بېگىمنىڭ ئۆزلىرىگە يازغان خېتى» دېدى. ماجۇڭيىڭ يۇڭ قەلەمدە چىرايلىق قىلىپ يېزىلغان بىرنەچچە ۋاراقلىق خەنزۇچە خەتنى ئوقۇپ بولۇپ، ئۇنى ھەمراھلىرىغا بەردى ۋە ۋەكىللەرگە بىرنەچچە ئېغىز چىرايلىق گەپلەرنى قىلىپ، ئاخىرىدا ئىككى-ئۈچ كۈن ئىچىدىلا يولغا چىقىدىغانلىقىنى ئېيتتى. ۋەكىللەر چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ماجۇڭيىڭ باش مۇشاۋىر بىلەن ئىنىسىغا قاراپ: «قانداق، مېنىڭ گېپىم توغرىمىكەن؟ بىز تېخى يولغا چىقماي تۇرۇپلا، شىنجاڭ سىڭنىڭ ئالتۇنلىرى خەزىنىمىزگە ئېقىپ كىرىشكە باشلىدى» دەپ قاقاقلاپ كۈلدى ۋە ئۆزىنى كۈلكىدىن توختاتقاندىن كېيىن، مۇنداق دېدى:

— بۇ خەتنى ئەۋەتكەن يولۋاس بەگ دېگەن كىشى بىزگە غايىبانە ساداقەت بىلدۈرگەن قالتىس ئادەم كۆرۈنىدۇ. ئۇنىڭ زىخچە ئالتۇنلىرىغا قارىغاندا، خەتتە يازغان مەلۇماتلىرى تېخىمۇ قىممەتلىك.

— قاچان يولغا چىقىمىز ئاكا؟ مەنچە بولغاندا، سەپەرنى كېچىكتۈرمىسەكمىكىن، — دېدى ماجۇڭجې تاقەتسىزلىنىپ.

— مۇنداق بولسۇن...، — دەپ ئويلىغانلىرىنى بايان قىلىشقا باشلىدى ماجۇڭيىڭ بۇيرۇق ئاھاڭىدا قوللىرىنى ئارقىسىغا قىلىپ.

ئۇنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، بىر ئاتلىق پەي قوشۇنىغا قاراپ يولغا چىقتى. ئۇلارنى شاقورمالنىڭ ئادىمى بىلەن قاسىم پۈگەن باشلاپ ماڭدى.

ئۇلاردىن ئىككى كۈن كېيىن، ماجۇڭيىڭ ئاقساق-چولاق بولۇپ تۆت يۈزدەك ئادىمى بىلەن يولغا چىقتى. ئۇلارنىڭ

تولسى پىيادە بولۇپ، مىلتىق تۇتقانلىرى يۈزدىن ئاشمايتتى. قالغانلىرى قىلىچ-نەيزە بىلەن قوراللانغاندى. شاقورماللار سوۋغاتقا ئېلىپ كەلگەن يىگىرمە تۆت باركۆل ئېتى بىلەن ئۆزىدىكى بىر قىسىم ئاتلارغا مىنىپ، ماۋزۇر بىلەن قوراللانغان قىرىق كىشىلىك مۇھاپىزەتچى قىسىم بۇ قوشۇننىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ھېسابلىناتتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى بويلىرى قىرقىپ قويۇلغاندەك بىر خىلدىكى ياش يىگىتلەر بولۇپ، ماجۇڭيىڭ بىلەن ماجۇڭجي شۇلارنىڭ ئارىسىدا ئىدى. بىراق كىيىم-كېچەك ۋە ئات-قورال ئوخشاش بولغاچقا، قايسىسىنىڭ ماجۇڭيىڭ ئىكەنلىكىنى ھېچكىم تونۇۋالالمايتتى.

ئەتىسىدىن قۇمۇلغىچە قاقاس دەشت-باياۋاندا خېلى كۈنلەر يول يۈرۈشكە توغرا كەلدى. يېڭى كالىندار ھېسابىدا ماينىڭ ئاخىرى بولسىمۇ، ھاۋا ناھايىتى ئىسسىپ كەتكەنىدى. ئوتتەك كۆيدۈرۈپ تۇرغان قۇياش نۇرى ئاستىدا، قورال-ياراغ ۋە بىر قۇر يول لازىمەتلىكلىرىنى كۆتۈرۈپ پىيادە ماڭغۇچىلار ئۈچۈن بۇ يول ئازابىدىنمۇ ئېغىرراق بىلىنەتتى. شۇنىڭغا قارىماي، ماجۇڭيىڭ كۆپىنچە پىيادە ئەسكەرلىرى بىلەن بىر قاتاردا ياياق ماڭاتتى. ئاتلىق ماڭغان چاغلىرىدا شاقورمال بىلەن ياڭ ئاخۇننىڭ ئوتتۇرىسىغا كىرىۋېلىپ، ئۇلاردىن شىنجاڭ توغرىسىدا تۈرلۈك-تۈمەن سوئاللارنى سوراپ ماڭاتتى. قۇمۇلنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى، جۇغراپىيىسى، ھۆكۈمەت چېرىكلىرىنىڭ سوقۇش ئىقتىدارى، بولۇپمۇ قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ سەۋەبلىرىدىن تارتىپ، قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىنىڭ ياش قورامى، شەخسىي تۇرمۇشى، ھەتتا ئۇلارنىڭ خۇلق-مىجەزلىرىگىچە ھەممىسىگە قىزىقاتتى.

بىر كۈنى، بىپايان چۆللۈكتە خۇددى مۆجىزىدەك ئۆسۈپ قالغان ئۈچ تۈپ سۆگەت تۈۋىدىكى كىچىككىنە بۇلاق

يېنىدا قونۇشقا توغرا كەلدى. بۇلاقتىن ئېقىپ چىقىۋاتقان سۇ پەقەت ئادەمنىڭ بېلىگىچىلىكلا بولۇپ، ئۇمۇ بىر ئېتىزچە كېلىدىغان سازلىققا سىڭىپ كېتەتتى. ئۇسسۇزلۇقتىن لەۋلىرى قۇرۇپ، گەپ قىلىشقىمۇ ماجالى قالمىغان كىشىلەر سۇنى كۆرۈش بىلەن ئۆزلىرىنى ئۇنىڭغا ئېتىشقا تەييارلىنىپ تۇرغاندا، ماجۇڭيىڭ بىر بۇيرۇق بىلەن ھەممىنى توختاتتى-دە، ئۆزى بۇلاق بېشىغا بېرىپ، زوڭزىيىپ ئولتۇردى ۋە بىر باشتىن ھەربىر كىشىگە بىر چۆچەكتىن سۇ تەقسىم قىلىشقا باشلىدى. تۆت يۈزدەك كىشىنىڭ ھەممىسى ئېغىزلىرىنى ھۆللەپ بولغاندىن كېيىن، ئات-ئۇلاغلارغا تۆت چۆچەكتىن سۇ بۆلۈپ بەردى. ئاخىرچە بۇلاقنىڭ سۈيى تۈگەپ، ئۇنىڭ ئۆزىگىمۇ سۇ قالمىدى. ئۇ قولى بىلەن بۇلاقنى ئازراق كولاپ، تۇمشۇقىنى ھۆللىۋالدى ۋە «سەۋر قىلساق، تاڭ ئاتقۇچە يەنە سۇ يىغىلىپ قالىدۇ» دەپ كۈلدى.

— ھەي-ي، بۇ بوش تۇڭگان ئەمەسكەن! — دېدى شاقورمال ئۆزىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان روزاخۇنغا، — ئۇنىڭ ياپ-ياش تۇرۇپلا بىرنەچچە مىڭ ئەسكەرگە باش بولۇپ «گاسىلىڭ» دەپ ئاتاق چىقارغىنىغا ھەيران قالمىساق بولغۇدەك. بۇ تۇڭگان ھېلىغۇ قىزمۇل ئىكەن، ئەتە-ئۆگۈن پۈتكۈل شىنجاڭ سىڭنىمۇ... ھەي، خۇدانىڭ ئۆزىگە ئامانەت.

يەنە بىر كۈنى، ماجۇڭيىڭ شاقورمال بىلەن ياندىشىپ كېتىۋېتىپ، تۇيۇقسىزدىنلا: «خوجىنىياز ھاجى ئوقۇغانمۇ» دەپ سوراپ قالدى.

— ئاز ئوقۇغان، ئەمما كۆپ يۇرت كۆرگەن.

— قايسى يۇرتلارنى كۆرۈپتىكەن؟

— بۇ يېقى شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىنى، ئۇ يېقى ئورۇس يېرى بىلەن مەككە-مەدىنەمنى كۆرۈپتىكەن، — دېدى شاقورمال،

ھاجىنىڭ كۆرگەن يۇرتلىرىنى ئەتەي كۆپرەك ئېيتىپ. ئەمەلى-
يەتتە خوجىنىياز ھاجىنىڭ شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىنى كۆرۈپ
بولمىغانلىقىنى ئۇ ئوبدان بىلەتتى.

— ئورۇس يېرىدە نېمە ئىش قىپتىكەن؟

— ئەسكەر بوپتىكەن.

— ئەسكەر؟!

— ھەئە، ئەسكەر بوپتىكەن.

ماجۇڭيىڭ گەپ-سۆز قىلماي، گويا كىمدۇر بىرىنى ئىز-
دەۋاتقاندەك، تەگرىتاغلىرىنىڭ قۇياش نۇرىدا قىزىرىپ كۆ-
رۈنگەن قارلىق چوققىلىرىغا قاراشقا باشلىدى. قىسقا يالى بى-
لەن قۇيرۇقى قارامتۇل كەلگەن كۈرەڭ بارىگۈل ئېتى شېغىل
ئارىلاش قۇملۇق يولدا چوڭقۇر-چوڭقۇر ئىزلارنى قالدۇرۇپ،
تىزگىن سىيرىپ كېتىۋاتاتتى.

ئون ئىككىنچى باب

غەزەپ

كوزا كۈندە سۇنمايدۇ، كۈندە سۇندۇ.
— ئۇيغۇر خەلق ماقالى

1

بۇ كۈنلەردە خوجىنىياز ھاجى چوڭ يولدىكى ستاناپـ
لارنى بۇزۇپ ئۇرۇمچى بىلەن قۇمۇلنىڭ تىپىگراف ئالاقىسىنى
ئۈزۈپ تاشلىغان ۋە يول ئۈستىدىكى ھەربىي گازارمىلارغا پارـ
تىزان شەكلىدە تۇيۇقسىز ھۇجۇم باشلىغانىدى.
بىر كېچىسى ھاجىنىڭ يىگىتلىرىدىن مىرۇل مەرگەن ئۆـ
زىنىڭ ئۈچ ھەمراھى بىلەن يول چارلاپ يۈرگەندە، ئۈرۈمچى
تەرەپتىن ئالدىراش كېلىۋاتقان يەتتە ئاتلىق چېرىكنى كۆرۈپ
قالدى. چېرىكلەر يول بويىدىكى كىچىككىنە بۇلاق تۈۋىدە ئاتـ
لىرىدىن چۈشۈپ، ئەمدىلا بىرەر يۇتۇمدىن سۇ ئىچىپ ئولتۇرـ
غاندا، مىرۇل مەرگەنلەر خۇددى تۈن قاراڭغۇسىدا يەر بېغىرـ
لاپ كەلگەن يىلپىزغا ئوخشاش بىرلا ھۇجۇم بىلەن ئۈچىنى
ئۆلتۈرۈپ، تۆتىنى تىرىك قولغا چۈشۈرۈۋالدى. بۇلارنىڭ ئىكـ
كىسى ئۇيغۇر ئىدى. ئۇلار بىر قوشۇق قېنىنى تىلەپ يالۋۇرۇشـ
قا باشلـ[illegible]. مىرۇل مەرگەن ئۇلارنىڭ قۇمۇلغا نېمە ئۈچۈن

مۇنداق ئاز ئادەم بىلەن ئالدىراش كېتىۋاتقانلىقىنى ئېيتسا ئىدىرىك قالدىغانلىقىنى، بولمىسا مۇشۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا چېپىپ تاشلىنىدىغانلىقىنى ئېيتتى. چېرىكلەر جىلك شۇرىنىنىڭ جۇدۇتەيگە يازغان مۇھىم خېتىنى يەتكۈزۈپ بېرىشكە كېتىۋاتقانلىقىنى ئېيتىپ يەنە يالۋۇرۇشقا باشلىدى.

— ئۇ خەت قېنى؟ — سورىدى مىرۇل مەرگەن قىلىچىنى ئوينىتىپ.

ئۇلار قانغا مىلىنىپ ياتقان بىر چېرىكنىڭ يېنىدىكى تېرە سومكىنى كۆرسەتتى. مىرۇل مەرگەن سومكىنى ئاختۇرۇپ، ئاغزى پېچەتلەنگەن قېلىن بىر سېرىق لىپاپىنى تېپىۋالدى.

— يەنە نېمە ئىشلارنى بىلىسىلەر؟ — سورىدى مىرۇل مەرگەن. ئۇلار ئاشۇ چېرىكنىڭ باشلىق ئىكەنلىكىنى، ئۆزلىرىنىڭ شۇنى قوغداپ كېلىۋاتقانلىقىدىن باشقا ھېچقانداق ئىشنى بىلمەيدىغانلىقىنى ئېيتتى.

— گېپىڭلار راستمۇ؟ — سورىدى مىرۇل مەرگەن كەسكىن قىلىپ.

— ئەزبىرايى خۇدا راست غوجام، — دېدى قاڭشالىق كەلگەن بۇرۇتلۇق چېرىك، — گېپىمىز يالغان بولسا، بىزنى نان ئۇرسۇن، قان قۇسۇپ ئۆلەيلى.

— بوپتۇ، قەسەمڭلارغا ئىشىنەي، — دېدى مىرۇل مەرگەن، — نەدىن كەلگەن بولساڭلار شۇ يەرگە كېتىڭلار، سىلەر بىلەن ھەپىلىشىشكە پۇرجىمىز يوق.

— يوقسۇ غوجام، — بىزنى كەت دېمىسىلە. ئەمدى قۇمۇلغا بارساقمۇ، ئۇرۇمچىگە قايتساقمۇ، بىزگە ياخشىلىق يوق، مەن ئالۋاڭنىڭ دەستىدىن يۇرتۇمدا تۇرالماي ئۇرۇمچىگە قېچىپ چىقىپ، ئەسكەرلىككە تۇتۇلۇپ قالغان. يۇرتۇمغا ياناي دېسەم، تۇردى شاڭيودىن قورقىمەن غوجام.

— ھوي، تولا غوجام - غوجام دەۋەرمىگىنە، غوجىلارنى كۆرسەم مېنىڭ بېشىم ئاغرىيدۇ. ئېيتىڭ نېمە، ئۆزۈڭ نەلىكسەن؟
— خوش بېگىم، ئېيتىم موللاق، ئۆزۈم ئاقسۇدىن، بېگىم.
— ئوھوي - ي، غوجام دېمە دېسەم، بېگىم دەيسەنغۇ ئەمدى؟ قويە مۇنداق گەپلىرىڭنى ئاداش، كەتمىسەڭلار قانداق قىلماقچىسىلەر؟

— بىزمۇ جەبىر - زۇلۇم چەككەن خەقنىڭ باللىرى، — دېدى يۇمىلاق يۈزلۈك كەلگەن ياشراق چېرىك، — ئۆز خەلقىمىزگە دۈشمەن بولۇشنى خالىمايمىز. بىز ئىككىمىز قۇمۇلغا بارغاندىن كېيىن، تاغقا قېچىپ بېرىپ، سىلەرگە قوشۇلماقچىدۇق.
— ئۆزۈڭ نەلىكسەن، نېمە قىلىپ چېرىك بولۇپ قالدىڭ؟
— ئەسلىم غۇلجىدىن، ئىككى يىل بۇرۇن ماناسقا ھارۋا ھەيدەپ كېلىپ، چېرىكلىككە تۇتۇلۇپ قالدىم. ئېيتىم ھېيتەم.
— بوپتۇ، بىزگە قوشۇلۇشنى خالىساڭلار، ھاجى ئاكامنىڭ قېشىغا ئاپىراي، — دېدى مىرۇل مەرگەن. ئاندىن قالغان ئىككى چېرىككە قاراپ، «سىلەرچۇ؟ نەگە كېتىسىلەر؟» دېدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ گۇچۇڭلۇق دېھقان باللىرى ئىكەنلىكىنى، ئۈچ يىل بۇرۇن چېرىكلىككە تۇتۇلغانلىقىنى، ئۆيىدە قېرى ئاتا - ئانىسى بارلىقىنى ئېيتىپ، ئۆز يۇرتىغا قايتىش ئارزۇسى بارلىقىنى بىلدۈردى. مىرۇل مەرگەن ئۇقالمىغان گەپلەرنى موللاق بىلەن ھېيتەم ئۆرۈپ بەردى. مىرۇل مەرگەن بىرئاز ئويلىنىۋېلىپ، ئۇلارنىڭ كېتىشىگە رازى بولدى ۋە مىنىپ كېتىشكە بىردىن ئات بەردى. ئۇلار يەتتە تەزىم قىلىپ يولغا چىقىدىغان چاغدا مىرۇل مەرگەن مۇنداق دېدى:
— بېشىڭلاردىكى ئاۋۇ چېرىك قالپىقىنى تاشلىۋېتىڭلار، چاپىنىڭلارنى تەتۈر ئۆرۈپ كىيىۋېلىڭلار، بولمىسا، ئۆزۈڭلارغا ئىش تاپىسىلەر!

تۇلار ئەتكەندىن كېيىن، مىرزۇل مەرگەنلەر غەنىيمەت ئېلىنغان قۇراللارنى ئاتلارغا ئارتىپ، موللاق بىلەن ھېيتەمنى ھاجىنىڭ قېشىغا باشلاپ كەلدى.

ھاجى توغۇچىغا قاراشلىق جىگدە دېگەن يېزىدا ئىدى. ئۇ مىرزۇل مەرگەنلەردىن ئەھۋالنى ئۇققۇپ، توغۇچىدىن دەرھال ئىمىن تۈگچى دېگەن كىشىنى تاپتۇرۇپ كەلدى. ئىمىن تۈگچى خەتنى ئاغزاكى تەرجىمە قىلىشقا باشلىدى ۋە دۇدۇقلاپ تۇرۇپ، ئاخىر مەقسەتنى ئۇقتۇردى. جىلك شۇرىن خەتنىڭ بېشىدىلا بۇ خەتنى ئۆز قەلىمى بىلەن يېزىۋاتقانلىقىنى ئالاھىدە ئەسكەرتكەنىدى. شۇنىڭ ئۆزى بۇ خەتنىڭ نەقەدەر مۇھىملىقىنى كۆرسىتىپ تۇراتتى. خەتنىڭ ئىككىنچى بۆلىكىدە، ماجۇڭيىڭنى قومۇلغا كىرگۈزمەسلىكنىڭ چارىسىنى ئۇرۇش بىلەن قىلىشقا بولمىسا، قورال-ياراق، ئات-ئېگەر، ئالتۇن-كۈمۈش بىلەن ئاغزىنى تۇۋاقلاپ، ئۇنى قايتىپ كېتىشكە دەۋەت قىلىش، ئۇنىڭغىمۇ ئۇنىمىسا، بارلىق چارە-تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، ماجۇڭيىڭ بىلەن قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئارىسىغا سوغۇقچىلىق سېلىش، قوزغىلاڭچىلارنىڭ باشلىقلىرىغا داۋاملىق ئەلچى چىقىرىپ، ئۇلارنى سېتىۋېلىش، سېتىۋېلىشقا بولمىسا، ئىشنى ئارقىغا سوزۇپ، ئۈرۈمچى تەرەپتىن كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇم باشلاش ئالدىدا، ۋاقىتنى قولغا كەلتۈرۈش دېگەنگە ئوخشاش گەپلەر يېزىلغان. «ۋاقىتنى قولغا كەلتۈرۈش» دېگەن سۆزلەر ئالاھىدە چىڭ قىلىپ يېزىلغان. خەتنىڭ ئۈچىنچى بۆلىكىدە مۇنداق دېيىلگەن: «گېرمانىيىدىن سېتىۋالغان قوراللىرىمىزنىڭ ئالدى يېتىپ كەلدى. مەن بۇ قوراللار بىلەن قۇدرەتلىك بىر قوشۇن چابدۇپ ئەۋەتىمەن. بۇ قوشۇننىڭ تەركىبىدە بىرىنچى جاھان ئۇرۇشىغا قاتناشقان ئاق ئورۇسلارمۇ بار، روسىيىدىن سېتىۋالغان تۆمۈر كۆككا (برونېۋىك) لارنىمۇ مۇشۇ قوشۇنغا بېرىمەن، بۇ

قوشۇن بارغاندىن كېيىن، ئىسيانچى ئۇيغۇرلارغا قەتئىي رەھىم-
شەپقەت قىلىنمىسۇن، قورال تۇتقانلارنىڭ ھەممىسى قىرىپ
تاشلانسۇن. ئاشلىق، يەم-خەشەك، كىيىم-كېچەك، دورا-دەر-
مەك يەتكۈزۈپ بېرىش ئارقىلىق ئىسيانچىلارغا ھېسداشلىق قىل-
غانلارغىمۇ زادى رەھىم قىلىنمىسۇن. ئەگەر بۇ ئىشلاردا يۇم-
شاق قوللۇق قىلىدىغان بولسىڭىز، شۇ قولىڭىزنى ئۆز قولۇم
بىلەن چېپىپ تاشلايمەن. ئۇ چاغدا مەندىن ئاغرىنىماڭ.»

خەتنىڭ ئاخىرىغا شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئى-
سى ۋە باش قوماندان جىڭ شۇرېن دەپ ئىمزا قويۇلۇپ، ئۇ-
نىڭ شەخسىي تامغىسى بېسىلغان. «جۇڭخۇا مىنگونىڭ يېگىرمىن-
چى يىلى ئالتىنچى ئاينىڭ ئوتتۇزىنچى كۈنى» دېگەن چىسلا
ئۈستىگە شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تۆت بۇرجەكلىك يو-
غان تامغىسى بېسىلغان.

خەت ئوقۇلۇپ بولۇش بىلەن تەڭلا ھاجى ئورنىدىن چاچ-
راپ قوپۇپ، «ھوي لومودى، يامان نىيەتلىك ئۆزۈڭگە ھەمراھ
بولغاي، سەنزە قومۇلنى قانغا پاتۇرماقچىكەنسەن-دە،» دېدى ۋە
ئىمىن تۇڭچىغا بۇ خەتنى يازما تەرجىمە قىلىپ چىقىشىنى بۇي-
رۇدى. ئاندىن مىرۇل مەرگەنگە قاراپ: «ماڭ، ئەل-جامائەتكە
خەۋەر قىل! مېنى قىچقىرىۋاتىدۇ دېگىن» دېدى. ئىمىن تۇڭچى
خەتنى تەرجىمە قىلىپ بولغۇچە، ئەتراپ يېزىلاردىن ئىككى يۈز-
دەك ئادەم يىغىلدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا مومايلار بىلەن ياش
جۇۋانلارمۇ، ھەتتا ئۇششاق باللارمۇ بار ئىدى. ھاجىنىڭ يى-
گىتلىرى قوشۇلۇپ، ئۈچ يۈزدەك ئادەم نېمە ئىش بولدىكىن دەپ
قارىشىپ تۇراتتى.

ھاجى تېرەكلىك ھويلىنىڭ دەرۋازىسى ئالدىدىكى تونۇر
بېشىغا چىقىپ، قاپاقلىرى تۈرۈكلۈك ھالدا بوم ئاۋاز بىلەن
سۆز باشلىدى:

— قېرىنداشلار، نېمە ئىش بولدىكىن دەۋاتامسىلەر؟ مەن سىلەرگە ئۈرۈمچىدىكى جاڭجۇڭنىڭ جۇدوتەيگە يازغان خېتىنى ئوقۇپ بېرەيمەن. بۇ لومودىنىڭ نىيىتىنى بىلىپ قېلىڭلار، بۇ لومودى جەبىر-زۇلۇمغا چىدىماي كۆتۈرۈلگەن خەلقنىڭ ھەممىسىنى قىرىپ تاشلىغۇدەك، مانا ئاڭلاپ تۇرۇڭلار، بۇ خەتنى ئىمىن تۇڭچى بىزنىڭچىگە ئۆرۈپ چىقتى.

ھاجى خەتنى ئوقۇشقا باشلىدى، ئوقۇغانسېرى، ئۇنىڭ ئاۋازى كۆتۈرۈلۈپ، ساقاللىرى تىترەپ كېتەتتى. خەلق توپى جىنازا نامىزى ئوقۇلۇۋاتقاندەك جىم تۇراتتى. ھەتتا ئۇششاق بالىلارمۇ مىدىر-سىدىر قىلمايتتى.

ھاجى خەتنى ئوقۇپ بولۇپ، «ئاڭلىدىڭلارمۇ قېرىنداشلار، بۇ لومودىلارنىڭ گېپىنى! ئېيتىڭلارچۇ، ئەمدى قانداق قىلىمىز؟» دېيىش بىلەن خەلق توپى دېڭىزدەك دولقۇنلاندى. غەزەپ ئاۋازلىرى بوراندەك گۈركىرەشكە باشلىدى.

ھاسىسىغا تايانغان بىر ئاقساقال بوۋاي توپنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ سۆز باشلىدى:

— قۇمۇللۇقتىن يۈرىكى يارا، باغرى پارە بولمىغان كىم قالدى؟ بىز بۇ ھۆكۈمەتكە نېمە قىپتىمىز؟ ئۆمرىمىز ئالۋان-ياساق دەستىدىن ئىتنىڭ كۈنىدەك ئۆتۈۋاتسا، بۇمۇ يەتمىگەندەك، ئەمدى بىزنى قىرىپ تاشلىغۇدەكمۇ؟ خەلق دېگەن لايدىن ياساپ قويۇلغان قورچاق ئەمەس، بىر باشتىن توقماقلاۋەرسە، كۇكۇم-تالقان بولۇپ كېتىدىغان. رەھمەتلىك تۆمۈر ئاكامنىڭ گاختىدا چىيەن دارىن دېگەن چوقۇر ئاقچۇق سېپىغا بىرنەچچە ھارۋىدا جادۇ بېسىپ چىققان، بىزنى بېدە توغرىغاندەك توغراپ تاشلىغىلى. شۇ چاغدا تۆمۈر ئاكام بىز بېدە ئەمەس، بىزنىڭ سۆڭەكىمىز خېلى قاتتىق، ئاپىمىز بىزنى ئوغۇل دەپ تۇغقان دېگەنىدى. ئاغىنىلەر، تۇغقانلار، ئوتنىڭ تېشىدا كۆيگۈچە ئىچىدە

كۆي دېگەن گەپ بار. مېنىڭ ئىككى ئوغلۇم ھازىر ھاجىمنىڭ پالگانلىرى ئارىسىدا تۇرۇپتۇ. بىزنىڭ ئۆيدە يەنە يەتتە جان ئادەم بار. ئوغلۇملار ھۆكۈمەتكە قارشى قورال كۆتۈرۈپتۇ دەپ، ھەممىمىزنى قىرىپ تاشلىماقچى بولسىزە، كۈرۈك توخۇدەك جىم ياتقۇلۇقمۇ!

— راست ئېيتتىڭلا، — دەپ ئۇنىڭ گېپىنى بۆلۈۋەتتى ئوتتۇرا ياشلىق بىر دېھقان، — بۇ گەپچىزە، ھېچقايسىمىز ئامان قالمىغۇدەكمىز، ئوغلۇم بىلەن ئىككىمىز تاغقا ئۈچ قېتىم ئاشلىق ئاپىرىپ بەرگەن. ھاجىمنىڭ بەش ئادىمى بىزنىڭ ئۆيدە ئۈچ كۈن تۇرغان. ئەمدى چېرىكلەر كەلسە، بىز ئۇلۇغ-ئوششاق ئائىلە جاننىڭ ھەممىمىزنى قىرىپ تاشلىغۇدەكمۇ؟ ياق، بۇنىڭغا چىداپ تۇرغىلى بولمايدۇ!

— شۇنداق، شۇنداق، — دەپ داۋام قىلدى ھېلىقى بوۋاي، — بوغۇزلايمەن دېسە قويمۇ تېپىرلايدۇ. ھەي-ي ... ئىسسىت، يىگىتلىك چاغلىرىم بولىدىغان بولسا، ھاسا تۇتقان بۇ قوللىرىمغا ئاللىقاچان قىلىچ ئالغان بولاتتىم. چېرىكلەرنىڭ قولىدا ھارام ئۆلگۈچە شېھىتلىك ماقامىغا يېتەتتىم.

شۇ ئارىدا توپ ئىچىدىن بىر ئايال كىشىنىڭ «ھاي بارات، قېنى سەن؟» دېگەن ئاۋازى ئاڭلاندى. يىگىرمە ياشلار چامىسىدىكى بىر يىگىت «مانا مەن، ئاپا» دەپ توپ ئىچىدىن ئۇنىڭ قېشىغا كەلدى. بۇ ئايال مۇسىبەتلىك بولغىنى ئۈچۈن بېشىغا ئاق چېگىۋالغانىدى. ئۇ ھېلىقى يىگىتنى قولىدىن تۇتقان پېتى خوجىنىياز ھاجىمنىڭ قېشىغا ئەكەلدى-دە، مۇنداق دېدى:

— ھاجىم، بۇ مېنىڭ ھايات قالغان يالغۇز ئوغلۇم. دادىسىنى شامەخسۇت نوبغا پالاپ ئۆلتۈرگەن. ئاكىسىنى ئالتە چېرىك بۇلتۇر كۈز ئەنە ئاۋۇ يول ئۈستىدە نەيزىلەپ ئۆلتۈردى. كېلىنىمىزنى ياردار قىلىپ بىر بالىسى بىلەن تۇل قويدى.

«راست، راست!» دەپ گۇۋاھلىق بېرىپ ۋارقىراشتى كىشىلەر.

ھاجى «ئالتە چېرىك» ... «نەيزىلەپ» ... دېگەن گەپلەردىن بولتۇر كۆزدە قاسىم پالۋان سۆزلەپ بەرگەن ھېلىقى پاجىئە (يەنى كىتابىمىزنىڭ ئالتىنچى بابىدىكى توغۇچى ۋەقەسى)نى ئېسىگە ئېلىپ، «ئۆزلە دۈگامەتنىڭ ئاپىسى بولامدىلا؟» دېدى.

— شۇنداق ھاجىم، ئۇ بالىمىز چېرىكلەرنىڭ قولىدا ناھەق ئۆلدى، — دەپ كۆز يېشى قىلىشقا باشلىدى موماي، ئاندىن يىغلاپ تۇرۇپ داۋام قىلدى، — «كۆز كەلسە دۈگامەتنىڭ يىلى بولىدۇ. يىلىدىن كېيىن ئىنىسى باراتنىڭ تويىنى قىلايلى دېۋىدۇق. بىز توي قىلغۇچە بۇ چېرىكلەر بىزنىڭ بېشىمىزنى يەيدىغان ئوخشايدۇ. دۆ غېرىبنى ئۇرار، ئۆلۈمچۈك مۇساپىرنى دەپ، كەلگۈلۈكنىڭ ھەممىسى بىزدەك ئاجىز پۇقرالارغا كېلىۋاتىدۇ. ئۇ يەر يۇتقۇرلارنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلىدىغان ئىش بولسا، باراتمۇ جەڭگە بارغاي، مەن بۇ يالغۇز ئوغلۇمنى ئۆزلەگە تۇتتۇم، ئاندىن موماي ئوغلىغا قاراپ مۇنداق دېدى:

— ئاڭلاۋاتامسەن بالام، ئاكاڭنىڭ قىساسىنى ئالىمەن دەپ يۈرەتتىڭ، مانا قىساس ئالىدىغان كۈنلەر كەلدى. ئاكاڭنىڭمۇ، يۇرتىڭنىڭمۇ قىساسىنى ئال. ئاتا بالىسى بولغۇچە يۇرت بالىسى بول!

— توغرا، ئاتا بالىسى بولغۇچە، يۇرت بالىسى بول، — دەپ تەكرارلىدى ھاجى، ئاندىن توپقا قاراپ مۇنداق دېدى:

— قېرىنداشلار! يۇرتنىڭ بېشىغا كۈن چۈشتى. خىرىس قىلىپ كەلگەن ئاچ بۆرىنى ئۆلتۈرمىسەك، ئۇ سېنى يەپ قويىدۇ. جەز قىلغان يىلاننىڭ بېشىنى يانچىمىساڭ، ئۇ سېنى ھامان ئۆلتۈرىدۇ. بايىقى خەتنى ئاڭلىدىڭلارغۇ، ئەمدى ھېچقايسىمىزغا كۈن يوق. چاشقاندەك قېچىپ مۆشۈككە يەم بولغۇچە، يولۋاستەك ئېلىشىپ ئۆلگەن ياخشى. ئاتنى بەيگىدە سىنا، مەردنى مەيداندا دەپتىكەن.

توپ ئىچىدىن گۈرۈلدىگەن سادالار ياڭراپ كەتتى:

— ئۆلسەك شېھىت، قالساق غازى!

— يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم!

— توغرا، يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم! ئەمما يالغۇز ئاتنىڭ چېڭى چىقماس دېگەن گەپ بار، ئون ئىككى تاغ قوزغالغان بىلەن شەھەر ۋە يېزىلار نېمىشقىكىن تېخى جىم يېتىپتۇ، — دېدى ھاجى، ئاندىن جىلىڭ شۇرىنىڭ خېتىنى كۆرسىتىپ، — مانا بۇ خەتتە نېمىلەر پۈتۈلگىنىنى پۈتۈن قۇمۇل خەلقى ئۇقسۇن، ئاراڭلاردا خەت يازالايدىغان موللار بارمۇ؟ — دەپ سورىدى.

— بار، بار، — دېيىشتى ئىككى مويسىپىت تەڭلا، — مانا بىز بار. ئىمىن تۆگىچىمۇ بار.

— مېنىڭ كېلىنىممۇ خەت پۈتەلەيدۇ، — دېدى ھېلىقى موماي قىزغىنلىق بىلەن.

— ھە، راست، بۇ موللا ئايلانى ① دېمەپتىمىز، — دەپ ئەسكەرتىش بەردى مويسىپىتلارنىڭ بىرى.

ئەتراپتىكىلەر توپنىڭ سەل چېتىدىرەك تۇرغان زىلۋا بويلۇق، ئاق يۈزلۈك، بۇرنى خۇددى ئېقىپ چۈشكەندەك چىرايلىق، قوڭۇر چاچلىق ياش ئايالغا قاراشتى. ئايال سەل ئىزا تارتقاندەك، يەرگە قارىۋالدى. ھاجىمۇ بۇ موللا ئايالغا ئىختىيارسىز ھالدا بىر قاراپ قويدى. بۇ، مۇشۇ يېزىدا ئاياللار ئارىسىدىن چىققان ئوقۇمۇشلۇق، ھەتتا ھۆسن خەت ۋە نەزىم يازالايدىغان ئايال بولۇپ، قاسىم خوتەن دېگەن كىشىنىڭ قىزى خەلچىخان ئىدى. خەلچىخاننىڭ كېيىنكى چاغلاردا ھاجىنىڭ شەخسىي ھاياتى ۋە كۈرەش پائالىيەتلىرىدە سادىق سەپدىشى بولۇپ قالىدىغانلىقىنى، ئۇ چاغدا ھاجىمۇ، ئۇ ئايالنىڭ ئۆزىمۇ ئويلاپ باقمىغان بولغىيدى، ئەلۋەتتە.

---

① ئايلا — خانىقىز، جۇۋان ياكى چوكان مەنىسىدە. (قۇمۇل شېۋىسى.)

— ئانداق بەلسا، — دېدى ھاجى، بۇ خەتنى بىرنەچچە پارچە كۆچۈرۈپ، يۇرت - يۇرتلارغا، ھە، ھەممىدىن ئاگال شەھەرگە ئەۋەتەيلى. ھازىردىن باشلاپ بۇ ئىشقا كوش قىلىشسىلا، قانچە كۆپ بولسا، شۇنچە ياخشى. قالغان گەپنى كېيىن قىلىشايلى.

شۇنىڭ بىلەن خەلق توپى ئاستا تارقىلىشقا باشلىدى.

— ياللا، بېگىم، — دەپ مىرۇل مەرگەنگە پىچىرلىدى موللاق چېرىك، — سىلى ئۆزلىرى خەتنى قولغا چۈشۈرۈپ بەك چوڭ ئىش قىپتىلا جۇمۇ بېگىم.

— ۋاي ئاداش، تولا بېگىم، بېگىم دېمىگىنە، — دېدى مىرۇل مەرگەن، — يۇرۇۋگلار، مەن بېشىڭلارغا كېيگۈدەك بىر نىمە تېپىپ بېرەي، ماۋۇ چېرىك قالپىقى بىلەن قوينىڭ ئىچىگە كىرىپ قالغان ئۆچكىگە ئوخشىشىپ قاپسىلەر.

موللاق چېرىك بىلەن ھېيتەمگە كۈلۈپ قويۇپ مىرۇل مەرگەنگە ئەگەشتى.

2

دەرۋەقە، بۇ كۈنلەردە جۇ دوتەي، ئەگەر شەھەر خەلقى قوزغىلاڭغا ئاۋاز قوشىدىغان بولسا، شەھەرنى توپ - زەمبىرەككە تۇتۇپ يەر بىلەن يەكسان قىلىپ تاشلايمەن، دېگەن مەزمۇندا مەخسۇس ئېلان چىقىرىپ، قاتتىق تەھدىت سالماقتا ئىدى. مۇسۇلمان شەھىرى دەپ ئاتىلىدىغان خۇيچېڭ بىلەن ھۆكۈمەت ئىدارىلىرى جايلاشقان لوچېڭنىڭ ئارىسى بەك يېقىن بولغاچقا، لوچېڭدىن ئېتىلغان زەمبىرەك ئوقلىرىنىڭ مۇنداق يېقىندىكى نىشانغا توغرا تەگمەسلىكىنى خەلق كۆپچىلىكى بىلمەيتتى. شۇڭا شەھەر خەلقى نېمە قىلىشنى بىلمەي تەمتىرەپ

قالغانىدى. دەل شۇنداق چاغدا، ھاجىنىڭ ھېلىقى تەدبىرى بىلەن جىلىڭ شۇرىنىڭ خېتى يىگىرمە نەچچە پارچە كۆچۈرۈلۈپ چاپارمەنلەر ئارقىلىق شەھەر ۋە يېزىلارغا يەتكۈزۈلدى. سەۋر قاچىسى ئاللىقاچان تولۇپ، ئاران-ئاران تۇرغان خەلق بۇ خەتنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولغان ھامان «قاچانلا بولسا بىر ئۆلۈم بار ئىكەنغۇ، يېتىپ قالغۇچە ئېتىپ قال» دەپ، خۇددى قاتتىق كەلكۈن بىلەن بىردىنلا تېشىپ كەتكەن ئەزىم دەريادەك تەۋرەپ كەتتى. تۇزدا ئالدى بىر دەمدە ئادەم دېڭىزىغا ئايلاندى. ئۇلار ئوردىدىن قورال تارقىتىپ بېرىلىشنى تەلەپ قىلماقتا ئىدى. ئوردىدىكى مىلتىقلارنىڭ كۆپ قىسمىنى بۇلتۇر كۆزدە ليۇسىجاڭ ئېلىپ كەتكەن، ئازراق قىسمىنى نەزەر ۋاڭنىڭ ئوغلى بەشىر تىقىۋالغانىدى. ئەمدى پەقەت تەيپىڭ زامانىسىدىن قالغان قىلىچ، نەيزە، ئايپالتا، ئوقيا، ئومۇت قاتارلىق ئىپتىدائىي قوراللار قالغانىدى. يۈسۈپ تەيجىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، مانا شۇ قوراللار دەرھال خەلققە تارقىتىپ بېرىلدى. بۇنداق قوراللارغىمۇ ئېرىشەلمىگەنلەر ئورغاق، پالتا، ئارا، توقماقلار بىلەن قوراللاندى. «ئەمدى بىزگە ياخشى كۈن يوق»، «قۇش چېغىدا ئۆز ئۇۋىسىنى قوغدايدۇ، نەگىمۇ قاچاتتۇق»، «يېغىدىن قېچىپ يىقىلىپ ئۆلگۈچە، مەيداندا ئېلىشىپ ئۆلگەن ياخشى»، «بىر باشقا بىر ئۆلۈم» دېگەنگە ئوخشاش گەپلەر ھەممە يەردىن ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

مۇشۇنداق پەيتنى كۈتۈپ تۇرغان ئابدىنىياز مىراب، سالى دورغا ۋە خوجىنىياز ھاجىلار بىرنەچچە يۈز ئاتلىق يىگىت بىلەن دەرھال شەھەرگە يېتىپ كېلىشتى. ۋاڭنىڭ ئوردىسى قوزغىلاڭچىلارنىڭ شتابى بولۇپ قالدى. شۇ ئارىدا نەزەرنىڭ ئوغلى بەشىر ئۆزىنى «سىلىڭ» يەنى قوماندان دەپ جاكارلىدى. بۇ ئىش قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى ئارىسىدا نارازىلىق

قوزغىدى.

— بۇ ئىش بولمىدى، تەيجى بېگىم، — دېدى ئابدۇنىياز مىراب يۈسۈپ تەيجىگە، — ئۇنىڭغا گەپ قىلمايدىلا. ئۇنداق بىر نېمە خەلققە قانداق باش بولالايدۇ؟

— خاپا بولماڭ ئۇچىبېگى، — دېدى يۈسۈپ تەيجى تەمكىنلىك بىلەن، — توخۇمۇ ئۆزى بىلگىنىنى چىللايدۇ، ئىتمۇ ئۆز كۆچىسىدا ئۆزىنى غوجا سانايدۇ. ئۇ ئۆزىنى مەن سىلىڭ دېسە، دەپ تۇرمامدۇ. بىز ئىشىمىزنى قىلىۋېرەيلى. ئۇنىڭغا بىر نېمە دېسەك هازىرلا چۆجە خورازدەك هۈرپىيىپ قوپىدۇ.

— بوپتۇ، ئۆزلىرىنىڭ دېگەنلىرىدەك بولسۇن، — دېدى هاجى، — ئۇ هاراقكەش مەن «سىلىڭ» دەپ يىگىرمە - ئوتتۇز لۈكچەكى بىلەن ئۆز كۆڭلىنى خۇش قىلىپ يۈرۈۋەرگەي، ئەمما بىزنىڭ ئىشىمىزغا ئارىلاشمىسۇن. مۇبادا هەددىدىن ئاشىدىغان بولسا، بىر كېچىدىلا، قولىدىكى كۆسەينىڭ هەممىسىنى تارتىۋالىمەن.

شۇنداق قىلىپ، ئاتاقتا بەشىر «سىلىڭ»، ئەمەلىيەتتە يۈسۈپ تەيجى، ئابدۇنىياز مىراب، سالى دورغا، خوجىنىياز هاجى قاتارلىقلار قوزغىلاڭنىڭ رەهبەرلىرى سۈپىتىدە بىر ياقتىن شەهەر مۇداپىئەسىگە كىرىشتى. يەنە بىر ياقتىن، ماجۇڭيىڭ يېتىپ كەلگەن هامان، لوچېڭغا هۇجۇم باشلاش قارارىغا كېلىشتى. جۇ دوتەي شەهەر ئەهۋالىدىن خەۋەر تېپىپ، دەرهال توپ - زەمبىرەكلىرىنى ئىشقا سالدى. بىراق چېرىكلەر كۈندۈزى باش چىقىرالماي، پەقەت كېچىسى ئاتىدىغان بولغاچقا، زەمبىرەك ئوقلىرىنىڭ بەزىلىرى شەهەرنىڭ بىر چېتىدە چوقچىيىپ تۇرغان ۋاڭ ئوردىسىغا تەگسىمۇ، كۆپ قىسمى شەهەر ئۈستىدىن هالقىپ ئۆتۈپ سېپىل سىرتىدىكى ئېتىزلىقلارغا چۈشەتتى. جۇ دوتەي زەمبىرەكلىرىنىڭ كارغا كەلمەيۋاتقانلىقىغا تېرىكىپ تۇرغاندا، ماجۇڭيىڭ لەشكەر تارتىپ قۇمۇلغا كېلىپ قالدى.

ئون ئۈچىنچى باب

يولدا قوشۇلغان ھەمراھ

ئايرىلغانغا ئۆلمەيمەن،
ئەقىدەمگە يىغلايمەن.
— ئۇيغۇر خەلق ماقالى

1

قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى بىلەن ئۇيغۇر، خۇيزۇ مۆتىۋەرلىرى ۋە قوراللىق يىگىتلەر بولۇپ، ئۈچ يۈزدەك كىشى شەھەرنىڭ تەخمىنەن ئون چاقىرىم شەرقىدىكى ساقا يېزىسىنىڭ گۈزەل بىر كەنتىدە چاچاڭ تىكىپ، ماجۇڭيىڭنى شۇ يەردە كۈتۈۋالدى. سەدەنشا ئاخۇنلۇغۇم بىلەن يۈسۈپ تەيجەمۇ ياشىنىپ قالغانلىقىغا قارىماي، تونۇرنىڭ يالقۇنىدەك يېلىنجاپ تۇرغان ئاپتاپتا بۇ يەرگە ئاتلىق كېلىشكەنىدى. ئۇرۇش مەزگىلى بولغاچقا، كۈتۈۋېلىش مۇراسىمى ئاددىي، لېكىن سەمىمىي ئۆتمەكتە. ئاۋۋال تائام، ئاندىن كالام دەپ ئامان-ئېسەنلىك سوراشقاندىن كېيىنلا، مېھمانلارغا داستىخان تارتىلدى. تاڭ سەھەردە ئۈزۈپ قويۇلغان مۇزدەك چىلگە تاۋۇزلار بىلەن ئاناردەك قىزىرىپ پىشقان توغاچ شاپتۇللار، تېخى بايىراقلا تونۇردىن سويۇپ ئېلىنغان ئىسسىق نان-توقاچلار، ئاياق ۋە

ساپال قاچىلاردا لىغىلداپ تۇرغان مۇزدەك قېتىقلار ۋە لىگەن-
تاۋاقلاردا كەلتۈرۈلگەن پاقلان گۆشلىرى قاقاس چۆل-بايا-
ۋاندا ئۇزۇن يول بېسىپ، ھېرىپ-ئېچىپ كەتكەن ماجۇڭيىڭ
ۋە ئۇنىڭ نەچچە يۈز كىشىلىك قوشۇنىنىڭ رەڭگىگە قان،
كۆزلىرىگە نۇر يۈگۈرتمەكتە ئىدى. ئۇلار بۇ نازۇ نېمەتلەر-
نى ھەر قېتىم ئاغزىغا سالغاندا، تىللىرىنى تامشىپ تۇرۇپ،
«خاۋ-خاۋ-شىنجاڭ خاۋ» دېيىشەتتى.

— شىنجاڭ سىلىڭ مېنىڭ ئاڭلىغىنىمدىن نەچچە ھەسسە
باي، پاراۋان بىر زېمىن كۆرۈنىدۇ. بۇ نېمىدېگەن توقچى-
لىق! — دېدى ماجۇڭيىڭ يېنىدا قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرغان
ئىمىن تۇڭچىغا قاراپ.

ئۇنىڭغا جاۋابەن سەدەنشا ئاخۇنلۇغۇم مۇنداق دېدى:

— دەرھەقىقەت، ئاللا سۇبھانە ۋە تائالا بىزنىڭ بۇ زې-
مىنىمىزگە ئۆزىنىڭ لۇتفى-كەرەمىنى دەرىغ تۇتماي، غەيىپ
خەزىنىسىدىن ھەددى-ھېسابسىز ئىنئاملار ئاتا قىلغانىكەن.
ئالتە شەھەر① ياكى ئىلى ۋادىسىغا نىسبەتلەشتۈرۈپ ئېيت-
قاندا، بىزنىڭ قۇمۇلىمىز تېخى كىچىك ۋە كەمبەغەل دىيار
ھېسابلىنىدۇ. تەقدىر ئىرادە بىلەن سىلىڭ جانابلىرى شۇ تەرەپ-
لەرگە بېرىپ قالسا، تېخىمۇ كۆپ ئاجايىباتلارنى كۆرۈشكە
مۇيەسسەر بولغۇسى. ئەپسۇسكى، شۇنداق باي زېمىننىڭ ئىگى-
سى بولغان يەرلىك ئەھلى پۇقرالار قاتمۇقات زۇلۇم ۋە
تەڭسىزلىكلەر تۈپەيلى بىر كۆزى قان، بىر كۆزى ياش بىلەن
تولۇپ، ھەسرەت-نادامەتتە كۈن كەچۈرىدۇ. ئومۇمەن، قۇمۇل
ئەھلىنىڭ ھالى پەۋقۇلئاددە پاجىئەلىكتۇر، شۇ سەۋەبتىن بۇ

① ئۇ چاغلاردا، ئومۇمەن جەنۇبىي شىنجاڭ «ئالتە شەھەر» دەپ ئاتىلاتتى.

دېياردا پات-پات يېغىلىق بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ قېتىمقى يېغىلىقمۇ شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر. ئىنشائاللا، سىلىڭ جاتابىلىرىنىڭ قەدەم تەشرىپى ۋە ھەممىمىزنىڭ بىرلىكتە سەھىي-ئىجتىھاد قىلىشىمىز بىلەن بۇ قېتىم قۇمۇل ئەھلى نىجاتلىق تاپقۇسى.

ئادەتتە ناھايىتى كەمسۆز ۋە ئۆزىنى ئېغىر-بېسىق تۇتىدىغان سەدەنشا ئاخۇنلۇغۇمنىڭ بۇگۈن بۇنچىلىك قىزىپ كېتىشى ساھىبخانلارنى ھەيران قالدۇردى. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەممەيلەن چاچ-ساقاللىرى، ھەتتا ئۇزۇن قاش-كىرپىكلىرى قاردەك ئاقىرىپ كەتكەن بۇ كىشىنى گويا تۇنجى قېتىم كۆرۈۋاتقاندەك، ئۇنىڭدىن كۆزىنى ئۈزمەي دىققەت بىلەن قارىشىپ ئولتۇراتتى.

— ئىنشائاللا، — دېدى ماجۇڭيىڭ، قەددىنى تىك تۇتۇپ ئولتۇرۇپ، — ئىننەمەل مۇئمىنۇنە ئىخۋەتۇن، يەنى بارلىق مۇسۇلمانلار بىر قېرىنداش، مەن تاكى بىر ئەسكىرىم، بىر تامچە قېنىم قالغۇچە ھەرقايسىلىرى بىلەن بىرلىكتە جەڭ قىلىپ، قېرىنداشلىق پەرزىمنى ئادا قىلىمەن. مۇبادا ۋەدەمگە خىلاپلىق قىلسام، ئاللانىڭ ئالدىدا يۈزۈم قارا بولغاي.

— ئىنشائاللا، ئىنشائاللا، — دېيىشتى ساھىبخانلار.

— باياتىن بېرى مېھمانلارنى ئارام ئېلىۋالغاي دەپ، بىزنىڭ كىشىلىرىمىزنى سىلىڭغا تونۇشتۇرماپتىمىز، — دېدى يۈسۈپ تەيجى كۈلۈمسىرەپ ئولتۇرۇپ، — ھېلى بولسىمۇ تونۇشتۇرۇپ ئۆتەي.

ماجۇڭيىڭ بۇ گەپتىن ناھايىتى خۇشال بولغانلىقىنى ئېيتتى. يۈسۈپ تەيجى بىر باشتىن تونۇشتۇرۇشقا باشلاپ، نۆۋەت خوجىنىياز ھاجىغا يەتكەندە ماجۇڭيىڭ ھاجىغا دىققەت بىلەن قاراپ، ئۇنىڭ قولىنى مەھكەم سىققان ھالدا مۇنداق دېدى:

— مەن خىيال قىلغاندىنمۇ سالاپەتلىك جىددىي ئادەم ئىكەنسىز. سىزنى ئورۇس ھەربىيلىرىدىن تەلىم ئالغان دەپ ئىشىتتىم، شۇنداقمۇ؟

— بىرنەچچە ئايلا، — دەپ قىسقا جاۋاب بەردى ھاجى.

— ئورۇسلارنىڭ ھەربىي تەلىمى قاتتىق بولامدىكەن؟

— بۇنىڭغا گەپ سىغمايدۇ.

— سىزنىڭ ھەربىي تەلىم كۆرگەن كىشى بولغانلىقىڭىزدىن خۇشالمەن. ئىنشائاللا، ئوبدان چىقىشىپ كېتىمىز، — دېدى ماجۇڭيىڭ مۇلايىم كۈلۈپ.

نۆۋەت قازاق قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باشلىقى غارىپقا كەلگەندە، ماجۇڭيىڭ ئۆزى دوغىلاق كەلگەن، كۆزلىرى چوڭ، ئېڭىكى شالاڭ قارا ساقال بىلەن قاپلانغان، ئۈستىگە تون، پۇتىغا ئۆتۈك كىيىپ، بېلىدىكى ئوق پوتىسىغا ماۋزەر قىستۇرۇپ، بېشىغا جىيەكلىك كىگىز قالپاق كىيىۋالغان بۇ كىشىگە ئەجەبسىنىپ بىر قارىۋالدى - دە، ئۇنىڭ سېمىز قوللىرىنى تۇتۇپ تۇرۇپ مۇنداق دېدى:

— ئوھوي، قازاق دەپ ئاڭلىغىنىم بىلەن كۆرگىنىم يوق ئىدى. قۇمۇلدا قازاقلار بار ئىكەن - دە! سىلەرنى ئات ئۈستىدە ياشايدىغان مىللەت دەپ ئاڭلىغاندىم. شۇنداقمۇ؟

— ئەر قانىتى ئات! — دەپ كۈلۈپ قويدى غارىپ.

— توغرا ئېيتتىڭىز، خۇسۇسەن بىزگە سوۋغات قىلىنغان بارىكۆل ئېتىغا ئوخشاش ئاتلارنى ئەرنىڭ قانىتى دېسە بولغۇدەك، — دېدى ماجۇڭيىڭ كۆزلىرىنى ئويىنىتىپ.

تونۇشتۇرۇش ئاياغلاشقاندا، ماجۇڭيىڭ بىردىنلا «يولۋاس دارىن قايسىلىرى؟» دەپ سوراپ قالدى.

— ئۇ كىشى بىزنىڭ دۈشمىنىمىز تەرەپتە، — دەپ قىسقا جاۋاب بەردى يۈسۈپ تەيجى قاپىقىنى سېلىپ تۇرۇپ.

— شۇنداقمۇ؟ بۇ قىزىق ئىش بوپتۇ، — دېدى ماجۇگىيىڭ يېنىدا تۇرغان ئىنىسى ماجۇگجېغا مەنىلىك قاراپ قويۇپ. ئاندىن ئۆزىنىڭ مۇھىم كىشىلىرىنى تونۇشتۇرۇشقا باشلىدى.

ئەتراپتا قاراپ تۇرغانلار پىچىرلىشىشقا كىرىشتى.

— ھوي، بۇ ماجۇگىيىڭ دېگەن بەكلا ياش بىرنېمە ئىكەنغۇ، مېنىڭ كىچىك ئىنىم بىلەن تەڭمۇ نېمە؟ — دەپ پىچىرلىدى مىرۇل مەرگەن يېنىدا تۇرغان ھوشۇر كانتۇغا.

— ئەمما، ئۆزىزە قالتىس كېلىشكەن نېمىكەن جۇمۇ، قىز بولۇپ قالغان بولسا، كىشى كۆيۈپ قالغۇدەك، — دېدى ھوشۇر كانتۇ تىلىنى چاكىلدىتىپ.

— ھوي كانتۇ، سەنغۇ ئاغزىدا چىشى قالمىغان مومايلارغىمۇ كۆيۈپ قېلىشتىن يانمايسەن، — دېدى مىرۇل مەرگەن كۈلۈسىرەپ.

— ئاستا گەپ قىلىڭلار، — دېدى ئوتتۇرا ياشلىق بىر كىشى مۇرىسىدىكى مىلتىقىنى تۈزەشتۈرۈپ قويۇپ، — قالتىس چېچەن بىرنېمە كۆرۈنىدۇ. قولىقىنى دىڭ تۇتۇپ ئولتۇرغىنىنى قارىمامسىلەر!

شۇ ئارىدا ماجۇگىيىڭ ئەتراپتىكى يېزا - كەنتلەرنىڭ نامىنى سۈرۈشتۈرۈپ قالدى ۋە «لياۋجاۋەن» دېگەن كەنتنىڭ نامىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭ قايسى مەنىدە ئىكەنلىكىگە قىزىقتى. بىر تەرەپتىن، سودا - تىجارەت بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەرگە كۆپ قاتناپ، يەنە بىر تەرەپتىن، مۇشۇ كەنتتە يەر - زېمىن تۇتقان ئىسمايىل داتۇ نامىلىق سېمىز، دوغىلاق بىر كىشى بۇ كەنتتە قاچاندۇر بىر زامانلاردا «لياۋ» فامىلىلىك بىر خەنزۇ ماكانلاشقانلىقى ئۈچۈن شۇنداق ئاتىلىپ قالغانلىقىنى ئېيتتى. ئىسمايىل داتۇ خەنزۇ تىلىنى ياخشى بىلىدىغان ۋە خەير - ساخاۋەتلىك بولغىنى ئۈچۈن، ئەل - يۇرت ئىچىدە ئابرۇيلۇق

بايلاردىن ئىدى.

— ئانداق بولسا، مەن ئۆزۈمنىڭ شتابىنى شۇ يەرگە قۇرىمەن، — دېدى ماجۇڭيىڭ، — «لياۋ» دېگەن خەت بىر كىشىنىڭ فامىلىسى بولسىمۇ، «يەم - بوغۇز» دېگەن مەنىدىكى «لياۋ» بىلەن ئاھاڭداش ئىكەن. مېنىڭ فامىلەم «ما» (يەنى ئات)، ئانداق بولغاندىن كېيىن، ئاتنىڭ يەم - بوغۇز كاندا تۇرغىنى ياخشى.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ ھەممەيلەن كۈلۈشتى.

— بۇ بوش تۇڭگان ئەمەسكەن جۇمۇ، — دەپ پىچىرلىدى سالى دورغا خوجىنىياز ھاجىغا، — ئۇنىڭ گەپلىرىنى قارىمامدىغان، بىز ئۇيغۇر خەق بەكلا ساددا ئىكەنمىز.

— ئاقىۋەتىمىزگە خۇدا كېپىل، چېرىكلەرنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلۇشقا ياردەم بەرسىلا بولدى، — دېدى ھاجى قاپىقىنى سىلىپ تۇرۇپ.

شۇنداق قىلىپ، ماجۇڭيىڭ «لياۋجاۋەن» دە تۇرىدىغان بولدى. بۇ كەنتتە ھەممىدىن چوڭ ۋە ئازادە جاي ئىسمايىل داتۇنىڭ جاڭزىسى ئىدى. ماجۇڭيىڭ ئەنە شۇ جاڭزىنى شتاب قىلىپ، قالغان چېرىكلىرىنى ئەتراپتىكى يېزا - كەنتلەرگە ئورۇنلاشتۇردى. بۇ كۈنلەردە ئۇنىڭ جەڭگە يارايدىغان قوشۇنى ئۈچ يۈز كىشىدىن ئاشمايتتى. ئۇ بىرنەچچە كۈن ئارام ئالغاندىن كېيىن، قوزغىلاڭچىلار بىلەن بىرلىكتە ھۇجۇمغا ئۆتتى. ھۇجۇم نىشانى ھۆكۈمەت چېرىكلىرى جايلاشقان لوچېڭ ۋە شىنچېڭ دېگەن ئىككى سېپىل ئىدى. ھۇجۇم قاتتىق بولدى. بۇ ئىككى سېپىل ئارىلىقىدىكى بازار رايونىغا جايلاشقان ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ ئاھالىسىمۇ ئۇرۇش ئوتى ئىچىدە قالدى. ھۆكۈمەت چېرىكلىرى تىرىك قالساق بەرىبىر قىرىلىپ تۈگەيمىز، دېگەن ئەندىشە ياكى باركۆل ۋە ئۈرۈمچى تەرەپتىن ياردەم

كىلىدۇ، دىگەن ئۈمىدتە جانپىدالىق بىلەن قارشىلىق كۆرسە-
تىپ، سىپىللارنى قاتتىق مۇداپىئە قىلماقتا ئىدى. ماجۇڭيىڭ
قوشۇنى يەرلىك قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ سىپىلنى ئۈزلۈكسىز
ئوققا تۇتۇپ تۇرۇشىدىن پايدىلىنىپ، سىپىلغا شوتا قويۇش،
قىلىچنى ئاغزىغا چىشلىۋىلىپ، ئىككى پىچاق بىلەن سىپىلغا
يامىشىپ چىقىش، ھەتتا لەخىمە كولاپ، سىپىلنى پارتىلىتىش
چارىسىنىمۇ ئىشلىتىپ باقتى. بۇلارمۇ كارغا كەلمىدى. ئاخىر
ماجۇڭيىڭ مۇھاسىرىدىنى ئۇزارتىش، چىرىكلەر ئاشلىق ۋە سۇ-
دىن قىسىلىپ تەسلىم بولىدۇ، دىگەن قاراش بىلەن، ئازراق
ئەسكىرىنى قوزغىلاڭچىلار بىلەن بىرلىكتە سىپىل مۇھاسىرىسىگە
قالدۇرۇپ، بارىكۆلنى ئىشغال قىلىشقا ماڭماقچى بولدى. خوجە-
نىياز هاجى ئۈرۈمچى يولىنى تۇسۇشقا ماڭدى.
شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە، جۇ دوتەي بازار رايونىدىكى
ئۇيغۇر، خۇيزۇ مۇتىۋەرلىرىدىن ئەلچىلەر ئۈمىكى تەشكىللەپ،
ئابدىنىياز مىرابلار بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن خۇيچىڭغا
كىرگۈزدى. بۇ ئۈمەككە بازار رايونىدىكى مۆتىۋەرلەردىن
كىرەم ئىمام باشلىق بولۇپ، يولۋاسمۇ ئۈمەك تەركىبىدە
ئىدى. جۇ دوتەي بۇ ئۈمەك ئارقىلىق. «بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭنى
ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ جەبىر-زۇلمى كەلتۈرۈپ چىقار-
غان، سىلەرنىڭ ئىشىڭلار (قوزغىلاڭنى دىمەكچى) ھەق. ئەمما
ماجۇڭيىڭنى بۇ ئىشقا ئارىلاشتۇرۇشىنىڭ هاجىتى يوق. ئەگەر
ماجۇڭيىڭدىن ئالاقەڭلارنى ئۈزسەڭلار، تاغ رايونىنى ئابدىنىياز
مىراب، خۇيچىڭنى بەشىر باشقۇرسۇن. ھۆكۈمەت ھىچقانداق
ئىشىڭلارغا ئارىلاشمايدۇ» دەپ ئېيتقۇزغانىدى. يولۋاس
سۆھبەت جەريانىدا ئابدىنىياز مىرابنىڭ قولىغا ھىچكىمگە سەز-
دۈرمەستىن كىچىككىنە بىر پارچە قەغەز تۇتقۇزۇپ قويدى.
قەغەزدە «جۇ دوتەينىڭ گەپلىرى يالغان، ئۇ ئۈرۈمچىدىن

كېلىدىغان يارىدەمنى كۈتۈپ، سىلەرگە مايمۇن ئويۇنى كۆرسىتىۋاتىدۇ» دەپ يېزىلغانىدى. شۇنىڭ بىلەن سۆھبەت بۇزۇلدى. ئەلچىلەر ماجۇڭيىڭنىڭ ھۇزۇرىغا كەلتۈرۈلدى. ماجۇڭيىڭ ئۈمەك تەركىبىدىكى كىشىلەردىن بىرىنى ئېتىپ تاشلاپ، قالغانلىرىنى قايتۇردى. يولۋاسنى بولسا، يىگىچاكلىق مەرتىۋىسى بىلەن ئۆز يېنىدا ئېلىپ قالدى. شۇندىن باشلاپ، يولۋاس قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ باشلىقلىرى قاتارىغا ئۆتۈپ قالدى.

— ھەي، بۇ قانداق ئىش بولۇپ كەتتى؟ — دېدى سالى دورغا ئابدىنىياز مىرابقا، — يولۋاس دېگەن ئىسمىنى ئاڭلىسام، رەھمەتلىك مەڭلىك بالىنىڭ كۆكسىدىن ئېقىۋاتقان قان بىلەن سوپى مەرگەننىڭ قەبرىستانلىقتىكى قىياپىتى كۆزۈمگە كۆرۈنىدۇ. بۇنىڭدىن ھاجى خەۋەر تاپسا، نېمە دەر؟

— ھەي دورغام، مەنمۇ ھەيران، — دېدى ئابدىنىياز مىراب ئۇزۇن، قويۇق ساقىلىنى سىلاپ قويۇپ، — بۇ يولۋاس بەگدە نېمە خىسلەت باركىنتاڭ؟! «يۈسۈپ - ئەمەت» چۆچىكىدىكى كەمەك ھەييار ھايات بولغان بولسا، يولۋاس بەگنىڭ قولىغا سۇ قۇيۇپ بېرەلمەسمىكىن دەپ ئويلايمەن. ئۇ كۈنى ساقىدا ماجۇڭيىڭنىڭ ئۇنى ئالاھىدە سورىغانلىقى ئەسلىڭىزدىمۇ؟ ئۇلار ئاللىقاچانلا تونۇشۇۋالغان ئوخشايدۇ، بىز ئۇخلاپ يۈرۈپتىمىز جۇمۇ، دورغام.

— ھەي-ي، بۇ بوش تۈزگان ئەمەسكەن. قارىسامادىلا، ھېلىتىنلا قول-بېشىنى پۇلاڭلىتىپ، ئۇنى قىل، بۇنى قىل دەپ، بىزنى ئىشقا جورىدىغان بولدى. تاڭلا - ئەتە شىللىمىزگە مىنىۋالمىغىيدى دەپ قورقىمەن، — دېدى سالى دورغا مەيۈس قىياپەتتە.

— ئەمدى نېمە ئىلاج دورغام، — دېدى ئابدىنىياز مىراب، — ئۇنى ئۆزىمىز چىللاپ چىقتۇق. باتۇرلۇقىدا گەپ

يوق، ئۇلۇمدىنمۇ قورقمىغانىدەك ئەمەس، ئىمانىمۇ كامىل كۆرۈندۇ. خۇدانى ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدىكەن. ھە دېسىلا بىر بىردىن قېرىنداش دەپ تۇرىدىكەن. نېمە بولسا بولسۇن، ئۇ كۆنى ساقىدا بەرگەن ۋەدىسىگە گۇيا قىلسىلا بولىدىغۇ.

سالى دورغا گەپ قىلماي ئۇلۇغ-كىچىك تىنىپ قويدى.

2

بالا كەلسە قوشلاپ كېلەر، ئامەت كەلسە خوشلاپ كېلەر دېگەندەك، ما جۇڭيىڭ شەھەر مۇھاسىرىسىنى بىر قىسىم چېرىكى بىلەن قوزغىلاڭچىلارغا قالدۇرۇپ، ئۆزى ئىككى يۈزدەك ئادىمى بىلەن ئۈچىنچى ئىيۇل كۈنى قۇمۇلنىڭ شىمالىدىكى كۆشۈتە ئېغىزىغا قاراپ كېتىۋاتقانىدا، كۈتۈلمىگەن يەردىن «خوشلاپ كەلگەن» بىر ئامەتكە ئۇچراپ قالدى.

ئاراتۇرۇك تەرەپتە سادىق قورمال باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلاردىن يېڭىلىپ، شەھەرگە چېكىنىپ كېلىۋاتقان ئىككى تۈمەن يەنى تەخمىنەن ئىككى مىڭ چېرىك شۇ كۈنى ئاخشىمى كۆشۈتە ئېغىزىدا قونغانىدى. ما جۇڭيىڭ ئۆز رازۋېتچىكلىرى ئارقىلىق بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، ئېدىرلىقلار ئارىسىغا يوشۇرۇندى-دە، شۇ كېچىسى تاڭ ئاتقۇچە چېرىكلەرنىڭ بايرىقىغا ئوخشىتىپ ئون نەچچە بايراق تەييارلىدى. تاڭ ئېتىش بىلەن تەڭ كاناي-دۇمباقلىرىنى چېلىپ، چېرىكلەر تەرەپكە ئىلگىرىلىدى. ئۇيقۇدىن ئەمدىلا ئويغانغان چېرىكلەر ئۆزلىرىگە ئوخشاش كۆك رەڭ كىيىم كىيىپ، گومىنداڭ بايراقلىرىنى كۆتۈرۈپ كېلىۋاتقان قوشۇننى كۆرگەچ، ئۇلارنى شەھەردىن ياردەمگە

كەلگەنلەر دەپ ئويلاپ بەخىرامان قاراپ تۇرۇشتى. تەخمىنەن ئىككى يۈز قەدەم ئارىلىق قالغاندا، ما جۇڭيىڭ ئىككى قولىغا ئىككى ماۋزۇر تۇتقان ھالدا «شا»① دەپ ۋارقىرىدى. چېرىكلەر ئەس-ھوشىنى يىغىپ بولغۇچە، ما جۇڭيىڭ قوشۇنى چېرىكلەرنىڭ قارارگاھىغا باستۇرۇپ كىرىپ بىرمۇنچىسىنى قىرىپ تاشلىدى. قالغان چېرىكلەر ھەرقانچە قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، بۇ تۇيۇقسىز زەربىگە بەرداشلىق بېرەلمىدى. بىردەەلىك جەڭ نەتىجىسىدە، چېرىكلەرنىڭ بىر تۇەنجىڭى ئۆلۈپ، بىرى ئاق بايراق چىقاردى. مىڭدىن ئارتۇق چېرىك ئەسىرگە چۈشتى. نۇرغۇن ئوق-دورا، قورال-ياراق ۋە ھەربىي ئەشيالار غەنىيمەت ئېلىندى. ما جۇڭيىڭ ئەسىرلەرنىڭ قېرى-چۈرى ۋە ئاقساق-چولاقلىرىنى شاللاپ تاشلاپ، كارغا كېلىدىغانلىرىنى ئۆز قىسمىغا قوشۇۋالدى. ئەسىرگە چۈشكەن ھېلىقى تۇەنجاڭ باشلىق بىرنەچچە ئوفىتسېرنى ئۆزى بىلەن بىللە بارىكۆلگە ئاپىرىپ، شەھەرگە كىرگۈزدى. بارىكۆل شيەنجىڭى ئۇلارنىڭ ھالىنى كۆرۈپ، ئالاقىزادىلىك ئىچىدە دەرھال شەھەر دەرۋازىلىرىنى ئېچىپ ما جۇڭيىڭنى قارشى ئالدى. ما جۇڭيىڭ يامۇل ئامبارلىرىدىكى ھەربىي ۋە ئاشلىق زاپاسلىرىنى سىيرىپ-سۈپۈرۈپ، نەچچە يۈزلىگەن ئات-تۆگە بىلەن ئۈچ كۈندىن كېيىن قۇمۇلغا قايتتى. بارىكۆلنى ئىدارە قىلىپ تۇرۇشقا پەقەت يىگىرمىدەك كىشىنى قالدۇرۇپ قويدى.

بىر ھەپتە بۇرۇن، تەڭدىن تولىسى ئاددىي قىلىچ-نەيزىلەرنى تۇتۇپ، ئاقساق-چولاق ئاتلارغا مىنگەن ئىككى يۈزدەك ئادىمى بىلەن ماڭغان ما جۇڭيىڭ ئەمدىلىكتە پۈتۈنلەي بەشئاتار، ئېغىر-يېنىك پىلىموت، ھەتتا مىنامىيوتلار بىلەن

---

① شا — چاپ يەنى ئۇر-چاپ دېگەن مەنىدە.

قوراللانغان بىر مىلىق نەچچە يۈز كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنىنىڭ سەردارى، نەچچە ئون تاتىم تۆگىگە يۈكلەنگەن زاپاس ھەربىي ئەشيالارنىڭ خوجايىنى سۈپىتىدە قومۇلغا كىرىش بىلەن ھەممىنى ھەيران قالدۇردى.

بۇ كۈنلەردە «گاسىلىق» دېگەن نام قومۇل خەلقى نەزەرىدە ئۈمىد ۋە نۇسرەت سىمۋولى بولۇپ قالغانىدى. بىراق يەنە بىر تەرەپتىن، ئۈمىد باشقا، نەتىجە باشقا بولۇپ چىقماقتا ئىدى. چۈنكى ئابدىنىياز مىراب بىلەن سالى دورغا ماجۇڭيىڭنى تەبرىكلەش ئۈچۈن كىرىپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ قورال-ياراغ جەھەتتىن بەكمۇ قىسىلىۋاتقانلىقىنى، غەنىيمەت ئېلىنغان قوراللاردىن بىر قىسمىنى قوزغىلاڭچىلارغا بېرىشنى تەلەپ قىلغاندا، ماجۇڭيىڭ خۇددى شاگىرتقا تەنبىھ بېرىۋاتقان ئۇستازدەك، قوشۇمىسىنى تۈرۈپ: «بۇ غەنىيمەت ئېلىنغان قوراللار قان بەدىلىگە كەلگەن، سىلەرمۇ قولۇڭلاردىن كەلسە، قورال-ياراغنى بىزگە ئوخشاش جەڭ قىلىپ ئېلىڭلار» دېدى.

— بۇ نېمە دېگىنىڭىز؟ — دېدى سالى دورغا ئۆزىنى بېسىۋالالماي، — بىر جەڭ قىلماي مۆكۈشمەك ئويناۋاتىمىزمۇ؟ شەھەر سېپىلىنى قورشاپ تۇرۇشنى بىزگە ئۆزىڭىز تاپشۇرغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە، سىز ھەمىشە «بىز بىر دىن قېرىنداش» دەيتتىڭىز، ئەمدىلىكتە «بىز»، «سىلەر» دېگەن گەپنى چىقاردىڭىزغۇ؟ مۇنداقتا...

سالى دورغىنىڭ گېپى تۈگىمەيلا، ئابدىنىياز مىراب ئۆكچىغا قاراپ، «بۇ گەپلەرنى سەل يۇمشىتىپراق ئۆرۈسىلە» دېدى.

— نېمىشقا يۇمشىتىپ ئۆرىدۇ، ئۆز پېتى ئۆردۈۋەرسۇن، — دېدى سالى دورغا ئاۋازىنى تېخىمۇ كۆتۈرۈپ.

ماجۇڭيىڭ خۇددى بىر ئەھۋالنى سەزگەندەك، «نېمە گەپ»

دەپ ئۆزىچىلا قارىدى. شۇ ئارىدا، ئۇنىڭ باش مۇشاۋىرى ئالدىراش كىرىپ، ئۈرۈمچىدىن چىققان چوڭ بىر قوشۇننىڭ لودۈڭگە يېتىپ كەلگەنلىكى توغرىسىدا خوجىنىياز ھاجىنىڭ جىددىي چاپارمەن ئەۋەتكەنلىكىنى خەۋەر قىلدى. ما جۇڭيىڭ ئابدىنىياز مىرابلارغا قاراپ، «گەپ بولسا كېيىن قىلىشايلى، شەھەر مۇھاسىرىسىنى كۈچەيتىشكە يەنە بىر پولك ئەسكەر قوشۇپ بېرىمەن. ئۆزۈم بۈگۈن ئاخشاملا لودۈڭگە ماڭىمەن.» دەپ گەپنى ئۈزۈۋەتتى.

8

لودۈڭ — قۇمۇلنىڭ تەخمىنەن بىر يۈز نەچچە كىلومېتىر غەربىدە قاقاس چۆللۈك ئوتتۇرىسىدىكى دۆڭلۈككە جايلاشقان چوڭ بىر بېكەت بولۇپ، ئۈرۈمچى - قۇمۇل يولىدا قاتنايدىغان ھەرقانداق كارۋان بۇ يەردە قونماي ئۆتمەيتتى. ھەربىي ۋە قاتناش جەھەتتە مۇھىم ستراتېگىيىلىك ئورۇن بولغاچقا، بۇ يەرگە بىر كىچىك قورغانمۇ قۇرۇلغانىدى. دۆڭلۈكنىڭ كۈنگەي تەرىپىدىكى يانباغىرىدا كارىز سۈيىدىن ھاسىل بولغان كىچىكرەك بىر كۆل بار ئىدى. ئۇنىڭ ئەتراپىدا كۆكىرىپ تۇرىدىغان دەل - دەرەخ ۋە ئېتىزلىقلار چۆل - باياۋان ئوتتۇرىسىدىكى بوستاندەك، بۇ يەرگە زىننەت بېرىپ تۇراتتى. لودۈڭنىڭ شىمالىي تەرىپى ئېدىرلىقلار ئارقىلىق ھەيۋەتلىك تەڭرىتاغ تىزمىلىرىغا تۇتىشاتتى. جىڭ شۇرېن چېرىكلىرى لودۈڭگە يېقىنلاشقان ھامان خوجىنىياز ھاجى يۈز ئەللىكتەك ئادىمى بىلەن ئەنە شۇ ئېدىرلىقلارغا چېكىنىپ، ما جۇڭيىڭغا چاپارمەن ئەۋەتكەنىدى.

بۇ چېرىكلەر مىڭدەك ئادەمدىن تەركىب تاپقان بىر

بىرگادا بولۇپ، ئۇنىڭ قوماندانى دۇ گوجى ئىدى، دۇ گوجى —
كىتابخانىلارنىڭ ئېسىدە بولسا كېرەككى، ياڭ زىڭشىن ئۆلتۈ-
رۈلگەن كۈنى ئۇنىڭ بىلەن بىر ئۇستەلدە «گاۋشىڭ، گاۋشىڭ»
ئويناپ ئولتۇرغان ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئوق يېگەن ھېلىقى
سېمىز گېنېرالنىڭ ئوغلى ئىدى. ئۇ، پەن ياۋنەنچىلەرنى
بېسىقتۇرۇپ، جىڭ شۇرېننى تەختكە چىقىرىشتا خىزمەت كۆر-
سەتكەنلىكى ئۈچۈن، بىرنەچچە دەرىجە ئاتلاپ دادىسىنىڭ ئورنىغا
ئۆستۈرۈلگەن ۋە بۇ قېتىم بىرگادا كوماندىرى قىلىپ ئەۋەتىلگەن،
ئەمەلىيەتتە بولسا، ھەربىي ئىلىم ۋە جەڭ تەجرىبىلىرى يوق بىر
بايۋەچچە ئىدى.

جىڭ شۇرېننىڭ ھەربىي پەرمانى بويىچە بولغاندا، دۇ گو-
جى ئارقىدىن كېلىدىغان چوڭ قوشۇننىڭ قارىسى كۆرۈنۈشى
بىلەن تەڭلا، لودۇڭدىن قۇمۇل تەرەپكە ئىلگىرىلىشى لازىم
ئىدى. بىراق ئىككى كۈنگىچە، ئۇ قوشۇننىڭ قارىسى تۇرماق،
ئۇچۇرىمۇ كەلمىگەچكە، دۇ گوجى ۋەھىمە ئىچىدە قېلىپ،
دەرھال مۇداپىئە ئاكوپلىرىنى قازدۇرۇشقا كىرىشتى. بىر كۈنى
كەچتۇرۇن، ئۇ قورغان ئۈستىگە چىقىپ، ئەتراپنى كۆزىتىۋاتـ
قاندا، يۈرىكى «جىغ» قىلىپ، بېغىشىدىن ئۈزۈلۈپ كېتىدىغانـ
دەك سېزىلدى. چۈنكى غەربتىن شەرققە قاراپ، قۇمۇل تەرەپـ
كە سوزۇلغان تەڭرىتاغ تىزمىلىرى ئۇنىڭ كۆزىگە خۇددى
ئاپتاپقا قاقلىنىپ ياتقان ھەيۋەتلىك ئەجدىھانىڭ گەۋدىسىدەك
كۆرۈنۈپ، ئۆزى بولسا، دەل شۇ ئەجدىھانىڭ قۇيرۇقى يېنىدا
تۇرغاندەك، مۇبادا، بۇ ئەجدىھا قۇيرۇقىنى بىرلا سىلكىتسە،
پۈتۈن قوشۇنى بىلەن كۇكۇم-تالقان بولۇپ كېتىدىغاندەك
ھېس قىلاتتى.

دۇ گوجى پۈتۈن ۋۇجۇدىنى ئۆمۈچۈك تورىدەك ئورىۋالغان
ۋەھىمىلىك ئەندىشىلەردىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، ئاۋۋال ئاخشاملا

قېلىن مۇھاپىزەتچىلەر بىلەن قورشالغان چېدىرىغا كىرىپ، ئەپيۇن چىرىغىنىڭ يېنىغا يانپاشلىدى - دە، قاشتېشىدىن ئېگىزلىك بېكىتىلگەن غاڭزىنى قاتتىق - قاتتىق شوراشقا باشلىدى. ئۇ ئەتراپتىكى چېدىرلاردا شاراقلاۋاتقان شىشخال ئاۋازلىرىنى ئاڭلاپ، تۈن نىسپىغىچە شۇ ھالدا ئويغاق ياتاتتى. چېدىرنىڭ يوچۇقلىرىدىن كىرىۋاتقان ئاي نۇرى ئۇنىڭ كۆزىگە پارقىراپ تۇرغان ئىنچىكە نەيزىلەرگە ئوخشاش كۆرۈنۈپ كېتەتتى.

بىردىنلا تاراسلاپ مىلتىق ئېتىلىشقا باشلاپ، شىمال تەرەپتىن خوجىنىياز ھاجى يىگىتلىرى، شەرق ۋە جەنۇب تەرەپتىن ما جۇڭيىڭ قوشۇنى دەھشەت بىلەن باستۇرۇپ كەلدى. چېرىكلەرنىڭ بەزىلىرى ئۇيقۇدىن ئويغىنىپ، بەزىلىرى تاۋكادىكى پۇللىرىنى يانچۇقلىرىغا تىقىپ، قولىغا مىلتىق ئېلىپ بولغۇچە، قاتتىق ئوق يامغۇرى ئاستىدا نۇرغۇنلىرى قوناق شېخىدەك قىرىلىپ كەتتى. شۇنداقتىمۇ ئۈچ چېرىك ئۈچ يەردە يېتىۋېلىپ، پىلىموتنى ئىشقا سېلىشقا ئۈلگۈرۈپ قارشى تەرەپنى قاتتىق ئوققا تۇتتى. ھەر ئىككى قولىدىكى ماۋزۇردىن تەڭ ئوق ئۈزدۈرۈپ، ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقان ما جۇڭيىڭ ئاق بوز ئېتى بىلەن دومىلاپ كەتتى. ئات ئۆلدى. يوتىسىنىڭ ئىككى يېرىدىن يارىلانغان ما جۇڭيىڭ ئات ئاستىدا قالدى. ئۇنىڭ چېرىكلىرى بۇنى كۆرۈپ بىردىنلا ئارقىغا چېكىندى. بىراق شىمال تەرەپتىن باستۇرۇپ كېلىۋاتقان تاغلىقلارنىڭ «ئاللاھۇ ئەكبەر، ئاللاھۇ ئەكبەر» دېگەن ياڭراق سادالىرى بىلەن تاراسلىتىپ ئېتىۋاتقان ئوقلىرى ما جۇڭيىڭنى ھوشىغا كەلتۈردى چېغى، ئۇ ئاتنىڭ ئاستىدىن ئۆمىلەپ چىقىپ، قەددىنى رۇسلىدى. بۇنى كۆرگەن ئىككى چېرىكى ئۇنى دەرھال قولتۇقلاپ، ئىگىسىز قالغان باشقا بىر ئاتقا مىندۈردى. ما جۇڭيىڭ ئىككى قولىغا

يەنە ماۋزۇر تۇتۇپ «ۋالغا، ئالغا» دەپ ۋارقىراشقا باشلىدى. ئۇنىڭ چېكىنىۋاتقان چېرىكلەرگە باشقىدىن جان كىرىپ، ئۇلارمۇ يەنە ھۇجۇمغا ئۆتتى. بىراق يامغۇردەك يېغىۋاتقان پىلىموت ئوقلىرى ئاستىدا ئىلگىرىلىيەلمەي دۈم يېتىۋېلىشتى. دەل شۇ چاغدا، خوجىنىياز ھاجى ئاتنى تاشلاپ، يانتاقلىقلار ئارىسىدىن تېزلىك بىلەن ئۆمىلەپ كېلىپ، ئىككى پىلىموتچىكنى ماۋزۇر بىلەن جىمىقتۇردى. مىرۇل مەرگەن يان تەرەپتىكى يۇلغۇنلۇق ئارىسىدىن قاپلاندەك ئېتىلىپ چىقىپ، ئاخىرقى پىلىموتچىكنىڭ بېشىغا قىلىچ ئۇردى. خوجىنىياز ھاجى پىلىموتنىڭ ئاغزىنى دۇ گوجىنىڭ چېرىكلىرىگە قاراتتى. چېرىكلەر قول كۆتۈرۈشكە باشلىدى.

تاڭ سۈزۈلگەن چاغدا، ما جۇڭيىڭنىڭ ئىككى چېرىكى دۇ گوجىنىڭ قانغا مىلەنگەن بېشىنى ئەكىلىپ ئۆز سەركەردىسىنىڭ ئالدىغا تاشلىدى. شۇنداق قىلىپ، دۇ گوجى بىرىگادىسى تەخمىنەن بىر يېرىم سائەت ئىچىدە يەر بىلەن يەكسان بولدى. بىرىگادىنىڭ پۈتۈن قورال - ياراغى، جۈملىدىن توققۇز پىلىموت، ئىككى زەمبىرەك غەنىيمەت ئېلىندى (زەمبىرەك تۇرماق، بۇ پىلىموتلارنىڭ ئالتىسىگە تېخى ئوقمۇ سېلىنمىغانىكەن). ئات - ئۇلاغ، ئوق - دورا ۋە باشقا ھەربىي ئەشيالارنىڭ ساننى تېخى ھېچكىم بىلمەيتتى.

بىراق بۇ غەنىيمەتلەرنىڭ ھەممىسىگە ماجۇڭيىڭ ئىگە بولىۋالدى. خوجىنىياز ھاجىغا پەقەت ئۆزى غەنىيمەت ئالغان ئىككى پىلىموت بىلەن مىرۇل مەرگەننىڭ قولىدىكى بىر پىلىموت ۋە يىگىتلەر غەنىيمەت ئالغان يۈز تالچە مىلتىق قالدى.

ئوڭ يوتىسى تېگىپ تاشلانغان ما جۇڭيىڭ ھېلىقى كۆل بويىدىكى دەرەخلىكتە سايىداپ يېتىپ، ئۇدۇلدا زوڭزىيىپ

ئولتۇرغان خوجىنىياز ھاجىنىڭ چىرايىغىمۇ قارىماي، ئۆزىنىڭ تۈگىچىسىغا مۇنداق دېدى:

— ھاجىغا ئېيت، پىلىموتنىڭ ئىككىسىنى ماڭا قالدۇرسۇن، ئۇنىڭ ئورنىغا يۈز تال مىلتىق بېرەي.

— نېمىشقا؟ پىلىموت بىزگە ياراشمامدىكەن؟

— ياراشمايدۇ دېگەنلىكىم ئەمەس، — دېدى ما جۇڭيىڭ ئاۋازىنى يۇمشىتىپ، — بەرىبىر سىلەردە ئۆزىڭىزدىن باشقىلار پىلىموت ئېتىشنى بىلمەيدۇ.

— بىلمىسە ئۆگىتىمەن، — دېدى ھاجى ئورنىدىن تۇرۇپ، — ئاندىن، «شۇنچە نەرسىنى ئالدىڭىز، شۇلارمۇ يېتەر» دەپ، مىرۇل مەرگەننىڭ قولىدىن ئاتىنىڭ چۇلۋۇرىنى ئالدى.

— بۇ تۈگىگەن باشقا تۈگىگەن قېرىنداشلارغا ئوخشىمايدىكەن، ئۇنىڭ نىيىتى يامان جۇمۇ، ئاكا، — دېدى مىرۇل مەرگەن قارارگاھقا كەلگەندىن كېيىن.

— نىيىتى يامانلىقىنى قازىنى تۆشۈك، — دېدى ھاجى قاپىقىنى سېلىپ.

ئەتىسى ما جۇڭيىڭ چېرىكلەرنىڭ ئازغىنا بىر قىسمىنى خوجىنىياز ھاجى بىلەن بىرلىكتە ئۈرۈمچى يولىنى توسۇشقا قالدۇرۇپ، ئۆزى داۋالىنىش ئۈچۈن قۇمۇلغا قايتتى.

جىڭ شۈرېننىڭ يولدا كېلىۋاتقان چېرىكلىرى، دۇ گوجىنىڭ مەغلۇبىيىتىنى ئاڭلاپ لودۇڭغا كېلەلمەي، گۇچۇڭ تەرەپكە كەتتى. شۇنداق قىلىپ، يەتتەقۇدۇقتىن تارتىپ شىڭشىڭشياغىچە بولغان يەرلەرنىڭ ھەممىسى قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. كىچىككىنە يېتىم ئارالغا ئوخشىشىپ قالغان لۈچۈن شەھىرىلا ھۆكۈمەت چېرىكلىرى قولىدا قالدى. بىراق جىڭ شۈرېننىڭ توپ - زەمبىرەك ۋە بىرونېۋىكلار بىلەن قوراللانغان ئالتە مىڭ بەش يۈز كىشىلىك قوشۇنى يېتىپ كېلىش بىلەن

تەك ۋەزىيەت تۈپتىن ئۆزگەردى. بۇ قوشۇننىڭ باش قوماندانى ئىلىدىن يۆتكەپ كېلىنگەن گېنېرال جاڭ پېيىۋەن، باش مۇشاۋىرى ياپونىيە قۇرۇقلۇق ئارمىيە داشۆسىنى پۈتتۈرگەن شىڭ شىسەي ئىدى. بۇ قوشۇننىڭ تەركىبىدىكى ئاق ئورۇس سولداتلىرىغا بىرىنچى جاھان ئۇرۇشىغا قاتناشقان گېنېرال پاپىنگۇت قوماندانلىق قىلاتتى.

قۇمۇل قۇمۇل بولغانىدىن بۇيان بۇ يۇرتنىڭ بېشىغا ھېچقاچان مۇنداق زور دەھشەت كېلىپ باقمىغانىدى. چۈنكى بۇ قېتىم كەلگەن ئالتە مىڭ بەش يۈز چېرىككە قامالدا قالغان مىڭدىن ئارتۇق چېرىكنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا، ھەر ئالتە يېرىم قۇمۇللۇققا بىردىن چېرىك توغرا كېلەتتى. ئۇششاق باللار، خوتۇن - قىزلار، قېرى - چۆرى ۋە ئاغرىق - سىلاق بولۇپ، ھەر ئالتە يېرىم كىشىنىڭ بېشىدا بىر چېرىك قىلىچ ئوينىتسا، بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق دەھشەت بولۇشى مۇمكىنمۇ؟

شۇنىڭ ئۈچۈن، پۈتۈن ئەل - يۇرت خۇددى باستۇرۇپ كېلىۋاتقان دەھشەتلىك بىر كەلكۈنگە دۈچ كېلىپ قالغاندەك قاتتىق ۋەھىمە ئىچىدە قالدى. تېخى يېقىندىلا «بىر چېرىكىم، بىر تامچە قېنىم قالغۇچە مەن سىلەر بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ ئاخىرغىچە جەڭ قىلىمەن» دەپ ۋەدە بەرگەن ۋە «ۋەدەمگە خىلاپلىق قىلسام، ئاللانىڭ ئالدىدا يۈزۈم قارا بولغاي» دەپ قەسەم ئىچكەن ماجۇڭيىڭ دەل شۇ كۈنلەرنىڭ بىر ئايدىڭ كېچىسىدە قۇمۇلنى تاشلاپ، پۈتۈن قوشۇنى بىلەن ئۆز ماكانىغا قاراپ ئالدىراش يولغا چىقتى. ئۇ يولغا چىقىدىغان كېچىسى، ئالدىدا قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرغان يولۋاسقا مۇنداق دېدى:

— سىزنىڭ مەن بىلەن بىللە كەتكىنىڭىزدىن قۇمۇلدا قالغىنىڭىز ياخشى. خوجىنىيازنى كۆرۈۋاتىسىزغۇ، ئۆزىنىڭ باتۇر-

لۇقمىغا تەمەننا قويۇپ، مەن بىلەنمۇ ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرۇۋاتىدۇ. سىزمۇ كەتسىڭىز، قۇمۇل ئۇنىڭغا ئۇكىچە قېلىپ، ئۇزۇن ئۆتمەي ھەممە خەق ئۇنىڭغا ئەگىشىپ كېتىدۇ. مەن ئۇزاق ئۆتمەي يەنە كېلىمەن. شۇڭغىچە خوجىنىيازنىڭ كۆشەندىسى بولۇپ تۇرۇشىڭىز كېرەك. كەلگۈسىدە شىنجاڭ سىڭنى ئىككىمىز سورايمىز. سىز مېنىڭ بىرىنچى مۇئاۋىنىم بولىسىز. ماۋۇ ئاتمىش يامبۇ، ئىككى يۈز تاختا چاي، ئەللىك توپ رەخت، جاڭزىدىكى يەتمىش تۆگە سىزگە قالسۇن، ئېھتىياجىڭىزغا ئىشلىتىڭ. قولىڭىزدىكى قورال ھازىرچە سىزگە يېتىدۇ.

يولۋاس ئۇنىڭدىن ئايرىلىشقا قىيىماي، كۆزىگە ياش ئېلىپ تۇرۇپ، ئۇنىڭ يولىيورۇقلىرىنى قەتئىي ئىجرا قىلىشقا ۋەدە بەردى.

ئۈچ ئاي بۇرۇن، ماجۇڭيىڭ بىلەن كەلگەندە تەڭدىن تولىسى قىلىچ - نەيزە بىلەن قوراللانغان، كىيىم - كېچەكلىرى جۇلجۇل، رەڭگىرويىمۇ سارغايغان تۆت يۈزدەك ئادەم، ئەمدى سېمىز قېچىرلارغا زەمبىرەكلەرنى سۆرىتىپ، ئويناق بارىسكۆل ئاتلىرىغا مىنىپ، ھارۋا - ھارۋىلارغا زاپاس ئوق - دورا، مىلتىق - پىلىموت، ئاشلىق تاغارلىرى باسقان ئىككى مىڭ نەچچە يۈز كىشىلىك چوڭ قوشۇن بولۇپ كېتىۋاتاتتى. شۇ تاپتا بۇ قوشۇن خۇددى چۆچەكلەردە ئېيتىلغاندەك، پۈتۈن بىر كىيىكنى يۇتۇۋېلىپ، ئۇنى سىڭدۈرۈش ئۈچۈن، دەرەخ تۈۋىگە ئۆمىلەپ كېتىۋاتقان يوغان بىر يىلانغا ئوخشايتتى.

— ئىشەنگەن تاغدا كىيىك ياتماپتۇ، دېگەن شۇ بولدى. بۇ تۇڭگانىنى مۇنداق گۇپپاسىزلىق قىلىدۇ دەپ ئويلىمىغانىكەنمەن. ئەمدى ھەر كىم ئۆز بېشىنى دالدىغا ئالماقتىن باشقا چارە قالمىدى،— دېدى يۈسۈپ تەيجى ئاتقا مىنىۋېتىپ.

— ئۆزلە قايسى تاغقا چىقىپ كېتەي دەۋاتىدىلا؟ سورىدى ئابدىنىياز مىراب.

— باغداشقا.

شۇنداق قىلىپ، شەھەر ۋە يېقىن ئەتراپتىكى يېزا خەلقلىرى بۆرىدىن ئۈركۈپ كەتكەن پادىدەك، قاتتىق ۋەھىمە ئىچىدە، تەسۋىرلەپ بولغۇسىز ھالدا ئالدىراشلىق بىلەن ھەرتەرەپكە پىتىراپ، كۆپ قىسمى تاغلارغا، بىر قىسمى يىراق خىلۋەت يېزىلارغا قېچىشقا باشلىدى. ئات - ئۇلىغى بارلار ئۇلاغلىق، ئۇلىغى يوقلار ياياق مېڭىپ، قولىغا چىققان ئازراق ئوزۇقى بىلەن بىر قۇر كىيىم - كېچەكلىرىنى ئېلىپ، بىر ئاخشامدىلا ئۆي - ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ چىقىپ كەتتى. ھەتتا ئىت - مۈشۈكلەرمۇ ئىگىلىرىگە ئەگىشىپ ماڭدى. ئوچاقتا قازان قايناقلىق، تەكچىدە چىنە - قاچا تىزىقلىق، ئېتىز - ئېرىقلار يىغىقسىز، خاماندا ئاشلىق تېپىلگۈسىز پېتى قالدى. ئەپچە مىڭلىغان كىشى ياشاپ كەلگەن خۇيچېڭ شەھىرى قانداقتۇر بىرەر سەۋەبلەر بىلەن ماڭماي قالغان تۆت - بەش ئۆيلۈك كىشىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، خۇددى چۆچەكلەردىكى ئادەمسىز تىلسىم شەھەرگە ئوخشىشىپ قالدى. غۇيۇلداپ چىقىۋاتقان باش كۆزشامىلىدىن باشقا، ھېچقانداق ئاۋازمۇ ئاڭلانمايتتى.

ئەتىسى تاڭ ئېتىش بىلەن تەڭلا، چېرىكلەرنىڭ بۇلاڭ-تالىڭى باشلىنىپ، تەخمىنەن ئۈچ يۈز يىللىق تارىخقا ئىگە ۋاڭ ئوردىسى بىلەن پۈتۈن شەھەر تىتىپ تاشلانغان، ئەسكى چاپانغا ئوخشىشىپ قالدى. ئارقىدىنلا ئوردىغا ئوت قويۇلدى. بۇ ئوت ئۈچ كېچە - كۈندۈز كۆيۈپ، ئۇنىڭ قويۇق ئىس - تۈتەكلىرى بىر كۈنلۈك يەردىكى باغداش داۋىنىغىچە كۆرۈنۈپ تۇردى.①

① «ماجۇڭيىڭ كېلىپ چۈشتى،
داتو باينىڭ جاڭزىسىغا.

چېرىك كاپىر ئوت قويدى،
ڭاڭ خوجامنىڭ ئوردىسىغا.»

دېگەن خەلق قوشىقى ئەنە شۇ ۋەقەلەرنىڭ خاتىرىسى ئىدى.

ئون ئۈچىنچى باب

ئەتىكى كۈن نېمە بىلەن باشلىناركىن

تۈن — ئىككى قات خوتۇن، نېمە تۇغاركىن،
زامانە ھۆكمىدىن نېمە ياغاركىن؟
— پەھلىۋان مەھمۇت①

1

چېرىكلەر بىرنەچچە كۈنلۈك بۇلاڭ-تالاڭدا ئولجا-غەنىمەت بىلەن بىرقۇر تويۇنۇپ، خۇددى شىكاردىن كېيىن تۇمشۇقىدىكى قاننى يالاپ ياتقان يىرتقۇچلارغا ئوخشاش قورساقلىرىنى تومپايتىپ يېتىشقاندا، قوماندان جاڭ پېيۇەن ھەربىي كېڭەش چاقىرىپ، تاغدىكى «ئوغرىلار»غا قاچان ۋە قانداق ھۇجۇم باشلاش مەسىلىسىنى قويدى، بۇ كېڭەشكە قۇمۇل ۋالىيسى جۇ دوتەيمۇ قاتناشتى. كۆپچىلىك دەرھال ۋە ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم باشلاش مەزمۇنىدا پىكىر بايان قىلىشقا باشلىغاندا، سۇمباتلىق كەلگەن بۆرە كۆزلۈك، قويۇق قاشلىق، ئوتتۇرا ياش بىر كىشى ھازىرچە ھۇجۇم قوزغىماسلىق پىك-

① پەھلىۋان مەھمۇت — مىلادى 1240 — 1326 - يىللىرى ياشىغان خارەزىملىق مەشھۇر شائىر.

رىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ جاڭ پېيىۋەننىڭ باش مۇشاۋىرى شىڭ شىسەي ئىدى.

— نېمىشقا؟ — دېدى جاڭ پېيىۋەن ھەيران قىلىپ.

— چۈنكى، — دېدى شىڭ شىسەي قويۇق بۇرۇتىنى سىلاپ قويۇپ، تىلچىلىرىمىز بەرگەن مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ھازىر ئىسيانچىلارنىڭ باشلىقلىرىدىن بولۇۋاس بىر يۈز ئادىمى بىلەن قوراي دېگەن تاغقا بېكىنىۋاپتۇ؛ شامەخسۇتنىڭ ۋارىسى بەشىر ئازراق ئادىمى بىلەن باغداش داۋىنىنىڭ دالدىسىدا جىم ياتارىمىش؛ ئابدىنىياز مىراب ئاراتۇرۇكتە ئۆز ھالى بىلەن بولۇپ قاپتۇ؛ غارىپ بىلەن نۇرغالى باشچىلىقىدىكى قازاق ئىسيانچىلىرى باركۆل تاغلىرىغا چېكىنىپ كېتىپتىمىش؛ پەقەت خوجىنىياز، سالى دورغا، سادىق قورمال قاتارلىقلار ئۇ يەر، بۇ يەردە قارشىلىق كۆرسىتىۋاتقۇدەك. دېمەك، ما جۇڭيىڭنىڭ كېتىشى بىلەن ئىسيانچىلارنىڭ بېلى سۇنۇپ، سېپى پارچىلىنىپ كەتتى.

— ئۇنداق بولسا، دەل بىزنىڭ ئومۇمىي ھۇجۇم قوزغاش پەيتىمىز ئىكەنغۇ، — دېدى جاڭ پېيىۋەن ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ.

— دەرۋەقە شۇنداق، — دەپ داۋام قىلدى شىڭ شىسەي، — لېكىن شۇنى ئۇنتۇماسلىقىمىز كېرەككى، بىز تۈزلەڭلىكتىكى دۈشمەنگە ئەمەس، قاتمۇ قات تاغلار بىلەن قورشالغان تاش قەلئە ئىچىدىكى دۈشمەنگە ھۇجۇم قىلىمىز. بۇ تاغلارنىڭ نە جۇغراپىيىلىك مۇھىتى، نە يەر تۈزۈلۈشى بىزگە مەلۇم ئەمەس. قولىمىزدا ئالقانچىلىكمۇ تاغ خەرىتىسى يوق. بىزدىن بۇرۇنقىلارنىڭ تاغقا قىلغان ھۇجۇملىرىدا بېشى ئامان قالغان بىر لىيەنجاڭنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ ئىسيانچىلار ئۆز ماكانلىرىدا خۇددى يەر ئاستى يوللىرىنى قېزىۋالغان سۇغۇرغا ئوخشاش ھەرىكەت

قىلىدىكەن. ئالدىڭىزدا كۆرۈنگەننى قارىغا ئېلىپ بولغۇچە، ئارقىڭىزدىن گەجگىڭىزگە ئاتىدىكەن. «چېرىك ئاتىدۇ تاشقا، تاغچى ئاتىدۇ باشقا» دېگەن قوشاق بىكارغا چىقمىغان بولسا كېرەك، بۇ بىر. ئىككىنچىسى، ھازىر كۆز بېشى، ئاشلىقنىڭ كۆپ قىسمى تېخى ئېتىزدا. بىزگە كېرەكلىك ئاشلىق، يەم-بوغۇز، ئوت-سامانىنى پۇقرالار بولمىسا، كىم يەتكۈزۈپ بېرىدۇ؟ ھالبۇكى، ھازىر پۇقرانىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمى تاغلارغا قاچقان. ھۆكۈمەت ساقچىلىرى ئاساسىي جەھەتتىن قۇرۇپ قالغان. ئۈرۈمچى تەرەپتىن ئاشلىق يۆتكەشتە ئون سەككىز مەنزىلنى بېسىشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ يوللار ناھايىتى تىنچسىز. دېمەك، ھازىرچە ئەلەم ھۇجۇمىنى ئىككىنچى ئورۇنغا قويۇپ، قەلەم ھۇجۇمىنى قوزغاش يەنى تۈرلۈك ۋاسىتىلەر بىلەن تەشۋىق-تەرغىباتنى كۈچەيتىپ، قاچقان پۇقرالارنى شەھەر-يېزىلارغا قايتىشقا دەۋەت قىلىش، قايتىپ كەلگۈچىلەرنى پەيلەپ تۇرۇپ، ئۇلارنىڭ قولى بىلەن ئېتىز-ئېرىقتىكى ئاشلىقنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىش، ئاندىن تاغ يوللىرىنى توسۇپ، شەرق، جەنۇب ۋە غەرب تەرەپتىن ئورغاق شەكلىدىكى مۇھاسىرە ھالقىسى بىلەن قىسىش لازىم. ئۇ ھالدا، ئىسيانچى تاغلىقلار نەگە بارىدۇ؟ شىمالدا تاشقى موڭغۇل ئۇلارنى چېگرىدىن كىرگۈزەمدۇ؟ ياق، ياق! ئاشلىق بېرەلەمدۇ؟ ياق! چۈنكى تاشقى موڭغۇلنىڭ ئۆزى ئاشلىققا موھتاج. ئۈچىنچىدىن، مۇھاسىرە جەريانىدا، ئۆزىمىز تاغ ئىچىگە ئىچكىرىلەپ كىرمەي، توپ-زەمبىرەكلەر بىلەن ئانچە-مۇنچە ھەيۋە كۆرسىتىپ تۇرىمىز. بۇ تاكتىكىمىزدىن خەۋەرسىز ئوغرىلار بىزگە ئەستايىدىل قارشىلىق كۆرسىتىدۇ. نەتىجىدە ئۇلارنىڭ قولىدىكى ئوق-دورىلىرى كۈنسايىن خوراپ، بىر يەرگە بېرىپ قالىدۇ. بىزگە مەلۇمكى، ئۇلارنىڭ ئوق-دورا ياسايدى-

غان ھەربىي زاۋۇتى يوق. ئاڭغىچە، بىز ئەسكەرلەرنىڭ قىش- لىق كىيىم-كېچەكلىرىنى ھەل قىلىۋالىمىز ۋە تولۇق تەييارلىق بىلەن كۆزلۈك ھۇجۇم باشلاپ، بىر ياقتىن ئاشلىقتىن قىيناپ، يەنە بىر ياقتىن پىلىموتلىرىمىزنى ئىشقا سالساق، ئۇلارنىڭ مەرگەنلىكىمۇ ۋە ھېلىقى سۈڭگۈر تۆشۈكلىرىمۇ ئۆزىگە ئەسقات- ماي قالىدۇ دەپ ئويلايمەن. ھى-ھى-ھى...

سورۇندىكىلەرمۇ شىڭ شىسەي بىلەن تەڭلا خىرىلداپ كۈلۈشتى. بەزىلەر: «مانا بۇ كىشىنى زامانىمىزنىڭ جۇگې لياڭى دېسەك بولىدىكەن» دېسە، بەزىلەر: «مۇشۇنداق ئادەم قوماندان- لىق قىلسا، چوقۇم غەلىبە بىزنىڭ بولىدۇ» دېيىشەتتى. بىر قېرى پولكوۋنىك كۆزەينىكىنى سۈرتۈپ ئولتۇرۇپ مۇنداق دېدى:

— بەللى، بەللى، جانابىي باش مۇشاۋىرنىڭ پاراستىگە بارىكاللا! ئوقۇغان-بىلگەن ئادەملەر شۇنداق تەپەككۇر قىلا- لايدۇ. ئەھۋالدىن قارىغاندا، باش مۇشاۋىر جانابلىرى ياپون- يىنىڭ ھازىرقى زامان ھەربىي ئىلمىدىن تاشقىرى بىزنىڭ قەدىمكى جەڭ كىتابلىرىمىزدىن، مەسىلەن، «سۈڭزى بىڭفا» نىمۇ ياخشى مۇتالىئە قىلغانىكەن. بۇ لەشكەر بېشى بولغۇچى ئۈ- چۈن ياخشى خىسلەت. ئەمما لېكىن، مېنى بۇ ياۋايىلارنىڭ سۈڭگۈردا ئوخشاش ھەرىكەت قىلىدىغىنى يەنىلا ئەندىشىگە سال- ماقتا. باش مۇشاۋىرنىڭ يۇقىرىدىكى تەدبىرلىرى بۇ مەسىلىنى ئۈزۈل-كېسىل ھەل قىلالامسىكىن دەپ ئەنسىرەيمەن.

— پولكوۋنىك جانابلىرىنىڭ خاتىرجەم بولۇشىنى سوراي- مەن، — دېدى شىڭ شىسەي، — مەن ھېلىقى لېيەنجاڭنىڭ گې- پىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، يەرلىكلەردىن بىر ئوۋچىنى تاپتۇرۇپ كېلىپ، ئۇنىڭدىن سۈڭگۈرنى قانداق ئوۋلايدىغانلىقىنى سورىدىم. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، سۈڭگۈر ھەم چېچەن، ھەم گول مەخلۇق

ئىكەن. ئۇ قىزىل رەڭگە ناھايىتى ئامراق ئىمىش. ئۇنى ئاد-
ماقچى بولغان ئادەم بىر پارچە قىزىل لاتىنى پۇلاڭلىتىپ،
تىكەنگە ياكى كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدىغان بىرەر نەرسىگە ئې-
لىپ قويىدىكەن، سۇغۇر ئۇۋىسىدىن چىقىپ ئۇنى كۆرىدىكەن-دە،
مەستانە بولۇپ ئۇنىڭغا قاراپ قالىدىكەن. ئوۋچى شۇ پۇرسەتتە
ئۆز ئىشىنى تۈگىتىدىكەن. مەنمۇ شۇنداق قىزىل لاتىدىن
بىرنەچچىنى ئېپىپ قويدۇم.

— باش مۇشاۋىرنىڭ كۆزدە تۇتقىنى نېمىكىن، بىزمۇ
ئاڭلاپ كۆرسەك بولامدۇ؟ — سورىدى جۇ دوتەي.

— كەچۈرسىلە، جانابلىرى، — دېدى شىڭ شىسەي بۇ-
رۇتىنى سىلاپ، — بۇ ھازىرچە ھەربىي سىر. بۇ يەردە ئېي-
تىشقا بولمايدۇ.

سورۇندىكىلەر جىم بولۇپ قېلىشتى. جاڭ پېييۈەن ئۆزى-
نىڭ بۇ دانىشمەن مۇشاۋىرىغا مەمنۇنىيەت بىلەن قاراپ
قويدى.

ئەتىسىدىن باشلاپ بازار رايونىدىكى ھەر مەھەللىدە، ھەر
ساھە مۇتەۋەللىرىدىن بىرمۇنچە كىشىلەر بىرقانچە گۇرۇپپىغا
بۆلۈنۈپ، ئۇرغۇن سوۋغا-سالاملار بىلەن تاغ تەرەپكە مېڭىپ
كەتتى. ئۇلار شىڭ شىسەينىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە، قوزغىلاڭ-
چىلارنىڭ باشلىقلىرى بىلەن ئەمەس، ئاددىي پۇقرالار بىلەن
ئۇچراشماقچى ئىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، بىرمۇنچە كىشىلەر شە-
ھەر-يېزىلارغا قايتىشقا باشلىدى.

2

شۇنداق كۈنلەردە ئابدۇنىياز مىراب تاغنىمۇ تاشلاپ،
بالا-چاقىسى بىلەن گەنسۇ تەرەپكە جابدۇنماقچى ئىدى. ئۇنىڭ

ئادەملىرى كەلگ هويلىغا چۈكتۈرۈپ قويۇلغان سېمىز تۆگىلەر-
گە هە دەپ يۈك ئارتىۋاتقاندا، بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان يۇرت
خەلقى غۇۋغا كۆتۈرۈپ، توخنىياز زور دېگەن كىشىنى ئۇنىڭ
ئالدىغا كىرگۈزدى. بۇ ئادەم يىگىتلىك دەۋرىدە چېلىشچىلىق
بىلەن زور ئاتالغان، ئۆزى هېچكىمنى بوزەك قىلمايدىغان،
هېچكىمگىمۇ بوزەك بولمايدىغان، كىمدەكىم بىراۋنى بوزەك
قىلسا دەرهال مەيدىسىنى كېرىپ چىقىپ، ئۇنىڭ جاجىسىنى
بېرىدىغان، توغرا سۆزلۈك، قورقۇمسىز ۋە كۆپىنچە كىشىلەر-
نى سەنلەپ سۆزلەيدىغان قىرىق ياشلار چامىسىدىكى ئېگىز بويلۇق
قاتمال ئادەم ئىدى. ئۇ قوشۇمىسىنى تۈرۈپ ئۆيگە كىرىپ
كەلگەندە، ئابدىنىياز مىراب ئۆزىنىڭ خوتۇنى نازىۋانە ئاغىچا
بىلەن ئالدىراپ-تېنەپ يول تەييارلىقىنى قىلىۋاتاتتى. ئۆي-
نىڭ هويلىغا قارىغان ئىشىكى ئۇلۇغ ئوچۇق تۇراتتى.
— ئابدىنىياز! — دېدى توخنىياز زور ئۆرە تۇرغان پېتى، —
ئىككىمىز مۇشۇ يۇرتتا تۇغۇلۇپ بىللە ئۆسكەن، سەنمۇ بىر
گاخلاردا ماڭا ئوخشاش كەمبەغەل ئىدىڭ. كېيىن تەلىيىڭ
ئوڭ كېلىپ باي بولدۇڭ، ئەمەل تۇتتۇڭ، بۇ يېخىلىقتا ئۆزۈڭ
يۇرتقا باش بولۇپ، يوغان ئىشنى باشلىدىڭ. يۇرت سېنىڭ
«زالىم هۆكۈمەتنى غولتىپ، بىزمۇ ئادەم قاتارى ئەركىن كۈن
كۆرەيلى» دېگەن گېپىڭ بىلەن ساڭا ئەگەشتى. نى-نى ئەر-
لەر ئىسسىق جانلىرىدىن كېچىپ تىزىغچە قان كەچتى. قىرىل-
گۇلىنىڭ توقىدەك، بەشئاتارنىڭ ئوقىدەك يىگىتلەر چۆل-
باياۋانلاردا كېپەنسىز قالدى. ئەمدى يۇرتنىڭ بېشىغا كۈن
چۈشكەندە بىزنى تاشلاپ نەگە بارماقچىسەن؟ سەركە چېغىدا
يامان يەرگە كېلىپ قالسا، پادىنى تاشلىماي، يول تېپىپ
توپىنىڭ ئالدىدا ماڭىدۇ. سەن دېگەن يۇرتنىڭ سەركىسى بول-
غان ئادەم.

— ياق، مەن كەتمەيمەن بولمايدۇ، — دېدى ئابدىنىياز ميراب قاپاقلىرىنى تۈرۈپ، — خوجىنىياز ھاجى لودۇڭدا ئۈرۈمچىدىن كەلگەن چېرىكلەرگە تىل بىرىپتىمىش، ئۇ مېنى تۇتۇپ بېرىشتىن يانمايدۇ.

— ياق، ئاغا! — دېدى توخنىياز زور زەردە بىلەن يەرنى تېپىپ، — چېرىكلەرگە تىل بەرگەن كىشى يولۋاس تازغا ئوخشاش جىم يېتىۋالمايسىزە، ئۇلار بىلەن سوقۇشامدۇ؟ توغرۇچى ئەتراپىدا چېرىكلەرگە تىنىم بەرمەيۋاتقان كىشى كىم، ھاجى ئەمەسمۇ؟

— ئۇغۇ ... شۇنداق، — دېدى ئابدىنىياز ميراب سەل بوشاپ.

قاش-كۆزى جايىدا، ئەمما چىرايى سۆرۈنرەك كۆرۈنىدىغان نازىۋانە ئاغىچا قوللىرىنى بېلىگە تىرەپ، گەپكە ئارىلاشتى:

— ھە، بىردەمدىلا يېلى قاچقان ئۆپكىدەك بوشاپ كەتتىلەغۇ! — دېدى ئۇ ئېرىگە قاراپ، ئاندىن ھويلىدىكى خەلق توپىنى ئاڭلىسۇن دېگەندەك قىلىپ، ئىشىك تۈۋىگە كېلىپ ۋارقىراپ سۆزلىدى: «خوجىنىياز تۇتۇپ بەرمىگەندىمۇ، چېرىكلەرنىڭ قىلىچى ئۆزلەنى نەدىن بولسا تاپماي قويمايدۇ، ئۇ گاختا، ھېچكىم ئۆزلە ئۈچۈن بېشىنى قىلىچقا تۇتۇپ بەرمەس!».

— بولدى قىلسىلا ئاغىچام، — دېدى توخنىياز زور ئاچچىق بىلەن، — خوتۇن دېگەن ئەرنىڭ ئىشىغا ئارىلاشمايدىغان نېمە!

— نېمىدەپ ئارىلاشمىغۇدەكمەن، ئەر مېنىڭ، ئۆي مېنىڭ، چېقىن-چاقماقمۇ ئېرەكنىڭ بېشىنى ئۈزىدۇ. ھەر بالا كەلسە، يۇرتنىڭ بېشىغا كېلىدۇ، ئۆزلەگە نېمە؟

— يوقسۇ، ئاغىچام، — دېدى توخنىياز زور، — بىلتىز

بىلەن غول ئامان بولسا، تېرەكنىڭ بېشى يەنە ئۆسۈۋېرىدۇ. يىلتىز بىلەن غول بولمىسا، تېرەكتە باش نېمە قىلغاي! ئەل بىلەن ئۆلۈم بەجايىكى توي دەپتىكەن. نېمە بولساق بىللە بولايلى!

— ئۆزلەگە گېپىم يوق، — دېدى نازىۋانە ئاغىچا ۋارقىراپ، — ئەر مېنىڭ دېدىمغۇ، بولىدى. بۇ مېنىڭ ئىشىم، ئۆزلە بىزگە ئۆي تۇتۇشۇپ بەرگەنمۇ؟

تۇخنىياز زور بۇ خوتۇننىڭ بىشەملىكىنى، ۋاقتى كەلسە، ئىپىسلىشتىن يانمايدىغانلىقىنى ئويلاپ، «ئەستاغپۇرۇللا» دەپ ئابدۇننىيازغا قارىدى. ئابدۇننىياز ئۆزۈن كەلگەن چىرايلىق ساقىلىنى قولىغا يۆگەپ، بىر تېگىدىق يۈك ئۈستىدە جىم ئولتۇراتتى.

— سەن ئەرمۇ نېمە؟ ئاغزىڭغا تاڭگازا چىشلىۋالدىڭمۇ-يا! — دېدى تۇخنىياز زور ئۇنىڭغا ھۆمىيىپ.

ئابدۇننىياز ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ ئۇيان-بۇيان مېڭىشقا باشلىدى. سىرتتا ۋاراڭ-چۇرۇڭ ئۇلغايدى.

— بىزنى تاشلاپ نەگە بارغۇدەك؟

— يۇرت بېشى بولغىنىغا لەنەت!

— نومۇس، نومۇس!

شۇ ئارىدا ئون بەش ياشلاردىكى بىر تاز بالا (ئۆزى قىلىدىمۇ ياكى باشقىلار ئۆگەتتىمۇ) «قى-قى-قى، خوتۇندىن قورقىدۇ، قى-قى-قى، خوتۇندىن قورقىدۇ» دەپ، ئىككى قولى بىلەن يوتىسىنى شاپىلاقلاپ قېچىپ كەتتى. ئابدۇننىياز مىراب ھويلىغا ئوقتەك ئېتىلىپ چىقىپ، «چۈشۈر يۈكلەرنى» دەپ خورىسىنىپ ۋارقىرىدى. نازىۋانە ئاغىچا «ياق، چۈشۈرمەيسەن» دەپ، يۈكلەرنىڭ قېشىغا يۈگۈردى. ئابدۇننىياز ئارقىدىن كېلىپ ئۇنى تۇتتى. خوتۇن ئۆزىنى يەرگە تاشلاپ،

ئۇن سېلىپ يىغلاشقا باشلىدى. خەلق تۇپى ئىچىدىن كۈلكە ئاۋازلىرى كۆتۈرۈلدى. تۆگىلەردىن يۈكلەر چۈشۈرۈلدى. خەلق تارقالدى.

بىراق، شۇ كېچىسى تاڭ قاراڭغۇسىدا ئابدىنىيازنىڭ يۈك ئارتىلغان يىگىرمە ئىككى تۆگىسى يۇرت ئىچىدىن ئوغرىلىقچە چىقىپ كەتتى. كەچقۇرۇن ئېگەرگە سىڭارىيان ئولتۇرۇۋالغان بىر كىشى مەھەللىدىن ناخشا ئېيتىپ ئۆتتى:

ئابدىنىياز مىراب ئۈچېيگى
ھەممە ئىشنى باشلىدى.
ئىچىدە ئىدرىكى يوق،
قاملاشتۇرالماي تاشلىدى.

قاملاشتۇرالماي تاشلىغىنى
خوتۇنى ئۇنى باشلىغىنى.
ھەممە خەق بىلىپ قويسۇن
ئابدىنىيازنىڭ يۇمشاقباشلىقىنى!

بۇ ناخشا بىرنەچچە كۈن ئىچىدە پۈتۈن تاغ رايونلىرىغا تارقىلىپ كەتتى. بىراق، بۈگۈن - ئەتە ئىچىدە تەقدىرىنىڭ يەنە قانداق ئويۇن باشلايدىغانلىقىنى ھېچكىم بىلمەيتتى.

ئون بەشىنچى باب

پىداكار مەھبۇبە

ئاياللار پىدائىيلىقنى چۈشىنىپلا
قالماي، ئۆزىنى پىدا قىلىشنىمۇ بىلىدۇ.

— ئى. س. تۇرگېنېۋ①

خوجىنىياز ھاجىنىڭ يىگىتلىرى ئۆرۈمچى تەرەپتىن كېلىدىغان ھەربىي كارۋانلارغا خۇددى تۈن قاراڭغۇسىدا قۇم بارخانلىرى ئارىسىدىن ئېتىلىپ چىققان چۆل قاپلىنىدەك تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، تىنىم بەرمەيۋاتقان كۈنلەردە، «خوجىنىياز چېرىكلەرگە تىل بېرىپتىمىش» دېگەن گەپلەر خېلىلا ئۇلغىيىپ، ھاجىنىڭ قۇلىقىغىمۇ يېتىپ قالدى ۋە بۇ گەپنىڭ ئابدىنىيازدىن چىققانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇ شۇنداق خاپا بولدىكى، تارام-تارام چېچىلىپ كەتكەن ساقىلىنى تىترىتىپ، «ھۇ، ئىنەڭنى پالان ... لومودى» دېگەن پېتى قىسقا ساپلىق موڭغۇل قامچىسىنى بېلىگە قىستۇرۇپ، بىر توپ ئادىمى بىلەن ئاراتۇرۇككە ئات سالدى. بىراق ئەمدىلا يۇرت ئىچىدىن چىققاندا توختىنىياز زور باشلاپ كېلىۋاتقان بىر توپ ئاتلىق بىلەن ئۇچ-

① ئىۋان سېرگېيېۋىچ تۇرگېنېۋ 1818 — 1883 - يىللىرى ياشىغان مەشھۇر رۇس يازغۇچىسى.

رىشىپ قالدى. ئۇلار ھاجىنىڭ تويىغا قوشۇلۇش ئۈچۈن، ئارا-
تۈرۈكتىن كېلىۋاتقان يىگىتلەر ئىدى. توختىنىياز زور ئابدىنى-
يازنىڭ قانداقچە كەتكەنلىكىنى سۆزلەپ كېلىپ: «بىز ئۇنى
قوشقار دەپ يۈرۈپتىمىز، ئۇ ئەركەك ساغلىق چىقىپ قالدى.
چوپانسىز قالغان پادىدەك تېنەپ يۈرۈپ، بۆرىلەرگە يەم بول-
غۇچە، سېنىڭ توپۇڭدا جەڭ قىلىپ مەردلەرچە ئۆلەيلى دەپ
كەلدۇق» دېدى.

ھاجى ئابدىنىيازغا كايىپ، «خەپ توختاپتۇر، ئۆلمىسەك
كۆرۈشۈپ قالارمىز» دېدى-دە، توختىنىياز زورلارنى ئۆزىنىڭ
قارارگاھىغا باشلاپ كەلدى. بۇ قارارگاھ ئۇنىڭ يۇرتى
ئاراتى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى سايلىقتا تۇتاشقان ئۆرۈكلۈك
دېگەن يەرگە جايلاشقانىدى. ئۇ يەردىن تاغ تېرەكلىرى ۋە قىر-
چىنتاللار بىلەن قاپلانغان سۇلۇق غول بويلاپ، شىمالغا بىر-
قانچە چاقىرىم ماڭغاندا، تاغ باغرىغا جايلاشقان ئۆرۈكلۈك
باغ كۆرۈنەتتى. بۇ باغدا يېڭىدىن مېۋىگە كىرگەن ئۆرۈك
كۆچەتلىرى بىلەن بىر قاتاردا يۈز ياشتىن ئاشقان بىرنەچچە
تۈپ قېرى ئۆرۈكمۇ كۆكىرىپ تۇراتتى. بۇ باغ ئوردا باغ
دەپ ئاتىلاتتى. ھاجى ئەنە شۇ باغنىڭ يېنىدا بىر-بىرىگە
يانداش تۇرغان تام ئۆيلەرنىڭ بىرىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ
بالا-چاقا ۋە ئۇرۇغ جەمەتى ھېلىمۇ شۇ ئۆيلەردە ياشايتتى.
ھاجىنىڭ ئۆزى بولسا، ئۇرۇش باشلانغاندىن بۇيان، يۇقىرىدا
زىكىر قىلىنغان ئۆرۈكلۈك دېگەن يەرنى قارارگاھ قىلىپ، بىر
كىگىز ئۆيدە يېتىپ قوپاتتى. ئۇ توختىنىياز زورلارنى جايلاش-
تۇرۇپ قويۇپ، ئۆزىنىڭ كىگىز ئۆيىگە كىرىۋالغان پېتى بىر
كېچە-كۈندۈز سىرتقا چىقماي يېتىۋالدى. «خوجىنىياز چېر-
رىكلەرگە تىل بېرىپتىمىش» دېگەن ئەپقاچتى گەپلەر ئۇنىڭ
يۈرىكىگە تىكەندەك سانجىلىۋاتاتتى. كۆز بورانلىرى ئاچ بۆرىدەك

ئەنسىزلىك بىلەن ھوۋلاپ، كىسەكسىز ئۆيىنىڭ يوچۇقلىرىدىن كىرىپ تۇراتتى. ھاجى بولسا، خېلىدىن بېرى ئۇستىرا تەگمە-گەن ئۈسكىلەڭ بېشىنى ئىككى ئالقىنىغا قويۇپ، كىگىز ئۆيىنىڭ يېرىم ئوچۇق تۈڭلۈكىدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان بۇلۇتلۇق ئاس-مان پارچىسىغا قاراپ ياتاتتى. ئۇنىڭ يۈرىكى سىقىلىپ، پىكىر-خىيالى خۇددى كۈز بورانلىرى ئۇچۇرۇپ يۈرگەن غازاڭدەك چېچىلىپ كېتىۋاتاتتى. گاھ تۇختى سەيپۇڭ بىلەن قارا بوسۇق-نىڭ قىلغان - ئەتكەنلىرى، تۆمۈر خەلپىنىڭ شۇ چاغدىكى غەم-كىن چىرايى بىلەن قويۇق كىرپىكلىرى ئارىسىدىن تېمىۋاتقان ئىسسىق ياشلىرى؛ گاھ شوپۇلدىكى مەسچىتتە قانغا مىلەنگەن مەڭگىلىك بالىنىڭ ئوچۇق قالغان كۆزلىرى بىلەن بىچارە سوپى-مەرگەننىڭ قەبرىستانلىقتىكى ئېچىنىشلىق قىياپىتى كۆز ئالدىغا كېلىپ، يىغلاپ تاشلىغۇسى كېلەتتى؛ گاھ لودۇڭ تۇرۇشىدىن كېيىن، ما جۇڭيىڭنىڭ ھېلىقى كۆل بويىدىكى دەرەخلىكتە سايە-داپ يېتىپ، «پىلمۇتنىڭ ئىككىسىنى ماڭا قالدۇرۇڭ» دېگەن گېپى قۇلاق تۈۋىدە ئاڭلانغاندەك تۇيۇلۇپ، قاقاقلاپ كۈلۈۋەت-كۈسى كېلەتتى؛ ئۇنىڭ خىيالى بىردىنلا ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ نەنلياڭ رايونىدىكى ئەينەك دېرىزىلىك ئۆيلەرگە كەتتى؛ مانا تاماكا تۇرۇپكىسىنى قولىدىن چۈشۈرمەي كۈلۈمسىرەپ ئول-تۇرغان تاھىر بەگ؛ مانا ناۋات رەڭ چۈچۈنچە كاستيۇمىنىڭ يانچۇقىغا قولىنى سېلىپ، قاپقارا قوي كۆزلىرى بىلەن شۈلا-يىم قاراپ تۇرغان مەخسۇت مۇھىتى؛ مانا سېرىق چېكە-چاچلىرى بىلەن قىسقا بۇرۇتىغا ئاق سانچىلغان ئېگىز بويلۇق، قوڭۇر كۆزلۈك ھەيدەر ئەپەندى ... كاشكى، كاشكى، شۇ دوست-لار ھازىر يېنىدا بولسىيدى، ئۇلارنىڭ بوينىغا ئېسىلىپ ھۆڭ-راڭلار، بىز نېمە دېگەن بەختسىز خەلق، ھەر زامان - ھەر زامان ئاغزىمىز ئاشقا تېگەر - تەگمەيلا، بېشىمىز تاشقا تېگىدۇ.

بىزگە ھەممىشە ئېيتىشى ياندىن، بالا قېرىنداشتىن كېلىدۇ» دەپ ئۇنى سىلىپ يىغلاپ، ئىچ - قارنىنى بىردەم بوشىتىۋالسا ...

شۇ ئارىدا ئايال كىشىنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى:

— ئاچ قورساق يېتىۋېرەملا؟

ھاجى ئاچچىقىنى ئايالدىن ئالماقچى بولغاندەك ئۇنىڭغا ھومىيىپ قارىدى.

ئەپسۇسكى، ئۇنى قىيناۋاتقان بۇ مىش - مىش گەپلەرنىڭ باشقا يەردىن ئەمەس، شىلىڭ شىمەينىڭ نەيرەڭ ساندۇقىدىن چىققانلىقىنى يەنى ھېلىقى ھەربىي كېڭەشتە سۆزلەرنى ئالداپ تۇرۇپ ئېيتىۋېلىشنىڭ چارىسى دەپ ئېلان قىلىنغان «قىزىل لاتا» لارنىڭ بىرى شۇ گەپلەر ئىكەنلىكىنى ئۇ نەدىن بىلسۇن!

— قويسىلا! — دېدى ئايال بۇيرۇق ئاھاڭى بىلەن ئۇنىڭ ئالدىغا بىر ئورۇندۇقنى قويۇپ.

— قوپاللىقىڭنى قارا سەن توڭگىنىڭ، — دېدى ھاجى قولىنى يۇيۇۋېتىپ.

— مەن قوپال بولسام يېپەكتەك سىلىق خېنىملارنى تېپىۋالسۇلا، — دېدى ئايال خورسىنغان ھالدا كۆزىگە ياش ئېلىپ.

— ئاغزىڭىزدىن ۋاقتى - سائەت چىقىپ كەتمىسۇن يەنە!

— چىقسا چىقۇر، مەن ئۆزلىرىنىڭ كۆزلىرىگە قاچان ياخشى كۆرۈنۈپ باققان، — دەپ يىغلاشقا باشلىدى ئايال.

يۈزى ئونبەش كۈنلۈك تولۇن ئايدەك يۇمىلاق كەلگەن بۇ ئاقپىشماق، ئېگىز بويلۇق ئايال ھاجىنىڭ تۇنجى ئايالى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئانىسىنىڭ رايى ۋە تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى بىلەن نىكاھلانغان خوتۇنى قەمەرخان ئايلا ئىدى. ئارىدىن نەچچە يىللار ئۆتۈپ، بىر - ئىككى بالىلىق بولۇپ كەتكەن

بولسىمۇ، ھاجىنىڭ كۆڭلى بۇ ئايالدىن زادى سۇ ئىچمەي
كېلىۋاتاتتى. چۈنكى ئۇنىڭغا بۇ ئايال ئۆزى پارقىراپ تۇر-
غان بىلەن ئىسسىقى تەگمەيدىغان ئايغا ئوخشاش يەنى مېھ-
رى سوغۇق تۇيۇلاتتى. قەدىرخان ئايلا بولسا، ئارتۇقچە
ناز - كەرەشمىنى بىلمەيدىغان، ھاجىنىڭ خۇلق - مىجەزى ۋە
شۇ كۈنلەردە قىلىۋاتقان ئىشلىرىغىمۇ ئانچە قىزىقمايدىغان
ساددىراق ئايال ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئەر - خوتۇن خۇددى
ئاپتاپتا يېلىپ قالغان سۇدەك ئۆتۈشەتتى ۋە ئەرزىمەس
ئىشلار ئۈچۈن پات - پاتلا ئېيتىشىپمۇ قالاتتى.

ھاجى بايىقى كۆڭۈلسىزلىكلەردىن كېيىن، ئۈندىمەي ئول-
تۇرۇپ غىزالىنىۋاتقاندا، مىرۇل مەرگەن كىرىپ، ئۈرۈمچى
تەرەپتىن ئاشلىق يۆتكەپ كېلىۋاتقان ھارۋىلارنىڭ توغۇچىغا
يېقىنلىشىپ قالغانلىقى توغرىسىدا خەۋەر كەلگەنلىكىنى ئېيتتى.
ھاجى ئۆزىنىڭ بۈگۈن بارمايدىغانلىقىنى ئېيتىپ، مىرۇل مەر-
گەننى چاپسان مېڭىشقا بۇيرۇدى.

مىرۇل مەرگەن بىر توپ يىگىت بىلەن دەرھال يولغا
چىقتى. ئۇلار تۈن قاراڭغۇسىدا توغۇچىغا يېتىپ كېلىپ، كۈن-
چىقىش تەرەپ سەل - پەل ئاقىرىشقا باشلىغاندا، ھېلىقى ھار-
ۋىلار چۈشكۈن قىلغان دەڭگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى ۋە
ئالغان غەنىيمەتلىرىنى ئاتلارغا يۈكلەپ، تاغ تەرەپكە چېكىنى-
ۋاتقاندا، ئۇلارنىڭ توپىغا بىر يىگىت كېلىپ قوشۇلدى. كىگىز
قالپىقىنى چۆكۈرۈپ، بېلىنى پوتا بىلەن مەھكەم باغلىۋالغان
بۇ ئاق يۈزلۈك، زىلۋا بويلۇق يىگىت ئۆزىنى لاپچۇقلۇق بوسۇق
ساقالنىڭ ئوغلى خالىق دەپ مەلۇم قىلدى. مىرۇل مەرگەن
يىگىتنىڭ نېپىز لەۋلىرى ئارىسىدىكى ئۈنچىدەك يالتىراق چىش-
لىرىغا، كىگىز قالپاق ئاستىدا يېرىم كۆرۈنۈپ تۇرغان شەھلا
كۆزلىرى بىلەن ئاق سۈزۈك يۈزىگە قاراپ، «ئەجەبمۇ ساھىب-

جامال يىگىت ئىكەن» دەپ ئويلىدىيۇ، ئاۋازىنىڭ ئايال‌لار-
نىڭكىدەك ئىنچىكىلىكىگە سەل ھەيران قالدى.

— ئاتقىنغۇ مىقتا ئىكەنسەن ئوكام، مىلتىق ئېتىپ باق-
قانمۇ؟ — سورىدى مىرۇل مەرگەن ئات ئۈستىدە كېتىۋېتىپ.

— ياق، ئەمدى ئۆگىنىۋالارمەن، — دېدى يىگىت سەل
قىزىرىپ.

— خاتىرجەم بول ئوكام. ئىككى كۈن ئىچىدە ئۇستا مەر-
گەن بولۇپ قالىسەن. ھە، دېمەكچى، بىزگە قوشۇلغىنىڭغا ئاتا-
ئاناڭ رازىمۇ؟

— ئاتا - ئانامنىڭ دۇئاسىنى ئېلىپ كەلدىم.

— ياخشى بوپتۇ، — دېدى مىرۇل مەرگەن. ئاندىن: «ھەي
ھوشۇر كانتۇ، مۇرەڭگە ئېسىۋالغان مىلتىقتىن بىرنى ماۋۇ يى-
گىتكە بەر» دېدى.

ھوشۇر كانتۇ مىلتىقنى يىگىتكە بېرىپ، «پاھ، پاھ، پاھ...،
قىز بولۇپ قالغان بولساڭ، ھەممىنى ئاشىقىي بىقارار قىلىپ ئا-
لۇركەنسەن جۇمۇ ئوكام» دەپ ھىجايدى.

— تىلىڭنى يىغ، — دېدى مىرۇل مەرگەن ئاچچىق قىلىپ،
ئاندىن يىگىتنىڭ قولىدىن مىلتىقنى ئېلىپ، «مانا مۇنداق
قىلىسەن» دەپ ئات ئۈستىدە كېتىۋېتىپلا ئۆگىتىشكە باشلىدى.

ئاخشىمى يىگىتلەر لاۋۇلداپ يېنىپ تۇرغان گۈلخان
ئەتراپىدا ناخشا ئېيتىشىپ، ئويۇن - چاقچاق بىلەن ئولتۇرۇش-
قاندا، ھېلىقى خالىق دېگەن يىگىت ئاستا سۇرۇلۇپ، مىرۇل
مەرگەننىڭ قېشىغا كەلدى - دە، ئاق لاتىغا ئورالغان بىر نەر-
سىنى ئۇنىڭغا ئۇزىتىپ:

— بۇنى ھاجى ئاكامغا بېرىپ قويسىلا، — دېدى.

— بۇ نېمە؟ — دەپ سورىدى مىرۇل مەرگەن.

— دادامنىڭ ھاجىمغا ئەۋەتكەن مۇھىم ئامانىتى، — دېدى

يىگىت، ئاندىن «ئېغىر كۆرمىسىلە، ھازىرلا ئەكىرىپ بەر-سىلە ئوبدان بولۇر ئىدى» دەپ قوشۇمچە قىلدى. ئەمما نېمىش-قىدۇر ئۇنىڭ قولى تىترەۋاتاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بولسا كېرەك، مىرۇل مەرگەن ئۇنىڭ چىرايىغا دىققەت بىلەن بىر قارىۋېلىپ، ھېلىقى نەرسىنى ئاستا قولىغا ئالدى. بۇ يىپەك ياغلىققا ئوراپ، سىرتىدىن تىكىپ تاشلانغان قويۇن دەپتىرىدەك يېنىك بىرنەرسە ئىدى.

مىرۇل مەرگەن ئۆيگە كىرگەندە، ھاجى شام يورۇقىدا ئۆزى يالغۇز قۇرئان ئوقۇپ ئولتۇراتتى.

— بۇ ئۆزلەگە تېگىدىغان مۇھىم ئامانەتكەن، — دېدى مىرۇل مەرگەن ھېلىقى نەرسىنى ھاجىغا ئۇزىتىپ.

ھاجى ياغلىقنىڭ يىپلىرىنى قەلەمتىراش بىلەن سۆكۈپ ئاچقاندا، ئۇنىڭ ئىچىدىن قات - قات قەغەزگە ئورالغان بىر پارچە خەت چىقتى. بۇ خەت ئالاھىدە پەتلەنگەن قېلىن خو-تەن قەغىزىگە قومۇش قەلەم بىلەن دانە-دانە قىلىپ يېزىلغان، ئەمما ھېچقانداق ئىمزا قويۇلمىغان يىگىرمە نەچچە قۇر بېي-يىت ئىدى. ھاجى مىرۇل مەرگەنگە قاراپ قويۇپ، دىققەت بىلەن ئوقۇشقا باشلىدى:

پۈتتۈلدى يۈز مۇھەببەت بىرلە نامە،
ئەگەر ئۆلسەك ھەم تىرىلسەك يادنامە.
مۇھەببەتنامە قىلدى بۇ گادايىم،
دېگەچ قۇللۇق سالام بىرلە دۇئايىم.
مېنى كىم سورىسا، نىمجان تىرىكمەن،
زامانە ئوقىدىن ياردار كېيىكمەن.
تېنىمدە شۇم رەقىبنىڭ تىغ ياراسى،
دىلىمدا قايىنغان قىساس نىداسى.
قاچان سىزنى كۆرمەك بولدى ئىرادە،

كۆڭۈلگە چۈشتى ئوت ئاندىن زىيادە.
بۇ ئوت دوزاخ ئوتىدىن مىڭ ياماندۇر،
تېنىم، جانىم شۇ ئوت ئىچرە ساماندۇر.
مېنى ئەيىب ئەتمەڭ ئەي پەھلىۋانىم،
مېنىڭ ھېچ قالمىدى سەبرۇ قارارىم.
ئۆزۈم تۇلمەن، كۆزۈمدە لىقمۇلىق ياش،
خۇدا قىلسا سىزگە مېنى يولداش.
چېچىم بىرلە سۈپۈرسەم يولىڭىزنى،
تاۋاپ قىلسام قىلىچ تۇتقان قولىڭىزنى.
ئازاد - ئەركىن ياشاش شوئارىڭىزدۇر،
قۇمۇل ئەھلى ھەممە ھەمكارىڭىزدۇر.
مۇھەببەتنامە قىلدى بۇ گادايىم،
ئامان قىلغاي سىز ھاجىمنى خۇدايىم. ①

بۇ بېيىتلارنى ئوقۇپ بولغۇچە، ھاجىنىڭ چىرايى نەچچە ئۆزگىرىپ، غەزەپ تۇتقان قوللىرى تىترەپ كېتىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. مىرۇل مەرگەن «بۇ نېمە خەت بولغىيدى، ئۇنى مۇنچە بىئارام قىلىۋەدەك» دەپ ئويلاپ تۇرغاندا، ھاجى ئۇنىڭ-دىن بۇ خەتنى كىم بەرگەنلىكىنى سوراپ قالدى. مىرۇل مەر-گەن ئەھۋالنى قىسقىچە بايان قىلدى.

— ئۇ يىگىتنى چاپسان چاقىرىپ كىر! — دېدى ھاجى خەتنى يەنە ئوقۇشقا باشلاپ.

مىرۇل مەرگەن بايىقى گۈلخان يېنىدىن يىگىتنى تاپال-

---

① بۇ بېيىتلارنىڭ كۆپ قىسمى ئۇنى يازغان شائىرەنىڭ زامان-دىشى سەكسەن ئالتە ياشلىق مەرھۇمە تەكەخان ئايلا ۋە بۇ مەزھۇ-مەنىڭ جىيەن قىزى ئاتمىش بەش ياشلىق ئايىمخاننىڭ ئاغزىدىن يېزىۋېلىنغان.

ماي، «خالىق» دەپ توۋلاشقا باشلىدى. ھەتتا سوزۇلۇپ يې-
تىپ ئۇخلاۋاتقانلارغا بىرمۇبىر قاراپ چىقتى. بۇ گۇلخاندىن
ئۇنى تاپالمىغاچقا، باشقا گۇلخانلارغىمۇ بېرىپ كەلدى. ھو-
شۇر كانتۇنى ئۇچرىتىپ ئۇنىڭدىنمۇ سورىدى. شۇئاردا، ھاجىمۇ
كىگىز ئۆيدىن چىقىپ، مىرۋول بىلەن بىللە ئۇنى ئىزلىدى. يې-
گىت ھېچ يەردە يوق ئىدى. ئاخىر، «بىر يەردە ئۇخلاپ قالغان
ئوخشايدۇ، ئەتە بىر گەپ بولار» دېيىشىپ، ھەر ئىككىسى ئۆز
جايلىرىغا قايتىشتى. ئەمەلىيەتتە بولسا، خالىق ئۇلاردىن بىر-
نەچچە قەدەم نېرىدىكى قورام تاشنىڭ تۈۋىدە ھەممە گەپنى ئاڭ-
لاپ جىم ياتاتتى. بايا ھېلىقى خەتنى ھاجىنىڭ قولىغا تەگكۈزۈشكە
ئالدىرىغان ۋە «ھاجى خەتنى ئوقۇغان ھامان مېنى قىچقار-
تىدۇ» دەپ كۈتۈپ تۇرغان بۇ يىگىت، ئەمدى نېمىشقىكىن ئۇ-
نىڭ كۆزىگە كۆرۈنمەسلىك ئۈچۈن خۇددى ئوۋچىدىن قېچىپ
قۇتۇلغان توشقاندەك دىر-دىر تىترەپ، تاش تۈۋىدە تۈگۈ-
لۈپ ياتاتتى. قىلغان ئىشىغا پۇشايمان يىگەندەك، نېپىز
لەۋلىرىنى چىشلەپ، ئۆز ئىچىدە «ئەستاغپۇرۇللا، ئەستاغپۇرۇللا»
دەيتتى. ھاجىلار ئۆيگە كىرىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇ ئور-
نىدىن دەس قوپۇپ كەلگەن يولى بىلەن كەتمەكچى بولدىيۇ،
يەنە بىردىنلا بۇ پىكرىدىن يېنىپ، جايىدا يېتىۋالدى ۋە ئاس-
تا-ئاستا تارقىلىپ كېتىۋاتقان بۇلۇتلار ئارىسىدىن گاھ يو-
قاپ، گاھ كۆرۈنۈپ، خۇددى دولقۇنلۇق دېڭىزدىكى يالغۇز يەل-
كەندەك ئۈزۈپ يۈرگەن تولۇن ئايغا قاراپ، ئۆكسۈپ-ئۆك-
سۈپ يىغلاشقا باشلىدى. تاغ شامالىرى ئۇنىڭ كۆز ياشلىرى
بىلەن نەملەنگەن يۈزىنى ئاستا سىلاپ، پايانسىز چۆلدە كېزىپ
يۈرەتتى. شالاڭلاپ قالغان بۇلۇتلار ئارىسىدا ئاندا-ساندا كۆ-
رۈنۈپ تۇرغان يۇلتۇزلار ئۇنىڭ ياشلىق كۆزلىرىگە ئوخشاش
چىمىلداپ تۇراتتى.

كىمكى ئۆيدە بولسا، قەمەرخان ئاپىلا ھاجىنىڭ ئۇيان ئۆرۈلۈپ، بۇيان ئۆرۈلۈپ ياتالمايۋاتقانلىقىنى سېزىپ، بىرنەچچە قېتىم غودۇڭشىدى. ھاجى ئۇنىڭغا پەرۋا قىلماستىن، ھامان ئۆز خىياللىرى بىلەن بەند ئىدى. دېمىسىمۇ بىر ئايال كىشىنىڭ تاسادىپىي ھالدا مۇنداق ئوچۇق مۇھەببەت ئىزھار قىلىشى ئۇ زامانلاردا ھاجىنىڭلا ئەمەس، باشقا ئەرلەرنىڭ ھاياتىدىمۇ كۆرۈلۈپ باقمىغاندۇر بەلكى! يەنە كېلىپ، بۇ ئادەتتىكى مۇھەببەتنامە ئەمەس، بەلكى زۇلۇمغا قارشى ئادالەت ۋە ئەركىنلىك بايرىقىنى قۇمۇل ئەھلى بىلەن تەڭ كۆتۈرۈپ، پۈتۈن ۋۇجۇدىنى ئىنقىلابقا پىدا قىلماقچى بولغان بىر ئايالنىڭ يالقۇنلۇق مۇراجىئەتنامىسىغۇ! ئاياللار دۇنياسى نامەھرەملىك پەرەنجىسى ئىچىدە ئىنسانىي ھەق - ھوقۇقى ۋە ئىقتىداردىن مەھرۇم، ھەتتا ئۆزىنىڭ مەقسەت - ئىرادىسىنى يوشۇرۇن تۇتۇشقا مەجبۇر بولغان بىر زاماندا، مۇنداق ئەركىن پىكىر ۋە شىجائەت ساھىبى بولغان ئايال كىم بولغىيدى؟ ئۇ ھاجىنىڭ بالا - چاقىلىق كىشى ئىكەنلىكىنى بىلمەمدىكىن - ھە؟! ئەگەر بىلىپ تۇرۇپ بۇ ئىشقا جۈرئەت قىلغان بولسا، ئاقىۋىتىنى ئويلىمىغانمىكىن؟ ياق، ياق! بۇ ئادەتتىكى ئاياللاردىن ئەمەس، بەلكى ھەممىنى چۈشىنىدىغان، ئەل - يۇرتنىڭ ئورتاق ئۈمىد - ئارزۇسى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ بارلىق شەخسىيىتىنى قۇربان قىلىپ، «بېشىمغا ھەر بالا كەلسە، ئۆزۈمنىڭ شورى دەيمەن» دەپ، شىجائەت كەمىرىنى مەھكەم باغلىغان بىر پىداكار ئايال بولسا كېرەك.

تاڭ ئاتتى، ھاجى سىرتقا چىققاندا، مىرۇل مەرگەن ھېلىقى يىگىتنى باشلاپ كېلىۋاتاتتى. يىگىت ھاجىنى كۆرۈش بىلەن ۋىللىدە قىزىرىپ كېتىپ، دەرھال سالام بەردى. ھاجى سالامنى ئىلىك ئېلىپ، بىرنېمە دېمەكچى بولدىيۇ، بۇ يىگىتنىڭ

چىرايى ئۆزىگە تونۇشتەك بىلىنىپ، ئۇنىڭغا قارىغان پېتى تۇرۇپ قالدى ۋە شۇ هامان جىلىڭ شۇرىنىنىڭ جۇدوتەيگە يازغان هېلىقى دەھشەتلىك خېتىنى بىرقانچە نۇسخا كۆچۈرۈپ تارقىتىش ۋاقتىدا توپ ئىچىدە تۇرغان زىلۋا بويلۇق، ئاق يۈزلۈك موللا ئايال يەنى قاسىم خوتەننىڭ ھۆسن خەت ۋە نەزىم يازالايدىغان قىزى خەلچىخان كۆز ئالدىدا نامايان بولغاندەك تۇيۇلدى. ئادەتتە ياشلارغا سەنلەپ گەپ قىلىدىغان هاجى ئىختىيارسىز هالدا «ئۆزلەنى بىر يەردە كۆرگەندەك قىلىمەنغۇ» دەپ تاشلىدى. يىگىت گەپ - سوز قىلماي بېشىدىكى كىگىز قالپىقىنى ئېلىۋەتتى. ئۇنىڭ تۇرۇم - تۇرۇم قىلىپ تۈگۈلۈۋالغان قويۇق قوڭۇر چاچلىرى ئەتىگەنلىك شەپەق نۇرىدا يالتىراپ تۇراتتى. مىرۇل مەرگەن كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ، تېڭىرقاپ قالدى. هاجى ئۇچۇن ئەمدى هېچقانداق ئىزاهاتنىڭ لازىمى قالمىدى. شۇنىڭ ئۇچۇن، ئۇ «يۈرسىلە» دەپ، ئۇنى باشقا بىر كىگىز ئۆي تەرەپكە باشلىدى. مىرۇل مەرگەنمۇ ئۈنتىنسىز ئۇلارغا ئەگەشتى. بۇ كىگىز ئۆي ئالدىدا بىرنەچچە ئايال كىشى ئالدىراپ - تېنەپ جەڭچىلەرگە ئەتىگەنلىك چاي راسلاۋاتاتتى. ئۇلار قارارگاهتىكىلەرگە غىزا - تاماق قىلىپ بېرىش ئۇچۇن يۇقىرىقى مەھەللە يەنى هاجىنىڭ مەھەللىسىدىن پىدائىي بولۇپ كەلگەن ئاياللار ئىدى.

— ئۆزلە بۇ ئايلالار بىلەن مۇشۇ ئۆيدە تۇرۇپ تۇرسىلا، — دېدى هاجى خەلچىخانغا مۇلايىم كۈلۈمسىرەپ، ئاندىن هېلىقى ئاياللارغا قاراپ، «مانا سىلەرگە يەنە بىر هەمراھ كەلدى» دەپ كۈلۈپ قويدى.

— هاجى ئاكا، مەن هېچنېمىنى ئۇقالمايۋاتىمەنغۇ، — دېدى مىرۇل مەرگەن ئاياللارنىڭ يېنىدىن قايتىپ كېلىۋېتىپ. هاجى مىرۇل مەرگەننىڭ مۈرىسىگە قولىنى تاشلاپ، بۇ ئايالنىڭ

تەرجىمىھالى بىلەن ئېچىنىشلىق سەرگۈزەشتىسىنى، ئەمەلىلىكتە زالىملاردىن قىساس ئېلىش نىيىتىدە قوزغىلاڭچىلار سېپىگە پىدائىي بولۇپ كىرىش ئۈچۈن بۇ يەرگە كەلگەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئاياللار ئىچىدىن چىققان ئوقۇمۇشلۇق جۇۋان بولۇپ، بايىقى خەتنى بېيىت بىلەن يازغانلىقىنى قىسقىچە سۆزلەپ بەردى. ئەمما بايىقى خەتنىڭ مۇھەببەت ئىزهار قىلىنغانلىقى توغرىسىدا گەپ - سۆز قىلمىدى.

— يا تەقسىر، ئالەم خالىي ئەمەس دېگەن راست گەپ ئىكەنغۇ، — دېدى مىرۇل مەرگەن، — مەزلۇم خەق ئىچىدە شايى ① پۈتەلەيدىغان مۇنداق موللا ئايالنى كۆرگىنىم مۇشۇ، بىزنىڭ ئارىمىزدا مۇشۇنداق بىر موللا ئايالنىڭ بولغانلىقى تاماشالا ياخشى ئىش بولدى. ئەمما بۇ گۇۋال تۇل ئىكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆزى ياش، مېھرى ئىسسىق، كۆزگە يېقىن جۇۋان كۆرۈنىدۇ. بۇ تەرىپىنى قانداق قىلىمىز؟

— مىرۇل، سەندىن گەپ يوشۇرسام بولمايدۇ، ئۇكام، قېنى ئولتۇر، — دېدى هاجى سىپايە كۈلۈپ، ئاندىن يانچۇقىدىن هېلىقى خەتنى چىقىرىپ، ئۇنىڭغا ئوقۇپ بەردى ۋە ئۆزىنىڭ ئۇنىڭغا نىكاھلىنىش رايىنى بىلدۈردى.

— هۇششەرە، — دەپ ۋارقىراپ تاشلىدى مىرۇل مەرگەن، — مېنىڭ كۆڭلۈمدىكى تۈگۈچۈ يېشىلدى. مۇنداق بولىدىغان بولسا، بۇ خېنىم ئۆزلەنىڭ قوللىرىغا قول، پۇتلىرىغا پۇت بولغۇدەك، خۇدايىم مەقسەتلىرىگە يەتكۈزگەي. ئەممازە، قەمەرخان ئايلا ئاپام توقۇمنى قارىنىغا ئېلىپ قوپۇرەسكىن.

— خۇدانىڭ بۇيرۇغىنىنى كۆرەرمىز، — دېدى هاجى ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ.

---

① شايى — شېئىر. (قومۇل شېۋىسى.)

قارارگاھنىڭ شۇنىڭدىن كېيىنكى بىر ھەپتىلىك تۇرمۇشى بىر تەرەپتىن، پارچە - پۇرات جەڭ ھەرىكەتلىرى بىلەن، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىككى ئايالنىڭ ھەمراھلىقىدا خەلىچىخاننى ئاتا-ئانىسىنىڭ قېشىغا ئاپىرىپ، رازىلىقىنى ئېلىش، نىكاھ ئوقۇتۇپ كۆچۈرۈپ كېلىش ۋە ئۇنىڭغا ئايرىم ئۆي تىكىپ بېرىش بىلەن ئۆتتى. خەلىچىخاننىڭ تەلىپى بويىچە نىكاھ رەسمىيىتىدىن بۆلەك، ھېچقانداق توي داغدۇغىسى قىلىنمىدى. قەمەرخان ئايلا بولسا شۇ كۈنىلا ئۆز ئۆيىنى ئىككى تۈگىگە ئارتىپ، كۆز ياشلىرى بىلەن يۇقىرىقى مەھەللىگە يامانلاپ كەتتى. بۇ ئىش ھەممىنىڭ كۆڭلىنى سۇ يېقى ئىچىۋالغانىدەك غەش قىلىپ تۇرغاندا، توخنىياز زور ھاجىنىڭ يۈزىگىلا مۇنداق دېدى:

— ئابدىنىياز خوتۇنىنىڭ سىزغان سىزىقىدىن چىقالماي، ئەل - يۇرتنى تاشلاپ كەتتى. ھەممىمىز قان كېچىۋاتقان مۇشۇنداق كۈنلەردە ئۆزلە خوتۇن ئۈستىگە خوتۇن ئېلىۋاتىدىلا، زادى ھېچقايسىلىرىغا ئىشەنگىلى بولمايدىكەن.

— سەن نېمىنى بىلەتتىڭ، — دېدى ھاجى قاپىقىنى سېلىپ، ئاندىن ئۇنىڭ مۈرىسىگە قولىنى تاشلاپ، — «ئىسلام شەرىئىتىدە ئۇرۇش كۈنلىرى خوتۇن ئېلىش ھارام» دېگەن پەتىۋا يوق، ئاغىنە، — دەپ كۈلۈپ قويدى.

— ھەي - ي ھاجىم، ئۆزلە يوچۇنلا بىر ئادەم جۇمۇ! بەزى تەرەپلىرىنى دېمىسەم ... — دېدى توخنىياز زور ھاجىغا مەنىلىك قاراپ.

ئەتراپتىكىلەر بۇ مەسىلىدە توخنىياز بىلەن ھاجىنىڭ قايسىسى ھەق، قايسىسى ناھەقلىكىگە ھۆكۈم قىلالمىغانىدەك، جىم قارىشىپ تۇراتتى.

خەلىچىخان بولسا ھېچنېمىگە پەرۋا قىلمىغانىدەك، ئۆز ئۆيىنى تۈزۈپ، ئۆي ئىشلىرىدىن بوشىغان چاغلىرىدا بۇ

قېتىمقى قوزغىلاڭ كۈنلىرىدە كۆرگەن - بىلگەنلىرىنى خاتىرە قىلىپ يېزىش، ئاخشاملىرى گۈلخان تۈۋىدە ھاجى ۋە ئۇنىڭ يىگىتلىرىگە «شاھنامە» دىن ھېكايىلەر ئېيتىپ بېرىش بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئۇ يەر - بۇ يەردىن ھاجىنىڭ نامىغا كەلگەن خەتلەرگە جاۋاب يېزىشمۇ ئۇنىڭ ئىشى ئىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ھەممەيلەن ئۇنى خەلچە خېنىم دەپ ئاتايدىغان بولدى.

بىركۈنى، ئۇ كىر يېيىۋاتقاندا، ھوشۇر كانتۇ ئاستا كېلىپ سالام بەردى - دە، يەردىن ئۈستۈن قارىماي تۇرۇپ:

— مېنى ئەپرە قىلسىلا خېنىم، ئاشۇ كۈنى چاقچاق قىلدىم دەپ ئۆزلەنىڭ ئالدىلىرىدا سەت ئىش قىپتىمەن. ھەي مېنىڭ بۇ تۈۋبىقى يوق ئاغزىم، — دېدى.

— مۇندىن كېيىن كىمگە بولمىسۇن ئۇنداق بولمىغۇر گەپلەرنى قىلمىسىڭىزلا بولدى، — دېدى خەلچە خېنىم، ئاندىن، — «پۇت يۈگۈرۈكى ئاشقا، ئېغىز يۈگۈرۈكى باشقا» دېگەن گەپ بار، — دەپ مۇلايىم كۈلۈپ قويدى.

شۇ ئاخشىمى خەلچە خېنىم ھاجىغا قاراپ:

— ئەتە يۇقىرىقى مەھەللىگە بېرىپ، قەمەرخان ئايالىمغا سالام بېرىپ كېلەيمىكىن، — دېدى. ھاجى ئۇنىڭغا جاۋابەن:

— ئازار يەپ كېلۇرسىزمىكىن، — دەپ قويدى.

بىراق، ئەتىسى تاڭ سۈزۈلۈپ، تاغ - چوققىلار ئوچۇق كۆرۈنۈشكە باشلىغاندا، زەمبىرەكلەر گۈمبۈرلەپ، قارارگاھ ئىس - تۈتەك ئىچىدە قالدى. ئىككى كىگىز ئۆي پاختىدەك تىتىلىپ كەتتى. ھاۋادا پۇلاڭلاپ يۈرگەن كىگىز پارچىلىرى بىلەن ياغاچ كەرگىلەر ئارىسىدا ئادەملەرنىڭ ئۈزۈپ تاشلانغان پۇت - قوللىرىمۇ كۆرۈنۈپ قالاتتى. شۇ ئارىدا، ساي تەرەپتىن ئاتلىق ۋە پىيادە چېرىكلەر ئۆردەپ كېلىشكە باشلىدى.

— كېلىشگىلار لومودىلار، — دەپ ۋارقىرىدى ھاجى كۆك-

لەكچان پېتى بىر قورام تاش تۈۋىدە پىلىموتنىڭ تەپكىسىنى بېسىۋېتىپ.

چېچىلىپ ياتقان قوي پادىسىغا ئوخشاش تاشلارنىڭ تۈۋىدىنمۇ ئوق يامغۇرلىرى يېغىشقا باشلىدى. بىردەملىك قاتتىق ئېتىشىشۋازلىقتىن كېيىن چېرىكلەر بىرمۇنچە جەسەتلىرىنى قالدۇرۇپ چېكىنىپ كەتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن ھاجىمۇ (ئېھتىمال زەمبىرەكلەردىن ئېھتىيات قىلغان بولسا كېرەك) قارارگاھنى دەرھال جىلغا ئىچىگە كۆچۈرۈۋالدى. چېرىكلەر ئاسمان - پەلەك تاغلار ئارىسىغا جايلاشقان بۇ ئەگرى - بۈگرى تار جىلغىغا كىرىشكە پېتىنالمىدى. ھاجىمۇ جىلغىدىن چىقىشقا جۈرئەت قىلالمىدى. شۇنداق قىلىپ، بۇ تەرەپلەردە ئوق ئاۋازلىرى ئاڭلانماي، جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرگەندەك بولۇۋاتاتتى.

مانا شۇ جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرگەن كۈنلەردە يەنە كۈتۈلمىگەن ۋەقەلەر يۈز بېرىپ قالدى.

ئون ئالتىنچى باب

باش ئەگمەس تاغلار

بۇلبۇلدۇرمەن، لېكىن گۈلخەندۇر جايىم،
كۆكسىم كۆل ئېرۇر، چەمەنىمدۇر ئوت،
مەنزىلىم قۇيۇندۇر، ۋەتىنىمدۇر ئوت.
مەن بىلەن سۆزدە ئۇنتۇما بۇنى،
ماتايىم تۇتۇندۇر، دۇكىنىمدۇر ئوت!

— سەيدا نەسەپىي ①

1

بىر كۈنى، سالى دورغا تۆت يىگىتى بىلەن ھاجىنىڭ قارارگاھىغا ئات چاپتۇرۇپ كەلدى. ئۇ ناھايىتى خاپا كۆرۈنەتتى. داستىخان ئۈستىدىكى ئۈزۈن-قىسقا گەپلەردىن مەلۇم بولدىكى، چېرىكلەر ئۇنىمۇ ھاجىغا ئوخشاش تاغ ئىچىگە قاپساپ قويۇپتۇ. ھېلىتىنلا ئاشلىق ۋە ئوق-دورىدىن قىسىلىشقا باشلاپتۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، يۇسۇپ تەيجى ئۇنى باغداشقا چاقىرتىپ، غەلىتە گەپلەرنى قىپتۇ ۋە ھاجىغىمۇ خەت ئەۋەتىپتۇ.

① سەيدا نەسەپىي — XVI ئەسىر تاجىك ئەدەبىياتىنىڭ ئۇلۇغ نامايەندىلىرىدىن بىرى.

— مانا خەت، — دېدى سالى دورغا يانچۇقىدىن بىر لىپاپ چىقىرىپ.

ھاجى خەتنى ئوقۇشقا باشلىدى. خەتنىڭ ئاساسى قىسمىدا مۇنداق دېيىلگەنىدى: «ئەھۋال ئېغىر، ئۇزۇنغا قالماي، ئۈنچە-مارجان تاش ئىكەن، ئارپا-بۇغداي ئاش ئىكەن، دەيدىغان كۈنلەرگە قالىدىغان ئوخشايمىز. باغداش تەرەپكە قېچىپ چىققانلارنىڭ خېلى كۆپى ئۆز ماكانلىرىغا قايتتى. باشقا تاغلاردىمۇ شۇنداق بولۇۋېتىپتىمىش. ھەممىدىن يامان بولغىنى ئابدىنىياز مىراب ئەلنى تاشلاپ ماجۇڭيىڭنىڭ قېشىغا بېرىۋالدى، ئىتتىن بولغان قۇربانلىقتا يارىماس دەپ، يولۋاس نىيىتىنى تېخىمۇ بۇزۇپ، قورايدا ئۆز بەگ، ئۆز خان بولۇۋالدى؛ قازاقلار بارىكۆل تاغلىرى ئارقىلىق ئالتاي تەرەپكە كېتىشنىڭ تەرەددۇتىنى قىلىۋاتقۇدەك؛ بىزنىڭ ئەركە نايناق شاھزادىمىز بەشىر بولسا، ئېشەك ئۆلۈۋاتسا بىرنېمىسى غىجەك تارتىپتۇ دېگەندەك، كېچە-كۈندۈز كەيپ-ساپا، ئەيش-ئىشرەت بىلەن بەند؛ سالى دورغىنىڭ ئېيتىشىچە، پالىگانلارنىڭ قولىدا تۆت-بەش تالدىنلا ئوق قاپتىمىش. سىزنىڭ پالىگانلىرىڭىزدىمۇ ئەھۋال شۇنداقتۇر دەپ ئويلاپ قالدىم. مۇنداق ئەھۋالدا، نەچچە مىڭلىغان چېرىككە قانداقمۇ تاقابىل تۇرغىلى بولسۇن، سالى دورغا بىلەن ئىككىمىزلار مىڭ تىپىرلىغان بىلەنمۇ بىر ئىش چىقىدىغاندەك ئەمەس. ھاسىل كالام، ئۆتكەنگە سالاۋات دېيىشكە رازى بولسا، چېرىكلەر بىلەن ياراشساقمىكىن دەيمەن. بۇنىڭدىن باشقا يول يوقتەك قىلىدۇ. بىچارە قۇمۇل خەلقىنىڭ پېشانىسىگە پۈتۈلگىنى شۇ ئوخشايدۇ. ۋاللاھۇ ئەئلەم بىسساۋاب.»

ھاجى خەتنى ئوقۇپ بولۇپ، زەردە بىلەن كىگىز ئۈستىگە تاشلىۋەتتى. ئەمما ئۆزىگە تىكىلىپ ئولتۇرغان توخنىياز

زور بىلەن دىرۇل مەرگەنگە كۆزى چۈشكەچ: «بۇ لاۋزا گەپلەرنى سىلەرمۇ ئاڭلاپ قېلىڭلار» دېدى-دە، خەتنى قولىغا ئېلىپ ئۇلارغا ئوقۇپ بەردى.

توخنىياز زور بىرنەچچە كۈن بۇرۇن ئۆزىنىڭ مىجەز-خۇلقى بويىچە خەلىچە خېنىم توغرىسىدا ھاجىغا بىرئاز قاتتىق گەپ قىلىپ قويغاندىن بۇيان، ئەتراپتىكىلەر «ئەمدى بۇ ئادەم ھاجىنىڭ كۆزىگە سەت كۆرۈنۈپ قالمىغىيدى» دېگەن ئەندىشىلەردە بولغانىدى. بىراق، شۇ كۈندىن باشلاپ، ھاجى ئۇنى ياقتۇرۇپ قالدى چېغى، پات-پاتلا يېنىغا چاقىرتىپ كېلىپ، گەپكە سالىدىغان، غىزا-تاماقنى ئۇنىڭ بىلەن بىللە يەيدىغان، ھەتتا بەزى ئىشلاردا ئۇنىڭدىن مەسلىھەت سورايدىغان بولۇپ قالغانىدى. بۈگۈنمۇ سالى دورغىلار كەلگەندە، توخنىياز زور ھاجىنىڭ كىگىز ئۆيىدە ئىدى. ئۇ بايىقى خەتنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن ھاجىدىن گەپ كۈتۈپ تۇرمايلا، «بۇ بوۋاي راستىنىلا تۇز سالمىغان ئوماچتەك لاۋزا گەپلەرنى قىپتىغۇ! دەريا-دەريا ئاققان قانلىرىمىز بىكار كەتكۈدەكمۇ؟» دەپ غودۇڭشىپ قويدى. ھاجى سالى دورغىدىن «ئۆزلە نېمە دېدىلە؟» دەپ سورىدى.

سالى دورغا كەسكىن قىلىپ مۇنداق دېدى:

— مەن نېمە دەيتتىم، چېرىكلەر بىلەن يارىشىدىغان خىياللىرى بولسا، ئۆزلىرى يارىشىۋەرسىلە، ئۆزلەگە ھېچ گەپ يوق. تەيجى، بەگلىك مەنسىپى قوللىرىدىن كېتىۋۇر نايىتتى. ئەمما، مەندە چاڭ جىسا بىلەن بىرەر يۈز چېرىكنىڭ خۇنى بار. مەن بۇ خۇننى تۆلەپ بولالمايمەن، — دېدىم.

— ھۇششەرە، — دېدى ھاجى ھاياجانلىنىپ، — ئوغۇل بالىدەك گەپ قىپتىلا. سوپى مەرگەن بۇ بەگ-غوجىلاردا ئىشەنچ يوق دەپ توغرا ئېيتىپتىكەن، ھېلىتىنلا بېلى بوشاپ

كېتىپتۇ. يۈسۈپ ئەيجەدەك ئادەمنىڭ قىلغان كېپىنى قار-
مامىدىغان، ئۆتكەنگە سالاۋات قىلسا ئىمىش تېخى، بۇلارنىڭ
كالا ھارۋىسىدا توشقان تۇتىدىغانلىقىنى ئۇنتۇپ قاپتۇ ئۇ گوۋال.
ئىشەنمىسە، ئۆرۈمچىگە بېرىپ، تۆمۈر ئاكامنىڭ قەبرىسىگە قا-
راپ باقسا بوپتىكەن، ئۇ قەبرىدىن ھېلىمۇ دەريا-دەريا ھەس-
رەت-نادامەت ياشلىرى ئېقىپ تۇرۇپتۇ.

ھاجىنىڭ كېيىنكى گەپلىرى ھەممەيلەننىڭ خىيالىنى
تۆمۈر خەلپە پاجىئەسىگە باشلاپ كەتتى چېغى، ئۆينىڭ ئىچى
جىمجىت بولۇپ قالدى.

— خوش ھاجىم، ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق؟ — دېدى
سالى دورغا تاقەتسىزلىنىپ. شۇ تاپتا ئۇنىڭ شالاڭ كەلگەن
سېرىق ساقىلى تىترەپ، كۆكۈش كۆزلىرى غەزەپلەنگەن مۈ-
شۈكنىڭ كۆزلىرىگە ئوخشاش پارقىراۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى.

— يىگىت سۆزىدىن، يولۋاس ئىزىدىن يانماس، — دېدى
ھاجى، — مەن بىر تامچە قېنىم قالغۇچە سوقۇشىمەن. دۈشمەن-
گە ئەل بولىدىغان خوجىنىياز تېخى ئانىسىنىڭ قارنىدىن يەرگە
چۈشمىدى.

— ئۇغۇ شۇنداق، — دېدى سالى دورغا. — ئەمما ئوق
بىلەن ئاشلىقنى قانداق قىلىمىز؟ بىز ئوق-دورىدىن بەك
قىسىلىپ كەتتۇق.

— ھازىرچە، بارنى تەڭ كۆرىمىز، — دېدى ھاجى، ئاندىن
مىرۇلغا قاراپ، — پالگانلارغا ئېيت، ھەر بىرى بەش تالدىن
ئوق بەرسۇن. شۇنداقتا بىرنەچچە يۈز تال ئوق چىقىپ قا-
لىدۇ. ئاشلىقچە، ئەزرائىلمۇ ئوق خالتىسى ئېغىر چېرىكلەردىن
بىر-ئىككى يۈزنى باشلاپ كېلۇر دەيمەن، — دېدى.

توختىنىياز زور گەپ قىستۇرۇپ مۇنداق دېدى:

— ساقالغا يېپىشقان چۆپتە قورساق تويماپتۇ، ئەتىكى

قۇيرۇقتىن بۆگۈنكى ئۆپكە ئەۋزەل. ياخشىسى روزى ئۇستى-
نى ئىشقا سالايلى.

— قايسى روزى ئۇستام؟ — قىزىقىپ سورىدى ھاجى.

توختىباز زور روزى ئۇستىنى تەپسىلىي تونۇشتۇرۇشقا باشلىدى. مەلۇم بولدىكى، بۇ ئادەم مېھرىبانۇ چىڭۋاڭ زامانىسىدە كۇچاردىن قۇمۇلغا كۆچۈرۈپ كېلىنگەن مىسكەر ھاشىم ئۇستىنىڭ ئوغلى ئىكەن. ھاشىم ئۇستا «تۆمۈر خەلپە» يېغىلىقىغا قاتناشقانلىقى ئۈچۈن شامەخسۇت تەرىپىدىن پۈتۈن ئائىلىسى بىلەن نوەغا پالانغان ۋە شۇ يەردە قازا تاپقان. كېيىن روزى ئۇستا نوەدىن ئاراتۈرۈككە قايتىپ، ئاتا كەسپىنى داۋاملاشتۇرغان. بىراق ئابدىنىياز مىراپنىڭ كۆزىگە سەت كۆرۈنۈپ قالغاچقا، باي دېگەن يەرگە كۆچۈپ كېتىپ، بىر ياقتىن ئۆۋچىلىق قىلسا، بىر ياقتىن قارا مىلتىقنىڭ ئوق-پىستانلىرىنى ياساپ سېتىپ شۇنىڭ بىلەن تىرىكچىلىك قىلغان. كېيىنچە، گاڭ مىلتىقلارنىڭ ئوقلىرىنىمۇ ياسىيالايدىغان بولغان.

— ئۇ دېگەن ئون قولى ئون گۈل ئادەم، — دەپ داۋاملاشتۇردى توختىباز زور، — ئازراق مىس بىلەن قورۇق پۆگەت تېپىۋالسا بولدى، پىستاننى ئۆزى ياساپ قوغۇشۇندىن ئوق قۇيۇپ، بىردەمدىلا تەييار قىلىدۇ. سىناپنىڭ سىمى بىلەن بەشئاتارنىڭ ئوقىنى ياسىغاننى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم.

— سىم بىلەن مىستۇ تېپىلۇر، — دېدى ھاجى، — نۇرغۇن ئوق ياساشقا مىلتىق دورىسىنى نەدىن تاپۇرمىز؟

— ئابدىنىيازنىڭ ئۆيىدە چېرىكلەردىن ئولجا ئالغان نەچچە تۇلۇق مىلتىق دورىسى تۇرمامدۇ! ماقۇل دېسىلە بۆگۈنلا روزى ئۇستىنىڭ قېشىغا ماڭسىمەن. ئۇ مۇنداق ئىشلارغا جېنىنى

پىدا قىلىدىغان ئادەم.

ھەممەيلەن خۇشال بولۇپ توختىسىياز زورنى شۇ كۈنىلا يولغا سالدى.

2

ئەتىسى سالى دورغا ھاجى بەرگەن ئوقلارنى ئېلىپ يولغا چىقاي دەپ تۇرغاندا، چارلىغۇچى يىگىتلەر ئۇرۇمچى تەرەپتىن كەلگەن ئۈچ ئاتلىقنى باشلاپ كەلدى. قارا مۇۋۇت پەلتۇ بىلەن زىغىر رەڭ قىلىن شىلەپە كىيىۋالغان ئاق يۈزلۈك كىشى ئاتتىن چۈشۈۋاتقاندا، ھاجى ئۇنى بىر قاراپلا تونۇۋالدى. بۇ مەخسۇت مۇھىتى ئىدى. ئۇنىڭ مۇنداق تۇيۇقسىز كېلىپ قالغانلىقى ھاجىنى ھەيران قالدۇردى. بۇ ئىككىيلەننىڭ قىزغىن قۇچاقلىشىپ كۆز ياشلىرى بىلەن نەملەنگەن مەڭزلىرىنى بىر-بىرىگە يېقىپ كۆرۈشۈشلىرى ئەتىراپتا قاراپ تۇرغانلارنى تېخىمۇ ھەيران قالدۇردى. مەخسۇت مۇھىتى سالى دورغا دېگەن ئىسىمنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭ بىلەنمۇ يېنىشلاپ-يېنىشلاپ قۇچاقلاشتى. ئۆز نۆۋىتىدە، مەخسۇت مۇھىتىنىڭ ھەمراھلىرىمۇ ھاجىغا چوڭقۇر ئېھتىرام بىلدۈرۈپ كۆرۈشتى. ئۇلارنىڭ بىرى كونا سوكنا پالشوپكا، بېشىغا قۇلاقچا، پۇتىغا ئۆتۈك كىيىۋالغان ئورۇقراق، چاقچاق بىر يىگىت بولۇپ، يەنە بىرى مەللە چەكمەن تون ئۈستىدىن بېلىنى مەھكەم باغلىۋالغان ئېگىز بويلۇق، سېرىق ساقال ئادەم ئىدى. كېيىن، مەخسۇت مۇھىتى ئۇنى ئۇۋۇچى ھەبىبۇل دەپ تونۇشتۇردى ۋە ئۆزىنى مۇشۇ كىشىنىڭ تاغ ئارىسىدىكى سوقماق يوللار بىلەن تۇرپاندىن بۇ يەرگە ئۈچ كۈندىلا يەتكۈزۈپ كەلگەنلىكىنى ئېيتتى. ھېلىقى يىگىتنى بولسا، يۈسۈپ ئەپەندى

دەپ ئۇنۇشتۇردى.
شۇ كۈنى ھاجىنىڭ مېھمانخانا قىلغان كىگىز ئۆيىدە يېرىم كېچىگىچە چىراغ ئۆچمىدى. مىسرۇل مەرگەن مەخسۇت مۇھەممەتنىڭ ھەمراھلىرىنى جەڭچى يىگىتلەرنىڭ قېشىغا جايلاشتۇرۇپ قويۇپ، ئۆزى مېھمان كۈتۈش بىلەن مەشغۇل ئىددى. ياندىكى كىگىز ئۆيدە بولسا، خەلىچە خېنىم قازان-قومۇچ ئىشلىرى بىلەن بەند ئىدى.

بىرنەچچە سائەتلىك سۆھبەت داۋامىدا، بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭغا دائىر ئەھۋاللار ئۈستىدە نۇرغۇن گەپ بولۇندى. مەخسۇت مۇھىتى بۇ قوزغىلاڭنىڭ ئۈرۈمچى، تۇرپان ۋە باشقا جايلارغا كۆرسىتىۋاتقان تەسىرى، خەلق ئاممىسىنىڭ بۇ قوزغىلاڭدىن كۈتىۋاتقان ئۈمىدلىرى، ھەتتا ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بەزى چەت ئەللەردىكى مەتبۇئاتلارنىڭ بۇ قوزغىلاڭغا دىققەت قىلىۋاتقانلىقى ئۈستىدە بىرمۇنچە گەپلەرنى قىلدى. ماجۇڭيىڭ كەتكەندىن كېيىنكى ئەھۋاللار توغرۇلۇق گەپ باشلانغاندا، ھاجى «مانا بۇنى ئوقۇپ باقسىلا» دەپ يۇسۇپ تەيجىنىڭ ھېلىقى خېتىنى مەخسۇت مۇھىتقا بەردى. مەخسۇت مۇھىتى خەتنى دىققەت بىلەن ئوقۇپ چىقىپ مۇنداق دېدى:

— مەن دەل مۇشۇ ئىش ئۈچۈن كەلدىم. جىننىڭ شۇرېن ئۈرۈمچىدىن چوڭ قوشۇن ماڭدۇرغاندىن كېيىن، تاھىر بەگ باشلىق ھەممىمىز قاتتىق قايغۇردۇق. ئەمما يەنە بىر تەرەپتىن، قۇمۇل خەلقىنىڭ پولاتتەك قاتتىق ئىنقىلابىي ئىرادىسىگە، جۈملىدىن ماجۇڭيىڭغا ئىشەنگەندۇق. ماجۇڭيىڭغا ئىشىنىپ خاتا قىلغان ئىكەنمىز. ئەمدى بولغۇلۇق بولدى. ھەرقايسىلىرىنىڭ يۇسۇپ تەيجىنىڭ پىكرىگە قوشۇلمىغانلىقلىرىغا تەشەككۈر! ھەربىرلىرىدەك يولباشچىلارغا ئىگە قەھرىمان قۇمۇل خەلقى چوقۇم غەلىبە قىلىدۇ. لېكىن قۇمۇلدىكى دۈشمەنلەر كۈچ

جەھەتتىن مۇتلەق ئۈستۈنلۈكتە تۇرغان ھازىرقى ئەھۋالدا، چەتنىڭ ياردىمى بولمىسا، بۇ ئىشنى باشقا ئېلىپ چىقىش تەس.

ئۆينىڭ ئىچىنى جىمجىتلىق باستى.

— كىمدىن ياردەم سورايمىز؟ — دېدى ھاجى، مەخسۇت مۇھىتىغا جىددىي قاراپ.

— ئەگەر بۇ ئىنقىلاب ئالتاي، چۆچەك، ئىلى تەرەپلەردە بولغان بولسا، — دەپ ۋەزمىن سۆزلەشكە باشلىدى مەخسۇت مۇھىتى، — شورالار ئىتتىپاقىدىن① ياردەم سورىساق بولاتتى. شورالار ئىتتىپاقىنىڭ داھىيسى لېنىن دېگەن كىشى ھايات چاغدا دۇنيادىكى بارلىق ئېزىلگەن مىللەتلەرنىڭ ئازادلىق ئىشلىرىغا ياردەم بېرىمىز دېگەن ۋە بۇ ۋەدىسىگە ئەمەل قىلغان. شورالار ھۆكۈمىتى لېنىننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىنمۇ بۇ شوئارغا بىر خىلدا ئەمەل قىلماقتا. ئەمدى ئۆزىمىزگە كەلسەك، قۇمۇل شورالار ئىتتىپاقىغا چېگرىداش ئەمەس. ياردەم كىرىدىغان يەر يوق. قۇمۇل تاشقى موڭغۇلغا چېگرىداش، ئۇنداق بولغانىكەن، بىز ياردەمنى تاشقى موڭغۇلدىن ئالساق بولىدۇ.

— تاشقى موڭغۇل ياردەم بېرىشنى خالامدۇ؟ — سورىدى سالى دورغا.

— ئەلۋەتتە خالايدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، تاشقى موڭغۇلمۇ لېنىننىڭ يولىنى تۇتقان. موڭغۇل خەلقىمۇ بۇرۇن بىزگە ئوخشاش كۆپ ئېزىلگەن خەلق. «دەردىنىمۇ دەردمەن بىلۇر، ئاغرىقنىمۇ تارتقان» دەپ، ئۇلار بىزنىڭ دەردىمىزگە يېتىدۇ. ئۇلارنى دوست تۇتساق بولىدۇ.

— بۇ دېگەنلىرى توغرا. موڭغۇللار دوستلۇققا يارايدىغان

---

① سوۋېت ئىتتىپاقىنى دېمەكچى.

خەلق. مېنىڭ موڭغۇللاردىن جان دوستلىرىم بارلىقىنىمۇ بىلىدىلا، — دېدى ھاجى، — ئەمما تاشقى موڭغۇلغا كەلسەك، ئۇلارنى دىنغا قارشى دەپ ئاڭلىدىم. بىزنىڭ دىنىمىزغىمۇ شۇنداق قىلارمۇ؟

مەخسۇت مۇھىتى كۈلۈپ تاشلاپ، مۇنداق دېدى:

— بۇ باشقا گەپ. مېنىڭ بىلىشىمچە، تاشقى موڭغۇلدا ئىنقىلاب بولغاندا، بەزىلەر دىننى قورال قىلىپ، ئىنقىلابقا بۇزغۇنچىلىق قىلغان. تاشقى موڭغۇل ھۆكۈمىتى شۇنداقلارنى جازالىغان. بۇنىڭ بىزنىڭ دىنىمىز بىلەن ئالاقىسى يوق. ئۇنى دېسىلە، بىز بىر دىن قېرىنداش دەپ ئىسلام بايرىقىنى كۆزىكوزالىق قىلغان ماجۇڭيىڭدىن بىزگە نېمە ۋاپا كەلدى؟

— مەخسۇتباي توغرا گەپ قىلدى، — دېدى سالى دورغا. — ھېلىقى توقسۇن پۈگەنمۇ مۇسۇلمان ئەمەسمىدى؟ ئۇ بەتبەخت مەسچىتتە ناماز ئوقۇۋېتىپ، ئۆزلەگە خەنجەر ئۇرماقچى بولدىغۇ؟ بۇنى ئۇنتۇپ قالدىلامۇ، ھاجىم؟

ماجۇڭيىڭ بىلەن توقسۇن پۈگەن توغرىسىدىكى بۇ ئاچچىق خاتىرىلەر ھاجىنىڭ كۆڭۈل يارىسىغا تۇز سەپكەندەك تۈزۈلدى چېچى، ئۇنىڭ سالاپەتلىك چىرايى بۇلۇتلۇق ئاسماندەك تۇتۇلۇپ، دۈگىلەك كۆزلىرى ئىختىيارسىز يۇمۇلدى.

— راست، — دېدى ئۇ بىر ئازدىن كېيىن خىيالەتچىلىك بىلەن يەرگە قاراپ، — دىن ۋە مىللەت دېگەن سۆزلەر باشقىيامانلىقنىڭ قاشقىسى بولالمايدىكەن. ئادەم دېگەن خام سۈت ئەمگەن نېمە، شۇنچە ئىشلارنى كۆرۈپ تۇرۇپ، بەزىدە.... ئەستاغپۇرۇللا! خەير، بۇ گەپنى قويايلى، تاشقى موڭغۇلدىن ياردەم سورىساق، قايسى يول بىلەن سورايمىز؟

— بۇنىڭدىن خاتىرجەم بولسىلا، — دەپ كۈلدى مەخسۇت مۇھىتى، — بىز ئۇرۇمچىدە ھەممە ئىشنى توغرىلاپ قويغانمىز.

ئۈزۈنغا قالماي تاشقى موڭغۇلدىن ئالدىلىرىغا ۋەكىل كېلىدۇ. ئۇلار ياردەم توغرىسىدا ھەرقايسىلىرى بىلەن سۆھبەتلىشىدۇ. شۇ چاغدا «ياق» دەپ تۇرۇۋالمىسىلا جۇمۇ!

كىگىز ئۆينى يېنىك كۈلكە ئاۋازى قاپلىدى. ھاجى باياتىن بىرى «موڭغۇل» دېگەن سۆزنىڭ نەچچە قېتىم تەكرارلىنىشى بىلەن بورتالادىكى موڭغۇل دوستى ئېردىنباتنى، ئېسىگە ئالدى بولغاي، كىگىز ئۆينىڭ كەرگىسىگە ئېسىقلىق تۇرغان ھېلىقى موڭغۇل قامچىسىغا قاراپ جىم بولۇپ قالدى. مەخسۇت مۇھىتى چاقچاق قىلىپ، «بۇ قامچىنى ھەر كۆرگەندە، بىچارە بۆرتە ناچىنىمۇ يادىلىرىغا كېلىدىغاندۇ» دېدى.

ھەممەيلەن كۈلۈشتى. ئاندىن، تاشقى موڭغۇل ۋەكىللىرى كېلىشتىن بۇرۇن، ھەممە تاغلارنىڭ دورغىلىرىنى، جۇملىدىن بەشىر بىلەن يولۋاسقا ئەھۋالنى ئۇقتۇرۇپ، ھاجىمنىڭ نامىدىن سۆھبەتكە چاقىرىق يېزىپ ئەۋەتىش قارارىغا كېلىشتى. چاقىرىقنىڭ كۆپىيىسىنى مەخسۇت مۇھىتى يېزىپ چىقتى. ئەتىسى بۇ كۆپىيە خەلىچە خېنىمنىڭ قولى بىلەن بىرقانچە نۇسخا كۆچۈرۈلۈپ، چاپارمەنلەر ئارقىلىق تەرەپ-تەرەپلەرگە تارقىتىلدى. چۈشلۈك غىزا ۋاقتىدا، مەخسۇت مۇھىتى موڭغۇل خەلقى خۇددى قۇمۇل خەلقىگە ئوخشاشلا، فېئودال ۋاكىلىق تۈزۈمدە ئۇزۇن يىللار قاتتىق ئېزىلگەنلىكتىن، ئۇلارنىڭ ۋاكىلىق تۈزۈمىگە ناھايىتى قارشى ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، «مۇبادا قوزغىلاڭنىڭ دەسلەپكى كۈنلىرىدە بولغىنىدەك، بەزىلەر يەنە قۇمۇل ۋاكىلىقىنى ئورنىغا كەلتۈرىمىز دەيدىغان گەپلەرنى قىلىدىغان بولسا، تاشقى موڭغۇل بىزگە ياردەم بەرمەسلىكى مۇمكىن» دېدى.

— خاتىرجەم بولسىلا، مۇنداق گەپلەرگە ئەمدى يول قويمايمىز، — دېدى ھاجى جىددىي قىياپەتتە، — قۇمۇل خەلقى

ۋاڭلىغىنىڭ دەردىنى ئاز تارتمىدى. ئەمدى كىمدەكىم ۋاڭلىغ-
نى ئىشلەيمەن دېسە، ئۆزىنىڭ بېشىنى يەيدۇ. بۈگۈنكى كۈندە
بەگ-غوجىلار بىلەن ئىتتىپاق ئۆتۈشمىز زالىم ھۆكۈمەتنىڭ
زۇلمىدىن تېزرەك قۇتۇلۇش ئۈچۈن بولغان؛ شۇنداق ئەمەس-
مۇ دورغام!

— شۇنداق، — دېدى سالى دورغا، — ھېلىمۇ بۇ بەگ-
غوجىلاردا ئىشەنچ يوق. بەشىر دېگەن ھاراقكەشنىڭ مەيلىچە
بونسا توپىلاڭدىن توقاچ ئوغرىلاپ، ۋاڭ بولۇۋالغۇسى بار.
لېكىن ھاجىم ئېيتقاندەك، بىز بۇنىڭغا ھەرگىز يول قوي-
مايمىز.

— شىنجاڭ ۋە پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ۋەزىيىتىمۇ بۇنىڭغا
يول قويمايدۇ، — دېدى مەخسۇت مۇھىتى، ئاندىن ئىچكى
ئۆلكىلەردىكى خەلق ئاممىسىنىڭ جاھانگىرلىك، فېئوداللىزم ۋە
مىلىتارىستلارغا قارشى يۈرگۈزۈۋاتقان ئىنقىلابىي ھەرىكەتلىرى
توغرىسىدا بىرمۇنچە يېڭىلىقلارنى سۆزلەپ بەردى.

شۇ كۈندىن باشلاپ، ۋەكىللەرنى كۈتۈۋېلىش تەييارلىق-
لىرى باشلىنىپ، ھاجىنىڭ ئوردا باغدىكى تام ئۆيلىرى سۆھبەت
ئورنى قىلىپ بەلگىلەندى. باغ ئىچىگە بىرنەچچە كىگىز ئۆيمۇ
تىكىپ قويۇلدى.

3

سۆھبەتكە چاقىرىلغانلار يىغىلىپ بولغاندا، جامىن
دورجى باشچىلىقىدىكى تاشقى موڭغۇل ۋەكىللىرىمۇ يېتىپ كەل-
دى. ئۇلارنى نېرىنكىرلىق سادىق قورمال باشلاپ كەلگەندى.
ۋەكىللەرنىڭ ئارىسىدا بۇغداي ئۆڭلۈك كەلگەن دوغىلاق، ئوتتۇ-
را ياش بىر قازاق كىشىمۇ بار ئىدى. ئۇ مەخسۇت مۇھىتى

بىلەن قوچاقلىشىپ كۆرۈشتى. مەخسۇت مۇھىتى ناھايىتى خۇ-
شال بولۇپ، ئۇنى ھاجىغا «مېنىڭ روسىيىدە تونۇشقان دوس-
تۇم قاسىم ئەپەندى، ئۇ رۇسچە ۋە موڭغۇلچىنى ئوبدان بىلىدۇ»
دەپ تونۇشتۇردى. دەرۋەقە، شۇ سائەتتىن باشلاپ قاسىم ئە-
پەندى تەرجىمانلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەشكە كىرىشتى. ئۇ ئۇي-
غۇرچىنىمۇ ئۆز ئانا تىلىدەك سۆزلەيتتى. مېھمانلار شەرىپىگە
بېرىلگەن زىياپەتلەر ئاياغلىشىپ، ئەتىسى سۆھبەت باشلىناي
دەپ قالغۇچىلىك، يولۋاسنىڭ كەلمەيۋاتقانلىقى ساھىبخانلار-
نىڭ كۆڭلىنى غەش قىلىپ تۇراتتى.

— زادى ئۇ تازىنىڭ نىيىتى بۇزۇق.

— كەلمىسە كەلمىگەي، توخۇ چىللىمىسىمۇ تاڭ ئېتىۋېرىدۇ.

— ئۇنداق دېگەنلىرى بىلەن ئۇ ئەتىلا تىلى بىلەن
تىكەن تېرىپ، يەنە بىر تاغار پىتنە چىقىرىشتىن يانمايدۇ.

— ئىشتانغا چىققارغان كۆڭۈلگە تايىنىپ دەپ، ئۇ ئۆزى-
نىڭ سايىسىدىن ئۈركۈپ يۈرگەن بولماسمۇ! ئۇنىڭ ھاجىغا
قىلغانلىرى ئازمۇ؟

كىشىلەر ئارىسىدا ئەنە شۇنداق گەپلەر بولۇۋاتقاندا،
يولۋاسنىڭ چوڭ ئوغلى نىياز بەگ بىرقانچە ئايلار بۇرۇن
ماجۇڭيىڭنىڭ ئالدىغا يولۋاسنىڭ شەخسىي ۋەكىلى بولۇپ
ئەنشىگە بارغان ھېلىقى قاسىم پۇگەن دېگەن ئادەمنىڭ ھەم-
راھلىقىدا بەش مۇھاپىزەتچىسى بىلەن يېتىپ كەلدى. ئۇنىڭ
ئېيتىشىچە، يولۋاس تاۋى يوق بولۇپ كېلەلمەپتىمىش، يول-
ۋاسنىڭ ئەنە شۇنداق باھانە بىلەن ئۆزى كەلمەي ئوغلىنى
ئەۋەتكەنلىكىنى كۆپچىلىك كىشىلەر قانداقتۇر، بىر شۇملۇقنىڭ
ئالامىتى دەپ چۈشىنەتتى.

سۆھبەت ئەنە شۇنداق شارائىتتا باشلاندى.

تاملىرىغا گۈللۈك زەدىۋال تۇتۇلۇپ، زىلچە-گىلەملەر

سىپىلدىخان كەڭ ۋە يورۇق مېھمانخانىنىڭ تۆر تەرىپىگە تاشقى دۇنيادىن كەلگەنلەر، ئىككى قاسناقتا يەرلىكلەر جايلاشتى. مەخسۇت مۇھەممەتمۇ تۆردىن ئورۇن ئالدى. بەشىر تۆرگە يېقىن يەرگە جايلاشتى. ھاجى ساھىبخان سۈپىتىدە پەستەرەك ئولتۇردى. ئوتتۇرىغا سېلىنغان داستىخاندا قەنت-گېزەك، مېۋە-چېۋە ۋە چاي چىنىلىرىدىن باشقا نەرسە يوق ئىدى.

جامىسىن دورجى قېلىن قارا سوكنا پەشمەتنىڭ ياقىسىنى ئېچىۋېتىپ، ئەگرى ساپلىق ئاغزىنىڭ ئۇچى بىلەن شالاڭ بۇرۇتىنى تاراپ ئولتۇرۇپ، سۆزگە كىرىشتى. ئۇ ئۆز ئادىتى بويىچە، ھەربىر جۈملىنىڭ ئاخىرىغا «ئىھىم» دېگەن بىر تاۋۇشنى قوشۇپ سۆزلەيتتى. ئۇنىڭ ئاۋازى ئۆزىنىڭ بويىغا يارىشا بوم ناخىرىدەك بوغۇلداپ چىقاتتى. ئۇ ئۇيغۇر خەلقى بىلەن موڭغۇل خەلقىنىڭ ئۇزاق تارىخلاردىن بۇيان بىر تۇغقان قېرىنداشتەك ئىناق ۋە ئۆزئارا ھەمدەملىكتە ياشاپ، بىرمۇنچە جەھەتلەردە تەقدىرداش ۋە قەلبداش بولۇپ كەلگەنلىكىنى؛ موڭغۇل خەلقىنىڭمۇ ئۆتمۈشتە قاتمۇقات جەبىر-زۇلۇملار ئاستىدا بارلىق ئىنسانىي ھوقۇقلاردىن مەھرۇم بولۇپ، تەسۋىرلەپ بولغۇسىز ئېغىر كۈنلەرنى كۆرگەنلىكىنى؛ كېيىن سۇخې باتۇر دېگەن كىشىنىڭ يولباشچىلىقىدا ئىنقىلاب قىلىپ، ئازادلىققا ئېرىشكەنلىكىنى ئېيتىپ مۇنداق دېدى:

— موڭغۇل خەلقى قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ زۇلۇمغا قارشى، ھەق-ئادالەت ۋە ئەركىنلىك ئۈچۈن باشلىغان كۈرىشىنى قوللاشنى ئۆزىنىڭ قېرىنداشلىق بۇرچى دەپ ھېسابلايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىزنىڭ ھۆكۈمىتىمىز سىلەرگە ماددىي ۋە مەنىۋى ياردەم بېرىشنى قارار قىلدى. بىز شۇ مەسىلە ئۈستىدە سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن كەلدۇق. بىزنىڭ شەرتىمىز ئۈچ: بىرىنچى، ما جۇڭيىڭ بىلەن بولغان ئالاقىنى ئۈزسىلەر؛

ئىككىنچى، ۋاگىلىقنى ئورنىغا كەلتۈرۈش دېگەن گەپلەرنى قەتئىي ئەمەلدىن قالدۇرسىلەر؛ ئۈچىنچى، ھازىرقى بۆلۈنۈش ھالىتىنى تۈگىتىپ، ھەممىڭلار ئىتتىپاق بولغان ھالدا ئاراڭ-لاردىن بىرىنى باشلىق سايلىسىلەر ۋە شۇ كىشىگە بەيئەت قىلىسىلەر، بىز ياردەمنى شۇ كىشى ئارقىلىق بېرىمىز.

باياتىن بېرى، خۇددى سىنىپتا دەرس ئاڭلاۋاتقان ئوقۇغۇچىلاردەك جىم ئولتۇرۇشقان كىشىلەر ئارىسىدا غۇدۇر-غۇدۇر باشلىنىپ كەتتى. ئارىغا يۆلىنىپ ئولتۇرغان ياپىما قاپاق بەشىر يوغان گەۋدىسىنى رۇسلاپ، يېنىدىكى بىرىنىڭ قۇلىقىغا پىچىرلاشقا باشلىدى. ئۇنىڭ چېكىملىكتىن قارىداپ كەتكەن چىرايى بۇزۇلۇپ كېتىۋاتاتتى. بويىنىنىڭ قىستىلى-قىدىن تۇلۇم چاشقانغا ئوخشىشىپ قالغان نىيازبەگ جامىسىن دورجىغا يەر ئاستىدىن ھومىيىپ، چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ ئولتۇراتتى.

— ناھايىتى ياخشى، — دېدى سالى دورغا تەبەسسۇم ئارىلاش، — جامىسىن دورجى دەل بىزنىڭ كۆڭلىمىزدىكىنى ئېيتتى. بىز بۇنىڭغا قوشۇلىمىز.

— دورغام، ئالدىرىمايراق گەپ قىلسىلا، — دېدى نىياز بەگ قاپىقىنى سىلىپ، — بىز سىلىڭغا يۆلەنمەي كىمگە يۆلەنگۈدەكمىز، قومۇلدىكى ئالتە تۇكتۇك بىلەن نېمە ئىش پۈتىدۇ؟

— راست، راست، — دېيىشتى ئۇنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان-لاردىن بىر-ئىككىسى. باشقىلار نىياز بەگكە قارشى چىقىپ، ما جۇڭيىڭنىڭ ۋاپاسىزلىقى ئۈستىدە تەرەپ-تەرەپتىن شىكايەت باشلىدى.

— ما جۇڭيىڭ كىم؟ — دەپ گەپكە ئارىلاشتى جامىسىن دورجى، — ئاندىن ئۇنىڭ تېگى-تەكتىدىن ئېيتقاندا، پۈتۈن

جۇڭگو خەلقىنىڭ بېشىغا ئېغىر كۈلپەتلەرنى سېلىۋاتقان قارانىيەت مىلىتارىستلارنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئازادلىق ھەرىكىتىگە ياردەم بېرىش نىيىتىنىڭ ئەسلا يوقلۇقىنى، ئۇنىڭ شىنجاڭغا كېلىشى پەقەت ئۆزىنىڭ ياۋۇز نەپسى ئۈچۈنلا بولغانلىقىنى بىرمۇنچە دەلىللەر بىلەن كۆرسىتىپ ئۆتۈپ، «ئەگەر ماجۇڭيىڭدىن ئالاقەڭلارنى ئۈزمى-سەڭلار، بىز ھازىرلا قايتىپ كېتىمىز. ياردەم توغرىسىدا گەپ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.» — دېدى.

شۇنىڭ بىلەن نىياز بەگ ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى جىم بولۇپ قالدى.

باشلىق سايلاش مەسىلىسىگە كەلگەندە، بەزىلەر بەشىرنى، بەزىلەر يولۋاسنى، بەزىلەر ھاجىنى كۆرسەتتى. تالاش-تار-تىش كۈچىيىپ كەتتى.

ئاخىر جامسىن دورجى سۆزگە ئارىلىشىپ مۇنداق دېدى: «ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ كۆرەشچانلىقى ۋە ئىناق-ئىتتىپاق-لىقى بىلەن تارىختا بىرقانچە سۇلالىلەرنى ياراتقان خەلق. مېنىڭ ئاڭلىشىمچە، ئۇيغۇر دېگەن سۆزنىڭ مەنىسىمۇ ‹ئۇيۇش-قان›، ‹بىرلەشكەن› دېگەن بولىدىكەن. سىلەر ئۇلۇغ ئىشنى باشلىغانىدىڭلار، ئەمما ئىتتىپاقىڭلار ياخشى بولماي كەپ-تۇ. مانا ھازىرمۇ شۇنداق قىلىۋاتىسىلەر، مۇنداق قىلساڭلار كۆزلىگەن نىشانغا يېتەلمەيسىلەر. مەن سىلەرگە بىر مەسەل ئېيتىپ بېرەي: ‹بىر زامانلاردا، بىر ماكاندا ياشايدىغان ئىككى يىلان بوپتىكەن. بىرىنىڭ بېشى بىر، قۇيرۇقى مىڭ ئىكەن؛ يەنە بىرىنىڭ بېشى مىڭ، قۇيرۇقى بىر ئىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۇ ئىككى يىلان تار بىر يولغا كىرىپ قاپتۇ. دەل شۇ چاغدا ئالدى تەرەپتىن شامالدەك غۇيۇلداپ بىر كوككا كېلىپ قاپتۇ. ھېلىقى بېشى بىر، قۇيرۇقى مىڭ يىلان

دەرھال ئۆزىنى چەتكە ئاپتۇ. ھېلىقى بېشى مىڭ، تۆگۈرۈكى
بىر يىلاننىڭ بىر بېشى ئارقىغا يېنىشىنى، بىر بېشى ئالغا
مېڭىشىنى، يەنە بىر بېشى يانغا چەتلەشنى... ئىشقىلىپ ھەر-
بىر بېشى ئۆز كېيىنى قىلىپ، تالاش-تارتىش بىلەن بىر
يەكىرگە كېلەلمەي تۇرغاندا، كوككا كېلىپ ئۇنى بىراقلا مە-
جىپ تاشلاپتۇ.» سىلەردۇ ئىتتىپاقسىزلىق نەتىجىسىدە، شۇن-
داق پاجىئەلىك ئاقىۋەتكە قالمىساڭلار بولاتتى.»

بۇ گەپ تەسىر قىلىپ، تالاش-تارتىش توختاپ قالدى.
ئەمما ئۇلارنىڭ ئەلپازىدىن ھازىرچە بىر يەكىرگە كېلەلمەس-
لىكى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. مەخسۇت مۇھەممەتتى بۇ ئەھۋالغا قا-
راپ، «بۈگۈن دەم ئالغاچ، ئوبدانراق ئويلىنىپ، سۆھبەتنى
ئەتە داۋاملاشتۇرۇش» تەكلىپىنى قويدى. بۇ تەكلىپ قوبۇل
قىلىندى. لېكىن كۆپچىلىكنىڭ، جۈملىدىن تاشقى موڭغۇل
ۋەكىللىرىنىڭ ھاجىغا مايىل ئىكەنلىكى بىلىنىپ قالدى.

تۈن پەردىسى ئالەمنى قاپلاپ، ھەممە ئادەم ئۇيقۇغا
كەتكەن چاغدا، تاراتىغا ياندىش جايلاشقان قالغايتى دېگەن
يۇرتنىڭ ئەڭ چەت مەھەللىسىدىكى بىر كىگىز ئۆيدە يول-
ۋاس ئۆزىنىڭ ئوغلى نىياز بەگنىڭ قېشىدىن كەلگەن قا-
سىم يۈگەن بىلەن جىددىي پاراڭلىشىپ ئولتۇراتتى. ئۇلار-
نىڭ ئاۋازى شۇ قەدەر تۆۋەن ئىدىكى، ئىشىك تۈۋىدە مىل-
تىق تۇتۇپ تۇرغان ئىككى مۇھاپىزەتچىمۇ ئۇلارنىڭ نېمە
دەۋاتقانلىقىنى ئېنىق ئاڭلىيالمايتتى. بىر ھازادىن كېيىن
قاسىم يۈگەن ئۆيدىن ئالدىراش چىقىپ، تۇياقلىرىغا بىر-
نەچچە قات كىگىز ئورالغان ئېتىغا مىنىپ، تاراتى تەرەپكە
راۋان بولدى. كۈنچىقىش تەرەپ بېلىق باغرىدەك ئاقىرىشقا
باشلىغاندا، يولۋاس مۇھاپىزەتچىلىرىگە ئۆزى مىنىدىغان ئات
بىلەن يەنە بەش ئاتنى سايدا چاپتۇرۇپ، قارا تەرگە

چۆمدۈرۈپ كېلىشنى بۇيرۇدى.

چاشكا ۋاقتى بىلەن يەنە سۆھبەت باشلىنىپ، تۈنۈگۈنكى مەسىلە يەنى كىمنى باشلىق قىلىش مەسىلىسى ئۈستىدە ئەمدىلا گەپ بولۇۋاتقاندا، يولۋاس بەش مۇھاپىزەتچىسى بىلەن قارا تەرگە چۆمگەن ئاتلارغا مىنىپ، سۆھبەت بولۇۋاتقان ئۆينىڭ ئالدىغا كېلىپ توختىدى ۋە مەلۇمچىلارنىڭ جاۋابىنى كۈتمەيلا ئۆيگە كىرىپ سالام-سەھەتتىن كېيىن ھەممەيلەن بىلەن ناھايىتى مۇلايىم كۆرۈشۈپ چىقتى ۋە ئۆزىنىڭ ئازراق تومۇداپ قالغانلىقى سەۋەبىدىن، دەسلەپ ئۆزى كەلمەي ئوغلىنى ئەۋەتكەنلىكىنى، كېيىن بۇ سۆھبەتنىڭ مۇھىملىقىنى ئويلاپ، كېسەللىكىگە قارىماي، كېچىلەپ يول يۈرۈپ كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ، خۇددى راست ئاغرىق كىشىدەك ئاستا ئىنجىقلاپمۇ قويدى. سۆھبەت قاتناشچىلىرى يىراقتىن ئۇنىڭ كېچىلەپ يول بېسىپ كەلگەنلىكىگە ئىشىنىپ، ئۇنى بىر ئاز ئارام ئېلىۋالسۇن دېگەن مەقسەتتە سۆھبەتنى چۈشتىن كېيىن ئۆتكۈزىدىغان بولۇشتى.

چۈشتىن كېيىن سۆھبەت باشلىنىش بىلەن مەخسۇت مۇھىتى سۆز باشلاپ مۇنداق دېدى: «بىز ئۇيغۇرلاردا ئەل-يۇرتقا سەردار بولغان ئادەمنى سەركىگە ئوخشىتىدىغان گەپ بار. بۇ ناھايىتى جايىدا بولغان ئوخشىتىش. سەركە لاياقەتلىك بولسا، پادا خەۋپ-خەتەرگە ئۇچرىمايدۇ. سەركە لاياقەتسىز بولسا، ئۆزىمۇ، پادىسىمۇ خەۋپ-خەتەردە قويىدۇ. سەركىنىڭ لاياقىتى ئۇنىڭ تەبىئىتىگە باغلىق يەنى سەركىلىككە يارايدىغان مال سەركە بولالايدۇ. ئۆچكە ئادەتتە سەركىنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ، بۇ بىر. يەنە بىرى، مېنىڭ ئاڭلىشىمچە، يىلقىنىڭ ھەربىر ئۈيۈرىدە بىر ئايغىر بولىدىكەن. ئايغىر ئۆز ئۈيۈرىنى يىرت-

تۈچىلاردىن قوغدايدىغان، ھەتتا ئۆز ئۆيۈرى ئۈچۈن جېنىنى پىدا قىلىدىكەن. مېنى بۇ يەرگە باشلاپ كەلگەن ھەبىبۇل ئاكا يولدا كېلىۋېتىپ، بىر بوز ئايغىرنىڭ يېرىم كېچىدە يىلقىغا تەگكەن بىر يولۋاس بىلەن ئېلىشىپ، ئۇنى ئۆلتۈرگەنلىكى ۋە ئۆزىنىڭمۇ ئېغىر يارىلانغانلىقىنى ھېكايە قىلىپ بەردى. ئەل-يۇرتقا سەردار بولغان ئادەم ئەنە شۇ سەركىدەك يول باشلاشقا لاياقەتلىك بولۇشى، قېرىنداشلىرى ئۈچۈن ئاشۇ ئايغىردەك ئۆز جېنىنى پىدا قىلالىشى لازىم. ئارىمىزدا مۇشۇنداق ئادەملەر بار. گەپ ئۇنى تالالىۋېلىشتا قالدى. مېنىڭ دەيدىغىنىم شۇ.»

مەخسۇت مۇھىتىنىڭ سۆزىگە ئۇلاپلا، «ئاغىنىلەر، مەن ئىككى ئېغىز گەپ قىلاي» دېدى يولۋاس قەددىنى رۇسلاپ. ھەممىنىڭ دىققىتى ئۇنىڭغا بۇرۇلدى. سىرۇل مەرگەن ئۆزىنىڭ يېنىدا ئىشىكنىڭ يان ياغىچىغا يۆلىنىپ ئولتۇرغان توختىياز زورنىڭ قۇلىقىغا «ئىسىم، بۇ تاز ئەمدى ئىشنى بۇزىدىغان بولدى» دەپ پىچىرلىدى. سالى دورغا ھاجىنىڭ كۆزىگە ئەنسىزلىك قاراپ قويدى. يولۋاسنىڭ مۇنداق ئالدىراپ سۆزلىمەكچى بولغانلىقىغا قاراپ، مەخسۇت مۇھىتىنىڭمۇ چىرايى ئۆزگىرىپ، يوغان قوي كۆزلىرى ھاجىغا تىكىلدى. ئەپيۈن خۇماردىن كۆزلىرى يۇمۇلۇپ كېتىۋاتقان بەشىر دەرھال سەگەكلىشىپ، يولۋاسقا قارىدى. ھاجى بولسا خەۋپلىك بىر نەرسىگە دۈچ كەلگەن كىشىدەك يوغان مۇشتۇملىرىنى مەھكەم تۈگۈپ، ئۇنىڭغا قادىلىپ ئولتۇراتتى.

يولۋاس ياپياڭ يۈزىگە ئانچە يارىشىپ كەتمىگەن ساقىلىنى سىلاپ، خۇددى خوجىسى ئالدىدا سۆزلەۋاتقان خىزمەتكاردەك يۇمشاق تەلەپپۇز بىلەن «ھىم، مەن ئىككى ئېغىزلا گەپ قىلىمەن» دېدى-دە، مەخسۇت مۇھىتىغا قاراپ:

«تۈزۈلە ناھايىتى ئوبدان» دېدىلە مەخسۇت باي، تۈزۈلە دېگەن سەركىدەك يول باشلىيالايدىغان، ئۆز ئۆيۈرى ئۈچۈن جېنىنى ئايىمىدەك پىدا قىلالايدىغان ئادەم بىزنىڭ ئارىمىزدا بىرلا. بۇ كىم دېسىلە، قۇمۇلدىن چىققان رۇستەم پالۋان خوجىنىياز ھاجى بولىدۇ. مەن مۇشۇ كىشىنىڭ بىزگە سەردار بولۇشىغا قېتىلىمەن. ھازىردىن باشلاپ ھاجىغا بەيئەت قىلىمەن» دېدى ۋە ئورنىدىن تۇرۇپ، ھاجىغا ئېگىلىپ تەزىم قىلدى. بۇ كۈتۈلمىگەن ئىش ھەممىنى ھەيران قالدۇردى. بەر-ئىككى سېكۇنتتەك جىمجىتلىقتىن كېيىن، «ئۇششەرە»، «ئەجەب ئوبدان ئىش بولدى»، «يولۋاس بېگىمنىڭ ھەممىتىگە بارىكاللا»، «ئاقىل كىشى شۇنداق بولىدۇ» دېگەن گەپلەر ياڭراپ كەتتى. پەقەت بەشىرلا يولۋاسقا يەر ئاستىدىن ھومىيىپ، چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ ئولتۇراتتى. ھاجى بولسا خۇددى قىيىن بىر تېپىشماقنى تېپىۋاتقان كىشىدەك خىيالغا چۆكۈپ قالغانىدى.

— ئەمىسە، ھەممەيلەن شۇنىڭغا كېلىشتۇقمۇ؟ — سورىدى جاھىن دورجى كۈلۈمسىرەپ ئولتۇرۇپ.

— كېلىشتۇق، كېلىشتۇق! — دېدى بەشىردىن باشقىلار.

— قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ سەردارى خوجىنىياز ھاجىغا مۇبارەك! — دېدى مەخسۇت مۇھىتى ئورنىدىن دەس تۇرۇپ.

ھەممەيلەن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ «مۇبارەك-مۇبارەك!» دېيىشتى. بەشىرمۇ ئورنىدىن تۇرۇپ ئاغزىنى مىدىرلىتىپ قويدى. يولۋاس ھاجىغا يېقىن كېلىپ، «ئات ئاتلاپ، تىزگە قوملاپ، يىراقتىن كەلگەن ئەزىز مېھمانلىرىمىز، بارلىق يۇرت چوڭلىرىمىز يىغىلغان مۇشۇ سورۇندا، مەن ھاجىمدىن ئەپرە سورايمەن. ئۆتكەن ئىشلارنى كۆڭۈللىرىدىن چىقىرىۋەتسىلە،

مەن گۇناھكار،» دەپ كۆزىگە ياش ئېلىپ باش ئەگدى.
ھاجى سەل تۇرۇۋېلىپ، «خەير، ئەلنىڭ بەختىنى دەپ باش-
لىغان ئۇلۇغ ئىشىمىز ئۈچۈن ئۆتكەنگە سالاۋات، ئاللا كې-
رىمنىڭ ئۆزىمۇ غوپپۇرۇررەھىمدۇر» دېدى. شۇ ئارىدا كىمدۇر
بىرى بىر پەتنۇستا ئىككى پىيالە چاي ئەكەلدى. يولۋاس
بىلەن ھاجى چاي ئۇتتۇشۇپ ئىچىشتى.

ئىككىنچى كۈنى تاشقى موڭغۇل ۋەكىللىرى ئۆز يۇر-
تىغا ئالدىراش قايتتى. پەقەت قاسىم ئەپەندىلا قالدى.
سادىق قۇرمال ۋە ھاجىنىڭ ئىنىسى باقىنىياز باشلىق بىر-
قانچە كىشى تاشقى موڭغۇلدىن بېرىلىدىغان قورال-ياراغ
ۋە باشقا ھەربىي ئەشيالارنى يۆتكەپ كېلىش ئۈچۈن ۋەكىل-
لەر بىلەن تەڭلا يولغا چىقتى. يولۋاس باشلىق يۇرت چوڭ-
لىرىمۇ بۇندىن كېيىن ھاجىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە ئىش قى-
لىشقا ۋەدە ۋە قەسەملەر بېرىپ، ئۆز ماكانلىرىغا خۇشال
قايتىشتى. پەقەت بەشىرلا خاپا ئىدى. بولۇپمۇ بۇ سۆھبەتتە
ۋاڭلىقنى ئورنىغا كەلتۈرۈش توغرۇلۇق بىر ئېغىزمۇ گەپ
بولۇنمىغانلىقى ئۇنى ناھايىتى خاپا قىلغانىدى.

مەخسۇت مۇھىتى ھاجى بىلەن يېرىم كېچىگىچە پاراڭ-
لاشقاندىن كېيىن، «ئەمدى مېنىڭ بۇ يەردە ئىشىم قالمىدى،
تۇرپاننى قوزغاشقا ئاتلىنىشىم كېرەك» دەپ، تاڭ سەھەردە
ئۇۋچى ھەبىبۇل بىلەن يولغا چىقتى.

ھاجى قاسىم ئەپەندى ۋە سالى دورغىلار بىلەن مەس-
لىھەتلىشىپ، ھەرقايسى يۇرتلاردىن كېلىپ توپلانغان يىگىتلەردىن
بىرنەچچە كۈن ئىچىدە «پىدائىيلار» دېگەن نام بىلەن بىر قوشۇن
تەشكىللەپ چىقتى. ھاجى قوماندان، سالى دورغا بىلەن سادىق
قۇرمال ئۇنىڭ ياردەمچىلىرى، قاسىم ئەپەندى سىياسىي رەھبەر،
يۈسۈپ ئەپەندى مەشقاۋۇل دەپ جاكارلاندى. قوشۇنغا ھەربىي

شىتات بويىچە بەنجاڭ (ئون بېشى)، پەيجاڭ (ئوتتۇز بېشى)، لىيەنجاڭ (يۈز بېشى) لار تەيىنلەندى. توختىنىياز زور شۇ لىيەنجاڭلارنىڭ بىرى ئىدى. مىرۇل مەرگەن ھاجىنىڭ خاس مۇھاپىزەتچىلىرى باشلىقى بولدى. روزى ئۇستا بىر ئۆيىنى دۇكان قىلىپ، ئۈچ شاگىرتى بىلەن ئوق ياساشقا كىرىشىپ كەتتى. بەنجاڭلارنىڭ بىرى ھوشۇر كانتۇ ئىدى.

— ئەمدىغۇ كانتۇلۇق قىلماسسەن، — دېدى مىرۇل مەرگەن ئۇنىڭغا چاقچاق قىلىپ.

— ئەمدى كانتۇلۇق قىلسام، تۆت پۇتلۇق جانىگەرلەرنى ئەمەس، ئىككى پۇتلۇق جانىگەرلەرنى كانتۇلايمەن، — دېدى ھوشۇر كانتۇمۇ كۈلۈمسىرەپ.

— نېمە؟ — ئەمدى سەن خەقنىڭ توخۇسىنى كانتۇلىماقچىمۇ؟

— يوقسۇ، يوغان - يوغان جاڭجۇڭلار بىلەن دوتەيلەرنى دەۋاتىمەن. شۇلارنى يوقاتساق، ھەممە خاپىلىق تۈگىگۈدەك.

— خېلى ئادەم بولۇپ قاپسەن جۇمۇ، بولمىسا ھاجى ئاكام ساڭا بۇ بەنجاڭلىقنى بەرمەيتتى، — دەپ كۈلدى مىرۇل مەرگەن ئۇنىڭ مۈرىسىگە قولىنى قويۇپ.

بىركۈنى يۈسۈپ ئەپەندى پىدائىيلارغا «گېرى دۈن»①، «سولادۈن»②، «ئىلەرى ئارش»③ دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر بىلەن تۈركچە قوماندا بېرىۋاتقاندا، قاسىم ئەپەندى بۇنى كۆرۈپ «ئاللاھۇ ئەكبەر، بىز تازىمۇ كېچىكىپتىمىز. تۈركلەرنىڭ تەسىرى بۇ يەرگە بىزدىن بۇرۇن كېلىپ بوپتىكەن» دەپ ئويلاپ قالدى. بىراق، كېيىن يۈسۈپ ئەپەندىنىڭ تۈرپانلىق

---

① ئارقىغا بۇرۇل.

② سولغا بۇرۇل.

③ ئالغا مارش.

ئىگەنلىگىنى، ئۆركىچە قوماندا بىرىشنى ئۈرۈمچىدىكى بىر كىشى-
دىن ئۆگىنىۋالغانلىقىنى ئۇقۇپ ئۆزىدىن ئۆزى كۈلۈپ كەتتى.

4

بۇ يىل بەختكە يارىشا قىش كېچىكىپ كەلدى. ئادەتتە
ئاللىقاچان قار ئاستىدا قېلىپ، ئاققۇنىڭ مەيدىسىن پەيلىرىدەك
پارقىراپ كېتىدىغان دالا - قىرلار تېخىچىلا زەپىرانىدەك سار-
غىيىپ ياتاتتى. قىشنىڭ بەلگىسى بولۇپ نەچچە قېتىم ئۇچۇپ
كەلگەن قار چىچەكلىرىمۇ يەرگە قونا - قونمايلا ئېرىپ كې-
تىۋاتاتتى. ئېگىز قارلىق چوققىلارغا تۇتاشقان يانباغىرلاردىكى
سان - ساناقسىز قارىغايلار بولسا، هامان - هامان يېشىل ياز
مەنزىرىسىنى ئەسلىتىپ تۇراتتى. ئەنە شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە
تاشقى موڭغۇلدىن زور بىر كارۋان يېتىپ كەلدى. تۆگە كول-
دۈرمىلىرىنىڭ بىر خىلدا جاراڭلاشلىرى؛ ئويناق ئاتلارنىڭ مەھەل-
لىگە يېقىنلاشقانسېرى قەدەملىرىنى تېزلىتىپ، شوخلۇق بىلەن
تىزگىن سېرىپ كىشنەشلىرى؛ ئۇششاق باللارنىڭ يۈگۈرۈشۈپ
يۈرۈپ، قارلىغاچتەك ۋىچىرلاپ چۇرۇلداشلىرى؛ ئىتلارنىڭ سوكۇل-
داپ يۈرۈپ قاۋاپ قويۇشلىرى — مانا بۇلارنىڭ هەممىسى قو-
شۇلۇپ، بۇ كارۋاننى تېخىمۇ هەيۋەتلىك كۆرسىتىپ تۇراتتى.
بۇ قېتىم جامەسىن دورجى بىلەن كەلگەنلەر ئارىسىدا
ئۇزۇن كۆل رەڭ شىنىل كىيىپ، بېلىدىكى كەڭ تاسما بەلبېغىغا
تاپانچا ئېسىۋالغان قىرىق ياشلار چامىسىدىكى بىر هەربىي
كىشىمۇ بار ئىدى. ئۇنىڭ بەش بۇرجەكلىك قىزىل يۇلتۇز قادال-
غان سۇر قارىكول تۇمىقى ئاستىدا كۆرۈنۈپ تۇرغان سېرىق
چېكە چاچلىرى بىلەن كۈلۈپ تۇرىدىغان كۆك كۆزلىرى ها-
جىغا بىر زامانلاردا يەركەنت ئەتراپىدىكى هەربىي لاگېردا بىللە

تۇرغان ھېلىقى شوخ‌ۇل دوستى گرىگورىنى ئەسلەتتى. جامـ
سىن دورجى بۇ كىشىنى ۋاسىلى ئىۋانوۋ دەپ تونۇشتۇردى ۋە ھەرـ
قايسى تاغلاردىكى قوزغىلاڭ باشلىقلىرىدىن مۇناسىۋەتلىك كىشىـ
لەرگە دەرھال چاقىرىق ئەۋەتىشنى تەكلىپ قىلدى.

ئۈچىنچى كۈنى ھەربىي ياردەم ئەشيالىرىنى تاپشۇرۇش
مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. جامسىن دورجى سوۋغات سۈپىتىدە ھاـ
جىغا بىر دۇربۇن، بىر تاپانچا، بىر خورمارەڭ خۇرۇم پالشوپكا
تەقدىم قىلدى؛ يولۋاس بىلەن بەشىرگىمۇ بىردىن تاپانچا،
بىردىن خۇرۇم پالشوپكا بەردى. ئاندىن بەش‌يۈز تال سوۋېت
بەشئاتارى، يۈز ئەللىك ساندۇق ئوق، ئىككى تونىنا قوغۇشۇن،
بەش يۈز كىشىلىك ھەربىي كىيىم، بەش يۈز پار پۇتۇن باشلىق
بولغارى ئۆتۈك، بەش يۈز كىشىلىك يامغۇرلۇق چاپان قاتارلىق
نەرسىلەرنى تىزىم بويىچە ئۆتكۈزۈپ بەردى. ھاجى شۇ يەرنىڭ ئۆـ
زىدىلا يولۋاسقا ئوتتۇز كىشىلىك كىيىم-كېچەك، يېتەرلىك ئوقى
بىلەن يىگىرمە تال مىلتىق، بەشىرگە يىگىرمە كىشىلىك كىيىمـ
كېچەك ۋە يېتەرلىك ئوقى بىلەن ئون بەش تال مىلتىق بېرىپ،
قالغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆز قوماندانلىقىدىكى پىدائىيلار
قوشۇنىغا تارقىتىپ بېرىلىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. بۇ قوشۇن ھاـ
جىنىڭ يىگىتلىرىنى ئاساس قىلىپ، ھەرقايسى تاغلار (جۈملىدىن
يولۋاس بىلەن بەشىرنىڭ تەۋەسىدىكى جايلار) دىن يىغىلغان
يىگىتلەردىن تەركىب تاپقان بولغاچقا، بۇ تەقسىمات توغرۇلۇق
ئۇ يەردە باشقىچە گەپلەرمۇ بولمىدى.

ۋەكىللەر قار چۈشۈپ قېلىشتىن بۇرۇن ئۆز يۇرتىغا
قايتىۋېلىشقا ئالدىرىغانلىقى ئۈچۈن شۇ كۈنى ئۇلارنى ئۇزىتىش
شەرىپىگە ھاجىنىڭ ئۆيىدە تەنتەنىلىك زىياپەت ئۆتكۈزۈلۈپ،
ئاخشىمى مەشرەپ ئۇيۇشتۇرۇلدى. قاسىم ئەپەندى جامسىن
دورجى بىلەن ۋاسىلى ئىۋانوۋنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئولتۇرۇپ،

ئېيتىلىۋاتقان ناخشا – قوشاقلارنى ئۇلارغا تەرجىمە قىلىپ بېرىۋاتاتتى. يولۋاس «مىجەزىم يوق» دەپ مەشرەپكە كىرمىدى. بەشىر بولسا زىياپەتتىن كېيىنلا ئۆز ئادەملىرى بىلەن باغداشقا كەتكەنىدى. بىراق نەغمە – ناۋا قىزىپ، خۇشاللىق كۈلكىلىرى ياڭراۋاتقان پەيتتە، كۈتۈلمىگەن بىر پاجىئە يۈز بەردى.

بۇ مۇنداق ۋەقە ئىدى: ۋاسىلى ئىۋانوۋ قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ مىللىي پۇرىقى ناھايىتى قويۇق بولغان مەشرىپىنى تۇنجى قېتىم كۆرۈۋاتقانلىقى ئۈچۈن بىر ئورۇندا خېلى ئۇزۇنغىچە مىختەك قىمىرلىماي ئولتۇرۇپ پۇتى ئاغرىپ كەتتى بولغاي، بىر ئاز ھەرىكەتلىنىۋېلىش ئۈچۈن شىنىلىنى يېپىنچاقلاپ سىرتقا چىقتى. ئۇنىڭ ياش مۇھاپىزەتچىسىمۇ بىللە ماڭدى. ئون بەش كۈنلۈك تولۇن ئاي باغ ئىچىنى كۈندۈزدىكىدەك يورۇتۇپ تۇراتتى. ۋاسىلى ئىۋانوۋ مۇزدەك ساپ ھاۋانى چاڭقاقلىق بىلەن سۈمۈرۈپ، بۇ گۈزەل كېچىلىك مەنزىرىنى تاماشا قىلغاچ، يالىڭاچلىنىپ قالغان ئۆرۈك دەرەخلىرى ئارىسىدا چوڭ – چوڭ قەدەملەر بىلەن ئۇيان – بۇيان مېڭىشقا باشلىدى. دەل شۇ چاغدا، مەشرەپ بولۇۋاتقان ئۆينىڭ ئۆگزىسىدىن قاتىرىغا ئىككى پاي ئوق ئېتىلدى. خۇددى غىجەك تارلىرى بىردىنلا ئۈزۈلۈپ، نەغمە توختاپ قالغاندەك، ئۆينىڭ ئىچى جىمجىت بولۇپ قالدى. ئۆگزىدىن كىمدۇر بىرىنىڭ «گۈرس – گۈرس» قىلىپ ماڭغان ئاياغ ئاۋازى ئاڭلاندى. مىرۇل مەرگەن ئۆيگە يۈگۈرۈپ كىرىپ، «ھاجى ئاكا، ھاجى ئاكا، يامان بولدى، مېھماننى ئېتىپ قويدى!» دەپ ۋارقىرىدى.

ھەممەيلەن ئۆرە – تۆپە بولۇشۇپ پاتىپاراقچىلىق باشلىنىپ كەتتى...

ھاجى بىلەن جامەسىن دورجى باشلىق كىشىلەر يۈگۈرۈ-

شۇپ كەلگەندە ۋاسىلى ئىۋانوۋ ئۈرۈك تۈۋىدە قانغا مىلى-
نىپ ياتاتتى. بۇ كۈتۈلمىگەن پاجىئە ھەممىنى شۇنداق ھودۇق-
تۇرۇپ تاشلىدىكى، ھاجىمۇ، جامىسىن دورجى ۋە باشقىلارمۇ نې-
مە قىلىشنى بىلمەي، بىر - ئىككى سېكۇنتقىچە تاشتەك قې-
تىپ قالدى. دېمىسىمۇ تاشقى موڭغۇل ھۆكۈمىتىنىڭ ھەربىي
ۋەكىلى بولۇپ كەلگەن مۇھىم بىر ئەرباب دەل قوزغىلاڭچىلار-
نىڭ باش شىتابىدا، ھېچ كۈتۈلمىگەندە، نامەلۇم قاتىل تەرى-
پىدىن ئېتىلغان ئوق بىلەن يەرگە يىقىلىپ قويۇلسا، بۇ كى-
چىك ئىش بولامتى؟ قاتىل كىم؟ ئۇ نېمىشقا مۇشۇنداق مۇھىم
ئەربابنىڭ جېنىنى قەستلەيدۇ؟ يەنە كېلىپ، تاشقى موڭغۇل
ھۆكۈمىتى قوزغىلاڭنى قىزغىن قوللاپ، شۇنچە ماددىي ياردە-
لەرنى بېرىۋاتقاندا، بۇ ياردەم ۋە قوللاشلار بىلەن قوزغىلاڭ-
چىلارنىڭ جېنىغا جان، تومۇرىغا قان قېرشۇرۇۋاتقان مۇشۇنداق
پەيتتە، نېمىشقا بۇنداق رەزىل سۇيىقەست يۈز بېرىدۇ؟
ھاجى بىلەن جامىسىن دورجى تەڭلا ھوشىغا كەلگەندەك،
ۋاسىلى ئىۋانوۋنىڭ ئۈزۈن گەۋدىسى قېشىغا تىزلاندى. ھاجى
قولىنى ئۇنىڭ بۇرنىغا تۇتتى، جامىسىن دورجى قولىقىنى ئۇنىڭ
كۆكسىگە ياقتى. بەختكە يارىشا، ئۇنىڭ يۈرىكى تېخى سوقۇپ
تۇراتتى. «چاپسان بولۇڭلار! ئۇ تېخى ھايات!» دەپ ۋارقى-
رىدى جامىسىن دورجى. ياش بىر موڭغۇل يىگىتى يۈگۈرۈپ كېلىپ،
تېرە سومكىسىدىن داكا چىقاردى. قاسىم ئەپەندى ئۇنىڭغا
ياردەملىشىپ، يارىنى تېڭىشقا باشلىدى. ۋاسىلى ئىۋانوۋ ئوڭ كۆك-
رىكى بىلەن سول بىلىكىدىن يارىلانغانىكەن.
— ئۇ لومودىنى نەدىن بولسا تاپ، ئەمرۇل! بولمىسا
كاللاڭنى ئالىمەن! — دەپ ۋارقىرىدى ھاجى. ئۇنىڭ ئورنىدا
توختىماي زور جاۋاب بېرىپ، ئەمرۇل مەرگەنىنىڭ بىرقانچە
يىگىتلەر بىلەن قاتىلنى ئىزلەپ كەتكەنلىكىنى ئېيتتى. ھاجى

ئۇنىڭغا «سەنمۇ بار!» دەپ بۇيرۇق بەردى. ئۆگزىنى ئاختۇرۇشقا چىققان يىگىتلەر ئاي يورۇقىدا پارقىراپ ياتقان ئىككى تال پۆكەتنى تېپىپ چۈشتى. جامسىن دورجى بۇ پۆكەتلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈپ چىقىپ، قاتىلنىڭ قولىدىكى قورالنىڭ يەتتە ئاتار ناگان ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۈردى.

يارا ئوبدان تېڭىلىپ، قان توختىغاندىن كېيىن، ۋاسىلى ئىۋانوۋنى ئاۋايلاپ كۆتۈرۈپ، خاس بىر ئۆيگە ئەكىرىپ قويۇشتى. ھېلىقى موڭغۇل يىگىت ئۇنىڭغا ئوكۇل بېرىش ۋە دورا ئىچۈرۈشكە كىرىشتى. جامسىن دورجى بۇنىڭ بىلەن ئىش پۈتمەسلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ، بىر موڭغۇل يىگىتكە يەرلىكلەردىن ئىككى كىشىنى قوشۇپ دوختۇر ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن تاشقى موڭغۇلغا ماڭدۇردى. ھاجى باشلىق كىشىلەر قاتىلنى تېپىشنىڭ چارىسى ئۈستىدە جىددىي باش قاتۇرۇشقا كىرىشتى.

5

تاراتى ئېغىزىنى ساقلاپ تۇرغان يىگىتلەرگە بۇ ۋەقە توغرۇلۇق ئاللىقاچان خەۋەر بېرىلگەچكە، ئۇلار چارلاشنى كۈچەيتىپ، تەرەپ - تەرەپلەرگە ئات سېلىپ يۈرەتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ھوشۇر كانتۇمۇ بار ئىدى. ۋاقىت يېرىم كېچىدىن ئۆتۈپ، بايىقى پاجىئەنىڭ بىردىنبىر شاھىدى بولغان تولۇن ئايمۇ قارلىق تاغلارنىڭ ئارقىسىغا يوشۇرۇنۇشقا باشلىدى. ھېرىپ كەتكەن ھوشۇر كانتۇمۇ ئاتنىڭ چۇلۋۇرىنى بىر تاشقا چىرماپ قويۇپ، ئۆزى يەرگە سوزۇلۇپ يېتىۋالدى. دەل شۇ چاغدا، ئاياغ تەرەپتىكى قورايلىق ئىچىدە بىرنېمىنىڭ شىپىرلىغان ئاۋازىنى ئاڭلاپ قالدى - دە، بېشىنى كۆتۈرۈپ، قۇلاق سېلىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ئوغرىلىق قىلغان چاغلاردا

مەشىق قىلغان ھۈنىرى يەنى ئۆلتۈرۈشنىڭ سەزگۈرلۈكى بۇ قېـ
تىم ئەسقاتتى بولغاي، شەپە كەلگەن يەرگە يۈگۈرۈپ بېرىپ،
«كىم سەن؟» دەپ ۋارقىرىدى. بۈگۈنكى كېچىلىك بەلگە (پا-
رول) «قارچىغا» ئىدى. قارشى تەرەپتىن سادا چىقمىغاچ مىلـ
تىقنىڭ چاقمىقىنى قايرىپ، يەنە «كىم سەن؟» دەپ تەكرار-
لىدى. بۇ قېتىممۇ قارشى تەرەپتىن سادا چىقمىدى. ھوشۇر كانتۇ
مىلتىقىنىڭ تەپكىسىنى بېسىۋەتتى. ھايت - ھۇيت دېگۈچە
ئەتراپتىكى يىگىتلەر ئات چاپتۇرۇپ كېلىشتى ۋە ھوشۇر كانـ
تۇنىڭ كەينى بويىچە ھېلىقى قورايلىقنى قورشىۋېلىپ، بىر
باشتىن ئاختۇرۇشقا باشلىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئەسىر چۈشـ
كەن ئاقسۇلۇق موللاق بىلەن غۇلجىلىق ھېيتەممۇ بار ئىدى.
موللاق بەش قەدەمچە نېرىدا دۈم ياتقان بىر ئادەمنى كۆرۈپ
قېلىپ، «تۇر ئورنۇڭدىن، بولمىسا ئېتىپ تاشلايمەن!» دەپ ۋار-
قىرىدى. ھېلىقى ئادەم ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ تۇيۇقسىز ئوق
چىقاردى. موللاق يىقىلدى. ھېيتەم قاتىلنىڭ قولىغا تېپىۋەتتى،
ئۇنىڭ قولىدىكى ناگان يەرگە چۈشتى. قالغانلار ئولىشىپ كې-
لىپ، قاتىلنى تۇتۇپ باغلىدى. ھوشۇر كانتۇ بىلەن ھېيتەملەر
موللاقنىڭ بېشىنى يۆلىدى. ئۇ مۇزلاپ كېتىۋاتقان قولىنى
ھوشۇر كانتۇنىڭ ئالقىنىغا قويۇپ، ئاران - ئاران مۇنۇ گەپ-
لەرنى ئېيتالىدى:

— ھاجى ئاكا ... مىغا ئېيتىپ ... قويۇڭلار، ... ئاقسۇ ...
تەرەپلەرگە ...، بېرىپ قالسا، قارىتال ... دېگەن يېزىدا ... ئاتا...
ئانام ... بار. موللاخۇن بالاڭلار ... ھەق يولىدا ... شېھىت
بولدى ...، دەپ قويسۇن، ... مەن ... سىلەر بىلەن ....

ئۇنىڭ دېمى ئۈزۈلۈپ، كۆزى يۇمۇلدى. ھوشۇر كانتۇ
ئۆزىنىڭ پوتىسىدىن بىر پارچە لاتىنى يىرتىپ، مەرھۇمنىڭ
ئېڭىكىنى تېڭىپ قويدى. يىگىتلەر قاتىلنى غەزەپ بىلەن

سىلكىشتۈرۈپ، ئۇنىڭدىن گەپ سوراشقا باشلىدى. قاتىل بولسا
ئۆزىنىڭ ئېتىنىمۇ ئېيتماي غال - غال تىترەپ تۇراتتى.
ئاخىر ئۇلار بۇ ناتونۇش قاتىلنى ھەيدەپ ھاجىنىڭ ئالدىغا
ئېلىپ ماڭدى. ئىككى يىگىت مەرھۇم موللاقنىڭ جەسىتى يېنىدا
قالدى.

جامىسىن دورجى يىگىتلەر تاپشۇرغان ناگاننى كۆزدىن
كەچۈرۈپ، ۋاسىلى ئىۋانوۋقا تەگكەن ئىككى تال ئوقنىڭ دەل
شۇ ناگاندىن ئېتىلغانلىقىنى جەزملەشتۈردى. بىراق بۇ قاتىل
سورالغان سوئاللارنىڭ ھېچبىرىگە، ھەتتا ئېتىڭ نېمە؟ دېگەن
سوئالغىمۇ جاۋاب بەرمەي، بىر كۆزى بىلەن چەكچەيگەن پېتى
قاراپ تۇراتتى. سول كۆزى پۈتۈنلەي دېگۈدەك يۇمۇق ئىدى.
كۆرۈنۈشىدىن قىرىق ياشلار چامىسىدىكى بۇ ئادەمنىڭ ساقال-
بۇرۇتسىز، ياداڭغۇ يۈزىدىكى قويۇق قورۇقلار ئۇنىڭ بۇ چۆ-
گىلەپ تۇرىدىغان پەلەك چاقى ئاستىدا كۆپ جەبىر - جاپا
چەككەنلىكىدىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى. ھاجى يەنە بىرنەچچە
ئېغىز گەپ سوراپ بېقىپ، ئاغزىنى ئاچتۇرالمىغاندىن كېيىن
ئاچچىقىغا پايلىماي، ھېلىقى موڭغۇل قامچىسى بىلەن بىر - ئىك-
كىنى ئۇرۇۋەتتى. ئۇ شۇنداق بىر غەلىتە قىياپەتتە چىرقىراپ
تاشلىندىكى، شۇ چاغدىلا ئۇنىڭ پۈتۈنلەي تىلسىز - گاچا ئى-
كەنلىكى مەلۇم بولۇپ قالدى. سالى دورغا ئۇنىڭ يېنىنى ئاخ-
تۇرۇشنى بۇيرۇدى. مىرۇل مەرگەن ئۇنىڭ پاختىلىق چاپىنى-
نىڭ ئەستىرىگە تىكىۋالغان يېرىدىن ئىككى تىللا، بەش سەر
كۆمۈش تەڭگە تېپىۋالدى. ئۇستىگە كونا، ياماق چاپان بىلەن
تېرە شالۋۇر كىيىۋالغان بۇ ئادەمدىن ئالتۇن - كۆمۈش چىققانلىقى
ھەممىنى تېخىمۇ ھەيران قالدۇردى. لېكىن مۇنداق گاچىدىن
قانداق قىلىپ گەپ ئاڭلاش مۇمكىن؟ ھەممەيلەننىڭ بېشى قې-
تىپ تۇرغاندا، توخنىياز زور ئۆزى ئېلىپ بارغان چارلاشتىن

نەتىجە چىقمىغانلىقىنى مەلۇم قىلىش ئۈچۈن ئۆيگە ئالدىراش كىرىپ كەلدى ۋە ھېلىقى ئادەمنى كۆرۈپ گەپ - سۆز قىلالماي تۇرۇپ قالدى.

— بۇنى تونۇمسەن؟ — ئالدىراش سورىدى ھاجى.

— تونۇمايمەن. بۇ ھېلىقى قورا بىلىق ياسىغان گاچىغۇ. بۇ يەردە نېمە قىلىپ يۈرىدۇ؟ — دېدى توخنىياز زور. ئاندىن بىر نېمىنى ئېسىگە ئالغاندەك: «ھە راست، مەن بۇنى ئىككى كۈن بۇرۇن يولۋاس بەگنىڭ ئادەملىرى ئارىسىدا كۆرگەنىدىم» دېدى.

— نېمە، يولۋاسنىڭ ئادەملىرى ئارىسىدا؟!

— ھەئە، راست شۇلارنىڭ ئارىسىدا كۆرگەنىدىم. ئۇ گافتا بۇ گاچا چېرىكچە كىيىم كىيىۋاپتىكەن.

ھەممەيلەن ھەيران بولۇپ، بىر - بىرىگە قاراشتى. ھاجىنىڭ كۆزلىرى غەزەپلەنگەن بۈركۈتنىڭ كۆزلىرىدەك يالت - يۇلت قىلىپ كەتتى. «مالىك! — دەپ ۋارقىرىدى ئۇ مىرۇل مەرگەنگە، — ھازىرلا بېرىپ، ئۇ قارا يۈزنى پۇت - قولىنى يەرگە تەگكۈزمەي ھەيدەپ كەل!».

مىرۇل مەرگەن بىر توپ يىگىتنى بىلەن دەرھال ئاتلاندى. بىراق ئۇلار يولۋاس چۈشكۈن قىلغان ھويلىدىن ئۇنىڭ ئىزى تۇرماق، سايىسىنىمۇ تاپالماي قايتىپ كېلىشتى. دېمەك، يولۋاس قېچىپتۇ. ھاجى ئۇنى قوغلاپ تۇتۇپ كېلىش ئۈچۈن تاغ يوللىرىنى تەخمىنلەپ، ئون - ئوندىن ئوتتۇز يىگىتنى دەرھال ئۈچ تەرەپكە چاپتۇردى. بىراق ئۇلار ئەتىسى پېشىن ۋاقتىدا مەرھۇم موللاقنىڭ جىنازا نامىزى ئوقۇلۇۋاتقاندا، قارا تەرگە چۆمگەن ئاتلىرىنى يۈگۈرۈتۈپ، ئارقا - ئارقىدىن دېگۇدەك قۇرۇق قايتىپ كېلىشتى. موللاق يەرلىككە قويۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ھاجى مىرۇل مەرگەنلەرنى «ھوي نان قېپىلار، شۇنچە ئادەم بېرىپ، قۇرۇق كېلىشكۈچە ئۆلسەڭ بول-

مامدۇ!» دەپ كـايىشقا باشـلىـغانـدا، قاسىم ئەپەندى مۇنداق دېدى:

— سەۋر قـىـلـسىلا ھاجى ئاكا، بولىدىغان ئىـش بولـدى. دېمىسىمۇ مۇنداق قاتـمۇقات تاغلار، ئىنسان قەدىمى يېـتىـپ باقمىغان خىلۋەت جىرالار، سانجاق - سانجاق قىلىن قارـغايلار ئارىسىدا قانچە - قانچە يوشۇرۇن سوقماقلار بارلىقىنى كىم بىلىپ بولالىسۇن! شۇنداق سوقماقلار بىلەن قېچىپ كېتىۋاتقان قىرى تۈلكىنى كىممۇ تۇتالىسۇن! پەقەت ئاسمان - پەلەكتە پـەرۋاز قىلىپ، ئۆتكۈر كۆزلىرى بىلەن ھەممـىـنى بايقـىۋالالايـدىـغان قىران بۈركۈتلا مۇنداق ھىيلـىگەر تـۈلكـىنى كـۆرۈۋالالـىشى مۇمكىن. ئەپسۇسكى، يىگىتلەر ھەرقانـچـە جەسـۇر، ھەرقانـچە غەيۇر بولسىمۇ، ئاسماندا پـەرۋاز قىـلالايـدىـغان بـۈركـۈت ئەمەس.

— ھەرقانداق تادان تۈلكىنىڭمۇ كىرىـدىـغان ئىـنى بار. يولۋاسنىڭ كىرىدىغان تۆشۈكى قـوراي دېـگەن يـۇرت. مەن بۈگۈنلا ئۇنىڭ ئۈستىگە باستۇرۇپ بارىمەن، — دېـدى ھاجى، ئاندىن مىرۇل مەرگەنگە «يۈز ئاتلىق يىگىت ھازىر بولسۇن!» دەپ بۇيرۇق بەردى.

قاسىم ئەپەندى مىرۇل مەرگەننى توختىتىۋېلىپ مۇنداق دېدى:

— ھاجى ئاكا، مۇنداق قىلساق بـىھۇدە قان تۆكۈلـۈپ ئۆز ئىچىمىزدىكى بۆلۈنۈش تېخىمۇ كۈچىيىپ كېتىدۇ.

— ياق، — دېدى ھاجى قاسـىم ئەپـەنـدىـنىڭ ئالـدىـغا كېلىپ، — بىھۇدە قان تۆكۈلمىسۇن دېسەڭ، ئاگال بىھۇدە قان تۆككۈچىلەرنى قان دەرياسىغا پاتۇرۇۋېتىـش لازىم. بۆلـۈنۈش بولمىسۇن دېسەڭ، يولۋاسقا ئوخشاش مۇناپىقلارنى يوقـىتىش كېرەك، مەن سىزگە سۆزلەپ بەرگەن ھېلىقى گەپلەر يادىڭىز-

دىمۇ؟ تۈمۈر ئاكام توختى سەيپۇڭنى ئۆز كاخىتىدا جەھەننەمگە ئەۋەتىۋەتكەن بولسا، كېيىنكى دىشۋارچىلىقلار بولمايتتى. ئېھتىمالىم، سىز مېنى توسۇۋالدىڭىز!

ئاندىن ئۇ مىرئۇل مەرگەنگە «نېمە قاراپ تۇرۇدسەن، چاققان ماڭ!» دېدى.

قاسىم ئەپەندى مىرئۇل مەرگەننى يەنە توسۇۋالدى. جامسىن دورجى قاسىم ئەپەندىدىن نېمە گەپ بولۇۋاتقانلىقىنى سورىدى. قاسىم ئەپەندى ئەھۋالنى چۈشەندۈردى.

— قاسىم ئەپەندى توغرا ئېيتىپتۇ ھاجىم، — دېدى جامسىن دورجى ۋەزىمىنلىك بىلەن، — ئەگەر يولۋاسنىڭ ئۇۋىسىغا باستۇرۇپ بارسىڭىز، ئۇيغۇر خەلق تەمسىلى بىلەن ئېيتقاندا، دۈشمەننىڭ تۈگمىنىگە سۇ تۇتقان بولىسىز، بۇ پەيلىڭىزدىن يېنىڭ.

— ياق، مەن ئەۋانوۋنىڭ قىساسى ئۈچۈن، ئۇ تازنىڭ كاللىسىنى كېسىپ كېلىپ، سىلەرنىڭ ھۆكۈمىتىڭلارغا ئەۋەتىپ بېرىشىم لازىم.

— ۋاسىلى ئەۋانوۋنىڭ ھايات قېلىشىغا ئۈمىد چوڭ. مەن ئۆز ھۆكۈمىتىمىز نامىدىن شۇنى جاكارلايمەنكى، ئۇنىڭ ئۈچۈن قىساس ئېلىشقا قارىغاندا، ئىچكى ئۇرۇشتىن ساقلىنىش مۇھىم. بولمىسا ئىنقىلاب مەغلۇپ بولىدۇ. — دېدى جامسىن دورجى، ئاندىن بۇ گەپلەرنى بىرمۇنچە شەرھلەپ، ئۆزئارا قوراللىق توقۇنۇش بولۇپ قېلىشتىن ساقلىنىشنى قاتتىق تەكىتلىدى.

ھاجى «ئەستاغپۇرۇللا!» دەپ ئۇيان-بۇيان مېڭىشقا باشلىدى. ھەممەيلەن ئۇنىڭغا دىققەت بىلەن قاراپ تۇراتتى. ئۇ بىردىنلا مىرئۇل مەرگەنگە بۇرۇلۇپ، «روزى ئۇستىنى قىچقىرىپ كەل!» دەپ ۋارقىرىدىيۇ، دەرھال بۇ پىكرىدىن يېنىپ، «توختا، ھېلىقى گاچىنى ئېلىپ چىق!» دېدى ۋە جامسىن

دورجى باشلىق ھەممەيلەننى «يۈرۈڭلار» دەپ روزى ئۇستى-نىڭ دۈكىنى بار يەرگە باشلاپ ماڭدى. ئۇنىڭ نېمە قىلماقچى بولغانلىقىنى ھېچكىم بىلمەيتتى ۋە شۇ تاپتا ئۇنىڭدىن گەپ سوراشقىمۇ پېتىنالماي جىم مېڭىشتى. ئۇستىكارلىق دۈكىنىغا كېلىش بىلەن ھاجى ھېلىقى گاچىنىڭ يېنىدىن چىققان بەش سەر كۈمۈش تەڭگە بىلەن ئىككى تىللانى روزى ئۇستىنىڭ ئالدىغا تاشلاپ، «بۇ بىر نېمىلەرنى ئېرىتەلە!» دېدى. روزى ئۇستا سەل ئىككىلىنىپ، سالى دورغىغا قارىدى. ھاجى: «نېمە قاراپ تۇرىسىز، قۇلىقىڭىز پاڭمۇ؟» دەپ ۋارقىرىدى. روزى ئۇستا ئۈن-تىنسىز ئىشقا چۈشتى. ئۇ تىللا-تەڭگىلەرنى بوتا① بىلەن ئېرىتىپ بولغۇچە، يىگىتلەر پوت-قولى باغلاقلىق تۇر-غان ياسىن گاچىنى ھاجىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن يەرگە ياتقۇزۇپ، باش-ئايىغىدىن بېسىپ تۇردى. ھاجى روزى ئۇستىنى ياسىن گاچىنىڭ ئاغزىنى قىسقۇچ بىلەن كېرىپ تۇرۇشقا بۇيرۇدى ۋە ئۆزى يەنە بىر قىسقۇچ بىلەن ئوچاقتىن بوتىنى ئېلىپ، ياسىن گاچىنىڭ يېنىغا كەلدى. جامىسىن دورجى بىلەن سالى دورغا باشلىق ھەممەيلەن ھاجىنىڭ نېمە قىلماقچى بولغانلى-قىنى ئەمدى چۈشىنىپ، ئۇنى توسۇۋالماقچى بولدى. ھاجى ھېچكىمگە بوي بەرمەي «نېرى تۇرۇڭلار، بۇ لومودى ئالتۇن-كۈمۈشكە تويسۇن، سېتىلما-خائىنلار بۇنىڭدىن ئىبرەت ئالسۇن!» دېدى-دە، ئېرىتمىنى ياسىن گاچىنىڭ ئاغزى بىلەن كۆزىگە قۇيماقچى بولدى. قاراپ تۇرغانلارنىڭ كۆپچىلىكى كۆزىنى توسۇۋالدى. ئەتۇر قارىۋالغان روزى ئۇستىنىڭ قىس-قۇچ تۇتقان قوللىرى دىر-دىر تىترەيتتى. ياسىن گاچىنى بېسىپ ئولتۇرغان ئىككى يىگىت تەرگە چۈمۈلۈپ كەتتى.

---

① بوتا — زەرگەر ۋە مىسكەرلەر مېتال ئېرىتىدىغان قاچا.

توخنىياز زور ئۇقتەك كېلىپ، ھاجىنىڭ قولىدىكى قىسقۇچنى يۇلۇۋالدى-دە، «خۇدادىن قورقسىلا، ھاجىم! مېنى ئاردىلاشتىڭ دەپ، نېمە قىلىسىلا مەيلىلىرى» دېدى. ھاجى ئۇنىڭغا بىر ھومىيىپ، «ئەستاغپۇرۇللا»دېگەن پېتى ئۆز ئۆيى تەرەپكە جۆنىدى.

كىشىلەر ھاجىنى يا ئەيىبلەش، يا ماختاشنى بىلمەي، غەلىتە بىر خىل سۈكۈنات ئىچىدە قالدى. ئەمما توخنىياز زورغا ھەممەيلەن ئاپىرىدىن ئوقۇشاتتى. ھاجىنىڭ ئۆزىمۇ خەلىچە خېنىمىنىڭ ئۆيىدە تۆگۈلۈكتىن چۈشۈۋاتقان قۇياش شولىسىغا قاراپ ئۈنتىنسىز ياتاتتى. پەقەت گاھى-گاھىدا ئۇنىڭ لەۋلىرى قىمىرلاپ «ئەستاغپۇرۇللا-ئەستاغپۇرۇللا، مەن نېمە ئىش قىلماقچى بولدۇم-ھە!» دېگەن غەمكىن ئاۋازى ئاڭلىنىپ قالاتتى.

شۇ ۋەقەدىن بىرنەچچە كۈن كېيىن تاشقى موڭغۇلدىن ئېگىز بويلۇق، سېرىق ساقال، كۆك كۆز بىر دوختۇرنىڭ باشچىلىقىدا ئۈچ كىشىلىك داۋالاش گۇرۇپپىسى يېتىپ كەلدى. ئۇلار ۋاسىلى ئىۋانوۋنى داۋالاشقا قان بېرىش لازىملىقىنى ئېيتتى. مىرۇل مەرگەن، يۈسۈپ ئەپەندى قاتارلىق ئون نەچچە كىشى قان بەردى. ئۈچىنچى كۈنى، تاشقى موڭغۇل ۋەكىللىرىنى ئۆزىنىش شەرىپىگە داغدۇغىلىق زىياپەت ئۆتكۈزۈلۈپ، ئۇلارغا قىممەتلىك سوۋغاتلار تەقدىم قىلىندى. جامىسىن دورجى ھاجىنىڭ تەلىپى بويىچە بىر تۆركۈم يىگىتنى ئوقۇتۇپ، تەربىيلەپ بېرىش ئۈچۈن بىللە ئېلىپ ماڭماقچى بولدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا يۈسۈپ ئەپەندىمۇ بار ئىدى. (بۇ كىشىنىڭ كېيىنكى چاغلاردا يۈسۈپ موڭغۇل دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەب شۇ بولسا كېرەك.)

ۋەكىللەر ۋاسىلى ئىۋانوۋنى جىرغىغا يەتكۈزۈپ يولغا چىقىدىغان چاغدا، ھاجى يۈسۈپ ئەپەندى باشلىق يىگىتلەرگە قاراپ: «يولدا مېھمانلارنىڭ خىزمىتىنى ئوبدان قىلىڭلار،

مۇڭغۇل قېرىنداشلارنىڭ يۇرتىغا بارغاندا ئوبدان ئوقۇپ، يارامىلىق ئادەم بولۇپ كېلىڭلار، ماۋۇ تاغ-داللار يامغۇرغا قانداق تەشنا بولسا، ئەل-يۇرتمۇ ئوقۇغان-بىلگەن يىگىتلەرگە شۇنداق تەشنا.» دېدى.

6

بۇ يىلقى قىش كېچىكىپ كەلگەن بىلەن بىراقلا قەھر-غەزىپى تۇتۇپ، ئالەمنى مالەم قىلىۋەتتى. قارا يەرلەر تۇرماق، شارقىراپ ئېقىۋاتقان تاغ سۇلىرىمۇ شىرنىدەك قېتىپ قالدى. «ئەييام ئاجۇز ئاتلىق كۈن، قەھرى كەلسە قاتتىق كۈن.» دېگەندەك، جۇدۇن-شىۋىرغاننىڭ جاھاننى بېشىغا كىيىپ، كېچە-كۈندۈز دەھشەت بىلەن ھۇۋلاشلىرى ھەممىنىڭ كۆڭلىگە ۋەھىمە سېلىپ تۇراتتى. بۇ زىمىستان دەھشىتى بولۇپمۇ ئىسسىق گازارمىلارغا ئۆگىنىپ قالغان چېرىكلەرگە شۇنداق ئېغىر ئاپەتلەرنى كەلتۈردىكى، ئۇلار ھۇجۇم قىلماق تۈگۈل، تۇرغان ئورۇنلىرىدا توڭ تېزەكتەك قېتىپ قېلىشقا باشلىدى. ئاتا-بوۋىلىرىدىن تارتىپ مۇشۇنداق مۇھىتتا ياشاپ، بوران-چاپقۇنغا كۆنۈپ قالغان تاغ باتۇرلىرى بولسا، بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئارقا-ئارقىدىن ھۇجۇم قوزغاش بىلەن چېرىكلەرنىڭ غەربتە بارىكۆل، شەرقتە شوپۇل، ئوتتۇرىدا شارلار تېغى بويىچە قۇراشتۇرۇپ چىققان ئورغاق شەكلىدىكى مۇھاسىرە ھالقىسىنى تارمار كەلتۈرۈپ، ئۇلارنى مۇداپىئە ھالىتىگە چۈشۈرۈپ قويدى.

نۇرغۇن چېرىكلەرنىڭ باش سۆڭەكلىرى بىلەن قۇراشتۇرۇلغان بۇ مۇھاسىرە ھالقىسىنىڭ بۇزۇپ تاشلانغانلىقى ھەممىدىن تولاراق شىڭ شىسەيگە ئەلەم قىلدى. ئۇنىڭ پىلانىچە

بولغاندا، مۇشۇ مۇھاسىرە سىزىقىغا تايىنىپ، پات ئاردا پۈتۈن تاغ رايونىنى ئىشغال قىلىپ، ئۈرۈمچىگە زەپەر بىلەن قايتىشى ۋە ئۇنىڭ بەدىلىگە ئۆزىنى كۈتۈپ تۇرغان شانۇشۆھرەتكە ئېرىشىشى لازىم ئىدى. ئەمدىلىكتە بولسا، بۇ پىلانلىرىنىڭ ھەممىسى توزغاقتەك توزۇپ كەتتى. بولۇپمۇ ھېلىقى كۆزەي-نەكلىك قېرى پولكوۋنىكقا ئوخشاش رەقىبلىرىنىڭ مىيىقىدا كۈلۈپ، بەزى كىنايە گەپلەرنى قىلىدىغان دەرىجىگە يېتىپ قېلىشى ئۇنىڭغا ناھايىتى ئەلەم قىلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئۆزىنىڭ گۆشىنى ئۆزى يېگۈدەك بولۇپ، بىر يەردە تىنىچ ئولتۇرالمايدىغان بولۇپ قالدى ۋە ھەر كۈنى دېگۈدەك شەھەر سېپىلى ئۈستىگە چىقىپ، شىمال تەرەپتىكى ھەيۋەتلىك تاغ تىزمىلىرىغا قارىغىنىچە ئۇزۇندىن ئۇزۇن خىيال سۈرۈپ ئولتۇراتتى.

بۈگۈنمۇ شۇنداق بولدى. ئۇ تۈلكە جۇۋىسىغا ئورىلىۋې-لىپ، ئىككى مۇھاپىزەتچىسىنىڭ ھەمراھلىقىدا ئاشۇ تاغلارغا خېلى ئۇزاق قاراپ تۇردى-دە، خۇددى مۇھىم بىر نەرسە ئېسىگە كېلىپ قالغاندەك، سېپىلدىن ئالدىراش چۈشۈپ، ياتىقىدىكى ئۈستەل ئالدىغا كەلدى ۋە قېلىن خاتىرە دەپتىرىنى ئېچىپ، يۇڭ قەلەمنى قولىغا ئالدى:

«يېڭىسار بەشىنچى فېۋرال، دۈشەنبە. — دەپ باشلىدى ئۇ، — بۈگۈنمۇ بەزى كەچۈرمىشلىرىمنى يېزىپ قويغۇم كېلىۋاتىدۇ. مەن خېلىدىن بېرى يەنى شىنجاڭ سىگىغا قەدەم قويغاندىن بۇيان يېزىشقا باشلىغان بۇ خاتىرەمنى ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرىغىچە يازماقچىمەن. قەغەزگە چۈشۈرۈلگەن ئوي-پىكىرلەر ھېچقاچان قەلەم تۇتقۇچىنىڭ ئۆزى ئۈچۈن ئەمەس، باشقىلار ئۈچۈن، توغرىسى، كېيىنكىلەر ئۈچۈن يېزىلىدۇ. خۇددى ياڭ جاڭجۈننىڭ بىرنەچچە جىلدتىن تەركىب تاپقان «ئىستىغپار

ھۇجرىسىدىكى «خاتىرىلەر» نى بىزگە يېزىپ قالدۇرغىنىغا ئوخشاش.

ئەتىگەندىن بېرى سېپىل ئۈستىدە تاغ تەرەپكە خېلى ئۇزاق قاراپ تۇردۇم. شۇ تەرەپتىن كېلىۋاتقان مۇزدەك شامال يۈز - كۆزۈمگە نەشتەردەك سانجىلماقتا. ياق، يۈز - كۆزۈمگە ئەمەس، يۈرىكىمگە سانجىلماقتا! ھەي جېنىمغا تەگكەن سوغۇق شاماللار، ھەي شۇ شاماللارنىڭ ئۇۋىسى بولغان بۇ لەنىتى تاغلار كۆزۈمگە نېمىلەرچە كۆرۈنىدۇ! تارىختا غەربىي دىيارنىڭ بۇ شەرقىي دەرۋازىسىغا تۇنجى قېتىم ئاياغ باسقان ئەجدادلىرىمىزنىڭ كۆزىگە بۇ تاغلار نېمە كۆرۈنگەن بولغىيدى، بۇ ماڭا نامەلۇم. ئەمما بۇ كاساپەت تاغلار مېنىڭ كۆزۈمگە خۇددى سوزۇلۇپ ياتقان يوغان بىر ئاق ئەجدىھاغا ئوخشاش كۆرۈنمەكتە. بۇ تاغلارنىڭ ئاسمان - پەلەككە تۇتاشقان ئاپئاق چوققىلىرى خۇددى شۇ ئەجدىھانىڭ مۈڭگۈزلىرىگە ئوخشىشىدۇ. قارايمەن - قارايمەن، قارىغانسېرى يۈرىكىم ئەلەم - ھەسرەت بىلەن تولۇپ، يېرىلغۇدەك بولۇپ كېتىدۇ. چۈنكى گېرمانىيىدە ياسالغان يېڭى تىپتىكى زامانىۋى قوراللار، ھەتتا تۆمۈر كۆككىلار بىلەن قوراللانغان ئالتە مىڭ بەش يۈز كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ، قۇمۇل دىيارىغا قەدەم قويغىنىمغا بۈگۈن تۆت ئايدىن ئاشتى. ھەربىي ئۆلچەم بويىچە ئېيتقاندا، بۇ ئاز كۈچ ئەمەس، ئاز ۋاقىت ئەمەس. بۇ كۈچ بىلەن تۆت ئاي ئىچىدە بۇ تاغلارنى تۈرماق، پۈتۈن تەڭرىتاغنى بويسۇندۇرۇپ بولۇش مۇمكىن ئىدى. ئەپسۇس، ئەپسۇس، بۇ تاغلارنى ھازىرغىچە باش ئەگدۈرەلمىدۇق. بۇنىڭ سىرى نېمە؟ بۇ تاغلارنىڭ باش ئەگمەسلىكىدە زادى نېمە كارامەت بار؟ ئادەتتە ئېگىلمەس، قەيسەر ئادەملەر قاتتىق سۆڭەكلىكلەر دەپ تەرىپلىنىدۇ. بۇ يەردىكى ئادەملەرمۇ شۇنداق قاتتىق سۆڭەكلىكلەردىن ئوخشىمامدۇ؟ ياپونىيىدىكى چېغىمدا، تاكتىكا ئوقۇتقۇچىمىز

قىلىچ ئالدىدا باش ئەگمەيدىغان دۈشمەن يوق، گەپ شۇ قىلىچنى تۇتقان قولغا باغلىق، دەپ تەلىم بەرگەنىدى. بۇ سۆز رەھىمدىللىك قىلماسلىق كېرەك دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، ئەلۋەتتە. بىز رەھىمدىللىك قىلىپ قويىدۇقمۇيا؟ ياق-ياق! نەچچە يۈز يىللىق تارىختا ئىگە ۋاڭ ئوردىسىنى پۈتۈن بىر شەھەر بىلەن قوشۇپ كۆيدۈرۈپ، كۈلىنى كۆككە سورۇغىنىمىز، ھە دېگەندە دز . . نىڭ يۈرىكىنى مۇجۇپ قويۇش ئۈچۈن ئۇششاق نارەسىدىلەرگىچە بىرنەچچە يۈز جاننى قىلىچتىن ئۆت-كۈزگىنىمىز، تالان-تاراج بىلەن پۈتۈن بىر يۇرتنى خانىۋەي-ران قىلغانلىقىمىز رەھىمدىللىك بولامدۇ؟ تېخى يېقىندىلا ئە-سىرگە چۈشكەن بەش ئوغرىنى سوراق قىلىۋېتىپ، ئاغزىنى ئاچتۇرالمىغاندىن كېيىن تىلىنى كېسىپ، كۆزىنى ئويۇپ، كاللىسىنى سېپىل دەرۋازىسىغا ئاسقىنىمىزمۇ رەھىمدىللىكمۇ؟ قىلىچ ئالدىدا باش ئەگمەيدىغان دۈشمەن بولمىسا، بۇ تاغلىق ئوغرىلار نېمىشقا باش ئەگمەيدۇ؟ تاشقى موڭغۇلنىڭ ياردىمى ئۇلارنىڭ غورىكىنى ئۆستۈرۈپ قويىدىمۇيا؟ بىراق ئۇنداق بولىدىغان بولسا، بۇ ياردەمگە ئېرىشمەستىن ئىلگىرىمۇ، ئۇلارنىڭ بىزدىن بۇرۇنقىلارنى شۇنچە زور تالاپەتكە ئۇچراتقىنىنى نېمە دەپ چۈشىنىش لازىم؟ ئاڭلىشىمچە، سالى دورغا دېگەن ئوغرى ئۇسيان كۆتۈرگەندە، ئۇلارنىڭ قولىدا بىر تالمۇ مىلتىق يوق ئىكەنمىش. مەن پەلسەپىنىمۇ ئانچە-مۇنچە ئۆگەنگەن. شەي-ئىلەر تەرەققىياتىدا ئىچكى ئامىل بىرىنچى ئىكەنلىكىنى بىلىمەن، تاشقى ئامىل ھەل قىلغۇچى ئەمەس. ئۇنداق بولمىغاندا، ماجۇڭيىڭ قېچىپ كەتكەندىن كېيىن بۇ يېتىم قالغان ئوغرىلار ئاللىقاچان باش ئەگكەن بولاتتى. ئەمەلىيەتتە، ماجۇڭيىڭ قاچقاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش ئىرادىسى تېخىمۇ كۈچىيىپ كەتتى. دېمەك ئىچكى ئامىل ھامان

بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇنى «ئىرادە قەتئىيلىكى» دېگەن سۆز بىلەن ئىپادىلەش مۇمكىن. خۇددى قەدىمكىلەرنىڭ «ئىرادىلىك كىشى چوقۇم مۇرادىغا يېتىدۇ.» دېگىنىگە ئوخشاش.

بىراق، «ئىرادە قەتئىيلىكى» مەندىمۇ بار ئەمەسمىدى! بۇ ئىسيانىنى ئۈزۈل-كېسىل باستۇرۇپ، شان-شۆھرەت قازىنىش بەدىلىگە شىنجاڭنىڭ سىياسىي سەھنىسىنى ئۆز قولۇمدا چىڭگىلىتىشكە ئىرادە باغلىغان ئەمەسمىدىم؟ مەنتىق بويىچە ئېيتقاندا، ئۇلاردا بار ئىرادە قەتئىيلىكى مەندىمۇ بار دېگەن سۆز. شۇنداق تۇرۇقلۇق بۇ ئوغرىلارنى زادى نېمىشقا باش ئەگدۈرەلمىدىم؟ ئەي ئاسمان خۇداسى، مېنىڭ كۆڭلۈمنى يورۇق، پىكرىمنى ئوچۇق قىلىپ، بۇ سىرنى ئېچىشقا مەدەت بەر! بۇ ياۋايىلارنى باش ئەگدۈرەلمىسەم، پۈتۈن پىلانىم بۇزۇلۇپ، ئارزۇ-ئارمانلىرىم يوققا چىقىدۇ. رەقىبلىرىم مەندىن كۈلىدۇ.»

ئۇنىڭ شۇ كۈنلەردە يازغان يەنە بىر خاتىرىسى مۇنداق ئىدى:

بۈگۈن تەقدىرىمگە ئالاقىدار ئىككى مۇھىم خەۋەر ئاڭلىدىم. ئۇنىڭ بىرى شۇكى، ئۇزۇندىن بېرى جاڭ پېيۈەنگە گۇمان بىلەن قاراپ كېلىۋاتقان جىڭ شۇرېن بۈگۈن ئۇنىڭ ئورنىغا چۆچەك ۋالىيسى لى خېرۇنى قوماندان قىلىپ قۇمۇلغا ئەۋەتىپتۇ. بۇ ياخشى ئىش بولدى. جاڭ پېيۈەن تەجرىبىلىك ھەربىي ئەرباب بولغان بىلەن قۇمۇلغا كېلىپلا بىر تيەنجىنلىك قىزغا ئۆيلەندى-دە، قىش بويى ئۇنىڭ قوينىدىن چىقمىدى. ھەممىدىن يامىنى يا ئۆزى قوماندانلىقنى تۈزۈك قىلماي، يا ھوقۇقنى ماڭا بەرمەي، پۇت-قولۇمنى چۈشەپ قويغانىدى. لى خېرۇ شىتابقا كىرە-كىرمەيلا «ھازىردىن باشلاپ ئەمەلىي قوماندانلىقنى سىز قىلىسىز، مەن بولسام مۇلكىي ئادەم.» دەپ

راست گېپىنى ئېيتتى ۋە بايىراق پۈتۈن ئوفىتسېرلارنىڭ ئالدىدا جىمىڭ شۇرىنىڭ مېنى شىتاب باشلىقلىقىغا، قوشۇمچە ئالدىنقى سەپ قوماندانلىقىغا بەلگىلىگەنلىكىنى جاكارلىدى. ھەتتا مېنىڭ ياپونىيىدە مەخسۇس تەلىم ئالغان ھەربىي مۇتەخەسسىس ئىكەنلىكىمنى يۈزتۇرا ئېتىراپ قىلدى. بۇ ھەقىقەتەنمۇ قالتىس ئىش بولدى. لى خېيرۇ ئەمدى قانداقلا قىلغان بىلەن مېنىڭ سىزغان سىزىقىمدىن چىقمايدۇ ۋە چىقالمايدۇ. ھەربىي ھوقۇق كىمنىڭ قولىغا ئۆتسە، ئىقبال يۇلتۇزى شۇنىڭغا باقىدۇ. تارىختىمۇ شۇنداق بولغان، ھازىرمۇ شۇنداق، كېلەچەكتىمۇ شۇنداق بولىدۇ.

يەنە بىر مۇھىم خەۋەر شۇكى، تاغدىكى تىلچىمىزنىڭ گېپىگە قارىغاندا، خوجىنىياز ئۆزىنىڭ بىرىنچى دەرىجىلىك رەقىبى يولۋاسنى خائىنلىقتا ئەيىبلەپ يوقىتىۋېتىش ئۈچۈن خۇپىيانە يول بىلەن تۇتقۇن قىلغان. ئەمما يولۋاس ئۇنىڭ قولىدىن ئۇستىلىق بىلەن قۇتۇلۇپ كەتكەن. نەتىجىدە بۇ ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ، ئۇلار ئەمدى خۇددى ئىت بىلەن مۈشۈكتەك ئاشكارا دۈشمەنلىشىش ھالىتىگە يېتىپتۇ. بۇ بىزنىڭ بەختىمىز، بولۇپمۇ مېنىڭ بەختىم. بىراق، ئىككى ئىشتىن ئەنسىرەۋاتىمەن. بىرى، يولۋاس گەنسۇغا بېرىپ، ماجۇڭيىڭنى باشلاپ كېلىشى مۇمكىن. ئېنىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ماجۇڭيىڭ شىنجاڭدىن گەنسۇغا قېچىپ بېرىپلا، ئۆزىنى جياڭ جيېشىنىڭ قوينىغا ئاتقانىمىش. جياڭ جيېشى ئۆز رەقىبلىرىگە قارشى كۈرەشتە، ماجۇڭيىڭدىن پايدىلىنىش غەرىزىدە ئۇنى ئەتىۋارلاپ، دۆلەت ئارمىيىسى تەركىبىگە كىرگۈزۈش كويىدا بولۇۋاتقۇدەك، ئۇنداق بولغاندا، ماجۇڭيىڭ مەركەز تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان رەسمىي ئارمىيە قوماندانى بولۇپ قالىدۇ ۋە قانۇنىي ھالدا ئۆز قوشۇنىنى كېڭەي-

تىش پۇرسىتىگە ئېرىشىدۇ-دە، بۇ بەگباش تەۋەككۇلچى مۇۋاپىق پەيتنى تېپىپ، شىنجاڭغا يەنە باستۇرۇپ كىرىدۇ. ئىككىنچى ئىش شۇكى، باھار كېلىپ، تەبىئىي شارائىت بىزگە ئوڭۇشلۇق بولغاندا، ھەربىي ئەسلىھە ۋە قوشۇنىنىڭ سانى جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكىمىز بىلەن خوجىنىيازنى ئالدىرىتىپ قويۇشىمىز تۇرغان گەپ. ئۇ چاغدا، خوجىنىيازمۇ ئۆزىنىڭ يامان كۆرىدىغان كىشىسى ماجۇڭيىڭ بىلەن ئىلاجىنىڭ يوقلۇقىدىن تىل بىرىكتۈرۈپ، بىزگە قارشى بىرلىك سەپ تۈزۈپ قالسا، ئىش تېخىمۇ مۇرەككەپلىشىدۇ. مۇشۇلارنى ئويلىسام، كۆز ئالدىم قاراڭغۇلىشىپ كېتىدۇ. قەدىمكى ۋە ھازىرقى زامان پەيلاسوپلىرى ئېيتقاندەك، شاد-خۇراملىق بىلەن غەم-قايغۇ قوشكېزەك ئىكەن. ئەمدىلا سۆيۈنۈپ تۇرغىنىمدا، مېنى يەنە غەم باستى. بىراق ئىرادىلىك كىشى چوقۇم مەقسەتكە يېتىدۇ. مەن ئىرادەمدىن يانمايمەن. نېمە بولسا بولسۇن، ئاۋۋال ئاغدىكى ئوغرىلارنى باش ئەگدۈرۈشۈم لازىم. ياپونىيىلىك ئوقۇتقۇچۇمنىڭ گېپى راست، قىلىچ ئالدىدا باش ئەگمەيدىغان دۈشمەن يوق!

ئاڭلىشىمچە، خوجىنىيازنىڭ ئەڭ مۇھىم خۇسۇسىيىتى باتۇرلۇق، قارام-قەيسەرلىك ۋە مەرگەنلىكتە پەۋقۇلئاددە ماھىر بولغانلىقى ئىمىش. مۇھىم جەڭلەرگە ئۆزى قاتنىشىپ، جەڭنىڭ مۇھىم پەيتلىرىدە ئۆزى ئەڭ ئالدىنقى قاتارغا ئۆتەرئىمىش. بۇ خۇسۇسىيەت ماجۇڭيىڭدىمۇ بار ئىدى. بىراق ئالتە مىڭ بەش يۈز ئەسكەر بىلەن كەلگىنىمىزنى ئاڭلاپ، ماجۇڭيىڭدەك قەيسەر سەركەردىمۇ ۋۇيرۇقىنى خادا قىلدى. ھالبۇكى، ئۇنىڭ قوشۇنى خوجىنىيازنىڭ تاغ-دالا ۋە يېزا-سەھرالاردىن توپلانغان ئادەملىرىگە قارىغاندا، ھەم كۆپ، ھەم مۇنتىزىم ئىدى. شۇنداق تۇرۇقلۇق مەن زادى نېمىدىن ئەنسىرەيمەن؟ ئەمما شۇنى

ئېتىراپ قىلىشىم كېرەككى، مەن ئۈچۈن خوجىنىيازنىڭ ئۆزى ئەمەس، ئۇنىڭ «مىللىي ئازادلىق ۋە تەڭلىك-ئادالەت ئۈچۈن كۈرەش!» دېگەن شوئارى بەك قورقۇنچلۇقتۇر. ئۆزۈڭ ئۆلتە-مەي، ئۇنىڭ بۇ شوئارى مىليونلىغان كىشىلەرنى ئۆزىگە رام قىلىۋېلىشى مۇمكىن. بۇ خۇددى مەشئەل كۆتۈرگەن كىشىنىڭ ئۆزى غۇۋا كۆرۈنۈپ، قولىدىكى مەشئەلنىڭ يورۇقى ھەممە كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلغانغا ئوخشايدۇ. چۈنكى بىرنەچچە يۈز يىلدىن بېرى شىنجاڭنى مانجۇ ۋە خەنزۇلار سوراپ كەلمەكتە. ئۇلار ھاكىم مىللەت سۈپىتىدە ھەممە ھوقۇقنى قولىدا تۇتۇپ كەلدى. يەرلىك مىللەتلەر ھېچقانداق ھوقۇق ۋە باراۋەرلىككە ئىگە ئەمەس. بۇنى بىر تارىخىي تراگېدىيە دېيىشكە بولىدۇ. شۇنداق شارائىتتا، خوجىنىيازنىڭ ئاشۇنداق شوئار بىلەن مەيدانغا چىقىپ ئىسيان قىلىشى ھەقىقەتەنمۇ قورقۇنچلۇقتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ خوجىنىيازنى ئاشۇ شوئارى بىلەن بىللە تېزرەك ئۈجۈقتۇرۇپ تاشلىشىم كېرەك. ئەمدىلىكتىكى گەپ يەنە شۇ ياپونىيىلىك ئۇستازىمنىڭ ئېيتقىنىدەك، قىلىچنى قانداق تۇتۇشتا قالدى.

ئەي ئۇستاز، بۇ ئالەمدە بولسىڭىز، مەندىن خۇشخەۋەر كۈتۈڭ. ئۇ ئالەمگە كەتكەن بولسىڭىز، روھىڭىز ئەمىن بولسۇن. مەن سىزنىڭ شاگىرتىڭىز بولۇشقا مۇناسىپ ئىش قىلىمەن.»

7

دەرۋەقە، ئۇ ئۆزىنىڭ شۇ يازغانلىرىغا بىنائەن يېڭى بىر تاكتىكىلىق پىلان تۈزۈپ چىقتى. بۇ پىلان بويىچە، بىرىنچى-دىن، پۈتۈن چېرىكلەرنىڭ ئىچىدىن ئۈچ مىڭ نەچچە يۈزىنى

ئاللاپ، قورال - ياراغلىرىنى باشقىدىن خىللاپ، ئۇلارنى ئۈچ قىسىمغا بۆلدى. بىر قىسىمنى شوپۇل تەرەپكە، يەنە بىر قىسىمنى بارىكۆل ئارقىلىق نېرىتكىرگە، ئۈچىنچى قىسىمنى قوزغىلاڭچىلارنىڭ باش شتابى جايلاشقان تاراتى تەرەپكە تەقسىم قىلىپ، ئۆزى مۇشۇ قىسىمغا بىۋاستە قوماندانلىق قىلماقچى بولدى. ئىككىنچىدىن، بىرنەچچە يۈز تۆگىنى ھەربىي تەمىنات كارۋىنى قىلىپ، ئىككى - ئۈچ ئايلىق ئوزۇق ۋە ئوق - دورىنى بىللە ماڭدۇرماقچى ۋە ھەربىر قىسىمغا بىردىن سىمسىز رادىئو بەرمەكچى بولدى. ئۈچىنچىدىن، مەلۇم ساندىكى چېرىكنى شەھەردە زاپاس قالدۇرۇپ، ھارغان - چارچىغان ياكى ئۆلگەن-يارىلانغانلارنىڭ ئورنىغا ۋاقتى - ۋاقتىدا سەپلەپ تۇرۇش ۋە لازىم تېپىلغاندا، قىسىم بويىچە شەھەرگە قايتىپ، بىرەر ھەپتە ئارام ئېلىۋالغاندىن كېيىن، يەنە جەڭگە ئاتلىنىشنى بەلگىلىدى.

قىش كېتىپ، باھار كىرىش بىلەن تەڭلا، چېرىكلەر شۇ پىلان بويىچە ئومۇمىي ھۇجۇمغا ئۆتتى. ئۇزۇنغا بارماي، بەشىر باغداشنى تاشلاپ، ئۆز ئەتراپىدىكى ئادەملىرى بىلەن نوم تەرەپكە قاچتى. يۈسۈپ تەيجىمۇ شۇ قاتاردا ئىدى. يولۋاس قورايىدىن ئېچكىرىدىكى تاغلارغا چېكىنىپ بىر مەزگىل قارشىلىق كۆرسەتكەچ بىر تۈركۈم كىشى بىلەن ئەنشىگە يەنى ماجۇڭيىڭنىڭ قېشىغا قېچىپ كەتتى. قالغانلار بولسا ھاجى بىلەن سالى دورغا قاتارلىق كىشىلەرنىڭ باشچىلىقىدا گاھ بۆلۈنۈپ، گاھ توپلىنىپ، گاھ قېچىپ، گاھ قوغلاپ دېگەندەك كەسكىن قارشىلىق كۆرسىتىشكە باشلىدى. بىر - بىرىگە زەنجىر كەبى چېتىلىپ، بىرىنىڭ ئارقىسىدىن بىرى چوقچىيىپ تۇرغان قاتمۇقات تاغلار، چۆچەكلەردىكى كوھىقاپلارنىڭ دەرۋازىلىرىدەك سۈرلۈك كۆرۈنىدىغان غارلار، يىلپىز ئۈۋىلىرىدەك يوشۇرۇن ئۆڭكۈرلەر، ئايغىر ئاتنىڭ يالىدەك قېلىن ئورمانلىقلار،

كىرپىنىڭ تىكىنىدەك قويۇق چاتقاللىق توقايلىقلار، قوي-
نىڭ ئۈچىيىدەك تولغىماچ تار جىلغىلار، گاھ ئىككى پۈتلۈق
بولۇپ ئاغزىنى ئېچىپ تۇرغان ئېيىققا، گاھ ئېتىلىشقا تەييار-
لىنىپ خىرىس قىلىپ ياتقان يولۋاسقا ئوخشىشىپ كېتىدىغان
قۇرام تاشلار — مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى قوزغىلاڭچىلار ئۈچۈن
باشپاناھ، چېرىكلەر ئۈچۈن قەبرىگاھ ئىدى.

بەختكە قارشى، قىش كىرە-كىرمەيلا، ئۆتكەن يىلىنىڭ
ئەكسىچە، ھېچقاچان بولۇپ باقمىغان قەھرىتان سوغۇق باشلى-
نىپ كەتتى. قار شۇنداق قېلىن چۈشتىكى، بەزى يەرلەردە
ئاتنىڭ قارنى قارغا تېگىپ قالاتتى. چېرىكلەر ئوت قويۇپ
ۋەيران قىلىۋەتكەن ئۆي-ماكانلىرىنى تاشلاپ، مىلتىق تۇتقان
كىشىلەر نەگە بارسا، شۇلار بىلەن بىللە كۆچۈپ يۈرگەن
بالا-چاقىلار ئاق قار، كۆك مۇز بىلەن قاپلانغان ئاي دالى-
لاردا گاھ سوغۇقتىن، گاھ ئاچلىقتىن قاتتىق قىيىنىلىشقا باشلى-
دى. قورسىقى توق، بويى پۈتۈن چېرىكلەر بولسا قوماندان-
لىق شتابىنىڭ مەخسۇس بۇيرۇقى بويىچە، ئاتايىن شۇنداق
ئۇششاق بالىلار ۋە قېرى-چۈرىلەر كۆپرەك قىسىملارنى تاللاپ
تۇرۇپ، خۇددى پادىغا تەگكەن بۆرىدەك شىددەت بىلەن ھۇ-
جۇم قىلاتتى. يىگىتلەر بىر ياقتىن بالا-چاقىلارنى قوغداپ،
بىر ياقتىن دۈشمەن ھۇجۇمىنى قايتۇرۇشقا مەجبۇر بولاتتى.
ئۇلار مۇنداق چاغلاردا تاشلىغىلى بولمايدىغان يۈكىنى يەلكى-
سىدە كۆتۈرۈپ، يىرتقۇچ بىلەن قاتتىق ئېلىشىۋاتقان بىر ئەپ-
سانىۋى پالۋانغا ئوخشىشىپ كېتەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە،
ئۇلارنىڭ ئوق خالتىلىرى قۇرۇپ قېلىۋاتاتتى. ئوق
ياسايدىغان روزى ئۇستا بولسا ئۆزىنىڭ ئەسۋاب-سايمانلىرى
بىلەن بىللە زەمبىرەك ئوقىدا پارچە-پارچە بولۇپ
كەتكەنىدى.

شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە سادىق قورمال تاشقى موڭغۇلدىن يەنە ياردەم سوراش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. هاجى بۇ تەكلىپكە قوشۇلۇپ، سادىق قورمال بىلەن ئۆزىنىڭ ئىنىسى باقىنىياز ۋە قاسىم ئەپەندى باشلىق كىشىلەرنى نۇرغۇن ئالتۇن-كۆمۈش، يىگىرمە جۈپ بارىكۆل ئېتى، بىرمۇنچە تۈلكە، بۆرە، سۆلەيسۈن تېرىلىرى، بۇغا-بۆكەن مۈڭگۈزى قاتارلىق قىممەتلىك سوۋغاتلار بىلەن تاشقى موڭغۇلغا ماڭدۇردى. ئۇلار بىر ھەپتىگە قالماي، باشلىرى ساڭگىلىغان ھالدا قۇرۇق قول قايتىپ كېلىشتى. ئۇلارنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ قېتىم تاشقى موڭغۇل ھۆكۈمىتى ياردەم بېرىشتىن باش تارتقانىمىش. سەۋەبى، يولۋاس باشلىق كىشىلەر قۇمۇل خەلقى نامىدىن ماجۇڭيىڭنى قايتىدىن شىنجاڭغا تەكلىپ قىلغان، ھازىر ماجۇڭيىڭ بىرنەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن يولغا چىقىش ئالدىدا تۇرغانىمىش. ھازىردىن باشلاپلا ماجۇڭيىڭنىڭ بىر قىسىم چېرىكى قۇمۇل تاغلىرىدا ھەرىكەت قىلىۋېتىپتىمىش. «سىلەرنىڭ خەۋىرىڭلار بولمىسا كېرەك، — دەپتۇ جامىسىن دورجى، — ھازىر جىياڭ جيېشى ماجۇڭيىڭ قوشۇنىنى ئاتالمىش دۆلەت ئارمىيىسىنىڭ ئوتتۇز ئالتىنچى دىۋىزىيىسىگە ئۆزگەرتىپ، ئۇنى شۇ دىۋىزىيىنىڭ كوماندىرلىقىغا تەيىنلىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، يېقىندا ياپون جاھانگىرلىكى جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ئۈچ ئۆلكىنى قورال كۈچى بىلەن بېسىۋالدى. ئەمدى شىنجاڭغىمۇ تاجاۋۇز قىلىشىنىڭ يولىنى ئىزدەپ، ماجۇڭيىڭنىڭ قوماندانلىق شىتابىغا ئۆز جاسۇسلىرىنى كىرگۈزۈپتۇ. مۇستاپا كامال تەرىپىدىن تۈركىيىدىن قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيادا قوراللىق ئەكسىلئىنقىلابىي ھەرىكەتلەردە بولۇپ، ئاخىر تېگىشلىك جازاسىنى تارتقان ئەنۋەر پاشانىڭ بەزى قاچقۇن ئوفىتسېرلىرى، مەسىلەن، كامال كازىم ھازىر ماجۇڭيىڭ-

نىڭ قېشىدا ئىكەن. دېمەك ماجۇڭيىڭدەك ئەكسىيەتچى يەنە سىلەرنىڭ سېپىڭلارغا قوشۇلۇش ئالدىدا تۇرغان شارائىتتا، ھازىرچە سىلەرگە ياردەم بەرگىلى بولمايدۇ.»

بۇ گەپنى ئاڭلاپ، سورۇندىكىلەرنىڭ رەڭگى ئۆچۈپ، كۆزلىرى چەكچىيىپ كەتتى.

— سىز گەپ قىلمىدىڭىزمۇ؟ — دەپ قاسىم ئەپەندىگە كايىشقا باشلىدى ھاجى، — ماجۇڭيىڭ دېگەن لۈمودى بىلەن مېنىڭ پېيىزىم پىشمايدىغانلىقىنى بىلەتتىڭىزغۇ.

— ئەلۋەتتە بىلىمەن ۋە بىلگىنىمنى ئۈچۈن بىر مۇنچە ئىزاھاتلارنىمۇ بەردىم. — دېدى قاسىم ئەپەندى كىچىككىنە قايرىلما بۇرۇتىنى سىلاپ ئولتۇرۇپ، — بىراق مەسىلە بىز ئويلىغاندەك ئاددىي ئەمەس ئىكەن ھاجى ئاكا. جاھان دورجى ئېيتقاندەك، ھەم جياڭ جيېشى بىلەن، ھەم چەت ئەل جاھانگىرلىكى بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن ماجۇڭيىڭ بۇ ئىنقىلابقا سۇقۇنۇپ كىرىۋاتسا، تاشقى موڭغۇل ھۆكۈمىتى بىزگە ياردەم بېرىشنى ئەلۋەتتە خالىمايدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ ھەممىسى تاشقى موڭغۇل ھۆكۈمىتىگە دۈشمەن.

— ئۇلار دۈشمەن بولسا مېنىڭ نېمە كارىم؟ — دېدى ھاجى تېخىمۇ چېچىلىپ، — ياردەم بەرسە ماڭا بېرىدۇ. ماجۇڭيىڭغا بېرەمتى! ئۇنداق ئادەم باشتا ياردەم بېرىمىز دەپ مەيدىسىگە مۇشتلىمىسا بولمامدۇ؟ بۇ قالماقلاردىنمۇ كۆپ كەلمىگۈدەك.

— ئۇنداق دېگىلى بولماس ھاجى ئاكا، — دەپ ئېتىراز بىلدۈردى قاسىم ئەپەندى. ئاندىن ئەھۋالنى يەنىمۇ تەپسىلىرەك چۈشەندۈرۈشكە باشلىدى.

— بولدى-بولدى، ئەپەندىم، — دېدى ھاجى، قوپاللىق بىلەن ئۇنىڭ گېپىنى بۆلۈپ، — بەرمەسنىڭ ئېشى پىشماس

دەپ، باھانە دېگەن جىق نېمە. بىزگە ياردەم بەرسە بىكارغا بېرەمدۇ؟ يەنە ئالتۇن - كۈمۈش لازىم بولسا بۇگۈن بېرەل - مىسەك، ئەتە - ئۈگۈن بەرمەيـمىزمۇ؟ ماجۇڭيىڭ دۈشمەن بولسا، موڭغۇل دېگەن يوغان ھۆكۈمەت، ئەسكەر چىقىرىپ، ئۇنىڭ ئالدىنى توسۇسا بولمامدۇ؟

قاسىم ئەپەندى ئۇنداق قىلىشنىڭ تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى يەنى تاشقى موڭغۇل ماجۇڭيىڭغا قارشى شىنجاڭ-غا ئەسكەر كىرگۈزسە، خەلقئارا قانۇنغا مۇۋاپىق كەلمەيدى-غانلىقىنى چۈشەندۈردى.

ھاجى بۇ گەپلەرگىمۇ ئانچە پىسەنت قىلمىغاندەك، قاسىم ئەپەندىگە تەتۈر قاراپ ئولتۇراتتى.

— تاشقى موڭغۇل ياردەم بەرمىسە، ئۆزىمىزنىڭ ھالى بۇ تۇرسا، ئەمدى قانداق قىلارمىز؟ — دېدى سادىق قورمال مەيۈس قىياپەتتە.

— قانداق قىلارمىز دېگەنلىرى نېمىسى! — دېدى سالى دورغا شالاڭ كەلگەن سېرىق ساقىلىنى تىتىرىتىپ، — بىز باشتا ھېچكىمدىن بىر تال ئوق سورىمايمۇ ئىشنى باشلاۋەر-گەن. ھېلىمۇ بۇ قالماقلار ياردەم بەرمىسە، ئۆلۈپ قالماسمىز، كەچ قويغان خۇدا ئاچ قويماس.

— دورغام راست ئېيتتىلا، — دېدى ھاجى بىردىنلا جانلىنىپ، — بوپتۇ ئاغىنىلەر، ئۇلار ياردەم بەرمىسە بەرمىسۇن. ياراتقان خۇدا بىزنى مۇشۇ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ماكانلىرىمىزدىن، مۇشۇ تاغۇ تاش، مۇشۇ دالا - قىرلاردىن ئايرىمىسىلا بولغىنى! يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم دەپ مەيدانغا چىقتۇقمۇ، بولدى، ئاخىر-غىچە ئېلىشىپ كۆرىمىز. بىز يالغۇز ئەمەس. مەخسۇت باينىڭ گېپىگە قارىغاندا، تۇرپانلىق قېرىنداشلارمۇ جىم ياتماپتۇ.

ئاندىن ئۇ يانچۇقىدىن ئىككى پارچە خەتنى چىقىرىپ،

قاسىم ئەپەندىگە ئۇزاتتى ۋە «قېنى ئوقۇڭ، ھەممەيلەن
ئاڭلىسۇن.» دېدى. بۇ خەتلەرنىڭ بىرى مەخسۇت مۇھىتىنىڭ،
يەنە بىرى شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ خېتى بولۇپ، بۇ
خەتلەرنى ئىككى كۈن بۇرۇن ھېلىقى تۇرپانلىق ئۇۋچى
ھەبىبۇل ئېلىپ كەلگەنىدى. مەخسۇت مۇھىتىنىڭ خېتىدە قۇمۇل
خەلقىنىڭ زۇلۇمغا قارشى قەھرىمانانە كۈرەشلىرىدىن ئىلھاملىنىپ،
تۇرپان، پىچان، توقسۇن ۋە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بەزى
جايلىرىدىمۇ ئىنقىلاب ئۇچقۇنلىرى يېنىشقا باشلىغانلىقى،
ئىلى، ئالتاي تەرەپلەردىمۇ ھۆكۈمەتكە خەۋپ يېتىۋاتقانلىقى،
جىڭ شۇرېننىڭ قېشىدا ھېچقانچە چېرىك قالمىغانلىقتىن،
ئۈرۈمچىنى قوغداش ئۈچۈن ئۇزۇنغا قالماي قۇمۇلدىن چېرىك
يۆتكەشكە مەجبۇر بولىدىغانلىقى، مۇشۇنداق پايدىلىق ئەھۋالـ
دا، قۇ.ز.ن. قوزغىلاڭچىلىرى بىرنەچچە ئاي چىداشلىق بېرىدىـ
غان بولسا، غەلىبىنى چوقۇم كاپالەتكە ئېرىشتۈرۈش مۇمكىنـ
لىكى تەپسىلىي بايان قىلىنغان. شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ
خېتىدە قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرىغا يالقۇنلۇق سالام ۋە مەدھىيەـ
لەردىن كېيىن مۇنداق دېيىلگەن: «بۈگۈنكى قۇمۇل تاغلىرى،
بۇ تاغلاردا تىز بىلەن تەڭ قار كېچىپ، دۈشمەن ئوقىغا
قارشى كۆكرەك كېرىپ ئارسلاندەك كۈرەش قىلىۋاتقان ئۇيغۇر
ئوغلانلىرى شىنجاڭدىكى ئېزىلگەن مىللەتلەرنىڭ ئۈمىد مەشـ
ئىلى بولۇپ قالدى. ئىلاھىم بۇ مەشئەل تېخىمۇ يورۇغاي،
ئۇنىڭ يالقۇنى بىلەن ئازادلىق تاڭلىرى ئېتىپ، باراۋەرلىكـ
ئەركىنلىك باھارى باشلانغاي، بىزنىڭ كۆزىمىز سىلەردە.
قەلبىمىز سىلەردە! قانىتىم بولسا، شۇ تاغلار تامان ئۇچۇپ
بارسام، شۇ باتۇر ئوغلانلار قاتارىغا قوشۇلۇپ، لاچىندەك
پەرۋاز قىلسام، ھېچ بولمىسا باتۇر ئەزىمەتلەرنىڭ جەڭ
تۇلپارىغا قارايدىغان ئات باقارى بولسام كاشكى! ئەلھەمدۇلىللا

شۈكرى، ئۆيغۇنلۇق ئىدىيىمىز ئويغانماقتا. ئويغانماقتىلا ئەمەس، كۆزىنى ئېچىپ ئالەمگە بېقىپ قولىدىكى كويزا، پۇتىدىكى كىشەننى كۆرۈپ، غەزەپ بىلەن سىلكىنمەكتە. قوزغىلىشقا ئىنتىلمەكتە. يېقىن ئارىدا قۇمۇل تاغلىرىدىكىگە ئوخشاش بۇ يەردىمۇ جەڭ سادالىرى ياڭرايدۇ.

جان ئۆلۈم خەۋپىدە قالدى، كۆزلىرىمدىن ياندى ئوت،
ئۆلسەم غازى، ئەگەر ئۆلسەم شېھىتلەردىن ھېساب.
كۆرگۈلۈكنى كۆرگۈلۈك، يا ئابدۇخالىق ئۆلگۈلۈك،
ئىككىسىنىڭ بىرىگە تۇرماق، ھەر جانغا بولسۇن شۇ خىتاب.

دەپ ئۆزۈمنى شۇ جەڭگە ئاللىقاچان ئاتاپ قويغانمەن. ئىلاھىم، پات ئارىدا دىدار كۆرۈشۈپ، بىرلىكتە جەڭ قىلىشنى نېسىپ قىلغاي، ئامىن!»

— ھۆششەرە، — دەپ ۋارقىراپ تاشلىدى سالى دورغا ھاياجىنىنى باسالماي، — تۇرپانلىق قېرىنداشلارغا بارىكاللا، ئوغۇل بالىدەك گەپ قىپتۇ! ئىش ئۇلارنىڭ ئېيتقىنىدەكلا بولسا نۇسرەت چوقۇم بىزنىڭ بولغۇدەك. قېنى ھاجىم گەپ قىلسىلا، پەرمانلىرىنى بەرسىلە، بىز قانداق قىلساق بولۇر؟

ھاجى ھەممىگە بىرقۇر قاراپ چىقىپ مۇنداق دېدى:

— ئەمدى ئىش شۇ يەرگە يەتتى. پىدائىيلارغا گەپنىڭ راستىنى قىلايلى. ئۆلۈمدىن قورقىدىغانلار مىلتىقنى قويۇپ، ئۆز يولىغا كەتسۇن، ئۇلارنى زورلىمايمەن. بىز بىر يەرگە توپلىشۋالماي، تارقىلايلى، توپلىشۋالسان جەرەنگە ئوق ئاسان تېگىدۇ. سالى دورغا كۈنچىقىشتا، سادىق قورمال

ئېرىنگىر بىلەن ئاراتۇرۇكتە تۇرغاي، مەن مۇشۇ تەرەپلەردە تۇراي. شۇنداق قىلساق، دۈشمەننىڭ كۈچىمۇ چېچىلىدۇ. بالا-چاقىلارنىمۇ ئوقتىن ساقلىغىلى بولىدۇ. مېنىڭ گېپىم شۇ.

بۇنىڭغا ھەممەيلەن قوشۇلدى. ھاجى شۇ كۈنى ئاخشىمى يوغان گۈلخان ئەتراپىغا توپلانغان پىدائىيلارغىمۇ شۇ مەزمۇندا سۆز قىلدى. ئۇنىڭ قوپال كەلگەن بوم ئاۋازى ئۆرۈك ۋە قارىغاي ئوتتۇنىنىڭ يالقۇنىدا چىرايلىرى چوغدەك قىزىرىپ، كۆزلىرى چولپاندەك پارقىراپ تۇرغان كىشىلەرنىڭ باشلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، ئېگىز تاغلار بىلەن قورشالغان بىر پۈتۈن جىلغىدا ياڭراۋاتقاندەك ئاڭلىناتتى. ئۇنىڭ «ئۆلۈمدىن قورقىدىغانلارغا رۇخسەت، مىلتىقىنى قويۇپ ئۆز يولىغا كەتسۇن!» دېگەن گېپىگە جاۋابەن تەرەپ-تەرەپتىن «ئۆلسەك شېھىت، قالساق غازى!»، «قاچان بولسا بىر ئۆلۈم!»، «بىزنى ئاپىمىز ئوغۇل دەپ تۇغقان!» دېگەنگە ئوخشاش شوئارلار گۈلدۈرمامىدەك گۈرۈلدەپ، ھاۋادا پۇلاڭلىدغان مىلتىق-قىلىچلار چاقماقتەك چاقناپ كەتتى.

شادا پاچاق ھوشۇر كانتۇ چىبىركىلەردىن غەنىيمەت ئالغان يۈزى كەڭ، ئۆزى قىسقا قىلىچىنى پۇلاڭلىتىۋاتقاندا، مىرۇل مەرگەن ئۇنىڭغا ھەۋەس بىلەن قاراپ، «بويۇڭ چەنزىدەك ئۇزۇن بولغان بىلەن قىلىچىڭ پاتمىخوتۇنىڭ قىڭرىقىدەك قىسقا ئىكەن» دەپ چاقچاق قىلدى.

— قىلىچىم قىسقا بولغان بىلەن قولۇم ئۇزۇن، ئۇكۈنكى جەڭدە ئۆزلەنى تېگىگە بېسىۋالغان ھېلىقى پىلىدەك يوغان چىبىركىنىڭ بويىنىنى ئۈزگەن قىلىچ مۇشۇ، — دەپ پىخىلداپ كۈلدى ھوشۇر كانتۇ.

توختىنىياز زور گەپكە ئارىلاشتى:

ـــ سەنزە خېلى ئادەم بولـۇپ قالدىـڭ جۇمۇ، نەمـدىـغۇ كانتۇلۇق قىلماسسەن؟!

ـــ ئەمدى كانتۇلۇق قىلسام، شىڭ زىخۇينى ① كانتۇ-لاپ كېلىمەن دەپ يەنە كۈلۈپ قويدى ئۇ.

ئۇنىڭ شىڭ زىخۇي دېگىنى شىڭ شىسەي ئىدى. شىڭ شىسەي بولسا قوزغىلاڭچىلارنى ئىز قوغلاپ يوقىتىش پىلانى بويىچە بىرنەچچە ئايدىن بېرى، خۇددى بىر چوڭ پادىنىڭ ئارقىسىغا چۈشۈۋالغان، ئەمما چوپانلارنىڭ تايىقىدىن قورقۇپ، بىراقلا تېگىـش قىلالـماي يـۈرگەن ئاچ بـۆرىـگە ئوخـشـاش سوكۇلداپ يۈرەتتى. ھاجىـنىڭ ھېلىقى تەشـەبـبۇسـى بىـلەن قوزغىلاڭچىلارنىڭ بىرقانچە قىسىملارغا بۆلۈنۈپ، تارقاق تۇرماقچى بولغانلىقى ئۇنىڭغا ياغدەك يېقىشى مۇمكىن ئىدى. سالى دورغا سەل كېچىكىپ بولسىمۇ، بۇنى ھېس قىلىپ، ھاجىغا ئۆز پىكرىنى ئېيتتى. ھاجى ئۇنىڭ گـېپىـگە قۇلاق سالـمىدى. ئەكسىچە، خۇددى ئۇنىڭ بىلەن خۇشلاشماقچى بولغانـدەك، «ئۆزلەنى خۇدايىمغا ئامانەت. پات - پات چاپـارمەن ئەۋەتـىپ تۇرسىلا» دېدى. سالى دورغـا مەيـۈس قىـياپەتـتە، «خەيـر، نەدە بولساق ئامان بولايلى» دەپ ئورنىدىن تۇرغاندا، ھاجى مۇنداق دېدى:

ـــ سوپى مەرگەننى مېنىڭ يېنىمدا قالسىلا دېسەم، ئاينىساخان قىزىمدىن ئايرىلالمايمەن، ئۇنىڭغا ئىـجىـل بولـۇپ قاپتىمەن، ئۇنى ھـەر كـۆرسەم، رەھمەتلـىك مەگـلىك بالام تىـرىلىپ كەلگەندەك بولـۇپ قالىـدۇ، دەپ ئۇنىـمىدى. ئۇنى بىرىنچىدىن، خۇداغـا، ئانـدىن قالـسا ئۆزلەگە تاپـشـۇردۇم. ئۇ گوۋالنى يانلىرىدىن ئايرىمىسلا، ھە ئېيتماقچـى، يەنە بىر

① زىخۇي ـــ قوماندان،

گەپ: قىز بالا دېگەن خام گۈشكە ئوخشاش نېمە، يېغىلىق يىللىرى تېخىمۇ شۇنداق بولىدۇ. بېشىنى ۋاقتىدا ئوڭلاپ قويغانلىرى ياخشى.

— رەھمەت ھاجىم، كۆڭۈللىرىدىكىنى ئۇقتۇم. مېنىڭ غېمىممۇ شۇ. — دېدى سالى دورغا كۆزىگە ياش ئېلىپ، — رەھمەتلىك مەڭلىك نىياز ئوبدان ئوغۇل ئىدى. مەندىن سەۋەدلىك ئۆتۈپ كەتتى. خۇدانىڭ ئۆزى گۇناھىمدىن ئۆتەر ھېلى بولسىمۇ كېچىكتۇرمەي...

سالى دورغا گېپىنىڭ ئاخىرىنى ئېيتالماي، ئۆيىدىن چىقىپ كەتتى. ئۇ ئۆز ئېلى بىلەن شەرق تەرەپكە كۆچۈپ. ئۇزۇن ئۆتمەي يەنى 1932 - يىلى 10 - نويابىر كۈنى جىلىك شۇرېن شىڭ شىسەي بىلەن لى خەيرۇغا «خوجىنىيازى يوقاتساڭلار قۇمۇل تەۋەسىدە غەنىيمەت ئېلىنغان پۈتۈن بايلىق سىلەرنىڭ تەسەررۇپىڭلاردا بولسۇن» دېگەن مەزمۇندا تېلېگرامما ئەۋەتتى. «قۇمۇل تەۋەسىدە غەنىيمەت ئېلىنغان پۈتۈن بايلىق»، بۇ ئاز گەپ ئەمەس ئىدى. نەچچە يۈز يىلدىن بېرى يۈز مىڭلىغان ئەمگەكچىلەرنىڭ پېشانە تەرلىرى بىلەن كۆز ياشلىرى بەدىلىگە جۇغلانغان ۋاڭ ئوردىسىنىڭ خەزىنىسى يەنى گۆزەللەرنىڭ چىشىدەك يالتىراپ تۇرىدىغان ئۈنچە - مەرۋايىتلار بىلەن چوغدەك قىزىرىپ تۇرغان بەدەخشان ياقۇتلىرى، باققالنىڭ دۇكىنىدا دۆۋىلىنىپ تۇرغان قوغۇن - تاۋۇزدەك دۆۋە - دۆۋە يامبۇلار، خۇمدانىدىكى خىشقا ئوخشاش تىزىپ قويۇلغان كېسەك ئالتۇنلار، يانجىپ قويۇلغان كۆمىقوناق دانلىرىدەك دۆۋىلىنىپ ياتقان كېپەك ئالتۇنلار، سىتا - نوكتىن قويۇلۇپ چىققان توگىمىگە ئوخشاش دۆۋە - دۆۋە تىللالار، سۆكسۆك ئوتۇنىدەك قىرلاپ قويۇلغان بۇغا - بۆكەن مۈڭگۈزلىرى، قاتار - قاتار ئېسىپ قويۇلغان تۈلكە، بۆرە،

سۆلەيسۈن تېرىلىرى تالان - تاراچ قىلىنىپ هارۋا - هارۋىلار-
دا ئۆرۈمچىگە ماڭدۇرۇلغاندىن كېيىنمۇ، بۇ خەزىنىنىڭ خېلى
بىر قىسمى قۇمۇل يامۇلىدا ساقلىنىپ قالغانىدى. ئۇنىڭ
ئۈستىگە، تاغلاردا نەچچە يۈز مىڭلىغان قوي، نەچچە ئون
مىڭلىغان يىلقا، كالا، تۆگە ئوتلىماقتا. مانا ئەمدى شۇ باي-
لىقلارنىڭ كۆپ قىسمى، هېچ بولمىغاندا، يېرىمى شىلىڭ شىسەي-
نىڭ تەسەررۇپىغا ئۆتىدۇ ياكى ئۆتتى. بۇنىڭ هەممىسى
خوجىنىياز باشلىق قوزغىلاڭچىلارنىڭ خۇنى ئۈچۈن تۆلەنگەن
هەق ئىدى. دۇنيادا مۇنداق ئامەتلىك جاللاتلارمۇ بولىدىكەن!
ئۇنى ئاز دەپ نەچچە ۋاقىتتىن بېرى دومىلانغانىسېرى يوغى-
ناپ كېتىۋاتقان قار توپىغا ئوخشاش كۈنسايىن زورىيىۋاتى-
قان قوزغىلاڭچىلار توپىنىڭ بىرنەچچە بۆلەككە بۆلۈنۈپ
كەتكەنلىكى شىلىڭ شىسەي ئۈچۈن ئامەت ئۈستىگە ئامەت
بولدى. ئۇ ئۆزىگە كەلگەن بۇ قوش ئامەتتىن قاتتىق سۆيۈن-
گەن هالدا، پۈتۈن كۈچىنى هەممىدىن خەتەرلىك بولغان
خوجىنىياز هاجىنىڭ قىسمىغا قاراتتى ۋە ئاخىر ئۇنى
پۈتۈنلەي دېگەن تاغنىڭ قاپتىلىدىكى تۈيۈق جىلغىغا قاپساپ
قويدى. پۈتۈنلەي جىلغىسى ئۆز نامىغا لايىق ئالدى تەرىپى
ئاسمان - پەلەك قارلىق تاغ، ئىككى قاسنىقى قاتمۇقات
تاغ تىزمىلىرى بىلەن قورشالغان پۈتەي جىلغا بولغاچقا،
ئۇ يەردىن چىقىپ كېتىش هەرگىز مۇمكىن ئەمەس ئىدى.
شىلىڭ شىسەي ئېگىز چوققىدا دۇربۇن بىلەن بۇ ئەهۋالنى
ئېنىق كۆزەتكەچ، جىلغىنى تىنماي توپقا تۇتۇشقا بۇيرۇق
بەردى ۋە ئىس - تۈتەك ئىچىدە قالغان جىلغىغا بىردەم قاراپ
تۇرغاندىن كېيىن چېدىرغا قايتىپ كىرىپ، تۆۋەندىكى
قۇرلارنى خاتىرە دەپتىرىگە يېزىپ قويدى:
«بۈگۈن خوجىنىياز بىلەن ئۇن يەتتىنچى قېتىم ئۇرۇ-

شۇۋاتىمەن. بىرنەچچە ئايغا سوزۇلغان قاتتىق ئېلىشىشتىن كېيىن ئاخىر بۇ يىرتقۇچ يىلپىزنى خالتا كوچىغا سولىۋالدىم. قانتى بولسىمۇ بۇ يەردىن ئۇچۇپ كېتەلمەيدۇ. ئۇنىڭ پەيمانى ئەمدى توشقان ئوخشايدۇ. ئۇ ئەمدى زەمبىرەك ئوقلىرىدا كۇكۇم-تالقان بولۇپ كەتمىگەن تەقدىردىمۇ، جۇدۇن-چاپقۇن سوقۇپ تۇرغان بۇ ئەجەل جىلغىسىدا پۈتۈن قەۋمى بىلەن مۇزلاپ ئۆلىدۇ. يا بولمىسا قول كۆتۈرۈپ ئەل بولىدۇ. ئەي ئاسمان خۇداسى، ئەمدى بەس! خوجىنىياز بىلەن ئون سەككىزىنچى قېتىم ئۇچراشقىنىمدا، يا ئۇنىڭ كېسىلگەن بېشىنى، يا شۇ باشنىڭ ئالدىمدا ئېگىلىپ تۇرغىنىنى كۆرەي، چۈنكى بۇ ئۇرۇش يەنە سوزۇلسا، قالغان چېرىكلىرىمدىنمۇ ئايرىلىپ قالىدىغان ئوخشايمەن.»

شىڭ شىسەينىڭ دۇئاسى ناھايىتى تېز ئىجابەت بولدى. ئارىدىن بىر كۈن ئۆتۈپ چاشكا ۋاقتىدا، ھاجىنىڭ قارارگاھى تەرەپتىن ئاق بايراق كۆتۈرگەن ئاتلىقلار كۆرۈندى. شىڭ شىسەي بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن بىر دۆڭگە چىقىپ، دۇربۇن سېلىشقا باشلىدى. ئۇ ئۆز قىياسىنىڭ توغرا چىققانلىقىدىن ناھايىتى مەمنۇن بولغان بولسا كېرەك، قويۇق بۇرۇتىنى پات-پات سىلاپ كۈلۈمسىرەپ قوياتتى. بىرەر سائەتتىن كېيىن توختىنىياز زور باشلىق ئۈچ ئاتلىق كىشى قورال-ياراغ ئارتىلغان ئاتلارنى يېتىلەپ، ئۇنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە. ئەللىك سەككىز تال مىلتىق بىلەن بىر پىلىموتنى ئۇنىڭ ئالدىغا قويۇپ، جىم قاراپ تۇرۇشتى.

— ھەممىسى شۇمۇ؟ — سورىدى شىڭ شىسەي ئۆزىنىڭ تۇگچىسى ئارقىلىق.

— قالغىنىنى ئەتە مۇشۇ گاختا تاپشۇرىمىز، — دېدى توختىنىياز جۇۋىسىنىڭ يەڭلىرىگە قونغان قار چېچەكلىرىنى ئاستا

قىقىشتۇرۇپ.

— بوپتۇ، مەن كەڭچىلىك قىلاي، ئەمما خوجىنىيازغا ئېيتىپ قويۇڭلار، بۇ قېتىم مېنىڭ بۇرۇتۇمغا چالما تىزىمەن دەپ ئويلىمىسۇن. قانداق ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغىنىنى ئۇ مەن-دىن ياخشىراق چۈشىنىدۇ، ئاڭلىدىڭلارمۇ؟

شىڭ شىسەي شۇ گەپلەرنى قىلىۋېتىپ، بىگىز قولىنى شىلتىپ قويدى.

توخنىياز زور ئۈنىڭ بۇ ئەلپازىغا پىسەنت قىلمىغانىدەك، «خوپ، ئەتە مۇشۇ گاختا كۆرۈشەيلى.» دەپ كۈلۈپ قويدى.

شۇ كېچىسى ھاجىنىڭ قارارگاھىدىكى گۈلخانلار ئادەتتىن-كىدىن زىيادىرەك لاۋۇلداپ تۇراتتى. شىڭ شىسەي بۇنى ئايدالىدا تۈنەشكە مەجبۇر بولغان قوزغىلاڭچىلارنىڭ سوغۇق-تىن دالدىلىنىشقا قىلىۋاتقان چارىسى دەپ چۈشەندى. دەرۋەقە، توپ-توپ ئۇششاق باللار بىلەن قېرى-چۈرىلەر شۇ گۈلخانلارغا قاقلىنىپ ئولتۇراتتى. ئەتراپتا ئاستا ئۇچۇپ يۈرگەن قار ئۇچقۇنلىرى گۈلخان يورۇقىدا خۇددى شامالدا تۆكۈلۈۋاتقان شاپتۇل چېچەكلىرىگە ئوخشاش كۆرۈنەتتى. قالغان ئادەملەر قانداقتۇر ئىشلار بىلەن، جۈملىدىن ئالدىراپ يۈرۈپ كىگىز ئۆيلەرنى يىقىتىش بىلەن بەنت ئىدى. پەقەت بىرلا كىگىز ئۆيدە ھاجى بىلەن قاسىم ئەپەندى خەلىچە خېنىمنىڭ قىلىۋاتقان ئىشىغا زوقلىنىپ قاراپ تۇراتتى. خەلىچە خېنىم بولسا، قارا چىراغ يورۇقىدا يۇڭ قەلەمنى قارا سىياھقا پات-پات چىلاپ، ھاجىنىڭ ئاغزىدىن چىقىۋاتقان گەپلەرنى گاھ ئۆز پېتى، گاھ ئانچە-مۇنچە تۈزىتىپ، بىرەر مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى ئاق خەسىگە يېزىۋاتاتتى.

8

تاڭ ئېتىپ قارلىق چوققىلاردىن چېچىلغان قۇياش نۇرلىرى ئاق شايىغا بېسىلغان زەردەك يالتىراشقا باشلىغاندا، پۈتۈتى جىلغىسى خۇددى ئۇزاق يىللار ئۇيقۇغا بەند قىلىنغان تىلسىماتتەك جىمجىت ياتاتتى. ئىككى - ئۈچ كۈندىن بۇيان نەچچە يۈزلىگەن ئادەم ۋە بىرنەچچە مىڭ چارپايغا ئاشىيانە، تىنماي ئېتىلىپ تۇرغان توپ - زەمبىرەكلەرگە نىشانە بولغان بۇ جىلغىدا ئەمدى ئادەم تۇرماق، ئىت - مۈشۈكنىڭمۇ ئەسىرى كۆرۈنمەيتتى. پەقەت يوغان قاپاق تېرەكنىڭ شېخىدا ئېسقلىق تۇرغان بىر پارچە ئاق خەسە قاردىن كېيىنكى ئىزغىرىن شامالدا لەپىلدەپ تۇراتتى. بۇ ئاخشام چىراغ يورۇقىدا خەلچە خېنىمنىڭ قولى بىلەن ئۈستىگە خەت يېزىلغان ھېلىقى خەسە ئىدى.

شىڭ شىسەي قوزغىلاڭچىلارنىڭ مۇنداق تۇيۇقسىز غايىب بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، تامدەك قېتىپ قالدى ۋە دەرھال ھوشىنى يىغىپ، «بۇ مۇمكىن ئەمەس، مۇمكىن ئەمەس!» دەپ بىر چوققىغا چىقىپ، دۇربۇن سېلىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ئاق پەلەي كىيگەن قوللىرى تىترەپ، قويۇق بۇرۇتى قىمىرلاپ كەتتى ۋە شۇ يەردە تۇرۇپلا، دەرھال چارلاپ كېلىشكە بۇيرۇق بەردى.

چارلىغۇچى قىسىملار قايتىپ كېلىپ، ھېلىقى خەسىنى ئۇنىڭغا كۆرسەتتى ۋە بۇنىڭدىن باشقا ھېچنېمە قالمىغانلىقىنى مەلۇم قىلدى.

— ئوقۇ! — دېدى شىڭ شىسەي تۇڭچىسىغا ۋارقىراپ.

تۇڭچى خەسىنى چېدىرنىڭ ئوتتۇرىسىغا يېيىپ تۆۋەندىكى سۆزلەرنى قورمۇ قور ئوقۇپ تەرجىمە قىلىشقا باشلىدى:

«شىڭ زىخۇي جانابلىرى، بىزنى ۋەدىسىدە تۇرماي قېچىپ
كېتىپتۇ دەپ كايىمىغاي، ۋەدە دېگەن ئادەم بىلەن ئادەم
ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان ئىش. سىز بۆرە، بىز قوي، ئاچ بۆ-
رىگىزە پالانى كۆنىڭ پالانى سائىتىدە ئالدىڭىزغا بارىمىز،
بىزنى شۇ چاغدا يەڭ دەپ ۋەدە بەرگىلى بولامدۇ؟ سىلەرنىڭ
ئۆتكەنگە سالاۋات، ئەل بولساڭلار ئەپۇ قىلىنىسىلەر دېگەن
گېپىڭلار يالغان بولغانغا ئوخشاشلا، بىزنىڭمۇ قورال تاپشۇرۇپ
ئەل بولىمىز دېگەن گېپىمىز يالغان. بۇنىڭ ۋەجى شۇلدۇر-
كى، بۆرە بىلەن قوينىڭ ئوتتۇرىسىدا ھەرگىز راست گەپ
بولمايدۇ. شىڭ زىخۇي ئېيتىپ باقسۇن، ئۆتكەنگە سالاۋات،
ئەپۇ قىلىمىز دېگەن نېمە گەپ؟ بۇ گەپچە بولغاندا بىز گۇ-
ناھلىق ئوخشمايمىزمۇ؟ بىز زادى نېمە گۇناھ قىلدۇق؟
شۇنچە يىللاردىن بۇيان پۇت - قولىمىزنى چۈشەپ، شىلىلمىزگە
مىنىپ، قۇل قىلىپ كەلگىنىڭلارنى ئاز دەپ دىنىمىزنى،
ئۆرپ - ئادىتىمىزنى دەپسەندە قىلىپ ھەتتا خوتۇن - قىزلى-
رىمىزنىڭ ئىپپەت - نومۇسىغا تېگىشكە باشلىغىنىڭلاردا، بۇنىڭ-
غا چىدىماستىن، داد دېگىنىمىزمۇ گۇناھ بولامدۇ؟ قوتاندىكى
قويغا تەگكەن بۆرە گۇناھلىقمۇ ياكى بۆرىگە ئوق چىقار-
غان چوپان گۇناھلىقمۇ؟ زادى كىم كىمدىن ئەپۇ سورىشى
كېرەك؟ مۇبادا قورال تاپشۇرۇپ ياراشساق، سىلەر راستىنلا
ئۆتكەنگە سالاۋات دەمسىلەر؟ شىڭ زىخۇينىڭمۇ ياڭ جاڭجۇڭغا
ئوخشاش كالا ھارۋىسىدا توشقان تۇتىدىغانلىقىنى كىم بىل-
مەيدۇ؟ رەھمەتلىك تۆمۈر خەلپىنىڭ ئىسسىق قېنى ھېلىمۇ
بۇرنىمىزغا پۇراپ تۇرۇپتۇ. بىزدە، ياغاچ قازاندا ئاش بىر
قېتىملا پىشىدۇ، دېگەن ماقال بار. بۇنى ئاڭلاپ قويۇڭ. ئەمدى
ئادەم بويى قار - مۇز بىلەن قاپلىنىپ، ھەممە يېرىدە بىگىز-
دەك ئۇچلۇق خادا تاشلار چوقچىيىپ تۇرغان پۈتۈتى داۋى-

نىدىن قانداق ئېشىپ كەتكىنىمىزگە كەلسەك، بۇ ئەسىرلەرنى
ئۆزىمىز ئېچىپ بەرمىگۈچە، شىڭ زىخۇي تاكى روزى مەھ-
شەرگىچە بۇنىڭ تېگىگە يېتەلمەيدۇ. شىڭ زىخۇي ئاگاھ بول-
غايكى، بىزنىڭ كىندىك قېنىمىز مۇشۇ زېمىنغا تۆكۈلگەن،
مۇشۇ زېمىننىڭ سۇلىرى ئانىمىزنىڭ ئۇغۇز سۈتى بىلەن تو-
مۇرىمىزغا كىرىپ، بىزگە ھاياتلىق بەرگەن. خۇلاسە كالام،
بۇ زېمىن بىزنىڭ ئانىمىز. ئانىنىڭ قۇچىقى ئۆز پەرزەنتى
ئۈچۈن ھەر زامان ئوچۇق. ئاسماندا سارنىڭ قارىسى كۆرۈن-
گەن ھامان توخۇ چىغدا ئۆز چۈجىلىرىنى قانىتى ئاستىغا
يوشۇرىدۇ. ئەمما بۇ زېمىن ئۇنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ پۇت-
قولىنى چۈشەپ، قېنىنى ئىچمەكچى بولغانلارنى قانىتى ئاس-
تىغا ئەمەس، قەھر - غەزىپىگە ئالىدۇ. ئۇنداقلارغا قاراڭغۇ
گۆر بولىدۇ. مۇبادا شىڭ زىخۇي بۇ گەپلىرىمىزگە ئىشەنمى-
سە، بىز ئاشقان پۇتۈن داۋىنىدىن ئېشىپ باققاي!»

تۆگىچى «تۆگىدى» دەپ يەرگە قاراپ تۇردى. شىڭ شى-
سەي ئاچچىقىدىن يېرىلىپ كەتكۈدەك بولۇپ، يەردە ياتقان خە-
سىنى دەسسەپ تېپىپ «كۆيدۈرۈۋېتىڭلار، ھازىرلا كۆيدۈرۈڭ-
لار!» دەپ ۋارقىرىدى-يۇ، بۇ پىكرىدىن دەرھال يېنىپ،
«ياق، ئوبدان ساقلاپ قويۇڭلار، كېيىن خوجىنىيازدىن ھېسا-
بىنى ئالىمەن.» دېدى ۋە شۇئان بىرەر يۈز كىشى بىلەن پۇ-
تۈن جىلغىسىغا ئات سالدى. ئۇ جىلغا ئارىلاپ ئالدىراش
كېتىۋېتىپ، ئالدىدىكى ئاسمان - پەلەك داۋاندىن كۆزىنى ئۈز-
مەيتتى. ئاخىر، داۋان تۈۋىگە كېلىپ، بىردەم قاراپ تۇردى-
دە، شتاب باشلىقىنى ھاجىنىڭ بۇ داۋاندىن قانداق چارە
بىلەن ئېشىپ كەتكەنلىكىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاپ يازما مەلۇ-
مات يېزىپ چىقىشقا بۇيرۇپ، ئۆزى شۇ يەرگە چېدىر - بارگاھ
تىكتۈردى. شتاب باشلىقى بىر ئاق ئورۇس ئىنژېنېر بىلەن

ئوتتۇزدەك چىرىكنى باشلاپ، پۈتتۈتى داۋىنىغا ياماشتى ۋە شۇ ئاخشىمى شىلى شىسەيگە بىر پارچە يازما مەلۇمات تاپشۇردى. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەندى:

«ئىسيانچى ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ داۋاندىن ئېشىپ كەتكەنلىكى ھەقىقەتەنمۇ كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان بىر مۆجىزە بوپتۇ. بىزنىڭ مۆلچەرىمىزچە، بۇ داۋاننىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن بىرەر مىڭ مېتىر كېلىدىكەن. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىزىغا قارىغاندا، ئۇلار داۋاننىڭ يانباغرى بىلەن مېڭىپتۇ. داۋاننىڭ يانباغرى بولسا ئۈچلۈق مۇنارلاردەك دىڭگىيىپ تۇرغان سانسانجاق - سانجاق خادا تاشلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، خۇددى بېلىق سىرتىغا ئوخشاش سىلىق يەر ئىكەن. بۇ يەرنى قاپلاپ تۇرغان قارنىڭ قېلىنلىقى بىر - ئىككى چى كېلىدىكەن. ئېھتىمال بۇ يەرلەرگە ئادەم بالىسى ھېچقاچان ئاياغ بېسىپ باقمىغان بولسا كېرەك. قار ئۈستىدىكى ئىزلار شۇنىڭدىن دالالەت بېرىدۇكى، بۇ ئۇيغۇرلار ئالدى بىلەن ئات - ئۇلاغلىرىنى، ئۇنىڭدىن كېيىن مال - ۋارانلىرىنى ھەيدەپ ماڭغۇزغان، قەدەم قويغىلى بولمايدىغان ئازگاللىقلارنى تاغدىن غۇلاپ چۈشكەن مال - ۋارانلارنىڭ ئۆلۈكى بىلەن تىندۇرۇپ، بەزى يەرلەرگە شاخ - شۇمبىلارنى ياتقۇزۇپ، ئۈستىگە كىگىز - گىلەم، يوتقان - كۆرپە ۋە تېرە - پالاس قاتارلىق نەرسىلەرنى يېيىپ، يول ھاسىل قىلغان، ئۆزلىرى ئۆتۈۋالغاندىن كېيىن بۇ يولنى ئۇدۇللۇق بۇزۇپ ماڭغان. قار - مۇز ئارىلاش چارپاي ئۆلۈكلىرى بىلەن تىندۇرۇلغان بۇ يولنىڭ پەقەت ئازغىنا قىسمىنى تەكشۈرۈشكە مۇۋەپپەق بولدۇق. ئۇنىڭ قانچىلىك ئۇزۇنلۇققا سوزۇلغانلىقىنى تەكشۈرۈپ چىقىشقا ئىمكانىيەت بولمىدى. تەكشۈرۈش جەريانىدا، ئۈچ كىشىمىز غۇلاپ كېتىپ، قار ئاستىدا قالدى.»

شىڭ شىسەي بۇ مەلۇماتنى ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن قاپاقلىرى سېلىنغان ھالدا قوللىرىنى ئارقىسىغا تۇتۇپ، تار چېدىرنىڭ ئىچىدە خۇددى ھايۋانات باغچىسىدىكى تۆمۈر قەپەسكە چۈشۈپ قالغان بۆرىگە ئوخشاش ئۇيان-بۇيان مېڭىشقا باشلىدى. بىر ھازادىن كېيىن «ئارقىسىدىن قوغلاش زادى مۇمكىن ئەمەسمۇ» دەپ، شتاب باشلىقىنىڭ قارشىسىدا توختىدى. شتاب باشلىقى يەنە بىرمۇنچە دەلىللەرنى كۆرسىتىپ، قوغلاشنىڭ ناھايىتى خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ چىقتى. شىڭ شىسەي ئۇلۇغ-كىچىك تىنىپ، ئۆزىنى يىغما كارىۋاتقا تاشلىدى. قالغانلار چېدىردىن چىقىپ كەتتى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ قۇلىقىغا جىڭ شۈرېنىنىڭ ھەرىگە ئوخشاش غۇڭۇلدىغان بوغۇق ئاۋازى ئاڭلىنىۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى:

— خوجىنىيازنى يوقاتساڭلار، قۇمۇل تەۋەسىدە غەنىيمەت ئېلىنغان ھەممە بايلىق سىلەرنىڭ تەسەررۇپىڭلاردا بولسۇن!

يەنە بىرياقتىن ھېلىقى قېرى پولكوۋنىكقا ئوخشاش رەقىبلىرىنىڭ تېرىسى كۆلگەن بىلەن گۆشى كۆلمەيدىغان مەسخىرىلىك چىرايىدىكى كىنايىلىك ئىپادىلەر كۆزىگە كۆرۈنۈۋاتقاندەك سېزىلەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئورنىدىن سەكرەپ قوپۇپ، ئەسەبىيلىك بىلەن ۋارقىراشقا باشلىدى:

— خەپ خوجىنىياز! سەن مېنى مال-دۇنيادىنمۇ مەھرۇم قىلدىڭ، رەقىبلىرىمگە كۈلكىمۇ قىلىپ بەردىڭ. توختاپ تۇر، زامان ئۆزۈن تېخى، بىركۈنى بولمىسا، بىركۈنى سېنى مۇشۇ قارلىق تاغلىرىڭ بىلەن بىللە باش ئەگدۈرۈپ، بىر قوشۇق قېنىڭنى ئىچمىسەم!

شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە، جىڭ شۈرېندىن «تۇرپان قوزغىلىپ كەتتى، قۇمۇلنى تاشلاپ، دەرھال تۇرپانغا لەشكەر تارتىڭ!» دېگەن مەزمۇندا جىددىي بۇيرۇق كېلىپ قالدى.

شىڭ شىسەي خىيال ئەتچىلىكتىن قۇتۇلغىنىغا ئىچ - ئىچىدىن
خۇشال بولغان بولسىمۇ، ھاجىنىڭ خۇنى بەدىلىگە ۋەدە قىلىن-
غان ھېلىقى بايلىقنىڭ مېھرىدىن كېچەلمەي ياكى ئۆزىنى
تېخىمۇ ئەتىۋارلاشتۇرۇش ئۈچۈن بولسا كېرەك، يوقىلاڭ باھا -
نىلەر بىلەن قۇمۇلدا يېتىۋالدى. باش قوماندان لى خەيرۇ
بۇنى سەزگەچكە، نۇرغۇنلىغان ئالتۇن - كۈمۈش ۋە جاۋاھىرات-
لارنى ئالدىغا قويۇپ، ئۇنىڭ تېزرەك يولغا چىقىشىنى ئۆتۈندى.
شۇنداق قىلىپ، 1933 - يىلى يانۋارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا
شىڭ شىسەينىڭ بىرنەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇنى قانلىق قى-
لىچىنى پۇلاڭلىتىپ، تۇرپان تەرەپكە ئاتلاندى. نېپىز ئاپئاق
قار بىلەن قاپلانغان دەشت - باياۋاندا خۇددى يوغان بىر قارا
يىلاندەك ئۆزۈنىدىن ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كېتىۋاتقان بۇ قوشۇن-
نىڭ قۇيرۇق تەرىپىدە، ئېگىز كۆرپە تۇماقلىرىنى چۆمكۈرۈپ
كىيىۋالغان كۆك كۆز، سېرىق ساقال رۇس سولداتلىرى ئول-
جا - غەنىيمەت بىلەن تومپايغان قويۇنلىرىنى پات - پات
سىلاپ قويۇپ، ئويناق ئاتلارنىڭ ئۈستىدە مەغرۇر ئولتۇرۇ-
شاتتى. شىڭ شىسەي بولسا ئەڭ ئاخىرىدىكى ئىككى ماشىنا
بىلەن بىر قاتاردا كېتىۋاتقان يۇك ماشىنىسىنىڭ كابىنى-
كىسىدا سېرىق بۇدۇر چاچلىق شوپۇر بىلەن يانمۇيان
ئولتۇرۇپ، ئوڭ قول تەرەپتە قېلىۋاتقان ئېگىز قارلىق تاغ-
لاردىن كۆزىنى ئۈزمەي خىيال سۈرەتتى.

9

شىڭ شىسەي ئاساسىي قوشۇننى باشلاپ كەتكەندىن
كېيىن باش قوماندان لى خەيرۇ «ئەمدى قوزغىلاڭچىلار شە-
ھەرگە ھۇجۇم باشلايدۇ» دېگەن ئەندىشىدە، ئىشىنىڭ ئالدىنى

ئېلىش ئۈچۈن ئون مىڭ جىڭ ئۇن، تېرىق مىڭ سەر پۇل ۋە يەنە بىرمۇنچە سوۋغاتلار بىلەن تاغقا ئەلچى چىقىرىپ، يارىشىپ قېلىش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇ بىرەر يىلدىن بۇيان، گاھ تىركىشىپ، گاھ قېچىپ، بولۇپمۇ ئاشلىقتىن قاتتىق قىسىلىپ، ھېچ ھالى قالمىغان قوزغىلاڭچىلارغا بۇ تەكلىپ ياغدەك ياقىدۇ دەپ ئويلايتتى. بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلىش... قىلماسلىق توغرىسىدىكى كېڭەش ۋاقتىدا سالى دورغا باشلىق كىشىلەر «ئەمدى لى دارىن بىزنى سېتىۋالماقچى بوپتىمۇ؟ بىزنىڭ خۇنىمىز شۇنداق ئەرزانمىكەن؟» دەپ يارىشىشقا زادى قوشۇلمىدى. بىراق ھاجى ھېچ كۈتمىگەن يەردىن چىقىپ، يارىشىش تەرەپدارى بولدى.

— بۇ نېمە قىلغانلىرى؟ — دېدى سالى دورغا ئۇنىڭغا قاتتىق تىكىلىپ.

ھاجى «ئەل-يۇرت بەك تاسقىلىپ كەتتى، يىگىتلەرنىڭمۇ جېنى تۆمۈر ئەمەس. پالتا چۈشكۈچە كۆتەك دەم ئاپتۇ دەپ، بىزگىمۇ بىرئاز ئارام كېرەك. لى دارىننىڭ نىيىتىنىمۇ چۈشىنىپ تۇرۇپتىمەن.» دېگەنگە ئوخشاش گەپلەر بىلەن سالى دورغىلارنى قايىل قىلدى ۋە چېرىكلەردىن ئولجا ئالغان كونا مىلتىقلاردىن يىگىرمە تالنى ياراشقانلىقنىڭ بەلگىسى قىلىپ ئەلچىلەرگە تاپشۇردى-دە، «لى دارىنغا ئېيتىڭلار، بىزدە مۇسۇلمانچىلىقمۇ ئاستا-ئاستا بولىدۇ، دېگەن گەپ بار.» دەپ ئۇلارنى يولغا سالدى. لى خەيرۇ ھازىرچە شەھەرگە ھۇجۇم بولۇپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئالغانلىقىغا شۈكرى قىلىپ، تاغ يوللىرىدىكى چېرىكلىرىنى شەھەرگە قايتۇرۇپ كەلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ مىلتىق ئاۋازلىرىمۇ توختاپ، جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرۈشكە باشلىدى.

شۇ ئارىدا ئىنقىلاب بورانلىرى تۇرپان ئويمانلىقىدىن

ئۆتۈپ، ئالتاي تاغلىرىدىكى قازاق ئاۋۇللىرىدىمۇ گۈرۈلدەشكە باشلىدى. بوران ئاۋازىدىن قاتتىق سارسىمىگە چۈشۈپ قالغان جىلڭ شۈرېن قۇمۇلدىن ۋاز كېچىپ، ئۈرۈمچىنى شىمالدىن كېلىدىغان خەۋپتىن مۇداپىئە قىلىش نىيتىدە، لى خەيرۇ-نى گۇچۇڭغا يۆتكەپ كەتتى. قوزغىلاڭچىلار شەھەردە ئانچە كۆپ چېرىك قالمىغانلىقىنى بىلىپ، دەرھال ھۇجۇم باشلىدى ۋە ئۇزۇن ئۆتمەي پۈتۈن قۇمۇل دىيارى ئۇلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. تىرىك قالغان چېرىكلەر قوراللىرىنى تاپشۇرۇپ، ئەسىر سۈپىتىدە لوچېڭ شەھىرىگە قامىلىپ يېتىۋەردى. بازار رايو-نىغا جايلاشقان خەنزۇ پۇقرالار «ئەمدى چەنتۇلار بىزنى قىرىپ تاشلايدىغان بولدى» دېگەن ئەندىشىدە قالغانىدى. دەرۋەقە، قان تۆكۈش دەرىجىسىگە يەتمىگەن بولسىمۇ، ئۇيەر-بۇ يەردە خەنزۇ پۇقرالارنى بوزەك ئېتىدىغان ئىشلار كۆرۈلۈشكە باشلىدى.

شۇنداق پەيتتە ھاجىنىڭ نامىدىن «ھېچكىم تىنچ ياتقان پۇقراغا چېقىلمىسۇن. كىمدەكىم بۇنىڭغا خىلاپلىق قىلسا، قاتتىق جازالىنىدۇ!» دېگەن مەزمۇندا دوقمۇش-دوق-مۇشلارغا ئېلانلار چاپلاندى. ھەتتا كوچا-كويلارغا چارلى-غۇچىلار قويۇلدى. شۇنداق بولۇۋاتقىنىغا قارىماي يەنىلا بەزى ھادىسىلەر تۇغۇلماقتا ئىدى.

بىركۈنى ئەل ياتار چاغدا، ھوشۇر كانتۇ ئۆز يىگىت-لىرىدىن ھېيتەم باشلىق بەش كىشى بىلەن كوچا چارلاپ يۈرۈپ، لوچېڭ شەھىرىنىڭ غەرب دەرۋازىسى ئالدىدىكى دوق-مۇشقا كەلگەندە، غۇۋا چىراغ يېنىپ تۇرغان مەيخانىدىن قىيا-چىيا ئارىلاش يىغا ئاۋازى ئاڭلىنىپ قالدى. يىگىتلەر قەدەملىرىنى تېزلىتىپ كېلىپ، دۇكاننىڭ قىيا ئوچۇق تۇر-غان ئىشىكىدىن قارىدى: پاختىلىق چاپىنىنىڭ ئۈستىدىن

تاسما بەلباغ باغلىۋالغان ئوتتۇز ياشلار چامىسىدىكى ئات يۈزلۈك بىر ئادەم پۇتىغا ئېسىلىۋالغان موماي بىلەن بوۋايغا تاپانچا تەڭلەپ، ئۇلارنىڭ قولىدىن يۇلقۇنۇپ چىقماقچى بولۇۋاتاتتى. موماي بىلەن بوۋاي بولسا بىرنېمىلەرنى دەپ نالە-پەرياد قىلىۋاتاتتى. ھوشۇر كانتۇ بىر قاراپلا ئۇ ئادەمنى تونۇۋالدى. بۇ بەشىرنىڭ لۈكچەكلىرىدىن ئەمەن سوزۇق ئىدى. ھوشۇر كانتۇ يىگىتلىرى بىلەن دەرھال دۇكانغا باستۇرۇپ كىرىپ، جېدەلنى باستى ۋە ئەمەن سوزۇقتىن نېمە بولغانلىقىنى سورىدى. ئەمەن سوزۇق جاۋاب بېرىش ئورنىغا قېچىشقا ئۇرۇندى. يىگىتلەر توسۇۋالغاندا، ئۇ «نېرى تۇرۇش، بولمىسا ئوق چىقىرىمەن.» دەپ ئۇلارغا تاپانچا تەڭلىدى. ھېيتەم ئۇنىڭ قولىغا چاققانلىق بىلەن بىرنى تېپىپ، تاپانچىسىنى يەرگە چۈشۈرۈۋەتتى ۋە ھايت-ھۇيت دېگۈچە يىگىتلەر ئۇنى باغلىۋالدى. ئۇنىڭ ئاغزىدىن گۆپۈلدەپ ھاراق پۇراپ تۇراتتى. ھېيتەمنىڭ ئانچە-مۇنچە خەنزۇچە بىلىدىغانلىقى ئەسقاتتى. ئۇ ھېلىقى بوۋايدىن گەپ سوراپ ئەھۋالنى ئېنىقلىدى. مەلۇم بولدىكى، ئەمەن سوزۇق باياتىن بېرى ھاراق ئىچىپ ئولتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ قىزىغا يامان كۆزى بىلەن قاراشقا باشلاپتۇ. قىز ئۇنىڭدىن قېچىپ، دۇكاننىڭ ئىچكىرىسىدىكى ياتاق ئۆيگە كىرىپ كېتىپتۇ. بىرئازدىن كېيىن ئەمەن سوزۇق «بېشىم ئاغرىۋاتىدۇ، ئازراق ئارام ئېلىۋالاي.» دەپ ياتاق ئۆيگە كىرىپتۇ-دە، قىزغا زورلۇق قىلىشقا ئۇرۇنۇپتۇ. قىزنىڭ ئەسلىدە يۈرەك ئاغرىقى بار ئىكەن، ئۇ قاتتىق قورقۇپ كەتكەنلىكىدىن ھوشسىزلىنىپ يىقىلىپتۇ ۋە شۇ ھامان جان ئۈزۈپتۇ. ئەمەن سوزۇق بۇنى كۆرۈپ قاچماقچى بولۇۋاتقاننىڭ ئۈستىگە بۇلار كىرىپ قاپتۇ.

يىگىتلەر دەرھال چىراغ كۆتۈرۈپ، ئىچكىرىدىكى ئۆيگە

كىردى. دەرۋەقە، ئون يەتتە ـ ئون سەككىز ياشلاردىكى بىر قىز
كاڭدا سىزغۇلۇپ ياتاتتى. ھوشۇر كانتىڭ ئۆي ئىگىلىرىگە
«خاتىرجەم بولۇڭلار، بۇ لوكچەك چوقۇم ئۆز جاجىسىنى يەي-
دۇ.» دەپ قويۇپ، ئىمىن سوزۇقنى ھاجىنىڭ شتابىغا ھەي-
دەپ كېلىپ، مىرۇل مەرگەنگە تاپشۇردى. مىرۇل مەرگەن
ئەھۋالنى ھاجىغا مەلۇم قىلدى.

ئەتىسى ئەتىگەندە، ھاجى بىر تۈركۈم ئادەملىرى بىلەن
ۋەقە يۈز بەرگەن يەرگە ئات چاپتۇرۇپ كەلدى (يىگىتلەر
ئىمىن سوزۇقنىمۇ قولىدىن باغلاپ، ھەيدەپ كەلگەنىدى.)
مەيخانا ئالدىغا بىردەمدىلا نۇرغۇن ئادەم يىغىلىپ كەتتى.
ھاجى ئۆز تۆگىچىسى ئارقىلىق ھېلىقى بوۋاي بىلەن موماي-
دىن بىرقۇر گەپ سوراپ، قىزنىڭ جەسىتىنى كۆزدىن كە-
چۈرۈپ چىقتى، ئىمىن سوزۇقنى شۇ مەيخانىنىڭ ئالدىدىلا
ھەممىگە قارىتىپ تۇرۇپ، ئۆز قولى بىلەن ئېتىپ تاشلىدى،
ئاندىن يىگىتلىرىگە بۇيرۇق بېرىپ، مەيخانىدىكى ھەممە
ھاراق تۇڭلىرىنى چاقتۇرۇۋەتتى. باشقا مەيخانىلارنىمۇ تاقاشقا
بۇيرۇق بېرىپ، شتابىغا قايتىپ كەتتى. بۇ ۋەقە بىردەمدە
پۈتۈن شەھەرگە پۇر كەتتى.

بەشىر بولسا كېچىچە ئوينىغان مەشرەپنىڭ ھاردۇقى
بىلەن تېخى ئۇخلاۋاتاتتى. قولچوماقلىرى ئۇنى ئويغىتىشقا
پېتىنالمىدى. چۈشكە يېقىن ئۇيقۇدىن باش كۆتۈرگەن بەشىر
ئۆزىنىڭ يېقىن كىشىسى ئىمىن سوزۇقنىڭ ھاجى تەرىپى-
دىن ئېتىپ تاشلانغىنىنى ئاڭلىغان ھامان، ئوندەك قوراللىق
ئادىمى بىلەن ھاجىنىڭ شتابىغا ئات سالدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ
قاپاقلىرى مۈشتەك ئىششىپ، كۆزلىرى قىزىرىپ كەتكەن، چى-
رايى بولسا شامالدا قېتىشىپ كەتكەن جىگەردەك بۇزۇلۇپ
كەتكەنىدى. ئۇ ھاجىنى ھويلىدا ئۇچرىتىپ، ئاتتىن چۈش-

مەي تۇرۇپلا: «بۇ نېمە قىلغانلىرى؟ مېنىڭ ئاددەممنى مەندىن بىسوراق ئېتىپ تاشلايدىغان ھوقۇقنى ئۆزلەرگە كىم بەردى؟» دېدى. ھاجى ئۇنىڭغا نەپرەت كۆزى بىلەن قاراپ:

— ھە ...، مۇنداق دېسىلە! ئۇ خوتۇنتالاق ئۆزلەرنىڭ ئادەملىرىممىدى؟ ۋاي ئىست، بۇنى بىلگەن بولسام، ئۆزلەرنى چىللىتىپ كېلىپ، كۆزلىرىگە كۆرسىتىپ تۇرۇپ ئېتىۋېتەر ئىدىم، — دېدى.

— بۇ نېمە دېگەنلىرى، — دەپ ئاتتىن چۈشتى بەشىر، ئاندىن ھاجىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، «بىر خىتاي قىزى ئۈچۈن بىر مۆمىن مۇسۇلماننى، يەنە كېلىپ، قولىغا قورال ئالغان پۈتۈن باشلىق بىر يىگىتنى ئېتىۋېتىش قايسى كىتابتا بار؟» دېدى.

— مېنىڭ كىتابىمدا بار، — دېدى ھاجى بىر قەدەم ئالغا مېڭىپ، — ئۇ خوتۇنتالاق مۇسۇلمانمىكەن تېخى! مۇسۇلمان بولسا ھاراق ئىچىۋېلىپ خەقنىڭ قىزىغا زورلۇق قىلامدۇ؟ يىگىت ئىمىش تېخى؟ يىگىت بولسىزە، ئۆزىنى جەڭدە كۆرسەتمەي، قولىدا بىر تال كۆسەيمۇ يوق تىنچ ياتقان پۇقراغا ئۆكتەملىك قىلامدۇ؟ بىز نېمىدەپ ئىنقىلاب قىلغان؟

بەشىر قىزىرىپ-تاتىرىپ يېرىلغۇدەك بولۇپ كەتتى ۋە «ياق، مەن خۇنغا خۇن ئالماي قويمايمەن.» دەپ قولىنى بېلىدىكى تاپانچىسىغا ئۇزاتتى. بىراق ھاجىنىڭ «تۇت بۇ لومودىنى!» دەپ بۇيرۇق بېرىشى بىلەن يىگىتلەر ئۇقتەك ئېتىلىپ كېلىپ بەشىرنى باغلىۋالدى ۋە ئۇنىڭ يېنىدىكى ئادەملىرىنىمۇ قورالسىزلاندۇردى. ئارقىدىنلا ھاجىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن بەشىرنىڭ قارارگاھى قورشىۋېلىنىپ، پۈتۈن قورال-ياراقلار تارتىۋېلىندى. كەچقۇرۇن سالى دورغا ۋە قاسىم ئەپەندىلەرنىڭ ئارىغا چۈشۈشى بىلەن باغلاقتىن بوشىتىلغان بەشىر تالاپ تاشلانغان ئىتتەك سالپىيىپ، ئاستا ئۆز ماكانىغا ماڭدى.

شۇ ۋەقەلەردىن كېيىن ھەممە خەق دېگۈدەك ھاجىغا

ئىشەنچ بىلەن قاراپ، «يۇرتىنى مۇشۇ ئادەم سورىسا تىنچلىق
بولغۇدەك» دەپ تۇرغاندا، ئۇ يۈسۈپ تەيجىنىڭ قېشىغا كەل-
دى. يۈسۈپ تەيجىنىڭ شەھەردىكى ئوردىسىمۇ ئاللىقاچان كۆ-
يۈپ ۋەيران بولۇپ كەتكەچكە، ئۇ ئۆزىنىڭ شەھەر سىرتىدىكى
بىردىنبىر ساق قالغان باغچىسىغا جايلاشقانىدى. قېرى تەيجى
ئۆرۈك ئوتۇنى قىزارتىپ تۇرغان نەقىشلىق مورىنىڭ ئالدىدا
ھاجى بىلەن يانمۇيان ئولتۇرۇپ، ھال - ئەھۋال سوراشقان-
دىن كېيىن، ئىمىن سوزۇق بىلەن بەشىرگە كۆرۈلگەن چارىدىن
ناھايىتى مەمنۇن بولغانلىقىنى ئېيتتى ۋە:

— ئاللا بىزگە نۇسرەت ئاتا قىلىپ، يۇرت ئۆز قولىمىزغا ئۆت-
تى، ئەمدى يۇرتنى ئوبدان سوراپ، ئەھلى پۇقراغا ئاسايىشلىق
يەتكۈزۈشىڭىزگە ئىمانىم كامىل، — دېدى.

ھاجى يوغان ئالقانلىرىنى ئوتقا قاقلاپ ئولتۇرۇپ مۇڭ-
داق دېدى:

— مەن تەيجى بەگ غوجامنىڭ ئالدىلىرىغا مۇشۇ گەپ
ئۈچۈن كەلگەن. ئىنشائاللا، يۇرت ئۆز قولىمىزغا ئۆتتى.
ئەمدى بۇ يۇرتقا ئۆزلە ئاتا بولمىسىلا بولمايدۇ.

— سىزچۇ، سىزدەك باھادىر غازى، غالىب سەركەردە
تۇرغان يەردە، بىزدەك قېرىلارغا نېمە ئىش بار؟ — دېدى
يۈسۈپ تەيجى مۇلايىملىق بىلەن.

— يوقسۇ تەيجى بەگ غوجام، — دېدى ھاجى ئۇنىڭغا
جىددىي قاراپ، — مەن جەڭ قىلىشنىلا بىلىمەن. يۇرت سوراش
مېنىڭ قولۇمدىن كەلمەيدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە تۇرپانلىق قېرىندا-
شلارمۇ قوزغىلىپ كېتىپتۇ. مەن ئۇلارنىڭ قېشىغا چىقمىسام
بولمايدۇ. ئۆزلە يۇرتقا ئاتا بولمىسىلا، يولۋاس ئەتىلا ئەنشى-
دىن يېنىپ چىقىپ، بەشىر بىلەن ئىككىسى قۇمۇلنى بېشىغا
كىيىۋالۇرمىكىن!

— ئۇنى شۇ چاغدا كۆرۈرمىز، — دېدى يۈسۈپ ئەيجى مەيۈس ھالدا، — ئەمما مېنىڭ يۇرت سورىغۇچىلىكىم يوق، بۇنداق ئىشلاردىن كۆڭلۈم قاپتۇ. زامان تېزرەك تىنچىسا ھەرەمگە سەپەر قىلىپ، ئۇلۇغ يەرلەرنى تاۋاپ قىلىشقا باراي دەۋاتىمەن.

شۇنىڭ بىلەن گەپ تۈگىدى. ھاجى غەمكىن خوشلىشىپ قايتتى. ئەتىسى يەنە ھاجىنىڭ نامىدىن «ئون ئىككى تاغ ۋە بەش شەھەرنى بۇرۇنقى دورغىلار سورايدۇ. دەۋا ـ دەستەك ئىشلىرى شەرىئەت ھۆكمى بىلەن بولىدۇ. خەنزۇ پۇقرالارنى ئۆز ئىچىدىن تەيىنلەنگەن بازار بەگلىرى بىلەن شاڭيۇەلار باشقۇرىدۇ» دېگەن مەزمۇندا كوچىلارغا ئېلان چاپلاندى. ھاجىنىڭ ئۆزى بولسا سالى دورغا باشلىق كىشىلەر بىلەن بىرلىكتە شەھەرنىڭ بىر مەنزىل غەربىگە جايلاشقان ئاستانە دېگەن يۇرتنى قارارگاھ قىلىپ، قوشۇنىنى رەتلەش ۋە تولۇقلاش ئىشىغا كىرىشىپ كەتتى. ئۇنىڭ شەخسى مۈلكى بولغان قوشتىكەن كارىزى شتاب ئۆيى قىلىندى. يالىڭاچلىنىپ قالغان سۇۋادان تېرەكلىرى ئارىسىدىكى بۇ كەڭ ھويلىنىڭ ئەتراپىغا نەچچە ئونلىغان كىگىز ئۆي ۋە چېدىرلار تىكىلىپ كەتتى. ھەر ئېھتىمالغا قارشى ئۈرۈمچى يولىغا قاراۋۇللار قويۇلغانىدى. ئۇلار كۈندۈزلىرى ئېگىز دۆڭ ۋە تۇرالارغا چىقىپ ئەتراپنى كۆزەتسە، كېچىلىرى ئاتلىق يۈرۈپ، چارلاش ئېلىپ باراتتى.

بىر كۈنى چۈش مەزگىلىدە نېپىز قار بىلەن قاپلانغان دالىنىڭ كۈنپېتىش تەرىپىدىن يەنى ئۈرۈمچى تەرەپتىن توپتوغرا ئاستانىگە قاراپ، ئالدىراش كېلىۋاتقان بىر توپ ئاتلىقنىڭ قارىسى كۆرۈنۈپ قالدى. ئۇلار چېرىكلەرگە ئوخشىمايتتى. بىراق بەزىلىرىنىڭ مۈرىسىدە مىلتىق ئېسىقلىق تۇرغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. توخنىياز زور ئۇلارنىڭ نېمە ئادەملەر ئىكەنلىكىنى بىلىپ كېلىش ئۈچۈن، دەرھال بىر توپ يىگىت بىلەن دالا تەرەپكە ئات سالدى.

ئون يەتتىنچى باب

يالقۇنتاغ ئېتىكىدە بوران

ئۇچقۇندىن يانار يالقۇن.

— ئا. س. پۇشكىن.

1

تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ شىمالىدا غەربتىن شەرققە سوزۇلغان بىر تاغ بار. ئۇ خۇددى چۆچەكلەردە ئېيتىلغىنىدەك، قاتتىق جەڭلەردىن كېيىن ھاردۇق ئېلىپ يانپاشلاپ ياتقان مىس تەنلىك، دىۋە قامەت بىر ئەپسانىۋى پەھلىۋانغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

قەدىمكى زامانلاردا بۇ يەرگە كەلگەن سەيياھلار بۇ تاغنىڭ خۇددى خۇمداندىن يېڭىلا چىققان خىشقا ئوخشاش قىزغۇچلۇقىنى ۋە جەزىرىمە ئاپتاپتا ئۇتتەك يېلىنجاپ تۇرغانلىقىغا قاراپ، ئۇنى يالقۇنتاغ دەپ ئاتاشقان. بىراق بۇ سەيياھلار ئۇنىڭ ياز كۈنلىرى شۇنداق قىزىپ كەتكەن بىلەن قىش كۈنلىرى ئۈزىدىن مۇزدەك شامال چىقىرىپ تۇرىدىغانلىقىنى ئېسىگە ئالمىغان ياكى ئۇنىڭ ئېتىكىدىكى يۇرتلاردا قىشلاپ كۆرمىگەن بولسا كېرەك. ئەنە شۇ يۇرتلارنىڭ بىرى قۇمۇل شەھىرىنىڭ بىر مەنزىل غەربىگە جايلاشقان ئاستانە بىلەن ھەم

ئاھاڭداش، ھەم مەنىداش بولغان ئاستانە① يېزىسى بولۇپ، بۇ يۇرتلارنىڭ ھەر ئىككىسى قەدىمكى زامانلاردىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ ئوردىسى جايلاشقان يەرلەر ئىدى. كېيىنكى چاغلاردا بۇلارنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن يالقۇنتاغ ئېتىكىدىكى ئاستانە — «تۇرپان - ئاستانە» دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. تۇرپان شەھىرى بىلەن پىچان ئوتتۇرىسىدىكى چوڭ ھارۋا يولىمۇ شۇ يېزىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتەتتى.

يالقۇنتاغ تەرەپتىن كېلىۋاتقان قىش بورىنى يالىڭاچلىنىپ قالغان دەل - دەرەخلەرنىڭ شاخلىرىنى لىڭشىتىپ، ئازگاللارغا تىقىلىپ قالغان غازاڭلارنى پەرىشان ئۇچۇرۇپ يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، شەن يامۇلنىڭ ئالا بالداق تاياق كۆتۈرگەن ئۈچ ياساۋۇلى كىيىملىرى جۇل - جۇل بولۇپ كەتكەن ئون نەچچە ئادەمنى ئارغامچا بىلەن قوللىرىدىن بىر - بىرىگە چېتىپ، شەھەر تەرەپكە ھەيدەپ كېتىۋاتاتتى. ئۇلارغا سوڭدىشىپ كېتىۋاتقان ئىككى ئاتلىق چېرىك بىرنېمىلەرنى دەپ پات - پاتلا ۋارقىرىشىپ قوياتتى. چېرىكلەر ۋارقىرىغانسىرى ياساۋۇللار ھېلىقى ئادەملەرنى تاياقلىرى بىلەن ئۇرۇپ، تۇرتۇپ، چاپسان مېڭىشقا ئالدىرىتاتتى. ئاسمان پەلەككە كۆتۈرۈلگەن چاڭ - توزان ئىچىدە يۈزدىن ئوشۇق ئادەم ئۇلارنى نالە - پەرياد بىلەن ئۇزىتىپ كېتىۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ يېرىمى دېگۈدەك ھاسا تۇتقان بوۋايلار، ئاق لىچەكلىك مومايلار ۋە ياش خوتۇن - قىزلار بىلەن ئۇششاق باللار ئىدى.

قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرىنى باستۇرۇشقا بارغان چېرىكلەرنى ئاشلىق ۋە يەم - خەشەك بىلەن تەمىنلەش ئۈچۈن جىنڭ شۇرېن ھۆكۈمىتى تۇرپان، توقسۇن ۋە پىچان خەلقىنىڭ

① ئاستانە — ئوردا، بوسۇغا، ئەرەبچە (ھارىبا) دېمەكتۇر.

ئۈستىدىكى باج-سېلىق، ئالۋان-ياساقلارنى نەچچە ھەسسىلەپ كۆپەيتىۋەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بەگ-شاڭيولار يۇرت خەلقىدىن بۇ سېلىقلارنى يەنە بىرنەچچە ھەسسە كۆپەيتىپ يىغىۋالاتتى. بۇنى ئاز دەپ يۇرتتىن يىغىپ ئېلىنغان ئاشلىق ۋە يەم-خەشەكنى قۇمۇلغا توشۇپ بېرىشمۇ دېھقانلارنىڭ ئۈستىگە چۈشەتتى. شۇنداق قىلىپ قۇمۇل بىلەن تۇرپان ئارىلىقىدىكى دەشت-باياۋانغا سوزۇلغان ئون نەچچە كۈنلۈك يولدا ھارۋا ۋە ئات-ئۇلاغلار خۇددى ھېسپتەك تىقىلىپ كەتكەنىدى. بولۇپمۇ، سەنجاپاڭ (خەلق تىلى بىلەن ئېيتقاندا، «سەنجىپا») دېگەن شامال ئېغىزىدا يۈزلىگەن ئادەم ۋە مىڭلىغان ئات-ئۇلاغلارنىڭ جەسەتلىرى قېلىن قۇملار ئاستىدا قالماقتا ئىدى.

بايىقى قوللىرى باغلاقلىق كىشىلەر بولسا ئەنە شۇنداق باج-سېلىقلارنى تۆلىيەلمىگەن ياكى قۇمۇل يولىدا ئات-ئۇلاغلىرىدىن ئايرىلىپ، يالغۇز بېشى بىلەن قېچىپ كەلگەن ئاستانىلىكلەر بولۇپ، ئەمدى شۇ گۇناھى ئۈچۈن شەن يامۇلىنىڭ سولاقخانىسىغا ھەيدىلىپ كېتىۋاتقان «مەھبۇسلار» ئىدى. ئۇلار شىمالدىن جەنۇبقا سوزۇلغان ئۇزۇنچاق مەھەللىنىڭ ئوتتۇرىسىغا يېتىپ كەلگەندە، ئارقىسىدىن ئىككى ئاتلىق كىشى ئالدىراش كېلىپ، توپنىڭ ئالدىدا توختىدى. ئۇلارنىڭ بىرى بۇلتۇر كەچكۈزدە مەخسۇت مۇھىتىنى خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئالدىغا باشلاپ بارغان ھېلىقى ئېگىز بويلۇق، سېرىق ساقال ھەببۇل ئۇۋچى ئىدى. ئۇ ھېلىمۇ مەللە چەكمەن تونى ئۈستىدىن قارا پوتا بىلەن بېلىنى مەھكەم باغلاپ، قامچىنىڭ سېپىنى ئىگەرگە تىرەپ، چىلان تورۇق ئۈستىدە مەغرۇر ئولتۇراتتى. يەنە بىرى، يىگىرمە بەش ياشلار چامىسىدىكى ئاق سېرىق كەلگەن ئېگىز بويلۇق، سۇمباتلىق يىگىت

بولۇپ، ئاستانىلىكلەر بۇ قارا ئاتلىق يىگىتنى ئوغلاقچى مەنسۇر دەپ ئاتايتتى. ياساۋۇللار بىلەن چېرىكلەر بۇ ئىككىيلەننىڭ ھېچبىر تەپتارتماستىن توپىنىڭ ئالدىنى توسۇپ تۇرغانلىقىغا ھەيرانلىق بىلەن قاراپ قېلىشتى. ھېلىقى «مەھبۇسلار» بىلەن خەلق توپى بولسا بۇ ئۆزىگە تونۇش كىشىلەرنىڭ مۇنداق تۇغۇشلۇق ھەرىكىتىدىن بىر نېمىنى سەزگەندەك، ئۇلارنىڭ ئاغزىغا تەلمۈرۈپ قارىشاتتى. ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى چېرىكلەرگە ئۈن-تىنسىز يېقىنلاشتى. چېرىكلەر بۇ ناتونۇش كىشىلەرگە قاراپ، تېخىمۇ ھەيران بولۇشماقتا ئىدى.

شۇ ئارىدا ھەببۇل ئوۋچى قەددىنى رۇسلاپ.

— ھەي قېرىنداشلار، ئاڭلىمىدىڭلارمۇ؟ خوجىنىياز ھاجىم پەچانغا چىقتى. چېرىكلەرنى سۈرۈپ توقاي قىلىپ، ئانا-مانىسىنى كۆزىگە كۆرسىتىۋاتىدۇ، — دېدى.

ئوغلاقچى مەنسۇر ئۇنىڭغا ئۇلاپلا مۇنداق دېدى:

— ۋاخ يەتتى، بويىنىمىزدىن باغلاپ ھەيدەپ ماڭسا، قوينىڭ قوزىسىدەك جىم تۇرامدۇق!

نېمە گەپ بولۇۋاتقىنىنى چۈشەنمەي ھاڭۋېقىپ قالغان چېرىكلەرنىڭ بىرى ھېلىقى ياساۋۇللارغا قاراپ «بۇلار نېمە دەۋاتىدۇ؟» دېدى. ياساۋۇللار ئاغزىنى ئاچقۇچە، ئوغلاقچى مەنسۇر «نېمە قاراپ تۇرىسىلەر؟» دېدى-دە، يېنىدىكى چېرىكنى بويىنىدىن قىسقان پېتى ئىگەردىن يۇلۇۋېلىپ، قولىدىكى مىلتىقىنى تارتىۋالدى ۋە ئۆزىنىڭ مىلتىقى بىلەن ئۆزىنى جايلىۋەتتى. ھەببۇل ئوۋچى بولسا ئىككىنچى چېرىكنى قامچىلاشقا باشلىغانىدى. باش-كۆزى يېرىلغان چېرىك قېچىپ يۈرۈپ بويىندىكى مىلتىقنى ئېلىپ ئۈلگۈرگۈچە، ئوغلاقچى مەنسۇر بايىقى چېرىكتىن تارتىۋالغان مىلتىقنىڭ تەپكىسىنى بېسىۋەتتى. بۇ چېرىكمۇ ئاتتىن غۇلاپ چۈشتى. ئاران-

ئاران تۇرغان خەلق توپى خۇددى بىر تال سەرەڭگە بىلەن
ئوت ئېلىپ كەتكەن بېنزىن تۇڭىدەك پارتلاپ كەتتى. قوللى-
رى باغلاقتىن بوشىتىلغان «مەھبۇسلار» مۇ «ئۇر-سوق» دەپ
ۋارقىرىشىۋاتقان توپقا قوشۇلۇپ، مەيدانغا ئېتىلدى. ھېلىقى
ئۈچ ياساۋۇل چېپىپ كېلىۋاتقان بىر توپ يىلقىنىڭ تۇياقلى-
رى ئاستىدا قالغان پاقىدەك مىجىلىپ كەتتى.
بۇ ۋەقە بولۇۋاتقاندا، ئىشىك-پەنجىرىلەرنىڭ يوچۇق-
لىرىدىن مارىشىپ تۇرغان كىشىلەرمۇ ئارقا-ئارقىدىن كوچى-
غا يۈگۈرۈشۈپ چىقتى. شۇ ئارىدا چاچلىرى مۆرىسىگىچە چۇ-
شۈپ تۇرغان، بېشىغا ئۆڭۈپ كەتكەن قىزىل كۇلا كىيىپ،
قولىغا ھاسا تۇتقان بىر قارا ساقال كىشى توپنىڭ ئالدىغا
دىڭگاكلاپ كېلىپ، «ھەي خالايىق، ماڭا قاراڭلار!» دەپ ۋار-
قىرىدى. خەلق توپى ئۆزىگە تونۇشلۇق بولغان بۇ توكۇر
ئىشانغا قارىدى. ئۇ «ھەي خالايىق-خالايىق، گېپىمگە قۇ-
لاق سېلىڭلار!» دېگەن پېتى بىر سۇپىغا چىقىپ سۆزلەشكە
باشلىدى:
— مەن ھازىرلا تۇيۇق غوجامدىن كەلدىم، تۇيۇق غو-
جامدىن! غوجام بىزگە ئىسلام ئېچىڭلار دەپ بىشارەت بەردى،
بىشارەت! ئاڭلاۋاتامسىلەر! مانا بۈگۈندىن باشلاپ كاپىرلارنى
ئۆلتۈرۈپ ئىسلام ئاچىمىز، غازات باشلايمىز. يۈرۈڭلار، مې-
نىڭ ئارقامغا كىرگەنلەر ئىككى دۇنيالىقنى تاپىدۇ. بۇ دۇن-
يادا باي بولىدۇ، ئۇ دۇنياغا بارغاندا جەننەتتى بولىدۇ،
جەننەتتى! — دېدى-دە، ھاسىسىنى توكۇلدىتىپ، مەھەللىنىڭ
ئۇ تەرىپىگە ماڭدى. توپنىڭ بىر قىسمى قىقاس-چۇقان
بىلەن ئۇنىڭغا ئەگەشتى. مەھەللىنىڭ ئۇ تەرىپىدە ئۇزۇندىن
بېرى شۇ يەرگە ماكانلىشىپ قالغان بىرنەچچە ئۆيلۈك خەن-
زۇ پۇقرالار بار ئىدى. گۆرۈكەش ۋاڭ بىلەن جازانخور ياڭنى

ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغانلىرى ھونەرۋەن-كاسىپ ۋە تىجارەتچى ئىدى. ھەبىبۇل ئۇۋچى بىلەن ئوغلاقچى مەنسۇر توكۇر ئىشانىنىڭ ئىشىنى بۇزىدىغانلىقىنى پەملەپ، ئۇنىڭ ئالدىنى توستى. بىراق توكۇر ئىشان خۇددى بۇغىرىسىغا كىرگەن تەلۋە تۆگىدەك، ئاغزىدىن كۆپۈك قايىنتىپ، ئالىقانىداق بىر نېمىلەرنى دېگەن پېتى ئۇلارغا بوي بەرمەستىن، ئىلگىرىلەۋەردى. بەزى ئادەملەر ئۇنىڭ تەرىپىنى ئېلىپ، ئۇۋچى ھەبىبۇل بىلەن ئوغلاقچى مەنسۇرغا ياندى. ئاخىر بۇ ئىككىيلەن ئىلاجىسىز قېلىپ، ئەھۋالنى يۇرت چوڭلىرىغا مەلۇم قىلىش ئۈچۈن ئاتامىرنىڭ بېشىنى مەخسۇت مۇھەممەتنىڭ ئۆيى تەرەپكە بۇردى. مەخسۇت مۇھەممەت ئۇلارنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ، «سەل ئالدىراپ كېتىپسىلەر، خوجىنىيار ھاجىنىڭ پىچانىغا كىرگەنلىكىنى كۆزىمىز بىلەن كۆرۈپ، ئاندىن باشلىساقمۇ بوپتىكەندۇق. خەير، بولار ئىش بوپتۇ.» دېدى-دە، دەرھال ئۆزىنىڭ ئىنىسى مەھمۇت مۇھەممەتنى باشلىق كىشىلەر بىلەن ۋەقە بولغان يەرگە ئات سالدى. ئۇلار يېتىپ كەلگەندە، گۆرۈكەش ۋاڭ بىلەن جازانىخور ياڭنىڭ قارا سىرلانغان دۇكانلىرىغا ئوت قويۇلۇپ①، ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى تاياق-توقماق زەربىسىدىن يېرىم جان بولۇپ ياتاتتى. بالا-چاقىلىرى بولسا تەرەپ-تەرەپلەردە قېچىپ يۈرەتتى. توكۇر ئىشان باشلاپ كەلگەن كىشىلەرنىڭ بەزىلىرى جازانىخور ياڭنىڭ دۇكىنىدىن تېپىلغان داڭزا (دەپتەر) لارنى كۆيدۈرۈۋاتاتتى. بەزىلىرى بۇلۋالغان كىيىم-كېچەك ۋە رەخت-پۇچەكلەرنى قويۇنلىرىغا تىقىشتۇرۇش بىلەن مەشغۇل ئىدى. توكۇر ئىشانىنىڭ ئۆزى بىر قىسىم كىشىلەرنى باشلاپ يۈرۈپ، قالغان خەنزۇلارنى ئۇر-

① ئاستانىلىكلەر بۇ دۇكانلارنى «قارا پۈزۈل» دەپ ئاتىشاتتى.

سوق قىلىپ يۈرەتتى. پۈتۈن ئەتراپنى ئىس-تۈتەك ۋە قىيا-چىيا قاپلاپ كەتكەندى.

ئوۋچى ھەبىبۇل مەخسۇت مۇھىتىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئاسمانغا قارىتىپ ئىككى پاي ئوق ئاتتى. ئاللامان دەرھال توختىدى. مەخسۇت مۇھىتى ئېتىنى توكۇر ئىشاننىڭ ئالدىغا دەۋىتىپ كېلىپ، ئۇنىڭغا ۋارقىرىدى:

— ھەي ئىشان، نېمە قىلىپ يۈرىسىز؟

— ئىسلام ئېچىۋاتىمىز.

— تۇرپاندا ئىسلام ئېچىلىپ بولغىلى نەچچە يۈز يىل بولۇپ كەتتى. ئەمدى يەنە نېمە قىلماقچىسىز؟ بۇ قىلىۋاتقىنىڭلار يولسىزلىق ئەمەسمۇ؟

— قانداقچە يولسىزلىق بولىدىكەن؟ — دېدى قاتمالراق كەلگەن ئېگىز بويلۇق بىر ئادەم مەخسۇت مۇھىتىغا ھومىيىپ. — جازانىخور بىلەن گۆرۈكەشنىڭ ئەدىبىنى بەرگىنىمىز يامان بوپتىمۇ؟ بۇ خىتايلارنىڭ بىزگە قىلغىنى ئازمۇ؟

— جازانىخورلۇق بىلەن گۆرۈكەشلىكنى يوقىتىش ئۈچۈن ئاۋۋال شۇنداق ئىشلارغا يول قويۇۋاتقان مۇستەبىت ھۆكۈمەتنى يوقىتىش كېرەك! — دېدى مەخسۇت مۇھىتى ۋارقىراپ تۇرۇپ، ئاندىن ئېتىنى ھېلىقى ئادەمنىڭ ئالدىغا دەۋىتىپ كېلىپ مۇنداق دېدى: «ماقۇل، ئاۋۇلارنىغۇ جازانىخور، گۆرۈكەش دەپ ئۇرۇپسىلەر، ماۋۇ تۆمۈرچى ئۇستىنى نېمىشقا ئۇرۇسىلەر؟ ئۇ نېمە يامانلىق قىلدى؟ ئاتا-بوۋىسىدىن تارتىپ بىزگە كەتمەن-گۈرجەك، ئورغاق-پالتا سوقۇپ بېرىپ يامان قىلدىمۇ؟ ئۇمۇ ئۈچ يۈز ئاتمىش كۈن ئىشلەپ، ئاران-ئاران ئۆتۈۋاتقان ئاجىز پۇقرا ئەمەسمۇ؟ قولۇڭلاردىن كەلسە، پۇقرالارغا زۇلۇم سېلىۋاتقان زالىم ھۆكۈمەتنى يوقىتىڭلار. قولىدا قورالى يوق تىنچ پۇقراغا تەگمەڭلار! ئاۋۇ ئىشانغا

ئۇخشاش ئادەملەرنىڭ كەينىگە كىرمەڭلار!»
ئاندىن مەخسۇت مۇھىتى «ھە، ئىشانەم قىپىدى سىز؟»
دەپ ئارقىسىغا قارىدى. بىراق توكۇر ئىشاننىڭ سايىسىمۇ
كۆرۈنمەيتتى.

شۇندىن كېيىن مەخسۇت مۇھىتى ھېلىقى جازانىخور
بىلەن گۆرۈكەشنىڭ بۇلاپ كېتىلگەن ئات-ھارۋىلىرىنى تاپتۇ-
رۇپ كېلىپ، ئۇلارنى «بالا-چاقاڭلار بىلەن شەھەرگە كۆچۈپ
كېتىڭلار» دېدى. ئاندىن ئۆزى قاراپ تۇرۇپ، تۆمۈرچى
ئۇستا سۇڭچىسەن باشلىق تۆت ئائىلىنى ئۆزىنىڭ ھويلىسى-
غا كۆچۈرۈپ كەلدى① ۋە ئەتىسى خوجىنىياز ھاجىنى قارشى
ئېلىش ئۈچۈن بىر تۈركۈم كىشىسى بىلەن پىچانغا يۈرۈپ
كەتتى.

بىراق ھاجىنىڭ پىچانغا چىققانلىقى يالغاندى. پىچان-
نى مالىماتاڭ قىلىۋاتقانلارمۇ ھاجىنىڭ ئادەملىرى ئەمەس، ما-
جۇڭيىڭنىڭ قالدۇقلىرىدىن ماشىمىڭ باشلىق يىگىرمە نەچچە
ئادەم ئىدى. ماشىمىڭ باشتا «بىز پىچانغا تېگىش قىلىش
بىلەن خەلق قوزغىلىدۇ» دەپ ئويلىغان بولسىمۇ، ھېچكىم ئۇ-
لارغا ئەگەشمەي، نەتىجىدە، ئۆزىدىن نەچچە ئون ھەسسە
كۆپ بولغان چېرىكلەرگە تەڭ كېلەلمەي، لۈكچۈننىڭ دىغاي
دېگەن يېزىسىدا تەمترەپ يۈرگەنىدى. دەل شۇنداق پەيتتە،
مەخسۇت مۇھىتلار پىچان تەۋەسىگە كېلىپ، ماشىمىڭنىڭ ئەھ-

① يازما ماتېرىياللارغا قارىغاندا، مەخسۇت مۇھىتى سۇڭچى-
سەن باشلىق كىشىلەرنىڭ يارلىرىنى ئەملەپ، ئۆزلىرىنى شەھەردىكى
تۇڭگانلىرىنىڭ قېشىغا ھارۋا بىلەن ئاپارغۇزۇپ قويغان. شىڭ شى-
سەي ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە، مۇھىتىلار ئائىلىسىنىڭ بېشىغا كۈن
چۈشكەندە، سۇڭچىسەن ئۇلارغا كۆپ ياخشىلىقلارنى قىلغان.

ۋالىنى بىلدى ۋە «قانداق قىلىش كېرەك؟ پىچان خەلقىنى قوزغاش ئىمكانىيىتى بولمىغان شارائىتتا، ماشىمىڭ بىلەن ھېچقانداق ئىش باشقا چىقمايدۇ. ئۇنى ئاستانىگە باشلاپ چىقاي دېسە، قالپاقتا تۇشلۇق قىرغىز يوق، باشلىماي دېسە، ئۇۋچى ھەبىبۇل بىلەن ئوغلاقچى مەنسۇر باش بولۇپ، ئاستانىلىكلەر ئىشنى قوزغاپ قويىدى. ئەمدى تۇرپاندىكى چېرىكلەر چوقۇم ئۆچ ئېلىشقا كېلىدۇ.» دەپ بىرمۇنچە باش قاتۇرغاندىن كېيىن، ئاخىر ماشىمىڭنى ئاستانىگە چاقىرغۇزدى. بۇ تەكلىپ ئۇنىڭغا ياغدەك ياقتى.

دېگەندەكلا، ئارىدىن ئۈچ كۈن ئۆتكەندە، تۇرپاندىكى چېرىكلەرنىڭ باشلىقى مالۇجاڭ ئاستانىگە يۈز نەچچە كىشىلىك جازا ئەترىتى ئەۋەتتى. غەزەپلەنگەن ئاستانە خەلقى ئۆز تىلى بىلەن ئېيتقاندا، «ئۇر كالتەك»، «سوق كالتەك» قىلىپ، بۇ چېرىكلەرنى بىرنەچچە سائەتتىلا پاك-پاكىز يىغىشتۇرۇۋەتتى ۋە بىرمۇنچە مىلتىق غەنىيمەت ئالدى. بۇ غەلىبىدىن روھلانغان تۇرپان، پىچان، توقسۇن دېھقانلىرىمۇ ئارقا-ئارقىدىن قوزغىلىپ، يارامىلىق يىگىتلەرنى ئاستانىگە ئەۋەتتى. مۇھىتلارنىڭ ھويلىسى قوزغىلاڭ شتابى بولۇپ قالدى.

شۇنىڭدىن باشلاپ ئىنقىلاب بورانلىرى كۈنسايىن ئۇلغىيىپ، پۈتۈن تۇرپان ئويمانلىقىنى قاپلاپ كەتتى. شىددەتلىك جەڭلەردىن كېيىن تۇرپان شەھىرىدىكى چېرىكلەر تەسلىم بولدى. كۈچۈك ۋە ئۇرۇمچى تەرەپتىن ياردەمگە كەلگەن چېرىكلەرنى بولسا بۇ شىددەتلىك بوران خۇددى قامقاقتەك ئۇچۇرۇپ بېرىپ، ئەجەل ئازگاللىرىغا تىقىۋەتكەنىدى.

غەلىبە ئۈستىگە غەلىبە قازىنىپ، ئارسلاندەك غەيرەتكە كەلگەن قوزغىلاڭچىلار مەخسۇت مۇھىتنىڭ قوماندانلىقىدا 1933-يىلى يانۋاردا پىچانغا يۈرۈش باشلىدى. بىراق

پىچان مۇداپىئەسى ناھايىتى چىڭ ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە پىچاندا زامانىۋى قوراللار بىلەن قوراللانغان ئاق ئورۇس سولداتلىرىمۇ بار ئىدى. قوزغىلاڭچىلار ئون ئىككى كېچە-كۈندۈز شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلىپمۇ بۇ شەھەرنى ئالالمىدى. دەل شۇ چاغدا شىنىڭ شىسەي بىرنەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن قۇمۇلدىن كېلىپ، قوزغىلاڭچىلارغا قاتتىق ھۇجۇم باشلىدى. دۈشمەن تەرەپنىڭ توپ-زەمبىرەك، بىرونېۋىك (تۆمۈر كوڭكا) ۋە ھەتتا ئايروپىلان بىلەن قىلغان بۇ ھۇجۇمىغا بەرداشلىق بېرەلمىگەن قوزغىلاڭچىلار پىچاندىن چېكىنىدى ھەتتا تۇرپاننىمۇ قولدىن بېرىپ، توقسۇنغا كەتتى.

تۇرپان شەھىرى لاۋۇلداپ تۇرغان ئوت دېڭىزى ئىچىدە قالدى. ئەجەل قۇيۇنلىرى خۇددى بىر توپ غالجىر قاۋانىدەك ئۇدۇل كەلگەننى ئۇرۇپ-سوقۇپ، دەسسەپ-يانجىپ، كوچا-كويلارنى قانغا بوياشقا باشلىدى. قېلىن تۆلكە جۇۋىغا ئورىنىۋالغان شىنىڭ شىسەي شەھەرنىڭ شەرق تەرىپىدىكى ئېگىز مۇنارە ئۈستىدە بۇرۇتىنى پات-پات سىلاپ قويۇپ، بۇ مەنزىرىنى تاماشا قىلغاچ ئەتراپنى كۆزەتمەكتە ئىدى. ئۇنىڭ بۆرە كۆزلىرى بىردىنلا يالقۇنتاغقا چۈشتى. ئۇ بۇلتۇر قىش ئاشۇ تۆلكە جۇۋىسى بىلەن قۇمۇلدىكى لوچېڭ سېپىلى ئۈستىدە تۇرۇپ شىمالغا قارىغاندا، ئېگىز قارلىق تاغلار ئۇنىڭ كۆزىگە ھەيۋەتلىك ئاق ئەجدىھا بولۇپ كۆرۈنگەن بولسا، ئەمدى يالقۇنتاغ تىزمىلىرى قايتۇرما ھۇجۇم پەيتىنى كۈتۈپ يەر بېغىرلاپ ياتقان ئارسلاندەك كۆرۈنۈپ كەتتى-دە، ئۇنىڭ بەدىنى سوغۇق سۇ تەگكەندەك شۈركۈنۈپ، رەڭگى تاتىرىپ كەتتى. «ياق، ياق، بۇ غەلىبە بىلەن گوللىنىپ قېلىشقا بولمايدۇ، — دېدى ئۇ ئۆز-ئۆزىگە، — تۇرپانلىقلار ئىچىدىنمۇ

خوجىنىيازلار چىقمايدۇ دەپ كىم ئېيتالايدۇ، ئاپەتنى تۆپ يىلتىزىدىن قۇرۇتۇشنىڭ ئامالىنى قىلىش كېرەك. ئاۋۋال شەھەردىكى گۇمانلىق ئۇنسۇرلارنى تازىلاش، ئاندىن توقسۇنغا يۈرۈش قىلىش لازىم. ئىسيانچىلار توقسۇنغا توپلىنىپ، نېمىلەرنى قىلىۋاتىدىكىن؟ توختا، بۇنى بىلمەي بولمايدۇ.

دەرۋەقە، توقسۇنغا چېكىنگەن قوزغىلاڭچىلار ئەمدى قانداق قىلىش كېرەكلىكى توغرىسىدا باش قاتۇرماقتا ئىدى. ئۇلار ئاخىر، ھازىرچە قاراشەھەر تەرەپكە يۆتكىلىپ تۇرۇپ، قۇمۇلدىن خوجىنىياز ھاجىلارنى باشلاپ چىقىش كېرەك، دېگەن قارارغا كەلدى. شۇ قارارغا بىنائەن، مەھمۇت مۇھىتى بىلەن ماشىمىڭ قوشۇنىنى قاراشەھەرگە باشلاپ كەتتى. مەخسۇت مۇھىتى خوجىنىياز ھاجىنى باشلاپ كېلىش ئۈچۈن بىر توپ كىشىنىڭ ھەمراھلىقىدا سوقماق يوللار بىلەن قۇمۇل تەرەپكە ئاتلاندى.

ئالدىنقى بابنىڭ ئاخىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، خوجىنىياز ھاجىلار قارارگاھ قىلغان يەرگە يەنى قۇمۇل ئاستانىگە كۈنپېتىش تەرەپتىن ئالدىراش كېلىۋاتقان ھېلىقى ئاتلىقلار مەخسۇت مۇھىتلار ئىدى.

2

— چۈجىنىڭ شۇملۇقىدىن مىكيانىنىڭ ئەمچىكى يوق، دېگەن راست گەپ ئىكەن. ئەمدىزە تۇرپانلىق، قۇمۇللۇق دېگەن گەپلەرنى چىقاردىڭلارمۇ؟ شىڭ زىڭخۇي دېگەن بىرنېمە قۇمۇللۇقنىڭ قېنى بىلەن بويالغان قىلىچنى تۇرپانلىقلارنىڭ بېشىدا ئويناتسا، بۇنىڭغا قانداق چىداپ تۇرغىلى بولىدۇ؟ ئۇنىڭ مۈڭگۈزىگە ئۇرسا، تۇيىقى سىرقىراپتۇ، دېگەن گەپنى

ئاڭلىمىغانمۇ؟ چېرىكلەرنى قۇمۇلغا يەنە كەلمەيدۇ دەمسىلەر؟ قوتانغا تەگكەن بۆرىنى ئىككىنچى يولاتمايمىز دېسەك، ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ پوستىغا سامان تىقىساق بولىدۇ. بۇ بۆرىلەرنى يوقاتمىغۇچە، مەيلى قۇمۇل، مەيلى ئالتە شەھەردە ھېچكىمگە ئارام بولمايدۇ. ئۆزلەچۇ دورغام، تۇرپانغا چىقىقىلىرى كەلمىسە، تىللىرىدا تىكەن تېرىپ يۈرمەي، ئۆيلىرىگە كېتىۋەرسىلە، قالغانلارمۇ شۇنداق، تۇرپانغا چىقمايمىز دېگەنلەرگە رۇخسەت. مەن ھېچكىمنى زورلىمايمەن. گەپ شۇ!

خوجىنىياز ھاجى شىتاب ھويلىسىغا يىغىلغان بىر توپ قورالىق كىشىلەر ئارىسىدا، ئۇششاق قار ئۇچقۇنلىرى ئارىلاش مۇزدەك سوغۇق شامالنىڭ نەشتەردەك سانجىپ تۇرۇشىغا قارىماي، تۇلكە قۇلاقچىسىنى ئارقىسىغا ئىتتىرىپ قويۇپ، سول قولىنى قىلىچىنىڭ دەستىسىگە قويغان ھالدا، ئوڭ قولىنى پۇلاڭلىتىپ ئاشۇ گەپلەرنى قىلىۋاتاتتى. ئۇ سۆزلەۋېتىپ، بېلىدىكى ئوق پوتىسىنى پات-پاتلا سىلاپ قوياتتى. بايا ئۇ «ئۆزلەچۇ دورغام» دەپ خىتاب قىلغان قىزىل يۈزلۈك، قارا ساقال، قاۋۇل ئادەم خۇددى گۇناھكارلاردەك قوللىرىنى قوۋۇشتۇرۇپ يەرگە قاراپ تۇراتتى.

— گەپ شۇ دورغام، — دەپ تەكرارلىدى ھاجىم، ئۇنىڭغا يەنە بىر قېتىم قاراپ، ئاندىن «ئۆزلەگە يول ئوچۇق، ئۆيلىرىگە بېرىپ ئايلا خېنىمنىڭ ئوسسىنى سىقىپ بېرەملا، بۆشۈكىنى تەۋرىتىپ ئولتۇراملا، ئىختىيارلىرى. ئەمما لېكىن بىزگە كاشىلا قىلمىسىلا» دېدى-دە، ئارقىسىغا ئۆرۈلۈپ ئۆيگە كىرىپ كەتتى. ھېلىقى ئادەممۇ گەپ-سۆز قىلماي دەرۋازا تەرەپكە بۇرۇلدى. بايىقى قورالىق كىشىلەرنىڭ بىر قىسمى ئۇنىڭغا ئەگەشتى.

مەخسۇت مۇھىتىلار كەلگەندىن بېرى بىرقانچە قېتىم

كېڭەش ئۆتكۈزۈلۈپ، ئاخىر ھاجى بىلەن سالى دورغا باشلىق كىشىلەر تۇرپانغا چىقىش قارارىغا كەلگەن ۋە بۇ قارار قوشۇنغا جاكارلىنىپ، يولغا چىقىش ئالدىدا ئۇلارنىڭ ئاتا-ئانا ۋە بالا-چاقىسى بىلەن خوشلىشىۋېلىشىغا ئون كۈنلۈك مۆھلەت بېرىلگەنىدى. شۇ ئارىدا بەزىلەر «بولدى ئەمدى، قومۇلدىن چېرىكلەرنى ھەيدەپ تاشلىدۇق، تۇرپانلىقلار بىلەن نېمە ئىشىمىز؟» دېگەنگە ئوخشاش خىياللارغا چۈشۈپ، بايىقىدەك تۇرپانغا چىقماسلىقنىڭ قازىنىنى ئاستى. ئۇلارنىڭ ئورنىغا ئون ئىككى تاغ ۋە شەھەر-يېزىلاردىن نەچچە ھەسسە كۆپ يېڭى كۈچلەر كېلىپ، سەپكە قوشۇلدى. ئاخىر، ھاجى بىلەن سالى دورغىلار ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىقلاردىن سەككىز يۈز يىگىتنى تاللىۋېلىپ، شۇ يىلى فېۋرالنىڭ ئاخىرى مەخسۇت مۇھىتلار باشلىغان يول بىلەن تۇرپانغا قاراپ ماڭدى.

قوشۇن سەپەر تەييارلىقى بىلەن بولۇۋاتقان كۈنلەردە مەخسۇت مۇھىتى بوش چاغلىرىنى قاسىم ئەپەندى بىلەن شاھمات ئويناپ ئۆتكۈزەتتى. ئۇ بىر كۈنى شاھمات ئۈستىدە قاسىم ئەپەندىدىن ھاجى توغرۇلۇق گەپ سوراپ قالدى:

— ئېيتىڭا ئەپەندىم، ھاجىم قانداقراق ئادەم ئىكەن، ئوبدان چىقىشىپ قالدىڭىزمۇ؟

قاسىم ئەپەندى ھاجى توغرىسىدىكى تەسىراتلىرىنى ئورتاقلىشىشقا مەخسۇت مۇھىتىدەك بىر سىرداش ئۇلپەتنىڭ تېپىلغىنىدىن خۇشال بولغان بولسا كېرەك، شاھمات ئورۇقىنى ئويناپ ئولتۇرۇپ، دەرھال گەپكە كىرىشتى:

— ھاجى ئاكام تولىمۇ ئاجايىپ ئادەم ئىكەن. ئادەتتە ئۆمۈر بويى شەھەر يۈزىنى كۆرۈپ باقمىغان سەھرا كىشىسىگە، ھەتتا كىچىك بالىغا ئوخشاش ئاق كۆڭۈل، ساددا كۆرۈنىدۇ. نېمە دېسىڭىز ماقۇل دەيدۇ، داستىخانغا نېمە كەلسە شۇنى يەيدۇ،

بىرەر يېرىم ئېغىز گەپ ئۆتۈپ كەتسىمۇ كۆڭلىگە ئالماي-
دۇ ياكى ئاڭلىماسقا سالىدۇ. بىراق ئاچچىقى كېلىپ قالغاندا،
خۇدا ساقلىسۇن، كۆزىگە ھېچنېمە كۆرۈنمەي قالىدۇ، ھېچ-
كىمنى ئايىمايدۇ، ھېچكىمنىڭ گېپىنى ئاڭلىمايدۇ، خۇددى
بىر پارچە ئوت بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن دېدى قاسىم ئەپەن-
دى، ئاندىن تاشقى موڭغۇل ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى ۋاسىلى ئىۋا-
نوۋقا قەست قىلغان ھېلىقى ياسىن گاچىنىڭ ئاغزىغا تەڭگە-
تىللارنى ئېرىتىپ ئۆز قولى بىلەن قۇيماقچى بولغانلىقىنى ھېكا-
يە قىلىپ بەردى. مەخسۇت مۇھىتى بۇ ۋەقەنى ئاڭلاپ مەنىلىك
كۈلۈپ قويدى.

— ئەمما، — دېدى قاسىم ئەپەندى، — بۇ ئادەمنىڭ يۈ-
رىكى شۇنداق قاتتىقمىكىن دېسەم، ئۇنداقمۇ ئەمەسكەن. بۇل-
تۇر كۈز كۈنلىرىدىكى بىر جەڭدە ئۇنىڭ ياخشى كۆرۈپ مىنى-
دىغان كۆك بوز ئېتىنىڭ ئالدى پۇتلىرى زەمبىرەك ئوقىدا
ئۈزۈلۈپ كەتتى. ئات ئورنىدىن تۇرالماي خارقىراپ ياتاتتى.
ئۇ تولىمۇ چىرايلىق، قۇلاقلىرى قىيغان قەلەمدەك، پۇتلىرى
كېيىكنىڭكىدەك ئىنچىكە ئات ئىدى. ھاجى تىپىرلاپ ياتقان
ئاتقا بىردەم قاراپ تۇرۇپ، «بوغۇزلاپ تاشلاڭلار!» دەپ بۇي-
رۇق قىلدى. بىراق يىگىتلەرنىڭ ھېچقايسىسى پىچاق سۇر-
كەشكە جۈرئەت قىلالمىدى. ھاجى ئۇلارغا كايىپ، ئاغزىنى
بۇزدى-دە، بىر يىگىتنىڭ قولىدىن پىچاقنى تارتىۋېلىپ،
ئاتنىڭ گېلىغا سۈركىمەكچى بولدى. كۆك بوز ئاتنىڭ خۇد-
دى بوتاچاقنىڭكىدەك قاپقارا كۆزلىرىدىن ياش ئېقىۋاتاتتى.
ھاجىنىڭ قوللىرى تىترەپ كەتتى ۋە ئاتنىڭ بوينىنى قۇچاق-
لاپ مەڭزىنى ئۇنىڭ كۆزلىرىگە يېقىپ ئولتۇرۇپ، يىغلاپ
تاشلىدى.

قاسىم ئەپەندى شۇ گەپلەرنى قىلىۋېتىپ، كۆڭلى بۇزۇلۇ-

ۋاتقاندەك جىمىپ قالدى.

— ئاندىنچۇ؟ — سورىدى مەخسۇت مۇھىتى.

— ئاندىن كېيىن، — دېدى قاسىم ئەپەندى، — ئۇ قولىدىكى پىچاقنى تاشلىۋېتىپ، «ئۆزىڭىز بىر نېمە قىلىڭ» دەپ ماڭا قارىدى. مەنمۇ بوغۇزلاشقا قىيماي، ئەتۇر قاراپ تۇرۇپ، ئاتنىڭ بېشىغا ئىككى پاي تاپانچا ئېتىۋەتتىم.

بىرئاز جىمجىتلىقتىن كېيىن مەخسۇت مۇھىتى مۇنداق دېدى:

— شۇنداق، ھەممىمىزنىڭ يۈرىكى گۆشتىن پۈتكەن. ئەگەر ئادەمنى ئادەم ئېزىدىغان ئىجتىمائىي تۈزۈم مەجبۇر قىلمىغان بولسا، ئادەملەر بىر-بىرىنىڭ قېنىنى تۆكمىگەن بولاتتى. مەسىلەن بۆرىنى ئالايلۇق، بۆرە قانخور مەخلۇق بولغان بىلەن بىر-بىرىنىڭ قارنىنى يېرىشمايدۇ. چۈنكى ئۇلاردا ئېزىش-ئېزىلىش يوق. ئادەملەر ئارىسىدىكى قان تۆكۈلۈشكە نامۇۋاپىق ئىجتىمائىي تۈزۈم جاۋابكار.

— توغرا ئېيتتىڭىز، — دېدى قاسىم ئەپەندى، — ھاجىم ئوقۇمىغان ئادەم بولغان بىلەن بۇ مەسىلىدە خۇددى بىر دانىشمەندەك پىكىر قىلىدىكەن. ئۇ بىر جەڭدە ئەپلىك بىر جايغا يېتىۋېلىپ، پىلىموت بىلەن ئوتتۇزدەك چېرىكنى قىرىۋەتتى. جەڭدىن كېيىن مەن ئۇنىڭغا چاقچاق قىلىپ، — كۆك بوز ئاتنى بوغۇزلىيالماي تىترىگەن قوللىرى ئادەملەرنى قىرىشتا تىترىمەيدىكەن-ھە! — دېدىم. «قىززىق ئىكەنسىز ئەپەندىم، — دېدى ھاجى، — مەن ئۇلارنى قىرمىسام، ئۇلار بىزنى قىرىپ تاشلايدۇ. قىرىلماسلىق ئۈچۈن قىرغۇچىلارنى قىرىپ تاشلاش كېرەك. ئاشۇ چاغدىمۇ ئېيتتىمغۇ، قان تۆكۈلمىسۇن دېسەك، قان تۆككۈچىلەرنىڭ ئۆزىنى قانغا پاتۇرۇۋېتىش لازىم دەپ!» دەرۋەقە، بۇ گەپنى ھاجىنىڭ ئاغزىدىن بىرنەچچە

قېتىم ئاڭلىتاتتىم.

مەخسۇت مۇھىتى يېشىنى لىڭشىتىپ قويۇپ مۇنداق دېدى:

— ھاجىنى جەڭ مەيدانىدا ناھايىتى قارام دەپ ئاڭلايمەن، راستمۇ؟

— قارام، باتۇرلۇقتا قىل سىغمايدۇ. جەڭگە كىرگەندە، ئۆزىنى ئوتقا ئۇرىدىغان پەرۋانىگە ئوخشىتىپ قالىدىكەن. مەن بىر قېتىم ئۇنىڭدىن خاۋاتىرلىنىپ، «ھاجى ئاكا، ئۆزلىرى دېگەن قوشۇننىڭ بېشى، بەك ئالدىغا ئۆتىۋالمىسىلا!» دېسەم، «قىزىق ئىكەنسىز ئەپەندىم، ھەر نېمىنىڭ بېشى ئالدىدا بولمايدۇ، ئارقىدا بولغۇدەكمۇ؟» دەپ كۈلدى. مەن ئۇنى چېكىپ باقماقچى بولۇپ، «خەقلەر ئۆزلىرىنى ئۆلۈمدىن قورقمايدۇ دەيدۇ، راست ئۆلۈمدىن قورقمامدىلا؟» دېدىم. «ھەي ئەخمەق ئەپەندى، — دېدى ئۇ مېنى مەسخىرە قىلغاندەك بىر ئاھاڭدا، — ئۆلۈمدىن قورقمايدىغان كىم بار؟ ماڭىمۇ جان تاتلىق. ئەمما جاندىن كەچمىگۈچە جانانغا يېتىپ بولماس دېگەن گەپ بار. يا جانغا تۇرغۇلۇق، يا جانانغا!»

ئۇلپەتلەر يېنىككىنە كۈلۈشۈۋالدى.

— قىزىق، — دېدى مەخسۇت مۇھىتى، — بىزنىڭ يۇرتلاردا «خوجىنىياز ھاجىمغا ئوق ئۆتمەس ئىمىش، جەڭدىن قايتىپ كېلىپ پوتىسىنى يەشسە، قوينىدىن تۆرۈكلاپ ئوق چۈشۈرىمىش» دېگەن گەپلەر تارقىلىپ يۈرىدۇ. بۇ ئەلۋەتتە ئەقىلگە سىغمايدىغان ئىش. چۈنكى ھاجىم «شاھنامە» دىكى رويىنتەن ① ئەمەس -تە، ئەمما مېنىڭچە بۇ گەپلەر خەلقنىڭ ئۆز

① رويىنتەن — چويۇن تەنلىك باھادىر. «شاھنامە» دە رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئىسپەندىيار ناملىق بىر قەھرىماننىڭ ۋۇجۇدى بىرقانچە خىل مېتالدىن پۈتكەچكە، ئۇنىڭغا ئوق ياكى تىغ كار قىلماس ئىمىش ۋە شۇنىڭ ئۈچۈن «رويىنتەن» ئاتالغانىمىش.

ئىچىدىن چىققان قەھرىمانلارغا بولغان ئۈمىد - ئېتىقاد ياكى
چوقۇنۇشىدىن كېلىپ چىققان بولسا كېرەك، شۇنداق ئەمەسمۇ؟
— شۇنداق، — دېدى قاسىم ئەپەندى، — ھاجىم توغ-
رىسىدىكى بۇ گەپلەر قۇمۇلدىمۇ بار. ئەمما بۇ گەپلەرنىڭ چى-
قىشىمۇ تاسادىپىي ئەمەس. بىرىنچىدىن، سىز ئېيتقاندەك،
خەلقنىڭ ئۇنىڭغا چوقۇنۇشىدىن بولغان بولسا، ئىككىنچىدىن،
بۇلتۇر بولغان بىر ۋەقە بۇنىڭغا سەۋەب بولغان.
— قېنى ئېيتىڭا، ئۇ قانداق ۋەقە ئىدى؟ — قىزىقىپ
سورىدى مەخسۇت مۇھىتى.
قاسىم ئەپەندى مۇنداق دېدى:
— بۇلتۇر ئەتىيازدا چېرىكلەر كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇم
باشلىدى. بۇ ھۇجۇم ناھايىتى قاتتىق بولدى. بىز بەرداشلىق
بېرەلمەي قاچتۇق ۋە بىرقانچە بۆلەكلەرگە بۆلۈنۈپ كەتتۇق.
مەن ھاجىمنىڭ قىسمىدا ئىدىم. بۇ قىسىمدا ئىككى يۈزدەك
ئادەم بولۇپ، كۆپچىلىكى بالا - چاقا ۋە قېرى - چۈرىلەر ئىدى.
بىز بىر ياقتىن سوقۇشۇپ، بىر ياقتىن چېكىنىپ، بىر جىلغىغا
كىرىپ قالدۇق. چېرىكلەر جىلغىغا ئىچكىرىلەپ كىرىشكە جۈر
ئەت قىلالمىدى. جىلغىنىڭ ئىچىدە ئىلگىرى يېڭىلا تاشلاپ
كەتكەن تام ئۆيلەر بار ئىكەن. بىز ئۇششاق باللار بىلەن قې-
رى - چۈرىلەرنى ئەتىيازنىڭ ئىزغىرىن شامىلىدىن دالدىلىنىپ
بىرئاز ئارام ئېلىۋالسۇن دەپ، شۇ ئۆيلەرگە جايلاشتۇرۇپ
قويۇپ، بىر كېچىنى ئامان - ئېسەن ئۆتكۈزدۇق. ئەتىسى كۈن
چىقىش بىلەن يەنە ئىچكىرىلەپ ماڭايلى دەپ تۇرغىنىمىزدا،
چېرىكلەر تۇيۇقسىز ھۇجۇم باشلاپ قالدى. ئۇلار بىزنىڭ مىل-
تىق تۇتقان كىشىلىرىمىزدىن ئۈچ - تۆت ھەسسە كۆپ ئىدى.
بىز يەنە نەچچە كۈندىكىدەك بىر ياقتىن سوقۇشۇپ، بىر ياقتىن
چېكىنىدىغان بولساق، كۆپ چىقىمغا ئۇچراپ كېتەتتۇق. ھا-

جىم شۇ ئەھۋالنى بايقىدى چېغى، «چېرىكلەرنى مەن توسۇپ
تۇرىمەن. سىز توپنى باشلاپ كېتىۋېرىڭ، مېنىڭ يېنىمدا
مىرۇل مەرگەن قالسىلا بولىدۇ.» دەپ بۇيرۇق قىلدى ۋە ئۆزى
بىر قول پىلىموتنى ئېلىپ، مىرۇل مەرگەن بىلەن چېرىكلەر
تەرەپكە ئات سالدى. ئۇنىڭ مىجەزىنى بىلگەچكە، مەن قارشى-
لىق قىلماي، توپنى باشلاپ كېتىۋېرىشكە مەجبۇر بولدۇم.
ئارقىمىزدىن بىرەر سائەتكىچە قويۇق مىلتىق ئاۋازلىرى ئاڭ-
لىنىپ تۇردى. مەن بىر ياقتىن ھاجىمدىن ئەنسىرىسەممۇ، يەنە
بىر ياقتىن ئۇنىڭ ئامان - ئېسەن قايتىپ كېلىشىگە ئىشىنەت-
تىم. دېگەندەكلا، ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇ بىزگە يېتىشىۋالدى. بى-
راق، مىرۇل مەرگەن سول بىلىكىدىن يارىلىنىپتۇ. ھاجىم ئۆ-
زىنىڭ ئېتىدىن ئايرىلىپ، باشقا بىر ئاتقا مىنىپ كەپتۇ. ئۇ-
نىڭ ئۇستىگە، يىگىرمە نەچچە تال مىلتىقنى بىر ئاتقا ئارتىپ
يېتىلەپ كەپتۇ. ئامەت دېگەن شۇنداق نېمىكەن، قارىمامسىز،
پەقەت ئىككىلا كىشى شۇنچە چېرىكنىڭ ئالدىنى توسۇپ، چې-
كىندۇرۇپ تاشلاپتۇ. ھەممىدىن قىزىقى شۇكى، ھاجىم يېشى-
نىۋالغاندا، ئۇنىڭ ئىككى يېرىگە ئوق تەگكەنلىكىنى كۆرۈپ
قالدۇق. بىراق بۇ ئوقلارنىڭ ھېچقايسىسى ئۇنىڭغا كار قىل-
ماپتۇ. بىر تال ئوق ئۇنىڭ بېلىدىكى ئوق خالتىسىغا تېگىپ
شۇ يەردە توختاپ قاپتۇ. يەنە بىرى جىلتىكىسىنىڭ يانچۇ-
قىدىكى سائەتكە قادىلىپ قاپتۇ. بۇ ئىشلارنى نۇرغۇن كىشى-
لەر كۆردى، مەنمۇ ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم. شۇنىڭدىن كې-
يىن خوجىنىياز ھاجىغا ئوق ئۆتمەيدىكەن دېگەن گەپلەر
تارقىلىپ كەتتى.ـــ ھەتتا ــ دەپ داۋام قىلدى قاسىم ئەپەندى،ــ
خەلق ئىچىدە ھاجىم غەيىپنى بىلگۈدەك دېگەن گەپلەرمۇ تار-
قىلىپ يۈرىدۇ.

— مانا ـ مانا، بۇ تېخىمۇ قىزىق گەپ ئىكەن. قېنى سۆزلەڭ، — دېدى مەخسۇت مۇھىتى ھاياجانلىنىپ كېتىپ.

— ئىنقىلابنىڭ دەسلەپىدە تاغلىقلار ئارىسىدا مىلتىق سودىسى ئەۋج ئالدى، بىر بەشئاتارغا ياخشى بىر ئات بېرەتتى. بىز تۈزگەن ھەربىي ئىنتىزام بويىچە بولغاندا، يىگىتلەر چېرىكلەردىن غەنىيمەت ئالغان مىلتىقلارنى شتابقا تاپشۇرۇشى شەرت ئىدى. بىراق بەزىلەر بۇ ئىنتىزامغا رىئايە قىلماي، قولغا چۈشكەن مىلتىقنى ئاتقا تېگىشەتتى ياكى كۆمۈش تەڭگىگە ساتاتتى. بۇ ئىشنى ۋەز ـ نەسىھەت بىلەن چەكلىيەلمەي يۈرەتتۇق. بىر كۈنى باغداشلىق يەدىگار كەمشۈك دېگەن كىشى غەنىيمەت ئېلىنغان مىلتىقلارنى شتابقا ئېلىپ كېلىۋېتىپ، ئىككى تال بەشئاتارنى بىر ئۆڭكۈرگە تىقىپ قويۇپتۇ، بۇنى ھەمراھلىرىدىن بىرى كۆرۈپ قېلىپ، مىرزۇل مەرگەنگە ئېيتىپتۇ. مىرزۇل مەرگەن ھاجىمغا مەلۇم قىلدى. ھاجىم ماڭا قاراپ كۈلۈپ قويدى ـ دە، يەدىگا كەمشۈكنى چاقىرىپ كەلدى. بۇ سورۇندا ئوندەك كىشى بار ئىدى. ھاجىم قاپىقىنى سىلاپ: «ھەي يەدىگا، ماڭ، ئېتىڭغا مىنىپ بېرىپ، ئۆڭكۈردىكى ھېلىقى ئىككى تال بەشئاتارنى، راست، بىرىنىڭ تاسمىسى ئۈزۈك، دەرھال ئېلىپ كەل!» دېدى. يەدىگا تامدەك قېتىپ قالدى. ئۇنىڭ مىڭىش تۇرماق، گەپ قىلغۇدەك ماجالى يوق ئىدى. ھاجىم مەسخىرە بىلەن كۈلۈپ، «بوپتۇ، ماڭغۇدەك ھالىڭ بولمىسا، باشقىلار ئېلىپ كەلسۇن.» دەپ ئىككى يىگىتنى بۇيرۇدى. ئۇلار ھاجىم ئېيتىپ بەرگەن بەلگىلەر بويىچە بېرىپ مىلتىقلارنى تېپىپ كەلدى. ھاجىم قىسقا ساپلىق موڭغۇل قامچىسى بىلەن يەدىگانى ساۋاشقا باشلىدى. بىز ئارىغا چۈشۈپ، ئاران ئاجرىتىۋالدۇق. شۇنىڭدىن كېيىن، «خوجىنياز ھاجى غەيىپنى بىلىدىكەن» دېگەن گەپلەر تارقىلىپ كەتتى.

يىگىتلەرمۇ غەنىيمەت ئالغان مىلتىقلارغا خىيانەت قىلمايدىغان بولدى.

مەخسۇت مۇھىتى كۈلكىسىدىن ياشلانغان كۆزلىرىنى قول ياغلىقى بىلەن سۈرتۈۋاتقاندا، قاسىم ئەپەندى ھاجىغا دائىر يەنە بىرمۇنچە ئىشلارنى ئېيتىپ كېلىپ، خۇددى ئۆزىنىڭ پىكىرلىرىنى يەكۈنلىگەندەك: «بۇ ئادەم يۈرۈش - تۇرۇشىدا ئېيىققا ئوخشاش قوپال بولغان بىلەن جەڭدە يولۋاستەك قارام، تۈلكىدەك ھىيلىگەر، يىلپىزدەك چاققان، سېغىزخاندەك سەگەك، لېكىن ئائىلە مەسىلىسىدە تولىمۇ بىپەرۋا» دېدى.

— مەسىلەن؟ — سورىدى مەخسۇت مۇھىتى.

— مەسىلەن، يېقىندا بولغان بىر ئىشنى ئېيتسام، — دېدى قاسىم ئەپەندى، — تۇرپانغا مېڭىش ئالدىدا بالا - چاقىلار بىلەن خوشلىشىۋېلىش قارار قىلىنغاندىن كېيىن ھاجىم ھەر ئىككى خوتۇنى بىلەن مۇشۇ يەردە خوشلاشماقچى بولۇپ، ئۇلارنى ئەكىلىش ئۈچۈن مىرۇل مەرگەننى تاغقا ماڭغۇزدى. چوڭ خوتۇنى قەمەرخان ئايلا كۈندەشلىكى تۇتۇپ، «مېنىڭ ئۇ خوتەنلىك گادايىنىڭ قىزى بىلەن بىللە ماڭىدىغان پۇتۇم يوق» دەپ ئاستانىگە كېلىشكە ئۇنىماپتۇ. كىچىك خوتۇنى خەلىچە خېنىم «قەمەرخان ئايلا نېمىلا بولسا مەندىن چوڭ، خوش ئېيتىپ چىقاي.» دەپ مىرۇل مەرگەن بىلەن ئۇنىڭ ئالدىغا بېرىپتۇ. قەمەرخان ئايلا ياغ داغلاۋاتقانىكەن، ئۆز كۈندىشىنىڭ كىرىپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، قازانغا يېرىم ساپلىق سۇنى قۇيۇۋېتىپ، يوتقانغا پۈركىنىپ يېتىۋاپتۇ. خەلىچە خېنىم سۇ ماينىڭ ئاچچىق بۇسىغا چىدىيالماي، مىرۇل مەرگەن بىلەن ئۆيدىن قېچىپ چىقىپتۇ - دە، بوسۇغا تۈۋىدە تۇرۇپلا:

«قايىنىمىغان قازانلارنىڭ ھورىغا پىشتىم،

ئىندىمىگەن تورغايلارنىڭ تورىغا چۈشتىم.»
دېگەن بېيىتنى ئېيتىپ، كەينىگە يېنىپتۇ. قەمەرخان ئايلا ئارقىسىدىن چىقىپ مىرۇل مەرگەنگە ۋارقىراپتۇ: «ھەي مىرۇل، ھاجى ئاكاڭغا ئېيت، مېنىڭ خېتىمنى بېرىپ كەتسۇن!»

مىرۇل مەرگەن بۇ گەپلەرنى سۆزلەپ بېرىۋاتقاندا، مەنمۇ شۇ سورۇندا بار ئىدىم. ئەمدى ھاجىم نېمە دەركىن دەپ تۇرسام، قاقاقلاپ كۈلۈپ تاشلاپ، «ئۇ قېرى تۆگە خېتىنى ئالمەن دېسە ئارقامدىن تۇرپانغا چىقسۇن.» دەپ قويدى، خالاس. لېكىن ھازىرقى كۈندە خۇددى سىز ئۆتكەن يىلدىكى تاراتى يىغىنىدا ئېيتقاندەك، پادىنى باشلىيالايدىغان سەركە ۋە ئۆز ئۆي-ۇرىنى جانپىدالىق بىلەن قوغدىيالايدىغان ئايغىر بولۇشقا ھاجىدىن مۇۋاپىقراق كىشى يوق دەپ ئويلايمەن.

— مەن ھېلىمۇ شۇ قاراشتا، — دېدى مەخسۇت مۇھىتى سەممىي بىر ئاھاڭدا، — ئىلاھىم بۇ كىشىگە كۈچ-قۇۋۋەت ۋە نۇسرەت ئاتا قىلسۇن.

3

خوجىنىياز ھاجى مەخسۇت مۇھىتىلارنىڭ تەكلىپى بىلەن ئۆز قوشۇنىنى باشلاپ، پىچان تەۋەسىگە يېتىپ كېلىش بىلەن تەڭلا، تۇرپان، توقسۇن ۋە پىچان خەلقىنىڭ ھەر ساھە ۋەكىللىرى ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ داغدۇغىلىق قارشى ئالدى. بۇ ۋەكىللەر ئارىسىدا تۇرپاننىڭ ئەڭ ئاتاقلىق ئۆلىماسى ۋە تۇرپان قوزغىلىڭىنىڭ مۇھىم يولباشچىلىرىدىن ھەمدۇللا ئەلەم دېگەن مويسىپىت كىشىمۇ بار ئىدى.

شىڭ شىسەي ھاجىلارنىڭ پىچان تەۋەسىگە كىرگەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئۆزىنىڭ شتاپ باشلىقىغا مۇنداق دېدى:

— ياخشى خەۋەر ئىكەن. ئەمدى بۇ تاغ قاپلىنىنىڭ كارامىتىنى كۆرىمىز. ئۇ ئېگىز قارلىق تاغلار ئارىسىدا بىزنى مايمۇن ئويناتقاندەك ئويناتقان بىلەن بۇ تۈزلەڭلىكتە ئۇۋۇچىغا ئۇچراپ قالغان توشقانغا ئوخشىشىپ قالىدۇ. مۇبادا ئۇنى ئالداپ شەھەر سېپىلىنىڭ ئىچىگە ئەكىرىۋالساق، قەپەسكە چۈشكەن يىرتقۇچنىڭ ئۆزىلا بولۇپ قالىدۇ تېخى. شۇنىڭ ئۈچۈن پىچاندىكى چېرىكلەرگە دەرھال تېلېگرامما بېرىڭ، مەن يېتىپ بارغۇچە، ئۇنى قاچۇرۇپ قويماي، شۇ ئەتراپتا چوگىلىتىپ تۇرسۇن، بىز ئەتىلا پۈتۈن قوشۇن بىلەن پىچانغا ماڭىمىز.

بۇ كۈنلەردە مەھمۇت مۇھىتى بىلەن ماشىمىڭ قاراشەھەردە ئىدى. مەخسۇت مۇھىتى پىچانغا يېتىپ كېلىش بىلەنلا، ئۇلارنى تېزلىكتە بۇ يەرگە كېلىشكە چاقىرىپ، چاپارمەن ماڭغۇزغانىدى. ئۇلار كېلىپ، قۇمۇل، تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرى بىر يەرگە جەم بولغۇچە ھاجىنىڭ قوشۇنى پىچاندىكى چېرىكلەر بىلەن بىرنەچچە قەپەس ئېلىشىپ باقتى. بىراق كۈچ نىسبىتى تەڭ بولمىغاچقا، لۈكچۈن تەرەپكە چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇلار شۇ يەردە قاراشەھەردىن كېلىدىغان قوشۇننى كۈتۈپ تۇرماقچى ۋە ئۇلار كەلگەندە، ئاندىن بىرلىشىپ تۇرۇپ پىچانغا ھۇجۇم قىلماقچىدى.

— گېپىمىزنى ئىلىك ئېلىپ، بۇ يۇرتلارغىمۇ قەدەم تەشرىپ قىلىدىلا، ئەمدى بىزنىڭ ئۆيلەرگىمۇ بېرىپ، بىر پىيالە ھاردۇق چېيى ئىچىپ ئۆتسىلە ھاجىم، — دېدى كۆزلىرى كۈلۈپ تۇرىدىغان، ئاق يۈزلۈك، خۇشپىچىم بىر ئادەم. بۇ لۈكچۈن ۋاڭى سايىت ۋاڭ بولۇپ، مەخسۇت مۇھىتىلار بىلەن قۇمۇلغا بىللە بارغانىدى. ئۇ يۇقىرىدىكى تەكلىپىنى بېرىش بىلەن بىللە ئۆزىنىڭ لۈكچۈندىكى ئوردىسىدا ساقلىنىپ تۇرغان بىر ئاز مىلتىق بارلىقىنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتتى.

— سىپىلنىڭ ئىچىگە كىرىۋالساق قانداق بولۇركىن؟
مەن تاغ - دالىلاردا جەڭ قىلىشقا ئۆگىنىپ قالغان ئادەم، —
دېدى ھاجى سەل ئىككىلىنىپ. بىراق مەخسۇت مۇھىتىمۇ سايىت
ۋاڭنىڭ پىكرىگە قوشۇلۇپ، قاراشەھەردىكى قوشۇن يېتىپ
كەلگۈچە، لۈكچۈندە تۇرۇپ تۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. ھا -
جى سىپىل ئىچىگە كىرىۋالماسلىق دېگەن گېپىدە چىڭ
تۇرالمىدى. ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى بۇنىڭدىن كېلىپ چىقىدىغان
پاجىئەلىك ئاقىۋەتنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرۈپ باقمىغانىدى،
ئەلۋەتتە.

ئۇلار لۈكچۈن شەھىرىگە كىرىپ، ئىككىنچى كۈنى تاڭ
بىلەن تەڭ زەمبىرەكلەر گۈمبۈرلەپ، ھايت - ھۇيت دېگۈچە
لۈكچۈن شەھىرى مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قالدى. شىڭ شىسەينىڭ
ئاق ئورۇسلاردىن تەركىب تاپقان توپچى قىسىملىرى كىچىككىنە
شەھەرنى قارىغا ئېلىپ ئوينىغاندەك ئوققا تۇتماقتا، لۈكچۈن
ۋاڭىنىڭ شەھەر ئوتتۇرىسىدا چوقچىيىپ تۇرغان ئوردىسى بىلەن
مەسچىت مۇنارلىرى گۈمبۈرلەپ ئۆرۈلمەكتە، ئېغىر پىلىموت ئوقلىرى
سىپىل كۈنگىرىلىرىگە مۆلدۈردەك ياغماقتا ئىدى. قوزغىلاڭچىلار
باش كۆتۈرەلمەي پەقەت سىپىل تۆشۈكلىرىدىنلا ئېتىشقا مەج-
بۇر ئىدى. شۇنداق بولۇشقا قارىماي، قاتتىق چىداشلىق بېرىپ
دۈشمەن تەرەپنى كۆپ چىقىمدار قىلدى. بىراق بۇ جەريانىدا
نى - نى يىگىتلەر جېنىدىن جۇدا بولۇپ لۈكچۈن سىپىلى قان-
غا بويالدى. ياشلىقىدا ئانچە - مۇنچە ئوۋچىلىق قىلىپ، مىلتىق
ئېتىشنى ئۆگەنگەن ھەمدۇللا ئەئلەم بېشىدىكى يوغان سەللە-
سىنى چۇۋۇۋېتىپ، ھاجى بىلەن يانمۇيان تۇرۇپ ئېتىشىۋات-
قان يەردە پېشانىسىگە تەگكەن زەمبىرەك ئوقىنىڭ پارچىسى
بىلەن قازا تاپتى. ئۇنىڭ ئاپئاق ساقىلىغا ئۇيۇپ قالغان قان
داغلىرى تۇنجى باھار قۇياشىنىڭ نۇرىدا ئانار دانىلىرىدەك

پارقىراپ تۇراتتى. جەڭنىڭ ئىككىنچى كۈنى يىگىتلەرنىڭ ئوقدانلىرى قۇرۇپ قېلىشقا، ئاچلىق ۋە سۇسىزلىقتىن لەۋلىرى يېرىلىشقا باشلىدى. چېرىكلەر سېپىلغا شوتا قويۇپ يامىشىپ چىقىشقا كىرىشتى. مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىشنىڭ زادى ئىم-كانىيىتى يوق ئىدى. شۇنداق پەيتتە، ھاجىمنىڭ بېشىغا بىر ئەقىل كەلدى-دە، قوشۇننى يالغاندىن شىمال دەرۋازىدىن چى-قىپ كېتىشكە ئۇرۇنغاندەك قىلىپ كۆرۈنۈشكە، ئەمەلىيەتتە بولسا جەنۇب دەرۋازىدىن چىقىپ كېتىش ئۈچۈن تەييارلىنىشقا بۇيرۇق بەردى. قوزغىلاڭچىلار چېرىكلەرنىڭ دىققىتى شىمال دەرۋازىغا بۇرالغان پەيتتىن پايدىلىنىپ، جەنۇب تەرەپتىكى دەرۋازىنى ئېچىۋەتتى. بىراق بۇ تەرەپتىمۇ دەرھال ئوق يامغۇرلىرى يېغىشقا باشلىدى. دەرۋازىدىن بىرىنچى بولۇپ ئات چاپتۇرۇپ چىققان مىرۇل مەرگەن بىلەن ھاجى قول پىلىموتلىرى بىلەن مۇھاسىرىنى يېرىپ يول ئېچىپ ماڭماقتا، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن چىققانلارمۇ بىر ياقتىن ئېتىپ، بىر ياقتىن قىقاس-چۇقان بىلەن ئىلگىرىلىمەكتە، ئىگىسىز قالغان ئاتلار چۇلۇۋۇرلىرىنى سۆرەپ، ھەر تەرەپكە قاچماقتا ئىدى. شۇ ئارىدا مەخسۇت مۇھىتنىڭ تورۇق ئېتى كۆكرىكىگە تەگكەن ئوقنىڭ زەربىسىدىن دومىلاپ كەتتى. ئاتنىڭ تېگىدە قالغان مەخسۇت مۇھىتى ئۆزىنى ئوڭشاپ بولغۇچە ئارقا-ئارقىدىن تەگكەن ئىككى تال قوغۇشۇن دانىسى بىلەن ئاسمان-پەلەك كۆتۈرۈلگەن قېلىن چاڭ-توزان ئىچىدە يوغان قوي كۆزلىرى ئوچۇق قالغان پېتى ئېگەرگە يۆلىنىپ قالدى. ئۇنىڭ يېنىدىن ئات چاپتۇرۇپ ئۆتۈۋاتقان كىشىلەرنىڭ ھېچقايسىسى ئۇنى كۆرمىدى ياكى كۆرگەن بولسىمۇ ھەر كىم ئۆز بېشى بىلەن بولۇپ كەتتى بولغاي، ئاخىر بۇ ئادەمنىڭ جەسىتىمۇ نەچچە ئونلىغان جەسەتلەر قاتارىدا ئاشۇ توپىلىق يولدا قېلىۋەردى.

شەھەرنىڭ شىمال دەرۋازىسى تەرەپتىكى ئېگىز دۆڭدە جەڭگە قوماندانلىق قىلىۋاتقان شىڭ شىسەي قوزغىلاڭچىلارنىڭ جەنۇب دەرۋازىدىن چىقىپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، دەرھال ئۇلار-نى قوغلاشقا بۇيرۇق بەردى ۋە ئۆزىمۇ شۇ تەرەپكە ئات سال-دى. بىراق قۇم بارخانلىرى بىلەن چاتقاللىقلارغا يوشۇرۇنۇپ ئۈلگۈرگەن قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئوقىغا دۇچ كېلىپ، نۇرغۇن چې-رىكىدىن ئايرىلغاچ، قەپەستىن چىقىپ كەتكەن بۇ قاپلانلارنى بىرنېمە قىلىشقا كۆزى يەتمەي ئارقىغا ياندى ۋە مۇداپىئە-سىز قالغان لۈكچۈن شەھىرىگە باستۇرۇپ كىرىپ، ئاچچىقىنى پۇقرادىن ئېلىشقا باشلىدى. كىچىككىنە لۈكچۈن شەھىرى ئوت ئىچىدە قېلىپ، كوچا - كويلار قىپ-قىزىل قانغا بويالدى.

شۇ ئارىدا، ئېڭەكلىرى قويۇق قارا ساقال بىلەن قاپلانغان ئېگىز بويلۇق، ئورا كۆز بىر ئادەم جەنۇب دەرۋازىنىڭ ئالدىدا ياتقان ئۆلۈكلەر ئارىسىدا مەخسۇت مۇھىتنىڭ جەسىتى بارلىقىنى شىڭ شىسەيگە مەلۇم قىلدى. بۇ كىشى تۇرپان شەن يامۇل ئاشلىق سېكىنىڭ دەپتەرچىسى ئىدى. ئۇ تۇغۇمدەك بولۇپ كەتكەن دەپتىرىنى ئالدىغا قويۇپ ئولتۇرۇپ، لەڭ قۇيغىلى كەلگەن دېھقانلارنى رەھىمسىزلىك بىلەن قاقتى - سوقتى قىلىش-قا ماھىر بولغانلىقتىن، خەلق ئۇنى ساڭ موللىسى ياكى روزى موللا دەپ ئاتايتتى. بۇ يەردىكى «موللا» دېگەن سۆز ئۇنىڭ ئەھلى ئىلمى بولغانلىقىغا ئەمەس، خەلقنى قاقشىتىشتىكى «مول-لا» لىقىغا قارىتىلغان.

شىڭ شىسەي قۇمۇلدىن كېلىپ، تۇرپاننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، كوچا - كوچىلارغا ئارقا - ئارقىدىن بىرمۇنچە ئېلانلار-نى چاپلاتقۇزغانىدى. ئۇيغۇر - خەنزۇ تىللىرىدا يېزىلغان شۇ ئېلانلارنىڭ بىرىدە: «قولىغا قورال ئالغان ئوغرىلارنىڭ يوشۇ-رۇنغانلىرىدىن بىرىنى تۇتۇپ بەرگۈچىگە يۈز سەر؛ بار يېرىنى

مەلۇم قىلغۇچىغا ئەللىك سەر تەڭگە مۇكاپات بېرىلىدۇ. تورال تۇتمىغان بولسىمۇ، ئوغرىلارنىڭ ياخشى گېپىنى قىلغان ياكى ئۇلارغا ياردەم بەرگەنلەرنى مەلۇم قىلغۇچىلارغا مەلۇملىغان هەر بىر كىشىسى ئۈچۈن يىگىرمە سەردىن تەڭگە بېرىلىدۇ.» دېگەن گەپلەر بار ئىدى. روزى موللا بۇ ئېلاننى ئوقۇغان هامان ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنى ئېسىگە ئالدى. چۈنكى شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر روزى موللىنىڭ ساتقۇچىغا ئاشلىق قۇيغىلى كەلگەن دېھقانلارغا قىلغان جەبىر - زۇلۇم ۋە ئىشلەتكەن هىيلە - نەيرەڭلىرىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭ يۈزىگىلا:

«يولنىڭ چېتى چاتقاللىق،
روزى موللام ساقاللىق.
قىيامەتتە سوراق بار،
ئەلگە قىلماڭ ئۇۋاللىق.»

دەپ قوشاق ئېيتقان ۋە ئۇنى

«چاشقان يەيدۇ پۇرلىمەي،
ئىسسىق - سوغنى ئىلغىماي.
چاشقاندىنمۇ يامانراق
موللام يەيدۇ كۆرلىمەي.»

دەپ هەجۋىي قىلغان. شۇندىن باشلاپ، روزى موللىغا «ساڭ چاشقىنى» دېگەن لەقەممۇ قويۇلۇپ قالغانىدى. روزى موللا ئەنە شۇلارنى ئويلاپ، «مانا ئۆچ ئېلىشقىمۇ، پۇل تېپىشقىمۇ پۇرسەت كەلدى» دېدى - دە، قېلىن بىر پارچە خوتەن قەغىزىگە شائىر توغرۇلۇق چېقىم يېزىپ، شىڭ شىسەينىڭ تۇڭچىسىغا تاپشۇردى. ئۇنىڭدا شائىرنى قوزغىلاڭنىڭ مۇهىم تەشكىلاتچى ۋە تەشۋىقاتچىلىرىنىڭ بىرى دەپ، ئىسپات ئۈچۈن ئۇنىڭ خەلق ئىچىگە ناخشا بولۇپ تارقالغان «ئاچىل» ناملىق مەشهۇر شېئىرىنىڭ تولۇق تېكىستى نەقىل قىلىنغانىدى. شىڭ

شىسەي شۇ ماتېرىيالغا ئاساسەن شائىرنى قارا تىزىمدىكىلەرنىڭ بىرىنچىسىگە يېزىپ قولغا ئالدى ۋە روزى موللىغا ۋەدە قىلىنغان كۈمۈش تەڭگىلەرنى ساناپ بېرىپ، يەنە يېڭى ۋەزىپىلەرنى تاپشۇرۇشقا باشلىدى. بۇ قېتىم لۈكچۈنگە مىڭگەش ۋاقتىدىمۇ، ئۇنى يول باشلىغۇچىلار قاتارىدا بىللە ئېلىپ كەلگەنىدى. بۇ ئادەم بۈگۈنمۇ شىڭ شىسەيگە ساداقەت بىلدۈرۈپ «ئۇرۇپاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى ۋە خوجىنىيازنى باشلاپ چىققان ئادەم مۇشۇ.» دەپ مەخسۇت مۇھىتىنىڭ جەسىتىنى ئۇنىڭغا كۆرسىتىپ قويدى. شىڭ شىسەي مەرھۇمنىڭ جەسىتىگە بىردەم قاراپ تۇردى-دە، «خوجىنىيازنىمۇ شۇ ھالەتتە كۆرسەم قانداق ياخشى بولاتتى» دېدى. ئاندىن سازايى قىلىش ئۈچۈن ئۇنىڭ بېشىنى كېسىپ ئېلىشقا بۇيرۇق بەردى. بىر چېرىك بۇيرۇقنى دەرھال ئورۇندىدى. باشسىز جەسەتنى ئۆرۈپ-چۆرۈپ مۇۋۇت پەلتوسى بىلەن خۇرۇم ئۆتۈكىنى سالدۇرۇۋالدى. شېرىس پەشمىتىنىڭ يانچۇقىدىن تېپىلغان ئالتۇن سائەتنى شىڭ شىسەيگە ئۇزاتتى. شىڭ شىسەي سائەتكە قاراپ، «كونا رۇس ماركىسى ئىكەن» دەپ كۈلۈپ قويدى.

دەل شۇ چاغدا، قوزغىلاڭچىلارمۇ مەخسۇت مۇھىتىنىڭ شېھىت بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپقانىدى. ھاجى بۇ شۇم خەۋەرنى ئاڭلاپ، «ۋاي مەخسۇت، سەن ئۆلگۈچە مەن ئۆلسەم بولماسمىدى!» دەپ، خۇددى بوتىسىدىن ئايرىلغان تۆگىدەك بوزلىدى. ئۇنىڭغا ئەگىشىپ، پۈتۈن قوشۇن قان-قان يىغلاپ، ھازا ئېچىشتى. شۇ ئارىدا كىمدۇر بىرى «ئىسىت قېرىنداشلىرىمىز، مۇشۇ لەنەت تەگكۈر شەھەرنىڭ ئىچىگە كىرىپ پۇت-قولىمىزنى چۈشەپ قويمىغان بولساق، مۇنچە دىشۋارچىلىققا قالماس ئىدۇق.» دەپ تاشلىدى. سايىت ۋاڭ نېمە دېيىشنى بىلمەي، يەرگە كىرىپ كەتكۈدەك بولۇپ كەتتى. ئۇنىڭ

بەختىگە، ئاق ساقال بىر كىشى قىرائەت باشلىۋەتتى. ھاجىمۇ كۆز ياشلىرىنى سۈرتە - سۈرتە تۇپىنىڭ ئارىسىغا چۆكۈپ، بېشىنى ئەگدى. قىرائەتنىڭ چۆللۈكنى قاپلىغان مۇڭلۇق رىتىمىگە قوشۇلۇپ، ئۇنىڭ نېپىز لەۋلىرى تىترەۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى: «تەقدىر - تەقدىر... ھەممىسى خۇدانىڭ ئىرادىسى.» دەيتتى ئۇ ئۆز - ئۆزىگە تەسەللى بېرىپ.

4

1933 - يىل 13 - مارت. بۈگۈن ئەتىگەندىلا ئاسمان گۈمبىزى خۇددى كەمبەغەل مالچىنىڭ ئىشلىشىپ كەتكەن كىگىز ئۆيىدەك بوزۇرۇۋالدى. ئاسمانغا قارىغان كىشىنىڭ كۆڭلى ئىختىيارسىز غەش بولاتتى. ھەر يىلى بۇ چاغلاردا ئاللىقاچان ئىللىق باھار باشلىنىپ كېتىدىغان شەھەر كوچىلىرىدا نېمىشقىدۇر ھېلىغىچە ئاچچىق سوغۇق شامال گۈركىرەپ، كۆڭۈلگە ئەنسىزچىلىك سالاتتى. بۇلاڭ - تالاڭ ۋە يانغىن ۋاقتىدا خارابىلىككە ئايلانغان بەزى ئۆي - ئىمارەتلەردىن ھېلىمۇ شەيخسىز قالغان تاشلاندۇق كونا مازارغا ئوخشاش شامال ئۇچۇپ تۇراتتى. لاغايلاپ يۈرگەن تەييارتاپلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، كوچا - كويلاردا ئادەمزات سايىسى سىرەك كۆرۈنەتتى. سودا دۇكانلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى تاقاقلىق ئىدى. تىرىكچىلىك غېمىدە بازارغا كىرگەنلەرمۇ ئۆز ئىشىنى ھاپىلا - شاپىلا تۈگىتىپ كېتىشكە ئالدىرايتتى.

چاشكا ۋاقتى بىلەن لوچېڭ (تۇرپان كونىشەھەر) تەرەپتىن سوزۇپ - سوزۇپ سوقۇلغان جاڭ ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ قالدى. قىلىچلىرىنى يالىڭاچلىغان ئوتتۇزدەك چېرىك قوللىرى ئارقىسىغا باغلىنىپ، پۇتلىرى كىشەنلەنگەن ئون نەچچە ئادەمنى ئارىغا

ئېلىپ كېلىۋاتاتتى. بۇ ئادەملەرنىڭ گەجگىسىگە يۇڭ قەلەم بىلەن
«توپىلاڭچى زىيۋازى» ① دېگەن سۆزلەر يېزىلىپ، ئۈستىگە
قىزىل سىياھ بىلەن «×» بەلگىسى ئۇرۇلغان ئۇزۇن تاختاي
قىستۇرۇقلۇق ئىدى. ئۇلارغا سوڭدىشىپ كېلىۋاتقان بىر توپ
ئاتلىق چېرىكنىڭ ئوتتۇرىسىدا ناس رەڭ پەلتوسىنىڭ ياقىسىنى
قايرىپ، قاسقانلىق شەپكىسىنى چۆكۈرۈپ كىيىۋالغان شىلىڭ
شىسەي يوغان تورۇق ئات ئۈستىدە غادىيىپ ئولتۇراتتى.
ئارقا - ئارقىدىن سوقۇلۇۋاتقان جاڭ ئاۋازلىرىغا تۆمۈر كىشەنلەر-
نىڭ شاراق - شۇرۇقلىرى قوشۇلۇپ، پۈتۈن شەھەرگە ۋەھىمە
سېلىۋاتاتتى. ئەتىگەندىن بېرى، چۆلدەرەپ تۇرغان كوچىلار
بىردەمدە ئادەم دېگىزىغا ئايلىنىپ كەتتى. ئادەملەر توپى چاڭ-
توزان توزدۇرۇپ، چېرىكلەرنىڭ ئىككى يېنىدا سەلدەك ئاقات -
تى. ئادەتتە جاھاننى سۇ بېسىپ كەتسە، ئۆردەككە ئوخشاش
غېمىدە يوق يۈرىدىغان بىپەرۋا كىشىلەرمۇ بۈگۈن چەتتە
قالماي توپقا قوشۇلغانىدى. نەچچە يۈزلىگەن كۆزلەردىن
يامغۇردەك ياش تۆكۈلۈپ، دادۇ پەريادلار پەلەككە يەتمەكتە.
نەچچە يۈزلىگەن قوللار گويا بىر مۆجىزە بىلەن بۇ مەھبۇسلار-
نى جاللات قىلىچىدىن قۇتقۇلدۇرۇپ قېلىشقا قادىردەك، ھاۋادا
پۇلاڭلىماقتا ئىدى. مەھبۇسلاردىن ئەڭ ئالدىدا كېتىۋاتقان
ئىككى كىشىنىڭ ئاغزىغا لاتا تىقىقلىق ئىدى. ئۇلارنىڭ بىرى
ئېگىز بويلۇق، ئېگىز بولغانىدىمۇ، ھەرقانداق كىشىدىن ئېگىز-
رەك ۋە قاتاڭغۇر كەلگەن كەكە ساقال، ئورا كۆز ئادەم بولۇپ،
بۇ ھەممىگە تونۇش بولغان تۆمۈر جىسا دېگەن كىشى ئىدى.
ئۇ يامۇلنىڭ جىساسى بولۇشقا قارىماي، ئۆمۈر بويى پۇق-
رالار تەرىپىدە تۇرۇپ، بەگ - دارىنلارنىڭ جېنىغا تۆرەپ،
ئۇزىنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكى بىلەن ئاتاق چىقارغان، شۇنىڭ

① زىيۋازى — ئوغرى.

ئۇچۇنمۇ يۇرت ئىچىدە ھۆرمەتكە سازاۋەر كىشى ئىدى. ئۇ ھېلىمۇ
قەددىنى تىك تۇتۇپ ئىلاج بار چوڭ-چوڭ قەدەم تاشلاشقا
تىرىشاتتى. يەنە بىرى، قەددى-قامىتى تولىمۇ كېلىشكەن، يۇ-
مىلاق يۈزلۈك، چىرايلىق يىگىت بولۇپ، ئۇنىڭ قاپقارا قوي
كۆزلىرىدىن ئوت چاچراپ تۇراتتى. بۇ شائىر ئابدۇخالىق ئۇي-
غۇر ئىدى. ئۇ ھەربىر قەدەمدە دېگۈدەك تۇمشۇقىنى مۈرىسىگە
سۈركەپ، ئاغزىدىكى لاتىنى چىقىرىۋېتىشكە، ئېھتىمال بىرەر
نېمىدەپ ۋارقىراشقا تىرىشاتتى.

بىر دوقمۇشقا كەلگەندە، شىڭ شىسەي ئاتنىڭ تىزگى-
نىنى تارتىپ ئەسەبىيلىك بىلەن بىر نېمىلەر دەپ ۋارقىرىدى.
پۇت-قوللىرى ياچىۋەكنىڭكىگە ئوخشىشىدىغان رەزگى تۇڭچى
بويىنىنى سوزۇپ، ئۇنىڭ گېپىنى ئۆرۈدى: «ھاي خالايىق!
زىخۇي جانابلىرى مۇنداق دەيدۇ: سىلەرنى بۇ توپىلاڭچى
زىيۋازىلارنىڭ قېنىدىن ئىبرەت ئالسۇن دەيدۇ، كىمدەكىم
ھۆكۈمەتكە قارشى توپىلاڭ قىلسا، مۇشۇ زىيۋازىلاردەك بولىدۇ،
دەيدۇ.» دېدى. تۇڭچىنىڭ ئاغزى بېسىلىش بىلەن تەڭلا، شىڭ
شىسەي ئاق پەلەي كىيگەن قولىنىڭ بىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ،
ئاچچىق بىلەن پەسكە چۈشۈردى. بەستلىك كەلگەن ئىككى
چېرىك يۈگۈرۈپ كېلىپ، تۆمۈر جىسانى مۈرىسىدىن بېسىپ
يەرگە يۈكۈندۈردى. ئۈچىنچى چېرىك سېپىدە قىزىل شەل-
پەر لاتا پۇلاڭلاپ تۇرغان كەڭ قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ،
تۆمۈر جىسانى چاپماقچى بولدى. بىراق تۆمۈر جىسا ئورنى-
دىن دەس قوپۇپ، خۇددى چامباشچىلاردەك ئىككى پۇتىنى
تەڭلا ئىشقا سېلىپ، بىر پەشۋا بىلەن ھېلىقى جاللاتنى پوم-
زەكتەك دومىلىتىۋەتتى. خالايىق ئىچىدە قىقاس-چۇقان كۆتۈ-
رۈلدى. شۇ ئارىدا يەنە بىر جاللات ئارقا تەرەپتىن كېلىپ تۆ-
مۈر جىسانىڭ بېشىغا قىلىچ ئۇرۇۋەتتى. تۆمۈرجىسا بىرنەچچە

قەدەم دەلدەڭشىپ ئىرىپ يىقىلدى. جاللاتلار ئۇنى نەچچە پارە قىلىۋەتتى. ئارقىدىنلا، ئۇلار ئاق بۆك كىيگەن چوڭ ياشلىق بىر كىشى بىلەن قىزىل يۈزلۈك بىر يىگىتنى چېپىۋەتتى. بۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى يەرلىك خۇيزۇلار ئىدى. يەنە بىر دوقمۇشقا كەلگەندە بەش كىشى چېپىپ تاشلاندى. شۇ يوسۇندا مۇسۇلمانلار زىچ جايلاشقان يېڭىشەھەرنىڭ مەركىزى كوچىسىغا كەلگۈچە يەنە بىرنەچچە ئادەم جېنىدىن جۇدا قىلىنىپ، يالغۇز شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇرلا قالدى. ئۇ ئاغزىدىكى لاتىنى بىر ئىلاج قىلىپ تۈكۈرۈپ تاشلىدى-دە، شىڭ شىسەيگە قاراپ خەنزۇ تىلىدا ۋارقىرىدى:

— ھەي ئىستىبداتنىڭ ھامىيسى بولغان يالماۋۇز جاللات! ئىنقىلاب يالقۇنىنى سەن قان بىلەن ئۆچۈرەلمەيسەن. تەڭلىك، ئازادلىق يولىدا تۆكۈلگەن بۇ قۇتلۇق قانلار دېڭىزىدا چوقۇم ھالاك بولىسەن، چوقۇم! يوقالسۇن ئىستىبدات!

— چاپ! — ۋارقىرىدى شىڭ شىسەي.

بىرىنچى قىلىچ شائىرنىڭ ئوڭ مۈرىسىگە تەگدى.

— ياشىسۇن ئازادلىق!

ئىككىنچى قىلىچ سول قولىنى كېسىپ ئىرىپ، گەجگىسىدە توختىدى.

— ياشا... سۇن... ئىنقىلاب! ... خوش، قېرىنداشلار!...

ئۈچىنچى قىلىچ بىلەن شائىرنىڭ باشسىز قالغان گەۋدىسى يىقىلغان تىرەككە يۆلىنىپ قالدى.

تىۋا. ئادەم دېگەننىڭ قېنى شۇنداقمۇ جىق، شۇنداقمۇ قىزىل بولىدىكەن، خۇددى تاغ باغرىدا ئېچىلغان لالىنىڭ ئۆزى. ئېگىز پەشتاقلىق مەسچىت بىلەن ھەيۋەتلىك بۇتخانا① ئارىلىقىدىكى مەيدان گويا بوران سوقۇۋەتكەن گۈلتەندىكى قىزىلگۈل

① تۇرپان يېڭىشەھەر بازىرىدىكى بۇتخانا كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

چېچەكلىرى بىلەن ئاپلا قىغا ئىدەك بولۇپ كەتتى. مەيدان ئەتراپىغا
تۇپلانغان قېرىلار تۇرماق، ياش يىگىتلەر، خوتۇن - قىزلار ۋە
ئۈششاق باللارنىڭمۇ كۆزلىرى يىغىدىن شەلپەردەك قىزىرىپ
كەتتى.

ئەتىسى ئەتىگەندە، شىلىڭ شىسەي ئۆز قوشۇنىنى باشلاپ
ئۈرۈمچى تەرەپكە ئالدىراش مېڭىپ كەتتى. چۈنكى شائىرنى
قەتل قىلىشتىن تۆت سائەت بۇرۇن جىڭ شۇرېننىڭ ئۆزىدىن
«دەرھال ئۈرۈمچىگە قايتىڭ.» دېگەن مەزمۇندا جىددىي تېلې-
گرامما كەلگەنىدى. ئىككى كۈندىن كېيىن ھاجى بىلەن مەھ-
مۇت مۇھىتىنىڭ لەشكەر تارتىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ
تۇرپاننى ساقلاپ قالغان چېرىكلەرمۇ ئۈرۈمچى تەرەپكە قېچىشتى.
تۇرپان شەھىرى يەنە قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى.

— مىرۇل، — دېدى ھاجى تۇرپانغا كېلىپ جايلىشى-
ۋالغاندىن كېيىن، — سەن بۈگۈنلا بىرنەچچە ئادەم بىلەن
لۈكچۈنگە ماڭ. شېھىتلارنىڭ جەسەتلىرىنى تېپىپ باشقىدىن
يەرلىككە قويۇڭلار. مەرھۇم مەخسۇتبايىنىڭ جەسىتىنى. ھەي-
ي - ي، تونۇيالۇرسەنمۇ؟ ھە توختاپتۇر، ئىچىگە يوللۇق شايى
كۆڭلەك كىيىۋالغان تۇرغان، شۇنىڭغا قاراپ جەسەتنى تاپقان-
دىن كېيىن ئاستانىگە يۆتكەپ كەل. بېشىنى بىر ئىلاج
قىلىپ تاپۇرمىز، مەرھۇم ئۆزىنىڭ كىندىك قېنى تۆكۈلگەن
يەردە ياتسۇن.

سورۇندا ئولتۇرغانلاردىن نېپىز ئاق كىگىز قالپاق كىيى-
ۋالغان شالاڭ قوڭۇر ساقاللىق گەۋرى بىر ئادەم ئورنىدىن
تۇرۇپ، «ماقۇل كۆرسىلە، لۈكچۈنگە مەنمۇ باراي.» دېدى.
ئۇنىڭ ئەستەرلىك قارا چىبەرقۇت پەشمەت ئۈستىدىن مەھكەم
باغلىۋالغان كەڭ تاسما پوتىسى ۋە ئوڭ يېپىندىسكى ماۋزۇر
تاپانچىسى بىلەن سول يېپىندىسكى ئۇزۇن رۇس قىلىچى ئۇنى

ئالايىتەنلا ھەيۋەتلىك كۆرسىتىپ تۇراتتى، بىراق ئۇنىڭ
ئاق سېرىق كەلگەن سالاپەتلىك چىرايىدا خۇددى كۈتۈلمىگەن
بىر ھادىسە بىلەن ئەڭ يېقىن كىشىسىدىن جۇدا بولۇپ، چوڭ-
قۇر غەم-قايغۇغا چۆمگەن كىشىنىڭ چىرايىدىكىدەك ئاچچىق
ھەسرەت ئالامەتلىرى ئەكس ئېتىپ تۇراتتى. ھاجى ئۇنىڭ
گېپىنى ئاڭلاش بىلەن دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ، ئالقىنىنى
ئۇنىڭ كەڭ يەلكىسىگە قويدى-دە، خۇددى تەسەللى بېرد-
ۋاتقاندەك يۇمشاق تەلەپپۇز بىلەن «بوپتۇ ئۇكام، ئۆزلە
بارسىلا تېخىمۇ ئوبدان بولغۇدەك.» دېدى. بۇ كىشى مەرھۇم
مەخسۇت مۇھىتنىڭ ئىنىسى مەھمۇت مۇھىتى ئىدى.

شۇنىڭدىن كېيىن، مەھمۇت مۇھىتى ئوغلاقچى مەنسۇر
باشلىق بەش يىگىتنى ئېلىپ، مىرۇل مەرگەن بىلەن لۈكچۈنگە
يۈرۈپ كەتتى. ئەتىسى، ھاجى شۇ كۈنكى پېشىن نامىزىنى
شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر قەتل قىلىنغان مەيداندىكى مەس-
چىتتە ئوقۇدى. بۇ مەسچىت بىنا بولغاندىن بۇيان ھەتتا جۈمە
ۋە ھېيت نامازلىرىغىمۇ بۈگۈنكىدەك كۆپ ئادەم يىغىلىپ
باقمىغانىدى. ئۇلارنىڭ تولىسى ھاجىنىڭ يۈزىنى ۋە بۇ يەردە
بولىدىغان ئاجايىپ بىر ئىشنى كۆرۈشكە قىزىقىپ كەلگەنىدى.
دەرۋەقە، نامازدىن كېيىن يۇرت چوڭلىرى بىلەن بىللە مەس-
چىتنىڭ يېنىدىكى بۇتخانىنىڭ پەلەمپىيىدىن ئورۇن ئالغان
ھاجىغا نەچچە يۈزلىگەن كۆزلەر تىكىلىپ، پىچىرلاشلار
باشلاندى:

— تازىمۇ سالاپەتلىك ئادەم ئىكەن.
— ساقىلىغا قارا، چېچىلىپ تۇرىدىكەن.
— بويى ئانچە ئېگىز ئەمەسكەنغۇ.
— كۆزىدىن ئوت يېنىپ تۇرىدىكەن.
— تازا ئاچچىقى كەلگەن ئوخشايدۇ. قىلىچىنىڭ سېپىنى

تۇتقان قولىغا قارىغىنا، تومۇرلىرى كۆپچۈپ كېتىپتۇ.

شۇ ئارىدا ھاجى ئاچچىق بىلەن ۋارقىرىدى:

— قېنى ئۇ لومودى؟

يىگىتلەر چەمبەرچاس باغلانغان روزى موللىنى دۈشكەلەپ ئۇنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىشتى. روزى موللا خۇددى كەلكۈن ئېقىتىپ كېلىپ قىرغاققا چىقىرىۋەتكەن ئىتتەك لاغىلداپ تىترەپ تۇراتتى.

— بۇ نېمە؟ — دەپ سورىدى ھاجى يانچۇقىدىن بىر پارچە خوتەن قەغىزىنى چىقىرىپ. روزا موللا قەغەزنى كۆرۈش بىلەن تېخىمۇ تىترەپ ئۆرە تۇرالماي قالدى. يىگىتلەر ئۇنى قولتۇقىدىن يۆلىۋېلىشتى.

— بۇنى خالايىققا ئۈزۈڭ ئوقۇپ بەر! — دېدى ھاجى ھېلىقى قەغەزنى ئۇنىڭ كۆزىگە تىقىپ. ئۇ روزى موللىنىڭ شائىر ئابدۇخالىق ئۇستىدىن شىڭ شىسەيگە يازغان چېقىمچى قەغىزى بولۇپ، ئاخشام يىگىتلەر بۇنى شىڭ شىسەينىڭ شتابىدىكى تاشلاندۇق قەغەزلەر ئارىسىدىن تېپىۋالغانىدى. روزى موللا خەت ئوقۇش تۇرماق، كۆزى ئوچۇق ئۆلۈكتەك قېتىپ قالغانىدى.

— ئوقۇسىلا ئاخۇنۇم، ئۈنلۈك ئوقۇسىلا، — دېدى ھاجى ھېلىقى قەغەزنى يېنىدا تۇرغان سەللىلىك كىشىگە تۇتۇپ.

خەت ئوقۇلۇپ تۈگە - تۈگىمەي، خەلق توپى دېڭىزدەك چايقىلىپ، تۈگۈلگەن مۇشتلار ھاۋادا پۇلاڭلاپ، غەزەپ - نەپرەت سادالىرى گۈلدۈرمامىدەك ياڭراپ كەتتى.

— بۇ مەلئۇننى نېمە قىلىش كېرەك؟! — دېدى ھاجى ۋارقىراپ.

— چالما - كېسەك قىلىمىز!

— كۆزىنى ئويۇپ، تىلىنى كېسىمىز!

— تېنىنى پارچە-پارچە قىلىپ ئىتقا تاشلاپ بېرىمىز!

روزى موللا زۇۋانغا كېلىپ، ھاجىنىڭ ئالدىغا تىزلاندى:

— ھاجىم، بىر قوشۇق قېنىمدىن ئۆتسىلە، مەن تووۋا قىلدىم.

— ياق، ئۆزىنىڭ قېرىنداشلىرىنى دۈشمەنگە تۇتۇپ بەرگەن ساڭا ئوخشاش خائىنلارنى تىرىك قويماق ئەل-يۇرتىنى دوزاختا سالماق بولىدۇ. ساڭا بىر تال ئوقمۇ زايە.— دېدى ھاجى، ئاندىن يىگىتلەرگە قاراپ: «قېنى سەن ھوشۇر، بۇ لومودىنىڭ ئاگال تىلىنى كەس، ئاندىن كۆزىنى ئوي، ئاندىن...» دېدى. ھاجىنىڭ گېپى تۈگە-تۈگىمەيلا ھوشۇر كانتۇ يەڭلىرىنى شىمايلاپ، قونجىدىن پىچىقىنى چىقاردى. قاسىم ئەپەندى ھوشۇر كانتۇنى توسۇۋېلىپ، ھاجىغا پەس ئاۋاز بىلەن مۇنداق دېدى:

— ئاچچىقلىرىغا ھاي بەرسىلە ھاجى ئاكا! بۇ مەلئۇننى ھەر نېمە قىلساق ئاز. ئەمما ئۆزلە دېگەن ئەلنىڭ بېشى. ئەل بېشىنىڭ ھەربىر قىلغان ئىشى باشقىلارغا ئەنداز بولۇپ قالىدۇ. كېيىنكىلەر بۇ ئىشنى دوراپ يۈرمىسۇن يەنە.

سالى دورغىمۇ بۇ پىكىرگە قوشۇلدى.

— ئەمىسە، نېمە قىل دەيسىلەر مېنى؟! — دېدى ھاجى ئاچچىق بىلەن.

— بۇنى قىلىچ ياكى مىلتىق بىلەن جەھەننەمگە ئۇزاتساقمۇ بولار،— دېدى سالى دورغا مۇلايىملىق بىلەن.

ھاجى سەل ئويلىنىۋېلىپ، «ئەمىسە ئۆز قولۇم بىلەن ئاتىمەن. نېرى تۇرۇڭلار.» دېدى. خەلق توپى ئىككىگە بۆلۈ-

ئۆپ يول بوشاتتى. روزى موللا چوشقىدەك چىرقىراپ، ئارقى-
سىغا شوخشىغان پېتى ھېلىقى كۆنى شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر
يېتىلىپ قالغان تېرەككە يۆلىنىپ قالدى. ھاجى قولىدىكى
ماۋزۇرنىڭ تەپكىسىنى بېسىۋەتتى. ئادەملەر توپى قانغا مىلى-
نىپ ياتقان جەسەتنى دەسسەپ-چەيلەپ يەر بىلەن
يەكسان قىلىۋەتتى.

مەھمۇت مۇھىتىلار لۈكچۈندىن مەخسۇت مۇھىتىنىڭ
باشسىز جەسىتىنى ئاستانىگە يۆتكەپ كەلگۈچە، مەرھۇمنىڭ
سېپىل دەرۋازىسىغا ئېسىپ قويۇلغان بېشىمۇ تېپىلغانىدى.
ھاجى بۇ باش بىلەن تەنىنى بىر قىلىپ ئۆز قولى بىلەن
يەرلىككە قويدى. دەپنە مۇراسىمىدىن كېيىن مەرھۇمنىڭ
يۇرتىدا توقسان يەتتە شېھىتنىڭ روھىغا ئاتاپ چوڭ نەزىر
ئۆتكۈزۈلدى. ئاندىن قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى ئۈرۈمچىگە
يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن قوشۇننى رەتلەش ۋە تولۇقلاش ئىشىغا
كىرىشىپ كەتتى. قوشۇن يېقىندىن قوشۇلغان يېزا ياشلىرى
ۋە شەھەر كەمبەغەللىرى ھېسابىغا كۈنسايىن تولۇقلىنىپ،
ھەربىي تۈزۈم بويىچە چوڭ-كىچىك بۆلەكلەرگە ئايرىلدى ۋە
ئۇلارغا باشلىقلار تەيىنلەندى. پۈتۈن قوشۇنغا مەھمۇت مۇھى-
تى سىجاڭ، سالى دورغا بىلەن پازىل دورغىلار لۈيجاڭ
بولدى. تۇرپان-پىچان قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ بەزى باشلىقلىرى
ئۆز قىسىملىرى بويىچە تۈەنجاڭلىققا تەيىنلەندى. جۈملىدىن
توختىنىياز زور بىلەن ھەبىبۇل ئۇۋچى ليەنجاڭلار قاتارىغا، ئوغ-
لاقچى مەنسۇر بىلەن ھوشۇر كانتۇ ۋە غۇلجىلىق ھېيتەم
پەيجاڭلار قاتارىغا ئۆتتى. بىراق قوشۇن تەركىبىدىكىلەرنىڭ
مۇتلەق كۆپ قىسمى ئادەتتىكى پۇقراچە كىيىم ۋە ھەر كىم
ئۆزى تاپقان ئات-ئۇلاغ بىلەن بولۇپ، قورال-ياراغ جەھەت-
تە قول پىلموتى ۋە بەشئاتاردىن تارتىپ، قارا مىلتىق

ھەتتا قىلىچ ـ نەيزىلەر بولغاچقا، ئۇلار پارتىزان ئەترەتلىرىگە ئوخشىشاتتى.

شۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئۈرۈمچى يولىغا قويۇلغان ئالـدىنقى قاراۋۇلدىكى يىگىتلەر تۇرپان تەرەپكە كېلىۋاتقان بەش ئاتلىق چېرىكنىڭ ئالدىنى توستى. ئۇلاردىن بىرىنىڭ قولىدا ئۇماچە شەكلىدىكى ئاق بايراق بار ئىدى. چېرىكلەر دەرھال ئاتلىرىدىن چۈشۈپ قوراللىرىنى يەرگە قويۇشتى. ئۇرۇقراق كەلگەن ئېگىز بويلۇق بىر چېرىك ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەپ، ئۆزلىرىنىڭ ئۈرۈمچىدىن خوجىنىياز ھاجىمغا مۇھىم خەت ئېلىپ كەلگەنلىكىنى ئېيتتى. يىگىتلەر چېرىكلەرنىڭ قوراللىرىنى يىغىشتۇرۇۋېلىپ، ئۆزلىرىنى ھاجىنىڭ شتابىغا ئېلىپ كېلىشتى.

بۇ كۈنى قوزغىلاڭ باشلىقلىرى شتابقا توپلىنىپ، كەلگۈسى ئىشلار توغرىسىدا كېڭەش ئۆتكۈزۈۋاتاتتى. بۇ كېڭەشكە بۇرۇنقى باشلىقلاردىن تاشقىرى، يېڭى تەيىنلەنگەن تۆەنجاڭ ـ دىن يۇقىرى كىشىلەرمۇ قاتناشقانىدى. چېرىكلەرنى باشلاپ كەلگەن يىگىتلەر ئۇلارنى ھويلىدا ھەمرۇل مەرگەنگە تاپشۇردى. ھەمرۇل مەرگەن ھېلىقى ئېگىز بويلۇق چېرىكتىن گەپ سوراپ ئەھۋالنى ئۇقتى. ئۇنىڭ گەپلىرىدىن مەلۇم بولدىكى، شىڭ شىسەي ئۈرۈمچىدە يېڭى ھۆكۈمەت قۇرۇپتۇ ۋە خوجىنىياز ھاجىم بىلەن يارىشىپ قىلىش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ شتاب باشلىقىنى ھاجىمغا مەخسۇس خەت ۋە سوۋغاتلار بىلەن ئەلچىلىككە ئەۋەتىپتۇ. بۇ چېرىكنىڭ ئۆزى بولسا شۇ ئەلچىگە تۇڭچى بولۇپ كەپتۇ.

— ئەلچى مۇشۇ كىشى بولىدۇ، — دېدى تۇڭچى ماش رەڭ پەلتو كىيگەن كۆزەينەكلىك چېرىكنى كۆرسىتىپ.

ھەمرۇل مەرگەن سالقىنغىنا كۈلۈپ قويۇپ، «تۇرۇپ

تۇرۇڭلار.» دېدى-دە، كېڭەش بولۇۋاتقان ئۆيگە كىرىپ كەتتى.

ھاجى ئەھۋالنى ئۇقۇپ، «ياق، مەن ئۇ لومودىنىڭ ئەلچىسى بىلەن كۆرۈشمەيمەن.» دەپ تۇرۇۋالدى. بىراق مەھمۇت مۇھىتى، سالى دورغا ۋە قاسىم ئەپەندىلەرنىڭ سالا-سۆلىھى بىلەن ئاخىر ئەلچىنى قوبۇل قىلىشقا رازى بولدى.

ئەلچى ئۆزىنىڭ تۆگىچىسى بىلەن ھاجىنىڭ ئالدىغا كىرىپ، ئەدەب بىلەن تەزىم بەجا كەلتۈرگەچ، قارا خۇرۇم سومكىسىدىن يوغان بىر لىپاپىنى چىقىرىپ ھاجىغا سۇندى ۋە ئۆزى مەھمۇت مۇھىتىنىڭ ئىشارىتى بىلەن بىر ياغاچ ئورۇندۇققا بېرىپ ئولتۇردى.

ھاجى قوشۇمىسىنى تۈرگەن ھالدا خەتنى ئوقۇشقا باشلىدى. «زۇلۇمغا قارشى خەلق قوزغىلىڭىنىڭ قەھرىمان سەردارى خوجىنىياز ھاجىم كىرامىلىرىغا!» دەپ باشلانغان بۇ خەت ئوبدان پەتلەنگەن خوتەن قەغىزىگە ئۇيغۇر كاتىپىنىڭ قومۇش قەلىمى بىلەن ناھايىتى چىرايلىق ۋە ئوچۇق قىلىپ، خەتتى پارسى شەكلىدە يېزىلغانىدى. ھاجى خەتنى ئوقۇپ بولۇپ، «بۇ لومودىنىڭ گەپلىرىنى قارىمامدىغان، ئۇنىڭ يۈزى ئابدۇخالىقنىڭ چەمبىدىنمۇ قېلىن ئىكەن. ئۈنلۈك ئوقۇسىلا، ھەممەيلەن ئاڭلىغاي» دەپ مەھمۇت مۇھىتىغا ئۇزاتتى.

خەتنىڭ ئاساسىي قىسمىدا مۇنداق دېيىلگەنىدى: «ھاسىل كالام، ھاجىم جانابلىرىنىڭ جەبىر-زۇلۇم چەككەن ئۇيغۇرلارغا باش بولۇپ، جىنىڭ شۇرىن ھۆكۈمىتىگە قارشى ئىنقىلاب قىلىشى ھەق ئىشتى. بۇنىڭ بائىسى شۇلدۇركى، ئۇل ھۆكۈمەت زۇلۇم-جاھالەت ئۈستىگە قۇرۇلغان باتىل ھۆكۈمەت ئىدى. كەمىنىلىرىگە كەلسەك، جانابىي ھاجىم بىلەن جەڭ قىلماقلىق مېنىڭ خاھىشىم ئەمەس ھەمدە بۇنىڭغا ھەددىم

يوق ئىدى. ئەمما لېكىن ئۆزۈم ۋەزىپە كىشىسى، خۇسۇسەن ھەربىي ئادەم بولغانلىقىم ۋەجىدىن، ئەمر-پەرمانغا ئىتائەت قىلماسلىققا ئىلاجىم بولمىدى. ئەلھال خەيرلىك پۇرسەت تېپىپ، بۇل زالىم ھۆكۈمەتنى ئۆرۈپ تاشلاپ، پۇقراپەرۋەر، ئەدىل-ئادالەتلىك ھەممە مىللەتلەر ئارا ھۆرىيەت ۋە يەنە بارابەرلىكنى ئەمەلگە قويادىغان يېڭى ھۆكۈمەت تەسىس قىلدىم. جانابىي ھاجىمنىڭمۇ ئارزۇ-ئۈمىدلىرى شۇل ئىدىكىم، ئەمدى ئىككىمىز ئاراسىدا قان تۆكۈلۈشكە ھېچبىر ۋەج-سەۋەب قالمىدى. جانابلىرى ئۈرۈمچىگە قەدەم تەشرىپ قىلسىلەر، شىنجاڭ سىزنى ئىككىمىز بىرلىكتە سورىشايمىز. مېنىڭ بۇل تەكلىپىمگە رازىمەنلىك بىلدۈرسىلەر، جانابلىرىنىڭ ھۇزۇرلىرىغا ھەربىي-مۈلكىي ئەمەلدارلار ۋە ھەر مىللەت مۆتىبەرلىرىدىن تاللاپ، مەخسۇس ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتىمەن. ھەرنېچۈك شەرت ۋە مەتلۇپلىرى بولسا، شۇل چاغدا ئوتتۇرىغا قويغايلار، ھازىرەنلىككە لايىقلىرىدا بولمىسىمۇ، ئازراق سوۋغات ئىبەردىم. ئىلتىپاتلىرىنى دەرىغ تۇتماي مەقبۇل كۆرۈرلەر.»

خەت ئوقۇلۇپ بولۇش بىلەن ئۆينىڭ ئىچىنى ۋاراڭ-چۇرۇڭ قاپلاپ كەتتى.

— ھەي يالغانچى كاززاپ، ھاجىم بىلەن جەڭ قىلغۇسى يوق ئىكەنمىش تېخى!

— پۇقراپەرۋەر بولۇۋالغىنىنى قارىمامدىغان، قۇمۇل خەلقىگە قىلغانلىرىنى ئۇنتۇپ قالدىمىكىن؟!

— تۇرپاننى قانغا بويىغان كىم؟

— شۇنى دېمەمدىغان، شېھىتلارنىڭ قېنى تېخى سوۋۇمىدى!

— مەخسۇتباينىڭ بېشىنى كېسىپ قوۋۇققا ئاسقان كىم؟

— تۆمۈر جىنسا بىلەن ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنى چاپقان كىم؟

— تونۇگۈنكى بۆرە بۈگۈن بىر يۇمۇلىنىپلا تۈلكە بولۇۋاپتۇ.

— تۈلكىنىڭ ھارامزادىلىكى بۆرىنىڭ قانخورلۇقىدىنمۇ يامان.

— ئۇ ئىگىسىنى ئالدىغان قۇش ئىكەنغۇ، تۇز بەرگەن يوجىسىغا گۇيا قىلمىغان نېمىزە بىزگە گۇيا قىلامدۇ!

— يېڭى ھۆكۈمەت، ئەدىل-ئادالەت، مىللەتلەر باراۋەرلىكى ئىمىش تېخى!

— شىنجاڭ سىڭنى ھاجىم بىلەن بىرلىكتە سورىغۇدەكمىش تېخى، خى-خى-خى.

تۆگىچى بۇ گەپلەرنى ئەلچىگە ئۇدۇللۇق ئۆرۈپ بېرىۋاتاتتى. ئۇنىڭسىزمۇ ھاجى بىلەن سورۇندىكىلەرنىڭ ھالىتىنى كۆرۈپ تۇرغان ئەلچى بەزگەكتەك تىترەپ ئولتۇراتتى.

شۇ ئارىدا مەھمۇت مۇھىتىنىڭ ئۆز بەستىگە يارىشا ھەيۋەتلىك بوم ئاۋازى ئاڭلاندى:

— ھاجى ئاكا، ئۇ مەلئۇننىڭ يېڭى ھۆكۈمەت قۇردۇم دېگىنى نېمە گەپ، ئاڭلاپ باقساقمىكىن؟

— بولىدۇ.— دېدى ھاجى، ئاندىن تۆگىچىگە قاراپ، — ئاۋۇ بىر نېمىگە ئېيت، سىجاڭنىڭ سوئالىغا جاۋاب بەرسۇن،— دېدى.

ئەلچى سەل ئېسىگە كېلىپ، ئاستا سۆزگە كىرىشتى: ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، خوجىنىياز ھاجىلار قۇمۇلدىن تۇرپان تەرەپكە كېلىپ، يالقۇنتاغ ئېتىكىدىكى قوزغىلاڭ بورانلىرى شىددەت بىلەن سوقۇشقا باشلىغاندا، تەڭرىتاغنىڭ شىمال ۋە جەنۇب تەرەپلىرىدىكى تىنچسىزلىق تېخىمۇ كۈچىيىپ، جىڭ شۇرېن ھۆكۈمىتى ئېغىر خەۋپ ئاستىدا قالغان. شۇڭا جىڭ شۇرېن ئۆز ھاكىمىيىتىنى

ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن شىڭ شىسەينى پۈتۈن قوشۇنى بىلەن ئۈرۈمچىگە يۆتكەپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. بىراق جىڭ شۇرېن ھۆكۈمىتىنىڭ تەركىبىدىكى جاڭ شىڭ، چېڭ دېلى، چېڭ جۇڭ، تاۋ مىنيۇ قاتارلىق مۇلكىي ئەمەلدارلار بۇنىڭ بىلەن ھاكىمىيەتنى ساقلاپ قېلىش مۇمكىن ئەمەس، پەقەت جىڭ شۇرېننى تەختتىن چۈشۈرۈپ، يېڭى ھۆكۈمەت قۇرغاندىلا شىنجاڭ ۋەزىيىتىنى ئوڭشاش مۇمكىن دېگەن ئوي بىلەن سىياسىي ئۆزگىرىش قىلماقچى بولغان ۋە ئۆزىنىڭ قولىدا ھەربىي كۈچ بولمىغانلىقتىن، ئۈرۈمچىدىكى ئاق ئورۇسلارنىڭ چوڭلىرىغا «جىڭ شۇرېننى تەختتىن چۈشۈرۈشكە ياردەم بەرسەڭلار، سىلەرنى بىرمۇنچە ئىمتىيازلارغا ئىگە قىلىمىز» دەپ مۇراجىئەت قىلغان. شۇنىڭ بىلەن ئىككى يۈزدەك ئاق ئورۇس ئەسكىرى دەرھال ئاتلىنىپ، جىڭ شۇرېننىڭ يامۇلىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم باشلىغان. جىڭ شۇرېن بۇ ھۇجۇمغا بەرداشلىق بېرەلمەي، شەھەر سىرتىدىكى قىزىلتاغقا قېچىپ چىققان ۋە ئۈرۈمچىنىڭ غەربىي تەرىپىنى مۇداپىئە قىلىۋاتقان چېرىكلىرىنى يۆتكەپ كېلىپ قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتكەن. شەھەردىكى ئاق ئورۇس ئەسكەرلىرى بۇنىڭغا تاقابىل تۇرالماي قېچىشنىڭ تەرەددۇتىغا چۈشۈپ قالغان. بۇ چاغلاردا شىڭ شىسەي گۇچۇڭ تەرەپتىن كېلىدىغان خەۋپكە قارشى مۇداپىئەدە ئىدى. ئۇ سىياسىي ئۆزگىرىش بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، جىڭ شۇرېننى قوغداش ئۈچۈن دەرھال ئۈرۈمچىگە كېلىپ، شەھەرنىڭ شەرقىي دەرۋازىسى سىرتىغا جايلاشقان ۋە سىياسىي ئۆزگىرىش قىلغانلارنى بېسىقتۇرماقچى بولغان. دەل شۇ چاغدا، سىياسىي ئۆزگىرىش قىلغۇچىلارنىڭ باشلىقلىرىدىن جاڭ شىڭ، چېڭ دېلى، چېڭ جۇڭ قاتارلىقلار شىڭ شىسەينىڭ ئالدىغا بېرىپ، «جىڭ شۇرېننى قوغلاپ تاشلاشقا ياردەم بەرسىڭىز، سىزنى شىنجاڭ ھەربىي ئىشلار ھەيئىتىنىڭ باشلىقى

قىلىمىز.» دەپ ۋەدە بەرگەن. شىڭ شىسەي مۇنداق تۇيۇقسىز كەلگەن ئامەتنى غەنىيمەت بىلىپ دەرھال ماقۇل بولغان. بىراق ئۇنىڭ قولىدىكى چېرىكلەر ئەسلىدە جىڭ شۇرېننىڭ چېرىكلىرى بولغاچقا، ئۇلارغا ئانچە ئىشىنەلمەي سەل ئىككىلىنىپ قالغان. ئۇنىڭ بەختىگە 1931-يىلى 18-سېنتەبىردە ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ شەرق-شىمال ئۆلكىلەرگە قىلغان تاجاۋۇزىدىن كېيىن سىبىرىيە ئارقىلىق شىنجاڭغا قېچىپ كېلىپ، بۇ كۈنلەردە ئۈرۈمچىدە ۋاقىتلىق تۇرۇۋاتقان شەرق-شىمال پىدائىيلىرىنىڭ باشلىقى بىلەن شىڭ شىسەي بىر يۇرتلۇق بولغاچقا، ئۇ شۇ كىشىدىن بىر قىسىم چېرىك سوراپ ئېلىپ، دەرھال ھەرىكەت باشلىغان. نەتىجىدە جىڭ شۇرېننىڭ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىۋاتقان چېرىكلىرى مەغلۇپ بولغان. جىڭ شۇرېن چۆچەككە قېچىپ بېرىپ، سوۋېت زېمىنى ئارقىلىق تيەنجىنگە كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن جىڭ شۇرېن ھۆكۈمىتى ئاغدۇرۇلۇپ، بىر يېڭى ھۆكۈمەت قۇرۇلغان. بۇ ئىش «12-ئاپرېل» ئۆزگىرىشى دەپ ئاتىلىپ قالغان. سىياسىي ئۆزگىرىش قىلغۇچىلار ئۆز ۋەدىسى بويىچە، شىڭ شىسەينى دۇبەن، سابىق مائارىپ نازىرى ليۇ ۋېنلۇڭنى ئۆلكە رەئىسى قىلغان.

— دۇبەن دېگىنىڭ نېمىسى، بابا ھەربىي ئىشلار ھەيئىتىنىڭ باشلىقى دېگەن گەپنى قىلىۋىدىڭىزغۇ؟ — سورىدى مەھمۇت مۇھىتى.

— ھە راست، بۇنىڭغا ئىزاھات بەرمەپتىمەن، — دەپ داۋام قىلدى ئەلچى، — ئۇلار سىز ھەربىي ئىشلار ھەيئىتىنىڭ باشلىقى بولۇڭ دېگەندە، شىڭ زىخۇي جانابلىرى ھەربىي ئىشلار ھەيئىتىدە ھوقۇقنىڭ چېچىلىپ كېتىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بولسام دۇبەن بولىمەن، بولمىسا بۇ ئىشلارغا ئارىلاشماي، ئۆز ئالدىمغا ئىش قىلىمەن، دەپ تېرە تاراقلاتتى. شۇنىڭ بىلەن

ئۇلار شىلىڭ زىخۇيىنىڭ دۇبەن بولۇشىغا ماقۇل كەلدى. دۇبەن دېگەن مەنسەپ مەنچىڭ خانلىقى زامانىسىدىن قالغان. دۇبەن بولغان كىشى ئۆزى تۇرغان زېمىندىكى ھەربىي ۋە سىياسىي ئىشلار بويىچە ئەڭ ئالىي ھوقۇقدار بولىدۇ.

شۇ ئارىدا كىمدۇر بىرى: «بۇ ھارامزادىنى قارا، توپىلاڭدىن تۇقاچ ئوغرىلاشقا ئەجەب ئۇستا ئىكەن، ئۆزى نەلىك نېمە؟ نەدە ئوقۇپتىكەن؟» دېدى.

— دۇبەن جانابلىرى، — دېدى ئەلچى، — ئەسلى شەرق - شىمالدىكى لياۋنىڭ ئۆلكىسىدىن بولۇپ، دەسلەپتە قېيىن ئاتىسىنىڭ، كېيىن جياڭ ۋېيپۇەنجاڭنىڭ① ياردىمى بىلەن ياپونىيە قۇرۇقلۇق ئارمىيە ئالىي مەكتىپىدە ئوقۇغان.

— ھارامزادىلىكنى شۇ يەردە ئۆگىنىپتىكەن - دە.

— ....

— ئاندىنچۇ؟

— ئاندىن كېيىن جياڭ ۋېيپۇەنجاڭنىڭ بەلگىلىشى بىلەن نەنجىڭدە ھەربىي خىزمەتتە بولغان. جياڭ شۇرىيىن تەختكە چىققاندىن كېيىن دۇبەن جانابلىرىنى شىنجاڭغا ئەگىشىپ خىزمەتكە قويغان، قۇمۇل قوزغىلىڭى بولغاندا زىمخۇي قىلىپ ئەۋەتكەن. ئاندىن كېيىنكى ئىشلار ھەممىڭلارگە مەلۇم.

«ئاندىن كېيىنكى ئىشلار ھەممىڭلارگە مەلۇم.» دېگەن گەپ سورۇندىكىلەرنىڭ يارىسىغا تۇز سېپىپ، سان - ساناقسىز ئاچچىق خاتىرىلەرنى — كۆيۈۋاتقان ئۆيلەر، ئىس - تۈتەك باسقان مەھەللىلەر، كېسىلىۋاتقان باشلار، دەريا - دەريا ئاققان قانلارنى يادىغا سالدى بولغاي، ئۆينىڭ ئىچى غەلىتە بىر خىل سۈكۈناتقا چۆمدى. ئەلچى بۇ سۈكۈتنى ماقۇللۇق ئالامىتى دەپ چۈشەندى

① جياڭ جيېشىنى دېمەكچى.

چېقى، بىر ئاز جانلىنىپ، يەنە گەپكە كىرىشتى:

— دۇبەن جانابلىرى مىللەتلەر باراۋەرلىكىنى ئەمەلگە قو-
يۇش ئۈچۈن،— دېدى ئۇ،— ئۇيغۇرلاردىن قۇمۇل ۋاڭى نەزەر-
نى، تاتارلاردىن ھۆسەيىنباي چانىشىۋ، ئۆزبېكلەردىن مەنسۇرجان-
باي، قازاق مۆتىۋەرلىرىدىن بايمۇللا دېگەن كىشىنى، خۇيزۇ-
لاردىن ما خۇڭشياڭ بىلەن ما گوجۇننى، موڭغۇل چوڭلىرىدىن
دامىدىن چادنى، شىبە مۆتىۋەرلىرىدىن تۇڭباۋ بىلەن گۇاڭلۇنى
بىرقانچە خەنزۇ مۆتىۋەرلىرى بىلەن بىر قاتاردا يېڭى ھۆكۈ-
مەتنىڭ ھەيئەت ئەزالىرى تەركىبىگە كىرگۈزدى. دۇبەن جاناب-
لىرى يەنە...

گەپ شۇ يەرگە يەتكەندە، ھاجى ئورنىدىن چاچراپ قو-
پۇپ كايىشقا باشلىدى.

— نېمە دەۋاتىسەن ھەي لومودى، ھۇ... سېنىڭ شۇ دۇبى-
نىڭنى، ئۇنىڭ كالا ھارۋىسىدا توشتان تۇتماقچى بولغىنىنى كىم
بىلمەيدۇ. ياڭ جاڭجۇڭ دېگەن قېرى تۈلكىمۇ رەھمەتلىك تۆمۈر
ئاكام بىلەن مويدىن خەلپىگە يىڭجاڭلىق مەنسىپىنى بەرگەن.
دۈشمەننىڭ شېرىن-سۇخەنلىرىگە ئالدىنىش تۆمۈر ئاكام بىلەن
كەتسۇن. سىلەرنىڭ كېپىكلارغا كىرىپ قاپقانغا دەسسەيدىغان
خوجىنىياز تېخى تۆرەلمىدى. ئەلچىگە ئۆلۈم يوق دېمەيدىغان
بولسام، بېشىڭنى ئۈزۈپ قولتۇقۇڭغا قىستۇرۇپ قويغۇر ئىدىم.
ماڭ، كۆزۈمدىن يوقال، دۇبەن دېگەن لومودىغا بېرىپ ئېيت،
ئۇنى ئاپىسى ئوغۇل دەپ تۇغقان بولسا، خوتۇن كىشىدەك
يۈزىگە ئۇپا-ئەڭلىك سۈرۈپ، قاش-كۆزىنى ئويناتماي، جەڭ
مەيدانىغا چىقسۇن. مىڭلىغان قېرىنداشلىرىمىزنىڭ خۇنىنى تۆل-
سۇن. مەن قىساس ئالماي توختىمايمەن!

شۇنىڭ بىلەن گەپ تۈگىدى. ئەلچى ئۆزىنىڭ تۈگچىسى
بىلەن ئۆيدىن ئارقىچە مېڭىپ چىقىپ كەتتى. سوۋغاتلارمۇ قوبۇل

تىلىنەتتى.

بىر نەچچە كۈندىن كېيىن ھاجى بىلەن مەھمۇت مۇھىتى قۇمۇل-تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىدىن تەركىب تاپقان ئىككى مىڭ نەچچە يۈز كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى باشلاپ، شىڭ شىسەيگە قارشى جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئاتلاندى. ماشىمىڭ ھاجىلاردىن ئاللىقاچان بۆلۈنۈپ كېتىپ، ئۆز ئالدىغا ھەرىكەت قىلىۋاتاتتى.

ئۈچ-ئۈچتىن بولۇپ ئۇزۇن سوزۇلۇپ كېتىۋاتقان قوزغىلاڭچى قوشۇننى شەھەر دەرۋازىسىدىن خېلى يەرگىچە مىڭلىغان-ئون مىڭلىغان خەلق تۆپە يولنىڭ ئىككى قاسنىقىدا تۇرۇپ، ئۈنلۈك دۇئا-تەكبىرلەر بىلەن ئۇزاتماقتا ئىدى. ئاق چاچلىق مومايلار بۇدۇرۇق بوۋاقلارنىڭ مەڭزىدەك قىزارغان نان-توقاچلار بىلەن خالتا-خالتا تالقان ۋە يېشىل ياقۇتتەك پارقىراپ تۇرغان قۇرۇق ئۈزۈم ھەتتا ئالاھىدە پىشۇرۇپ سوۋۇتۇپ قويۇلغان سېمىز پاقلان گۆشلىرىنى؛ قىز-جۇۋانلار بولسا كەشتىلەنگەن قول ياغلىقلىرى بىلەن گۈللۈك تۇرپان دوپپىلىرىنى يىگىتلەرگە يوللۇق تۇتاتتى. ئوق خالتىلىرىنى مۈرىسىدىن ئارتىلدۇرۇپ، ئۇزۇن-قىسقا چاپانلىرى ئۈستىدىن قارا پوتا ياكى تاسما بەلباغ بىلەن بەللىرىنى مەھكەم باغلاپ، قىلىچ-مىلتىقلىرىنى ئەپلەك قىلىپ ئېسىۋالغان يىگىتلەر خۇددى توي مەزىكىسىگە كېتىۋاتقاندەك ئويۇن-چاقچاق بىلەن ئىلگىرىلەيتتى. بىراق يىگىتلەر ئارىسىدا قاش-قاپىقى سېلىنىپ، رەڭگى-رويى خۇددى ئۆتكۈنچى بۇلۇتتەك تۇتۇلۇپ، خاپا كېتىۋاتقانلارمۇ يوق ئەمەس ئىدى. شۇنداقلارنىڭ بىرى يەمشىلىك سەيپۇل دېگەن ياش يىگىت بولۇپ، ئۇ ھوشۇر كانتۇ بىلەن يانمۇيان كېتىۋاتاتتى.

— تازىمۇ چىدىماس نېمىكەنسەن، ئۆيۈڭدىن ئايرىلغۇڭ كەلمىسە، ماڭ ھازىرلا كەت.— دېدى ھوشۇر كانتۇ ئۇنىڭ چىرا-

يەنە سىنچىلاپ قاراپ.

— ياق ھوشۇر ئاكا، — دېدى سەيپۇل، — گەپ ئۇنىڭدا ئەمەس، مېنىڭ دەردىم باشقا.

— قېنى ئېيتقىنا، نېمە دەردىڭ بار ئەمەسە؟

سەيپۇل مورىسىدىن مىلتىقىنى ئېلىپ، ھوشۇر كانتۇغا كۆرسەتتى. بۇ قارا مىلتىق ئىدى.

— قاراڭا ئاكا، بۇ كۆسەي بىلەن نېمە قىلغىلى بولىدۇ. شۇنچە دەپمۇ سىلەردىن بىر تال بەشئاتار ئالالمىدىم، — دېدى سەيپۇل كۆزىگە ياش ئېلىپ.

— شۇمۇ گەپ بولدىمۇ، قارا مىلتىقمۇ مىلتىق. بەزىلەرنىڭ قارا مىلتىقمۇ يوق، ئۆزى سوقۇۋالغان قىلىچ بىلەن كېتىۋاتقىنىنى كۆرمىدىڭمۇ؟ بىزچۇ... قارا، دەسلەپتە تاياق-توقماق بىلەن ئىش باشلىغان. تەلىيىڭ بولسا بىرىنچى جەڭدىلا بەشئاتارغىمۇ تىگىنىپ قالارسەن. يېشىڭنى سۈرت! ئوغۇل بالىمۇ يىغلامدۇ، — دەپ كۈلدى ھوشۇر كانتۇ يىگىتنىڭ ئېگىكىنى سىلاپ.

سەيپۇل قولىنىڭ دۈمبىسى بىلەن كۆزىنى سۈرتۈۋېتىپ مۇلايىم كۈلۈپ قويدى.

قوشۇن ئاپرېلنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، پىچاننىڭ شىمالىدىكى كۆكيار ئېغىزى ئارقىلىق تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە ئۆتتى. نەچچە كۈندىن بېرى ئېغىر كېلىۋاتقان چاپان-چارىلار تېخىچە شالاڭ قار پارچىلىرى ئاستىدا ياتقان بۇ شىمال دالىسىنىڭ مۇزدەك باھار شامىلىغا دالدا بولالماي قېلىۋاتاتتى. تەرگە چۆمگەن ئاتلارنىڭ بۇرۇن تۆشۈكلىرىدىن خۇددى قىش كۈنلىرىدەك ئاپئاق قويۇق ھورلار پۇرقىراپ چىقىپ تۇراتتى. قوشۇن چۈشكۈن قىلغان يەرلەردە يىگىتلەر گۈلخان ئەتراپىغا توپلىنىپ، ئويۇن-چاقچاق بىلەن يول ھاردۇقىنى چىقىرىشاتتى.

بىر ئاخشىمى ھوشۇر كانتۇ يۇلغۇندىن راسلانغان زىخقا

كاۋاب ئۆچۈن توغرالغان گۆش پارچىلىرىنى ئۆتكۈزۈۋېتىپ، مىرۇل مەرگەنگە گەپ تاشلىدى:

— لەقەم ئاسماندىن چۈشىدۇ دەپ، ئۆزلە راستىنلا ئېيىقتا ئوخشىشىدىغان ئادەم جۇمۇ، سەۋزىنىڭ بېشىغا تۇرماي، كۆككە تۇرىدىكەنلا. ئۆزلەگە بەرگەن يىڭجاڭلىقنى ماڭا بەرسە، بۆكۈمنى ئاسمانغا ئاتۇر ئىدىم.

— مېنىڭ يۇرۇش-تۇرۇشۇم ئېيىقتا ئوخشىغان بىلەن ئىچىم ئېرىق①، — دېدى مىرۇل مەرگەن بىپەرۋا كۈلۈپ، — دادام ماڭا ھاجىمنىڭ يېنىدىن بىر غېرىچمۇ داجىماي خىزمىتىنى قىل دەپ ۋەسىيەت قىلغان. ھېلىمۇ يىڭجاڭلىق ئىكەن، تۇەنجاڭلىقنى بەرسىمۇ ھاجى ئاكامنىڭ يېنىدىن كەتمەيمەن. بولمىسا، ساڭا ئوخشاش كانتۇلار ھاجى ئاكامنى ئوغرىلاپ كەتمەمدۇ!

سورۇندىكىلەرنىڭ ھەممىسى كۈلۈۋەتتى. ھوشۇر كانتۇ يەنە بىرنېمە دېيىشكە ئاغزىنى رۇسلاپ تۇرغاندا، يېقىنلا يەردىن ئات تۇياقلىرىنىڭ دۈكۈرلىگەن ئاۋازى ئاڭلىنىپ قالدى. ھەممىنىڭ دىققىتى شۇ تەرەپكە بۇرالدى. ھايت-ھۇيت دېگۈچە ھېيتەمنىڭ چارلىغۇچى يىگىتلىرى ئاتلىرىنى يورغىلاتقان پېتى گۈلخان تۆۋىگە كېلىپ توختىدى.

— مىرۇل ئاكام بۇ يەردىمۇ؟ — سورىدى ھېيتەم.

— ھەئە، مانا مەن، — دېدى مىرۇل مەرگەن ئورنىدىن دەس قوپۇپ.

— چوڭلارغا مەلۇم قىلسىلا، بىز يېتىپ كەلدۇق.

مىرۇل مەرگەن باشقىلارنى قالدۇرۇپ، يالغۇز ھېيتەمنى ئون قەدەم نېرىدا چوقچىيىپ تۇرغان يوغان چېدىر تەرەپكە باشلاپ ماڭدى. بۇ چېدىردا ھاجى ئۆز سەپداشلىرى بىلەن چاي ئىچىۋ-

① ئېرىق — پاكىز، تازا، پاك. (قومۇل شېۋىسى.)

شىپ ئۆلتۈراتتى. ھېيتەم خېلى يىراقلارغىچە چارلاپ بارغانلىقىنى ئېيتىپ، «يۇقىرىلاردىن ئۇقۇشۇمچە، بۇ ئەتراپتىكى چېرىكلەر بىزنىڭ كېلىدىغانلىقىمىزدىن خەۋەر تېپىپ، موردىغا قېچىپ كېتىپتۇ. بۇ يەر بىلەن موردىنىڭ ئارىلىقى ئاتلىق ئادەمگە ئىككى كۈنلۈك يول ئىكەن» دېدى. ھاجى ھەمراھلىرىغا قاراپ: «خۇدا بۇيرۇسا، ئىشنى موردىدىن باشلىساق بولغۇدەك» دەپ قويدى. بىراق ھاجىلار موردىغا يېتىپ بارغۇچە يۈز بەرگەن ۋەقەلەر شۇنداق ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردىكى، بۇنى ھېچكىم تەسەۋۋۇر قىلىپ باقمىغانىدى. كېيىن بەزى تارىخچىلار بۇ كۈتۈلمىگەن ئاقىۋەتلەرنى مۇلاھىزە قىلىپ، «تەقدىر شۇنداق بولسا كېرەك.» دېگەن خۇلاسىگە كېلىشتى. بۇ شۇنداقمۇ-ئەمەسمۇ؟ ھۆرمەتلىك كىتابخانلار كېيىنكى بابنى ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن بىرنېمە دەر.

ئون سەككىزىنچى باب

كۆتۈلمىگەن ئاقىۋەت

دۇنيادا تاسادىپىيلىقلار نۇرغۇن، لېكىن
ھەرقانداق تاسادىپىيلىقنىڭمۇ تەبىئىيلىكى بار.

— خاتىرە دەپتىرىمدىن

1

«ئىز» رومانىنىڭ خاتىمىسىدە بايان قىلىنغىنىدەك، 1933-يىلى باھار كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، ئېقىرلىشىپ قالغان تۈلكە قۇلاقچىسىنى چۆكۈرۈپ كىيىپ، بويىنىغا دۇربۇن ئېسىۋالغان سالاپەتلىك بىر كىشى زور بىر قوشۇننى باشلاپ، شەرق تەرەپتىن بورى دالىلىرىغا كىرىپ كەلدى. بۇ خوجىنىياز ھاجى ئىدى. ئۇ مىلتىق ئاۋازىدىن قۇلاقلىرى سالپىيىپ كەتكەن يوغان چىلان تورۇق ئۈستىدە ئولتۇرۇپ، ھەممە ئەتراپقا تەكشى قاراپ ماڭاتتى. بىردىنلا تاغ باغرىدىن ئوتۇن يۈدۈپ چۈشۈۋاتقان بىر كىشىگە كۆزى چۈشۈپ قالدى. ياغاچ جۇۋىسىنىڭ ئۈستىدىن غىل ئارغامچا بىلەن بېلىنى باغلىۋالغان بۇ قەددى قامەتلىك قارا ساقال كىشىنىڭ سول پۇتى خېلىلا ئاقسايتتى. ئۇ چاڭ-توزانلار بىلەن قاپلانغان دالىدا چوڭقۇر-چوڭقۇر ئىزلارنى قالدۇرۇپ ئۆتۈۋاتقان ئاتلىق قوشۇننىڭ كىيىم-كېچەكى، چىراي-شەكلى،

بولۇپمۇ دۇشالقىلىق مىلتىقلىرىنى قاراپ ھەيران بولغاندەك، يولنىڭ چېتىدە جىم تۇرۇپ قالدى. ھاجى ئۇنىڭ ئۇدۇلىغا كەلگەندە، چىلانتورۇقنىڭ تىزگىنىنى تارتتى-دە، ئۇنىڭغا دىققەت بىلەن قاراشقا باشلىدى. ئاقساق ئوتتۇنچىمۇ كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ، ھاجىغا قاراپ قالدى. ھاجىنىڭ يۈرىكى بىردىنلا قاتتىق-قاتتىق سوقۇشقا باشلىدى ۋە قارشىسىدا تۇرغان قارا ساقاللىق ئوتتۇنچىنى كۆزىدىن تونۇپ، ئىختىيارسىز ھالدا، «مەن سېنى تونۇۋاتىمەنغۇ، سەن...» دەپ تاشلىدى. ئوتتۇنچى ھاجىنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاش بىلەن بىردەم تېڭىرقاپ تۇردى-دە، دۈمبىسىدىكى ئوتتۇننى تاشلاپ، «ئاكا، مەن، مەن...» دېگىنىچە، ئۇنىڭ ئالدىغا ئاقساقلاپ يۈگۈردى. ھاجىمۇ ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپ، ئۇنى باغرىغا باستى. ھاياجاندىن تىترەپ كېتىۋاتقان قوللارنىڭ بىر-بىرىنى قاتتىق قىسىشلىرى، يېنىپ-يېنىپ قۇچاقلىشىشلار، كۆز ياشلىرى بىلەن نەملىشىپ كەتكەن مەڭزىلەرنىڭ بىر-بىرىگە چاپلىشىپ كېتىشلىرىگە قاراپ، ھەيران بولغان مەھمۇت مۇھىتى باشلىق چوڭلارمۇ ئاتلىرىدىن چۈشۈپ بۇ ئىككىيلەننىڭ ئەتراپىغا ئولاشتى. بىرھازادىن كېيىن ھاجى ئۆزىنى بىر ئاز بېسىۋېلىپ، كۆز ياشلىرىنى سۈرتە-سۈرتە ئەتراپتىكىلەرگە قاراپ: «تۇۋۋا، تاغ-تاغقا قوۋۇشماس، ئادەم-ئادەمگە قوۋۇشۇر دەپ، كىشى ئالەمدە ھايات بولسىلا كۆرۈشىدىكەن. بىز ئىككىمىز يىگىرمە يىل بۇرۇن تۆمۈر ئاكامنىڭ قوشۇنىدا بىر سەپتە تۇرۇپ جەڭ قىلغان سەپداشلار ئىدۇق» دېدى. ھەممەيلەن ئاقساق ئوتتۇنچىغا ئاجايىپ بىر خىل ئىختىرام بىلەن قاراپ، ئۇنىڭ بىلەن سەممىي كۆرۈشۈشكە باشلىدى.

بۇ تۆمۈر خەلىپە قەتلى قىلىنغاندىن كېيىن ياڭ جاڭجۈننىڭ «كەڭچىلىكى» بىلەن ئاتمىش ئاتلىق چېرىكنىڭ مۇھاپىزىتىدە قۇمۇلغا قايتۇرۇلغان ئىككى يۈزدەك يىگىت گۇچۇڭ-

نىڭ ئۆلۈپچىقىش ئەرپەيدىكى ئۇلانتۇسۇ جىلغىسىغا كىرگەن
كېچىسى يۈز بەرگەن ھېلىقى دەھشەتلىك پاجىئەنىڭ بىردىن-
بىر تىرىك قالغان شاھىدى — ئەنسارى ئىدى. شۇ پاجىئە
كېچىسى ئۆتۈپ، ئەتىسى جاھان تىنچىغاندا، يۈز - كۆزلىرىگە
توپا ئارىلاش قان ئۇيۇپ قالغان ئەنسارى ئۆز ھەمراھلىرىنىڭ
جەسىتىدىن ھاسىل بولغان قان ئارىلاش توپادۆۋىنىڭ بىر چېتى-
دىن ئاستا سۇغۇرۇلۇپ چىقىپ، ئوق تەگكەن سول پۇتىنى سۆرىگەن
پېتى ئۇدۇلدىكى قارىغاي تۈۋىگە ئۆمىلەپ كېلىپ، شۇ يەردە يېتىپ
قالدى. كۈن پېتىۋاتقان چاغدا، مال-ۋارانلىرىنى ئوتلىتا-ئوت-
لىتا ئۆز ئاۋۇلىغا قايتىۋاتقان ئوراز بوۋاي ئۇنى كۆرۈپ قالدى
ۋە يېنىغا كېلىپ ھال-ئەھۋال سورىدى. ئەنسارى شالاڭ ساقال-
بۇرۇتى ئاقىرىپ كەتكەن بولسىمۇ مەڭىزىدىن قان تەپچىپ
تۇرغان بۇ قازاق بوۋاينىڭ مۇلايىم كۆزلىرىدىكى سەمىمىيلىككە
ئىشەنىدى بولغاي، ئۇنىڭغا ھەممە گەپنى راستى بىلەن ئېيتىپ
تۇرۇپ يىغلاپ تاشلىدى. بوۋايمۇ كۆز يېشى قىلىپ، «خۇدا
ئامان قويغاننى مەن ئاسرىمىسام بولماس، يۈر ئوغلۇم، مەن سېنى
ئېلىپ كېتەي، ياماق-يىرتىق بولسىمۇ شامالغا دالدا بولغۇدەك
كىگىز ئۆيۈم بار.» دېدى-دە، ئۇنى توكۇر بايتىلغا مىندۈرۈپ،
ئۆيىگە ئېلىپ كەلدى ۋە كەمپىرى بىلەن ئىككىسى ئۆزى بىل-
گەن ئۇسۇللىرى بىلەن ئەملەشكە باشلىدى. ئەنسارى بىرەر ئاي
ئىچىدە يەر دەسسەپ ماڭغۇدەك بولۇپ قالدى. ئوراز بوۋاي
قىشلاقتا كۆچۈش ۋاقتىدا، ئەنسارىغا: «ماڭا قارا بالام، خۇدا بىزگە
ئوغۇل بەرمىدى. ئىككى قىزىم يىراق ئەلگە ياتلىق قىلىنىپ
كەتكەن، خالىساڭ بىزگە ئوغۇل بولۇپ قال، بۈگۈندىن باشلاپ
سېنىڭ يۇرتۇڭ تۇرپان، ئېتىڭ راخمان بولسۇن.» دېدى. ئەن-
سارى بۇ تەكلىپنى جان دەپ قوبۇل قىلدى ۋە شۇنىڭدىن ئېتى-
بارەن بۇ ئۆينىڭ ئوغلى بولۇپ قالدى. ئايلار، يىللار بىر-

بىرىنى قوغلىشىپ ئۆتىۋەردى. ئۇراز بوۋاي بىلەن ئۇنىڭ گەمىـ
چىرىمۇ «راخمان» نى يالغۇز قالدۇرۇپ، ئارقا ـ ئارقىدىن ئالەمـ
دىن ئۆتتى. ئۇلارنىڭ قىزلىرى كۈيـۆلىرى بىلەن كېلىپ، بوۋاي
بىلەن مومايدىن قالغان ھەممە نەرسىنى بۆلۈشۈپ كەتتى. يالغۇز
تىكەندەك قالغان تۇرپانلىق «راخمان» گاھ مالچى، گاھ مەدىـ
كارلىق بىلەن ئۆز رىزقىنى تېپىپ يەپ شۇ كۈنگە كەلدى. بىر
زامانلاردا بوراندەك ئۇچقۇر جەدە قاشقىسى ئۈستىدە قىلىچ ئويـ
نىتىپ، جەڭگە كىرىپ كېتىۋېتىپمۇ ئويـۇن ـ چاقچاقنى تاشـ
لىمايدىغان بۇ قىزىل يۈزلۈك، قارام ـ قورقماس يىگىت ئەمدى
ئېڭەكلىرىنى ساقال، ماڭلىيىنى قورۇق باسقان، جىمغۇر ۋە
خۇددى ئۈركۈپ كەتكەن كېيىكتەك چۆچۈپ تۇرىدىغان كىشىگە
ئايلىنىپ قالغانىدى. پەقەت ئۆزى يالغۇز مال بېقىپ ياكى
قارىغاي كېسىپ يۈرگەن چاغلىرىدىلا، قۇمۇل ناخشىلىرىنى ئېيـ
تىپ، «ئاھ خۇدا، تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يەرلەرنى يېنىپ كۆرىدىـ
غان كۈنلەر بولۇرمۇ؟» دەپ ئۆكسۈپ ـ ئۆكسۈپ يىغلىۋالاتتى.
بىراق بەزى كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا گەپلىرىدىن ياڭ جاڭجۇڭ
بىلەن شامەخسۇت ۋاڭنىڭ ئۆلگەنلىكىنى، قۇمۇل تاغلىرىدا خوجىـ
نىياز ھاجى دېگەن كىشىنىڭ باشچىلىقىدا قوزغىلاڭ بولغانلىقىنى
ئاڭلىغان بولسىمۇ، بۇ قوزغىلاڭمۇ ئاخىر «تۆمۈر خەلپە يېڭىلىـ
قى» غا ئوخشاش قۇمۇلنىڭ ئۆزىدىلا توزۇپ كېتۈرمىكىن دەپ
ئويلايتتى ۋە خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى خوجىنىياز
پالگان ئىكەنلىكىنى زادى بىلمەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بابا ھاجى بىلەن
تۇيۇقسىز ئۇچرىشىپ قالغاندىن كېيىن ئۆپكىسى ئاغزىغا تىقىلىپ،
بىر ھازاغىچە تىلى گەپكە كەلمىدى. ناھايەت ھاجىنىڭ كۆزىگە
قاراپ «ئاكا، مەن راستتىنلا ئۆزلەنى كۆرۈۋاتىمەنمۇ، بۇ ئىشـ
لار ئوڭۇممۇ ـ چۈشۈممۇ؟» دېدى.

ـــ نېمىشقا چۈشۈڭ بولغۇدەك، بۇ كارامەتنى كۆرمەيـ

ۋاتامسەن، — دەپ قوشۇننى كۆرسەتتى ھاجى، ئاندىن «ھەي
مىرۇل، قېنى سەن، ئەنسارىغا ئات - قورال بەر، بۈگۈندىن
باشلاپ بۇمۇ بىزنىڭ سېپىمىزدە بولىدۇ.» دېدى.

— مىڭ جېنىم بىلەن ئاكا، ئۆزلە نەدە بولسىلا... — دېدى
ئەنسارى كۆتۈرەڭگۈ ئاۋاز بىلەن بىردىنلا جانلىنىپ كېتىپ،
ئەمما ئەتراپتا قاراپ تۇرغانلاردىن سەل ھېيىقانىدەك، يەرگە
قاراپ جىم بولۇپ قالدى.

— نېمە بولدۇڭ، گېپىڭنى تۈگەتمەيلا جىم بولۇپ قال-
دىڭغۇ؟ — سورىدى ھاجى.

— ھېچنېمە ئاكا، — دېدى ئەنسارى ئۆزىنى تۈزىتىپ، —
ئۆزلە نەدە بولسىلا مەنمۇ شۇ يەردە بولىمەن. ئاگال مېنىڭ
مۇساپىرخانامغا كىرىپ بىر پىيالىدىن قىزىق چاي ئىچىشىپ
ئۆتسىلە، ئاۋۇ دۆڭنىڭ باغرىدا كۆرۈنۈپ تۇرغان كەپە شۇ.

— بالا - چاقاڭ بارمۇ؟

— يوق، بورىدالغان ئۈچ ئەركىكىم بار، شۇنى سويىمىسام
بولمايدۇ.

— ئۈچ ئەركىكىڭ چىشىمىزنىڭ ئاراشلىرىدا قالۇرمىكىن
ئۇكام. بوپتۇ، بىزنىڭ قوي - قوتازلىرىمىز يېتىپ كەلگۈچە،
سېنىڭكىنى يەپ تۇرايلى، — دەپ سەممىمي كۈلدى ھاجى. ئاندىن
ئۇ چوڭلار بىلەن بىرلىكتە ئەنسارىنىڭ كەپىسىگە كېتىۋېتىپ
كەڭ دالىغا كۆز يۈگۈرتۈپ چىقتى ۋە «بۈگۈن مۇشۇ يەردە
ئاتلىرىمىزنىڭ تەرىنى قۇرۇتىۋالايلىمۇيا!؟» دېدى. مەھمۇت
مۇھتى باشلىق چوڭلار بۇ تەكلىپكە قوشۇلدى.

بۇ ئاخشام خۇددى ئاسماندىكى قۇياش پارچىلىنىپ كېتىپ
زېمىنغا چېچىلىپ كەتكەندەك، پۈتۈن دالىنى لاۋۇلداپ تۇر-
غان گۈلخانلار قاپلاپ كەتتى. قوي - قوتازلار سويۇلۇپ، نەچ-
چە ئۇنلىغان مىس قازانلار قايناشقا، ئۇزۇن - ئۇزۇن زىخلاردا

كاۋاپلار پىژىلداشقا باشلىدى. بەزى گۈلخانلارنىڭ چۆرىسىدە قۇمۇل غىجىكى ئاڭلانسا، بەزىلىرىدە تۇرپان مۇقامى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. ياغاچ جۇۋىسىنى تاشلاپ، ئەپچىلگىنە كىيىنىۋالغان ئەنسارى بېلىدىكى ئوق پوتىسىنى سىلاپ ئولتۇرۇپ، يېڭى تونۇشقان سەپداشلىرىغا ئۇلانئۇسۇ جىلغىسىدا يۈز بەرگەن ھېلىقى پاجىئەنىڭ ئۆتمۈشىنى ھېكايە قىلىپ بېرىۋاتاتتى. گۈلخان ئارىلىقلىرىدا ئالدىنقى ئاياغلىرى چۇشەپ قويۇلغان توپ-توپ جەڭ ئاتلىرى بېشىدىكى توۋرىلىرىنى سىلكىپ-سىلكىپ، تاراسلىتىپ بوغۇز چاينىشىپ تۇراتتى. قوشۇن باشلىقلىرى بولسا، يوغان بىر چېدىردا ئەتە مورىنى قانداق ئېلىش توغرۇلۇق قىزغىن پاراڭلىشىۋاتاتتى. بىردىنلا ئات تۇياقلىرىنىڭ دۈكۈرلىگەن ئاۋازى ئاڭلاندى. بىر-ئىككى مىنۇتتىن كېيىن مىرۇل مەرگەن كىرىپ، قۇمۇل يولىنى كۆزىتىپ كېلىۋاتقان يىگىتلەرنىڭ ماجۇڭيىڭنىڭ ئەلچىلىرىنى باشلاپ كەلگەنلىكىنى مەلۇم قىلدى.

بۇ كۈتۈلمىگەن خەۋەردىن سورۇندىكىلەرنىڭ ھەممىسى ھەيران بولۇپ، بىر-بىرىگە قاراشتى. چېدىرنىڭ ئىچىنى جىمجىتلىق باستى. چۈنكى ئۇزاقى يىلى كۈزدە ماجۇڭيىڭ قۇمۇلدىن ئىچكىرىگە قېچىپ كەتكەندىن بۇيان، ئۇنىڭ نامى خالايىقنىڭ يادىدىن چىقىپ كېتىش دەرىجىسىگە يەتكەنىدى. ئۇنىڭ شىنجاڭغا كېلىپ قالغانلىقىدىن ھاجى ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى تۇرماق، ئۈرۈمچىدە يېڭى ھۆكۈمەت قۇرغان شېڭ شىسەيىنىڭمۇ خەۋىرى يوق ئىدى. ئەمەلىيەتتە بولسا ماجۇڭيىڭ بىر يېرىم يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان، گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جىۇ چۈەن، ئەنشى قاتارلىق جايلىرىدا ئۆز قوشۇنىنى قايتىدىن رەتلەپ ۋە تولۇقلاپ، بۇ كۈنلەردە شىنجاڭ زېمىنىغا ئىككىنچى قېتىم بېسىپ كىرىش بىلەن قۇمۇل، بارىكۆل تەرەپلەرنى ھېچقانداق

قارشىلىقسىز ئۆز ئىلكىگە ئېلىپ بولۇپ، ئۈرۈمچىگە يۈرۈش باشلىغاندى ۋە ئۈرۈمچىنى ئېلىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن گۇچۇڭنى ئىشغال قىلىش نىيىتىدە، قۇمۇل بىلەن تۇرپان ئارىسىدىكى يەتتەقۇدۇق دېگەن يەردىن باشلاپ، شىمالىي يول بىلەن مورىغا كېلىۋاتقاندا، ھاجىلارنىڭمۇ تۇرپان تەرەپتىن مورىغا ئۆتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، مەلۇم مەقسەت بىلەن دەرھال ئەلچى ئەۋەتكەندى.

ھاجىنىڭ گۈلدۈرمامىدەك غەزەپلىك ئاۋازى جىمجىتلىقنى بۇزدى:

— ئېلىپ كىر، ئۇ لومودىنىڭ ئەلچىسىنى!

مەھمۇت مۇھىتى ئېغىر-بېسىقلىق بىلەن «ھاجى ئاكا، ئاچچىقلىرىنى بېسىۋالسىلا، ئەلچىگە ئۆلۈم يوق ئەمەسمۇ.» دېدى. سالى دورغا بىلەن قاسىم ئەپەندى باشلىق چوڭلار «سىجاڭ توغرا ئېيتىدۇ» دەپ مەھمۇت مۇھىتىنى ياقلىدى. شۇ ئارىدا مىرۇل مەرگەن ئىككى كىشىنى باشلاپ كىردى. ئۇلاردىن جىۋەكرەك كەلگەن كۆك كۆز، سېرىق بۇرۇت، ئوتتۇرا ياشلىق بىرى چېدىرغا كىرىش بىلەنلا «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» دەپ سالام بەردى ۋە كۆرسىتىلگەن ئورۇندا ئولتۇرۇپ، دۇئادىن كېيىن، مۇمكىنقەدەر ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇپ تاتار تىلىدا ئامان-ئېسەنلىك سوراشقا باشلىدى. بۇ سوۋېت ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدا روسىيىدىن خارbىنغا قېچىپ كېلىپ، شۇ يەردە توختاپ قالغان ۋە كېيىن گەنسۇغا كېلىپ ماجۇڭيىڭنىڭ شتابىغا سەنمۇلۇق① خىزمىتىگە كىرگەن زاكىر پولاتوۋ دېگەن كىشى ئىدى. يەنە بىرى قىزىل يۈزلۈك يىگىت بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى كۆل رەڭ رەختتىن ھەربىي فورما كىيگەن، بەللىرىدە كەڭ تاسما بەلباغ پارقىراپ تۇراتتى. كۆرۈنۈشىدىن قائىدە

① سەنمۇ — ھەربىي شتابتا خىزمەت قىلىدىغان ئوفىتسېر

بويىچە، يان تورال ۋە تاشتى كېيىملىرىنى سىرتتا قالدۇرغان بولسا كېرەك.

ھاجى سوغۇقسىنا ھالدا، «ھارمىغايسىلەر، گاسلىنىڭ تىنچمۇ؟» دەپ سوراپ قويدى.

زاكىر پولاتوۋ كۆرگەن-بىلگەنلەرنىڭ تەسۋىرلەپ بەرگىنىنى بويىچە ياكى تۆردە ئولتۇرۇپ، بىرىنچى گەپنى شۇ كىشىنىڭ سورىغىنىغا قاراپ، ھاجىنى تونۇدى چېغى، ئورنىدىن دەرھال تۇرۇپ، «رەھمەت ھاجىم، گاسلىنىڭ جانابلىرىغا كۆپ سالامسالار ئېيتتى، مەخسۇس مەكتۇپ ئەۋەتتى.» دېدى-دە، يانچۇقىدىن بىر لىپايا چىقىرىپ، ئىككى قوللاپ سۇندى. مىرۇل مەرگەن يوغان مۇم شامنى ھاجىنىڭ ئالدىغا ئاپىرىپ قويدى.

ھاجى چاقماق قەغەزگە سۈرتۈن سىياھ بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا ئالدىراش يېزىلغانلىقى بىلىنىپ تۇرغان قۇرلارنى ئوقۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭ قوشۇمىسى تۈرۈلۈپ، ساقىلىنىڭ تىترەۋاتقانلىقى ھەممىگە سېزىلىپ تۇراتتى. ئۇ خەتنى ئوقۇپ بولۇپ، ئۇنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان مەھمۇت مۇھتىسىغا ئۇزاتتى ۋە «ئۈنلۈك ئوقۇسىلا» دەپ تەتۈر قارىۋالدى.

خەت بىرمۇنچە تەكەللۇپ سۆزلىرى بىلەن باشلىنىپ، ئاساسىي مەقسەت قىسمىدا مۇنداق دېيىلگەنىدى:

«... سىز ئاتا، مەن بالا، بالىدىن ئۆتكەن ئەدەبسىزلىكنى ئاتا ئەلۋەتتە كەچۈرىدۇ. ئۆتكەنگە سالاۋات قىلىپ، مېنى يەنە ئۆز ئوغلىڭىزدەك كۆرۈشىڭىزگە ئىشىنىمەن. بۇرۇن قىلالمىغان خىزمىتىمنى ئەمدى بەجا قىلاي دەپ كەلدىم. سىز تەيزىنىڭ دەستىسى، مەن ئۇچى بولاي، نەگە شىلتىسىڭىز شۇ يەرگە سانجىلاي، ئىككىمىز بىرلىكتە تۇرۇپ مۇسۇلمان قېرىنداشلىرىمىز ئۈچۈن كاپىرلاردىن ئىنتىقام ئالايلى. مەن يەتتەقۇدۇققا كېلىپ، سىزنىڭ گۇچۇڭغا لەشكەر تارتقانلىقىڭىزنى ئاڭلىدىم.

ئىككى يىلدىن بېرى كاپىرلارغا قارشى غازات قىلىپ، كۆپ چارچىدىڭىز، مېنىڭ ئەسكەرلىرىم بولسا، خېلىدىن بېرى جەڭ قىلماي تەييار لەڭنى يەپ، پەقەت مەشىق قىلىپلا ياتتى. قىلىچلىرىمىز داتلىشىپ قېلىۋاتىدۇ. ئاتلىرىمىز دىغىراپ كەتتى. ماڭا رۇخسەت بەرسىڭىز، مورى بىلەن گۇچۇڭنى ئېلىپ، سىزگە يول ئېچىپ بېرەي. بۇ ئىلتىماسىمنى رەت قىلماسلىقىڭىزنى سورايمەن. ئۆز ئورنۇمدا زاكىر سەنمۇ بىلەن ماپۇگەننى ئال-دىدىن خەۋەر بېرىشكە ھۇزۇرىڭىزغا ئەۋەتتىم. ئۆزۈممۇ تېز-لىكتە يېتىپ بارىمەن...»

خەت ئوقۇلۇپ بولۇش بىلەن چېدىرنىڭ ئىچىنى جىمجىت-لىق باستى. ھەممەيلەن دېگۈدەك ھاجىنىڭ ئاغزىغا قاراپ ئولتۇراتتى. ھاجى بولسا بىر تىزىنى قۇچاقلاپ، چېدىرنىڭ يوچۇقىدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان كىچىككىنە ئاسمان پارچىسىدىكى يۇلتۇزلارغا قارىغىنىچە خىيالغا پاتقانىدى.

— يولۋاس بىلەن ئابدىنىياز مىراب نەدە قالدى؟ — سورىدى ھاجى زاكىر سەنمۇغا قارىماي ئولتۇرۇپ.

زاكىر سەنمۇ ماجۇڭيىڭنىڭ ھەر ئىككىسىگە قورال بېرىپ، ئۇلارنى قۇمۇلنى ساقلاشقا قالدۇرغانلىقىنى ئېيتتى. ھاجى زاكىر سەنمۇغا يەنە بىرنېمە دېمەكچى بولۇپ تۇرغاندا، مەھمۇت مۇھىتى ئىشىك تۈۋىدە ئولتۇرغان مىرۇل مەرگەنگە قاراپ: «مېھمانلار ھېرىپ-ئېچىپ كەلگەندۇ، ئوبدانراق شور-پىلىنىپ ئارام ئالسۇن.» دېدى.

ئۇلار چىقىپ كېتىش بىلەن چېدىردا غۇدۇر-غۇدۇر باش-لىنىپ، بارا-بارا تالاش-تارتىشقا ئايلاندى.

— بۇ شەيتان يوچۇنلا گەپلەرنى قىپتىغۇ. جىنىڭ قەس-تى شاپتۇلدا دەپ بىزنى يەنە داغدا قويماقچىمۇ؟

— ھەي، ئۇنىڭمۇ ئويلىغىنى باردۇر! سىلەرگە شەھەر

ئېلىشىپ بېرەي دەپتىغۇ. بۇنىڭ نېمە يامىنى بار؟

— بىر بالاسى بولمىسا، قۇيرۇق تۇرامدۇ تاشتا دېگەن گەپنى ئۇنتۇپ قالمىسىلا.

— ئۇنداق دېگەن بىلەن ئۇ مۇسۇلمان ئەمەسمۇ!

— بوۋادى، ياغاچ قازاندا بىرلا قېتىم ئاش پىشىدۇ، ئەمدى ئۇنىڭغا ئالدانمايمىز.

— توغرا، ئۇنىڭ كېلىشىنى ساقلاپ تۇرماي، ئەتە تاڭ سەھەر بىلەنلا مورىغا تېگىش كېرەك.

ھاجى قوشۇممىسىنى تۈرگەن پېتى ساقىلىنى ئويناپ، جىم ئولتۇراتتى. قاسىم ئەپەندى ھاجىدىن كۆزىنى ئۈزمەي ئولتۇرۇپ، ھەدەپ بارماقلىرىنى قارسىلداتاتتى.

— قېنى ھاجى ئاكا، ئۆزلىرى بىرنېمە دېسىلە، — دېدى شۇنىڭغىچە ھېچنېمە دېمەي جىم ئولتۇرغان مەھمۇت مۇھىتى ھاجىغا قاراپ.

ھاجى ئاران تۇرغاندەك، بىردىنلا قايناپ كەتتى. ئۇنىڭ ئاۋازى گاھ بوراندەك گۈركىرەيتتى، گاھ خىرقىراپ بوغۇلۇپ چىقاتتى:

— بىز موللا بوزەكمىدۇق، ئۇ لومودىغا ئانىسى بولغۇر-گىدلى، — دېدى ئۇ، — مورى بىلەن گۈچۈڭنى ئېلىپ، يول ئېچىپ بەرگۈدەك تېخى! ئۇنىڭ ئۆز قورسىقىدا نېمە سەنپەن سوقۇۋاتقىنىنى كىم بىلمەيدۇ. مومايىنىڭ كۆزى غوزىدا، چاشقانىنىڭ كۆزى كوزىدا دەپ، ئۇنىڭ مەقسىتى مورى بىلەن گۈچۈڭدىكى قورال-ياراغقا ئىگە بولۇش. بولمىسىزە، بىزگە شەھەر ئېلىشىپ بېرەمدۇ ئۇ شەيتان. بىز تىزىمىزغىچە قان كېچىپ جەڭ قىلىپ يۈرگىنىمىزدە، ئۇ نەدە قاپتىكەن؟ ئەمدىزە، تەييارغا ھەييار بولماقچىمۇ؟ قىزىغان تونۇرغا تەييار ناننى ياتمىخوتۇنمۇ ياقالايدۇ. كەلسە كېلىۋەرسۇن، مەن ئۇنى چىلىلاپ چىقىمەندىم.

ئەتە چاشكا بىلەن مورىغا تېگىش قىلىمىز، بىز قولىمىزغا خېنە
يېقىۋالمىدۇق.

سورۇندىكىلەرنىڭ كۆپچىلىكى «توغرا-توغرا» دەپ ۋارقىراشتى. مەھمۇت مۇھىتى كۈتمىگەن يەردىن چىقىپ مۇنداق دېدى:

— توغرا، ھاجى ئاكا، بىز ئۇنىڭسىزمۇ شۇنچە ئىشلارنى قىلدۇق، يەنە قىلالايمىز. توخۇ چىللىمىسىمۇ تاڭ ئېتىۋېرىدۇ. ئەمما لېكىن مۇشۇ ۋەجىدىن ئۇنىڭ بىلەن ئارازلىشىپ قالماي، ئىنتىماق ئۆتكىنىمىز ياخشىمىكىن.

— ئۆزلە نېمە دېمەكچى، ئىنتىماقلىق دېگەن ئىككى تەرەپتىن تەڭ بولسا بولىدىغان نېمە، — دېدى ھاجى تاقەتسىزلىنىپ.

— مېنىڭچە بولغاندا، — دېدى مەھمۇت مۇھىتى بىرەر كۈن سەۋر قىلايلى، ئۇمۇ كېلىپ باقسۇن، يۈزتۇرانە بىرنېمە دېيىشمەيمىزمۇ؟ ھەممىمىزنىڭ مەقسىتى بىر بولغاندىن كېيىن مورىنى مەن ئاگال ئالاي دېسە، كۈچۈك بىزگە قالدۇ، ئاندىن ئۇرۇمچىگە بىللە تېگىش قىلۇرمىز.

قاسىم ئەپەندى مەھمۇت مۇھىتىنىڭ گېپىنى قۇۋۋەتلىدى.

— سىزگە نېمە بولدى ئەپەندى؟ — دېدى ھاجى نارازىلىق بىلەن ماجۇڭيىڭنى ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ بىر نېمىسى دەۋاتاتتىڭىزغۇ، ئەمدى ئۇنىڭغا پەش تارتىپ قاپسىزغۇ؟

— يوقسۇ ھاجى ئاكا، — دېدى قاسىم ئەپەندى تەمكىنلىك بىلەن — ئۇنى ياقىلاۋاتقىنىم يوق. ئۇنى ھېلىمۇ ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ بىرنېمىسى ئەمەس دەپ ئېيتالمايمەن. بىراق بىزنىڭ ھازىرقى ۋەزىيىتىمىز خۇددى مەھمۇت سىجاڭ ئېيتقاندەك، ئۇنىڭ بىلەن ئىتتىپاق ئۆتۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۈگۈنكى كۈندە ھەممىمىزنىڭ ئورتاق دۈشمىنى شىڭ شىسەي!

ماجۇگىيىڭنىڭ ئەلچىسى بىر كۈن كېچىكىپ كەلگەن بولسىمۇ كاشكى، بىز مورىغا تېگىۋېرەتتۇق. ئۇنىڭ ئىلتىماسىنى ئاڭلاپ تۇرۇپ، مورىغا تېگىپ قويساق، ئارىغا سوغۇقچىلىق چۈشۈپ قالۇرمىكىن دەيمەن. مۇبادا ماجۇگىيىڭ بىلەن ئىككىلىرىنىڭ ئارىسى بۇزۇلۇپ قالسا، ئۇ چاغدا شىڭ شىسەينىڭ ئۇشۇقى ئالچۇ قوپىدۇ.

— ئۇ چاغدا، — دەپ گەپ قىستۇردى مەھمۇت مۇھىتى، — بىر دۈشمەن ئازلىق قىلىۋاتقاندەك، ئىككى دۈشمەن ئارىسىدا قالىمىز.

مەھمۇت مۇھىتى بىلەن قاسىم ئەپەندىنىڭ گەپلىرى تەسىر قىلدى بولغاي، ھاجىسىمۇ، باشقىلارمۇ جىمجىت بولۇپ قالدى ۋە ئاخىر ئۇنى دەپ - بۇنى دەپ ماجۇگىيىڭنى كۈتۈپ تۇرۇش قارارىغا كېلىشتى.

2

ئارىدىن بىر كۈن ئۆتۈپ، كۈن قايرىلغان چاغدا، ماجۇگىيىڭ قوشۇنلىرى يېتىپ كەلدى. بۇ ئەمدى بىر يېرىم يىل بۇرۇن قومۇلدا ھاجىلار كۆرگەن ھېلىقى تېرىلمە قوشۇن ئەمەس ئىدى. پىيادىلىرى «سەنبا» ياكى «يايپۇنكا» دەپ ئاتىلىدىغان يېڭى تىپتىكى ئۇزۇن مىلتىق، قول بومبا ۋە يېڭنىڭ قىلىچلار بىلەن، ئاتلىقلىرى قىسقا بەشئاتار ۋە يۈزى كەڭ قىلىچلار بىلەن قوراللىنىپ، ماش رەڭ رەختتىن بىرخىلدا ھەربىي فورما كىيگەن، پاچاقلىرىغا بىر خىلدا گوجەي يۆگەپ، ئوق پوتىلىرىنى لىق تولدۇرۇپ مۈرىسىگە ئاسقان بۇ قوشۇن تولىمۇ مۇنتىزىم ۋە جەڭگىۋار كۆرۈنەتتى. بولۇپمۇ قۇيرۇقى كېسىك، يالى قىرقىلغان ئاتلارنىڭ ئېقى ئاق، قارىسى قارا،

تورۇقى تورۇق، جەدىسى جەدە بويىچە ئۆز رەڭگى بىلەن
خىللىنىپ، توپ-توپلارغا بۆلۈنگەنلىكى، يوغان-يوغان قىر-
چىرلارغا سۆرەتكەن زەمبىرەكلەر بىلەن ئاتلارغا ئارتىلغان
ئېغىر پىلىموتلار بۇ قوشۇننىڭ ھەيۋىتىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇپ
تۇراتتى.

قوشۇننىڭ ئالدىدا، «مەركەزگە قاراشلىق 36-دىۋىزىيە»
دېگەن خەتلەر يېزىقلىق گومىنداڭ بايرىقىنى كۆتۈرۈپ كېلى-
ۋاتقان بىرنەچچە ئاتلىقتىن كېيىن، كەڭ قاسقانلىق شەپكە
كىيىپ، بويىنغا دۇربۇن ئاسقان ماجۇڭيىڭ كۆرۈندى. ئۇ ئۆزى-
گە ئوخشاش كىيىنىپ، يېنىغا ئىككىدىن ماۋزۇر ئاسقان بىر
توپ بوز ئاتلىق يىگىتلىرى ئارىسىدا كېلىۋاتاتتى. غۇلنىڭ
نېرىقى قېتىدىكى دالىدا ھاجىنىڭ چېدىر بارگاھى كۆرۈنگەن
ھامان، ماجۇڭيىڭ ئۆزىنىڭ كانايچىلىرى ئارقىلىق قوشۇنغا ئۆز
جايىدا توختاپ چۈشكۈن قىلىش بۇيرۇقىنى بەردى ۋە ئۆزى
بىرنەچچە كىشىسى بىلەن ھاجىنىڭ چېدىر بارگاھى تەرەپكە
ئات سالدى. ئاڭغىچە زاكىر سەنمۇ بىلەن ماپۇگەنمۇ ئۇنىڭ
ئالدىغا ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ، ۋەزىپىنىڭ ئادا بولغانلىقىنى
مەلۇم قىلدى. مەھمۇت مۇھىتى باشلىق كىشىلەرنىڭ سالا-
سۇلھى بىلەن ھاجىمۇ بىرەر يۈز قەدەم ئالدىغا بېرىپ،
ئۇنى قارشى ئالدى. ماجۇڭيىڭ ھاجىنى قۇچاقلاپ، زاكىر سەن-
مۇنىڭ تەرجىمانلىقىدا ئېسەنلىك سوراشقا باشلىدى. پاتىھە
دۇئاسىدىن كېيىن داستىخان ئۈستىدە ھاجى مۇنداق دېدى:

— بىز ئۇيغۇرلاردا ئالتە ياشلىق كەلسە، ئاتمىش ياشلىق
ئالدىغا چىقىپتۇ دېگەن گەپ بار ئىدى. بىز پاتىھەگە بارغۇ-
چە ئۆزىڭىز كەپسىز.

— سىز ئاتا، مەن بالا. بىزنىڭ قائىدىمىزدە چوڭلار كىچىك-
لەرنىڭ ئالدىغا چىقمايدۇ، — دېدى ماجۇڭيىڭ. ئاندىن ئورنى-

دىن تۇرۇپ، «ئۆتكەنگە سالاۋات دەپ، مېنى قوبۇل قىلغانلىقىڭىز، خۇسۇسەن بۇ قېتىم ئىلتىماسىمنى رەت قىلماي مېنى كۈتۈپ تۇرغانلىقىڭىز ئۈچۈن چەكسىز مىننەتدارلىق بىلدۈرىمەن. يەنە تەكرار ئېيتىمەنكى، سىز نەيزىنىڭ سېپى، مەن ئۇچى بولاي، قايسى تەرەپكە شىلتىسىڭىز شۇ يەرگە بېرىپ سانجىلاي.» دېدى.

ماجۇڭيىڭ ھېلىمۇ بۇرۇنقىدەكلا تېتىك، روھلۇق، چاققان ۋە خۇش چىراي ئىدى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ شۇ تاپتا نازۇك تەبەسسۇم ئويناپ تۇرغان قاپقارا كۆزلىرى بىلەن ئېپىز لەۋلىرى ھەرقانداق كىشىدە چوڭقۇر تەسىرات قالدۇراتتى. ئەمما دىققەت بىلەن قارىغان كىشى بۇ چىرايلىق كۆزلەرنىڭ ئارقىسىدا چەكسىز ھېرىس ئوتى بىلەن يېنىپ، پۈتۈن دۇنيانى يۇتۇۋالسىمۇ يەنە تويمايدىغان، ئۆز مەقسىتىگە يېتىش يولىدا ھېچنېمىدىن قورقمايدىغان، ھېچكىمنى ئاياپ قويمايدىغان ئاۋانتيۇرىستلارغا① خاس يەنە بىر جۈپ تويماس كۆزنىڭ بارلىقىنى ئېنىق كۆرەلىگەن بولاتتى.

مەھمۇت مۇھىتى ئېھتىمال شۇنى ھېس قىلدى بولغاي، قاسىم ئەپەندىنىڭ قۇلىقىغا «خۇدانىڭ ئۆزىگە ئامانەت، بۇ مېنىڭ ئاڭلىغىنىمدىنمۇ خەتەرلىكرەك ئادەم كۆرۈنىدۇ» دەپ پىچىرلىدى. قاسىم ئەپەندى ئۇنىڭ سۆزىگە قوشۇلغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن تەۋرىنىپ قويدى.

— شۇنداق، مەن نەيزىنىڭ ئۇچى بولۇپ، قايسى تەرەپكە شىلتىسىڭىز، شۇ يەرگە بېرىپ سانجىلاي، — تەكرارلىدى ماجۇڭيىڭ، — ئەمما ھازىرەنلىككە مېنىڭ رايىم بويىچە، ئاۋۋال

---

① ئاۋانتيۇرىست — ئاسانلا مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشىشنى كۆزلەپ، تەۋەككۈلچىلىك قىلغۇچى ئادەم.

سورى بىلەن كۈچۈگنى ئېلىشقا رۇخسەت قىلدى.

— نەيزىنىڭ ئۇچى بولۇپ، قاياققا شىلتىسام شۇ يەرگە سانجىلىدىغان كىشى مېنىڭ رايىمغا باقماي، ئۆزىڭىزنىڭ رايى بويىچە ئىش قىلمەن دېگىنىڭىز يوچۇنلا گەپ بولدى، — دېدى ھاجى سوغۇققىنا كۈلۈپ.

— بۇ مېنىڭ ئىلتىماسىم، — دېدى ماجۇڭيىڭ قەتئىي قىلىپ.

ھاجى يەنە بىر نېمە دېمەكچى بولۇپ تۇرغانىدا، مەھمۇت مۇھىتى دەرھال گەپ قىستۇرۇپ مۇنداق دېدى:

— بىز خەق مېھماننى بەك ئۇلۇغلايمىز ئەمەسمۇ ھاجى ئاكا، ئاسىلىڭ ئۆزىمىز چىللاپ كەلگەن مېھمان. مېھماننىڭ رايىغا باققىنىمىز ياخشى.

ماجۇڭيىڭ بۇ گەپنى ئاڭلاپ، مەھمۇت مۇھىتىغا يالىت قىلىپ قارىدى ۋە: «بۇ پالۋان سۈپەت ئاكىمىز كىم بولىدىكەن؟» دېدى. ھاجى مەھمۇت مۇھىتىنى «تۇرپان پىدائىيلىرىنىڭ سەركەردىسى، مېنىڭ ئەڭ يېقىن ياردەمچىم» دەپ تونۇشتۇردى ۋە موسۇل ھاجىنىڭ ئىنىسى ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتىپ ئۆتتى. ماجۇڭيىڭ مەھمۇت مۇھىتى بىلەن باشقىدىن كۆرۈشۈپ: «نامىڭىزنى ئاڭلىغانىدىم. بۈگۈن دىدارىڭىزنى كۆرگىنىمگە خۇشالمەن. ئاكىڭىزنى شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئىنقىلابىغا ياردەم سوراش ئۈچۈن نەنجىڭگە ماڭدۇرغان ئىكەنسىلەر، مەن ئاۋارە بولماڭلار، نەنجىڭ ھۆكۈمىتى بەرىبىر سىلەرگە ياردەم بەرمەيدۇ، مەنمۇ نەنجىڭگە قاراشلىق 36 - دىۋىزىيىنىڭ باشلىقى، ياردەمنى سىلەرگە ئۆزۈم بېرىمەن دەپ يولدىن توسۇپ قويدۇم» دېدى. ئاندىن ھاجىغا قاراپ «مەن ھەرقايسىلىرىغا مۇھىم سوۋغات ئەكەلدىم» دېدى - دە، ياش بىر مەھرەمگە قارىدى. مەھرەم خۇرجۇم سومكىسىدىن نەچچە قاتلانغان

بىر نەرسىنى چىقىرىپ، پېدىرنىڭ ئۈستۈرۈسىغا يايدى،
بۇ تەخمىنەن بىر كۋادرات مېتىر چوڭلۇقتىكى قېلىن قەغەزگە بېسىلىپ، ئاق خەسە بىلەن ئەستەرلەنگەن شىنجاڭ خەرىتىسى ئىدى. ئۇنىڭدىكى مۇھىم تاغ - دەريالار، شەھەر - كەنتلەرنىڭ ناملىرى خەنزۇچە خەتلەر بىلەن قېنىق قارا سىياھتا بېسىلغان بولۇپ، ھەربىرىنىڭ يېنىدا قىزىل سىياھ بىلەن ئۇششاق قىلىپ يېزىلغان ئۇيغۇرچە سۆزلەر كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ھەممىيلەن خەرىتە ئۈستىگە ئېڭىشتى.
— بۇ خەرىتىنى، — دەپ چۈشەندۈرۈشكە باشلىدى ماجۇڭيىڭ، — مېنىڭ ياپونىيىلىك مۇشاۋىرىم داشىجۇڭ ئەپەندى توكيودىن ئالغاچ كەلگەن. مەن ھاجىمغا لازىم بولىدۇ دەپ، ھەربىر سۆزنىڭ ئۇيغۇرچىسىنىمۇ يازدۇردۇم. ئۇيغۇرچىسىنى تۈركىيىلىك مۇشاۋىرىم كامال ئەپەندى يازدى. مانا قۇمۇل، مانا مورى، مانا گۇچۇڭ، مانا ئۈرۈمچى، ھەممىسى بار. مەن ئەتە ماۋۇ يول بىلەن مورىغا تېگىمەن. ئاندىن گۇچۇڭغا. ھاجىم ماۋۇ تەرەپتىن جىمسارغا تەگسە، ئۈرۈمچى يولىنى ئۈزۈپ تاشلايمىز. مانا جىمسار، بۇ ناھايىتى مۇھىم يەر. ئاللا بۇيرۇسا، پات ئارىدا ئۈرۈمچى، ئاندىن پۈتۈن شىنجاڭ بىزنىڭ قولىمىزغا ئۆتىدۇ، ئىنشائاللا! قانداق دەيسىز؟
ھاجىنىڭ رەڭگى تاتىرىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئەپتىدىن دەرھال بىرنېمىدەپ تاشلاپ، چوڭ كۆڭۈلسىزلىك تۇغدۇرىدىغانلىقىنى سەزگەن مەھمۇت مۇھىتى ئىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن بولسا كېرەك، ۋەزمىنلىك بىلەن مۇنداق دېدى:
— سىلىڭ بىزگە راستىنلا ياخشى سوۋغات كەلتۈرۈپتۇ. بۇ قەغەزگە قارىساق، پۈتۈن شىنجاڭ ئالقاندىكىدەك كۆرۈنىدىكەن. ئۇيغۇرچىسىنى يازدۇرۇپ، تېخىمۇ ئوبدان قىپتۇ. قالغان ئىشلار ئاللانىڭ بۇيرۇغىنىچە بولار.

— ئەمما، — دەپ ئۇنىڭ گېپىنى بۆلدى ھاجى، — گاسلىنىڭ نېمىشقا مورى بىلەن گۈچۈڭنى بىزدىن قىزغىنىدۇ؟ مەن گاسلىڭنىڭ يۈزىنى قىلمىغان بولسام، بۇ كەمگىچە مورىسنى ئېلىپ بولۇر ئىدىم.

— ھاجىم ئۇنداق ئويلىمىغاي، بۇ قىزغانغانلىقىم ئەمەس، — دېدى ماجۇڭيىڭ، — ئاندىن ھاجىنىڭ قولىنى تۇتۇپ تۇرۇپ، «سىز ئىككى يىلدىن بېرى قاتتىق جەڭ قىلىپ ھاردىڭىز، مېنىڭ چېرىكلىرىم بىكار يېتىپ، قىلىچلىرىمىز داتلىشىپ قالغىدەك ھالغا يەتتى. مەن ئالدىڭىزدا يول ئېچىپ ماڭسام، بۇنىڭ نېمىسى يامان» دېدى-دە، «ئەمىسە، شۇنداق بولسۇن» دەپ چېدىردىن ئالدىراپ چىقىپ ئېتىغا مىندى.

— بۇ مۇتتەھەمنى قارا، — مەن نەيزىنىڭ ئۇچى بولاي دەپ تۇرۇپ، بىزگە جورۇقچىلىق ① قىلىۋاتقىنىنى! — دېدى ھاجى قاتتىق چېچىلغان ھالدا. ئاندىن مەھمۇت مۇھىتىغا ھومىيىپ، «ئۆزلە نېمە ئۇنداق قىلىدىلا، تالا مۇشۇكى ئۆي مۇشۈكىنى قوغلاپتۇ دەپ، بۇ تۇڭگانىنىڭ ھېيلىسىنىلا بىزنىڭ شىللىمىزگە مىنمەكچى بولۇۋاتقىنىنى كۆرمەيۋاتامدىلا» دەپ كايىپ كەتتى. سالى دورغا بىلەن پازىل دورغىلارمۇ ھاجىنىڭ تەرىپىنى ئېلىپ، «مەھەم... بۇ نېمىدېگەن گەپ، مۇنداقمۇ ئىش بولامدۇ؟» دېيىشىپ غودۇڭشىشقا باشلىدى.

مەھمۇت مۇھىتى بىلەن قاسىم ئەپەندىلەر ماجۇڭيىڭنىڭ قانداق نىيەتتە ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرسىمۇ، ئومۇمىي ۋەزىيەتنى نەزەرگە ئېلىپ، ھازىرقى پەيتتە ئۇنىڭغا يول قويمىسا بولمايدىغانلىقى، ئۇنداق قىلمىغاندا يامان ئاقىۋەتلەرنىڭ تۇغۇلۇپ قېلىش چوقۇملۇقى ھەققىدە ئۇزۇن-ئۇزۇن سۆزلەپ، ھاجىنى مىڭ تەستە قايىل قىلدى.

---

① بۇيرۇقچىلىق يانى بىرەر ئىشقا بۇيرۇماق. (قۇمۇل شېۋىسى.)

تاڭ سۈزۈلۈش بىلەن تەڭ ما جۇڭيىڭنىڭ قوشۇنى مورىغا يۈرۈش باشلىدى. ئۇ شەھەرنى ئىككى سائەت ئىچىدىلا ئىشغال قىلىپ، نۇرغۇن غەنىيمەتلەر بىلەن بىللە بىرمۇنچە چېرىكلەرنى ئەسىر ئېلىپ، ئۆز سېپىدگە قوشۇۋالدى ۋە ئەتىسى گۇچۇڭ تەرەپكە ئالدىراش يۈرۈپ كەتتى. شۇ كۈنى ھاجىمۇ ناھايىتى خاپا ھالدا، قوشۇننى تاغ يولى بىلەن جىمسار تەرەپكە باشلاپ ماڭدى.

3

جىمسار مۇداپىئەسىدىكى چېرىكلەر قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمىغا بىر كۈنمۇ بەرداشلىق بېرەلمىدى. گۇگۇم چۈشەي دەپ قالغاندا، سېپىل دەرۋازىلىرى ئۈستىدە ئاق بايراقلار كۆتۈرۈلدى. ئارقىدىنلا كۈنپېتىش تەرەپتىكى دەرۋازا يوغان ئېچىلىپ، قوللىرىغا پەتنۇس كۆتۈرگەن ئۈچ چېرىك چىقىپ كەلدى. كۆرۈنۈشىدىن ئۈچىلىسى ئوفىتسېر بولۇپ، ئوتتۇرىسىدىكىنىڭ پەتنۇسىدا شەھەر دەرۋازىلىرىنىڭ ئاچقۇچلىرى، قالغان ئىككىسىنىڭ قولىدىكى پەتنۇسلاردا زىخچە ئالتۇنلار بىلەن تىللا - تەڭگىلەر تۇراتتى. دەرۋازىدىن ئىككى يۈز قەدەمچە يەردە قوراللىق يىگىتلەر ئۇلارنى ئارىغا ئېلىپ، شۇ يەرگە يېقىن قارىياغاچلىققا تىكىلگەن شىتاب چېدىرىغا باشلاپ كىردى. ھاجى باشلىق چوڭلارنىڭ بىر قىسمى مۇم شاملار بىلەن يورۇتۇلغان شۇ چېدىرغا يىغىلغانىدى. چېرىكلەر ئېلىپ كەلگەن نەرسىلىرىنى يەرگە قويۇپ، تەزىم بەجا كەلتۈردى ۋە ئۇلاردىن بىرى يېرىم - يارتا ئۇيغۇرچە سۆزلەپ، جىمسار چېرىكلىرىنىڭ شەرتسىز تەسلىم بولغانلىقىنى، قورال - ياراغلارنى بولسا، ئەتە ئەتىگەندە تاپشۇرماقچى ئىكەنلىكىنى

ئېيتتى.

— باشلىقىڭلار كىم؟ — سورىدى ھاجى قاپىقىنى سىلىپ.

— مالۇيجاڭ.

— ئەل بولغان ئادەم ئۆزى نېمىشقا كەلمەيدۇ؟

چېرىك دۇدۇقلاپ مۇنداق دېدى:

— ئەتە مىلتىق - ئوقلارنى ئۆزۈم بېرىدۇ دەيدۇ.

— نېمىشقا ئەتە؟ — ۋارقىرىدى ھاجى.

— بۈگۈن قاراڭغۇ - كەچ بولدى دەيدۇ.

— سىلەر نېمە ئادەم؟

— مەن ئۇرپانلىق، — دېدى ھېلىقى چېرىك، ئاندىن يېشى چوڭراق بىرىنى مالۇيجاڭنىڭ سەنمۇجىڭى، يەنە بىرىنى تۇەنجاڭ دەپ تونۇشتۇردى. ھاجى كەچ كىرىپ قالغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، قورال - ياراغلارنى ئەتە تاپشۇرۇۋېلىشقا رازى بولدى. مەھمۇت مۇھىتى بىلەن قاسىم ئەپەندىمۇ ھاجىنىڭ پىكرىگە قوشۇلدى. سالى دورغا باشلىق بىرنەچچەيلەن «كەچ بولسا بولىۋەرمەمدۇ، تۆمۈرنى قىزىقىدا سوققىنىمىز ياخشى» دەپ، ھازىرلا شەھەرگە كىرىشنى تەشەببۇس قىلدى. بىراق ھاجى «ئۇ لالمىلار يېرىم كېچىدە نەگە قېچىپ كېتەلەيدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە، يىگىتلەر سۇختىماي يول يۈرۈپ، كۈن بويى جەڭ قىلىپ ھاردى. سېپىل ئەتراپىغا قاراۋۇل قويۇپ قويساق بولار» دەپ تۇرۇۋالدى ۋە سەنمۇجاڭ دېگەنى بىلەن تۇەنجاڭ دېگەننى تۇتۇپ قېلىپ، ھېلىقى ئۇيغۇرچە بىلىدىغان چېرىكنىڭ ئۆزىنى يالغۇز قويۇپ بەردى.

ئايسىز كېچە ناھايىتى تىمىچ ئۆتمەكتە ئىدى. سېپىلنىڭ ئىچىدىن ھېچقانداق ئۈن - تاۋۇش ئاڭلانمايتتى. ئۈچىنچى توخۇغىچە ئاتتىن چۈشمەي سېپىل ئەتراپىنى چارلاپ يۈرگەن ئالتە يىگىتنىڭ بەزىلىرى ئەسنەشكە باشلىدى ۋە ئۇلاردىن

بىرى «ئۆلۈكتەك قېتىپ ئۇخلاپ ياتقان چېرىكلەرنى بىز ساقلىمساق ئوغرى ئېلىپ قاچارمىدى. بىردەم ئارام ئالايلىلا» دېدى. قالغانلارمۇ ئاران تۇرغاندەك بۇ پىكىرگە قوشۇلۇپ، ئاتلىرىنىڭ چۇلۋۇرىنى تۇتقان پېتى قارىياغاچلارنىڭ تۈۋىگە قىيسايدى ۋە كېچىنىڭ جىمجىتلىقىدا بىردىن - ئىككىدىن ئاستا - ئاستا ئۇيقۇغا كېتىشتى ۋە تاڭ بىلەن تەڭ ئارقا - ئارقىدىن ئويغىنىپ، ئاتلىرىغا مىنىشتى. شەھەر يەنىلا تىپتىنچ ئىدى. كۈن نەيزە بويى كۆتۈرۈلگەندە يۈزدەك يىگىت مىرۇل مەرگەننىڭ باشچىلىقىدا قورال - ياراغلارنى ئۆتكۈزۈۋېلىش ئۈچۈن كۈنپېتىش تەرەپتىكى دەرۋازىدىن سېپىل ئىچىگە كىرىپ كەتتى ۋە بىردەمدىلا ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ ئالدىراش قايتىپ چىقتى.

ما جۇڭيىڭنىڭ ئادەملىرى كېچىسى كېلىپ، پۈتۈن قورال - ياراغلارنى يىغىشتۇرۇپ كېتىپتىمىش!

ھاجى باشلىق ھەممە چوڭلار قىلىچلىرىنى يالىڭاچلىغان بەش يۈزدەك يىگىت بىلەن سېپىلنىڭ ئىچىگە ئات چاپتۇرۇپ كىردى. دەرۋەقە، كوچا ۋە مەشىق مەيدانىدا رەڭگى - رويى تاتىرىپ كەتكەن قورالسىز چېرىكلەر قاتارغا تىزىلىپ، شۈمشىيىشىپ تۇراتتى. يىگىتلەر بۇيرۇق بويىچە، گازارما ۋە ئامبارلارنى ئاقتۇرۇشقا كىرىشتى. شتاب دەرۋازىسى ئالدىدا بىرنەچچە قورالسىز كىشى باشلىرىنى ئەگكەن ھالدا ھاجىلارنى كۈتۈۋالدى. ھېلىقى ئۇيغۇرچە بىلىدىغان تۇرپانلىق چېرىكمۇ شۇلارنىڭ ئارىسىدا ئىدى.

— ما لۈيجاڭ دېگەن لومودى ئېنى؟ — سورىدى ھاجى ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ تۇرۇپ.

تۇرپانلىق چېرىك يېنىدا تۇرغان ئېگىز بويلۇق، تاز چىراي ئادەمنى كۆرسىتىپ، «مۇشۇ ئادەم شۇ.» دېدى. مالۈيجاڭ

ھاجىغا دەرھال ئېگىلىپ تەزىم قىلدى.

— سورا بۇ لومودىدىن، بىزگە تاپشۇرىدىغان قورال - ياراغلار قېنى!

مالۆيجاك يېرىم كېچىدىن ئاشقاندا، ماجۇگىيگىنىڭ كىشىلىرى كېلىپ، قورال - ياراغلار بىلەن ئوق - دورىلارنىڭ ھەممىسىنى تۆگىلەرگە ئارتىپ ئەكەتكەنلىكىنى ۋە ئۇلارنىڭ باشلىقى ياڭ تۇەنجاڭ دېگەن كىشىنىڭ ماجۇگىيڭ نامىدىن ھۆججەت يېزىپ بەرگەنلىكىنى ئېيتىپ، يانچۇقىدىن تۇجاڭزا بېسىلغان بىر پارچە قەغەز چىقاردى. مەلۇم بولدىكى، جەمئىي بىر مىڭ بەش يۈز تال مىلتىق، ئىككى يۈز ساندۇق ئوق ئېلىپ كېتىلگەن.

— ھەممىسىنى ئەكەتتىمۇ؟ — ۋارقىرىدى ھاجى.

— ھەممىسىنى، بىزدە بىر تالمۇ قورال قالمىدى.

ھاجى ئاچچىقىغا پايلىماي، مالۆيجاڭنى قامچىلاپ تاشلىدى. قىسقا ساپلىق موڭغۇل قامچىسى ئۇنىڭ باش - كۆزىنى قانىتىۋەتتى. ئاڭغىچە مىرۇل مەرگەن ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ، ھېچ يەردىن قورال تېپىلمىغانلىقىنى مەلۇم قىلدى.

ھاجى مالۆيجاڭغا يەنە ۋارقىرىدى.

— سەن كىمگە ئەل بولغان؟

— سىزگە.

— قورالنى كىمگە بېرىشىڭ كېرەك؟

— سىزگە.

— ئەمدى نېمە دەيسەن؟

— ئۆلاجىم بولمىدى.

— راستىڭنى ئېيت، ماجۇگىيڭ بىلەن ئاراڭلاردا نېمە ئويۇن بار؟

مالۆيجاڭ جاۋاب بەرمىدى. ھاجى تەكرار سورىدى. مالۆي-

جاڭ ھېچنېمە دېمەي بېزىرىپ تۇرۇۋەردى. ھاجى تاقەتسىز-
لىنىپ، «ئۇنداق بولسا ئۆز گۇناھىڭ ئۆزۈڭگە» دېدى - دە،
ئۇنى شۇ يەردىلا ئېتىپ تاشلاپ، ئېتىنىڭ بېشىنى بۇرىدى.
يىگىتلەرنىڭ نۇرغۇن قانلىرى بەدىلىگە غەنىيمەت ئېلىنغان قو-
رال - ياراغلارنىڭ زادى قانداق قىلىپ ماجۇڭيىڭنىڭ قولىغا
چۈشۈپ كەتكەنلىكىنىڭ سىرىمۇ، مالۇيجاڭ بىلەن بىللە يەرگە
كۆمۈلۈپ كەتتى. يىگىتلەر ئاچچىقىنى قورالسىز چېرىكلەردىن
ئالماقچى بولغاندەك، ئۇلارنىڭ بېشىدا قىلىچ ئوينىتىشقا
باشلىغاندا مەھمۇت مۇھىتىنىڭ «توختا، يىقىلغاننى تەپمەك
يوق، ھەممىڭ قايتىش!» دېگەن غەزەپلىك ئاۋازى ئاڭلاندى.

ھاجى تۆمۈرنى قىزىقىدا سوقمىغان گۇناھىنىڭ ئۆزىدە
ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ، چېدىرىغا قايتقاندىن كېيىن كىرپىنىڭ
تىكىنىدەك چېپىلىپ كەتكەن ساقىلىنى تۇتامىلىغان ھالدا ھە-
دەپ ئۆزىگە كايىشقا باشلىدى ۋە مىرۇل مەرگەننى تۈنۈگۈن
كېچىدىكى قاراۋۇللۇقتا بىخۇدلۇق قىلغانلىقى ئۈچۈن جازاغا
ھۆكۈم قىلىنغان ئالتە يىگىتنىڭ قوللىرىنى يەشتۈرۈۋېتىشكە
بۇيرۇدى. مەھمۇت مۇھىتى بىلەن قاسىم ئەپەندى بولسا
ئاخشام سالى دورغىلارنىڭ گېپىگە قۇلاق سالمىغانلىقى ئۈچۈن
قاتتىق خىجالەتچىلىكتە يەرگە كىرىپ كەتكۈدەك بولۇپ، سالى
دورغىلاردىن بىر - بىرلەپ كەچۈرۈم سورىدى.

سالى دورغا «ھەر نېمە بولسا ئەمگەكىمىز زايا كەتمە-
دى. قۇرۇق بولسىمۇ بىر شەھەرگە ئىگە بولدۇق» دەپ كىنايە
بىلەن كۈلۈپ قويدى. قاسىم ئەپەندى: «سۇ ئۇخلىسا ئۇخلار،
دۈشمەن ئۇخلىماس، دەريا بويىدا ئۇن يىل ياشىساڭمۇ تىم-
ساھ بىلەن دوست بولالمايسەن دېگەن ماقاللارنى ئاڭلىغان-
دىم، بۈگۈن بۇ ئىشلارنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم.» دېدى.

ئادەتتە ناھايىتى كەم سۆز، ئۇن گەپكە بىر جاۋاب

بېرىدىغان پازىل دورىغا كىچىككىنە كەكە ساقىلىنى سىلاپ ئولتۇرۇپ:

— ھايۋانىنىڭ ئالىسى تېشىدا، ئادەمنىڭ ئالىسى ئىچىدە بولىدىغان. گاسلىڭنىڭ ئالىسى پېشىنىڭ ئېقىدەك مانا مەن دەپ تۇرسىمۇ، بىز ئۇنى كۆرمەسكە سالدۇق. شۇنداق ئەمەسمۇ ھاجى ئاكا! — دېدى.

بۇ گەپ بىلەن ھاجىنىڭ تېخىمۇ ئۇغىسى قايناپ، «بولدى، بۈگۈندىن باشلاپ بۇ تۇڭگاندىن قولۇمنى جەينىكىمگىچە يۇيۇۋەتتىم.» دەپ تاشلىدى.

ئۇنىڭ گېپىگە ھېچكىم قارشى چىقمىدى. چۈنكى بۇنىڭسىزمۇ چوڭلاردىن تارتىپ ئاددىي يىگىتلەرگىچە ھەممە كىشى ماجۇڭيىڭنىڭ نىيىتىنى ئەمدى ئۈزۈل-كېسىل چۈشىنىپ يەتكەندى. بىراق «بۈگۈندىن كېيىن قانداق قىلىش كېرەك، بىر ياقتىن شىڭ شىسەي بىلەن جەڭ قىلىپ، يەنە بىر ياقتىن ماجۇڭيىڭ بىلەنمۇ دۈشمەنلىشىش كېرەكمۇ.» دېگەن مەسىلە ھەممىنىڭ بېشىنى قاتۇرۇشقا باشلىدى.

ئىككىنچى كۈنى، بېلىگە قارىلىق (ئاق) باغلىغان زاكىر سەنمۇ ئۈچ چېرىك بىلەن ھاجىنىڭ قارارگاھىغا ئات چاپتۇرۇپ كەلدى. چېرىكلەرمۇ خۇيزۇلارنىڭ قائىدىسى بويىچە قارىلىق تۇتۇپ، شەپكىلىرىگە ئاق تىكىۋالغانىدى.

زاكىر سەنمۇ دۇئا ياندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، گۇچۇڭ ئۇرۇشىدا ماجۇڭيىڭنىڭ ئىنىسى ماجۇڭجېنىڭ قازا تاپقانلىقىنى ھاجىغا خەۋەر قىلىپ كەلگەنلىكىنى ئېيتتى.

ھاجى باشقا گەپ قىلماستىنلا «ئۇلار قانداقراق ئۇرۇشتى؟» دېدى. زاكىر سەنمۇ جەڭنىڭ ناھايىتى قاتتىق بولغانلىقىنى، جەڭ تازا قىزىپ كەتكەندە ماجۇڭيىڭنىڭ ئىنىسى ماجۇڭجېنىڭ بىر توپ كىشى بىلەن قىلىچنى ئاغزىغا چىشلىۋېلىپ،

ئىككى قولىدىكى پىچاق بىلەن سىپىلغا يامىشىپ چىقىۋاتقاندا، ئوق تېگىپ ئۆلگەنلىكىنى ئاستا ھېكايە قىلىپ بەردى ۋە «ھازىر پۈتۈن قوشۇن قارىلىق تۇتماقتا.» دېدى.

ھاجى يىگىرمە ياشلار چامىسىدىكى بۇ ئىنچىكە، ئېگىز بويلۇق چىرايلىق يىگىتنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ «ئوغۇل بالكەن» دەپ ئەتراپتىكىلەرگە قاراپ قويىدى ۋە ئارقىدىنلا «شەھەرنى ئالدىڭلارمۇ؟» دېدى.

— كۆپ چىقىملار بەدىلىگە ئالدۇق، — دېدى زاكىر سەنمۇ، ئاندىن كۆچۈك چېرىكلەردىن بىرنەچچە مىڭ كىشى بىلەن ئۇلارنىڭ باش قوماندانى لى خەيرۇڭنىڭ ئەسىرگە چۈشكەنلىكىنى، بەش مىڭ تالدىن ئارتۇق مىلتىق، ئون نەچچە زەمبىرەك، ئەللىككە يېقىن ئېغىر - يېنىك پىلىموت، سان - ساناقسىز ئوق-دورا غەنىيمەت ئېلىنغانلىقىنى قىزغىن سۆزلەپ بەردى.

— ئۇنداق بولسا، كاسىلىڭغا بېرىپ ئېيتىڭ، جىمسارىدىن ئوغرىلاپ كەتكەن قورال - ياراغلارنى قايتۇرۇپ بەرگەي، — دېدى ھاجى كەسكىن قىلىپ.

— بۇ ئىشتىن خەۋىرىم يوق ئىكەن، — دېدى زاكىر سەنمۇ، ھېچنېمىنى بىلمىگەن كىشىدەك دولىسىنى چىقىرىپ.

— نېمىشقا خەۋىرىڭ يوق، سەن ئۇنىڭ سەنمۇسى ئەمەسمىدىڭ؟ — ھاجى بىردىنلا چىچىلىپ، ئۇنىڭغا ھومايدى.

— مەن پەقەت مۇسىبەت خەۋىرىنى يەتكۈزۈشكە كەلدىم. كاسىلىڭ جانابلىرى بۇ دۇنيالىقتا ئىككىلا قېرىنداش ئىدۇق. ئەمدى تىككەندەك يالغۇز قالدىم. ھاجى ئاتامغا خەۋەر قىل، ئۇ كىشى ماڭا ئاتا يوللۇق ئادەم دەپ مېنى ئەۋەتتى، — دېدى زاكىر سەنمۇ يەردىن ئۇستۈن قارىماي ئولتۇرۇپ.

ھاجى «ئاتا يوللۇق ئىمىش مەن تېخى!» دەپ تەتۈر قارىۋالدى. چېدىرنىڭ ئىچى جىمجىت بولۇپ قالدى.

— ھاجى ئاكا، — دېدى مەھمۇت مۇھىتى تەمكىنلىك بىلەن، — مۇسىبەت ئەمەسمۇ؟ مۇسۇلمانلار مۇسىبەت كۈنلىرى ئاداۋەت تۇتمايدۇ. خالىس قۇرئان ئوقۇپ قايتساق ساۋابى بولىدۇ. ئاندىن، مۇشۇ باھانىدە ھېلىقى قوراللار توغرۇلۇق يۈزمۇ يۈز گەپ قىلىشقا بولۇر دەيمەن.

مەھمۇت مۇھىتىنىڭ سۆزلىرى تەسىر قىلدى چېغى، ھاجى ئۆلۈم پەتىسىگە بېرىشقا رازى بولۇپ بىر توپ كىشى بىلەن يولغا چىقتى....

مېھمانلار تەرگە چۆمۈلگەن ئاتلىرىنى شىتاب ھويلىسىدا قالدۇرۇپ، زاكىر سەنمۇنىڭ يول باشلىشى بىلەن كەڭ مېھمانخانىنىڭ ئىشىكىگە كەلگەندە، ماجۇڭيىڭ ئۇلارنى كۆز ياشلىرى بىلەن كۈتۈۋالدى. ھاجىمۇ خۇددى ئارىدا ھېچقانداق ئىش بولمىغاندەك ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشتى. ماجۇڭيىڭغا ھەمراھ بولۇپ ھازا ئېچىشىپ تۇرغانلار ئارىسىدا، كىچىككىنە قىسقا بۇرۇتىنىڭ تەگىدىن تولىسى ئاقىرىپ كەتكەن ئېگىز بويلۇق، قاڭشارلىق ۋە قاتمال كەلگەن بىر ئادەم ھاجىغا سالام بېرىپ، «خۇش كېلىدىڭىز ھاجى ئەپەندىم» دېدى. بۇ ماجۇڭيىڭنىڭ پولكوۋنىك دەرىجىلىك مۇشاۋىرى — تۈركىيىلىك ھەربىي مۇتەخەسسىس كامال كازىم ئىدى. نېرىراقتا ھېچكىمگە گەپ قىلماي، قوللىرىنى قوۋۇشتۇرۇپ تۇرغان پاكار بويلۇق، قالماق چىراي كىشى ياپونىيىلىك ھەربىي مۇتەخەسسىس داشىجۇڭ (خەنزۇچە ئىسمى يۇخۇاتىڭ) ئەپەندى ئىدى.

مېھمانلار كەڭ-ئازادە ئۆيگە جايلىشىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن يوغان-يوروپا كەلگەن قىزىل يۈزلۈك بىر كىشى ئاستا چايقىلىپ ئولتۇرۇپ، ساتارنىڭ بوم تارىدەك مۇڭلۇق ئاۋازى بىلەن قىرائەت باشلىدى. بۇ تۇرپان

قوزغىلىڭىنىڭ دەسلەپكى كۈنلىرىدىلا قولغا قورال ئېلىپ سەپكە قوشۇلغان ۋە قۇرئان كېرىم بىلەن ئىسلام ئەھكاملىرىنى ياخشى بىلگەنلىكى، ھەتتا شېئىرىيەتتىن خەۋەردارلىقى بىلەن ھەممىگە تونۇلغان نەمەت خەلىپىتىم دېگەن كىشى بولۇپ، بۇ كۈنلەردە ھاجىنىڭ مەسلىھەتچىلىرى قاتارىدا ئىدى. دۇئادىن كېيىن مېھمانلار «ئەلھۇكمىللىللا» دېيىشىپ ئۆيدىن چىقىشتى. ماجۇڭيىڭ ئىشىك ئالدىدا قول قوشتۇرۇپ تۇرۇپ، پەقەت «رەھمەت» دېگەن سۆز بىلەنلا ئۇلارنى ئۇزاتماقچى بولاتتى.

ھاجى ئۈچ-تۆت قەدەم ئېگىشىپ بولۇپ، بىردىنلا ئارقىغا بۇرۇلدى ۋە زاكىر سەنمۇغا قاراپ، «ئارىلىق خېلى يىراق، يەنە كېلىپ-كەتمىگىمىز تەسىرەك، گاسىلىڭدىن سوراڭ، جىمساردىن ئەكىلىۋالغان قورال-ياراغلارنى قانداق قىلماقچى؟ ئۇ قوراللار بىزگە تەۋە!» دېدى.

— توغرا، ئۇ قوراللار ھاجىمغا تەۋە، ئەمما ھازىر ماڭا لازىم، — دېدى ماجۇڭيىڭ پەرۋاسىزلىق بىلەن.

— بۇ نېمە دېگەن گەپ؟ بىزنىڭ يىگىتلىرىمىزنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمى قىلىچ-نەيزە بىلەنلا جەڭ قىلىۋاتىدۇ. گۈچۈڭدىمۇ جىق قورالغا ئىگە بوپتۇ. شۇ يەتمەمدۇ؟

— يەتمەيدۇ، مەن تېخى جىق ئەسكەر ئالىمەن. ئەسكىرىمنى بەش يۈزمىڭغا يەتكۈزۈپ، ئاۋۋال پۈتۈن جۇڭگونى، ئاندىن روسىيەنى ئېلىپ، چېگرامنى ھەرەمگە تۇتاشتۇرىمەن. بۇ مۇقەددەس غازاتتا ھاجى ئاتام ماڭا ياردەم قىلسا بولىدۇ.

ھاجىنىڭ چىرايى تامدەك تاتىرىپ، دۈگىلەك كۆزلىرىگە قان تولۇپ، لەۋلىرى تىترەپ كەتتى. مەھمۇت مۇھىتى باشلىق ئەتراپتا قاراپ تۇرغانلار ماجۇڭيىڭنىڭ گەپلىرىدىن ھەيران بولۇپ، قۇلاقلىرىغا ئىشەنمىگەندەك بىر-بىرىگە جىددىي قاراشتى.

— ھەي زاكىر، گاسلىڭغا ئېيت، — دەپ ۋارقىرىدى ھاجى، — مەن ئۇنىڭ تېخى مۇنداق نىيەتتى بارلىقىنى بىلمەپتىمەن. ئۆزە شىنجاڭدىن بەش يۈز مىڭ ئەسكەر توپلاپ، ئىچكىرىسىنمۇ، ئورۇس يېرىنىمۇ ئېلىپ، ھەرەمگىچە بارماقچىمۇ؟ تۇۋا! بۇ گەپچىزە شىنجاڭ خەلقى ئۆمۈرۋايەت قان تۆكۈلۈشتىن قۇتۇلماي، ناھەق ئۆلۈپ تۈگەشكۈدەكقۇ! بىز خەلقنى جەبىر-زۇلۇمدىن قۇتۇلدۇرىمىز، قان ئىچكۈرلەردىن قۇتۇلدۇرىمىز دەپ ئىنقىلاب قىلغان. ئەمدىزە گاسلىڭنىڭ ئارقىسىدا كەربالانىڭ ئىتىدەك سوكۇلداپ يۈرۈپ، ئۇنىڭغا قان يالىشىپ بەرگۈدەكمەن-دە، نەيزىنىڭ ئۇچى بولسا شۇنداق بولامدۇ؟ بولدى، بۈگۈندىن باشلاپ ھەرقايسىمىز ئۆز يولىمىزغا ماڭايلى!

ھودۇقۇپ كەتكەن زاكىر سەنمۇ بۇ گەپلەرنى تەرجىمە قىلىپ بولغۇچە، ھاجى ئېتىغا قامچا ئۇرۇپ، شىتاب دەرۋازىسىدىن چىقىپ كەتتى.

بايلىقى مول ۋە تارىخىنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىلەن داڭقى چىققان گۈچۈڭ شەھىرى بۇ كۈنلەردە خۇددى دەھشەتلىك يانغىندا چاچلىرى قۇيقىلىنىپ، يۈز-كۆزى چاۋارغان، ئۈستىبېشى كۆيۈپ، ئۆزى يېرىم جان بولۇپ قالغان بىرموماينىڭ ئوخشىشىپ قالغانىدى. شەھەرنىڭ چاڭ-توزان باسقان ئەگرى-بۈگرى كوچىلىرىدىن ھېلىمۇ مىلتىق دورىسى بىلەن كۆمۈلمەي قالغان جەسەتلەرنىڭ سېسىق ھىدلىرى پۇراپ تۇراتتى. ماجۇڭيىڭ قوشۇنىغا قوبۇل قىلىنماي قالغان پۇت-قولى تېڭىق، باش-كۆزى يېرىق مەجرۇھ ئەسىرلەر قىش كۈنلىرى ئىشسىز قالغان مەدىكارلارغا ئوخشاش دوقمۇش-دوقمۇشلاردا شۈمشىيىشىپ تۇراتتى. چىرايى ئۆلۈكنىڭكىدەك تاتىرىپ، كۆزلىرى ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن قېرى-چۆرىلەر ئۇششاق باللىرىنى گاھ يېتىلەپ، گاھ كۆتۈرۈپ، خۇددى بۆرىدىن ئۈركۈپ چېچىلىپ كەتكەن پادىدەك

كوچا-كويلاردا تەمتىرەپ يۈرۈشەتتى. ماجۇڭيىڭ چېرىكلىرى بولسا تېخىچىلا ئۆيمۇئۆي كېزىپ، ئولجا ئېلىشماقتا ئىدى. ئۆلادىن ئون نەچچىسى شەھەرنىڭ جەنۇب دەرۋازىسى ئالدىدا ئاخىرقى ئولجىلىرىنى بۆلۈشەلمەي جاڭجاللىشىپ تۇرغاندا، بايا-راقتىلا جىمسار تەرەپتىن كېلىپ، ئاتلىرىنىڭ تەرىنىمۇ قۇرۇت-ماستىن شەھەردىن ئالدىراش چىققان يېتتى يەنە جىمسارغا قايتىپ كېتىۋاتقان ئاتلىقلارنى كۆرۈپ، ئۇلارغا ئەجەبلىنىپ قا-راپ قېلىشتى. بۇرۇن قۇمۇلدا ھاجىنى كۆرگەن ئىككى قېرى چېرىك ئۇنى بۇ ئاتلىقلار ئارىسىدا كۆزلىرىدىن ئوت چاقناۋات-قان ھالەتتە كۆرۈپ، قانداقتۇر بىر يامانلىقنىڭ شەپىسىنى سەز-گەندەك، بىر-بىرىگە ئەندىشىلىك قارىشىپ قويدى.

ھاجىلار جىمسارغا قايتىپ كېلىپ، شۇ كېچىسىلا پۈتۈن قوشۇنغا جەڭگىۋار تەييارلىقتا تۇرۇش بۇيرۇقى بېرىلدى. چۈن-كى مەھمۇت مۇھىتى باشلىق چوڭلار ئەمدى ماجۇڭيىڭ ھاجى-نىڭ بايىقى گەپلىرىگە چىدىيالماي، بىر ئىش تۇغدۇرۇپ قو-يارمىكىن دەپ ئويلايتتى. ھاجىنىڭ ئۆزىمۇ «بولغۇلۇق بولدى، بېشىمغا نېمە كەلسە شۇنى كۆرىمەن» دەپ توقۇمنى قارىنىغا ئالغانىدى. بىراق ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك دېگەن مەس-لىگە ھېچكىمنىڭ كۆڭلىدە تېخى تەييار جاۋاب يوق ئىدى. شۇڭا ئەتىسى ئەتىگەندە چاي ۋاقتىدا، مۇشۇ توغرۇلۇق كېڭەش ئۆتكۈزۈلمەكچى بولۇپ تۇرغاندا، نەمەت خەلپەت مەھمۇت مۇھى-تىنىڭ قۇلىقىغا بىر نېمە دەپ پىچىرلىدى. مەھمۇت مۇھىتى «ياخشى گەپ ئىكەن» دېدى-دە، نەمەت خەلپەتنىڭ ماجۇڭيىڭ توغرىسىدا بىر نەزمە يازغانلىقىنى ئېلان قىلىپ، ئۇنى ئوقۇپ بېرىشكە تەكلىپ قىلدى. نەمەت خەلپەت يانچۇقىدىن بىر پار-چە قەغەزنى چىقىرىپ، ئۆزىنىڭ بويىغا ياراشقان بوم ئاۋازدا

ھەربىر سۆزنى دانە-دانە قىلىپ شۇنداق ھاياجانلىق ئوقۇشقا باشلىدىكى، چېدىرنىڭ ئىچى چوڭقۇر سۈكۈناتقا چۆمۈپ كەتتى. «يارەب» (يەنى «يا ئىگەم ئاللا») دېگەن رەدىپ بىلەن غەزەل شەكلىدە يېزىلغان بۇ شېئىر مۇنداق ئىدى:

تولا غاپىل ئىكەنمىز ھەي، بۇنى بىلمەپتىمىز يارەب،
قوتانغا بۆرىنى كەل دەپ، خاتا چىللاپتىمىز يارەب.
مۇسۇلمان دېسە بۇ شەيتان، كالامىنى بىلىپ ھەق-راست،
دۇئا-تەگبىر بىلەن باشتا ئۇنى يادلاپتىمىز يارەب.
«ئىشەنگەن تاغدا ياتمايدۇ كېيىك» دەپ بىر ماقال تۇرسا،
ئاتالار سۆزىگە چىندىل ئەمەل قىلماپتىمىز يارەب.
تىلى شەكەر، دىلى زەھەر ئىكەن ھەي، بىز چۈشەنمەستىن،
ئەجەب ئاسان، قېرىنداش دەپ ئۈمىد باغلاپتىمىز يارەب.
ئۇ مەككار ھەر قەدەمدە ھېسابلاپ قۇم ساناپ يۈرسە،
گۆدەكتەك گول بولۇپ بىز ھەي، تاش ساناپتىمىز يارەب.
بۆگۈن ئۇقساق تېخى بىزنى جەھەننەم سارى باشلارمىش،
ئېچىپ كەڭرى قويۇننى بىز يىلان ئاسراپتىمىز يارەب.
ئۇنىڭ باتىل خىيالىچە بويارمىش قانغا دۇنيانى،
بۇنىڭدەك زور گۇناھ بولماس، خاتا چاغلاپتىمىز يارەب.
«ئاتاڭغا بەرمىگىن بىلگەن يولۇڭنى» دەر ئىدى دانا،
نادامەت ئوتىدا، ئەپسۇس، جىگەر داغلاپتىمىز يارەب.
گېھى تۇلپارمۇ تۈز يولدا مۈدۈرلۈپ كېتىدۇ دەيدۇ،
سىراتىل مۇستەقىم① بەرگىن، خاتا ئويلاپتىمىز يارەب.
كەمى② نەمەت يېزىپ ئەشئار، سۇخەندانلىق قىلىپ قويدى،
كېچىرگەي مېنى دوست-يارلار، بۇرۇن بىلمەپتىمىز يارەب.

① سىراتىل مۇستەقىم — توغرى يول.
② كەمى— شائىرنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسى.

بۇ شېئىر سورۇندىكىلەرگە شۇنداق تەسىر قىلدىكى، نەمەت خەلپەت «تۆگىدى» دېمىگۈچە، ئۇلار شېئىرنىڭ ئوقۇلۇپ بولغىنىغا ئىشەنمىگەندەك كۆزلىرىنى يوغان ئېچىشىپ جىم ئولتۇراتتى. بىردىنلا ھاجىنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى:

— يەنە ئوقۇڭ ئۇكام.

شېئىر ئىككىنچى قېتىم ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، ھاجى مۇنداق دېدى:

— ھۇششەرە ئۇكام، بۇ نەزمىگە مېنىڭ كۆڭلۈمدىكى ھەممە گەپلەرنى پۈتۈپسىز، يۈرىكىمنى مۇشۈكتەك تاتىلاپ، لازىدەك ئېچىشتۇرۇۋاتقان ھەسرەت-نادامەتلىرىمنىڭ ھەممىسىنى ئېيتىپسىز، مەن بۇ گەپلەرنى ھەرگىزمۇ مۇنچىلىك ئېيتالماس ئىدىم، خوش ئەمدى قانداق قىلىمىز ئاغىنىلەر، گەپ قىلىڭلار. گاسلىڭ دېگەن لومودىنىڭ خۇي-پەيلىنى كۆردۈڭلار، نىيىتىنى ئاڭلىدىڭلار. ئۇنىڭ ئالدىدىن پەش قېقىپ چىققىنىم خاتا بولدىمۇيا؟

— نېمىشقا خاتا بولغۇدەك! ئايرىلغىنىمىز ئايرىلغان، — دېدى سالى دورغا، — ھېلىمۇ بىز كالىدەك سەۋرلىك، قويدەك ياۋاش، كىچىك بالىدەك گول خەق ئىكەنمىز، ھەممىگە چىداپ كەلدۇق، خەير ئەمدى بۇ گەپنى قويۇپ، مۇندىن كېيىن نەگە بېرىپ، نەدە تۇرۇشىمىزنى ئويلىشىپ كۆرەيلى.

سالى دورغا خۇددى گەپنى باشلاپ بەرگەندەك، ئۇنىڭ سۆزىدىن كېيىن، ھەممىنىڭ ئاغزى ئېچىلىپ كەتتى، بەزىلەر ماجۇڭيىڭغا قارىماي، ئۈرۈمچىگە تېگىش قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. بەزىلەر «گۇچۇڭ بىلەن جىمساردىكى قورال-ياراغلار ماجۇڭيىڭنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. ئادەملىرىمىز كۈندىن-كۈنگە كۆپىيىپ، قورال-ياراغتىن قىسىلىۋاتقان شارائىتتا ئۈرۈمچىگە تەگكىلي بولمايدۇ. تۇرپان ئارقىلىق ئالتە شەھەر

تەرەپكە ئۆتۈپ كەتسەك، تېخىمۇ نۇرغۇن خەلق بىزگە قوشۇل-
دۇ، ئىشنى شۇ يەردىن باشلاش كېرەك.» دېگەن پىكىرنى ئوت-
تۇرىغا قويدى. ھەتتا بەزىلەر «ماجۇڭيىڭغا ئەلچى ئەۋەتىپ،
ھېلىقى قورال-ياراغلارنى قايتىدىن تەلەپ قىلىش، بولمىسا ئۇ-
نىڭ بىلەن سوقۇشۇپ ئېلىش لازىم.» دېگەن گەپلەرنىمۇ ئېيتتى.
ھاجى شۇنىڭغىچە ئاشكارا بىرنېمە دېمەي، قاسىم ئە-
پەندى بىلەن پىچىرلىشىپ ئولتۇرغان مەھمۇت مۇھىتىغا قارى-
دى. مەھمۇت مۇھىتى يۇقىرىدىكى پىكىرلەرنىڭ ھېچقايسىغا
قوشۇلمايدىغانلىقىنى ئېيتىپ، ئەگەر ھاجىم لايىق تاپسا، ھا-
زىرچە مۇشۇ ئەتراپتا مەلۇم زامان تۇرۇپ تۇرۇشنى تەشەببۇس
قىلدى.
— مەنمۇ مۇشۇنداق ئويلايمەن. — دېدى ھاجى، — ھازىر
يەر-جاھان ئوبدانلا ئىللىپ، تاغ-قىرلار كۆكىرىپ قالدى.
بىز مۇشۇ يەردە تۇرۇپ، ماجۇڭيىڭنىڭ تاماشىسىنى كۆرۈپ با-
قايلى. قېنى ئۇ لومودى ئۆزى يالغۇز شىڭ دۇبەن بىلەن قان-
داق سوقۇشىدىكىن. مۇبادا بىزگە مۇشت ئاتىدىغان بولسا، شۇ
گاھتا كۆرىمىز. ئۆلگىسى كەلگەن بولسا، تاقىتا چىقسۇن. بېلىق-
قا سۇ، يىلقىغا يايلاق، قاپلانغا تاغ ياخشى.
شۇنىڭدىن كېيىن، ھاجىنىڭ قوشۇنى تەسلىم بولغان
جىمسار چېرىكلىرىنىڭ ھەممە ئات-ئۇلاغ ۋە چېدىرلىرىنى،
ساڭلاردىكى ھەممە ئاشلىق ۋە يەم-بوغۇزنى بىراقلا تارتىۋېلىپ
تاغ تەرەپكە جۆنىدى.
ماجۇڭيىڭ بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاچ، جىمسار چېرىكلىرى-
نى دەرھال گۇچۇڭغا پىيادە ھەيدىتىپ كەتتى ۋە گۇچۇڭدا
ئەسىر چۈشكەن چېرىكلەرگە ئوخشاشلا، ئۇلارنىڭمۇ ئاقساق-چو-
لاق ۋە قېرى-چۈرىلىرىنى شاللىۋېتىپ، تېمەنلىرىنى ئۆز قوشۇ-
نىغا قوشۇۋالدى. شۇنداق قىلىپ ئۇ ئاز كۈن ئىچىدىلا بەش

مىڭ كىشىلىك خىللانغان قوشۇننىڭ سەركەردىسى بولۇپ ئال-
دى ۋە شۇ كۈندىن باشلاپ ئۈرۈمچىگە يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن
جىددىي تەييارلىققا كىرىشىپ كەتتى. شۇ يىللاردا شەرقىي
ۋە جەنۇبىي شىنجاڭنى كېزىپ يۈرگەن شۋېتسىيىلىك سەيياھ
سىۋېن ھېدىننىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، بۇ چەكسىز ياۋۇز
نىيەتلىك تەۋەككۈلچى سەركەردە ئۆز خىيالىچە «گېرمانىيە،
روسىيە ۋە تۈركىيە بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، پۈتۈن دۇنيانى
بويسۇندۇرۇش پىلانى»نى شۇ يەردىن باشلىماقچى بولدى.①

ھاجى بولسا بىر ياقتىن، ئۆزى ئۈچۈن غۇۋا كۆرۈنۈۋات-
قان كەلگۈسىنىڭ غەم-ئەندىشىسى، يەنە بىر ياقتىن، بۇ تەلۋە-
تەنتەك سەركەردىنىڭ شىڭ شىسەي بىلەن قانداق ئۇرۇشىدى-
غانلىقىنى تاماشا قىلىش ئارزۇسىدا جىمسار-فۇكاڭ تاغلىرىدا
خاتىرجەم ياتاتتى.

4

بىركۈنى ھاجى ئۆز سەپداشلىرى بىلەن قىلىن قارىغاي-
لىق ئارىسىغا تىكىلگەن چېدىر ئالدىدا گەپلىشىپ ئولتۇرغاندا،
مىرۇل مەرگەن «ئۈرۈمچىدىن كەپتۇ» دەپ ئىككى ئاتلىق كى-
شىنى باشلاپ كەلدى. ئۇلارنىڭ بىرى چىرايىدىن چېكىملىكنى
كۆپ چەككەنلىكى بىلىنىپ تۇرىدىغان ئېگىز بويلۇق، ئورۇق
ئادەم بولۇپ، خەنزۇچە شۆتاڭدا ئوقۇغان ئۇيغۇر زىيالىيلىرىدىن
ئەكبەر پۇگەن دېگەن كىشى ئىدى. يەنە بىرى پاكارراق كەل-
گەن، كەكە ساقال، سېمىز ۋە قورسىقى تومپىيىپ تۇرغان كىشى

① سىۋېن ھېدىن: «ماجۇڭيىڭنىڭ چەتكە قېچىشى»، 19-بەت.
نىڭشىيا خەلق نەشرىياتى، 1987-يىل، خەنزۇچە نەشرى.

بولۇپ، ئۈرۈمچىدىكى ئۆزبېك مۇتەۋەللىرىدىن مەھمۇت خوجا ئىدى. سالام-سەھەت ۋە ھاردۇق چىقىردىن كېيىن، ئەكبەر يۈگەن ئۆزىنىڭ شىڭ دۇبەن نامىدىن ئەلچى بولۇپ كەلگەنلىكىنى ۋە شىڭ دۇبەننىڭ ھاجىمدىن كەچۈرۈم سورايدىغانلىقىنى بايان قىلدى. ھاجى قاپىقىنى سىلىپ تەتۈر قارىۋالدى. قالغانلارمۇ ئەكبەر يۈگەنگە ئەجەبلىنىپ قاراپ قالدى. مەھمۇت خوجا ئۆزبېكچىنى مۇمكىنقەدەر ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇپ، ئۈرۈمچىدىكى ئۇيغۇر، ئۆزبېك، قازاق، تاتار، خەنزۇ، خۇيزۇ مۇتەۋەللىرىدىن تاھىر بەگ، ئەخمەتخان دارىن، ھەيدەر ئەپەندى، مەنسۇرجانباي، خۇسەيىن چانشىۋ قاتارلىق بىرمۇنچە كىشىلەرنىڭ نامىلىرىنى دەرھال تىلغا ئېلىپ، ئۆزىنىڭ شۇ كىشىلەر بىلەن سوۋېت كونسۇلى نامىدىن ئەلچىلىككە كەلگەنلىكىنى بىلدۈردى ۋە «ھەممىسى كۆپ سالام ئېيتتى.» دېدى.

— سالامەت بولسۇن، — دېدى ھاجى سەل ئېچىلىپ. ئاندىن، ئۆزى تونۇيدىغانلارنىڭ ھال-ئەھۋالىنى سورىدى.

مەھمۇت خوجا گەپ ئارىسىدا ھاجىمدىن كەچۈرۈم سوراپ، «خاتىرەمنىڭ پەرىشانلىقىنى قارىسىلا، تاھىر بەگنىڭ جانابلىرىغا ئەۋەتكەن مەكتۇپىنى ئۇنتۇغىنىمنى» دەپ يانچۇقىدىن بىر لىپاپ چىقىرىپ ھاجىغا ئۇزاتتى. تاھىر بەگنىڭ ئۆز قولى بىلەن يېزىلغان بۇ خەتتە ئۆزىنىڭ يېقىنغىچە نەزەربەنتتە تۇرغانلىقى تۈپەيلى ھاجىنىڭ خىزمىتىگە كېلەلمىگەنلىكى، ئەلھال ۋەزىيەتتە زور ئۆزگىرىش بولغانلىقى بايان قىلىنىپ، ئاخىرىدا مۇنداق دېيىلگەنىدى: «بۇرادىرىمىز مەھمۇت خوجا ئۈرۈمچى جامائەتچىلىكىنىڭ، جۈملىدىن ھەيدەر ئەپەندى بىلەن ئىككىمىزنىڭ تەكلىپ-مەسلىھەتلىرىنى جانابلىرىغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن ھۇزۇرلىرىغا كەتتى. مەرھۇم مەخسۇت مۇھىتى ھايات بولغان بولسا، ئۇ كىشىنىڭ جانابلىرىغا بېرىدىغان

مەسلىھەتتىمۇ چوقۇم شۇنداق بولۇر ئىدى. بۇرادىرىمىز مەھمۇت خوجىنىڭ دەرگاھلىرىدا بايان قىلغۇسى پىكىر-تەكلىپلىرىگە دىققەت-ئېتىبارلىرىنى دەرىغ تۇتماسلىقلىرىنى سورايمەن.»

ھاجى بۇ خەتنى دىققەت بىلەن ئوقۇپ چىقىپ، مەھمۇت مۇھىتىغا ئۇزاتتى. مەھمۇت مۇھىتى خەتنى ئۈنلۈك ئوقۇپ بولغاندا، ھاجى مەھمۇت خوجىغا قاراپ: «قېنى ئېيتىڭ، نېمە گەپ ئىدى؟» دېدى.

مەھمۇت خوجا ئۇستا ناتىقلارغا خاس تەمسىللىك تەلەپپۇز بىلەن گەپنى ئۇزۇندىن باشلاپ، ھاجىم باشچىلىقىدىكى قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ بىۋاسىتە نەتىجىسى سۈپىتىدە ئىستىبدات جىڭ شۇرېن ھۆكۈمىتىنىڭ ئاغدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ھەر مىللەت ۋەكىللىرىدىن تەركىب تاپقان يېڭى ھۆكۈمەت قۇرۇلغانلىقىنى، بۇ ھۆكۈمەتنىڭ ئەدىل-ئادالەت ۋە خەلقچىلىق بىلەن مىللەتلەر باراۋەرلىكى سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، شىنجاڭ خەلقىگە تىنىچ ۋە ئىناق تۇرمۇش يارىتىپ بېرىش يولىدا قەتئىي تىرىشىدىغانلىقىنى، شۇنىڭ ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بۇ ھۆكۈمەتنى قوللاپ، ئۇنىڭغا ھەرقانداق ياردەمنى ئايىمايدىغانلىقىنى سۆزلەپ ئۆتۈپ مۇنداق دېدى:

— ھاجىم جانابلىرى باشلىق سەركەردىلەرنىڭ قەھرىمان ئۇيغۇر ئوغلانلىرىنى باشلاپ، خەلقنى زۇلۇمدىن قۇتۇلدۇرۇش يولىدا كۆرسەتكەن شىجائەت ۋە پىداكارلىقلىرى شاراپىتىدىن ھەر مىللەت خەلقى يېڭى ھاياتقا مۇيەسسەر بولۇش ئەرەپسىدە تۇرماقتالەر. ئەمما، باسقۇنچى ماجۇڭيىڭ قوشۇنى تارمار كەلتۈرۈلمىگۈچە، بۇ ياخشى كۈنلەرگە ئېرىشىشىمىز دەرگۇماندۇر. چۈنكى ماجۇڭيىڭ دېگەن بەچچىغەر ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە، جۇڭگونىڭ شەرقىي-شىمالىدىكى قورچاق «مانجۇگو»غا ئوخشاش، يۇرتىمىز شىنجاڭدا،

قانداقتۇر بىر ئىسلام دۆلىتى قۇرۇپ، بۇ زېمىننى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى ئىستىھكام قىلماقچى. بۇنىڭغا جۇڭگو مەركىزىي ھۆكۈمىتى ھەم، سوۋېتلەر ئىتتىپاقى ھەم مۇتلەق يول قويمايدىلەر.

شۇ گەپلەر بولۇۋاتقاندا، چېدىرنىڭ ئىچىدە چوڭقۇر سۈكۈنات ھۆكۈم سۈرمەكتە، ھاجىنىڭ كۆز ئالدىدا ئالدىنقى يىللى تاراتى تېغىدىكى چاغدا، تاشقى موڭغۇلدىن كەلگەن جامسىن دورجىنىڭ قىياپىتى گەۋدىلىنىپ، ئۇنىڭ ماجۇڭيىڭ ھەققىدە ئېيتقانلىرى قايتىدىن ئاڭلانغاندەك سېزىلمەكتە ۋە تېخى بىرەچچە كۈنلەر بۇرۇنلا ماجۇڭيىڭنىڭ ئۆز ئاغزىدىن چىققان مېلىقى سۆزلەر يەنى «ئاۋۋال جۇڭگونى، ئاندىن روسىيىنى ئېلىپ، چېگرامنى ھەرەمگە تۇتاشتۇرىمەن» دېگەن سەپسەتىلەر يادىغا چۈشمەكتە ئىدى.

— شۇ تۈپەيلى، — دەپ داۋام قىلدى مەھمۇت خوجا، — سوۋېتلەر ئىتتىپاقى شىڭ دۇبەننىڭ ماجۇڭيىڭنى يوقىتىشىغا بارلىق يوللار بىلەن ياردەم بېرىشنى قارار قىلدى. ئەمدى، كىمكى ماجۇڭيىڭ بىلەن ھەمنەپەس بولسا، ئۇ كىشى سوۋېتلەر ھۆكۈمىتىنىڭمۇ دۈشمىنى ھېسابلىنىدۇ. سوۋېت كونسۇلى جانابلىرىنىڭ ماجۇڭيىڭدىن قول ئۈزگەنلىكلىرىنى ئاقىلانە تەدبىر دەپ بىلىدۇ ۋە بۇ مۇناسىۋەت بىلەن جانابلىرىنى تەبرىكلەيدۇ. مەن كونسۇل نامىدىن ئەنە شۇ قارارنى جانابلىرىغا ئۇقتۇرۇپ قويۇشقا كەلدىم. مېنىڭ گەپلىرىمدە بەزى قوپاللىقلار سادىر بولغان بولسا، لۇتفى كەرەملىرىنى دەرىغ تۇتماي، ئەپۇ قىلىشلىرىنى ئىلتىجا قىلىمەن.

— ماجۇڭيىڭدىن ئايرىلغىنىم ئايرىلغان، ئۇنىڭ بىلەن ھەرگىز بىر يولدا ماڭمايمەن، — دېدى ھاجى كەسكىن قىلىپ، — شۇنداق بولغاندىن كېيىن، ئورۇسلار ماڭمۇ بۇرۇنقىدەك

ياردەم بېرىشى كېرەك.

— جانابلىرىغا ياردەم بەرسە كىم بىلەن سوقۇشىدىلا؟ — سورىدى مەھمۇت خوجا، كۆلۈمسىرەپ ئولتۇرۇپ.

— كىم بىلەن دېگىنىڭىز قانداق گەپ؟ شىڭ دۇبەن دېگەن لومودىدىن قىساس ئالماي توختىمايمەن. ئۇ قانچىلىغان قېرىنداشلىرىمىزنىڭ بېشىنى يېدى بىلەمسىز؟

— بۇ راست، ئەمما شىڭ دۇبەن بىلەن سوقۇشىمەن دېسىلە سوۋېتلەر ھۆكۈمىتى جانابلىرىغا ياردەم بەرمەيدۇ. ئەكسىچە....

— ھە، نېمە ئەكسىچە؟ شىڭ دۇبەنىنىڭ قىلغان - ئەتكەنلىرىنى ئورۇسلار بىلمەمدىكەن؟

— بىلىدۇ، — دېدى مەھمۇت خوجا يەنە كۆلۈمسىرەپ، — ئەمما ھازىر ۋەزىيەت ئۆزگەردى. سوۋېتلەر ھۆكۈمىتى شىڭ دۇبەنگە ئىشەندى ۋە ئۇنى جۇڭگونىڭ شىنجاڭ ئۆلكىسىدىكى يەرلىك ھۆكۈمىتىنىڭ بىردىنبىر ھوقۇقلۇق ۋەكىلى دەپ ئېتىراپ قىلدى. شىڭ دۇبەنىنىڭ قىلغان - ئەتكەنلىرىگە كەلسەك، بۇنىڭ ھەممىسى ئۆتمۈش بولۇپ قالدى. ئۆتكەنگە سالاۋات دېگەن سۆز ئۇيغۇرلاردا ھەم بار. گەپنىڭ قىسقىسى، سوۋېت كونسۇلى جانابلىرىغا شىڭ دۇبەن بىلەن بىرلىشىش تەكلىپىنى بېرىدۇ.

— نېمە؟ مەن ئۇنىڭ بىلەن قانداق بىرلەشكۈدەكمەن؟

— بۇنىڭدىن باشقا يول يوق. بولمىسا، جانابلىرى بىر ياقتىن ماجۇڭيىڭ بىلەن، يەنە بىر ياقتىن شىڭ دۇبەن بىلەن دۈشمەنلىشىپ قانداق قىلالايدىلا؟ ئېنىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ماجۇڭيىڭمۇ چۆچەكتىكى سوۋېت كونسۇلىغا ۋەكىل ئەۋەتىپ، سوۋېتلەر ئىتتىپاقىدىن ياردەم سورىماقچى بولغان. بۇ ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس. ئەمما جانابلىرى شىڭ دۇبەن

بىلەن بىرلەشسلە سوۋېتلەر ھۆكۈمىتى جانابلىرىنى بۇرۇنقىـ
دەكلا قوللاپ، ياردەم بېرىدۇ.

گەپ شۇ يەرگە يەتكەندە، مەھمۇت مۇھىتى: «مېھمانلار ھېرىپ كەتكەندۇ، ئوبدان ئۇزۇقلىنىپ ئارام ئالسۇن. قالغان گەپلەرنى ئەتە قىلىشارمىز.» دېدى. مىرۇل مەرگەن مېھمانـ لارنى خاس بىر چېدىرغا باشلاپ كەتتى. قوشۇننىڭ ھەممە باشلىقلىرى ھاجىنىڭ كەڭ چېدىرىغا توپلىنىپ، يېرىم كېچىـ گىچە كېڭەش ئۆتكۈزدى. قاسىم ئەپەندى ئۆز نۆۋىتىدە مەھـ مۇت خوجىنىڭ بايىقى گەپلىرىنى تولىدىن تولا شەرھلەپ ئۆتتى.

بىراق كېڭەش ئەھلىنىڭ كۆپچىلىكى شىڭ شىسەي بىـ لەن بىرلىششىنى ئۇنىڭغا ئەل بولۇش دەپ چۈشىنىدىغان بولـ غاچقا، تالاش-تارتىش كۈچىيىپ كەتتى. ھاجى بولسا تاـ ھىر بەگنىڭ خېتىنى قايتا-قايتا ئوقۇپ، «مەرھۇم مەخسۇت مۇھىـ تى ھايات بولغان بولسا، ئۇنىڭ پىكرى تەكلىپىمۇ چوقۇم شۇنداق بولۇرئىدى.» دېگەن قۇرلاردىن كۆزىنى ئۈزمەي جىددىي خىيال سۈرۈپ ئولتۇراتتى.

شۇ ئارىدا، نەمەت خەلپەتنىڭ ۋەزمىن ئاۋازى ئاڭلاندى:

— قەدىمكى دانىشمەنلەر ئۆزىنىڭ ئەقىل-دانىشلىرىدىن كېـ يىنكىلەرگە ئاجايىپ ھېكمەت دۇردانىلىرىنى مىراس قالدۇرـ غان. «مۈشۈك بىلەن چاشقان» دېگەن ھېكايەت ئەنە شۇنداق ھېكمەتلەرنىڭ جۈملىسىدىندۇر. ھاجىم ئىجازەت بەرسە، شۇ ھېكايەتنى مەجلىس ئەھلىگە سۆزلەپ بەرسەم پايدىسى بولار دەيمەن.

بەزىلەر بۇ ئادەمنىڭ مۇشۇنداق چاغدا ھېكايە ئېيتىپ بېرەي دېگىنىگە ھەيران بولۇپ، ئۇنىڭغا ئەجەبلىنىپ قاراشتى. ھەتتا بەزىلەر نارازى بولۇپ غودۇڭشىدى. ھاجى ئۇنىڭ

تېخى يېقىندىلا يازغان ھېلىقى نەزمىسىنى ئېسىگە ئېلىپ، ئۇنىڭ-
دىن بىرگەپ چىقىدۇ دەپ ئويلىدى چېغى، «قېنى خەلپىتىم،
ھېكايىڭىزنى ئاڭلايلى.» دېدى.

— بۇرۇنىڭ بۇرۇنىسىدا بىر چاشقان بوپتىكەن، — دەپ
باشلىدى نەمەت خەلپەت، — بۇ چاشقان ئۆزىنىڭ زېرەكلىكى
ۋە تەدبىر - چارىلەرگە ئۇستىلىقى بىلەن دۈشمەنلىرىدىن جېنى-
نى ئاسراپ، بىر جاڭگاللىدا ئۇزۇن يىللار تىنىچ ئۆمۈر كەچۈ-
رۈپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىر كۈنى، ئۇ جاڭگاللىقتا بىر ئوۋچى
كېلىپ تۇزاق قۇرۇپ قويۇپتۇ. شۇ ئەسنادا ئۇزۇق ئىزلەپ
يۈرگەن بىر ئاچ مۈشۈك تۇزاقتىكى گۆش پارچىسىنى يەيمەن
دەپ تورغا چۈشۈپ قاپتۇ. شۇ كۈنى ھېلىقى چاشقانمۇ
قورساق غېمىدە تۆشۈكىدىن چىقىپ، ئۇنى - بۇنى تىمىسقىلاپ
يۈرۈپ، مۈشۈكنىڭ يېنىغا بېرىپ قاپتۇ. مۈشۈك توردا يات-
قىنىغا قارىماي، چاشقانغا ئېتىلماقچى بوپتۇ. ئۆلگۈدەك
قورقۇپ كەتكەن چاشقان دەرھال ئۆزىنىڭ تۆشۈكى تەرەپكە
قاچماقچى بولۇپ قارىسا، ئۇ يەردە يوغان بىر ئاغمىخان ئۇنى
ماراپ ياتقۇدەك، چەتكە قاچاي دېسە تېرەك بېشىدا يوغان
بىر قاغا قانىتىنى رۇسلاپ قاراپ تۇرغۇدەك. بۇ ئەھۋالنى
كۆرگەن چاشقان «ئالدىمغا ماڭسام مۈشۈك، ئارقامغا يانسام
ئاغمىخان، مىدىرلىسام قاغا ئالىدۇ. بۇ غېمىمنى كىمگە
ئېيتۇرمەن، بۇ داۋاسى يوق دەردىمنىڭ دەرمانىنى كىمدىن
سورارمەن» دەپ غەم - دەرياسىغا غەرق بوپتۇ ۋە شۇ ئاردا
بىر شائىرنىڭ:

«پەلەك راھىتىگە بولما خۇررەم، رەنجىدىن ھەم يېمە غەم،
كى جاھان رەسمى گېھى ئانداق، گېھى مۇنداق ئېرۇر.»

دېگەن مىسرالىرى يادىغا چۈشۈپ، «مۈشۇنداق چاغدا ئۆزىنى

ۋوزمىن تۇتۇپ، پاراسەت بىلەن چارە - تەدبىر تاپىۋاقىتىن
ئۆزگە نىجاتلىق يولى بولماس» دەپ ئويلاپتۇ ۋە ئاخىر
بۇنىڭ ئۈچۈن ئۈچ دۈشمەننىڭ بىرى بىلەن، ئەڭ ياخشى-
سى كۈچلۈكرەكى بىلەن دوستلاشماقتىن ياخشىراق چارە يوقتۇر
دېگەن قارارغا كەپتۇ - دە، مۈشۈككە مۇنداق دەپتۇ: «ئەي مۈشۈك،
ئول خۇداۋەندە كېرىم سېنى مېنىڭ ئەزەلى ۋە ئەبەدىي دۈش-
مىنىم قىلىپ ياراتقانىكەن، سەن بىر يەردە ماڭا كۈن يوق
ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن مەن ھەر زامان سېنىڭ ھالاكىتىڭ-
نى تىلەر ئىدىم. سېنىڭ غەمگە گىرىپتار بولۇشۇڭ مېنىڭ
ئۈچۈن خۇشاللىق، پاراغەتكە چىقىشىڭ ماڭا ماتەم ئىدى.
ئەمما ھازىر سېنى غەمدىن خالاس قىلىشنى خالايمەنكى،
بۇنىڭ تۈپەيلى مەنمۇ غەمدىن قۇتۇلىمەن، شۇ ۋەجىدىن سا-
ڭا مېھرىبان بولۇپ، سېنىڭ بىلەن دوستلاشماقچىمەن. ساڭا
ئوچۇق ئېيتايكى، بۇ دوستلۇق غەرەزلىكتۇر. ئەمما غەرەز-
لىك بولغان بىلەن پايدىسى باركى، ھەرگىز زىيىنى يوقتۇر. ئەنە
قارا، مەن ھازىر ئىككى دۈشمەننىڭ ئاجاۋۇز خەۋپى ئاستىدا قالدىم.
ئارقامدا ئاغمىخان، يېنىمدا بىر قاغا مېنى پايلاپ يېتىپتۇ.
ئەگەر سەن سايەڭ دەۋلىتىڭدە مېنى شۇلارنىڭ خەۋپىدىن
خاتىرجەم قىلساڭ، مەنمۇ تورنىڭ يىپلىرىنى قىيىپ تاشلاپ،
سېنى ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرىمەن، سەن بىلەن ئىككىمىزنىڭ ھازىرقى
ھالىتى خۇددى كېمە بىلەن كېمىچىنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشىشىدۇ-
كى، كېمە كېمىچىنىڭ ئىجتىھاتى بىلەن دەريا قىرغىقىغا يېتىپ
بارىدۇ. كېمىچى بولسا كېمىنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ، دەريادىن
سالامەت ئۆتىدۇ. قېنى بۇنىڭغا نېمە دەيسەن؟» مۈشۈك بۇ
گەپلەرنى ئاڭلىغاچ، «مەن سېنىڭ زېرەكلىكىڭ بىلەن راست-
گۆيلۈكۈڭگە قايىل بولدۇم. خوش، سېنىڭ تەلىپىڭ بويىچە
نېمە قىلىشىم كېرەك؟» دەپتۇ. چاشقان ئېيتىپتۇكى، «ئەمسە،

مەن سېنىڭ يېنىڭغا بارىمەن. سەن تەزىم بەجا كەلتۈ-
رۈپ، ماڭا ھۆرمەت كۆرسەتسەڭ، تاكى دۈشمەنلىرىم بۇنى
كۆرۈپ، بىزنىڭ دوستلۇقىمىزدىن ۋاقىپ بولغاي ۋە مېنىڭ
سەندەك بىر ھىمايىچىم بولغانلىقىنى بىلىپ، نائۈمىد بولۇپ،
بۇ يەردىن كەتكەيلەر، ئاندىن مەن تورنىڭ يىپلىرىنى قىيىپ
تاشلاپ سېنى نىجاتلىققا چىقارغايمەن.» مۈشۈك بىردەم
ئويلىنىپ «ئالەم بىنا بولغاندىن بۇيان، مۈشۈكلەر جىنسىدىن
ھېچكىم تېخى چاشقانغا بويۇن ئېگىپ تەزىم بەجا كەلتۈر-
گەن ئەمەس ئىدى. بۇ مېنىڭ ئىززەت-نەپسىمگە ئېغىر كېلەر-
مىكىن، شان-شۆھرىتىمنى يەرگە ئۇرارمىكىن!» دەپتۇ. چاش-
قان ئېيتىپتۇكى، «مۈشۈ سائەتتە بۇنىڭدىن ئۆزگە يول يوق،
سەن بىلەن ئىككىمىزنىڭ ھازىرقى ھالىتى كېمە بىلەن
كېمىچىنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشىشىدۇ دەپ ئېيتتىمغۇ. دېمەك
بىز بالا-قازادىن قۇتۇلۇشتا بىر-بىرىمىزگە موھتاجمىز. ئەگەر
مېنىڭ دېگىنىمنى قىلمىساڭ، ھەر ئىككىمىز ھالاك بولىمىز.»
شۇنىڭدىن كېيىن مۈشۈك ماقۇل بولۇپ چاشقانغا كامىل
ئېھتىرام بىلەن ئەئزازۇ ئىكرام رەسمىيەتلىرىنى ئادا قىلىپ،
تەزىم بەجا كەلتۈرۈپتۇ. ئاغمىخان بىلەن قاغا بۇ ھالەتنى
كۆرۈپ، چاشقاندىن ئۈمىدلىرىنى ئۈزۈپ، ئۇ يەردىن كېتىپتۇ.
چاشقان تورنىڭ يىپلىرىنى قىيىشقا كىرىشىپتۇ. ئەمما «مۈ-
شۈكنىڭ ھىمايىسى ئارقىسىدا ئاغمىخان بىلەن قاغىدىنغۇ
قۇتۇلدۇم. ئەمدى مۈشۈكتىن قانداق قۇتۇلارمەن، مۈشۈكنى
ئازاد قىلسام، ئۇنىڭدىن كېلىدىغان خەۋپ ھەممىدىن يامان
بولىدۇ. پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ قېچىپ كەتسەم، ۋەدىگە
ۋاپاسىزلىق قىلغان بولىمەن.» دېگەن خىيال بىلەن قىلىۋات-
قان ئىشىنى ئاستىلىتىپ قويۇپتۇ. توردىن چاپسانراق قۇتۇ-
لۇپ چاشقاننى يېمەكچى بولۇۋاتقان مۈشۈك بۇنى سېزىپ

قىلىپ: «قىنى چاپسانراق بولمامسەن، ۋەدەڭدىن يېنىۋالاي دەۋاتامسەن، شۇنى بىلگىنكى، بىۋاپالىقنىڭ ئاقىۋىتى ياماندۇر. كىمكى ئۆز ۋەدىسىگە تۇرمىسا، چوقۇم ئۆز جازاسىنى تارتىدۇ.» دەپتۇ. چاشقان ئېيتىپتۇكى، «ياق، مەن ۋەدەمگە ۋاپا قىلىپ سېنى چوقۇم قۇتۇلدۇرىمەن، لېكىن باشتا ئېيتقىنىمدەك، سېنى قۇتۇلدۇرمىقىم دۈشمەنلىرىمنىڭ تاجاۋۇزىدىن ئۆزۈمنى ئاسراپ قېلىش ئۈچۈن ئىدى. ھېلىمۇ شۇ ئەندىشىدە بىلەن ئىش قىلماقچىمەنكى، نەتىجىدە سەنمۇ ئوۋچىنىڭ تورىدىن قۇتۇلىسەن، مەنمۇ ئۆزۈمنى سېنىڭ ئۆتكۈر چىشلىرىڭدىن ئامان ساقلاپ قالىمەن.» مۈشۈك بۇ گەپنى ئاڭلاپ، «ئەي چاشقان، شۇنى ئېنىق ئېيت، قېنى، قايسى يول بىلەن ھەم مېنى توردىن قۇتۇلدۇرماقچى، ھەم ئۆزۈڭنى ئاسراپ قالماقچىسەن؟» دەپ سوراپتۇ. چاشقان ئېيتىپتۇكى، «خاتىرجەم بول، مەن شۇنداق بىر پەيتنى كۈتىمەنكى، تاكى سەن ئۆزۈڭنىڭ جېنى بىلەن بولۇپ قېلىپ، ماڭا قارىغۇدەك ھالىڭ قالمايدۇ. مانا شۇ چاغدا سەنمۇ قۇتۇلىسەن، مەنمۇ ئامان قالىمەن.» شۇنىڭدىن كېيىن مۈشۈك ئۆز ئەپسۇنلىرىنىڭ چاشقانغا كار قىلمايدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، جىم بوپتۇ. چاشقانمۇ تورنىڭ يىپلىرىنى قىيا-قىيا مۈشۈكنىڭ بويىنىدىكى بىر تال توم يىپنى ئۆز پېتى قالدۇرۇپ، قانداقتۇر بىر نېمىنى كۈتكەندەك قاراپ ئولتۇرۇپتۇ. ئاخىر تاڭ ئېتىپ، ئوۋچىنىڭ قارىسى كۆرۈنۈپتۇ. مۈشۈك جان قايغۇسىدا تىپىرلاپ، چاشقانغا يالۋۇرۇشقا باشلاپتۇ. تاكى ئوۋچى يېقىن كەلگەندە، چاشقان ھېلىقى بىر تال يىپنى «گىرت» قىلىپ قىيىپ تاشلاپتۇ. مۈشۈك بەدەر تىكىۋېتىپتۇ. چاشقانمۇ تۆشۈكىگە كىرىپ كېتىپتۇ. ئوۋچى نائۈمىد قايتىپ كېتىپتۇ. شۇ ئارىدا مۈشۈك چاشقاننىڭ تۆشۈكى ئالدىغا كېلىپ: «ئەقىل-

دانىشتا تەخدىشى يوق قەدىردان دوستۇم، ماڭا قىلغان مېھ-
رىبانلىقىڭنى قايسى تىل بىلەن ئېيتىپ، ئۇنىڭ شۈكرىنى
نېچۈك ئادا قىلارمەن، ئارزۇيۇم شۇكى، ئىلتىپاتىڭنى دەرىغ
تۇتماي، ئايجامالىڭنى بىر كۆرسەتسەڭ، ئوبدانراق كۆرۈپ،
ھۆسنۈڭگە قېنىۋالسام ۋە يۈزمۇ يۈز تۇرۇپ مىننەتدارلىقىم-
نى ئىزھار قىلسام.» دەپتۇ. چاشقان تۆشۈكنىڭ ئاغزىغا
كېلىپ تۇرۇپ: «بەس، ئىككىمىزنىڭ ئارىسىدىكى دوستلۇق شۇ
يەرگىچە بولىدۇ. مېنىڭ جامالىمنىمۇ كۆرىمەن دېمە، ماڭا
رەھمەتمۇ ئېيتما، بۇنىڭ ۋەجى شۇكى، ئەمدى سېنىڭ كۆ-
زۈڭگە كۆرۈنۈش، مېنىڭ ھالاكىتىم بولىدۇ.» دەپتۇ-دە، ئىچ-
كىرى كىرىپ كېتىپتۇ. مۈشۈك نائۇمىد بولۇپ ئۆز يولىغا
راۋان بوپتۇ.

نەمەت خەلپەت بۇ ھېكايەتنى ئېيتىشتىكى مۇددىئاسىنى
خۇلاسىلەپ: «بىر ناتاۋان چاشقان چېغىدا ئەقىل-پاراسەت
ۋە چارە-تەدبىرلەر بىلەن ئۆز دۈشمەنلىرىدىن قۇتۇلغانىكەن.
ئەلھەمدۇلىللا، بىزلەرمۇ نىجاتلىق يولىنى تاپۇرمىز.» دېدى.

بۇ ھېكايە كېچەش ئەھلىگە قاتتىق تەسىر قىلدى چېغى،
تالاش-تارتىشلار توختاپ، ھەممەيلەن جىم بولۇپ قېلىشتى.
ئۇلارنىڭ يازلىقى جەزىرىمە ئاپتاپتا كۆيۈپ، قىشلىقى قار-شىۋ-
ۋىرغان ۋە بوران-چاپقۇن يالاپ تاشلىغان سۇرلۇك چىراي-
لىرى مۇم شاملارنىڭ غۇۋا يورۇقىدا خۇددى تۇچ ھەيكەللەر-
نىڭ يۈزىدەك پارقىراپ تۇراتتى؛ يۇلتۇزغا ئوخشاش چىمىرلاپ
تۇرغان كۆزلىرى «قېنى، بىرنېمە دېمەمسەن» دېگەندەك
قىلىپ، ھاجىغا تىكىلگەنىدى. ھاجى بولسا ناتونۇش ئاچايول
ئاغزىدا «قاياقتا ماڭسام بولار» دەپ ئارىسالدى بولۇۋاتقان
يولۇچىدەك، ساقىلىنى سىلاپ، خىيال دېڭىزىغا غەرق بولغانى-
دى. دېمىسىمۇ، شۇنچە ۋاقىتتىن، شىلىڭ شىسەي دېگەن ئىسمىنى

ئگلسا، قۇيىقا چاچلىرى تىك بولۇپ كېتىدىغان بۇ ئادەم
ۆچۈن ئەمدى ئۇنىڭ بىلەن بىرلىشىش يولىغا مېڭىش ئوڭاي
مش ئەمەس ـ تە! بىراق بۇنىڭدىن بۆلەك يول يوق ئىكەنلـ
منى مەھمۇت خوجا سوۋېت كونسۇلى نامىدىن ئۇنىڭغا ئاشـ
ارا جاكارلاپ قويدى. ھاجىنىڭ كونا سەپداشلىرىدىن تاھىر
ەگمۇ ئۆز خېتىدە بۇنى ئېنىق تەۋسىيە قىلدى؛ ھەتتا «ھاـ
ات بولغان بولسا، ئۇ كىشىمۇ شۇنداق تەۋسىيەدە بولار ئىـ
ى» دەپ مەخسۇت مۇھىتىنى شىپىي كەلتۈردى. دېمەك، سوۋېت
ۆكۈمىتى كىمنى يۆلىسە، ھاجىمۇ شۇ تەرەپتە تۇرۇشى لازىم.
ۈنكى سوۋېت ھۆكۈمىتى بۇ ئىنقىلابىنى باشتىلا قوللاپ
ەلگەن. خوش، ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك؟ مۇشۇ تاپتا
اجىنىڭ بىر ئېغىز گېپى ھەممىنى ھەل قىلىدۇ: يا ئىنقىلاب
ۆز ئىزى بىلەن ئاخىرغىچە داۋام قىلىدۇ، ياكى ئىچكى ئۇـ
ۇش باشلىنىپ كېتىدۇ. كۆپچىلىك ئەنە شۇنىڭ ئۈچۈن ھاجىـ
ىڭ ئاغزىغا تەلمۈرۈپ تەقەززالىقتا ئولتۇراتتى.

بىردىنلا ھاجىنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى:

ـــ ئاغا ـ ئىنىلار! تاھىر بەگنىڭ خېتىنىمۇ ئوقۇدۇق، خەلـ
ىتىمنىڭ ھېكايىسىنىمۇ ئاڭلىدۇق، ـــ دېدى ئۇ بېشىنى كۆتۈـ
ۈپ. ئۇنىڭ ئاۋازى سەل بوغۇلۇپ، تىترەپ چىقىۋاتقاندەك
ېزىلەتتى، ـــ راستىنى ئېيتسام، مېنىڭ يۈرىكىم ھېچقاچان
ۆگۈنكىدەك سىقىلمىغان. باياتىن رەھمەتلىك تۆمۈر ئاكامنى
ەچچە قېتىم ئېسىمگە ئالدىم. بىر گاھلاردا، ھېلىقى لى دارىن
دېگەن ئىپلاس، مۇناپىق دۈيۈز گەپدانلىقى بىلەن ئاللانىڭ
كالامىنى شىپىي كەلتۈرۈپ، قەسەم ئىچىپ تۇرۇۋالغاندا، تۆمۈر
ئاكامنىڭ يۈرىكىمۇ شۇنداق سىقىلغانمىكىن دەيمەن. يەنە بىر
تۇرۇپ، ھازىرقى ئەھۋال ئۇنىڭغا ئوخشاشمايدۇ دەپمۇ ئويلايـ
مەن. دەرۋەقە، ئوخشاشمايدۇ. مەن سوۋېت ھۆكۈمىتىگە ئىشىنىپ

كەلدىم. ھېلىمۇ ئىشىنىمەن، سوۋېت ھۆكۈمىتى بىزنى خەيلى قىلمايدۇ دەپ ئىشىنىمەن. ئۈرۈمچىدىكى سوۋېت كونسۇلى بىزنىڭ ھۆكۈمىتىمىز كېپىل بولىدۇ دەۋاتقاندىن كېيىن، شىڭ شىسەي بىلەن بىرلەشسەك بىرلىشەيلى. ئۇنداق قىلماي، ماجۇڭيىڭغا قويۇپ بەرسەك، ئۇ لۈمودى بۇ يەردە ئۆز ئالدىغا پادىشاھلىق قۇرىمەن دەپ، ئەزىز يۇرتىمىزنى قانغا بوياپ تاشلايدىغان ئوخشايدۇ. مېنىڭ ئەسلىمدىنلا ئۆز ئالدىغا پادىشاھلىق قۇرۇش نىيىتىم يوق، بۇ سىلەرگىمۇ مەلۇم. شىڭ شىسەي مىللەتلەر باراۋەرلىكىنى ئەمەلگە قويىمەن دەپتىغۇ، سوۋېت كونسۇلى بۇنىڭغا كېپىل بولغۇدەكقۇ! ئانداق بولغاندىن كېيىن بىزنىڭ خەلقىمىزمۇ باراۋەرلىككە ئېرىشىپ، ئەركىن-ئازاد تىرىكچىلىك قىلالايدىغان بولسىلا، بولدى ئەمەسمۇ! بىزمۇ شەرتلىرىمىزنى قويايلى، شىڭ دۇبەن بىلەن سوۋېت كونسۇلى ماقۇل بولامدۇ-يوقمۇ، شۇنىڭغا قاراپ ئىش قىلارمىز. ماقۇل بولمىسا، شۇ گاھتا كۆرمەيمىزمۇ!

شۇنىڭ بىلەن گەپ تۈگىدى، ئەتىسى ئەلچىلەر خۇشال-خۇرام قايتىشتى.

5

بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، فۇكاڭنىڭ جەنۇبىدىكى قارىغايلىق ئىچىگە تىكىلگەن ئۇن قاناتلىق كەڭ كىگىز ئۆيدە سۆھبەت باشلاندى. سۆھبەتكە رەسمىي ۋەكىل سۈپىتىدە يېڭى ھۆكۈمەت تەرەپتىن خارجى ئىشلار مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى چېڭ دېلى، يەرلىك مۇتىۋەرلەردىن خۇسەيىن چانشىۋ، تۇرسۇن بابا، مەنسۇر جانباي، ئەخمەتجان دارىن ۋە سوۋېت كونسۇلىنىڭ ۋەكىلى باشلىق يەتتە كىشى، خوجىنىياز ھاجى

تەرەپتىن ھاجىنىڭ ئۆزى، مەھمۇت مۇھىتى، سالى دورغا ۋە
بىرقانچە ئۈەنجاڭلار بولۇپ توققۇز كىشى قاتناشتى. نەمەت
خەلپەت خاتىرە يازغۇچىلارنىڭ بىرى ئىدى.
بىر كۈنلۈك سۆھبەت نەتىجىسىدە 1933-يىلى 4-ئىيۇن كۈنى تەخمىنەن تۆۋەندىكى مەزمۇندا ئون ماددىلىق
بىتىم تۈزۈپ چىقىلدى:
شىنجاڭ ئۆلكىسى شىمال ۋە جەنۇب دەپ ئىككى قىسىمغا ئايرىلىپ، بىتىمگە ئىمزا قويۇشقان ھەر ئىككى تەرەپ،
يەنى ئۈرۈمچى مەزگىلىدىكى ئۈرۈمچى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى
بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭ ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى باراۋەر ئىدارە
قىلىدۇ. قۇمۇل، تۇرپان، پىچان، توقسۇن رايونلىرى جەنۇبىي
شىنجاڭغا، بارىكۆل شىمالىي شىنجاڭ تەۋەسىگە كىرگۈزۈلىدۇ.
جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەربىي-مەمۇرىي، جۈملىدىن مالىيە
ھوقۇقى جەنۇبىي شىنجاڭ ئامانلىق قوغداش باش قوماندانى
خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭ ۋاقىتلىق
ھۆكۈمىتى قولىدا بولىدۇ. ئەمەلدارنى تەيىنلەش ۋە قالدۇرۇش ئىشلىرىنى شۇ ھۆكۈمەت ئۆزى باشقۇرۇپ، پەقەت ئۇلارنىڭ تىزىملىكىنى ئۈرۈمچى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىگە مەلۇم قىلىپ
تۇرىدۇ. جەنۇبىي شىنجاڭ ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى بەش مىڭدىن
زىيادە ئەسكەر ساقلىمايدۇ. شىنجاڭدا ئۇرۇش توختىغەندە قەدەر، مەزكۇر قوشۇننىڭ كەم قورال-ياراغى بىلەن ئوق-دورىلىرىنى ئۈرۈمچى تەرەپ تەمىنلەيدۇ ۋە ئەلھال ئىككى ئايلىق
مائاشىنى دەرھال تارقىتىپ بېرىدۇ. زۆرۈر تېپىلغاندا، بىر
تەرەپنىڭ ئىلتىماسى بىلەن ئىككىنچى تەرەپ ئۇنىڭغا شەرتسىز ھەربىي ياردەم بېرىدۇ ۋە ياردەم زۆرۈرىيىتى توختىغان
ھامان ئۆز تەۋەسىگە شەرتسىز قايتىدۇ. مۇبادا ماجۇڭيىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا ھۇجۇم قىلسا، جەنۇبىي شىنجاڭ ھۆكۈمىتى

ئۆزى چارە كۆردى. لازىم تېپىلغاندا، ئۈرۈمچى تەرەپ ھەربىي ياردەم بېرىدۇ. بۇ بىتىم خەنزۇ-ئۇيغۇر تىللىرىدا ئۈچ نۇسخا يېزىلىپ، بىر نۇسخىسى مەركىزىي ھۆكۈمەتكە يوللىنىدۇ، ئۈرۈمچى ۋە جەنۇبىي شىنجاڭ ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ ھەر بىرىدە بىر نۇسخىدىن ساقلىنىدۇ. بۇ بىتىمگە شىڭ دۇبەن بىلەن خوجىنىياز ھاجى ئىمزا قويۇپ، ھۆكۈمەت تامغىلىرىنى باسقاندىن تاشقىرى، ئۈرۈمچىدىكى سوۋېت كونسۇلىنىڭ شاھىت بولۇپ قول قويۇشى شەرت. بۇ بىتىم ئىمزالانغان كۈندىن ئېتىبارەن كۈچكە ئىگە.

ئەتىسى ئۈرۈمچى تەرەپ ۋەكىللىرىدىن چېڭ دېلى باشلىق بىر قىسىم كىشىلەر مەزكۇر بىتىمگە شىڭ شىسەي بىلەن سوۋېت كونسۇلىنىڭ قولىنى قويدۇرۇپ كېلىش ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ يۈك ماشىنىسى بىلەن ئۈرۈمچىگە ماڭدى. ئۇلار قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ھاجىمۇ بىتىمگە قول قويدى.

شىڭ شىسەي ھاجىنىڭ ئۆز قوشۇنىنى تاغ يولى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭغا باشلاپ ماڭغانلىقىنى ئاڭلىغان ئاخشىمى ھېلىقى قېلىن خاتىرە دەپتىرىنى يەنە قولىغا ئالدى. دەپتەرنىڭ ۋاراقلىرى تۈگەپ، ئاخىرقى بېتىلا بوش قالغانىدى. ئۇ ھېلىقى بەتكە مۇنۇلارنى يېزىپ، خۇددى مۇۋەپپەقىيەتلىك چىققان درامىنىڭ ئاخىرقى كۆرۈنۈشى تۈگىگەندە، سەھنە پەردىسىنى خاتىرجەم يېپىۋاتقان كىشىدەك، دەپتەرنى يېپىپ، پولات ساندۇققا سېلىپ قويدى:

«ئاسمان خۇداسىغا مىڭ قەتلە شۈكۈركىم، ماڭا خىرىس قىلىپ كېلىۋاتقان ئىككى يىرتقۇچنىڭ بىرى — ھازىرقى زامان ھەربىي ئىلمى ۋە سىياسىي ساۋاتتىن بىخەۋەر بولغىنى بىلەن يەرلىك مىللەتلەرنىڭ ئارزۇ-ئۈمىدلىرىنى ئۆزىدە گەۋدىلەندۈرگەن خوجىنىياز يەنى بۇ باش ئەگمەس تاغ قاپلىنى —

مېنىڭ سېھىر-ئەپسۇنلىرىم بىلەن ماڭا ئاسانلا رام بولدى. ئۇ ئەمدى ئۆزىنىڭ بىر دىنىدىكى سابىق ئىتتىپاقدىشى، ئۆز يۇرتىغا سىغمىغان ئۇرۇشقاق تەلۋە يولۋاس ماجۇڭيىڭ بىلەن ھەرگىز تۇمشۇق يالىشالمايدۇ. ئۇلار ئەمدى بىر-بىرىنى ۋاپاسىزلىق ۋە خىيانەتكارلىقتا ئەيىبلىشىپ، ئۆمۈر بويى ئىت بىلەن مۈشۈكتەك زىتلىشىدۇ. بۇ نېمىدېگەن زور ئامەت ماڭا! دۈشمەن قوشۇنىدا ئىختىلاپ تۇغۇلدى دېمەك، غەلىبە مېنىڭ دېمەكتۇر. بىراق ماجۇڭيىڭدىن قۇتۇلمىغىنىمچە، ئاخىرقى غەلىبىگە كاپالەت يوق. بۇنىڭ ئۈچۈن، يا شەرقىي شىنجاڭنىڭ بىر قىسمىنى ئۇنىڭغا بېرىش بەدىلىگە ئاغزىنى ياغلاپ تۇرۇپ، كېيىن يۈرىكىنى داغلاشقا پۇرسەت كۈتەي؛ ياكى ئۇنىمۇ خوجىنىيازنىڭ كەينىدىن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا ئۆتكۈزۈۋېتىشنىڭ ئامالىنى تاپاي-دە، بۇ ئىككى يىرتقۇچ تارىم جاڭگاللىقىدا بىر-بىرىنى چىشلەپ، تالاپ قان بولۇشسۇن، ھەر ئىككىسى ھالىدىن قالغاندا، ئاخىرقى غەلىبە مېنىڭ بولماي كىمنىڭ بولىدۇ! بىر چالمىدا ئىككى پاختەك سوقۇش دېگەن شۇ.»

شىڭ شىسەي بۇ قۇرلارنى يېزىۋاتقان ئاخشىمى، ھاجى باشلاپ ماڭغان قوشۇن قاتمۇقات تاغلار بىلەن قورشالغان كەڭ بىر جىلغىغا چۈشكۈن قىلغانىدى. ئەنسارىمۇ گۈلخان چۆرىسىدە ياتقان تۇخنىياز زور، ھوشۇر كانتۇ باشلىق ھەمراھلىرىنىڭ قاتارىدا چەكمەن تونىغا ئورىنىپ، مىلتىقىنى مەھكەم قۇچاقلىغان ھالدا ئۇيقۇغا كەتتى ۋە ئۇزاق ئۆتمەيلا تۆمۈر خەلىپىنى چۈشەپ قالدى. بىردىنلا ئۇيقۇسى ئېچىلىپ كېتىپ، تاڭ ئاتقۇچە زادى ئۇخلىيالمىدى. خىيال قۇشلىرى پەرۋاز قىلىپ، ئۇنى ئاللىقاياقلارغا ئېلىپ كەتتى. ئۇ ساقال باسقان ئېڭىكىنى ئالقانلىرى ئارىسىغا قويۇپ، ئاستا سوزۇلۇپ ئېتىۋاتقان

تاڭ چامالغا قاراپ، ئېمىلەرنىدۇر ئويلاپ ئولتۇرغاندا، بامدات نامىزى ئۈچۈن دۈزدەك تاغ سۈيى بىلەن تەرەت ئېلىۋاتقان ھاجى ئۇنى كۆرۈپ قالدى-دە، ئاستا يېنىغا كېلىپ، «سەنمۇ ئويغانغانمىدىڭ؟!» دېدى.

ئەنسارى ئورنىدىن چاچراپ قوپۇپ سالام بەردى ۋە: «خېلىدىن بېرى ئويغاق يېتىپتىمەن.» دېدى.

— نېمىشقا ئۇخلىمىدىڭ، تاۋۇڭ يوقمۇيا؟ — سورىدى ھاجى.

— ياق، ھاجى ئاكا، — دېدى ئەنسارى غەمكىن بىر ئاھاڭدا، — تۆمۈر ئاكامنى چۈشەپ قاپتىمەن.

— ھە، قانداقچە؟ — قىزىقىپ سورىدى ھاجى، ئاڭغىچە توخنىياز زور بىلەن ھوشۇر كانتۇلارمۇ ئويغىنىپ كېتىپ، ھەممىسى گەپكە قۇلاق سېلىشتى.

— چۈشۈمدە قوراي تاغلىرىدا ئوۋ قىلىپ يۈرگۈدەكمەن، — دېدى ئەنسارى، — بىر گاختا تاغ بېشىدىن ئاتنىڭ كىشنىگىنى ئاڭلاندى. قارىغۇدەك بولسام، تۆمۈر ئاكام ئاق تون، ئاق سەللە بىلەن ھېلىقى كۆك بوز ئېتىنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇپ، ماڭا قولىنى پۇلاڭلىتىۋاتقۇدەك، ھوي بۇ تۆمۈر ئاكامغۇ دەپ تاغقا يامىشىپتىمەن. لېكىنمۇ، ئۇنىڭ قېشىغا زادى يېتەلمىگۈدەكمەن. بىرگاختا قارىسام، ھېلىقى جەدە قاشقام پەيدا بولۇپ قاپتۇ. بىرلا سەكرەپ ئۇنى مىنىشىم بىلەن تەڭلا تۆمۈر ئاكامنىڭ قېشىغا چىقىپ قاپتىمەن. تۆمۈر ئاكام ماڭا كۈلۈمسىرەپ، يۈر ئۇكام، بىللە ماڭايلى دەپ كۆك بوز ئاتنى بىرلا دېۋىتىش بىلەن بۇلۇتلار ئارىسىدا ئۇچۇپ كېتىۋاتقۇدەك، مېنىڭ جەدە قاشقام تۇرغان ئىزىدا قىمىرلىماي تۇرۇۋالغۇدەك. مەن ئاچچىقىمغا پايلىماي ھەدەپ ئاتنى قامچىلاپتىمەن. تۆمۈر ئاكام مېنىڭ يېنىمغا يېنىپ كېلىپ، «بوپتۇ ئۇكام، ھازىرچە سەن

قاپتۇر، خوجىنىياز پالگانغا ئېيتىپ قويي، سەگەك بولغاي جۇمۇ!» دەپ قويۇپ، يەنە ئۇچۇپ كېتىۋاتقۇدەك. مەن «تۆمۈر ئاكا» دەپ ۋارقىرىغىنىمچە ئويغىنىپ كەتتىم. شۇنىڭ بىلەن ئۇيقۇم ئېچىلىپ كېتىپ، هازىرغىچە خىيال سۈرۈپ ئولتۇردۇم.

هاجى بامدات نامىزىنى ئوقۇشنىمۇ ئېسىدىن چىقىرىپ، تاڭ شەپەقلىرى بىلەن چوغدەك قىزىرىپ كېتىۋاتقان بۇلۇتلارغا قارىغان پېتى ئىچىنى تىڭشاپ جىم بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ دۈگىلەك يۈزلىرىدە قانداقتۇر بىر غەم-ئەندىشە ئالامىتى ئەكس ئېتىپ تۇراتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن، پەلەك چاقىنىڭ بۇ زېمىن ئۈستىدە يەنە قانداق ئويۇنلارنى كۆرسىتىپ، كىملەرنى يىغلىتىپ، كىملەرنى كۈلدۈرگەنلىكىنى كىتابنىڭ ئىككىنچى قىسمىدىن ئوقۇرسىز.

1987 - يىل، دېكابىر.
ئۈرۈمچى

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابدۇۋەلى خەلپەتوپ
مەسئۇل كوررېكتورى: ئىلياس رەھىمى
مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: ۋاڭ گولىن

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر
ئويغانغان زېمىن
(ئۈچ قىسىملىق تارىخىي رومان)
1 - قىسىم

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق كوچىسى №54)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتر 1/32
باسما تاۋىقى: 15,875، قىستۇرما ۋارىقى: 3
1988 - يىل 10 - ئاي 1 - نەشرى
1995 - يىل 3 - ئاي 2 - بېسىلىشى
تىراژى: 23,001—28,200
ISBN7—228—00732—8/I·224
باھاسى: 7.50 يۈەن

责任编辑：阿布都瓦力·海力帕提
责任校对：伊力亚斯·热依迷
装帧设计：王国玲

苏醒了的大地（维吾尔文）
（历史三部曲）
（第一卷）
阿·吾铁库尔 著

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市解放南路54号邮政编码830001）
新疆新华书店发行 新疆新华印刷厂印刷
850×1168毫米 32开本 15.875印张 3插页
1988年10月第1版 1995年3月第2次印刷
印数：23,001——28,200

ISBN 7—228—00732—8/I·224 定价：7.50元